

~~VV~~ . M. 1950

(BIBLIOTHECA INDICA:)

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 1105, 1117, 1124, 1136, 1162, 1167, 1182,
1185, 1207, 1216.

(MAHĀBHĀSYA PRADĪPODDYOTA)

BY
NAGEÇA BHATTA
EDITED BY
PAṆḌIT BAHUVALLABHA ĆĀSTRĪ.
VOL. III.

CALCUTTA :
PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.
1909.

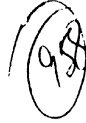
महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

नागेशभट्टविरचितः ।

बहुवक्षभशर्मणा परिशुद्धितः ।

वङ्गदेशीयासियाटिक् सोसाइत्याख्यसमाजानामनुमत्या

व्ययेन च ।

कलिकाता राजधान्या

थ्यामिस्त-मिसन यन्त्रे मुद्रितः ।

शकान्दाः १८११ ।

61142

1.3

5998

सङ्केतचिह्नम् ।

ख । पा । व्या	...	...	...	अध्यायः । पादः । व्याख्यानम् ।
पा	...	...	...	पाणिनिसूत्रम् ।
भा	...	...	...	महाभाष्यम् ।
वा	...	...	...	वार्तिकम् ।
कै	...	...	...	कैव्यटः ।
मीमा	...	...	...	मीमांसासूत्रम् ।
सू	...	...	...	सूत्रम् ।
हरिः	...	...	...	भट्टहरिकारिका ।
उणादि	...	...	...	उणादिसूत्रम् ।
शब्दकौ	...	...	...	शब्दकौस्तुभः ।
वेदाद	...	...	...	वेदान्तदर्शनम् ।
पतञ्जल - यो - भा	...	...	...	पतञ्जलयोगसूत्रभाष्यम् ।
जै - न्या - वि	...	...	...	जैमिनीयन्यायमालाविक्रमः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतस्य द्वितीयाध्यायान्तर्गतानां
पाणिनिद्वयाणामकारादिक्रमेण
द्वितीयपत्रम् ।

अ

अक्षेणोर्भविष्यर्द्धमर्षयोः । २ । ३ । १० ॥	पा	७६१	...	१
अक्षप्रजाकासंख्याः परिष्ठा । २ । १ । १० ॥	...	१८८	...	११
अनेर्ष्यघ्नयोः । २ । ४ । ५६ ॥	...	८४५	...	१
अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ॥	...	२१६	...	१
अदो जग्धिर्ल्यङि किति । २ । ४ । ३६ ॥	...	८३१	...	१
अधीगर्धदयेष्वां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।	...	७३१	...	१
अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥	...	५८०	...	६
अनुवादे चर्यानाम् । २ । ४ । ३ ॥	...	७०५	...	१
अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥	...	४०४	...	६
अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥	...	६२४	...	१
अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥	...	२३४	...	१
अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥	...	८१४	...	१
अपवर्गे ढतीया । २ । ३ । ६ ॥	...	६४२	...	५
अपादाने पञ्चमौ । २ । ३ । २८ ॥	...	६०४	...	१
अमैवाव्ययेन । २ । १ । २० ॥	...	४६६	...	१
अर्धं नपुंसकम् । ३ । २ । २ ॥	...	३८५	...	६
अत्याच् तरम् । २ । २ । ३४ ॥	...	५०६	...	१

अथर्व विभक्तिसमीपसम्बद्धिद्वयार्थाभावपञ्चास्यथा-
तुपूर्वयोगपद्यसावृशसम्पत्तिसादस्यान्तवचनेषु ।

२ । १ । ६ ॥	...	...	...	१०४	...	१
अथयादापुस्तपः । २ । ४ । ८२ ॥	...	...	...	८८१	...	१
अथयोभावः । २ । १ । ५ ॥	...	...	...	१०३	...	१

आ

आगस्यकोष्ठिन्यथोरगसि कौष्ठिनम् ।

२ । ४ । १० ॥	...	...	या	८६६	...	४
आह मर्यादाभिविधयोः । २ । १ । १३ ॥	...	...	...	१६१	...	०
आमः । २ । ४ । ८१ ॥	...	...	...	८००	...	१
आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ॥	...	...	...	८२०	...	१

इ

इत्यंभूतलक्षणे । २ । ३ । २१ ॥	...	...	या	६६६	...	१
इदमोऽन्वादिशेऽग्रतुदात्तसूतीयादौ । २ । ४ । ३२ ॥	...	...	...	८१६	...	१

ई

ईवदक्षता । २ । २ । ७ ॥	...	...	या	४२६	...	१
------------------------	-----	-----	----	-----	-----	---

उ

उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम् । २ । ४ । ६६ ॥	...	...	या	८६८	...	१
उपपदमतिष्ठु । २ । २ । १६ ॥	...	...	...	४५५	...	१
उपमानानि सामान्यवचनेः । २ । १ । ५५ ॥	...	...	...	२०६	...	१
उपमितं आत्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २ । १ । ५६ ॥	...	...	...	३१८	...	१
उपसर्जनं पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥	...	...	...	५००	...	१
उभयप्रान्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥	...	...	...	०५३	...	१

(३)

ए

एतदस्मत्सोस्मृतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥ पा ८२२ ... १ •

क

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥	या	५८६ ... १
कटकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥	...	६५७ ... ६
कटकरणे छात्वा वज्रकम् । २ । १ । ३२ ॥	...	२३० ... १
कटकर्मणोः क्विति । २ । ३ । ६५ ॥	...	७४३ ... १
कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥	...	४४५ ... १
कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । ३ ॥	...	६१७ ... १
कर्मप्रवचनोपयुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥	...	६३४ ... ६
कात्वाः पदिमाखिना । २ । २ । ७५ ॥	...	३६८ ... १
कात्वाभ्यनोरत्वन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥	...	६२८ ... १
कुमतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥	...	४४६ ... १
कुत्वितानि कुत्वनेः । २ । १ । ५३ ॥	...	२७६ ... ४
कृत्यानां कर्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥	...	७६२ ... १
कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥	...	...
कृत्यैः कृत्ये । २ । १ । ४३ ॥	...	२३१ ... ५
कृत्ये च वर्तमाने । २ । २ । ६७ ॥	...	२५२ ... १
कृतेन वच् विशिष्टेनावच् । २ । १ । ६० ॥	...	७५५ ... १
कृत्प्रकृतवः । २ । ४ । ८ ॥	...	३४६ ... १
	...	७८० ... १

ख

खेङ्गा ऋषे । २ । १ । २६ ॥ ... पा २१५ ... ६

ग

गत्वर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यां षेष्टायामनध्वनि ।
२ । ३ । १२ ॥ ... पा ६४१ ... १

गवान्प्रमत्तौनि च । २ । ४ । ११ ॥	७८४ ... १
मासृ क्तिटि । २ । ४ । ४६ ॥	८१५ ... ७

च

चक्षिष्ठः ख्यान् । २ । ४ । ५४ ॥ ... पा	८४० ... १
चतुर्थी तदर्थाथैवकिञ्चित्सुखरक्षितैः । २ । १ । ६६ ॥	२३७ ... १
चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥	६४५ ... १
चतुर्थ्यर्थे बङ्गणं छन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥ ...	७४० ... १
चतुर्व्यासो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥	३७७ ... १
चार्थे बद्धः । २ । २ । २६ ॥	५४४ ... १

ख

ख्यत्रियार्थञ्चितो धूमिलुगच्छिणोः ।	
२ । ४ । ५८ ॥ ... .. पा	८४८ ... १

त

तत्पुत्रस्य । २ । १ । २२ ॥ ... .. पा	२०३ ... १०
तत्र । २ । १ । ४६ ॥	७२६ ... २
तत्र तेनेदमिति सख्ये । २ । २ । २७ ॥ ...	५४१ ... १
तद्भित्तार्थीसदपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥ ...	२५५ ... ६
तत्रानस्य बङ्ग्यु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥	८५० ... ६
तनादिभ्यस्तघासोः । २ । ४ । ७६ ॥	८७६ ... ७
तिष्ठद्गुप्रमत्तौनि च । २ । १ । १७ ॥ ...	१६३ ... १
ह्रतोया च ह्योम्बन्ति । २ । ३ । ३ ॥ ...	६२१ ... १
ह्रतोया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥	२१७ ... १
ह्रतोया सप्तम्योर्बङ्गणम् । २ । ४ । ७४ ॥ ...	८८७ ... १
तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥ ...	५६६ ... २

(५)

द

द्विष्टनामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥ ...	पा	५३६	...	१
दूरान्तिकार्यैः घटान्यतरस्याम् । २ । ३ । ३७ ॥ ...		६८३	...	१
द्वन्द्वश्च प्राथितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥ ...		७७१	...	१
द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥ ...	...	७६५	...	६
द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥ ...	...	२०४	...	१
द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थान्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥		३६१	...	१
द्वितीयाटौक्तेनः । २ । ४ । ३४ ॥ ...	...	८२४	...	१
द्वितीयात्राक्षरयोः । २ । ३ । ६० ॥ ...	...	७३७	...	१
द्वितीयाश्रितात्कीलपतितगतत्थप्राम्नापत्तैः ।				
२ । १ । २४ ॥ ° ...	...	२०५	...	१

ज

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥ ...	पा	६६३	...	१
नञ् । २ । २ । ६ ॥ ...	...	४१०	...	१
नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥ ...	...	१६३	...	१
नमः सस्ति स्वाहास्रघातं वषट्पयोगाच्च । २ । ३ । ३३ ॥ ...		७५७	...	१
न षोकात्थयान्ताखणधेय्याम् । २ । ३ । ६६ ॥ ...		४४७	...	१
नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥ ...		५८५	...	१०
निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥ ...	...		...	

प

पञ्चमो विभक्त । २ । ३ । ४२ ॥ ...	पा	६६०	...	१
परवस्त्रिङ्गं दन्ततत्पुत्रवयोः । २ । ४ । २६ ॥ ...	...	८०९	...	१
पारे मध्ये वशा वा । २ । १ । २८ ॥ ...	...	१६६	...	१
पूर्वग्युक्तसहितार्थसदस्यतत्समानार्थि- स्वरणेन । २ । २ । ११ ॥ ...	...	४३५	...	

पूर्वकाद्यैकसर्वजरत् पुराणनवकेवशाः । २ । १ । ४६ ॥	२५३	...	९
पूर्वसवृष्टसमोनाथकलहनिपुनमिश्रस्रष्टौः ।			
२ । १ । २१ ॥	...	...	२२५ ... १
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यम-			
बीराश्च । २ । १ । ५८ ॥	...	...	३४२ ... १
पृथग्विनानानाभिस्रुतीयान्यवरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥	६८१	...	१
प्रसितोत्सुकाभ्यां द्वितीया च । २ । ३ । ४४ ॥	...	...	६६२ ... १
प्राक्काठाराव् समासः । २ । १ । ३ ॥	...	...	१५६ ... ५
प्रातिपदिकार्थलिकूपरिमाद्यवचनमात्रे प्रथमा ।			
२ । ३ । ४६ ॥	...	...	६६५ ... ६
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ । ...	...	...	३६६ ... १
प्रेष्यन्पूर्वोर्देवता सम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥	...	...	७३६ ... १

व

वङ्गच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥	पा	८६७	...	१
--	----	-----	-----	---

म

मन्यकर्मण्यनावरे विभाषाप्राणिसु । २ । ३ । १७ ॥ पा	६५३	...	१
मयूरकंसकादयश्च । २ । १ । ७२ ॥	...	...	३७६ ... १

य

यद्योऽपि च । २ । ४ । ७४ ॥	...	पा	८७२	...	१
यज्जलोश्च । २ । ४ । ६४ ॥	...	...	८६६	...	१
यथाऽसावृष्टे । २ । १ । ७ ॥	...	...	१८४	...	१
यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २ । ३ । ६ ॥	...	...	६३५	...	६
यस्य च भावेन भावजस्यम् । २ । ३ । २७ ॥	...	...	६८८	...	१

बस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥	...	...	१६२	...	१
बुवा खलतिपलितबलिनर्जरतीभिः । २ । १ । ६७ ॥	...	...	३५७	...	१
वेनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥	...	...	६६६	...	१
वेषां च विरोधः श्वाश्रितिकः । २ । ७ । ६ ॥	...	...	७८२	...	१

र

रान्याह्लाहाः पुंसि । २ । ७ । २६ ॥	...	पा	८१२	...	१
रत्नार्थानां भाववचनानामञ्जरेः । २ । ३ । ५७ ॥	...	...	७३५	...	१

ख

खुटः प्रथमस्य ङारौरसः । २ । ७ । ८५ ॥	...	पा	८८७	...	३
--------------------------------------	-----	----	-----	-----	---

व

वर्गो वर्गेन । २ । १ । ६६ ॥	०	...	पा	३५७	...	१
विभाषाऽपपरिवहिरण्डः पञ्चम्याः । २ । १ । ११-१२ ॥	...	...	१६०	...	७	
विभाषाऽक्षरगणध्यान्यपञ्चम्याऽन्यत्रवपूर्वा-						
पराधरोत्तराणाम् । २ । ७ । १२ ॥	...	...	७८६	...	१	
विभाषा समीपे । २ । ७ । १५ ॥	...	...	७६६	...	१	
विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽयामाः । २ । ७ । ७ ॥	...	...	७७७	...	१	
विशेषणं विशेष्येणं वञ्जलम् । २ । १ । ५७ ॥	...	...	३१७	...	१	

श

शूद्राणामनिरवसितानाम् । २ । ७ । १० ॥	...	पा	७८२	...	१
शेषो वञ्जनीचः । २ । २ । २३ ॥	...	...	७७२	...	१
श्लेषादयः कृतादिभिः । २ । १ । ५६ ॥	...	...	३७७	...	१

ष

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥	...	...	पा	७३१	...	१
षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥	...	...	७१८	...	१	
षष्ठसर्धप्रत्ययेन । २ । २ । ३० ॥	...	...	६७६	...	१	

स

संख्याव्यासनादूराधिकसंख्याः संख्ये ।

२ । २ । २५ ॥	...	...	या	५२६	...	१
संख्यापूर्वो द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥	...	...	...	२०३	...	१
सप्तमीपक्षम्योः कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ॥	...	...	...	६३३	...	१
सप्तमीविशेषके बहुश्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥	...	...	...	५८०	...	१
सप्तमी श्रौष्टिः । २ । १ । ४० ॥	...	...	...	३४६	...	१
सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥	...	...	...	६८०	...	५
समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥	...	...	...	१	...	६
सहयुक्तोऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥	...	...	...	६६१	...	१
सहस्रपा । २ । १ । ४ ॥	...	...	...	१६०	...	६
साधुनिपुण्याभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः । २ । ३ । ४३ ॥	...	...	...	६६१	...	१
सुप्रप्रतिना माचार्थे । २ । १ । ६ ॥	...	...	...	१८८	...	१
सुबामन्विते पराङ्गवत्सरे । २ । १ । २ ॥	...	...	...	१४५	...	६

ह

हृदो वध किञ्चि । २ । ४ । ४२ ॥	...	...	या	८३४	...	१
हेतो । २ । ३ । २३ ॥	...	...	...	६७३	...	१

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां व्यायोजनानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलक्षणाद्ये गाम्भीर्याद्गुप्तान् इव सोढुवात् ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २ । १ । १ ॥

विधिरिति कोऽयमिति (भा)

भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं तस्य शोषेण निश्चितत्वादित्यतो-
ऽभिप्रायमाह

समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥ सामर्थ्यं चापैकार्थीभावः ।
एधगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यम् । *राशः पुरुष इति वाक्ये ऋगर्थानि

समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ॥ पदसम्बन्धो यो विधिः स समर्थो-
न्वितो बोध्यः । परिभाषेयम् । समर्थशब्दस्य तदाश्रिते लक्षणा । सामर्थ्ये

“समर्थः पदविधिः” । २ । १ । १ ॥ ‘परिभाषेयमिति’ । नाधिकारः
पदविधिग्रहणात्, खल्वथा वक्ष्यमाणायां पराङ्गवक्त्रावादीनां पदविधित्वा-

* एधगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । वा । एधगर्थानां पराना-
मेकार्थीभावः, समर्थमित्युच्यते । क एगः एधगर्थानि कैकार्थानि । वाक्ये
एधगर्थानि । राशः पुरुष इति । समासे एगरेकार्थानि । शानपुरुष इति ।

(समर्थः पदविधिः । २।१।१।) (अ. २। पा. १। आ. १)

अर्थेति ॥ (कै)

कोऽयमि- (भा)

त्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थः । शब्दार्थधोरभेदादितिभावः ॥

किं भावेति । (कै)

करणाधिकरणसाधनवस्त्वन्वितलात् प्रयोजनाभावाच्च नोक्ति-
स्त्रितः ॥

विधीयमानत्वादिति । (कै)

वस्त्वसादिविधाविति शेषः ॥

राजपुरुष इति समासे एकार्थान्नेति भाष्यात् ॥ एवं यत्किञ्चित्पदजन्य-
पृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोकादृष्टानां विशिष्टविषयैकशक्त्यैकोपस्थिति-
जनकत्वमेकार्थीभाव इति कल्पितम् । तेषां तत्त्वं तु सातृश्याद् बोध्यम् ॥
कार्यं शब्दं मन्वतां वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिबुद्धेर्वा । एकार्थीभाव इति
चिन्दिदेशो गौणमेकार्थत्वं समासघटकपदानां बोधयितुम् । यथा पदा-
नामसत्वात् तत्सम्भाव्यवहारो गौणः । तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति

चैकार्थीभावः । प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमऽऽहोतस्य विशिष्टै-
कार्थत्वमिति यावत् । राजपुरुषः । पुत्रोयति । कुम्भकारः । औपगवः ।
ईह गुणः कृतात्मसंस्कारेति न्यायेन महाविभाषायाः सामर्थ्यविशेषणता ।
विकल्पेनैकार्थीभूतं घञन्तं समस्यत इत्याद्यर्थात् । विशेषणवजादेव च
अपेक्षापक्षोऽपि सम्मतः । वृत्तिस्तु समासादिनियता । अत एव ऋद्धस्येति
अभिधारादनर्थकं तत्स्यात् । परितः सर्वतः पूर्वञ्च परञ्च व्यवहिते घानन्तरे
च भाष्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्ययः, भावसाधन
एव वाऽमेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते, इदं शब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विधेय-
परिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलिङ्गता । 'स सर्व इति' । ननु यः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः षद्विधिः । २ । १ । १ ।)

इतरचेति । (कै)

कर्मसाधने इत्यर्थः ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते प्रत्यभि-
 ज्ञानुपपत्तिस्तद्भेदेऽपि शब्दैश्चैव तु कः शब्द इत्यनुपपन्नमत आह

तचेति ॥ (कै)

त्रौणादिकेनिति । (कै)

इगुपधात्किदित्यनेनेति भावः ॥

स्वरे चेति । (कै)

बहुलपहणादौणादिकस्यापि कर्मणि संभव इति भावः ॥

१ इगुपधात् कित् उणादि-७ पा-१६६ सू ॥

बोध्यम् ॥ विभक्त्यन्ते एतद् वारणाय वृत्तानामित्यन्तं तेषां लोके तत्त्वेना-
 वृत्तत्वात् । औपगवादौ प्रत्ययानां तथा वृत्तत्वाभावेन यत् किञ्चित् पद-
 जन्त्येवुपस्थितिविशेषणम् ॥ अथत्वरूपार्थस्योपगोरपत्यमन्तोत्वादौ तथा
 दर्शनसत्त्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम् ॥ तदाचार्यवाचकस्य शब्दा-
 न्तरस्याभावादिति निरूपितम् ॥ विशिष्टविधयैक शक्त्येतिहेतुवचनम् ॥ अत

विशेषणं तत्र गान्धेति शक्यैकदेशत्वात् । न हि श्वशुरशब्दजन्यप्रतीतौ
 पिष्टविशेषणत्वेनोपस्थितायां भार्यायां सुश्रीलाया इत्यादिविशेषणमन्वेत्ति ।
 न चैवं देवदत्तस्य गुणकुलमित्यादावनन्वयापत्तिः । तत्रापि कुलेनैव देवदत्त-
 शब्दोत्तरवच्यर्थस्यान्वयात् । सम्बन्धस्य उपस्थितगुणद्वारक एक वच्यर्थो
 न तु तदितरः । उक्तञ्च । समुदायेन सम्बन्धो येषां गुणकुलादिना ।

कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरक्ता किं सर्व-
 ग्रहणेन, नैतदस्ति । यः कश्चिद्वाच्यस्य आनीयतामित्युक्ते च्छत्रियादि-
 निवृत्तिः प्रतीयते न व्याप्तिः, प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुक्तस्योद्देश-

प्रयोगदर्शनमिति । (के)

वैकर्ष्याद्याद्यायीपाठादिह वेदे लोके चेति त्रैषः ॥

एतद्भावेति । (के)

तथा यति पदकर्मके विधाने इत्यर्थापत्तौ समासाद्यसंपहः
आद् वक्षसाद्यादेशविधौ चातिप्रसङ्गः आदिति भावः ॥

इह । (के)

सूत्रे ॥

इतर इति । (के)

प्रकरणपर्यालोचनयेति भावः ॥ समासपदं वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥

एव कैयटः । अन्य एवावयवार्थान्वितः समुदायाग्रः प्रादुर्भवतीति तदपेक्ष-
वैकार्थीभाव उच्यते तेषां पांसूदकवदविभागपन्नत्वादिति । अयं भावः ।
वाक्ये यथा पदैः एषक् पदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षामूलकवान्धशक्तिवशाद्
विशेष्यविशेष्यभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्नैवं वृत्तौ किं त्ववयवशक्ति-
भ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदायशक्तिसङ्घताभ्यां नियतोद्बोधकवशात् पदार्थ-
संस्पृष्ट्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ॥ यद्वा । ससम्बन्धिकपदार्थ-
स्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषयान्त्वयः । चैत्रस्य गतेत्यादौ तथा दर्शनात् ।
अक्षुरशब्दोपस्थितायां भार्यायां तत्पतेर्विशेषयत्वाच्च । तदंशे उल्लिखता-
काङ्क्षत्वात् । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो निम्नं सर्वः समस्यते । सार्थ-
समर्पकत्ववशाद्यर्थेन क्लेशेण प्रथमे भाविनं पद्विधिशब्दं व्याख्यास्यन्विधि-
शब्दः कर्मसाधन इति दर्शयति । 'विधीयत इति विधिरिति' । कार्व-
मित्यर्थः । 'पदानामिति' । शेषकक्षया वृत्तौ । परानां सतां यत्कार्यं
विधीयत इत्यर्थः । यदि तु भावसाधनो विधिशब्द इत्याशौच्येति विधानं
विधिरिति ततः पदेन क्लेशोपलक्षणा कर्मन्वि वृत्तौ पदानामसतां निर्व्याप्तं

सहाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६
 (अ. २ । पा. २ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

समुदायो वेति । (के)

स ज्ञवचवभूतपदानां कार्यः समूहस्यावयवातिरिक्तायाश्च अपि
 स्त्रीकारादिति भावः ॥ विभक्त्यन्तश्च पदत्वाद् विभक्तिविधानश्च
 कथं पदोद्देशकविधिलभित्याशङ्क्याश्च

विभक्तौति ॥ (के)

एवं हीति । (के)

विहितानां विधमश्च विधिना पञ्चप्राप्तेतरविभक्त्यन्तानां
 निवृत्तिरूपस्याश्रवणेन वा निवृत्तिः पदोद्देशिकेत्यर्थः । केचित्तु
 पदोद्देशकः पदत्वसंपादको वा सर्वोऽपि पदसंबन्धित्वात्पदविधि-

बोध एव जायमानो विशेष्यविशेष्यसम्भवापन्नविशिष्टविषयो भवति ।
 तत्र विशिष्टशक्तियश्च इत्यम । राजपुत्रवादिपदं राजसम्बन्धवत् पुत्रवादी
 शक्तमिति । तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सम्बन्धांशे
 विशेष्यतावाद्यंशे च पर्यवस्यति । राजादेः कृतावचवशक्त्यैवोपस्थिति-
 संबवात् । आकाङ्क्षामूलकेति विशेष्यत्वात् निवृत्त इत्यादेर्नैकार्थ्यभावेन

वत्सा श्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयत इति । तस्मात्समाससुब्यानुवृत्तजित-
 विशेष्यत्वे । न विशेष्यसम्बन्धः सापेक्षेतु भवेदयम् । स्यादेतत् । वाक्ये
 कृत्याऽवयवशक्त्यौषपत्तौ मास्य शक्त्यन्तरम् । न चैवं विशेष्यसम्बन्धापत्तिः ।
 सविशेष्यतायां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेष्यव्ययीगो नेति निषेधस्य सम्भवादिति
 चेत् । सत्यम् । बहूनां वृत्तिधूर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरवं

पदविधिरिति तत्र समासतद्धितसुब्यानुवृत्तयो न संश्लेषिताः स्युष्मच्च हि
 पदानां सतां समासादिकार्ये विधीयते न पुनः पदत्वं, ननु च कर्मसाधन-
 पक्षेऽपि द्विभक्तिविधानमसंश्लेषितं स्यात् पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु
 पदादीनां सतां किं चिद् उच्यते, कर्मणि द्वितीयेत्यादिनां तु नियमः श्लिषते

६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

रेवेति वदन्ति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधान-
मित्युत्तरमयुक्तं विधानस्य विधानकर्मत्वाभावादत आह

तच्च विभक्तावेति । (कै)

एवं च पाकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावे वान्वय इति
भावः ॥ क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

यद्यपि संज्ञालमपि तच्च तथाप्येतद्रूपतया शास्त्रव्यवहारा-
भावान्तचोक्तम् ॥

अन्येनेति । (कै)

पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिना चेत्यर्थः ॥

साधुत्वम् ॥ विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकाङ्क्षाभावाद् । अतो
नित्यो घट इत्यादि वाक्यमपि न । अत एव राजपुरवैकदेशे राज्ञि
वाङ्म इव ऋद्धस्य इत्यादि विशेषणान्वयो न । अस्य शब्दार्थैकदेशत्वात् ।
यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वमस्ति । तथापि विशेषणान्वये विशेषस्येतरवि-
शेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्मत्वेन इतराविशेषणत्वेन ज्ञातस्य

तस्मादेकार्थीभाव आस्थितः ॥ चकारादिनिषेधो ऽथ बहुव्युत्पत्तिभङ्गनम् ।
कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं तस्मात्कर्तव्यं इति स्थितिः ॥ तथाहि धवखदिराविति
रूपैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते । तथा चित्रागवादौ यत्पदम् ।
तथा तु चचनं कर्तव्यं, निरूढनक्षत्रा तु शक्तितो नातीव भिद्यते ।
नैयायिकैश्चकारार्थं तदनभ्युपगमाच्च । अकथितसूत्रे व्युत्पादितरीत्या

न पदविधिः । अथाप्येकवाक्यतया सादिसूत्रेण विभक्तीनां विधानम्
एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्स्त्रियाकारकयोरविनाभूतः सम्बन्धः, उपपद-
विभक्तीनां 'तन्तरान्तरेणयुक्त' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तीनां च "नेतिंश्च"

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

'आद्ये नेति (कै)

पाठे किं पुनरिति सन्देहकलेत्यर्थः ॥

• अन्यथा । (कै)

अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाज्ञाने ॥

फलाख्यानम् । (कै)

तस्यानिर्देशार्थं इत्येतत् ॥

स्वरूपम् । (कै)

योगे योगे ऽनुपस्थितिरूपम् ॥

१ उपसम्बन्धेयट्पुस्तके "आद्येन" इति पाठोऽस्ति ॥

तन्मत्वेन वा दोषाभावः ॥ एतन्मूलिकैव "पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन" इति श्रुत्यन्तिः ॥ "दर्शनीयाया माता" "दर्शनीयामाता" इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्यासत्त्वेऽपि न पुंवत्वम् । वृत्तेः पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यां तत्रैव नामार्थयोरभेदः प्रत्ययार्थः । प्रधानमित्यादिश्रुत्यन्तित्यागश्च । प्राप्तोदक इत्यादौ उदककण्टकप्राप्तिकर्मत्वाद्यर्थाभ्युपगमात् एकार्थीभावे तु काघवमिति । यद्यपि सिद्धान्ते पदं वाक्यं वा श्रुतं तथापि प्रक्रियादशायां काघवादेकार्थीभावा इत्याशयः । यैव ह्यस्माकं प्रक्रिया सा परैः पाठ्यार्थिकतया गृह्यते इति युक्तस्तान् प्रति गौरवोपन्यास इति दिक् ॥ क्वचित्तु सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्तिः । तद्यथा । किमोदनः भ्राजौनाम् । इत्यादीनामेकवाक्यतायां भिन्नवाक्यतायां च पदविधित्वमप्येव उपपदानामुपसर्गायां च पदत्वात्, समासादिरित्यादिग्रन्थेन तद्विदितव्यादीनां ग्रहणं तद्विज्ञातव्यमपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते । 'समर्थानां प्रथमादे' त्वस्य तु समर्थग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्यामः, एव, 'मिसुसोः सामर्थ्यं' इत्यादीनामपि

(समर्थः परविधिः । २ । १ । २ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

लिक्रीपादानेनेति । (के)

स्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारेणैतरेषु तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तरं
दृष्ट्वा व्याख्यानादा निवृत्तिस्य । परिभाषावास्तु लिङ्गवति सर्वत्र
तेषां सर्वेषामचोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्तत्तचोपस्थित्या
स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तिरिति भावः । इदं च 'वष्टी स्थाने'
इति सूत्रे निरूपितम् । तदुक्तम्

“एकदेशस्थिताशास्त्रभवने षाति दीपताम् ।

परितो व्यापृतां भाषां परिभाषां प्रचक्षते” ॥

१ अ १ । पा १ । सू ०६ इति सूत्रस्यविवरणे ।

पुत्रत्वप्रवृत्तेर्भाव्यसंमतत्वात् । राशिविशेषणान्वयस्वरूपविशेषणस्यैकार्थीभाव-
ज्ञातत्वं भाष्ये दूषितम् । एकार्थीभावसत्त्वेऽपि देवदत्तस्य गुर्वकुलमित्यादौ
तदभावात् । इदमुपलक्ष्यम् । घटादिपदे एकार्थीभावाभावेऽपि तदेका-
देशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादित्यपि बोध्यम् । राशः पुत्रवोऽन्वय
इति वद् राजपुत्रवोऽन्वय इत्यप्यत एव न । एकत्रविशेषणत्वेन गृहीत-

केषां प्राज्ञानामोदय इत्यर्थः । सङ्गाठकमापखीयानाम् । आपखीयानां
सङ्ख्यानमाठकमित्यर्थः । कुतो भवान्पाटलिपुत्रकः । द्वे पाटलिपुत्रे ।
तच्च कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानामत इत्यर्थः । रोपधेतोः प्राचामिति दुष्प्र-
(० । २ । १२३) तथा । नञ्समासा अपि केचित्साधवः । अन्नाद्भवोनी
प्राच्य इति यथा । केचित्तु न साधवः । अकिञ्चित्पूर्वाणामिति यथा ।

समर्थः श्रुत इति तत्रैव समर्थशब्दस्य क्लृप्त्वात् स्वकार्यविध्यादनन्तमो हि
कोके समर्थ इत्युच्यते, स्वार्थप्रतिपादनं च श्रुत्यानां स्वकार्यश्रुत्याद्यत्वेन
वाचिकता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्य चित्प्रतिपादने समर्था, उच्यते
सैवं समर्थ इति तत्र सामर्थ्यादिशेषोऽवगम्यते स तु विशेषः प्रत्यापत्तेरं

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

प्रदेशान्तरेष्विति । (कै)

“घटो खाने” इति सूत्रे आद्यम् । “निपात एकाजनाङ्कि”^१त्यत्र चान्यम् । सामान्यतः पदविधिलेन तत्र च पारार्थ्यसामान्यादति-
देयसंज्ञयोः परिभाषालेन व्यवहार इति बोध्यम् ॥

स्वरितगुणयुक्तमिति । (कै)

स्वरवच्छब्दाद्वात्पर्येऽपि चित्तोपाभावेऽप्यङ्गुल-
परिभाषया वृद्धभावे आद्रुणे रूपमिति भावः । यदा^२ ऽग्रं
आद्यजनस्वरग्रन्थाद् षिचौदं रूपम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू १४ ॥ २ अ ५ । पा २ । सू १३७ ॥

अङ्गिकस्य ज्ञातस्य वा परत्रविशेषव्यत्यायोगात् । घटः पटश्च अङ्गमितिवत्
तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषपरतायां अर्थं पटश्चेत्यप्रयोगात् । एवं राज्ञः
पुत्रस्य भार्यायाश्चेति वद् राजपुत्रस्य भार्यायाश्चेति न । एकविशेषव्य-
वैशिष्ट्येन ऽह्यौतअङ्गिके ज्ञाते वा विशेष्ये तत्प्रजातीयसम्बन्धेन विशेषव्या-
न्तरसम्बन्धस्याद्युत्पत्तेः । घटो अङ्गमित्यर्थे घटो अङ्गत्वस्य इत्यप्रयोगात् ।

किञ्चिदप्यजुर्वागमित्यर्थः । अजदमवधेयम् । वाक्ये चेद्वा सामर्थ्यम् । भेदः
संसर्गो भेदसंसर्गो चेति । आद्ये ऽतद्व्यावृत्तिमात्रस्य व्यावृत्तम् । संसर्ग-
व्यार्यः । द्वितीये विपरीतम् । तृतीये तूभयं शब्दम् । अचौकिके
प्रतिभावाक्ये तु प्रथममुक्तचित्तयान्तरमावगमेऽपि इतिः कथ्यते । परि-

रूप इत्याह । ‘विद्यहवाक्यार्थोभिधान इति’ । विशेष्येन ऽह्यते ज्ञायतेऽनेन
समासार्थे इति विद्यहः, तावृशं च तदाकं चेति विशेषव्यत्यसमासः । यदा
विशेष्येन यद्व्यर्थं विद्यहः, तदर्थं वाक्यं विद्यहवाक्यम्, अत्रधात्वादिबन्धो-
त्समासः । अथ वा ऽभेदोपचाराद्विद्यहऽर्थवाक्यं विद्यहं इति विशेषव्य-

यावन्तीति । (के)

भाष्ये

सर्वमित्यस्य

सिद्धवत्सर्वं ग्राह्यमित्यर्थः । तानि सर्वाणि पदविधिग्रन्थोपादानेन
सामान्यतः पदविधिलेनापेक्ष्यान्नुद्येत्यर्थः ॥

द्वयोर्भावो द्वित्वेति । (के)

कोटिद्वये षष्ठ्येव संग्रयोदयाद् द्वित्वभवः संदेह इति भावः ॥

द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वभवत्वादाह

तदुक्तं भाष्ये “राजपुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति पुरुषोऽपि राजानं
स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति इति” । राजसम्बन्धविशिष्टे भाष्यायाः प्रीतिविषय-
त्वादिसम्बन्धबोधको राजपुरुषो भाष्याया इति प्रयोगस्तु राजपुरुषः सुन्दर
इति वदितः तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिष्पितपुरुषनिष्ठविश्लेष्यताया अन्व-
च्छेदकं पुरुषत्वमेव न तु राजसम्बन्धोऽपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य स विशेषक-
त्वेऽपि वृत्तिरिति अन्वहारः । सर्वत्रविशिष्टविषयकज्ञाने विश्लेष्यतावच्छेदक-

निकृते विशेषकसम्बन्धाद्यभावदर्शनात् । यथा अन्नादौ द्वितीयान्तादि-
सामानाधिकरन्ध्रं वृद्धा ककारे तत्त्वस्येति । अत एव चित्रगवादेरन्व-
पदाव्ययतादर्शनादौक्तिके प्रथिवायावच्छेऽपि तत्त्वस्येति । अन्वपदार्थे
इत्यादिकौभाष्यादिभैव देवताविद्यहवत्सिद्धेऽपि दिक् ।

समासः, तद्यथा राजपुरुष इत्यर्थं समासः, तदर्थं विद्यहवाक्यं राष्ट्रः पुरुष
इति, अथ योऽयं सदाभिधाने राजपुरुषग्रन्थः समर्थः, अतोऽपि तन्वतीतेः,
अ पुना राष्ट्रविशिष्टः पुरुषः । ‘समर्थो वेदितव्य इति’ । साधुत्वेनेति
श्लेषः, यः पदविधिः स विद्यहवाक्यार्थाभिधाने समर्थः सन्नाधुर्भवती-
त्यस्मिन्श्लेषे सार्थान्तरं साधोयः पश्यामः, तत्तु सामर्थ्यं प्रवीणतौ-

अथवेति । (के)

विद्वत्त्वाङ्गिणाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन बुक्तमित्यर्थः । पर-
 स्परविद्वद्बुद्धर्मद्वयवदस्तुदयमित्यर्थः ॥

अनेकार्थस्यैकार्थत्वम् एकार्थीभावः

इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जज्ञत्स्वार्थाजज्ञत्स्वार्थेषोऽं इग्रथिष्वादा-
 वजज्ञत्स्वार्थाद्यान् इग्रथति ।

त्वादिविशेषनिवृत्तधर्मे एवेति बोध्यम् । विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद्
 इति कर्मधारयप्रकरणे ष्टुटी भविष्यति । एकार्थीभाववशादेव
 जज्ञादुपसर्जनपदार्थे संख्याबोधकप्रतिपत्तिकाभावे एकात्वादिरूपसंख्या-
 विशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादावपि शब्दान्न तद्बोधः ।
 किं त्वनेकमासजाते द्विजिज्ञब्दादिपूर्वमासजातस्यैव प्रयोगाद् एकमास-
 जातविषय एवायं प्रयोग इति निश्चयः । तत् पुत्रो युष्मत् पुत्र इत्यादा-
 वपि प्रयोक्तुरङ्कारानास्यद्वेषेनपुत्र इत्येव बोधः । विराहवाक्कीयैक-
 वचनत्वारोपेयादेशः । अयं चारोपो न बोधप्रलक्षः किन्तु शास्त्रप्रवृत्ति-
 मात्रप्रलक्षः । वृत्तेस्तथा बोधे भाष्यज्ञता असाधुत्वबोधनात् । यत् 'आदिग्र-
 तदभावाभ्यां तत्र संख्याविशेषावगतिः । भाष्ये तात्पर्यग्राहकाभावे सतीति

उपसर्गस्य' न पुनरियं वृत्तिस्य वाक्यस्थार्थाभिधानसमर्था गान्धेयत्वेत-
 त्पुत्राक्षरैर्लभ्यते । अत एवास्मिन्ख्याख्यानेऽपरितुष्टः संख्याख्यानान्तरमाह ।
 'अथ वेति' । अत्र पक्षे उपचरितवृत्तिः समर्थशब्दस्तदाह । 'समर्थपदा-
 जनत्वादिति' । समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तद्योक्तः, अन्यर्थश्च समर्थ-
 शब्दे न क्लृप्त इत्याह । 'समर्थानां पदानां संबन्धाधीनां संख्येष्टाधीनामिति' ।
 अः पदानां विधिः-स समर्थानां वेदितव्यः, समर्थानामिति, कोऽर्थः, संबन्धा-
 धीनैः संख्येष्टाधीनां वेत्तव्यः, तत्र वाक्ये संबन्धाधीना अपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम्

यच्च पदानीति । (के)

उपसर्जनपदानीत्यर्थः ॥ तदेव ध्वनयन्नाह

उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति । (के)

इतरविशेषकभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थो न तु पृथक् स्वार्थो-
पस्थापकानीति तात्पर्यम् । एवं च तत्पुरुषादावेकं पदं तादृश-
वञ्जनीदौ इन्द्रे च पदद्वयमपीति बोध्यम् ॥ अहत्स्वार्थाधामाह

पूरखीयमिति । तन्न । तद्विधायकशास्त्राज्ञानवतः तद्बोधानापत्तेः ।
विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तरेऽपि एकार्थीभाववत्ताद् दृष्टौ तदबोधः ।
अत एव प्रष्टव्यार्थसाधन (१-१-११) भाष्यप्रयुक्ते कुमार्योरगारं कुमार्य-
गारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेऽपि दृष्टौ द्वित्वाबोधः । किन्तु कुमारी-
त्वादित्यैव कुमारीद्वयबोधः । अन्यथा सिद्धान्ते प्रष्टव्यत्वाभावेन द्वित्वव्यङ्गका-
भावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽब्रह्मज्ञेयतापत्तिः । एवं च
दृष्टौ संख्यानवगमेऽपि अनेकार्थप्रतीत्या तत्रा विग्रहे बाधकाभावः । अत
एव संख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता न त्वनेकार्थानवगतिरुक्ता । चित्रगुरित्यादौ
त्रोत्पन्नैव शब्दतोऽनेकबोध्यत्वबोधः न तु बहुत्वेन । तन्मध्ये इत्यादौ तत्प्रेनेव
अतिद्वयबोधो न तु द्वित्वत्वेनैवमन्यत्राप्युक्तम् । अत एव कुल्लुटेऽगोप-

अन्वोन्वापेक्षा अपेक्षा आकाङ्क्षासंनिधियोग्यत्वे च सत्सु यः परस्परसम्बन्धः
सा अपेक्षा, वाक्ये हिं राञ्च इति परमनियतसंबन्धपेक्षयोर्भूतसंबन्धं
विशेषणभूतमर्थमाचष्टे स्वसंनिहितं योग्यं च पुरुषमपेक्षते, ममायमिति
पुरुष इत्यनेनापि पुरुषः स्वनिष्ठोऽभिधीयमानः स्वसंनिहितं राजत्वमवच्छेद-
कत्वेनापेक्षतेऽहमस्त्विति, अतो विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धो ऽनियत-
संबन्धिविषयत्वापेक्षया यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन सम्बन्धते तूक्तः
पुरुषश्चात्थञ्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति नार्थान्तरस्य, दृष्टौ तु

निवृत्तस्वार्थानिवेति । (के)

उभयत्रापि चेत्तुः ॥

प्रधानार्थोपादानादिति । (के)

अथे प्रधानार्थेन स्त्रीपञ्चितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतथोपादानादित्यर्थः । अन्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्या-
प्युपादानादित्यर्थः । बह्व्रीहौ तु प्रधानं पदं समुदाय इति
बोध्यम् । एवं इन्द्रे ऽपि प्रधानं पदं समुदायसदर्थेन चाहित्येन

वाचकगोशुचरवर्षासुजादौ बह्वचनसत्त्वेऽपि न संस्थाविशेषबोधः । अत्र
तादृशस्यैव वृद्धत्वादन्युवचनान्तेनैव विग्रहः । एवं चाचारोपितबह्वत्वाभयो
बह्वचनरूपः संस्कारो न तु प्रकृत्यर्थत्वमपि यथा च घटा इत्यादितो बहुत्वे-
नैव कदाचित् अयाद्यां कदाचित् चतुरादीनां भानं न तु कदाचिदपि नित्य-
चतुर्द्वादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशात्
त्वेकत्वदित्वादिना । दन्तोक्तस्य दन्ताः खिग्धतरा इत्यादौ च संस्थाया
अभानाद् दन्तात्वेनोक्तत्वेन दन्तौक्तजज्ञ्यार्थद्वयस्य प्रतीतेस्वरत्वेन अनेक-
व्यक्तिसत्त्वेऽपि तासामनेकत्वेनशब्दतो भानाभावादिति बोध्यम् । एतद्-
वत्सोकाभ्यामुक्त इत्यादावञ्जुकि न साधु । अत्रभिधानाद् इति स्पष्टं

बह्वृत्ताद्यता वृत्तार्थोभावो हि तत्र सामर्थ्यं वृत्तौ हि राजपदं राजान-
मभिधाय न तावति पर्यवस्यति एवमप्याचष्टे यथा गङ्गायां घोष इति
गङ्गापदं तीरं, यदि तु तावत्येव पर्यवस्येततो यथा वाक्ये राज्ञः एवमोन्व-
चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा राजपुत्रमोन्वचेत्यत्रापि स्यात् स्वविशेषक-
सम्बन्धोपि स्याद् ऋजस्य राजपुत्रश्च इति, यथा ऋजस्य राज्ञः एवमवहति
तथा एवमपदमपि राजविशिष्टमेव एवमप्याचष्टे न एवमप्याचष्टे यदि तथा
स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञः एवमो वेवदत्तस्य चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

स्वविशेषणतया धवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यदा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानां “अदृष्टस्वार्थानिवेति” तथाप्यनेकार्थीभावः । समाहारेतरयोगयोश्चभयोरपि साहित्यं विशेष्यम् । आद्ये ऽनुभूतावयवभेदमन्ये ऽनुभूतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् ॥

व्यर्थानीति । (के)

अभिहितत्वाद्दृष्टस्वार्थानित्येतत्पञ्चम्यधि ॥ आद्ये आह

भाष्ये । जातौ बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । “जात्याख्यायाम्” (१-२-५८) एतत् सूत्रं प्रत्याचक्षाणेन भाष्यकृता जातौ पदार्थे बहुवचनस्यासाधुत्वबोधनाद् “यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात्” । अत एव भाष्यकृता अस्य विशेष्योपसर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुणकुलमित्यादाविव मासजातादावव्यापकत्वं नोक्तं संख्याविशेषणवगतिरेवैकत्वसंख्यापदेनोच्यते । भेदसङ्घर्षरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थः । संख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणमिति तत्प्रतीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि संख्याविशेषाकाम्यापत्तिः । तदुक्तं हरिणा—

राजपुरवो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्, अतो यस्य विशेषस्य भावादयं विशेषः स एकार्थीभावः, भाष्योक्ताश्चापरे विशेषाः सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरयाभिसम्बन्धः स्वरभेदश्च संख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषश्च योगश्चेति, तथा सुपि अलोपश्च भवति वाङ्मे राज्ञः पुरवो नौकमुत्पन्नमिति, समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थे वृत्तेः पृथगर्थाभावात्प्रभावत एव विभक्तिर्निवर्तते सैव च स्वाभाविकौ निवृत्तिः शास्त्रेयान्वाच्यायते ‘सुपो भ्रातृप्रातिपदिकयो’ इति प्रत्ययबद्धयोगेन बलोपादिपदकार्थं यथा ‘आदिति

अर्थान्तरैति । (कै)

अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीत्यर्थः । प्रत्येकप्रक्रियसङ्कतसमुदाय-
प्रकृता विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः ॥

पदानीति । (कै)

बहुवचनं तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण ॥

स एकार्थीभाव इति । (कै)

आद्ये एकौभूतार्थानि मिक्षितानीत्यर्थः । तत्र मिक्षनस्ये-

वाचिका द्योतिका वापि संख्यानां या विभक्तयः ।

तल्लक्ष्यवयवे वृत्तौ संख्याभेदो निवर्त्तते ॥

यत्तत्र अमेदैकत्वसंख्याभासते परित्यक्तविशेषं संख्यासामान्यमेवाभे-
दैकत्वं संख्यायथैकत्वं द्वित्वादीनां निमित्तं तद्येदमभेदैकत्वं सर्वभामेकत्वादीनां
निमित्तमिति सापि संख्येत्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैकत्वादेकत्वभावत्वेनाभिन्न-
मिषेति तेन पदेनोच्यते इति हेनाराजः । यथा वुरामूपमात्रं मृद्ध्यते न तु
शुक्लकृष्णादिविशेष एवं राजपुरुष इत्यादौ सत्प्रभूतत्वात् संख्यावान् अत्रार्थ
इत्येतावत् प्रतीयते न तत्रार्थवदसंख्यो नापि घटादिवद्विशेषसंख्या-
वच्छिन्न इति । विशेषपरित्यागश्च तदभानमेव । यद्वा राजपुरुष इत्युक्ते

एद्यगर्थाभावे तु एद्यग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु व्यवधानं च एद्यगर्थत्व एवं
वृष्टं राज्ञः ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्त्ववृष्टं, यथा राजपुरुषपदेन मध्ये पदान्तरं
प्रक्षिप्यते प्रयोगविधमच्च एद्यगर्थत्वे ऽवृष्टः राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञ इति,
असति तु तत्र न वृष्टो यथा पुरुषपदे वर्णेषु खरभेदोऽपि एद्यगर्थत्व एवं
वृष्टो राज्ञः पुरुष इति हापि निस्सरेणाद्युदात्तो अमेदेन वृष्टो यथा
पुरुष इति वृत्तौ चैकत्वस्यं दृश्यते । किं च संख्याविशेषोऽवगम्यते एद्यगर्थेषु
राज्ञः राज्ञोः राज्ञां पुरुष इति, वृत्तौ तमेदैकत्वसंख्या गम्यते तदेत 'दक्षुगुत्तर-

तरसाकाङ्क्षत्वाद् द्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादौ । अन्वये पदद्वयार्थ-
योरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥

परस्परेति । (कै) ।

विग्रहस्य क्रियाव्यतीहारवृत्तित्वादिति भावः ॥

तच्चैवैकार्थीभावस्येति । (कै)

तदुक्तत्रयाणां मध्ये तच्चैवेत्यर्थः ॥ व्यपेक्षासहिताधिकारत्वे-
ऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह

राजद्वयादिसम्बन्धिगोऽपि भागात् सर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण भागं मधु-
निरसानामिन्न । अत एव तत्र राज्ञो राज्ञां चेति जिज्ञासा । विशेष-
जिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् सति तु निमित्ते मासजातादौ
तत्प्रतीतिर्भवत्येव । उक्तं भाष्यं तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव । तदुक्तं
हरिया—

अमेदैकत्वसंख्या वा तत्रान्यैवोपजायते ।

संसर्गरूपं संख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥

एतावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्वभूतत्वात् संख्यायोगवश्यकत्वेन विशेष-
संख्याभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपं तदिति
तदर्थः ॥

पदं इत्यत्रोपपादयिष्यामः । अक्तं चाभिधानं एवमर्थेषु तिष्ठति ब्राह्मण्यस्य
कम्बल इति, एतौ त्वय्यक्तमभिधानं तिष्ठति ब्राह्मण्यकम्बल इति सन्नेहो
भवति संबुद्धिर्वा स्यात् षष्ठीसमासो वेति, न चात्र सरान्निर्गमः; वाक्शोऽप्या-
मन्वितनिघातः कम्बलशब्दो हृतादित्वादर्नादात्तः समासेऽप्यन्तोदात्तता,
उपसर्जनविशेषणं च व्याख्यातं, योगश्च भवति एवमर्थेषु राज्ञो गौशान्दश्च
कम्बलस्येति, एतौ त्वैकार्थीद्वेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभेदाच्चशब्दो निबन्धने
राज्ञो गवान्कम्बला इति तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते संभिन्नोभयस्यः पदद्वय-
संज्ञक-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

अन्यत्र खल्वपीति । (भा)

एकार्थीभावसहिताधिकारत्वे ऽधिकारत्वप्रयुक्तौ दोषस्तु मध्ये
पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसंबन्धो बोध्यः । एतेनाधि-
कारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः^१ ॥

उभयविधे इति । (कै)

अधिकारत्वे परिभाषाले चेत्यर्थः ॥

भेदः (कै)

वैकल्पकत्वः ॥ ननु पराङ्गवङ्गावविधानासंपन्नो दोषो ऽत आह

तचेति ॥ (कै)

---

१ एकार्थीभावः सामर्थ्यमधिकारः इत्येकः पक्षः । अपेक्षासामर्थ्य-
मधिकार इति द्वितीयः पक्षः । द्विविधं सामर्थ्यमधिकार इति
तृतीयः । एवं परिभाषायामपि त्रयः पक्षा इति षट्पक्षीसम्भवे
एकार्थीभावः परिभाषा वेति न्यायः ॥

यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहृतशक्तयः ।

अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तावृश्री विदुः ॥

इत्यनेन यदेति पक्ष उक्तः । व्याद्यमाह—

भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोत्तेन वर्तते ॥

वदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति तेन राज्ञः पुत्रसमानय राजपुत्रसमापयेति
च यद्यप्येक एवानुयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्यभिधानप्रकारो
भिद्यते यथा । ब्राह्मणाः शतं भोज्यानां ब्राह्मणानां शतं भोज्यतामिति
तदेवं वृत्तिर्षास्त्वोरथो भिद्यत इति स्थितम्, एवं च तत्रतत्र तावन्नं

व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । (कै)

व्यपेक्षाया नियतत्वादित्यर्थः । एवं चैतदुपस्थितिं विनापि तत्र
न दोषः क्रियाकारकयोरेकार्थीभावासंभवश्चेति भावः ॥

अत्र क्रियाकारकयोः (कै)

इत्युक्त्वा प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयोः सर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शितः ॥ इदानी-
मेकार्थीभावसहितपरिभाषापत्रे उक्तम् । प्रकर्षयोगसुपपादयति ।

सुभ्धातुप्रभृतय इति । (कै)

एतेनाधिकारत्वे एतदसङ्गो दोष इति ध्वनितम् ॥

अन्यत्र युक्तग्रहणमिति । (कै)

तथा च तदेवाचैकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे सिद्धमिति भावः ॥

१“समर्थानां प्रथमाद्” इत्यत्र समर्थपदस्य कृतसन्धिकार्यार्थकत्वम-
जानान आह

१ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

पूर्वं समस्तभेदसंसर्गरूपं तदित्युक्तमिदानीं तु समस्तभेदानुगतं भेदा-
पोहरूपं तदिति विशेषः । अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि
विग्रहत्वाच्छब्दशक्तौनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषसंसर्गभानं सर्वविशेषाणां
संख्यात्वेन वा भानम् ।

विन्यप्रयोजनं भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात् । अन्ये तु
जहत्सार्था वृत्तिरिति वदन्तो वर्तिपदानामानर्थक्यमेवाहुः, तत्तु न
गोचयामहे । किं राजपुरुष इत्यत्र राजार्थी न गम्यते ष्योमिति चेत्पुरुष-
मात्रानयनं प्राप्नोति अथ गम्यते किं निवन्धना तस्यावगतिः, न तावत्समासस्य

एवमपि क्वचिदिति ॥ (भा)

सिद्धादिति । (कै)

एतसिद्धमूलकार्त्तुस्मित^१ इति सूत्रभाष्योक्त्याद्यादित्यर्थः ।
कृतसन्धिकार्यत्वार्थक्रमपि तत्र तद्व्यर्थम् । सौत्थितावन्तरङ्गत्वेनैव पूर्वं
सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रे^२ भाष्ये उक्तत्वात् ॥

पञ्चकेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षेऽपि तदर्थद्योतकतया विभक्तेरावश्यक-
त्वात् । भाष्ये पूर्वपक्ष्याग्रयस्त्वेवं पदविधिग्रन्थेन पदोद्देश्यकविधि-
ग्रहणम् । एवं च साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न
त्वत्राच हि यः साक्षादुद्देश्यो धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण-
कर्म षोपपदसंज्ञमिति सूत्रार्थात्सन्नियोगशिष्टन्यायेन तत्र सति

१ अ २ । पा १ । सू ५३ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू २ ॥

अगृह्यैतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न श्रुतादि मेदरूपं तु गृह्यते ॥

इति तन्न । तथा बोधाननुभवात् । प्रत्यस्य संख्याव्यभिचारेण तज-
ज्ञान संभवात् । तत्र तादृशजिज्ञासायाः स्वरस्तः सिद्धत्वाभावेन स्ववासुना
कल्पितत्वाच्च । अत एव हेतुराजेन एतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिका-
मतान्तरमाह इत्यवतारिता । तस्य चारुचिग्रन्तत्वं तन्मते भाष्यस्य सङ्गो-
तत्र शक्तिः कल्प्या राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभावात् । न च
वाक्ये राजपदं व्युत्पन्नं पुनः समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते तावत्त्वेव च प्रतिपद्यते
राजार्थः, अतो न जहत्स्वाधीा वृत्तिः, अर्थाभिधानप्रकारमेद इत्येतदेव
सांप्रतं, तत्र० सम्बद्धार्थानां संबद्धार्थानामिति सामर्थ्यद्वयमपि स्थितं

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

प्रत्यय इति न तदुद्देश्यकः प्रत्ययविधिः । उपप्लुदसंज्ञायास्तदुद्देश्य-
कत्वेऽपि तत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभाव इति । देवदत्तस्य कुम्भं
करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते
गम्यते तत्र सामर्थ्यमित्यत आह

यदीति । (कै)

प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं लोकप्रयुक्तासाधोरेव निवर्त्तकमिति
न दोष इति भावः ॥ भाष्ये

उत्पन्ने हीति (भा)

विस्वर्थे ॥

यथा समासादय इति । (कै)

अन्वयान्नापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताप्रयुक्तत्वविवेकरहितानामर्थं
इहेव तत्रापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

चेन व्याख्यां कुर्वता गोबुधरार्थं प्रत्याख्यातमपि “जात्याख्यायाम्”
(१-२-५८) इति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम् ।
न च तत्प्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्वं वाच्यं तत्रैकार्थ्यम्
एकशेषसूत्रारम्भे (१-२-६७) गौरवमिति वाच्यम् । द्रव्येऽपि पदार्थं तत्प्रत्या-
ख्यानस्य भाष्यकृतत्वेनाक्षतेः । निरूपयिष्यते च उपरिष्ठात् । अत एव भाष्ये

परिभाषःप्रवृत्तौ हेतुर्नान्यतरत् यतो माभूदथपेक्षामाचाश्रयेण सापेक्ष-
स्यापि वृत्तिः, यद्येवं पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तत
तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् माप्रवर्त्तित पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणं नोद-
यिष्यति विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयोर्षपेक्षाऽविनाभावान्नो कश्चिद्यु-
क्तग्रहणं कश्चियोगग्रहणं कश्चित्तीयया योगस्याक्षेप इति न कापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २१
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

मङ्गल्याः संज्ञाया इति । (कै)

संज्ञासूत्रस्यतत्रग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथा कथं चित्पद-
 संबन्धिविधेस्तत्र ग्रहणमिति भावः ॥

न विधीयत इति । (कै)

एवं च न तत्र प्रधानत्वमिति भावः ॥ “सामर्थ्योपपन्नानम्” (कै) ।
 समर्थपदोपपन्नानम् ॥

पश्य देवदत्तकष्टमिति (भा)

कष्टपदार्थमाह

श्रित इति ॥ (भा)

नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावे ऽनर्थकत्वेन प्राति-
 पदिकसंज्ञा ऽप्रवृत्तौ फलाभावात्समासोऽपि न स्यात् सूत्रं लेकार्थी-
 भाववति चरितार्थमित्यत आह

अभेदैकत्वसंख्येति व्यवहारो भासत इति च नास्ति । वृत्तौ संख्याविशेषो
 न भवतीत्येतावदेव समर्थसूत्रभाष्यन्तेन रूपेण संख्याभागस्यान्यत्रावृत्त्याच्च ।
 अत एव “काणाः परिमाणानां” (२-२-५) इति सूत्रे एकवचनान्तानामुप-
 संख्यानं मासो जातस्येत्याद्यर्थे माभूदिति वार्त्तिकमगमभिधानात् इत्युक्त-
 मिति प्रत्याख्यातम् एवम् अलुक् सूत्रेऽपि (६-३-१) भाष्ये “दिवचनचतुर्वच-

दोषः, अत एवानन्तरमपि पराङ्गवद्भावमुक्तञ्च समासमुदाहरति ।
 ‘वक्ष्यतीति’ । ‘समर्थग्रहणं किमिति’ । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः । नहि
 केवलेन पदविधिराहणेन किञ्चित्कथ्यते । ‘पश्येत्यादि’ । ननु च श्रितादि-
 भिर्हितौयां विशेषयिष्यामः श्रितादियोगे या द्वितीयेति, एवमपि
 सापेक्षस्य प्रसङ्गो महत्कष्टश्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता

असति सूचे इति ॥ (कै)

नन्वेकार्थीभावविषये एव समासः शिष्टैः प्रयुज्यते इति कथ-
मेतदत आह

वचनादिति । (कै)

लक्षणमात्रग्रहणं प्रतिसूत्रारम्भ इति भावः ॥ ननु फलाभावो-
ऽत आह

वचनादिति । (कै)

'कृत्तद्धितेति वचनादित्यर्थः ॥

वाङ्मयसंबन्धिनमिति । (कै)

विष्णुमित्रादयो वाङ्मयसंबन्धिनः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा २ । सू ४६ ॥

गान्तागामसमासोऽनभिधानाद्' इत्युक्तम् । अनभिधानादित्यस्य समासेन
द्वित्वादिसंख्यावैशिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः । द्विवचनेत्यादेश्च द्वित्वा-
दिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थः । किं च "अर्द्धं नपुंसकम्" (२-२-२) इति
सूचे अर्द्धपिप्यलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरणेनेत्यनुवृत्त्या समा-
हितम् । भवतृपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैवाङ्गीकारेण समासप्रसङ्ग एव
नास्ति । मम तु पिप्यलीत्वेनानेकव्यक्तिभाने समासशङ्कौचितैव । किं चात्र-

द्वितीया. समर्थग्रहणे तु सति न भवति, यद्यप्यत्र वाक्यावस्थायां श्यपेक्षा-
लक्षणसामर्थ्यमस्ति तद्यवस्थायान्तु नैकार्थीभावः संभवतीत्यवोचाम, कथं
तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापेक्षस्य वृत्तिः । नात्र गुरुणा देवदत्तस्य
सम्बन्धः किं तर्हि समुदायेन गुरुद्वाराकस्य कुलेन सम्बन्ध इत्यर्थाद्गु-
णापि योगो भवति । उक्तं च ।

उपादानविकल इति । (भा)

उपादानेन कृतो विकल इत्यर्थः ॥

तिष्ठ त्वमिति । (भा)

तिष्ठ त्वं शकुलया न प्रयोजनं मुशलेन कृतः खण्डो धावतीत्यर्थः ॥

शकुलयेति (भा)

सहयोगे^१ दतोयेत्यपि कश्चित् । हे विष्णुमित्र त्वं शकुलया किं करिव्यरूपत्वेन पाषाणेन कृतः खण्ड इति द्वितीयार्थः ॥ ननु खण्डस्य प्रकृतदतीयान्तार्थकृतत्वं नास्तीत्यत आह

१ बहुषु भाष्यपुस्तकेषु “त्वं तिष्ठ” इति पाठोऽप्यस्ति ॥

२ अ. २ । पा. २ । सू. २८ ॥

पक्षे गोषुचरे जात्याख्यायामभेदेकत्वे बहुत्ववदतिदेशाद् बहुवचनमुक्त्वा-
ल्लोकान्मुक्त्वा इत्यादावेकवचनमुत्सर्गं इत्येकवचनमित्युक्तं तस्य परस्परविरुद्ध-
न्तदेकत्वे बहुत्वातिदेशवदेकवचनस्यापि प्राप्तेरिति दिक् । एवं चकारयोगो
वाक्ये राज्ञो गौश्वाम्यश्च पुरुषश्चेत्यादौ भवति न तु राज्ञो गवान्पुरुषा
इत्यादौ समासे । वृत्तौ समूहजनत्वात्कार्यप्रादुर्भावाद्भेदस्य निवृत्त्याभेद-
निवन्धनसमुच्चयरूपस्य द्योत्यस्याभावेन द्योतकस्याप्यप्रयोग इति कैयटः ।

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्पृश्यावयवांस्तेऽपि युज्यन्ते तद्वता सह ॥

इति, अथ वा परिपूर्णार्थस्यान्येन सहैकार्थीभावः स्वार्थपरिपूर्तिश्च
सम्बन्धिग्रन्थस्य प्रतियोगिनेति भवति तदपेक्षस्यापि वृत्तिः । उक्तं च

सम्बन्धिग्रन्थः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रयुज्यते ।

स्वार्थवत्त्वात् अपेक्षास्य वृत्तावपि न ह्यीयते ॥

तृतीयान्तार्थेति । (कै)

तच्छब्देन तृतीयान्तमात्रं परानुश्रुते तच्चात्र खण्डनस्य करण-
साध्यत्वावश्यकभावादवश्यमस्यैवेति भावः । प्रत्यासत्तिर्नाश्रीयत
इत्यभिप्रायः ॥

वृकोभ्य (भा)

इत्यस्य मा भेषीरिति क्रियां प्रत्यपादानत्वं यज्ञदत्ताद्देवदत्तोऽवश्यं
रच इति मार्गं संभावितमपि वृकभयं त्यक्त्वा तद्रूपणार्थं त्वं
गच्छेति वाक्यार्थः ॥

अस्त्वेषाचेति । (कै)

सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति
भावः ॥ भाष्ये

एद्यगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यतया च प्रयोगाभावस्यापि समासे
एकार्थीभावकृतत्वम् । लोकेऽपि एद्यक्क्षातयोरेवैकदेशस्थत्वे समूहव्यव-
हारात् । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः । समासेन सप्त-
भूतस्य विशेष्यतयाभिधानेऽपि आद्यत्वभूतस्य विशेष्यतया बोधार्थं च
प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । “चार्थे इन्द्रः” (२-२-२६) इति तु सावृक्षाचार्य-
त्वारोपेण नेयमिति दिक् । अन्यत्वेकार्थीभाववशाद् एद्यगुपस्थितेर्लक्ष्मी

इति, किं त्वं करिष्यसीत्यादि अत्र प्रकृतं वस्तु, ‘तत्कृतार्थेनेति’ ।
तच्छब्दः प्रकृतपरामर्शाय तृतीयान्तं समस्यते तदर्थेन यः कृतो गृह्यस्तद-
चनेनेति, अत्र च यस्य समासः प्रकृतं प्रकृतयेति न तदर्थेन कृतं खण्डनं
यदर्थेन च कृतं खण्डनमुपलेनेति न तस्य समासः प्रकृतं इति न भविष्य-
तीति तस्मान्मन्त्राद्या प्रकृतया खण्ड इति सापेक्षमुदाहरित्वं, ‘गच्छ त्वं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२५

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

इह कस्मान्नेति । (भा)

समासे इति शेषः ॥

महाकष्टं श्रित इति । (भा)

यदेवं वाक्यं तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थः ॥

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

समासेनेति शेषः ॥ ननु यदि गामर्थ्यमस्ति । अस्तु समासः
को दोष इत्यत आह

यद्यचेति ॥ (कै)

तदा महत्कष्टेति । (कै)

महदिति पृथक् पदम् ॥

गोद्देश्यविधेयभावेनान्वयः पृथगुपस्थितेस्तथान्वये तन्मत्वात् । अविमृष्टविधे-
यांशदोषनिरूपणावसरे यत्रोद्देश्यविधेययोः पदाभ्यां पृथगुपस्थितेस्तत्र
तथान्वयः । न च समासे पदात् पृथगुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा
क्षुत्पत्तिरिति काव्यप्रदीपाद्युक्तेः । अत एव “चतुर्थी चाग्निषि” (२-३-७२)
इति सूत्रविहितचतुर्थ्यां न समासः । आग्नीर्विषये हि उद्देश्यविधेयभावो
गम्यते समासे तद्वगमाभावादिति ह्यरदत्तादयः । अथमेवैकप्रसङ्गाभङ्गो
नाम यदिद्भिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः । उद्देश्यविधेयभावे-

यूपायेति’ । गत्यर्थकर्मणीति चतुर्थी । यदा क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणीति ।
यूपमाहर्त्तुं गच्छेति अत्राप्येतदर्थत्वादेव दावणो न भविष्यतीति सापेक्षं
प्रत्युदाहर्त्तव्यं महते यूपाय दार्विति । ‘यथादेशो नित्यश्च तुम्भवतीति’ ।
दावण्येवौ वर्णाविधौ, नित्यस्तुक्च ‘दौर्घां’ दित्ययमेव यस्तु ‘पदान्नादे’
ति विष्कल्पितस्तुक् स पदविधित्वात् न भवति । अन्ये तु यथादेशो-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

महाकष्टं श्रित इति । (कै)

एतद्विद्यक्के समासे य एव “अहीने द्वितीया”^१ इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे वृकाराकार उदात्तः चिपदंशमासे ऽवान्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थः ॥

समासस्येत्यनेनेति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थः ॥

थाथादिस्वर इति । (कै)

प्रत्ययाकार उदात्त इत्यर्थस्तेनान्तोदात्तविधानात् ॥

यथेति । (कै)

तत्र हि त्रिपदे बङ्गव्रीहाववान्तरतत्पुरुषे तद्विधितार्थेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वान्तरतत्पुरुषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः ॥ परे तु

१ अ ६ । पा २ । सू ४७ ॥

२ थाथघञ्ज्ञानविचकायाम् । ६ । २ । १४४ ॥

३ तद्विधितार्थान्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥

नाम्ये ईधगुपस्थितेस्तन्वत्वेन तथान्वये तद्गङ्गादिति । तन्न । भाष्यकृता-
नुक्तात्वात् । किं षोडशत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपवन्धव्यङ्गो वृत्तौ ऋद्ध-
त्वादिवत् तदन्वयासम्भवान्न तथान्वयः । एकार्थीभावाभावेऽपि घटमित्यादौ

ऽगित्यच्च कुम्भवतीत्यकारप्रसङ्गं वर्णयन्तः ‘पदान्ताद्दे’ति विकल्पितस्तुम्भ-
वतीति व्याचक्षते । नन्वसौ पदविधिर्नेति, आह, तत्रान्तयद्दृशं न कर्त्तव्यं
प्रकृतेन दीर्घस्य पदस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् एवं
सिद्धेऽन्तयद्दृशस्यैतत्प्रयोजनं पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिस्तुक्, यथा
स्यादीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

महान्देवदत्तः प्रियो यस्येति चिपदवङ्ग्रीहौ महादेवदत्तप्रिय
इत्यस्याभावाय महद्देवदत्तप्रिय इत्यस्य षिङ्गुथे चिपदसमासे-
ऽवान्तरपदयोः 'सम्बन्धदिति समासाप्रवृत्तिर्बहुलपहणादिति मह-
त्कष्टश्चित इत्येवैकपद्येनैकस्वरः स्यात्तच्च नेत्यत इति भाष्याभिप्रायः ॥
“विशेषणं विशेष्येण” इत्यस्य चिपदे समासे ऽवान्तरपदयोरप्रवृत्तिं
सूत्रशेषे वदता तत्प्रपञ्चभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च तत्रा-
प्रवृत्तिरुक्तप्राथम्येवेत्याहुः ॥

परस्परसंबन्धाभावादिति । (कै)

पृथगेकार्थीभावाभावादित्यर्थः ॥

पूज्यमानत्वमिति । (कै)

कष्टेन महत्त्वस्यान्वयाभावादिति भावः ॥

विशेषणविशेष्यत्वं चेति । (कै)

अन्येनैकार्थीभावादेव परस्परं तत्राभाव इत्यर्थः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५३ ॥

तथान्वयाभावेन “संभ्यासलोपश्च” इत्यादौ समासेऽपि तथान्वयेन च
तस्य तत्कृतत्वाभावाच्च । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वा-
प्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तरं “लौहित्योष्णोष्ण” इत्यादौ तथा बोधो भव-
त्येवेति नासाधुतेत्याश्रयेनायं भाष्येनोक्तः । “विशेषणं विशेष्येण”
(२-१-५७) इति सूत्रे “उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जना-
प्रसिद्धिः” इति वार्तिके उभयमुद्दिश्यविशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतश्च । अत
एव प्रकृतप्रकृतैर्दृष्टसमासवाक्यानि अतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतानि किन्त्व

समासो न स्यादिति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थः ॥

स्वरश्च प्रसज्येतेति । (कै)

शैवरीणां सप्तमौनां तदन्तसप्तमौत्वादहीनवाचिकान्तोत्तर-
पदान्तस्य समासस्य संबन्धि द्वितोयान्तं पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थादिति
भावः । अत्रारुचिबीजं तु चयाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽख्येव
पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि न क्षतिरिति ॥

सामान्येति । (कै)

अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशो ऽसङ्गतः स्यादिति
भावः ॥ तत्फलं दर्शयति ।

पदद्वयात्मकस्येति ॥ (कै)

सुबित्यनेन सुवन्तसमुदायाग्रहणे हेतुमाह

संख्याया इति । (कै)

अनिघतसङ्ख्यावच्छिन्नस्य संज्ञित्वे ऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशेषाकाङ्क्षाया-
मुपान्तपङ्क्तौ विवक्ष्यत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह

विमृष्टविधेयांश्च एव । एवं च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वयं इत्युत्सर्गस्य त्यागेन
सङ्घटयद्दयस्य वैमुख्यं तस्य दृढकता बीजम् । प्रदीपेऽपि तत्र तथान्वय
इत्यस्य उत्सर्गेति शेषः । चाश्रीर्विषयचतुर्थ्याद्यन्ते तु न समासः । विप्राय
भद्रं भूयादित्यादौ विप्रभद्रार्थबोधयोरपि त्रिडन्तार्थान्वयेन परस्परम-
सामर्थ्यात् । “चतुर्थी चाश्रयि” (२ । ३ । ७३) इत्यस्य चाश्रीर्विषयार्था-
न्यप्यर्थकात् तदाचकभद्रादियोगे चतुर्थीष्व्यावित्यर्थात् । भद्रकर्तृत्वं विप्र-
सम्बन्धाग्रंसाविषयो भवनमितादिद्रमेण बोधः । राजकुले शुभं भूयादिति

यथा पशुनेति ॥ (कै)

आहृतौ प्रवर्त्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयवक्तृव्यक्तिषु युग-
पत्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशङ्काह

यथा ब्राह्मण इति ॥ (कै)

एकैकस्यामिति । (कै)

तस्यामेवेत्यर्थः ॥

प्रत्ययाभिधानेति । (कै)

ज्ञानव्यवहारेत्यर्थः ॥

तथा सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यासुबन्तात्सुबन्तसमुदायस्य विवक्षितै-
कत्वमसुप्पदेन वक्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥

चिकीर्ष्यत्वम् । (कै)

विधेयत्वम् ॥

तु साधेव । किं च समासादावपि तथा श्रुत्यग्रस्य तद् बोधो दुर्वारः । न
त्रासाधुत्वम् । भाष्याद्यनुक्तेः । विशिष्टोपस्थितः अपि विशेषणार्थे प्रकार-
तादिसौकारवदुद्देश्यतादिसौकारे बाधकाभावात् । अधिकमप्ये वक्ष्यामः ।
अत एव कश्चिद्दुद्देश्यत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तत्समानाधिकर-
णम् । किं चान्वादेशस्य किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय
पुनश्चादानरूपस्य समासे त्वदुक्तरोत्या सम्भवाभावेन एतच्छ्रुतक इत्यादौ
एनाद्यादेशशङ्का अप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानपरस्य “द्वितीया टौस्त्वेनः” (२।४।
२४।० इति सूत्रस्य भाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः ॥ यत्तु निष्कौश्याम्बिः मोरचः
एतवटैः गुडधानाः केशचूडः खर्वाण्डनरः बिदग्धाः सप्तपर्थाः गौरखरः

(समर्थः परविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । अ. १)

संचिस्कीर्ष्यस्य

इत्यपाठः । 'भूषणाद्यर्थाभावात्कुटो ऽप्राप्तेः समो ऽनुपयोगाच्चेति बोध्यम् ॥

गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति । (कै)

प्रधानगता सङ्ख्या विवक्ष्यते इति ग्रन्थास्त्वार्यप्राधान्यमादाय बोधाः ॥

आधारगताया इति । (कै)

जात्याधारद्रव्यगता सङ्ख्या विवक्ष्यत इत्यर्थः ॥ नन्वेवं ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यत्रापि जात्याश्रयसङ्ख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि गुणत्वादत आह

ब्राह्मणसमुदायस्येति । (कै)

शास्त्रार्थो ऽतिक्रान्त एवेति न्यायेनैवं शास्त्रार्थं जाते कस्यातिक्रम इति चिन्त्यम् ॥ परेतु "सुप्तुपेति वर्त्तत" इति भाष्यस्याङ्कतिष्ठ प्रत्येकं समाप्यत इति वक्ष्यमाण आश्रयः । इतरस्त्वेकत्वविवचयैक-सुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कने

१ सम्यग्भिर्भां करोतौ भूषणे । ई । १ । १३७ ।

इत्यादिषु क्लान्तयुक्तपूर्णेभिस्रसङ्घातविकारसुचु प्रत्ययलोपवीष्मजातिविशेषाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तम् । तत्र । भाष्यानुक्तत्वात् । निरादि-पूर्वपदानां क्लान्ताद्यर्थवर्त्तित"योक्त्वार्यानामि"ति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च गौरखरादेश्च समुदायस्य जातिविशेषरूढिस्त्रीकारेण न दोषः पङ्क्त्यादि-वत् । एकार्थीभावनकत्वरूपैकार्थीभावकृतत्वस्य क्लान्तादिनापि क्षम्भवा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ११
 (अ. २ । पा. १ । षा. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

ननु च भो इति ॥ (भा)

आकृताविति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थः । अन्यथा व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसङ्गता स्यादेवं चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः ॥ सिद्धान्तौ स्वाग्रथं प्रकाशयति ।

आकृतिस्त्विति । (भा)

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं त्वित्यर्थः ॥ तदेवाह

'यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादित्तीति । (भा)

एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रातिपदिकत्वादीत्यर्थः ॥

द्वयोश्चेति (भा)

पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्येकं द्वयोरित्यर्थः । अर्थं भावः । यथा स्वाङ्गत्वजनपदत्वादेः प्रत्येकं समाष्टा स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाय-

१ उपलब्धविवरणे "यावत्येतत्समाप्यते" इत्यस्ति परम् उपलब्धभाष्य-
 पुस्तके ऽत्र पाठमेदो दृश्यते तत्र कश्चित् "यावति परिसमाप्यते"
 कश्चित् "यावत्येतत्परिसमाप्यते" इति ॥

भावाच्च । अत एव "संख्ययाव्यय" (२ । २ । २५) इति सूत्रे समासे-
 नाभिहितः सुजर्य इति कृत्वा समासे सुञ् न भविष्यति । "किं च भोः
 सुजर्य इति समास उच्यते । न खलु सुजर्य इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्यः"
 इति भाष्ये उक्तम् । तत्र "समासेन" इत्यस्य समासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः ।
 पूर्वपदस्य तदर्थत्वद्योतकस्य समासे इति समासेनोक्त इत्युक्तिः । द्योतक-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

योर्न स्त्राङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहणं तथा प्रकृतेऽपि । न च स्त्राङ्गा-
दित्यादावथेकत्वविवचया तदर्थलाभस्तथैकत्वस्य स्त्राचकप्रत्यय-
प्रकृत्यर्थस्त्राङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्त्राङ्गान्वितत्वेनैकस्त्राङ्गवाचका-
दित्यर्थात्लाभात् । एको यः स्त्राङ्गवाचकः शब्द इत्येतावत एव ततो
लाभात् । एवं चोद्देश्यगता सङ्ख्या ऽविवक्षितैवेति मीमांसक-
सिद्धान्तविरोधोऽपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायात्तद्धित-
शङ्काया तत्प्रमाधानपरे 'मतुषूचस्ये भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो
न्यायस्तत्र "द्याप्रातिपदिकादि"त्यस्य समस्तत्वेन समासे सङ्ख्याया
अभावेनैकत्वलाभानात् श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्वं तु समाहारान्वयीति
बोध्यम् । न च तत्पर्याप्त्यधिकरणैरनेकैः समासादिवारणार्थं
सा । "स्त्रीभ्यो ङगि"त्यादेः स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तेस्तवापि
सन्तात् । यथा च तत्र बहुवचनसन्नेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्यय-
स्तथान्यत्राप्येत्याहुः ॥

१ तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ६४ ।

२ अ. ४ । पा १ । सू. १२० ।

३ अ. ४ । पा १ । सू. १ ।

विभयेऽपि "उक्ताधीनाम्" इति न्यायोऽस्येव । अतिप्रसङ्गस्तु अतिव्यत्यात्
परिहरणीयः । अद्युं गतश्चैत्रः कृष्णं भित्तो गुडकुलं मैत्र इत्यादौ न समासः ।
कृष्णभित्तयोः परस्परसम्बन्धेनाकाङ्गामूलकैकार्थीभावस्यासम्भवात् । विशिष्ट-
शक्तिस्त्रीकारादेव समासस्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वसिद्धिः । अत एव वृत्तौ
विशिष्ट एवार्थो राजपुरुषपदाभ्यामभिधीयते इति कैयटः । भाष्ये चैकार्थी-
भावपक्षे "संख्यार्थं समर्थम्" इति समर्थपदस्यत्पत्तिरङ्गा विशिष्टबुद्धिं
प्रति च विशेषणविषयकस्यैव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणत्वज्ञानस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ११
(अ. २ । पा. १ । व्या. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

प्रधानार्थाभिधायिनेति । (कै)

प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापनेनेत्यर्थः ॥

प्राधान्यम् । (कै)

स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥

कथमेकार्थीभावश्चेति । (कै)

कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थः ॥ इतरविशेषणत्वेनोप-
स्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाभाव इति भावः ॥ प्रधानस्य सापेक्षत्वे-
ऽपि वृत्तावुपपत्तिमाह

प्राधान्यादेवेति ॥ (कै)

नन्वेवं राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह

सामान्येत्यादि । (कै)

उपान्तविशेषणविजातीयविशेषणयोगः प्रधानस्य भवतीति
ज्ञायत इति भावः । यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति
प्रधानस्य न सापेक्षत्वं तथापि दर्शनौयत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्य-
तावच्छेदकं न राजसंबन्धोऽपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यम् ॥
भाष्ये

कारणत्वे व्यभिचारः । अत एव घटपदाद् घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः । न
विशिष्टे शक्तिः किन्त्ववयवशक्तिज्ञानसङ्घटतादृष्टभिरूपपदश्रवणरूपादुद्घो-
षकाद् राजसम्बन्धो पुरुषः चित्राणां गवामयम् इत्यादेर्विद्यहवाक्यतोऽनु-
भूतस्य विशिष्टार्थस्य स्वरूपमयमेवैकार्थीभावो नामातो गीतदोषाः । अत
एव भट्टप्रारैखैषामेव विद्यहृतं चोक्तम् । स्वावयवदृष्टिज्ञानसङ्घकारेणा-

(समर्थः षड्विधिः । २ । १ । १)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

सर्वं गुरुकुलमिति । (भा)

गुरुसंबन्धविशिष्टं कुलं सर्वमपेक्ष्यते न तु तदवयवो गुरु-
रित्यर्थः ॥ तदाह

'गुरुकुलादिनेति ॥ (कै)

नग्वेवं गुरौ देवदत्तसंबन्धित्वं न लभ्येतेत्यत आह

सामर्थ्यादवयवमपीति । (कै)

येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायेन संबन्धस्तेऽप्यर्था अवय-
वान्मस्यैव संबन्ध तद्वता युज्यन्ते इति नात्र पक्षे ऽवयवानां
सम्बन्धभासाभ इत्यर्थः ॥ किमः षष्ठ्यन्तापेक्षलमुपपादयति ।

केषां शालीनामिति । (कै)

न तु शालीनां कीदृश ओदन इत्यर्थ इति भावः ॥

कलमाः । (कै)

श्यामशालयः ॥ आपणीयानां मध्ये "षक्काडकमि"त्यर्थो
नेत्याह ।

१ एतदुक्तं हरिया —

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

संस्यृष्टावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ।

योपस्थापकत्वस्यापि "अर्थवत्" (१ । २ । ४५) सूत्रे ग्रहणात् समासस्य
प्रातिपदिकत्वम् । यदा वाक्यवत् समासेऽपि एषगुणस्थितयोरेव परस्पर-
न्वयः । अयन्तु विशेषः । इतिघटकपदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेवैक-
रूपेणान्वयो इतिक्षभावादतो न तत्र विशेषणान्वादादिकम् । बाल्मीक्ये चदेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३५
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

आपणीयानां सक्तनामिति ॥ (कै)

उक्तार्थे उपपत्तिमाह

अनेकत्वादिति ॥ (कै)

एकत्वेऽपि तस्याह

तदवयवानां वेति ॥ (कै)

सामीप्यांदेरपीति । (कै)

सामीप्यादिनिरूपितसंबन्धस्थापीत्यर्थः । अवयवद्वारकसंबन्ध-
 श्लेषाच्च भानमित्यत्र निधामकाभावादिति भावः ॥ भाष्ये

नैषा समुदायापेक्षेति । (भा)

एवं चाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति
 वक्तुमशक्यमिति भावः ॥ गमकलादत्र वृत्तिरिति वक्ष्यमाणा-
 ग्रथमाह

संबन्धिशब्दत्वाच्चेति । (कै)

नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अग्रान्त्या प्रागुक्तन्यायविषया-
 भावास्त्रासामर्थ्यमिति भावः ॥

विशेष्ये राज्ञोऽन्वयस्तदैव राज्ञि ऋद्धत्वान्वयः । तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् ।
 एकरूपेण इत्युक्तेनेति शेषविधेयभाविनान्वयः । यदा विशिष्टलक्षणाया वृत्तौ
 विशिष्टोपस्थितिरिति शब्दोत्पत्त्युक्तत्वायाः सम्बन्धिरूपाधिकविषयत्वेन
 शब्दोत्पत्त्युत्थात् कर्मधारयस्य कर्तृत्वं बोध्यमिति तन्न ॥ आद्ये तावृष्ट-
 विग्रहवाक्यमज्ञानतां विशिष्टोपस्थितेः शक्तिं विनोपपादयितुं अशक्यत्वात्
 द्वितीये वृत्तिर्पदं तावृष्टबोधकारणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पना-

३६

महाभाष्यप्रवीणोद्घोतः ।

(समर्थः परविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । अ. १)

प्रयुज्यत इति । (कै)

समस्तत्वेनेत्यर्थः ॥

सार्थवदिति । (कै)

स्वार्थे इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधानः । स्वार्थमाचोप-
स्थापकवाक्यघटकतादृशाद्यामिव वृत्तावपौत्यर्थः ॥

किमोदनः (भा)

इत्यादयस्त्वसामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधन इति बोध्यम् ॥

सापेक्षमसमर्थम् (भा)

इत्यस्य वाचनिकत्वे दूषणान्नरमाह भाष्ये

अन्यच्च खल्वपीति । (भा)

अन्यथा प्राक् कैयटोक्तन्यायस्यैकार्थीभावविषयत्वाद् “इसुसो-
रि”त्यत्र व्यपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव यद्वाद्दशङ्कतिः स्पष्टैव ॥ तद्धनयन्नाह

वाचनिके हीति ॥ (कै)

स एवेति । (कै)

१ अ ८ । पा ३ । सू ३३ ।

पेक्षया शक्तिरूपस्याया लघुत्वात् । बोधकारणत्वस्य सम्बन्धं विधानुपपत्त्या
शक्तिसिद्धेः । किं चैवं समासादीनां वृत्तित्वासिद्धिः । इत्याश्रयत्वेनैव तेषां
वृत्तित्वव्यवहारात् द्वितीये बोध्यत्वात् विनाबोध्यसम्बन्धरूपकक्षयाया अपेक्षा-
नेन तथा विशिष्टोपस्थिते वक्तृमनोचितत्वात् । किं च पञ्चमपदादिरपि पञ्च-
मविशिष्टे लक्षणाया एवापत्तौ ऋद्धिशक्त्युद्देशः । वाधादिप्रतिबन्धानं

मदीयं चोद्यं दुष्परिहरमित्याहेति भावः ॥ भाष्यकारो न्यायं दर्शयति ।

अगमकत्वादित्यादिना ॥ (भा)

क्रियाविशेषणं वेति । (कै)

महद्यथा भवति तथा करोतीत्यर्थ इति भावः ॥

न कष्टविशेषणमिति । (कै)

तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भावः ॥ न चैवं कष्टं अत्र इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात् तत्र समाससमानाकाराया एवोपस्थितेः । एतेन वृत्तिविग्रहयोः समानविधयताकत्वं सूचितम् ॥ विशेषणसमभिव्याहारे तु महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वानाम्नान्तविशेष्यतयोपस्थितिरावश्यकीति तयोः समानार्थत्वभङ्गः ।

इदमेव पादर्थः पदार्थेन

इतिव्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक् ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे “न तु कष्टविशेषणम्” इति पाठोऽस्ति ॥

विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत् प्रकृतेऽपि समम् । किं च कर्मधारये शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता शक्यसम्बन्धाशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र लक्षणाया वृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेत् वाक्येऽपि तद्वोधेन तत्राप्येकोपस्थित्यापत्तेः । एवं प्रथमं भक्त इत्यादौ तदसंमतस्योद्देश्यविधेयभावेन अन्वयस्यापत्तिरित्यलम् । इदं वृत्तेर्विशिष्टशक्तित्वं लोकासिद्धमेव । शक्येऽर्थविधानाभावात् । “अघतुर” (५ । ४ । ७७) इत्यादावदर्शनात् । उदादीनामर्थविधानात् । “चार्थे” (२ । १ । २६) इत्यदि तु चार्थे वृत्ति-

एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः (भा)

इत्यादि ॥

अगमकत्वाद् (भा)

इत्येतस्माद्धेतोः सापेक्षमसमर्थमित्यादि ब्रूमो न तु संभाविताप-
ग्रब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तद्वाचनिकं ब्रूम इत्यर्थस्तद्धनयन्नाह ।

यच्च गमकः (भा)

इत्यादिना ॥ एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे ।

लोके (कै)

इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थं शिष्टलोकैरप्रयुक्तत्वात्समासो न
भवतीति भावः । एवं च गमकत्वादेव “किमोदनः शास्त्रीनामि”-
त्यादेरुपपत्तिः । कैयटाद्युक्तसंबन्धिग्रब्दत्वादियुक्त्वा “देवदत्तस्य
गुरुकुलमि”त्यादेः साधुत्वनोपपादितेऽपि “किमोदन” इत्यादेः
साधुत्वं नोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु । गमकश्चेत्तन्नि-
वृत्तिरशक्येत्यत आह ।

गमकत्वाभिमत इति । (कै)

तच्च हेतुलोकै प्रयोगो ऽतो ऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः । परं
त्वसाधुरिति भावः ॥ असमर्थत्वमुपपादयति

मनूय इन्द्रसंज्ञामात्रविधायकम् । अन्यथा अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तते तच्च
इन्द्रसंज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः । किं च स्वसमानार्थकवाक्यानिवृत्तये
विभाषाधिकारस्य अपूर्वस्य करणे गौरवम् । मम तु एकार्थीभावे समासः ।
अपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रज्ञत् कल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सः । इत्वं

किं चिदकुर्वाणमिति ॥ (कै)

न सूर्यस्थया सत्तयेति । (कै)

सूर्यपदार्थघटकधातुर्धनेत्यर्थः । कर्मणि न प्रेरयतीत्यसूर्य इत्यर्थो नेति भावः । सूर्यशब्दस्य कृत्वोऽपि सूर्यभ्रममिति तेनान्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यम् ॥

नियमार्थं भविष्यतीति । (भा)

किञ्चित् कुर्वाणम् (भा)

इत्यादयः प्रयोगाः प्रागुक्ता असाधव इति भावः ॥ असूर्येत्यादीनां प्रागुक्तानां बहूनां साधुत्वस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमन आह

अभेदमिति । (कै)

“एतस्यैवे”तिभाष्यस्य प्रागुक्तस्येत्यर्थ इति भावः ॥

क्रियायामुभयोरिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । ज्ञातः सर्वो मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तेः । असामर्थ्योऽपि ज्ञापकात्कचित्समास इत्येव भाष्यान्नाभेनाख्योपयोगा-

चैकार्थोपपादिका विशिष्टशक्तिः समर्थाश्रितः पदविधिरित्याद्यर्थक “समर्थः पदविधिः” इति शास्त्रबलात् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते । अत एव तत्र समाससंज्ञायामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्सिद्धिः । “बह्वी” (२ । २ । ८) इत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितनिबन्धनघटादिनिर्वाह्याय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते । उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधाभावः शास्त्रप्रामाण्यात् । नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकविशिष्टशक्तिवादे बह्वीहेस्तत्पुत्रवान्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोऽप्येवः । बहिर्भूतपदार्थविषयकगोध-

(समर्थः परविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

भावाच्च ॥ प्रातिपदिकसंज्ञापि “असूर्यसखाटयोरिति” “अन-
पुंसकस्ये”ति च ज्ञापकादिति भाष्याग्रयः ॥

अबुधेति । (कै) ॥

सर्वत्र गमकत्वागमकत्वे लक्षणैकचतुष्कैर्दुर्ज्ञेये इति भावः ।
ज्ञातेऽपि कश्चित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह
इति बोध्यम् ॥

एतत्सिद्धेनेति । (कै)

अत्रत्यवार्तिककारौयसिद्धविचारमुपादाय पूर्वं भाष्यज्ञता व्य-
वहृतमिति भावः ॥

पृथगर्थी इति । (कै)

अर्थेषु पृथक्कं भिन्नभिन्नोपस्थितिविषयत्वम् ॥

आचष्टे । (कै)

उपस्थापयति ॥

१ अ ३ । पा २ । सू ३६ ॥

जनकत्वं हि बहुव्रीहौ वर्धिरङ्गत्वम् । न चात्रपक्षे तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि
प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न ।
लघटकपदघटितवाक्यदृष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन वर्धिरङ्गत्वात्ततेः ।
एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य कर्तृत्वं बोध्यम् । कर्मधारयक-
संज्ञकपदसमुदायप्रशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञकतत्त्वान्यप्रशक्तिग्रहस्य
षष्ठाद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात् । एवं च निष्पादस्यापत्यादिशब्दानां
षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिविभिनानार्थत्वेन च तात्पर्यम् इति सन्देहे

राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति । (कै)

पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थसुपस्थापयतीत्यर्थः ॥ जहत्स्वार्थाया-
मयाह

अथवेति ॥ (कै)

अवयवार्थान्वित इति । (कै)

पूर्वपदरूपावयवार्थसदृशार्थान्वित इत्यर्थस्तदुक्तमन्य एवेति ॥

समुदायार्थः । (कै)

समुदायशक्तिगम्यः । क्षचित्तु

अवयवार्थान्वितः (कै)

इति पाठः । तदा स्पष्टमेवान्य एवेत्यस्य विवरणमिदम् । इन्द्रबल-
श्रीङ्गारेकार्थीभावस्तु सूत्रोपक्रमे दर्शितः ॥ एकार्थत्वमविभागा-
पञ्चार्थत्वमपृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वं तदाह

शक्तिग्रहणाघवानुरोधत् कर्मधारयार्थे तात्पर्यं कल्प्यते “सम्भवति सामा-
नाधिकरख्ये वैयधिकरख्यस्यान्याय्यत्वात्” । तदुक्तं जैमिनिना “स्थपति-
निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्” (मीमां । अ. ६ । पा. १ । सू. ५१) इति

* “वास्तु मध्ये रौद्रं चतुर्षु निर्वपेत् । यत्र रुद्रः प्रजाः प्रमयेत्” इत्येता-
मिदं प्रकृत्य उच्यते । “एतया निषादस्थपतिं याजयेत्” इति । निषाद-
स्थपतिं प्रति सन्देहः । किम् अधिष्ठतानाम् अन्यतमः । उत अन्य एव ?
इति । अन्यतमः इति ब्रूमः । स हि समर्थः । विदत्त्वात् अपिमन्वाच ।
अन्योऽपि विदत्त्वादनभिवाद् असमर्थः— इति ॥ “ननु निषादस्थपतिशब्दस्तत्र
नोपपद्यते” । उच्यते । न । नोपपद्यते निषादानां स्थपतिः— इति बहो-

पांसूदकवदिति । (कै)

यथा मिश्रितपांसूदकेऽन्यतराविषयकज्ञानविषयत्वं नान्यतरस्य तथा प्रकृतेऽप्यन्यतमाविषयकोपस्थितिविषयत्वं नान्यतमस्येत्यर्थः । यथा पांसूदकमिस्रणे पिण्डाख्यं द्रव्यान्तरमेवैकभावमापन्नं तथो-
सूदवथवलव्यवहारस्य तद्वदचापीति भावः । एवं चापृथगुपस्थिति-
विषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । गौणमेकार्थत्वं समासघटक-
पदानां बोधयितुं च्चिनिर्देशः ॥ पदानामसत्त्वाद्यथा तत्सत्ताव्यवहारो
गौणस्तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति बोध्यम् ॥ तदाह

यद्यपीति ॥ (कै)

साहश्यादिति । (कै)

यद्यप्येतत्पक्षे वाक्यमप्यखण्डमेव तथापि रेखागवयस्थानीयेन

निषादस्यपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्यपतौ शीघ्रोपस्थितिजनक-
त्वानुकूलात् सामर्थ्यात् शक्तिरिति तदर्थः । अत एव बहुव्रीह्यर्थको न
सः । अन्यथा बहुव्रीहौ मौमांसावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य

समासो भविष्यति श्रेष्ठोनिषादानाम् । तस्मादधिकृताधिकारम् एतत्
शास्त्रम् इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः— “स्यपतिर्निषादः स्यात् शब्दसामर्थ्यात्”
निषाद एव स्यपतिर्भवितुमर्हति । कस्मात् ? “शब्दसामर्थ्यात्” निषादं
हि निषादशब्दः शक्नोति वदितुम् श्रवणेनैव । निषादानान्तु स्यपतिं
लक्षणाया ब्रूयात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा । अथ
उच्यते नैष दोषः निषादशब्दो निषादवचन एव षष्ठौसम्बन्धस्य वाचिका
इति । तन्न । षष्ठाश्रवणात् । न तत्र षष्ठीं प्रदुष्युः । अह कोपसामर्थ्यात्
षष्ठीःऽवगम्यते इति । सत्यवगम्यते । न तु लोपेन । केन तर्हि ? निषाद-

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शास्त्रनिव्यञ्जेन सखण्डेन सादृश्यं बोध्यम् ॥ एकार्थीभाव इत्यनेन
समर्थवचनमित्यस्य सामानाधिकरणानुपपत्तेराह

‘कर्मणीति । (कै)

बाहुलकादिति शेषः ॥ सामान्ये च नपुंसकं तद्धनितं भाष्ये

समर्थमित्युच्यते इति ॥ (भा)

वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाभावमाशङ्क्याह

राज्ञ इति । (कै)

अनियतसंबन्धपेक्षयेति श्केदः ॥ उद्भूतसंबन्धशब्देन तद्वृत्तितया
प्रतीयमानसंबन्धः ।

तत्रालाक्ष्यिकत्वेन च तदभावस्य सूत्रतो न लाभः स्यात् । एतेन शब्द-
सामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्तेः षष्ठी-
तत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहणं जघन्यत्वादिति श्वरस्वामि-

शब्दलक्षणाया । तस्यास्य दौर्बल्यम् इत्युक्तम् । सामानाधिकरणसमासश्च
बलौयान् । तत्र हि स्वार्थं शब्दौ वृत्तौ भवतः । द्वितीया च विभक्तिः तन्नेण
उभाभ्यां सम्बध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टोनिषादो गम्यते । तत्र षष्ठ्यर्थं
कल्पयन् अश्रुतं गृह्णीयात् । तस्मात् निषाद एव स्थपतिः स्यात् ॥

शिशुदर्शनाच्च । ६ । १ । ५२ ॥

शिशुं दृश्यते “कूटं दक्षिणा” इति निषादस्य त्रयं दर्शयति । कूटं
हि निषादानाम् एवोपकारकं न धार्याणाम् । एवं स्वमेव तन्निषादानाम् ॥
मौमां— भाष्य— ६ । १ । ५१—५२ ॥

‘एनेन वास्तुमर्थं चरुं निर्वपेद्’ इति प्रकृत्य श्रुतम् । “एतया
निषादस्थपतिं याजयेद्” इति तत्र संशयः किं द्विजातिरेव यो निषादाना-

विशेषणभावमापन्न इति । (कै)

विशेषणत्ववैशिष्ट्यमोपस्थित इत्यर्थः । स्वप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्व-
स्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भवः ॥

अभिधीयते । (कै)

ग्रन्थोपस्थाप्यते ॥

स्वनिष्ठः । (कै)

प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठः । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् ।
न तु संबन्धन्तरापेक्षयोद्भूतसंबन्ध इत्यर्थः ॥

कृतं व्याख्यानं प्रौढैव वक्ष्यमाणे भाष्यसंमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणा
भावाच्चेति दिक् ॥

ननु स्वपतिशब्दः स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्याय इति तस्य गुणशब्द-
त्वात् । निषादस्य जातिशब्दत्वात् कर्मधारये स्वपतेः पूर्वनिपातापत्तिः ।

माधिपत्यं करोति तस्यात्राधिकारः षष्ठीसमास एवायम् । उत निषाद
एव स्वपतिस्तस्य । कर्मधारयस्वार्थमिति तत्र—

पक्षदयेऽपि शब्दोऽयं योगादेव प्रवर्तते ।

तत्र षष्ठीसगासत्वे (अपि) विदुषः स्यादधिक्रिया ॥

आहिताग्नेश्च यदि तु कर्मधारय इच्छते ।

अनाहिताग्नेरक्षस्य प्रसज्येताधिकारिता ॥

तेन षष्ठीसमासोऽयमिति प्राप्तेऽभिधीयते ।

निषादपदमेवं तु स्वपतौ लक्षणां ब्रजेत् ॥

न हि षष्ठी श्रुता येन न (तत्) सम्बन्धोविधिर्भवेत् ।

निषादपदमेवातः षष्ठ्यं लक्षयेदिदम् ॥ .

कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा ।

(अ. १ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

विधीयमानत्वात् । (कै)

विधेयताख्यविषयतावत्त्वात् । प्रथमाया विधेयविभक्तिवादिति
भावस्तदेवाह

प्राधान्यमिति ॥ (कै)

वृत्तौ भेदस्य (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य । यथा घटघटत्वयोः घटशब्दजन्य-
संबन्धाविषयकोपस्थित्यविषयत्वं तथा वृत्तौ राजपुरुषयोरिति
भावः ॥

किं च स्थपत्यर्थस्य सम्बन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षत्वात् षष्ठीसमास एव न्याय्यः ।
नरपत्यादिविधेति चेन्न ॥ “लिङ्गदर्शनाच्च” (मौमां अ ६ । पा १ । सू ५२)
इति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोक्तेरदोषात् । “लिङ्गं च वृश्यते, “कूटं दक्षिणा

निघाद एव स्थपतिरतः श्रुत्या प्रतीयते ॥

तेन श्रुतिबलादज्ञोऽनाहिताग्निश्च सन्नपि ।

निघाद एव स्थपतिः कर्मण्यत्राधिकारभाक् ॥

शास्त्रीदी— अथाय—६ । पाद—१ अधि १३ ॥.

“द्विजः स्थपतिरन्यो वा द्विजः षष्ठीसमासतः ।

कर्मधारयमुख्यत्वान्निघादो शौद्रयागकृत्” ॥

“निघादानामधिपतिः” इति षष्ठीसमासस्य चैवर्षिके सम्भवात् ।
तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्च । इति चेत्— मैवम् “निघादश्चासौ
स्थपतिश्च” इति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे तु सङ्घीर्ष-
जातिविशेषव्युचिण्यु निघादशब्देन तत्सम्बन्ध उपपन्न्यते । न त्वयं कर्मधारये
दोषोऽस्ति ॥ जंमिनौयन्यायमाला— ६ । १ । ५१—५२ ।

संबन्धस्यान्तर्भावात् । (कै)

राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थः ॥ “उक्तार्थानाम-
प्रयोग इति” । षष्ठ्या निवृत्तिरिति भवैः ॥ उक्तविशेषस्य गम्य-
मानतया ऽविशेषोक्तिः कथमित्यत आह

एवं हीति ॥ (कै)

पृथगर्थत्वं स्यादिति । (कै)

समासापेक्षया परस्वरापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थः ॥

न प्रतीयेतेति । (कै)

पदाभ्यामिति शेषः ॥

सामर्थ्यभेदोऽपीति । (कै)

अपेक्षैकार्योभावरूप इत्यर्थः ॥ भाष्ये

नापि ब्रूम इति । (भा)

नैव ब्रूम इत्यर्थः ॥

इति” । (शबरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) “कूटं हि निषादानामेव
स्वम्” (शबरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) इति शबरस्वामिनः । एवं
राजदन्तादित्वात् (अ २ । पा २ । सू ३१) कर्मधारये स्वपतेः परनिपातः

कर्मधारयोऽयं न षष्ठीतत्पुरुषः । एवं पदद्वयं स्वार्थलुप्तम् । इतरथा
निषादशब्दो क्लृप्त्याया स्वपतावध्यः रोपितः स्यात् । सामानाधिकरण्य-
समासप्रतिपत्त्यर्थमुत्पलशब्दस्यापि तदेवाधिकरणम्, नौलशब्दस्यापि । अत
शेकाधिकरणत्वात् सामर्थ्यम् । सामर्थ्याच्च समासः । यदि च निषादशब्देन
निषाद एवोच्यते स्वपतिशब्देन स्वपतिरेव । ततो भिन्नाधिकरणत्वात्

वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । (कै)

पृथगुपस्थितिविषयत्वेऽपीत्यर्थः ॥

एकार्थता (कै)

एकसामर्थ्यवत्ता ॥ एकार्थीभावकृतविशेषप्रश्ने सुबलोप इत्यादिक-
यनमसङ्गतमत आह

एकार्थीभावाभावेति । (कै)

यथा मशकनिवृत्तिकारणमपि धूमो मशककारणमित्युच्यते
मशकार्थो धूम इति तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणक-
मित्युच्यते । तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—

१“उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिकारणप्रत्ययाप्तयः ।

वियोगान्यत्त्वष्टतयः कारणं नवधा स्मृतम्” ॥

१ तत्रोत्पत्तिकारणं मनोभवति । विज्ञानस्य । १ ॥ स्थितिकारणं मगसः
पुरुषार्थता । शरीरस्येवाहार इति । २ ॥ अभिव्यक्तिकारणं यथा
रूपस्याऽऽलोकस्तथारूपज्ञानम् । ३ ॥ विकार कारणं मगसोविष-
यान्तरम् । यथा अग्निः पाकस्य । ४ ॥ प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्नि-

सम्बन्धाकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव तत्त्वलाभादुपपन्ना ॥ लिङ्गं
चानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामकं दृष्टम् । तस्माद् अनेकार्थनिषादस्यपति-
शब्दस्यार्थनियामकं शीघ्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्वं लिङ्गं च इत्येव सूत्रात्पार्थ्यं

सामर्थ्याभावः । सामर्थ्याभावाद् समासाभावः । तस्माद्निषादशब्देन स्पष्टं
यावद्गन्तव्यमित्येवा लक्षणा । न वा अयं षष्ठीविद्यते । अनुपलभ्यमानत्वात्
सुप्तेति चेत् । उच्यते । यद्यत्राश्रयणेन कारणेन जोषः । खादयो जुप्ता
इति किमिति न कथ्यते । तस्मात् जोषे, नास्ति प्रमार्थम् । ततो राज-

उभयत्रापि राजसंबन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे कचिद्विभक्त्वादिः
कचिन्नेति विभागः कथमित्यत आह

तत्रेति । (कै)

वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव षष्ठी प्रवृत्तौ निमित्तं तत्रैव
संबन्धस्थोद्भूततया भानादिति भावः ॥

भेदनिवृत्ताविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेदः ॥

ज्ञानस्य । ५ ॥ प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः । ६ ॥
वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः । ७ ॥ अन्यत्वकारणं यथा सुवर्णस्य सुवर्ण-
कारः । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे देवो दुःखत्वे रागः
सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यास्य । ८ ॥ घृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणाम् ।
तानि च तस्य । महाभूतानि शरीराणाम् । तानि च परस्परं सर्वेषां
तेर्यग्यौनमानुष देवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि । ९ ॥
२ साधनपाद— सू— २८ भाष्य ॥

वक्तुं युक्तम् । किं षष्ठी तत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सर्गतो निरूपकसजातीय-
निष्ठस्यैव कामेन कर्मधारयादविशेषः । अत एव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो
नरसुरयोरेवेश्वरत्वेन प्रतीतिः । अश्वपतिगजपतिशब्दादौ त्वगत्वा तात्प-

पुरुष इत्यत्रापि राजा चासौ पुरुषश्च इतीवृशो विग्रहः कर्तव्यः । तत्रापि
षष्ठाश्रवणादेव नास्ति किन्तु स्वस्वामि संबन्धात् षष्ठीमध्यारोप्य तदा
समासो भवति । राज्ञः पुरुषः इति वाक्यमर्थप्रदर्शनार्थम् । तस्मात्
श्वपतिशब्दे या विभक्तिः सेतरत्रानुषज्यते । अन्यस्या अश्रवणात् । अथवा
असुदायादुत्पादात् उभयत्रापि इत्यत्रा । मीमां ६ । १ । ५१ ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

संबन्धस्योपरमादिति । (कै)

प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यर्थः ॥

अर्थस्येति । (कै)

अर्धगतभिन्नोपस्थितिष्वयत्नस्येत्यर्थः ॥ “अदृक्षो”त्यस्य राज-
समानाधिकरणत्वेनैकार्थ्यादव्यवधायकत्वमिति मन्वानं प्रति स्पष्ट-
मुदाहरणमाह

भार्या राज्ञ इति । (कै)

भार्या देवदत्तस्येत्यस्य मध्ये राज्ञः पुरुष इत्यनेन व्यवधानमिति
बोध्यम् ॥ ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणताया एव नियतत्वाद्येष्ट-
मभिसंबन्ध इत्यनुपपन्नमत आह

र्थानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्यागः । अत एव शङ्करभगवत्पादैः “दहृराधिकरणो
(वेदान्तदर्शन अ १ । पा ३ । सू १५) ब्रह्मलोकशब्दे कर्मधारयसमासः ।
“सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति” लिङ्गेन
साधित इत्यलम् ॥

* गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च । १ । ३ । १५ ॥ (वेदान्तदर्शन-
भाष्य) दहरः परमेश्वर उच्यते हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोच्यते हेतव
इदानीं प्रपञ्चते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात् दहर वाक्यशेषे
परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः । “इमाः सर्वाः प्रजाः अह-
रहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्तीति” तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोक-
शब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां अभिधीयमाना
दहरस्य ब्रह्मतां गमयति तथा हि अहरहर्जीवानां सुखस्यवस्थायां ब्रह्म-
विषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्येवमादौ
ककेऽपि क्लृप्तगार्हं सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मोभूतो ब्रह्मतां गत इति । तथा

(समस्यैः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

वाक्ये अनियतेति । (कै)

पीर्वापर्यकचणः शब्दगतोऽभिसंबन्धो भाष्याभिप्रेत इति भावः ॥

समासासमासकृतः स्वरविशेषो नैकार्थीभाष्यकृत इत्यत आह

अर्थभेदे इति ॥ (कै)

स्वरभेदे इति । (कै)

स्वरशब्देनोदान्तः स्वरितो वा ऽच विवक्षित इति बोध्यम् ॥

द्वे अपीति । (कै)

राजन्शब्दः कनिनन्तः पुरुषः कुषनन्त इति भावः ॥ “सिद्धे

शब्दार्थसंबन्ध” इत्युक्तेर्वाचनिकत्वं कथमत आह

तत्र स्थाभाविकत्वपक्षे ओत्रियादिवदखण्डा निरवयवा नित्याः शब्दा-
कदन्वास्थानाय कल्पिते रेखा गवयस्थानीये शास्त्रप्रवृत्तिः । तदुक्तम्—

अनुधं प्रत्युपायाश्च विचित्राः प्रतिपत्तये ।

शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्य समासयोः ॥

अत एव गोरघादौ युक्तादीनां शोपाविधानम् । गवां रथ इत्येव
वाक्यस्य कल्पनात् । क्रियामन्तरेणान्वयात्तत्र तदवगतिः शोयुक्तो रथ इति
शौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम् । तथा—

ब्रह्मलोक शब्दोऽपि प्रकृते दृष्टे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाश्रानां
निवर्त्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोक-
शब्दो गमयेत् । “गमयेद् यदीदं ब्रह्मणो लोक इति” वक्षीसमासवृत्त्या
व्युत्पाद्यते । सामानाधिकरण्यावृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोके ब्रह्मलोक
इति परमेव ब्रह्मगमयिष्यति । एतदेव चाहृदब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्म-
लोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यावृत्तिपरिग्रहे सिद्धम् । न ह्यहृदरिमाः
प्रजाः कार्थब्रह्मलोकं सत्यलोकार्थं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

वचनेनेति ॥ (कै)

व्यभिचारमेव दर्शयति ।

यथेति ॥ (कै)

ननु वाचकाभावे कथं प्रतीतिरत आह

पञ्चकेति ॥ (कै)

तात्पर्यसाहकं तु प्रकरणादीति भावः । इदमेव दर्शनं सिद्धा-
न्तिन इति बोध्यम् ॥

राजपदमेवेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः ॥ एतेन विभक्त्यर्थश्च प्रातिपदि-
कार्थत्वं न दृष्टमित्यपास्तम् ॥ शब्दाभावे ऽर्थसङ्गावं प्रदर्शय शब्द-
सङ्गावेऽप्यर्थाभावं दर्शयति ।

अर्थाभेदे चेति । (कै)

अभिन्नोपस्थितिविषयत्वे चेत्यर्थः ॥

वाक्ये चेति । (कै)

आदीनां निपातानां परप्रयोग एवेति भावः ॥

पदं यथैव वृत्तादिविशिष्टेऽर्थे व्यवस्थितम् ।

नीजोत्पन्नाद्यपि पदं भागाभ्यां वर्त्तते तथा ॥

भागाभ्यां कल्पिताभ्याम् । सादृश्यमूलकस्य वाक्यस्यैरचत्त्वानामभिद-
भ्यमो वाक्यानान्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोऽत्र पक्षे वास्तवः । खण्डाण्य
नात्रपक्षे पदानां पृथगर्थत्वस्वभावत्वेन स्वभावभङ्गापत्तेः ॥ तथा

“कृत्यं कृद्विभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तयः” इति ॥

तीक्ष्णेनेति । (कै)

पराङ्गवद्भावात्स्वरैक्यमचेत्यर्थः ॥

अन्तश्च तवै इति । (कै)

आद्यमममासे ऽक्यं समासे स्वरविधायकम् ॥

विभक्त्यर्थेति । (कै)

वाक्ये उपसर्जनबोधकपदानां विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसंख्याविशेष-
युक्तार्थबोधकत्वमित्यर्थः ॥

अन्तर्भूतेति । (कै)

विशेषणीभूतस्वार्थकमित्यर्थः ॥

अभेदैकत्वेति । (कै)

विभक्त्यभावेन संख्याविशेषाणां तत्तद्रूपेणाप्रतीतेः संख्यात्वेन
सर्वसंख्यानां भानं मधुनि सर्वरसानां रसत्वेन भानवदिति भावः ॥

तदाह

यथौषधीति ॥ (कै)

शास्त्रज्ञद्विरबुधानामिति शेषः । पञ्चादिपदं योगरूढं सप्तपर्णादि-
पदं रूढं राजपुरुषादियौगिकमित्यादिरपि काल्पयिकः प्रतिपादनोपाय
एवेति तदर्थः । तत्र वाक्यार्थानुगमात्पञ्चादिपदयोगिकः सप्तपर्णादौ
क्वचिदर्थानुगमेऽपि शीर्षपर्वे तदभावाद्भूद्विदेव पञ्चादादौ वाक्यार्थानुगमा-
दर्थान्तरानुगमाच्च योगरूढिरिति दिक् ॥ परे तु वाक्यादुक्तः शास्त्र-
निष्पाद्या । अर्थाभिधानमपि शास्त्रज्ञतमेव । एवं चानेकं सुवन्तं चाद्य
वर्त्तते । चार्थे वर्त्तमानं च इन्द्रसंज्ञकमित्यर्थाद् घटकपदानामेव चार्थे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५१
 (अ. २ । पा. १ । षा. १) (समर्थः पदविधिः । १ । १ । १ ।)

अथवेति । (कै)

अत्र पक्षे संख्यात्वेन सामान्यं भासते न तु विशेषा इति पूर्वस्मादिशेषः संख्यावद्भिः संबन्धीति पक्षद्वयेऽपि बोधः । अत एव भाष्ये “संख्याविशेष” इति विशेषपदोपादानं मधुनि सर्वरस-सत्ताजन्यस्य तत्तद्रोगादिनिवृत्तिरूपस्य फलस्थानुभवात्तत्सक्तकल्पने-ऽप्यत्र सर्वसंख्याविशेषकल्पने मानाभाव इति तद्भावः ॥ “भेदानां” विशेषाणाम् । “संख्यात्मा” संख्यासामान्यम् । “तथाविधः” । अभेदैकत्वसंख्यापदवाच्यः । निर्विशेषसामान्याभावादिदं कथमत आह “व्यापारादिति” संख्यात्वेनैव तत्प्रतीतेर्विशेषरूपाणां तत्तद्रूपेणाप्रतीतेषु भेदायोह इति भावस्तदेव समर्थयति । अगृहीतेति । “शुक्लादिरूपभेदस्त्विति” । शुक्लादिरूपविशेष इत्यर्थः । “भेद-

- १ भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविधः ।
 व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते ।
 अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
 प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते ॥
- २ “शुक्लादिभेदरूपस्तु” इति पाठोऽस्त्युपलम्बपुस्तके ॥

इत्थेवत्कार्यत्वाच्चकाराप्रयोगः सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फलं सः । न च तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शास्त्राधीनः शास्त्रकार्यतया शब्दानां लोकोक्तोऽर्थ-ज्ञानासम्भव इति इत्तिमत्समुदायत्वं इत्तित्वमित्यस्य वस्तुमशक्यतया किं इत्तिलक्षणात्मित्वात् “परार्थाभिधानं वृत्तिः” (समर्थः पद-विधिः । १ । १ । १ ।) इति सूत्रव्याख्यानावसरे “अथ ये वृत्तिं वृत्त-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

रूप” इति पाठे शुक्लादिविशेषरूपोऽर्थस्त्वित्यर्थः । तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीतिं सदसुविषया ऽच तु संख्यात्वेन प्रतीतिरसदसुविषया विकल्पात्प्रतीतिरिति विशेषः ॥ नन्वेकार्थीभ्रमवृत्तसंख्याविशेषाभावेनैव तदसंनिध्यमिति चेत्तेत्याह

सुक्तेति । (कै)

सुकृशास्त्रपर्यालोचनयार्थसत्त्वमनुमीयत इति भावः ॥ ननु सुकृशास्त्रपर्यालोचनयाऽर्थसत्त्वमेवेत्यत आह

नहीति ॥ (कै)

अनुगम्यते इति । (कै)

बोधत इत्यर्थः ॥ प्रत्ययलक्षणसिद्धय इति शेषः ॥ ननु जातौ बहुवचने कथं व्यक्तिगतसंख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह

यदि त्विति । (कै)

सत्यपि प्रत्यये तदनवगतेर्जातौ तदाश्रीयते इति भावः ॥

यन्ति किं त आहुः । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहुः”

इत्युक्तं भगवता महाभाष्यकारेण) इत्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात् । परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थक-पदेनार्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थः । यदा । परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैयं स्वार्थ-विशेष्यत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिः इत्यर्थः । राजपुरव इत्यत्र पुरव-पदेन वाक्यावस्थायांमानास्त्वन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरवार्थो व्यास्त्व-

“जात्याख्यायामिति” सूत्रप्रत्याख्यानान्दवयववङ्गत्वारोपेण वङ्ग-
वचनमित्यत्रापि वक्तुं युक्तम् ॥

अत्राप्यभेदैकत्वमिति । (कै)

अवयवविगताभेदैकत्वमित्यर्थः ॥ एवं हि दारा इत्यादाववय-
वयविन्यभेदैकत्वं स्यादिति तस्य वृत्तिकृतविशेषत्वभङ्ग इति चिन्त्यम् ॥
संख्याविशेषवस्त्रिङ्गविशेषोऽपि कुतो नोक्तस्तत्राह

लिङ्गविशेषस्यापीति ॥ (कै)

परे तु संख्याविशेष इत्यस्याप्रातिपदिकार्थसंख्याविशेष इत्यर्थ-
स्तेन विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादौ शब्दात्संख्याऽप्रतीतिरेव
मासत्वेन त्वेकमासस्यैव बोधः । अनेकमासजाते दिमासजाते
इत्यादिदर्शनात् । शब्दशक्तिस्त्रभावात् कदापि तेनानेकमासस्य
मासत्वेन बोधः । त्वत्पुत्रो युञ्जत्युत्त इत्यादावपि तत्तच्छेतनपुत्र
इत्येव बोधः । आदेशतद्भावी तु तत्त्वेन । वस्तुत एकबोधनदभावाभ्यां
यथा घटानित्यादितो वङ्गत्वेनैव कदाचित्त्रयाणां कदाचित्सत्तुरा-

न्दते तत्संबन्धितः स्वार्थ उपस्थाप्यत इति यावत् । एतावतैरेकार्थीभाव
इति व्यवहारः । बहुव्रीह्यावपि प्रधानं पदं समुदाय एव घटके पदे चाप्र-
धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थीस्त्वन्नेनैव स्वार्थबोधनम् । अवयवैर्वा तद-
र्थीस्त्वन्नेन । समुदायस्य प्राधान्ये चावयवाप्रतिपाद्य प्रधानभूतान्यपदार्थ-
बोधकत्वात् ॥ इन्देऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्य साहित्यस्यावयवार्थी-
स्त्वन्नेन बोधः । अवयवाभ्यां वा तदर्थीस्त्वन्नेन बोधः । समाहारेतर-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

दीनां भागं न तु कदाचिदपि चित्तचतुष्पादिना तथाष्टौ
राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशाद् न त्वेकत्वद्वित्वादिना ।
एकवचनत्वादिकं वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्वं त्वेकत्वद्वित्वा-
दिनेत्येतावत्पर्यन्तमाग्रहः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दन्तोष्ठस्य दन्ताः
स्निग्धतरा इत्यादाववयवसंख्याया अभानाद्दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तोष्ठ-
लक्षणार्थद्वयप्रतीतेस्तरवेवानेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासां शब्दतोऽभानात् ।
अत एव भाष्यज्ञतोपमर्जनविशेषणरूपविशेषस्य “देवदत्तस्य गुरुकुल-
मि”त्यादावव्यापकत्ववदस्य मासजातादावव्यापकत्वं नोक्तमभेदैकत्व-
संख्या भासत इति तु भाष्ये न कापि दृश्यत इत्याहुः ॥

नास्ति स्वरभेद इति । (कै)

“आमन्त्रितस्य चे”ति पदात्परस्य निघातविधानादित्यर्थः ॥

ननु नियमेन सन्देहस्यैव जनने दुष्ट एव प्रयोगः स्यादत आह

तत्रापि प्रकरणादीति ॥ (कै)

निपातनादेति । (कै)

१ अ ८ । पा १ । सू १६ ॥

तरयोश्चभयोरपि साहित्यं समूहो विशेष्यम् आद्ये अनुदूतावयवभेदः ।
अन्त्ये उदूतावयवभेद इति वक्ष्यते । न चेदमसम्भवि । अप्रधानेन सर्वथा
स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असम्भवात् । अन्त्यं तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन
तदभिधानासम्भवात् । यद्वा स्वार्थबोधनव्यर्थस्य परार्थाभिधायकत्वासम्भ-
वात् । किं चाद्ये शब्दार्थसम्बन्धानित्यतापत्तिः । राजपुरुषादितः पुरुषादि-
मात्र बोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । उभयथाप्यदोषात् । न चान्ते राजादिपदैः
स्वार्थस्य विशेषत्वावच्छिन्नस्य बोधनात् कथमितरविशेषणतथोपस्थितिरिति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५७

(अ. २ । पा. १ । षा. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

“कन्मन्नाच्च संज्ञायामि”त्यादावित्यर्थः । संख्याविशेषरूपस्य
विशेषस्य स्थितत्वा“दिषोऽपी”त्यपिशब्दो ऽयुक्त इत्यत आह

अपिशब्द इति ॥ (कै)

पदान्तरार्थमप्रतिपन्नः । (कै)

पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषयः ॥

अर्थान्तरं प्रत्यापयतीति । (कै)

विशिष्टोपस्थितावस्थापि सहायत्वादिति भावः ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

पदार्थैकदेशत्वेनायोग्यत्वम् ॥

भिन्नत्वादिति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः ॥

भेदनिबन्धनसमुच्चयेति । (कै)

घटपदजैकोपस्थितिविषययोर्घटघटत्वयोः समुच्चयाप्रतीतेरिति

भावः ॥

१ अ. ५ । पा. २ । सू. २ ॥

वाच्यम् । गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थितिविशोर्धनः स्वार्थ-
भूतस्य राजाद्यर्थगतविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्त्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात् ।
यदा सर्वधोपसर्जनपदेन स्वार्थस्य त्यागः कृतो राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुष-
पदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकसामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादि-
व्यवहृत्पद राजपदार्थः पुरुषविशेषणमित्यादिव्यवहारः । अत्र पदो
एकांशीभावो नाम पदद्वयबोध्ययोरेकपरबोधत्वरूपमकौकिके तु प्राग्-

भेदस्य निवर्त्तनादिति । (कै)

पृथगुपस्थितिनिवृत्तेरित्यर्थः ॥

द्योत्यार्थोभावादिति १ (कै)

समुच्चयाभावादित्यर्थः ॥ पूर्वग्रन्थेन संगतिं वदन् अभिप्रायमाह

अयं भाव इति । (कै)

यद्यपि चार्थे द्वन्द्वसंज्ञकसमुदायस्य शक्तावेकार्थोभावः सिद्ध-
क्षयाप्यवयवः समुदायेन च पृथगुपस्थितानामन्वय इत्यपि संभाव्येत
तथा सति विशेषणान्वयोऽपि संभाव्येतेति भावः । सूत्रकृदादेश-
नस्य भूतत्वादन्तमानप्रयोगो ऽसंगत इत्यत आह

प्रवृत्तेति ॥ (कै)

“प्रवन्धो” धारा ॥ अर्थादेशनपरत्वे संज्ञापरत्वं न स्यादत आह

वाक्येति ॥ (कै)

सिद्धान्ताभिप्रायमाह

यदा त्विति ॥ (कै)

विकल्पेन कर्मसंज्ञेति । (कै)

अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानादारण्यः ॥ भाष्ये

वदेवासावारोपितः । अत एव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्पुपसर्जपदानि
स्वार्थं यस्यां सेत्यर्थं उक्तो हेलाराजेन । यदा । भेदसंसर्गो सामर्थ्यम् ।
तथा हि वृत्तौ राजपदसन्निधानात् पुरुषपदेनैव राजसम्बन्धवती राजान्य-
क्षामिसम्बन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्तिः सोपस्थाप्यतेऽतो न राज्ञः स्वान्त-
रेण सम्बन्धः राजपदस्वार्थाभावाद् नापि पुरुषस्य स्वान्तरेण सम्बन्धः ।

अन्वाख्यानं क्रियते इति । (भा)

समासप्रत्ययादिसंज्ञां प्रतीति शेषः ॥

चन्द्रेमसश्चेति । (भा)

यदृषणे दर्शनं च कूपाभयोरिति शेषस्तदाह ।

कूपो लक्षणत्वेनेति । (कै)

निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भावः ॥ वाक्यभेदरूप-
कारणस्य सत्त्वात् किं पुनः कारणमित्यनुपपन्नमत आह

प्रकृतीति । (कै)

यथा “छतेरीयङि”त्यादौ लघ्वर्थमित्युक्त्वा ऽर्थादेशेने गौरव-
मित्युक्तम् । दोषान्तरमनवस्थामप्याह ।

अवश्यं ह्यनेने (भा)

त्यादिना ॥

तस्य च तावत्केन कृत इति । (भा)

यथा चार्थे इत्यत्र चस्यायमर्थ इति केन शब्देनोक्तं यत्करणक-

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

यच्च वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्ष्यवाक्यादौ तदत् । अखण्डार्थत्वं च
पदार्थसंसर्गानवगाहप्रतीतिजनकत्वम् । यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोक्ते
प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृतप्रकाशपदार्थे ज्ञानतस्तदाश्रयस्य बुभू-
त्सितचन्द्ररूपस्य वक्तुमशक्यत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः । न तु प्रकृतप्रकाश-
वैशिष्ट्यविषयकः मासान्तरसिद्धस्याप्युपास्यैव अक्षिणविशेषनिर्धारणोपाय-

६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(ख. २ । पं. १ । आ. १)

चार्थज्ञानेनासौ व्यवहारः क्रियते येन शब्देन च तदुक्तं तथापि
चायमेव पर्यनुयोग इत्यर्थः ॥

अनुषज्यते इति । (कै)

भाष्ये ऽनवस्था च स्यादिति पाठे चेन गौरवमनुषज्यत इत्यर्थः ॥
असंभवे हेतुः

असामर्थ्यादिति । (कै)

आदेष्टुरिति शेषः ॥ गौरवानवस्थासंभवानां परस्परान्तभांविष
पृथगुपन्यासो ऽसंगत इत्यत आह ।

दोषवाहुल्येति ॥ (कै)

एवकारादिति । (कै)

अनेकार्था अपि धातव इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि
बोध्यम् ॥

यथेष्टमिति । (कै)

गङ्गादिशब्दानां तौरादावपि प्रयोगादिति भावः ॥ नन्वेवं
कोशासंगतिरत आह ।

शक्तिनियमे त्विति । (कै)

त्वमतस्तदुपादानम् । एवं प्रकृतेऽपि राजपदप्रयोगः शक्तियहोऽपि
राजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः । एवं
प्रकारत्रयं भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्त्ययोर्महाराज इत्यादौ पूर्वपदे व्यात्वादि-
भूतपूर्वगत्यार्थवत्त्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदसंसर्गो भेदः संसर्गो वा सामर्थ्य-
मिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य लक्षणत्रये भेदवदर्थोपस्थापकत्वं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शक्तिबोधने त्वित्यर्थः ॥ प्रकृतीनामर्थनिर्देशो नावश्यक इत्या-
चिपति भाष्ये

नं चैतदिति ॥ (भा)

प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे इति । (कै)

प्रत्ययार्थनिर्देशे प्रकृतीनामर्थस्य संवन्धादेव प्रतीतिसंभवेन
प्रकृतीनामर्थनिर्देशो न कार्य इति भावः ॥ प्रत्ययार्थे निर्दिष्टे
प्रकृत्यर्थस्य निर्देशो न कृत इत्येतन्न मन्तव्यमित्युच्यते । एवं च
प्रकृत्यर्थनिर्देशो नावश्यक इति भावस्तदाह

कस्य चिदेवेति ॥ (कै)

भाष्ये पूर्वपक्षी खोक्तं साधयति ।

भवति हीति । (भा)

चेकयोरित्यादाविति शेषः ॥ स एव गुणेन गुणिन आचेषे
दृष्टान्तमाह ।

तद्यथेति ॥ (कै)

गुणमात्रेति । (कै)

सामर्थ्यादेव गुणिप्रतीतौ स्वाभाविकी मतुपो निवृत्तिरेव

संसर्गवदर्थोपस्थापकत्वं वा उभयवदर्थोपस्थापकत्वं वेति भेदवदित्यादाव-
वधारणमाद्ययोर्वीजं भेदसंसर्गयोः समनैयत्वात् । विनिगमनाविरहकृतीये
बीजम् । को भेदः संसर्गो वा इत्युपक्रम्य भाष्ये उक्तम् । वाक्ये प्रसक्तं सर्वसं-
निर्दिश्यति राज्ञः पुरुषोऽश्वस्वेत्यादि तथा प्रसक्तः सर्वस्वामी च प्रयुज्यते
राज्ञः पुरुषो भाष्यायाञ्च इति राजपुरुष इत्युक्ते राजा पुरुषं स्वाम्यन्तरा-

६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

१“गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि”त्यनेनात्वाख्यायत इति भावः ।
इदमपि संबन्धिनः पदेनामुपादाने इति बोध्यम् ॥ गुणशब्दः
संबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह

एवमपत्ये इति । (कै)

तथा पत्ये इति पाठान्तरम् ॥ समाधत्ते

विषम इति । (कै)

शुक्तः कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यर्थस्तत्र गुणिमात्राचेप-
स्तथा प्रतीतिश्चात्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति
भावस्तादाह

यथा शुक्त इत्यादि ॥

द्रव्यमात्रमिति । (कै)

सुबर्थसंख्यया ऽऽक्षिप्येतेत्यर्थः ॥

निर्दिश्येतार्थ

इत्यस्य तदेतिशेषः ॥ कश्चित्पाठःकस्तत्पाठः ।

---

१ अ १ । पा ४ । सू १६ इति सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

निवर्त्तयति । एवमो राजानं खान्तरान्निवर्त्तयति । एवमुभयस्मिन् पर-
स्परैश्च व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदं तदा कामं जहाति
खान्तरान्तरादियुक्त्वा राजरूपस्वामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्संसर्ग उक्तः । अनेन
च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं बोधाविषयत्वे राजपदार्थस्य भेद-
संसर्गस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तत्त्वागकथनासङ्गतिः । अर्थस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६३
(अ. २ । पा. १ । षा. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

भवति चेति ।

विशेषसंप्रत्यय इत्यनुषङ्गः । तस्माद्वात्वादीनामथर्थादिग्रन्मा-
वश्यं न च तत्संभवतीति स्वाभाविकत्वपक्ष एवाश्रयणीयः । तदाह -

तस्मादिति ॥

इदंतथा । तत्तद्वैजात्यरूपेण ॥

विज्ञायत एवेति । (कै)

तत्तत्पदवाच्यः कश्चिदर्थ इत्येवं रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

जर्भरीति । (भा)

यद्यपि जर्भरीत्यस्य भर्तारविति तर्फरीत् इत्यस्य हन्तारावि-
त्यर्थो निश्चकारैर्दंशितस्तथापि सर्वजनप्रसिद्धत्वाभावात् प्रकृति-
प्रत्ययविभागेनाम्बाख्यानासंभवाच्च न विज्ञायत इत्युक्तं भगवता ॥

अन्वास्थाने । (कै)

वाक्यभेदेन विधाने । तस्माल्लोकसिद्धानामेव निमित्तत्वेनाम्बा-
ख्यानमित्येव युक्तमिति भावः ॥ भाष्ये

शृङ्गवेरम् । (भा)

चार्द्रकम् ॥

बोधविषयत्वमेव हि त्यागः । तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसंमतः । यत्तु अर्थ-
वत्सूत्रे कैयटे समासग्रहणं तुल्यजातीयानां नियमाथं सुबन्तानामिति
भाष्यप्रतीकमुपुदायं सुबन्तानामित्युपलक्षणं भेदसंसर्गद्वये कर्मवत्तायुक्ता-
नाम्नेन कुम्भकार इत्यादिसमाससंग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये पदार्थयोर्विभागे-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । व्या. १)

किं तेन कृतं स्यादिति । (भा)

अनेनैषां प्रयोगानर्हत्वं सूचयति । यदि तु माधुर्यातिशयादि-
प्रतीतिः प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥ अर्थाभिधानस्य
स्वाभाविकत्वपक्षे लाघवमपि दर्शयति ।

वाचचनानर्थक्यं चेति । (भा)

वाक्यभेदोऽपि न वा वचनानर्थक्यं चेत्यर्थः । वाचचनपदेन
महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां “नित्यं क्रीडे-”
(२ । २ । १ ७) त्यादि नित्यग्रहणस्य च ॥

किमन्यदिति । (भा)

न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबन्धस्तस्य लेकस्वभावविद्ध-
त्वेनाविधेयतया विशेषणतया च विकल्पानन्वयादिति भावः ॥

न च संज्ञाया इति । (भा)

एकार्थीभावविषये इति शेषः । तदाह

एकार्थीभावे इति । (कै)

अर्थाभिधानस्य कचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये

अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्तीति ॥ (भा)

नापि बोधे सति इतरसंसर्गाकाङ्क्षाभेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टा-
र्थस्य तद्युक्तानामित्यर्थ इति न तद्विरोधः । ह्यिरपि—

“भेदसंसर्गशक्तीद्वे शब्दस्यैते व्यवस्थिते” ।

इति भेदशक्त्या एषगृभानं संसर्गशक्त्यैकमानमिति तदर्थः । पञ्चम-
पक्षे भेदसंसर्गो वाच्यो राजसम्बन्धी अराजकीयभिन्नः पुंसस इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

वृत्तिम् । (भा)

एकार्थीभावरूपाम् ॥

वर्त्तयन्ति । (भा)

शास्त्रेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रैकगम्यं सामर्थ्यं मन्यन्ते इत्यर्थः ॥
अयं भावः । एकार्थीभावकृतविशेषाः समर्थसूत्रविधेयाः सुबन्तं
सुबन्तेन सह सामर्थ्यवद्भवति समर्थे च समाससंज्ञकमित्यर्थः । एवं
च विभाषाधिकारादिसर्वं चरितार्थम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु
वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाराद्बोध्यः ॥

किं ते इति । (भा)

स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिलोकत एव सिद्धेति न
किञ्चित्तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्यां मन्यन्ते ते किं
तत्स्वरूपं शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नस्तद्ध्वनयन्त्याचष्टे ।

कार्यशब्दिका इति । (कै)

शब्दानां शास्त्रकार्यत्वे तेषां लोके सिद्धभावादर्थसंबन्धस्य
लोकतो ज्ञानासंभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम् । एवं च
तद्विकल्पादिवोधकतया विभाषापदाद्विचरितार्थमेवं च शास्त्रैक-
गम्यत्वात्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कार्यमिति भावः ॥

बोधः । यथा भेद एव वाच्योऽराजकीयभिन्नः पुरुष इति बोधः ।
एतद्विरोधादेव राजपुरुषो भार्याया इति न । संसर्गस्त्वनुमेयः । यथा
संसर्गं एव श्रुत्वो राजसम्बन्धोति बोधः । अराजकीयभेदस्त्वनुमेय
इति वस्तुभवविरोधात् । गौरवाच्च । इन्ने भेदादेर्वाच्यत्वात् उपपा-

वृत्तिम् । (कै)

वृत्त्याश्रयममासादिरूपम् । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजकं
वृत्तिधर्मवृत्तिरूपं सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः ॥

किंवृत्तेरिति । (कै)

सामर्थ्यस्येत्यर्थः ॥

नैत्यशब्दिकास्त्विति । (कै)

कार्थं शब्दमाह । नित्यं शब्दमाहेत्यर्थं^१ “तदाहेति माशब्दा-
दिभ्य” इति ठक् । शब्दस्य नित्यत्वे तदर्थसंबन्धस्यापि नित्यतया
तन्मते उभयोरपि लोकोक्त एव विविक्तविषयत्वेन सिद्धौकोपस्थिति-
जनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्गतैकोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं
लोकसिद्धमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः ॥

परस्य शब्दस्येति । (कै)

प्रधानार्थकशब्दस्योपसर्जनशब्दस्य वेत्यर्थः ॥

यचेति । (कै)

समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एवं च तन्निष्ठ-

१ तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् । वा । ४ । ४ । १ ।

दयितुमशक्यत्वाच्च । किं च भेदसंसर्गयोर्भावे तयोः प्रतियोगिनिरूप्य-
त्वात् पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे
जहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविरोधात् । किं च राजनिष्ठयोरपि भेद-
संसर्गयोर्भावे दर्शितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतापत्तिरिति
दिक् ॥ यदोपसर्जनपदेऽप्यजहत्स्वार्थैव “भिन्नुक्तो द्वितीयां भिन्ना-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६७

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायकत्वं तेषां स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहार-
प्रयोजकं सामर्थ्यमिति फलितं तच्च स्वार्थविशेषणकपुरुषार्थोपस्थितौ
राजपदशक्तिज्ञानस्य सङ्कारित्वाद्बोध्यम् ॥ भाष्ये वृत्तिवर्तनवा-
दिनामित्यर्थकः तेषां पदस्य व्यावर्त्तं दर्शयति ।

नित्य (कै)

इत्यादि ॥ पदस्वरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह

वर्णवदिति । (कै)

वर्णस्त्रिवाचाप्यवयवभ्रम इति भावः ॥ तदेवाह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

नन्वेवं तत्पक्षे “समर्थः पदविधिरि”त्याद्यसंगतं तत्राह

केवलमसत्येति । (कै)

वाक्यविषयपदमाख्यादेव तद्वदर्थमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति
भावः ॥ एवं च तत्पक्षे तेषामर्थस्त्रिवाभावात् तत्र त्यक्त्वात्यक्त्व-
संदेशाभावाद्

अथ तेषाम् । (भा)

मासाद्य न पूर्वां जहाति सञ्चयायैव प्रवर्त्तत” इति भाष्यात् । अर्थं भावः
स्त्रिवाक् स्वपदार्थभूतायां विशेष्यतायां सत्यामेवेतर्गनरूपितां विशेष्यता-
कौकरोति विशिष्टशक्तिबलात् तत्र सा विशेष्यता राजादिपदोपस्थाप्ये
संपूर्णैः अविशेषात् । एवं च स्वपदार्थभूतविशेष्यताया अपि विशेष्यत्वे-
नैव भावेन तत्र विशेष्यान्वयः स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्योपस्थित एव
तदन्वयात् । वाक्ये तु पदजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्ये च भान-

इत्युक्तमिति भावः । केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमाना-
वयवानां नैरर्थको समुदायस्य निरवयवत्वे च मानाभावः । न
चैतावता नित्यत्वज्ञानिशास्त्रानिष्पाद्यत्वरूपनित्यतायास्तथाप्यज्ञानात् ।
न चैवं भाष्ये

अथ तेषाम्

इत्यसंगतं स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वं देधा सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वे-
नानादितया निरवयवतया वा । तत्राद्ये अजहत्स्वार्थैव द्वितीये तु
तेषामर्थाभाव एवेति अजहत्स्वार्थैवेति वाक्यवदेव मतभेदेन निय-
मात्मन्देशाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यन्यपक्षे
आरोपितमर्थवत्त्वादिशास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलकं तेन महासुन्दर इत्या-
दावालमित्यन्यदेतत् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थात्यागे ऽर्थान्त-
राभिधायकत्वानुपपत्तिः । अर्थत्यागे तु पुरुषमात्राद्यानयनापत्ति-
रिति प्राञ्जः ॥

अहतीति । (के)

अन्तम् । बद्धवचनं प्रयोगबद्धत्वाभिप्रायेण ॥

स्वार्थम् । (के)

मिति तदन्वयसिद्धिरित्याञ्जः ॥ यस्तु सख्यदाः शब्दा इति पक्षेऽप्यवयव-
शक्तिं तद्वत्तयां चाजानतां बालानां समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्ध-
त्वेनावश्यकव्ययातयैव राजविशिष्टपुरुषबोधोपपत्तौ तथोक्तद् बोधकत्वं न
कथ्यम् । वृषभादिपदे वृषादेरिव । आनुपूर्थन्तरघटकत्वाभावविशिष्टा-
नुपूर्था एव शक्ततावच्छेदकत्वात् । अत एव रामादिपदान्नाग्निनारायणा-

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

तत्त्वेन प्रसिद्धम् जहति स्वानि पदानि यमिति जहत्स्वः जहत्स्वो-
र्धो यस्याः सेत्यर्थं इत्यन्ये ॥

' सञ्ज्ञेति । (कै)

षष्ठ्यभावेन संवन्धाप्रतीत्या प्रातिपदिकार्थमाचष्टन्निवादि-
त्यभिमानः ॥

स्वनार्थेन वशीकृतस्येति । (कै)

स्वार्थमाचोपस्थाने व्यासक्तस्येत्यर्थः ॥

अर्थान्तरोपादानम् ।

अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यदा अर्थान्तरस्य स्वं प्रति
विशेष्यत्वेनोपादानं न च पृथगुपस्थितयोः पश्चादन्वयः । संबन्ध-
बोधकविभक्त्यभावादभेदान्वयस्तु बाधित एवानुभवबाधितस्येत्यभि-
मानः ॥

उपात्तस्येति । (भा)

अर्थोपादानस्यैव तत्प्राग्व्याप्येतन्मते वचनं विनाऽशक्यत्वादिति
भावः ॥

दीनां बोधः । वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे 'राज्ञः'
पुरुषः पुरुषो राज्ञः इत्यनयोः शक्तिरूप्यभापेक्षया पदशक्तैर्लघुत्वात् । आरो-
पितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादिपदत्वं च । कृत्तिप्राग्वर्ति
अर्थारोपेनैव सुपश्या इत्यादावात्वादौति तन्न । आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य
ततो बौधस्य न दुर्वारत्वात् । प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपितमेवार्थ-
वत्त्वम् । कस्य चिद्विशिष्टशक्तिरहमात्राद्बोधस्त्ववयवानां नागर्थकत्वं साध-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

परार्थवृत्तित्वादेव । (कै)

परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव ॥

नान्यन्ताय (भा)

इत्यव्ययम् ॥

त्यागमात्रमिति । (कै)

स्वार्थविशेष्यत्वरूपांश्च त्यागेन तथा व्यवहार इति भावः ।
विषयता ऽपि शब्दशक्येति विस्तरेण मञ्जूषायां निरूपितम् ॥

परोपकारायेति । (कै)

परस्य पुरुषादेरितरसंबन्धव्यवच्छेदरूपोपकारायेत्यर्थः ॥ “द्विक्लि-
ता”दीनां राजकर्मानुपकारकत्वादिषम उपन्यासस्तत्राह

तेषामिति । (कै)

प्राणापगमे एव तत्यागादिति भावः ॥ भाष्ये

न चायमर्थः परार्थविरोधीति । (भा)

राज्यपदेन परार्थस्य पुरुषरूपार्थस्यास्कन्दने तद्विशेषणत्वेन
राज्यरूपार्थोपस्थितौ राज्यरूपोऽर्थः स्वतो न विरोधी किं तु स्वगतं

यितुमीच्छे वाक्यादपि कस्यचित्तथाबोधेन तत्राप्यवयवानर्थक्यापत्तेः केवल
शास्त्रप्रक्रियोपयोगिविचाररतां तदज्ञानस्य, विशिष्टशक्तियज्ञमात्राद्बोधस्य
च वक्तुमशक्यत्वाच्च । तदुक्तं षडैः—

“अहत् स्वार्था तु तत्रैव यत्र हृदिर्विरोधिनी” इति ।

हृदिः समुदायशक्तिर्धन्नावयवार्थविरोधिनी तत्रैव । स्या यथा
रथन्तरशक्तिपथीगौरखरादाविति तदर्थः । तत्र पदद्वयस्य नैरर्थकोऽपि

विशेष्यत्वमेव विरोध्यतस्तन्न हास्यति किं तु स्वगतं विशेष्यत्वमेव
विरोधिभूतं त्यजतीत्यर्थः । तदध्वनयन् व्याचष्टे

विशेषणं नामेति । (भा)

अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिर्न स्यादिति भावः ॥
अमुमेवार्थं ब्रह्मोत्तराभ्यां विशदयति

वाक्येऽपीति ॥ (कै)

स्वविशेषणेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । संख्याविशेषसंबन्धप्रतीत्यप्रतीत्योः । एवं पुरुष-
पदमपीतरान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयति न केवलमतो न भार्याया
इत्याद्यन्वयस्तत्र । अत्रायं भावः । पदानां तत्तद्विषयताविशिष्टेऽर्थे
शक्तिरत एव बोधे विषयतानियमः । एवं च राजपदादेराजत्व-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्नं स्वार्थस्तत्र समासे विशेष्यत्वा-
ग्रत्याग इत्येतावता जहत्स्वार्थत्वमिति ॥ अत्र च बीजं समुदाय-
शक्तिः । एवं चावयवशक्तिसङ्गतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थिति-
रिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

अथ वा अन्वयाद्विशेषणं भविष्यतीति । (भा)

रथकण्ठककर्तृत्वादिकस्याह्वर्योपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः । तथा
तु राजादिपदे आह्वर्योऽर्थारोपो वक्तुमशक्यः तदर्थबाधाभावात् । किं
च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्वागेन फलम् । किं चैषा जहत्स्वार्था
न भाष्यसंमता । यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति
भाष्यासङ्गतेः । उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं प्राप्नोतीति वक्तव्यं

यथा पुष्याणामभावेऽपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्यसत्ता-
मनुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहारः । तथा वृत्तौ राजपद-
स्वार्थाभावेऽपि वाक्यदृष्ट्यर्थकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्त्वामात्रेण वाक्ये
यथा राजसंबन्धवतः पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसंबन्धवतः
पुरुषस्यैव पुरुषपदात् प्रतीतिरित्यर्थः । तस्माद्गुण्यमात्रेणैवार्थवत्त्व-
प्रतीत्या ऽऽत्वाद्यपीति न दोषः ॥

विशेषणम् (भा)

विशेषकः ॥ इतरव्यावर्तक इत्यर्थस्तद्वाच्ये ।

राजशब्द इति । (कै)

वाक्यदृष्टस्त्रजन्योपस्थितिविषयार्थनिमित्तं विशेषं राजसंबन्धरूपं
पुरुषपदोपस्थितिविषये पुरुषे आधाय पुरुषं तदैशित्येन पुरुष-
पदेनोपस्थितिविषयं क्त्वा स्वार्थं तस्य स्वार्थत्वं स्त्रजन्योपस्थिति-
विषयत्वं जहाति तदाक्यनिष्पन्नवृत्तावित्यर्थः ॥ अयं हि वाक्या-
द्वृत्तेर्निष्पत्तिं मन्यते ।

न च तन्निमित्तमिति । (कै)

एवं च राजशब्दात्तदर्थप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये
चाद्गुण्यविशेषणविशिष्टः पुरुषः शब्दात्प्रतीतस्ताद्गुण्यस्यैवात्राप्युपस्थिति-
रित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भावः ॥

स्यात् । एवं च वृत्तावानुपूर्वन्तरघटकत्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छे-
दिकेति न नियमः पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकाधीभावोपपादनाय शास्त्रज्ञत्वं
कल्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत् । वज्रनीहिरुन्दयोस्तु उभयोरपि उपसर्जन-
त्वगोक्तरीत्यैव जहत्स्वार्थत्वं वक्तुं युक्तम् ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

विशेषः पुरुषगत इति । (कै)

राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविव्यति न निवर्त्तत इत्यर्थः । एवं च राज्ञे राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाभावेन जहत्स्वार्थत्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितसंसर्गतदतिरिक्तभेदैतदुभयवान् योऽर्थः स समासेन प्रत्याप्यते तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपदं तात्पर्यघाटकमन्वयादिति पक्षे पुरुषपदं राजसंबन्धवत्पुरुषत्वेनोपस्थापकमिह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति भेदः ॥

सामर्थ्यमेव न स्यादिति । (कै)

अन्यथा राज्ञः पुरुषो ऽश्वस्य राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेतिवद् राजपुरुषो ऽश्वस्य राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि स्यात् । अत एकार्थी-भावरूपं स्वाभाविकं सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवयवं वक्तव्यं भेदसंसर्गवानेवार्थो वृत्त्योपस्थायत इति तदाह ।

तदात्मकत्वादिति । (कै)

“जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता ।

बहुव्रीहपदार्थस्य त्यागः सर्वस्य दर्शितः” ॥

इति ह्यर्थोक्तेः । एतेन जहत् स्वार्थतैवैकार्थीभावोऽजहत् स्वार्था च षपेक्षैवेति भ्रूषयोक्तमपास्तम् । भाष्ये संस्थाविशेषभावं च योगाभाव-रूपमेकार्थीभावकृतविशेषसुक्ता अथैतस्मिन् एकार्थीभावकृते विशेषे कि

एवं च भेदसंसर्गवदर्थप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थ-
स्तत्र युक्तिरुक्तैव ॥

तत्र भेद इति १ (कै)

स्वत्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजसंसर्गव्याप्यः ।
एवं वृत्त्युपस्थाप्यराजसंबन्धवद्भक्तिगतराजसंबन्धो राजभिन्नस्वामिक-
भेदव्याप्य इति भावः । एवं च भेदवद्भक्तिबोधे सा राजसंसर्ग-
वत्यपीति तद्वती व्यक्तिरपि बुद्धैव । एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥

उभौ वा यौगपद्येनेति । (कै)

अयं भावः । उक्तरीत्योभयोः समनियतत्वेन विनिगमनाविरह
इति । एवं च भेदवदर्थप्रत्यायकत्वं सामर्थ्यम् । न च संसर्गवतोऽपि
प्रत्ययेनासंभवो लक्षणस्येति वाच्यम् । तद्वाप्यत्वात्तदतोऽपि प्रत्ययेना-
दोषाल्लक्षणस्यावधारणागर्भत्वात् संसर्गवदर्थप्रत्यायकत्वं वा सामर्थ्यं
भेदवतः प्रतीतिसद्वाप्यत्वात् तेनोक्तरीत्या नासंभवः । एतत्केश-
परिहारायापरेणोभयगर्भसामर्थ्यलक्षणमुक्तं सर्ववाक्यं सावधारण-
मिति न्यायवाधश्च नेति तद्भावः ॥

स्वाभाविकं शब्दैः अर्थाभिधानमाहोस्विदाचनिकमिति विकल्प्य स्वाभा-
विकपक्षं व्यवस्थाप्य “अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्ति किन्तु आहुः
परार्थाभिधानं वृत्तिरिति” (अत्रैव भाष्ये) ग्रन्थेन वाचनिकमिति
पक्षमुक्त्वा “अथ तेषामेव ब्रुवतां किं जहत् स्वार्थावृत्तिः उत अजहत्
स्वार्था” इत्युक्तं तद्विरोधात् । अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तेस्तत्रैव

सर्वं स्वं प्रसक्तमिति । (भा)

भाष्यस्य प्रसक्तं सर्वस्वं वाक्ये प्रयुज्यत इति शेषः ॥ पुरुषस्य
स्वामिनि नित्यसाक्षात्कालाभवादाह

यदेति ॥ (कै)

तच्च भेदपक्षे इति । (कै)

भेदघटितसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यर्थः ॥

स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्येति । (कै)

राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्यादाविव भार्यादिसंबन्धवद्ब्रह्मपुण्या-
पकत्वान्निवर्त्येत्यर्थः । एतावतैव परार्थाभिधायकत्वमितिभावः ॥

निवर्त्तयतीति । (कै)

राज्ञः पुरुषो ऽश्वेत्यादावश्चादिरूपस्वान्तरनिरूपितस्वामित्व-
वद्ब्रह्मपुण्यापकत्वं राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ इदं दृष्टान्तार्थं यथा
विशेषणत्वेनानन्वितोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति
एवं राजा विशेषणत्वेनानन्वित एव पुरुषं स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त-
यिष्यतीति भावः ॥

भवतु राजार्थस्येति । (कै)

पक्षद्वयमिति लभ्यते ॥ वाप्यश्वे, “संज्ञायाम्” (२ । १ । ४४) इति समासे
जहत्स्वार्था “सप्तसुपा” इति समासे तु अजहत्स्वार्था इत्याशयेन
“इदृतौ च सप्तम्यर्थे” (१ । १ । १६) इति सूत्रे तत्र जहत्स्वार्था अजहत्-
स्वाय ङिऽपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोधः । यदा पूर्वपदे जहत्स्वार्थ-
त्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यजम् । अपेक्षा वैदिगस्तु परस्परसाक्षात्काररूपा

(समर्थः षडविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । षा. १)

द्योतकतामात्रेण चारिताख्याद् राजपदान्तदनुपस्थितिरेव
निवृत्तिरित्यर्थः ॥

वृत्तिरेव न स्यादिति । (कै)

अर्थवत्त्वाभावेन सुवन्तत्वाभावादिति भावः ॥

एवं संसर्गोऽपीति । (कै)

संसर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यर्थः । भेदस्य तद्भाष्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो
निवर्त्यत्यादिबोधम् भाष्ये ॥

अन्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयति (भा)

इत्युक्त्वा स्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यर्थस्वाभासंसर्गो बोधितः ।
एतेन

कः पुनर्भेदः संसर्गो वा (भा)

इति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि संसर्गप्रतिपादनाद् न्यूनतयपास्तम् ।
किं चान्येभ्यः स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनान्यस्वामिसंबन्धनिवृत्तं
पुष्टं बोधविषयीकरोतीत्यर्थकेन भेदादेः शाब्दबोधाविषयत्वं
सूचयति

१. उपसम्बन्धभाष्यपुस्तके “निवर्त्तयति अन्येभ्यः स्वामिभ्यः” इति पाठोऽस्ति ॥

अपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न त्वेकार्थीभावः । तदुक्तं भाष्ये “परस्परस्थपेक्षा
सामर्थ्यमेके संप्रेक्षितार्थं समर्थमिति च” इति । राजपुत्रस्य इत्यादौ पर-
स्परसाक्षात्कृतयो राजपुत्रस्योः सम्बन्धस्य राजादिपदोत्तरत्विभक्तिवर्धिक्त्वा ।
राजपुत्रस्य इत्यादावपि एषः पस्थितयोस्तयोः परस्परसाक्षात्कृतयोः सम्बन्धो

‘पुरुषो राजानमन्येभ्य इति । (भा)

दृष्टान्तार्थमितोऽपि तथोर्बोधाविषयत्वं बोधं नहि राञ्चि तद्भेद-
तत्संसर्गभानं कस्यापि संमतमिति दिक् ॥

स्वार्थं जहातीति । (कै)

उपसर्जनपदमिति शेषः ॥ यत् “भेदसंसर्गौ समासवाच्याविति”
तत्र भेदप्रकारकबोधाननुभवात् । किं च वृत्तिवर्त्तनवादे जहत्स्वार्थत्वं
वृत्तेर्युत्पादयितुमेव ग्रन्थस्तत्र संसर्गस्य समासवाच्यात्वे तत्र प्रति-
योगितेन पूर्वपदार्थस्यान्वयावश्यकत्वे जहत्स्वार्थत्वभङ्ग एव स्यात्
उक्तरीत्या भाष्याच्चरस्वारस्यविरोधाच्च । तस्माद्भेदान्निमित्ते तत्त्वम-
स्यादिवाक्यादावखण्डार्थबोध इव वृत्तौ बोधः । अयमेव चैकार्थी-
भावस्तत्रैव वाक्ये पदेषु तत्तत्कार्यप्रवृत्तिघटके आत्मादिप्रवृत्तिरिति
सुधियो विभावयन्तु । इमौ भेदसंसर्गौ द्वन्द्वेऽपि समूहविशेषस्यैव
प्रतीतेः । बद्धम्रीहावपि संबन्धित्वेन व्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्या-
भाति । राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वाद्बुभयतो व्यवच्छिन्नमन्य-
जासौत्वत आह ।

उभयस्मिन्निति । (कै)

१ “पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः” इति “अपि” घटितो पाठो वृश्यते भाष्ये ॥

राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषण भाववत् समुदायशब्दो न त्वयं
विशिष्टैकोपस्थितिनियामकः । उपस्थितयोराकाङ्क्षान्तरमेव तत् प्रतीतेः
शक्तिग्रहन्वोपस्थितयोरवयवार्थयोः संसर्गे इदं शक्तमित्याकारः सप्तम्यर्थ-
सम्बन्धस्य विशिष्टशब्दत्वादेव वाप्यत्र इत्यादौ वापो पदस्य सप्तम्यर्थेऽवृत्तेन

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

सार्वविभक्तिकलात्मन्वर्थं तद्विरित्यर्थः ॥ एवं च ग्रन्थार्थस्य
नियतत्वात्संचयो ऽनुपपन्न इत्यत आह

एवमिति । (कै)

राजनिष्ठविशेष्यताया अत्यागेऽपि पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
विशेषणताया राजपदार्थतास्वीकार एव संशय इति भावः । एवं
च स्वार्थमात्रोपस्थित्या न कृतार्थं किं त्वितराश्वितमेव स्वार्थमुप-
स्थापयतीत्यत्र पक्षे जहदप्यसौ नात्यन्तायेति पक्षे च “परार्थाभि-
धानमि”त्यस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यर्थः । मध्यमयोस्तु
परार्थतात्पर्यपाहकत्वमिति निष्कर्षः ॥ इतर आश्रयानभिन्नः
शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

कस्या अपि भवतु द्वे अपि वा पर्यायेण भवेतां किं प्रश्नेनेत्यत
आह ।

एकयेति । (कै)

गुणप्रधानभूतस्येति । (कै)

परस्परमित्यादि ॥ ननु प्रथमार्थां को हेतुरत आह ।

प्रष्टव्यत्वम् । अत एव समुदायस्य प्राप्तिपदिकसंज्ञातिद्धिः । अयमपि
पक्षो वृत्तिवर्त्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादेवेयं वृत्तिनिर्व्यग्रेति
मन्वमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन भेदसम्बन्धबोधः पद-
भेदेन श्रुत्यभिदादाकाङ्क्षावावर्त्तनेनैव तत्तद्भ्रुत्यक्तिकल्पनात् । अत एव विभक्ते-
र्भुक् तदर्थस्यान्यत एव प्रतीतेरत एवात्र न संख्याविशेषावगतिः ।

प्रधानेति ॥ (कै)

संबन्धन्तरापेक्षयति । (कै)

न तु राजनि पुरुषापेक्ष इति भावः ॥

'न क्वचिदन्तर्भावमिति । (कै)

न राजसख इत्यादौ वङ्ग्रीद्वयं इव वाचकशब्दं विना नियमेन प्रतीतिविषयो नापि तिङन्ते कर्तृवत् प्रकृत्यर्थं गुणभूत इत्यर्थः ॥

गुणभावादन्तर्भूत इति । (कै)

धाल्थर्थात्तत्रान्तर्भूत इत्यर्थः ॥

अभिहितोऽन्तर्भूत इति । (कै)

प्रथमा प्राप्नोतीत्युक्त्वावत्रापि प्रथमापत्तिभ्रमः स्यादतः प्रातिपदिकार्थं इत्युक्तमिति भावः ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

षष्ठ्यभावे हेतुरुक्तः । पृथगुपस्थितिनिबन्धनसंसर्गिकविषयताया अभिधानादित्यर्थः । एवं च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ क्स्वामिभावादेर्घट इत्यादौ घटघटत्वयोः समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “न कुचिदन्तर्भावम्” इति पाठोऽस्ति ॥

वाक्यदृष्टविषयविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानात् नामार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्ति-
विरोधः । अत एव दधि द्रष्टा इत्यादौ भेदान्वयः । विभक्तिकोपमज्ञानतो-
ऽपि तज्ज्ञानकृतोपदेशाङ्गोक्युत्यन्या तथा बोधः । तदभावे तु तद्वाच्यते-
रप्यत्राङ्गान्न दोषः । विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोधार्थोऽन्वयात्तत्रापुरुषं पश्य
इत्यादौ विशिष्टे कर्मत्वधोः । यत् राजपदस्य राजसम्बन्धिनि ज्ञाप्यता ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

विभक्त्यर्थस्यैव च प्रायः संसर्गतया भानमिति बोध्यम् ॥ संघातस्यै-
कार्थत्वेऽपि धवखदिरादिसंघातवद् द्विवचनं स्यादत आह

इहेति ॥ (कै)

अवयवार्थोपकृत इति । (कै)

शास्त्रकृतप्रश्नोपस्थितार्थत्यागे तद्बोधायातिरिक्तप्रशक्तिकल्पने च
मानाभावादिति भावः । तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न
एव तथापि विशेषणत्वेन तस्याविशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि
विशेषणत्वेनैव प्रतीतिर्न तु स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यन्वय इति
तात्पर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदजबोधकाले राजादिगतविशेष्यतायाः
स्वरूपेणैव भानमिति विशेषणाद्यन्वयो भवत्येवेति बोध्यम् ॥

विशिष्टोऽर्थ इति । (कै)

विशिष्टस्यैवोपस्थितिविषयत्वादित्यर्थः । इयमहजहत्स्वार्था वृत्ति-
वर्त्तनवादिनस्तदवर्त्तनवादिनश्च तुल्या जहत्स्वार्थं तु वृत्तिवर्त्तन-
वादिन एवावृत्त्यवर्त्तनवादिनस्त्वखण्डानि निरवयवानि पदानौति
मते उभयोरपि कदाप्यर्थाभावेन त्यक्तस्वार्थत्यर्थकजहत्स्वार्थापद-
प्रयोगोऽप्यसंगतः । सावयवानीति मते कृतप्रश्नोऽप्यत्यागे मानाभावे-

अत एव राशि न विशेषणान्वयः । भेदसम्बन्धेनान्वये तु श्लोदनः पचती-
त्यादावन्वयबोधवारणाय भेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकश्राब्दबोधे तद्विहित-
प्रत्ययगोपस्थितेहेतुत्वावश्यकत्वेन तदसम्भवः । प्रत्ययत्वं सङ्केतविशेषसम्बन्धेन
प्रत्ययपदवत्त्वं जातिविशेषो वा । न चैवं कर्मधारयत्वापत्तिरिति याच्यम् ।
समासघटकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदौक्तिके विद्यहे पदद्वयेऽपि एक-

महाभाष्यप्रदीपोदद्योतः ।

८१

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

नाजहत्स्वार्थैव वृत्तिवर्तनवादिनस्तु यदर्थस्तदङ्गीकारस्तदुक्तमेव ।
अचौहिणीरथन्तरादिपदे तु जहत्स्वार्थैवेति बोध्यम् ॥ एकार्थी-
भावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात् कथमस्य पदान्तरत्वमत आह

व्यपेक्षैवेति । (कै)

एकार्थीभाववादिनोऽपि राजपुरुषपदयोः परस्परं विना
बोधाजनकत्वमूलाकाङ्क्षासत्त्वे एव तद्वलात्सवन्भांश्च विशिष्टशक्तिकल्प-
नम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्भावं न तु विशिष्टोप-
स्थापकशक्तिकल्पनेति भावः ॥ ननु शब्दयोरचेतनत्वात्सतो व्यपेक्षा-
भाव एवमर्थस्यापि । अर्थं आरोपेण वेति चेत् शब्दोऽप्यारोपः
स्यादत आह

स्वं रूपमिति । (कै)

ऐतदर्थः क इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षाप्रमातुर्न तन्वयिशब्दान्तर-
विषया । अर्थं ज्ञाते तु कोऽस्यान्वयर्थ इत्याकाङ्क्षाप्रमातुरिति
भावः ॥ न चान्वययोग्यार्थान्तरजिज्ञासाकाङ्क्षा सा च प्रमादगता
नार्थगतेत्यत आह

प्रमादगतामिति । (कै)

विभक्तिनिर्देशस्तत्रैवकर्मधारयत्वस्वीकारात् । सत्यन्तेन चित्रगुः पञ्चपत्नी-
त्यादेश्यादृत्तिरिति तन्न । कण्ठे कासः दास्याः एत्र इत्यादौ लक्षणायां
मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । न च तवापि दासीपदस्य तत्सम्ब-
न्धिनि लक्षणा । दासीसम्बन्धि सम्बन्धीति बोधाननुभवात् । विभक्त्यन्तस्य
तु न लक्षणा तस्य तवशक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य संसर्गतयैव भानाच्च । भेद-
संसर्गकनामार्थप्रकारकबोधे च संसर्गबोधकत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारण-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

तस्याश्च तदुपस्थापितार्थे एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भावः ॥ अर्थबोधोत्तरमेवास्याम्बव्यर्थः क इति जिज्ञासोदघात् । तच्च षष्ठ्युपात्तार्थे तदिच्छारोपः । अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात् । अपरस्त्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्साकाङ्क्ष इति बोध्यम् ॥

दानादीति । (कै)

दानं वेतनादेः ॥

स्वाम्यमित्यस्य । (कै)

पुरुष इति शेषः । भाष्ये

षष्ठीवाचिकेति । (भा)

समासे त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्बोधे वाक्यतुल्याकाङ्क्षया एवात्र सत्त्वाद्द्विरङ्गविभक्तिराहित्येऽपि भेदसंबन्धबोध इति भावः । विशेषणविशेष्यभावांशे वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिर्न तु सा विशिष्टोपस्थितिनिधामिकेति वा बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राजार्थ-पुरुषार्थयोः संबन्धे इदं शक्तिमिति शक्तिग्रहाद् न विशिष्टोपस्थितिरत्र 'पक्षे । अयमपि वृत्तिवर्तनवाचकदेशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यम् । वाक्ये त्वाकाङ्क्षितस्यास्य विभक्ति-

त्वेनादोषात् च । व्योदनादिपदस्य लक्ष्यया संसर्गबोधकत्वमेव न अत्रनि-
धानाद् ऋद्धिप्रयोजनयोरभावाच्च । पराङ्गवद्भावानुरोधोच्चात्रापि व्यपेक्षैव
सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत् समासादावेकार्थीभाव इति वाक्यभेदः
स्यात् तत्र परिभाषा प्रवृत्त्यभावे तु "ऋतेन मित्रावश्यादृतादृधादृत्सृष्टे"
त्वादौ ऋतेन इत्यादेः पराङ्गपत्वे "आमन्वितस्य च" (६ । १ । १६८)

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८३

(अ. २ । पा. १ । षा. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शब्दवाच्यत्वम् । न च संबन्धसंबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षासम्भो ऽनव-
स्थापनेरिति दिक् ॥ भाष्ये

क्रियाकारकयोरभिसंबन्धस्येति । (भा)

शक्तिः संबन्धस्योभयमपि विभक्तिशक्यं घटमित्येतन्नाशादपि
घटकर्मिकेति बोधात्संबन्धस्य वाक्यार्थत्वासंभवात् । अत एव घट-
मित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भावः ॥

शक्तिरेवाभिसंबन्ध इति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । षष्ठ्यामिवात्रापि संबन्धबोधकताया एव भाष्या-
भिप्रेतत्वस्य तदचरस्वारस्येन साभात् सत्त्वषायां मानाभावाच्च ।
भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च ॥

अथवेती- (कै)

त्यपि न कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाकारकशक्त्योरभिसंबन्धस्येत्यर्थ-
साभेऽपि भाष्यतः शक्तेर्वाच्यत्वासाभात् । नापि शक्तिसंबन्धस्य
द्वितीया वाचिकेति यत्किञ्चिदेतत् ॥ भाष्ये

इत्याद्युदासतापत्तिः । तत्प्रवृत्तौ तु “ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरानुशास्ये”
इत्यर्थकेनाशास्ये इत्यनेनावयवेन परस्परमसामर्थ्यात् दोषः । मित्रावरुणा-
वित्येतच्च सम्बोधनप्रथमान्तम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये । कर्मधारयेऽपि
विशेष्यविशेष्यभावान्धयो व्यपेक्षासाध्यः । उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे
नञ्प्रत्ययस्य च निपातानां वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षा निपातानां
वाचकत्वस्याप्यङ्गीकाराद् निष्कौशात्किरित्यादौ कान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षावशादेव
पदैकदेशन्यायेन भागं न ह्याकाङ्क्षावशात् संसर्गस्यैव भागं नान्यस्य इत्यथ

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

अथ यद्येवेति । (भा)

ननु पूर्वं परार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्तं भेदसंसर्गादि च तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोल्लेख इति चेन्न । तेषामेकार्थी-
भावपदार्थत्वादिति तात्पर्यात् ॥

संचोपसर्ग इति । (भा)

यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादयः सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेव-
मुक्तम् ॥

क्रियाविशेषम् । (भा)

क्रियागतं विशेषम् ॥

येन सम इति । (भा)

यदर्थेन समोऽर्थस्य सामर्थ्यमित्यर्थस्तस्मान्तदर्थान्तर्भावोऽत्रानु-
मौयते इति भावः । इयमेव^१ शाकपार्थिवादी गतिः ॥ ननु
प्रक्रान्तार्थद्वयागमकाले पृष्टे ऽर्थचतुष्टयकथनमनुपयोगीत्यत आह

१ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपमंस्थानमुत्तरपदलोपश्च ।
वा । वयो वयो (२ । १ । ६६) इति सूत्रस्थवार्तिकमिदम् ॥

मानमस्ति । वाक्यदृष्टाकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षाया वृत्तौ जायमानत्वेन
तद्वशाद्वाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः । द्विदश इत्यादौ मुजर्थस्य
सप्तमर्थे वीक्ष्यमाद्यैवमेव बोधः । बहुव्रीह्यावपि समुदायवाच्येनान्यपदार्थेन
चित्रगोपदार्थयोराकाङ्क्षया परस्परान्वितयोरन्वयः । अन्यपदार्थस्य समु-
दायवाच्यता च “अनंकमन्यपदार्थे” (२ । २ । २४) इति शास्त्रवशात्
इन्द्रेऽपि “चार्थे इन्दः” (२ । २ । २६) इति शास्त्रवशात् साहित्यं समु-

तुल्यार्थेति ॥ (कै)

ननु गमिष्ट्यौरिव इत्तिबध्नात्योस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह
'पर्यायेति । (कै)

पूर्वत्र तुल्यार्थधातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वमिह तु धालोस्तुल्यार्थ-
त्वाभावेऽपि समुदाययोः पर्यायत्वमित्यर्थः । पर्यायोपादानं च
तदर्थदाढ्याय परस्परसंसृष्टार्थापस्थितिरेव न पृथगुपस्थितिरित्ये-
कार्थीभावपदार्थः । स्पष्टमेवानेनोक्तः ॥ व्यतिषङ्गोऽत्र न कर्मव्यति-
हार इत्याह

रज्ज्वादीति ॥ (कै)

भाष्ये

अहानाविति । (भा)

अहानिः परस्परं विना शाब्दबोधाजनकमेवेति बोध्यम् ।
अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति तात्पर्यम् । यथा च वक्ष्योक्तधोरन्या-
संबन्धस्तथा ऽनयोर्विशेषणसंबन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसंबन्धश्च
नेति सूचितम् ॥ ननु संबद्धाविमावित्यत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव

दायशक्यमिति वदन्ति तत्र । उक्तानामेकार्थीभावकृतविशेषणानां विशेषणे
संख्याविशेषणवगमविशेषणसम्बन्धाभाववादीनां वचनसाध्यत्वेन गौरवात् ।
दधौत्यादौ लुक्पि संख्याविशेषणवगमे तस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद्
द्वावित्यादावन्त्यतो बोधेऽपि लुगभावाच्च । किं च समानार्थकवाक्यस्यानिष्ट-
त्वेऽप्येवं वा वचनारम्भे तवगौरवम् । किं च यत्र युगपदुभयसम्बन्धविवक्षा-
परत्वादिना च क्रमेण वृत्तिद्वयं यथा व्यन्नाद्यणत्वमित्यादौ नञर्थमावार्थयो-
र्युगपद्विवक्षायां परत्वात् त्वप्रत्यये ततः सम्भासः तत्र विशेष्ये विशेष्यणं तत्र

(समर्थः प्रदविधिः । २ । १ । २ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ १)

संबद्धत्वं न चैवं प्रकृते । भिन्नोपस्थितिविषयत्वं हि व्यपेक्षा तत्र तु
हानिरस्येवेत्यत आह

अथ वा भवति चैवमिति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे ।

सत्यामपि हानाविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यर्थः ॥ एवमुभयोः सूत्राच्छुद्धत्वं कृत्वा
व्यपेक्षापचं दूषयति । भाष्ये

अथैतस्मिन्निति ॥ (भा)

संख्याविशेषेति । (भा)

अप्युपर इत्यादौ ॥

वचनेनेति । (कै)

विशेषणानां वृत्तिर्नत्यादिना ॥ ननु विभाषाधिकारादा-
चार्यस्यायमेव पक्षो ऽभिप्रेतो लक्ष्यते ऽत आह

१ अप्युपरः । गोषुचरः । वर्षासुत्र इति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ “तविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम्”
अत्रैव भाष्ये ॥

च विशेषणान्तरमिति विषयशाल्येव बोधः । तत्रैव यदा पूर्वं नकार्यसन्दिग्ध-
विवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव
बोधः । यदा तु पूर्वं भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयता
शाल्येव बोधः । इत्येतत्पूर्वं तादृश तादृशविषयताशालिबोधे विशिष्टशक्ति-
सौकाराद् एकार्थीभाववादेऽस्मिन्नेव निर्वहति न व्यपेक्षावादे । स्पष्टं चेदं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८७

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

तदेवमिति । (कै)

क्रान्तादिसोपाविधाने नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारस्य कार्य-
शब्दाश्रयेण तत्पक्षे ऽर्थस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पि-
कत्वं बोधयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥

कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता धर्मा इति । (कै)

वाक्याहुत्तिर्निष्पद्यते इति वादिनां वाक्यश्रूयमाणक्रान्तादीनां
शास्त्रं विना लोपासंभवो वीष्णादिबोधासंभवश्चेति भावः ॥

नित्यदर्शने त्विति । (कै)

एकार्थीभाववादिना ऽर्थानां स्थाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपाद-
नाश्रित्यदर्शनैकार्थीभावदर्शनमचोच्यते इत्याहुः । वस्तुतस्तु निरादि-
पूर्वपदानां क्रान्ताद्यर्थवृत्तितथैषामर्थानां नैकार्थीभावकृतविशेषत्वमत
एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्तिः । १“निरादयः क्रान्ताद्यर्थे”
इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थे वर्त्तमाना निरादय इत्यर्थः । एवं चोक्ता-
र्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदार्थबोधकपदवदप्रयोगः सिद्धः ।
अत एव १“संख्ययाव्ययेति” सूत्रे समासेनाभिहितत्वात्सुजर्थस्य सुचो-

१ जुगतिप्रादयः (२ । २ । १८) इति सूत्रस्य वार्त्तिकानि ॥

२ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

“तस्य भावः” (५ । १ । ११६) इति सूत्रे भाष्ये । किं चाकाङ्क्षितसम्ब-
न्धस्य न समुदायशक्यत्वं मानाभावात् किन्तु “शिश्यामात्रं लुप्यमानार्थीभि-
धायौ”तिन्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम् । एवं च वाप्यस्य इत्यादावपि
प्रत्यक्षत्वापत्तिः सोमो गौरौ अशिक्षित इत्यनेन समत्वात् । किं चैवं
समुदायस्यार्धवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वाभावात् । न चार्थवत्त्वमर्थबोध-

(समर्थः परविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

ऽभाव इति भाष्य उक्तं सुजर्यश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । किं चैकार्थी-
भावो नामैकोपस्थितिस्तत्कृतत्वं न क्रान्तादिलोपस्य संख्याविशेष-
प्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कार्णमिति तदप्रतीत्यभाव-
स्तत्कृतो भवत्येव । अन्यथा घटः घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि
संख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः । एवं द्वन्द्वे चकाराप्रयोगोऽप्येतत्कृत एव ।
न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वात्तदप्रयोगः समासेन सत्त्वभूतस्य
विशेष्यतया ऽभिधानेऽप्यसत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च प्रयो-
गस्य दुर्वारत्वात् पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यत्वेन तद-
प्रयोग इति तस्यापि तत्कृतत्वम् । लोकेऽपि पृथग्ज्ञातयोरेवैक-
देशत्वे समूहादिव्यवहारात् । “चार्थं द्वन्द्व” इति तु सादृश्याच्चार्य-
त्वारोपेण नेयमिति दिक् ॥ ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृत-
विशेषस्य वक्तव्यत्वदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुग्मदस्मदाद्यादेशो-
दाहरणविषय एकार्थीभावाभावेन समर्थपरिभाषानुपस्थातौ तिष्ठति
देवदत्तो गच्छत्वमित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्यः
स्याद्, व्यपेक्षावादे तु न दोषस्तत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ
भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् । एवं राज्ञो गोश्याश्च पुरुषस्येत्यर्थं

१ अ. २ । पा. २ । सू. २६ ॥

कत्वमिव अवयवद्वयार्थबोधकत्वमपीति वाच्यम् । “अग्रव्यर्थत्वात्” । यत्
समासे उक्तगपदे सर्वत्रलक्षणा प्रातिपदिकत्वम् अपि तस्यैव इति तन्न ।
तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः । उत्तरपदमात्रस्य
प्रत्ययान्तत्वेन तदसम्भवाच्च । पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः ।
आमन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तग्रहणेन

राज्ञो गवा गोस्त्राश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुं प्रकृतया युग-
पत्पृष्ठीतत्पुरुषौ प्राप्तस्तथा च स्वरद्वयं स्यादिति तत्प्रतिषेधो
वाच्यः । व्यपेक्षावादे तु न राजस्त्रिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तुं
प्रकृत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपीदमवश्यं वाच्यमित्याह । भाष्ये

तच्च नानाकारकादिति ॥ (भा)

तच्च पक्षद्वयेऽपि इदमेवाभिप्रेत्य व्यासष्टे ।

ये सर्वथादोषास्तानुदाहरतीति । (कै)

सर्वथा पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये “तच्च चेति” पाठे तथैकार्थी-
भावे चाद्वयपेक्षायाम् ॥

तथैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति । (भा)

ऋतेनेत्यादेः पराङ्गवत्त्वारणात् । अत एव भाष्ये* “क्षत्रेणामे स्त्रायुः संर-
भस्य” इत्यादौ “क्षत्रेण” इत्यादेः पराङ्गवत्त्वं माभूदिति तन्निमित्तदाह्यं
कर्त्तव्यमित्युक्तम् । समर्थपरिभाषोपस्थाने हि असामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्या-
सङ्गतिः स्पष्टैव । क्रियादारकमन्वयपेक्षानक्षयसामर्थ्यमिति कैयटोक्तं तु
न युक्तम् । परस्परव्यपेक्षायाम् एव भाष्ये सामर्थ्यपरार्थत्वेनोक्तत्वात् । किं

* क्षत्रेणामे स्त्रायुः संरभस्य मित्रेणामे मित्रधेये यतस्व । स जातानां
मध्यमस्या एधि राज्ञाममे विद्वथो दीदिहोह ॥

यजुर्वेदवाजनेयसंहिता २७-५ ॥

हे क्षत्रे त्वं क्षत्रेण संरभस्यं समारभस्यं गच्छन्तो बोध्यः । क्षत्रेण समा-
रभस्यं यच्चमिति श्लेषः । क्षत्रियान् बन्धुं कारय इत्यर्थः ॥ कौटुम्बस्त्वं स्त्रायुः
शोभनमायुः जीवनं यस्य सः । यदा । स्त्रायुः उकारान्तो मनुष्यवाची ।
शोभन आयुर्मनुष्यो यजमानो यस्य स स्त्रायुः । किं हे क्षत्रे मित्रेण सुर्वेण

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

१“तच्चै”कार्थीभावे । “एतस्मिन्” व्यपेक्षासामर्थ्यं चेत्यर्थः ॥

हरतेर्नामाप्रकारानेकारकात्परत्वाभावादाह

नानाशब्द इति ॥ (कै)

पृथग्भावेति । (कै)

पृथक्क्रियावचन इत्यर्थः ॥ भावशब्दः क्रियापरस्तदाह

भिन्नायाः क्रियाया इति । (कै)

निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यर्थः ॥

अयं दण्डः (भा)

इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया तद्विन्नास्तिक्रिया तत्कारकं
दण्डः ॥ अत्र पचे “ओदनं पचे”त्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह

तथा नानेति ॥ (कै)

१ ऋषिदभाष्यपुस्तके “तत्रैतद् व्यपेक्षायाम्” इति पाठोऽस्ति ।

चैवं सति कृतः सर्वो मृत्तिकया इत्यादौ समासापत्तिः तादृशसामर्थ्यस्य तत्र
ग्रहणे फलाभावश्च । वेदभाष्यं तु फणिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक् ॥
अन्तु “समर्थः” इति सूत्रे इतरनैरपेक्षामपि सामर्थ्यं पदविधिशब्देन पदत्व-
सम्पादको विधिः कर्तृकरणयोः इत्यादिषु । तेन पदविधिविधेय इतर-
निरपेक्षत्वार्यबोधक इत्यप्यर्थं आहत्यासूत्रस्य तेन “त्रौहिर्यञ्ज” इत्यादौ
इतरनिरपेक्षैर्त्रौहिर्यभिर्भवेत् इत्याद्यर्थसिद्धिरितरत्र असजातीयमेव गृह्यते

सह वर्त्तमानः सम् मित्रधेये यतश्च । धातुं धारयितुं योग्यं धेयं मित्रस्य
यजमानस्य धेयं कार्यं यागलक्षणं तत्र यत्नं कुरु । यजमानेन यच्च कारणं ।
किं च स जातानां समानजन्मनां मध्येमेत्याः मध्येमेति सुतीति किंपू
मध्यमस्य एधिभव सजाता अपि यजमानो भवन्वित्यर्थः । किं च हे अधे

अन्यद् (कै)

युद्धदस्यद्विज्जं कारकं यस्य पचेत्यादेरित्यर्थः ॥ प्रतिषेधवचनारम्भे तत्रादेशाभावमुपपादयति ।

अत्र पचेरिति ॥ (कै)

क्वचिष्विति । (कै)

युद्धदस्यत्वाध्यभवनक्रियाभिन्नपच्यादिक्रियाकारकत्वादोदनादिनामाकारकमिति भावः ॥ ननु हरतेः करणमात्रापेक्षत्वेन न दण्डेन व्यपेक्षेत्यत्राह

अनेनेति ॥ (कै)

पदेनेति । (कै)

अत एवास्ति सर्पिष्यिषानेन पय इत्यादौ षत्वम् ॥ “पचौदनम्” इत्यत्र संबन्धाभावात्कथं व्यपेक्षेत्यत्र आह

तेन दण्डेन चक्रेण घटं करोतीत्यादीनां नासाधुता इति तत्र । भाष्यानुक्तेः । पश्य ऋगो धावति पचति भवतीत्यादौ त्वदुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभावेऽपि विशेषणस्यान्ययोगवच्छेदफलकत्वेन न्यायत एवेतरनिरपेक्षकर्मत्वादिबोधस्येव त्रीद्विभिरित्यादावपि तस्य सम्भवेन फलाभावाच्चेति दिक् ॥ नन्वेवं देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न स्यादिति चेत् । सप्तम्यन्धिक्रमपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्ता इत्यादाविवैकदेशान्वयस्या-

इह यच्छ्रद्धे दीदिहि दीपस्य दीव्यतेर्यन्वयेन श्रपः स्रः “स्रौ” (६ । १ । १०) इति द्वित्वम् “गुजादीनां दीर्घः” (६ । १ । ७) इति व्यभ्यास दीर्घः । कौटुम्भम् राज्ञां विद्वद्यः कर्त्तरि षष्ठी राजभिर्विधिं ब्रूयते आह्वयते विद्वद्यः राजभिर्यज्ञे आह्वयतव्यः ॥

भाविन इति ॥ (कै)

“ओदनं पचेति” पाठेऽप्योदनद्वारिका पचिनापि व्यपेक्षेति बोध्यम् । अर्थथोराकाङ्क्षैव व्यपेक्षेति तात्पर्यम् ॥

एकस्तूर्ध्व इति । (कै)

तिष्ठतेऽर्ध्वं देगसंयोगोऽप्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

प्रचये इति । (भा)

व्यपेक्षावादेऽपि समुदायेन व्यपेक्षायामवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानास्त्रिङ्गितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेक्षास्येवेति तन्मते ऽप्ययं दोषस्तदवस्थ इति भावः ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेऽपीतरैतरयोगे च दुर्वार इत्यत आह

अनेकस्मिन्निति । (कै)

प्रचय आधिक्यमिति भावः ॥ ननु युगपदेकस्यानेकसंयन्वानुपपत्तेः कथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गो ऽत आह

तच्चेति ॥ (कै)

प्यङ्गीकाराद् नमृत्वं हि स्रजन्यजन्यपुंस्त्वं तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात् । यदा तत्रापि स्रजन्यजन्यपुंस्त्वसम्बन्धेन नमृत्त्वैवान्वयः । एवं गुणद्वारकेन स्वगुणत्वाद्यत्वरूपेण सम्बन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वयः । घटादन्य इत्यादावपि स्रप्रतियोगिकभेदसम्बन्धेनान्यस्मिन् एकान्वयोऽन्यत्र तु नेदं प्रकारद्वयमनभिधानाद्यत्र नेष्यते यत्र तिष्ठते तत्र शिवभागवतादौ भवत्येव । शिवो भगवन् भक्तिरस्य इति तदर्थः ॥ एवं च

भङ्गाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६३
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

गो राज्ञापीति । (कै)

समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षायाः समुदायैकार्थीभावे ऽवयवै-
 कार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भावः ॥ अथादिभिश्च साहित्य-
 सत्त्वादेव स इति बोध्यम् ॥

पूर्वं वा तत्पुरुष इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भावः ॥ ननु परत्वाद् इह
 एव भविष्यतीति न दोषो ऽत आह

विप्रतिषेधेति । (कै)

आकङ्क्षारीयत्वेऽप्यविरोधमुपापादयति ।

भिन्नसमुदायेति ॥ (कै)

टजिति । (कै)

तथा च स्त्रीत्वे ङीप् स्यात् । किं च इन्द्रोत्तरतत्पुरुषे ऽवलो-
 वैकल्पिकत्वेन राजगोऽश्वपुरुषा इत्यपीयते तच्च स्यादिति भावः ॥

समर्थतराणामिति । (कै)

भाष्यं नैकार्थीभावपरं तच्च तरतमायोगादत आह

“सम्बन्धिग्रन्थः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।

स्वार्थवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न ह्यीयते” ॥

इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तैः प्रतिपादनादित्यर्थः ॥

“समुदायेन सम्बन्धो येषां गुणकुलादिना ।

संस्पृष्टावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सङ्घ” ॥

इति कारिकायां “सम्बन्धिग्रन्थः” इत्युपलक्ष्यम् । तस्माद् गमकत्वे

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

शक्तेति ॥ (कै)

समर्थतरत्वेति । (कै)

आशुतरत्वं हेतुस्तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति ॥

प्रथमे- (कै)

त्यादिना ॥

आशुतरग्रन्थः (कै)

इति वङ्गभ्रीहिः । एवं चाशुतरं कार्यप्राप्तिसत्त्वमेव शक्तरत्वं बोध्यम् ॥

तुल्येति । (कै)

तुल्यजातीयैः प्रथमं झटित्येकार्थीभावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पना-
त्पूर्वं दन्दे ततः षष्ठीतत्पुरुष इत्यर्थः ॥

भवति विशेषणसम्बन्धोऽगमकत्वे तु नेति तत्त्वं गमकत्वं तथा बोधजनक-
त्वमित्यलम् । तत्र* वृत्तिश्चतुर्धा । समासतद्धितकृत्सनाद्यन्ता-
धातुमेदात् । तत्र समासत्वं सङ्केतविशेषसम्बन्धेन समासपदवत्त्वम् ।
यत्तु अर्थबोधायाननुसन्धीयमानविभक्तिपूर्वपदकनामसमुदायत्वं तदिति
तत्र । दधिमधुरम् इत्यादावतिथ्याग्नेस्तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति
चेत् राजपुरुषादावपि तुल्यम् । गोपमजानतो बोधम् इत्यप्युभयत्र समं

* “कृत् तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चदशयः ॥ इति
दीक्षितादयः ॥ वस्तुतः वृत्तिश्चतुर्धा । एकशेषे परार्थान्वितसार्थोप-
स्थापकत्वाभावाद् वृत्तित्वे च मानम् । शिष्टपदेन खड्गत्वेव तत्तत् समूह-
रूपाथोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ॥

नावयवेनेति । (कै)

प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेऽपि साक्षात्त्वर्थः । एवं च तस्य समुदायेन 'सामर्थ्यात् पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति भावः ॥ ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव तदवयवगोशब्देनापि राजपदार्थस्य सामर्थ्यसत्त्वासमुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसंज्ञा स्यादिति टक्षप्रसङ्ग इति चेन्न । नावयवेनेत्यस्याश्वपुरुषसापेक्षेणेति विशेषादोषात् । तदेव स्फुटं व्याख्यान्रव्याजेनाह

अपर आहेति । (भा)

राज्ञः समुदायेनेव सामर्थ्यात्तरपा वैद्यर्थमाशङ्क्याह

समुदायेति ॥ (कै)

इत्यस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेष्यान्रसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयोजकम् । एवं चेदं पक्षेऽप्यनावयवकमिति भावः ॥ भाष्ये

प्रधानमचेति । (कै)

श्रुतेरिवार्थमित्येतद्दुष्प्रकृतके इवार्थमिति समुदायेति व्याप्तेश्च । पर्यभूषत् पचत भृञ्जतेतितिङन्तघटितसमासेऽप्याप्तेश्च । समासो द्विधा । विशेषसंज्ञा विनिर्मुक्तः “सुप्सुपेति” विहितः । तद्-युतश्च । अन्यथतुर्धा । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहि-द्वन्द्वमेदात् । तत्पुरुषादिसङ्घेन विशेषसम्बन्धेन तत्पुरुषादिपद-वत्त्वम् । तत्र आद्योदाहरणम् “पूर्वं भूतो भूतपूर्वः” “सुप्सुपा” इति

अवयवसंख्याया तत्र समूहस्य संख्यावलाश्रयणान्तस्य प्राधान्यमिति

भावः ॥ वाक्यलक्षणकरणस्यासंगतिमाशङ्क्याह

नानेति ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ । अत्र द्वाषामर्थान्न प्राप्नोति यथा
कथं चित्त्वामर्थ्यग्रहणे ऽयं दण्डो हरानेनेत्यादावपि स्यादिति भावः ॥

लौकिकेति । (कै)

“सन्निङ्गन्तश्चो वाक्यमि”त्यादि ॥

लक्षणविधानेति । (कै)

निष्क्रियवाक्याभावस्य लोकाद्युत्पत्तिमिद्वत्वादिति भावः ॥
अव्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कते

यद्यप्यव्ययमिति । (कै)

सर्गच्छतीत्यादौ कारकम् । उच्चैः पठतीत्यत्र विशेषणं क्रिया-
विशेषणत्वाद्वापि कर्मत्वं वा । “अविशेषणमि”त्येव क्रियाविशेषणेऽपि
सिध्यतीत्यत्र आह

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

यद्यपि कारकत्वाद्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि
प्रपञ्चार्थमिति तच्चमिति बोध्यम् ॥

समासः । पूर्वमिति क्रियाविशेषणपूर्वकालवृत्तिपरं भूधातोः सप्तोत्पत्ति-
वार्थः । पूर्वकालवृत्तिसप्तान्त्रय इत्यादिर्बोधः । द्विर्बद्धमिति न्यायेन पूर्व-
ग्रहणेनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्तः । एवं विस्पष्टं पटुः विस्पष्टप्रटुः विस्पष्ट
पटुत्ववान् इति बोधः । विस्पष्टमिति पटुत्वविशेषणतया नष्टसकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७
(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

क्रियाप्रधानत्वमिति । (कै)

लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदं देवदत्तो गत इत्यादौ लक्ष्मीत्य-
द्याहार्यमिति भावः ॥ ' नन्वेकपदव्याप्त्युत्पन्नपत्तिस्तदवच्छेदेत्यत
प्राह

एकशब्द इति । (कै)

एकस्य पदस्य वाक्यसंज्ञायां प्रयोजनाभावादाह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

एकं तिङन्तं यत्र समुदाये इत्यर्थः ॥ परेतु

*आख्यातं सविशेषणं वाक्यम् (वा)

* आख्यातशब्दः सङ्घातो जातिः सङ्घातवर्तिनौ ।

एकानवयवः शब्दः क्रमो बुद्धानुसंहतिः ॥ १ ॥

पदमाद्यं पृथक् सर्वपदं साकाङ्गमित्यपि ।

वाक्यं प्रतिमतिभिर्नाना बहुधा न्यायवादिनाम् ॥ २ ॥

एते ऽष्टौ वाक्यविकल्पा आचार्याणाम् ।

निघातादित्यवस्थार्थं शास्त्रे यत् परिभाषितम् ।

साकाङ्गावयवं तेन न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥

इह पदविधिः सामर्थ्ये सति परिभाषितः । तत्र सत्यपि पदानां सामर्थ्ये
निघातादयः क्षिप्रमेव्यन्ते । यथा । “अयं दन्तो हरानेन । ओदनं पच मम
भविष्यत । ओदनं पच तव भविष्यतीति” (समर्थसूत्रे भाष्ये-२-१-१) ।
अत्रानेनेति सर्वनाम्ना दन्तस्य परामर्शाद्भरतिना सह तस्य सामर्थ्यम् ।
एवं च सति सामर्थ्ये “तिङ्कृतिष्ठ” (८ । १ । २८) इति निघातः प्राप्नोति ।
“ते मया वेकवचनस्य” (८ । १ । २२) इति चादेशौ । न चेव्यन्ते ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

इति लक्षणं “निङ्ङतिङ्” (८।१।१८) इति सूत्रे अतिङ्-
 षणं कुर्वतः सूत्रकारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येतस्या-
 धारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्वं लब्धं तच्चाख्या-
 तपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते तेन त्वया ग्रथितव्यमित्यादेः सङ्ग्रहः ॥

सविशेषणम् (भा)

इत्यस्य साचात्परस्यरथा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थस्तेन
 नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ नद्या इत्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धिः ।
 एतदेवाभिप्रेत्यामरकोशे कारकाश्रितक्रियावाचकं सुबन्तचयतिङ्-
 न्तचयसुप्तिङन्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम् ।

वाक्यभेदात् । सामर्थ्याभावेऽपीच्यन्ते । यथा । “नद्यास्तिष्ठति कूले”
 “शालीनां ते अदमं दास्यामि” (समर्थसूत्रभाष्ये ददामि-[२-१-१] इति
 पाठोऽस्ति) इति । अत्र “नद्यास्तिष्ठति” इत्यत्र च सम्बन्धानुपपत्तेः
 सामर्थ्यं नास्ति । इच्छते च निघातः । तथा शालीनां युद्धदप्यसामर्थ्या-
 भावः । इच्छते च “ते मया वेकवचनस्य” (८ । १ । २२) इति युद्धदादेश
 इत्याशुष्य वार्त्तिकज्ञानिघातादित्यवस्थार्थमारब्धम् “समानवाक्ये निघात-
 युद्धदस्मदादेशा वक्तव्या” (२ । १ । १) इति । एवं चायं दन्त
 इत्यत्र सत्यपि सामर्थ्यं नास्ति निघातस्य प्रसङ्गो ऽवध्यवधिमतोर्भिन्न
 वाक्यतयावस्थानात् । अस्तीत्यध्याहारेण ह्ययं दन्त इत्येकं वाक्यम् । हरानेन
 इति च द्वितीयं वाक्यम् । नद्यास्तिष्ठतीत्यादौ त्ववध्यवधिमतोः पदयोः
 सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्यत्ववस्थितौ प्रवर्त्तते एव निघातादय इति नास्त्येवा-
 मव्यवस्था । समानवाक्ये निघातादयो वक्तव्या इत्युक्तम् (२ । १ । १) ।
 तत्र वाक्ये विज्ञाते समानवाक्यत्वं ज्ञायत इति प्रसङ्गात्तत्र वार्त्तिक-
 कारेणादावेव वाक्यलक्षणमुक्तम् । आख्यातं साध्यकारकविशेषणं वाक्यम्

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदवर्धिः । २ । १ । १ ।)

“सुनिङ्गन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकाश्वित”

इत्यनेन तत्र वा शब्दश्वेदर्थे कारकं च तिङ्गन्तवाच्यं तदति-
रिक्तपदवाच्यं वेत्यन्यत् । एकस्य तत्त्ववारणाय सुबन्तचयेत्यादि
एतत्समानार्थकमेवाख्यातमित्यादौति स्पष्टमेव । एतदेवैकोद्देश्यकै-
कविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यलक्षणं बोध्यम् ॥ तदुक्तं हरिणा

“साकाङ्गावयवं भेदे परानाकाङ्गशब्दकम् ।

क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते” इति ॥

वाक्यम् (भा)

इत्यस्य एकं वाक्यम् इत्यर्थः ॥ अर्थैक्यादेकं वाक्यं साकाङ्गं
षेद्विभागे स्याद् (मीमां-सू-१-१-४६) इति जैमिनिस्मृत्वात् ।

(वा) एकतिङ् (वा) (२ । १ । १) इति च । एवं च मीमांसकोक्तेनास्य
सर्वत्र समावेशोऽस्ति न चेति विचार्यते । शास्त्र वाक्यकारेण निघातादि-
श्ववस्यार्थं या वाक्यलक्षणं परिभाषितं तेन मीमांसकोक्तं वाक्यलक्षणं सकलं
न तुल्यलक्षणम् । “साकाङ्गावयवम्” (अथैव वक्ष्यते) इत्यनेन मीमां-
सकोक्तं वाक्यलक्षणं सूचितम् । तत्र क्वचिदेते समाविष्टतः । यथा ।
“नद्यास्तिष्ठति जूले” “शालीनां ते अोदनं दाम्यामि” इति । अयं दन्तो हर
अनेन अोदनं पच तव भविय्यति” इत्यादाय समावेशः । मीमांसकवाक्य-
लक्षणसमाश्रयनेन अत्र प्राप्तवन्ति निघातादय एकप्रयोजनत्वात् । न
चैवान्ते । तस्माद् वार्त्तिककारोयमेव वाक्यलक्षणं ज्ञायः ॥

साकाङ्गावयवं भेदे परानाकाङ्गशब्दकम् ।

कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिध्यते ॥

भेदे विभागे विशेषजिज्ञासायां यत्साकाङ्गावयवम् । अविभागे तु
परानाकाङ्गः शब्दाः पदानि यस्मिन् तत्परानाकाङ्गशब्दकम् । कर्मप्रधानं

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । व्या. १)

अत एवोद्देश्यानेकले विधेयानेकले च वाक्यभेद इति मौमांसको-
दोषः । यत्तु^१ कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वमुक्तं तत्रमादात् ।
अदपि “आख्यातम्” इत्यत्रैकत्वविवक्षां कृत्वा पचति भवतीत्यत्र
वाक्यत्ववारणं तेन कृतं तदपि न आख्यातत्वपर्याप्त्यधिकरणमेकमे-
वेति प्रागुक्तभाष्यरौत्वैकत्वविवक्षायाः फलभावात् । किं च व्यक्ति-
पक्षे “न ब्राह्मणं इत्याद्” इत्यादौ “एकं ब्राह्मणमहत्वा कृती
स्याद्” इति भाष्योक्तन्यायेनात्रैकत्वविवक्षयानेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्वं
बोधितं स्यान्नाख्यातान्तरस्येति दोषात् । किं चान्यैकत्वविवक्षया

---

१ “लौकिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते” इति अत्रैव
कैयटः ॥

क्रिया पदप्रधानमित्यर्थः । तस्यैव प्रधानाभिधेयप्रयुक्तत्वादित्यभिप्रायः
गुणवद्विशेषणपदयुक्तम् । **एकार्थम् एकप्रयोजनम् ॥**

सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विश्लेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथामति ॥

ब्रजानि देवदत्तेत्यत्र देवदत्तेत्येतत्पदं नाव्ययं न च कारकं नापि
तद्विश्लेषणमिति वाक्यलक्षणोनासंभ्रूहीतत्वादाद्युक्तम् “आमन्वितस्य च”
(८ । १ । १६) इति निघातो न प्राप्नोतीति चोद्यम् । “आख्यातं
साव्ययं सकारकं सविश्लेषणम्” (२ । १ । १) इति सामान्येनाभिधानात्
सक्रिया विश्लेषणस्याप्याख्यातस्य वाक्यतेत्यदोषः । तथाहि । अत्र सम्बोध्य-
मानदेवदत्तविषया ब्रजतिक्रिया । असम्बोध्यमानदेवदत्तविषयायाः सम्बोध्य-
मानयज्ञदत्तविषयाया वा पृथगेवेति विश्लेष्येवात्र ब्रजतिक्रिया । क्रियायाश्च
विश्लेषणं कदाचित् सामानाधिकरण्येन भवति । यथा सृष्टुं करोति

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

धमकच्चाख्यातद्वित्त्वे पचति करोति चेत्यादौ तद्वारणेऽपि विशेष-
णमादाय तद्वित्त्वे वारणमशक्यं सविशेषणे आख्याते एकत्वस-
त्त्वात् । अनेन च “ब्रूहिब्रूही”त्यस्यासङ्गः । विशेषणानुपादानेन
सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यत्वफलं तु “मया किञ्चिदकथ्यमिति”
प्रश्नोत्तरे ऽत्र “अनन्वस्थापि प्रश्नाख्यातं” इत्यनेन वाक्यस्य टेः
भूतसिद्धिरतः स्वशास्त्रपरिभाषितं लक्षणमाह

एकतिङिति । (वा)

यन्तु कैयटेन “ब्रूहिब्रूही”ति भाष्योदाहरणं देवदत्तेति शेष-
पूरणेन व्याख्यातं तन्न । पूर्वलक्षणेनैव सिद्धेः । दि.प्रयोगस्य भाष्ये

प्रोभनं करोतीति अत्र करोत्यर्थस्य सुद्धित्वादिविशेषणविशिष्टस्यैव
प्रतीतेः सुद्धित्वादीनां करोत्यादिक्रियया समानाधिकरणम् । एवं
चासत्त्वभूतायाः क्रियाया विशेषणमित्यासत्त्वप्रधानत्वात्सिद्धसर्वनाम्ना
नपुंसकेन योगः क्रियायाश्च निर्वर्त्तत्वात् कर्मत्वमिति न्यायसिद्धमेव कर्मत्वं
नपुंसकताचेति “क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकनिष्पत्ताच्च” इति
नारम्भनीयं वचनम् । वैयधिकगच्छेनापि विशेषणं भवति यथा “ब्रजानि
देवदत्त” इति । अत्र हि देवदत्त ब्रजानि इति देवदत्तस्य ब्रजनक्रियायाश्च
सामानाधिकरण्यं नास्ति । केवलमामग्व्य “देवदत्तं ब्रजत्वसौ” इति देव-
दत्तामग्व्यविशेषिता केवलाया विलक्षणा ब्रजन क्रिया इत्याख्यातं स
विशेषणम्” (२ । १ । १) एवेति वाक्यलक्षणासङ्गावात् प्रवर्त्तते एव
निघातः । देवदत्त ब्रजानोत्थेवमुदाहरणं न प्रदर्शितम् । “आमन्त्रितं
पूर्वमविद्यमानवद्” (८ । १ । ७२) इति न निघातः स्यादिति ॥

“यथानेकमपि क्लान्तं तिङन्तस्य विशेषकम् ।

तथा तिङन्तं तत्राहुस्तिङन्तस्य विशेषकम्” ॥

व्यर्थत्वापत्तेः । एतेन पूर्वस्यचणो एकत्वाविवक्षाप्रज्ञावारणेनैकत्ववि-
वक्षाबोधनार्थमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैथटोक्तमपास्तम् ।
यद्यपि “अग्नेऽग्ने” इत्यादौ पूर्वरूपाग्नं द्वित्वे ऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति
एवं च “ब्रूहिब्रूही”त्यत्र कथमेकतिङ्त्वं तथाप्येकानुपूर्वीकतिङन्त-
समुदायो वाक्यमित्यर्थः । बह्व्रौहिषमासात् । तेन पचतीत्येत-
न्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैव “अतिङः” इति
प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । अत एव भगवता “एकतिङ्वाक्यम्” इत्यत्र
च शब्दो वा शब्दो वा नोक्तः भिन्नविषयत्वात् । एकविषयत्वे हि
सो ऽवश्यं वक्तव्यः स्यात् । दृश्यते हि भगवतस्तथाग्नौ तस्मादाद्य-
लक्षणं^१ “वाक्यम्यं टेः” इत्येतच्छास्त्रलोकसाधारणम् । अत एव पच

१ अ ८ । पा २ । सू ८२ ॥

इह पूर्वं ज्ञाति ततः पचति ततो ब्रजति इत्यत्र तत इत्येत-
दुत्तरस्य ब्रजतीत्यस्य निघातो न प्राप्नोति वाक्यभेदात् । इत्येते च ।
अत्र तिङन्तादुत्तरस्य तु तिङन्तस्य “अतिङ्” इति (८ । १ । २८)
प्रतिषेधान्निघातनिवृत्तिः सिद्धेति नात्र ज्ञातीत्यस्मादुत्तरस्य पचति शब्दस्य
निघातः प्राप्नोतीति ‘चोद्यमुद्गावनौयम् । इष्टस्य निघातस्याप्राप्तिरेवा-
जोद्गावनौया । अत्रोच्यते । अस्यत्र वाक्यभेदः ब्रजतीत्येतत् प्राधान्येन ।
एवं क्रियापदम् अत्र स्थितम् अन्यानि क्रियान्तराणि तद्विशेषणान्येव ।
यथा ज्ञानभोजनपानैः कृदन्तैर्विशिष्यते , ब्रजतिक्रिया तथात्र तिङन्तैः
ज्ञातिप्रभृतिभिः प्रधानं ब्रजति क्रियैव विशिष्यत इत्येकैवात्र सविशेषणा
ब्रजति क्रिया । केवलायास्त्वस्याः पृथगेवेत्येतत्सविशेषणमेकमेव वाक्यमिति
वाक्यभेदाभावाद्वास्ति निघातासिद्धिदोषः । एकवाक्यत्वे च तिङन्तादुत्तरस्य
तिङन्तस्य “अतिङ्” इति प्रतिषेधान्निघाताभावः । यथा वक्ष्यति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

पद्य च देवदत्तेत्यादौ भुतो भवत्येव । “एकतिङ्”त्येतन्नाचोक्तौ
तत्रापीदमेवेति भ्रमः स्यात्तदर्थमिदं “समानवाक्ये” इत्येतद्विषयं
कचित् भुतविषयं च “एकतिङ्”ति । अत एव “ब्रूहिब्रूही”त्युदा-
हरणसङ्कतिरत एव ॥ “तिङ्ङतिङ्” (८ । १ । २८) इति सूत्रे भाष्ये
समानवाक्याधिकाराद् ‘अतिङ्ग्यहणानर्थक्यमिति’ वार्त्तिक-
व्याख्यावसरे ‘न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्तः’ इति उक्तं तेनैव
“एकतिङ्गिति” ब्रूहिब्रूहिरिति च सूचितं स्पष्टसायमर्थो ऽपि
भाष्येऽपीत्यनुपदमेव स्फुटीभवित्यतीत्याहुः ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “अतिङ् वचनमनर्थकं समानवाक्याधिकारात्”
इत्यस्ति (८ । १ । २८) ॥

२ तिङ्गितिङ् (८ । १ । २८) इति सूत्रव्याख्यावसरे ॥

“बहुष्वपि तिङन्तेषु साक्षाद्दोष्येकवाक्यता । तिङ्गां तिङ्भ्यो निघातस्य
पर्युदासस्तथार्थवान्” एवं चातिङ्ग्यहणे स प्रयोजने स्थिते वार्त्तिककारेण
यदुक्तमतिङ्ग्यहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारादिति तत्राभिप्रायो वाच्यः ।
एवं वादिगस्तस्य वाक्यभेदोऽत्राभिमत इत्यभिप्राय “आख्यातं साख्य-
कारकविशेषणम्” (२ । १ । १) इत्यत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वादिति ।
तथा च टीकाकारः प्रदर्शयिष्यति ।

“एकतिङ् यस्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतकक्षगम् ।

तस्यातिङ्ग्यहणे नार्थो वाक्यभेदान्न विद्यते” इति ॥

सूत्रकारस्य त्वतिङ् ग्यहणादेकमेवावगदं वाक्यम् अर्थकत्वादाख्यात-
भेदेऽप्यभिप्रेतमिति गम्यते । तदभिप्रायानुसारेणैव निरूपयिष्यति ।

“अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायपथानुगैः ।

एकमेवेष्यते कैश्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम्” इति ॥

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

समानवाक्ये इति । (भा)

समानशब्द एकपर्यायः । एवं विधलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यर्थः ॥

चादिभिर्योग इति । (भा)

“न च वाहेति” (८ । १ । २४) सूत्रे “समानवाक्ये” इत्यस्य सम्बन्धो नेत्यर्थ इति कश्चित्तन्न । यथान्यास एव चादिभिरित्युत्तर-
भाष्यासङ्गतेः । किं च तव मते भिन्नवाक्येऽपि निषेधप्रवृत्तिरस्य
फलं वाच्यं तच्चादेशप्रप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव वैयर्थ्यात् तस्माद्युक्तदा-
द्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थः ॥

टौकाकारः चामुमेव पक्षं सूत्रकाराभिप्रायसमाश्रयणेन युक्तियुक्तं
मन्यमानो बह्वीरूप चान्तगो वा निर्विभागः शब्दार्थमयो बोधस्वभावः शब्दः
स्फोटलक्षणः एव वाक्यमिति क्रमेण व्याजिह्वीर्षुश्चित्रज्ञानचित्ररूपदृष्टान्त-
प्रदर्शनं पूर्वमुपक्रमते । तत्र चित्रबुद्धिदृष्टान्तप्रदर्शनार्थमाह ।

“यथैक एव सर्वार्थप्रत्ययः प्रविभज्यते ।

दृश्यभेदानुकारेण वाक्यार्थानुगमस्तथा” ॥

चित्रज्ञानं सर्वाकारमेकमेव । प्रविभागस्त्वस्य दृश्यभेदसमाश्रयेण
क्रियते । नीलपीताद्यनेकाकारमेव विज्ञानमुपजातमिति । वस्तुस्थित्या तत्र
ज्ञान आकारभेदो नास्ति । तथा वाक्यवाक्यार्थयोः स्वरूपं बोद्धव्यम् ।
“वाक्यार्थानुगमस्तथा” इत्यनेन हि वाक्यवाक्यार्थयोरख्यद्वयं पानकरसम-
यूरान्तरसचित्ररूपनरसिद्धगवयचित्रज्ञानवत् समानमेव इत्युच्यते यथा
वाक्यं निर्विभागं स्फोटलक्षणं वाचकं तथा वाक्यार्थोऽपि तथाविध एवे-
त्यनयोरेकयोगक्षेमत्वमुक्तम् ॥

महामाध्यप्रदीपोद्द्योतः ।

१०५

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । १ । १ । १ ।)

किमर्थमिदमिति । (भा)

इदं प्रतिषेधवचनम् “आख्यातं वाक्ये”त्यादिवाक्यसङ्घर्षं च
किमर्थमिति प्रश्नः । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेत्युक्तिः सङ्गच्छते ॥

वाक्यसंज्ञेति । (भा)

एकतिङित्येषा ॥

तद्द्वेधमिति । (भा)

इदमसमर्थं ऽप्राप्तावपूर्वविधायकमिव चादियोगेऽपि तदपवाद-
तयाऽपूर्वविधायकं न लधिकार इति भ्राम्येत्तद्भ्रमनिवारणार्थेदम-

“चित्रस्यैकस्वरूपस्य यथा भेद निदर्शनैः ।

गौणादिभिः समाख्यानं क्रियते भिन्नलक्षणैः” ॥

चित्रं हि रूपमवयविगतमनंश्रमेकमेव । तस्यैवावयवतैर्यथा गौणा
दिभिः भेदेन निदर्शनं प्रदर्शनं येषां तैः पृथग्रूपैरेव समाख्यानं क्रियते ॥

“तथैवैकस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्य सर्वतः ।

शब्दान्तरैः समाख्यानं साकाङ्क्षैरनुगम्यते” ॥

एकस्य निर्विभागस्य वाक्यस्य सर्वतः परिपूर्णस्य वाक्यान्तरगतैः प्रदा-
न्तरैरन्वाख्यानं तथैव क्रियते इति ॥ न वा पदस्यार्थे प्रयोगादित्यस्मिन्
दर्शने यथाखण्डमेव पदं प्रकृतिप्रत्ययादिभिः कल्पितैरेव विभज्यते । तथा
वाक्येऽप्यसत्त्वभूतानामेवाबुधबोधनाय पदानां विभागो द्रष्टव्य इति प्रदर्श-
यितुमाह ।

“यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादयः ।

अपोद्धारस्तथा वाक्ये पदानामुपवर्ण्यते” ॥

पदे हि यथा प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽसत्त्व एव बालश्रुत्यादनाय क्रियते ।
तथा वाक्ये वाक्यार्थप्रतिपादनायापोद्धारः पदानामुपवर्ण्यते इति बोद्ध-

न्याख्यातमित्यर्थः । “न च वाङ्मे”त्यारम्भसामर्थ्याच्चैवमित्यन्याख्यान-
तात्पर्यम् । एवमेकतिङ्गिति वाक्यलक्षणस्यैवोक्तौ शास्त्रे सर्वत्र वाक्यस्य
टेरित्यादावपीदमेव वाक्यलक्षणमिति भ्रान्त्येत्तं प्रतीदमपि वाक्यस्य
लक्षणं शास्त्रे आश्रीयत इत्याख्यानायाद्यं लक्षणं समानवाक्ये इत्यत्र
“एकतिङ्गित्येव उदाहरणेन शान्यत्रायस्याश्रयणं सूचितम् ।
चादिभियोगे इत्याद्यप्युपलक्षणम् । एतच्च

**इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा समानवाक्याधिका-
रस्य तद्द्वेष्यम् (भा)**

थम् ॥ तत्र वाक्यादपोद्धतानां पदानां केवलमितरपदसारूप्यमात्रं दृश्यत
इति प्रतिपादयितुमाह ।

“वर्णान्तरसरूपस्य वर्णभागेषु दृश्यते ।

पदान्तरसरूपस्य पदभागा अवस्थिताः” ॥

यथा सन्ध्याक्षरेषु भागा वर्णान्तरसरूपा दृश्यन्ते परमार्थतस्य अव्यव-
ष्टकत्वान्निर्विभागा एव । एवं वाक्ये पदान्तरसरूपाः पदरूपाः भागा पद-
भागाः । पदे वा निरंशे ये भागाः प्रकृतिप्रत्ययरूपस्यैवस्थिता इति ॥

“भागैरनर्थकैर्युक्ता ऋषभोदकयावकाः ।

अन्वयव्यतिरेकौ तु व्यवहारनिबन्धनम्” ॥

न हि ऋषभे ऋषभस्योदकयावकयोर्वोदयावशब्दयोरधीनानुगमः कश्चि-
दस्ति । अपि तु शास्त्रे पदस्य प्रकृतिप्रत्ययरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना
कथमज्ञो ह्युत्पाद्यते । एवं च निरंशमेव वाक्यं वाचकमित्येव युक्तम् ॥

“शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।

विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्वान् प्रतिपद्यते” ॥

शब्दस्य श्लोडकलक्षणस्य विभागो नास्ति । तदाप्यस्य प्रतिभाकरूपस्या-
र्थस्य कुतो भविष्यति । यथा, विद्वान् भविष्यति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

इत्यनेन सूचितम् । इदं यद् द्रव्यं क्रियते तद्देव्यमित्यर्थश्च
हरसतः प्रतीतेरित्यलम् ॥

विकल्पते (भा)

इत्यस्य व्याप्तौतीत्यर्थः । एवं च समानवाक्ये इत्यधिकारपरमे-
तिङित्येव वाच्यवाक्यपदार्थः । आद्यस्यचणेनायं दण्डो हरानेने-
त्यस्यापि वाक्यलात्तच निघातापत्तिः । अयं दण्डो ऽस्तीत्यस्यापि ।
अनेनेत्येतदर्थपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् पचौदनं तव
भविष्यतीत्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनाव्यादाद् भवनक्रियां प्रति तस्य

“विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभान्धैव जायते ।

वाक्यार्थं इति तामाहुः” इति ।

तस्य पदानुरोधेन पदार्थस्यापि प्रकृतिप्रत्ययानुरोधेन भागकल्पना ।
मूढस्य विभागेन प्रक्रियाभेदं प्रक्रियाभेदे चार्थभेदमसत्यपि प्रतिपद्यत
इति ॥

“ब्राह्मणार्थो यथा गच्छि कश्चिद्ब्राह्मण्यकम्बले ।

देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थकाः” ॥

यथा ब्राह्मण्यकम्बले ब्राह्मण्यशब्दस्य न कश्चिदर्थो विद्यते । तथैव
देवदत्तगामभ्याज इत्यादौ वाक्ये देवदत्तादीनां पृथगर्थो गच्छीत्यनर्थकान्धेव
पदानि । अतश्च स्थितमेतत् । पदखण्डं निराकाङ्क्षमेकं पदव्यतिरिक्तं वाक्यं
पदार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थश्च तथैवेति ॥ यत्पुनर्मौमांसकैश्च्यते । यथा पद-
सङ्घात एवाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानवशात् परस्परसमन्वितो वाक्यं संसर्गश्च
वाक्यार्थं इति तद्ब्रूयितुमाह ।

“सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।

उपासस्य कुतोऽस्वागो निवृत्तः क्वावतिष्ठताम्” ॥

विशेषणत्वादाक्यत्वमिति भावः ॥ स चावश्यमिति वाक्यसंज्ञाफलमयं
दृष्टो ह्यनेनेत्युक्तम् ॥ समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये

समर्थनिघाते हीति ॥ (भा)

निघाते इत्युक्त्वा पटवे ते इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह

उपलक्षणमिति ॥ (कै)

कार्यं न स्यादिति । (कै)

“तिष्ठति लम्बते” इत्यादौ निघातो न स्यात् “शास्त्रीनां ते”
इत्यादौ शुभदाद्यादेशस्य न स्यादित्यर्थः ॥ ननु “आख्यातं सवि-

इह देवदत्त गामभ्याज मुक्तां दखेनेति देवदत्तादीन्वेव पदानि वाक्यम् ।
तत्र देवदत्तपदं तावद् यदि सामान्यमात्रे प्रथमं वर्त्तते तत्तस्य गवादिपद-
काले वाचः क्रमवर्त्तिष्वान्तिरोधानादसत्त्वमेवेति कुतः पदान्तरश्रवणकाले
तदर्थप्रतीतिरसत्त्वादेव च न पदान्तरसन्निधाने तस्य विशेषेऽवस्थानम् ।
अभ्युपगम्यापि स्मर्यमाणापदान्तरसन्निधाने विद्यमानत्वं पदस्य न विशेषेऽव-
स्थानं युज्यते इत्याह । उपात्तस्येति । सामान्यकक्ष्यस्य सकलपदार्थसाधा-
रणस्थार्थस्य पूर्वमुपात्तस्य वाच्यत्वेन परिश्रुतौ तस्येदागौ पदान्तरसन्निधानं
त्यागः कुतो युज्यते इत्यर्थसम्बन्धस्थानित्यताप्राप्तेः । न च तथा मौमां-
कस्याभ्युपगम इति । तदप्यभ्युपगम्योच्यते । निवृत्त इति । स्मार्थान्निवृत्तो-
ऽसौ पदान्तरसन्निधाने शब्दः क्तेदागौमवतिष्ठताम् । शब्दान्तरबोधेऽर्थे
तस्य वाचकभावविरहात् स्थितिः कथं युज्यते ॥ अथोच्यते अर्थप्रतिपत्ति-
वृत्त्या देवदत्तेत्यादिकात् समुदायात् सा कक्षमपङ्गूयते तत्राह

“अशब्दो यदि वाक्यार्थः पदार्थोऽपि तथा भवेत् ।

एवं च सति सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन हीयते” ॥

उक्तनीत्या शब्दा न युज्यन्ते वाचकाः । तदभावात्तदशब्दो वाक्यार्थो

शेषणमिति” वाक्यस्य सचणं “नद्यास्तिष्ठति कूले” इत्यादौ नास्तीति कथमत्र निघात इत्यत आह

नद्या इत्यादीति । (कै)

तथा च सकारकविशेषणमाख्यातमिति सचणेन न दोष इति भावः । वस्तुतः “एकतिष्ठति” सचणेनात्र न दोष इति बोध्यम् । एवं च तन्मकरणे समर्थपरिभाषोपस्थितेः फलभावेनैकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् ॥ अर्थभेदेन समासद्वयस्येष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह

१ एकतिष्ठ । वा । २ । १ । १ ॥

यद्यभ्युपगम्यते । तदयमपरस्ते दोषः । पदार्थोऽपि पदप्रतिपाद्यो न कश्चिदनेकवर्णवर्तित्वाद्वाच उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णागामिति पदमप्येकं नास्ति तदभावात् कः पदार्थः स्यात् । इत्यमशब्दोऽवाचको वाक्यार्थ इति वाच्यवाचकभावस्यैवः सम्बन्धः शब्दार्थयोस्त्यक्तः स्यान्मीमांसकेनेत्याह “एवं चेति” ।

“विशेषशब्दाः केषाञ्चित् सामान्यप्रतिरूपकाः ।

शब्दान्तराभिसम्बन्धाद्वाच्यन्ते प्रतिपत्तुषु” ।

इह देवदत्त गामभ्याजेत्यत्र देवदत्तपदं गां वधान इत्यस्मादिदृष्टमेव वक्ता समुद्दीरितं भ्रमात् तु सकलसाधारणप्रतिभाति । उत्तरकाणं गवादिपदसम्बन्धादिदृष्ट्या प्रतिपत्तिरभिव्यज्यते इति तदेव वाक्यम् । सकलविशेषणस्यैव प्रथमतरेवोपक्रान्तः संसृष्ट एवार्थो वाक्यार्थ इति यथा वक्ष्यति

“पूर्वैर्घैरनुगतो यद्यार्थात्मा परः परः ।

राज्ञी येति । (कै)

अर्थविशेषे आपत्तिरिति भावः । इयमप्यापत्तिः सर्वपक्षेऽपि बोध्यम् ॥ द्वौषमासावित्यर्थात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह

द्वयोरिति । (कै)

उक्तार्थे स्त्रीत्वापत्तेरथमेवार्थ इति भावः ॥ ननु सङ्ख्याविवक्षा-
यामपि समुदायस्यैकत्वादस्येव प्रसङ्गो ऽत आह

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यर्थः ॥

संसर्ग एव प्रकान्तस्तथाद्येव्यर्थवस्तुम्” ।

“तेषां तु ज्ञात्वा वाक्यार्थः प्रतिभेदं समाप्यते”

उपक्रम एव विवक्षितार्थप्रत्यायनाय विशिष्टपदोदीरणमारभत इत्याद्य एव पदे प्रत्येकं वा सकलस्य वाक्यार्थस्य समाप्तिरवगन्त्या ॥ यद्येकस्मादेव पदात् सकलवाक्यार्थप्रतीतिः तर्हि इतरपदवैयर्थ्यम् इत्या-
शङ्काह

“व्यक्तोपवृत्तना सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तयु”

प्रतिपत्तयु वाक्यार्थस्य सिद्धिरवगतिर्व्यक्तोपवृत्तना । व्यक्ता उदीरिता उपवृत्तना अभिव्यक्तताः पदविशेषा यस्याः सा तद्योक्ता । अभिव्यक्ताभि-
व्यक्तता वाक्यार्थावगतिरिति पदान्तरायां वाक्ये नास्येव वैयर्थ्यमित्यन्विता-
भिधानप्रदर्शनम् । दूषणमस्याग्रे तत्र तत्राभिधास्यति । यथा “निबमार्था
श्रुतिर्भवेत्” इत्यादि । तथाहि यद्येकेन पदेन सकलवाक्यार्थस्याग्रेष-
विशेषखचितस्यावगतिस्तदोत्तरेषां पदानां नियमानुवादाय बोधारथं
स्यात् । न चैतद् युक्तमिति वक्ष्यामः । एकस्मादेव पदात् समस्तविशेष-
खचितस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिरुत्तरेषामनर्थक्यं स्यादेव । न च तस्मादेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १११
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

अमुमेवेति । (कै)

केचित्तु द्विप्रकारः समासो द्विसमास इति शाकपार्थिवादि-
 तान्मध्यमपदस्योपिसमासे भाष्यतात्पर्यम् । एवं च पाचादित्त्वं न
 कस्यमित्याहुः ॥ अर्थान्तरे तस्यापौष्टलादित्यपि प्राप्नोतीत्यसङ्ग-
 तमित्यत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

गोः पूर्वमिति । (कै)

येन क्रमेण सम्बन्धस्तत्कमेणैव समासशस्त्रप्रवृत्तिरिति भावः ॥
 युगपत्सम्बन्धमङ्गौक्त्यापि भाष्येणैव वेति परिहारान्तरमित्याह

वाक्यार्थप्रतीतिर्दृश्यते । व्यक्तोपव्यञ्जना इत्यसमाधानमेव । यतः किमेक-
 स्माद्वाक्यार्थावसायोऽन्येषामुपव्यञ्जकत्वम् । अथ समस्तेभ्य एव तेभ्यः सर्व-
 थोत्तराणि पदानि वाक्यार्थप्रतीतये उपादीयन्त एव इत्यन्विताभिधान-
 मसमञ्जसमेव । एकस्य वा परपदोच्चारणकाले तिरोधानादभिहितान्वय-
 स्याप्यसम्भव इत्यर्थभागे दूषणं शब्दभागसमाश्रयणेन द्वयोरपि पक्षयो-
 र्दूषणं पदानि वाक्ये तान्येव इत्यादि श्लोकादयेनाभिधास्यति ।

“वाक्ये त्वर्थान्तरगतेः सादृश्यं परिकल्पने ।

केषाञ्चिद् ऋद्धिशब्दत्वं शास्त्रं एवानुगम्यते” ॥

इतिवाक्ययोः सादृश्यपरिकल्पने केषाञ्चिच्छब्दानां वाक्ये विग्रहरूपे-
 ऽर्थान्तरप्रतीतेः ऋद्धिशब्दत्वमुच्यते यथा तैजपाधिकेति । अत्र तैजं पिव-
 तीति वाक्येकायामर्थप्रादुर्भावः । इत्तावस्यायां तैजपाधिकेति जातान्तर-
 युक्तार्थस्य कस्य चित् प्रतीतिः । न च तस्य तैजपानक्रिया लक्ष्यत इति ऋद्धि-
 रूपतास्य उच्यते । केषाञ्चित्तु इतिवाक्ययोरर्थस्य सादृश्यात् यौगिकत्वम् ।
 यथा राजपुरुष इति । परिकल्पन इत्यनेन सर्वमेतदवयवविभागादिकं

सत्यपीति ॥ (कै)

सापेक्षमुपसर्जनमसमर्थमित्यङ्गीकृत्य परिहारश्चेत् पुनरुक्तमित्यत आह

एतदुक्तमिति ॥ (कै)

महत्कष्टं श्रित इत्यत्रेति । (कै)

राजगवाश्वपुरुषा इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् ॥ न च 'येन विधिः' इत्यत्र परमगार्ग्याद्यण इत्यादौ परमगार्ग्येति समासैकदेशगार्ग्य-

१ अ१ । पा१ । सू०२ ॥

शास्त्रसमय एव कल्पनामात्रम् । परमार्थतस्तु व्यवहारकाशे निर्विभाग-
मेवोपलभ्यत इति प्रतिपाद्यते । एतदेव "शास्त्र एवानुगम्यते" इत्यनेन
व्यक्तोक्तम् ॥

"उपादायापि ये हेयाक्तानुपायान् प्रचक्षते" ।

शास्त्रमुपायः शब्दपरिज्ञाने । ज्ञातेषु च तेषु प्रयोजनसम्पत्तेरनु-
पयोग इति तस्य परिचयः ॥

"उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते ।

अर्थं कथञ्चित्पुरुषः कञ्चित् सम्प्रतिपद्यते" ॥

कञ्चिदाचार्यः पाणिनिविरचितेन लक्षणशास्त्रेण शब्दानधिगच्छति
कञ्चिदन्येनेति न नियमः । एतदेव स्पष्टोक्तमर्थं "कथञ्चिद्" इत्यादिना ॥
तस्मात् संकष्टस्य विभक्तस्य वार्थविशेषस्य वाक्यमेकमनंशमेव प्रतीतिनिब-
न्धनमिति पदपदार्थप्रविभागाकल्पनमसमञ्जसमेवेति प्रतिपादयितुमाह

"सोऽयमित्यभिसम्बन्धो बुद्ध्या प्रकल्प्यते यदा ।

वाक्यार्थस्य तदैकोऽपि वर्णः प्रत्यायकः कञ्चित्" ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

११३

(अ. २ । पा. १ । व्या. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

शब्दान् प्रागुक्तिर्भाव्योक्ता ऽसङ्गता स्याद् गार्ग्यस्य परमसापेक्षत्वा-
दिति वाच्यम् । तत्रैकोपस्थितिविषयत्वेनेतरसाकाङ्क्षत्वरूपसापेक्षत्वा-
भावात् ।

'सविशेषणानां वृत्तिर्न । (भा)

इत्यत्र सविशेषणत्वमप्याकाङ्क्षालभ्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोषः ॥

विनियोगः । (कै)

शास्त्रान्तरे उपस्थितिः ॥

१ “सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेधयं न प्रयुज्यते इति वक्त-
व्यम्” अत्रैव भाष्ये ॥

सोऽयमित्यभिसम्बन्धोऽध्यासरूपो वाक्यार्थस्य वाक्येन सह यदा वक्त्रा
प्रकथ्यते । तदैकोऽपि वर्णो वाक्यार्थस्य वाचको भवत्येव । किं पुनरनेक-
मशेषविशेषाभिधानविवक्षयोदीरितं पदमिति । एवमध्यासवशाद् वाक्य-
वाक्यार्थयोरभिन्नस्वरूपत्वादाक्यार्थाभिव्यक्तौ वाक्यमपि स्तोटात्मकमभि-
व्यक्तमेवेत्युक्तं वाक्यार्थस्य “तदैकोऽपि” इत्यादि ॥ इदानीमभिहितान्वय-
पक्षसमाश्रयणेन सङ्घातपक्षस्य प्रदर्शनावाह

“किंवलेन पदेनार्थो यावानेवाभिधीयते ।

वाक्यस्यं तावतोऽर्थस्य तदाहुरभिधायकम् ॥

सम्बन्धे सति यत्तन्वदाधिक्यमुपभायते ।

वाक्यार्थमेव तं प्राहुरनेकपदसंश्रयम्” ॥

किंवत्तं पदं यस्यैवार्थस्य वाचकम् । वाक्यस्यमपि तमेवाभिदधाति ततः
समुदाये पदाणां परस्परान्वये पदार्थवशाद्यदाधिक्यं संसर्गः स वाक्यार्थः ।
उक्तं च । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थः स इति । अनेकपदसंश्रयमित्यनेन सङ्घातो

नित्यस्तुगिति । (कै)

असति पदग्रहणे ऽत्रापि समर्थपरिभाषोपस्थितौ प्रकृते तुग्र
स्यादिति भावः ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजं लेकर्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पक्षे
कुमारी ह्लादयतीत्यत्रासमाये न स्यादिति ॥

अन्ये त्विति । (कै)

तुम्बिधावन्तग्रहणं साक्षात्पदोद्देश्यकविधावेव समर्थपरिभाषा-

वाक्यमिति दर्शितम् ॥ वाक्यार्थस्य जातिवत् प्रत्येकपरिसमाप्तिः केषाञ्चि-
न्मते संख्यावत् समुदायपरिसमाप्तिरिति पक्षद्वयं दर्शयितुमाह ।

“स त्वनेकपदस्योऽपि प्रतिभेदं समाप्यते ।

जातिवत् समुदायेऽपि संख्यावत् कल्प्यते परैः” ॥

अथात्र सङ्घातपक्ष एव प्रकारान्तरेणान्विताभिधानप्रदर्शनात् पदार्थं
एव वाक्यार्थं इति प्रक्रमितुमाह ।

“सर्वभेदानुगुण्यं तु सामान्यमपरे विदुः ।

तदर्धान्तरसंसर्गाद् मज्जते भेदरूपताम्” ॥

सर्वेषां भेदानामनुगुण्यं यस्मिन् तत्तद्याविधं सामान्यं संसर्गलक्षण-
माकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानवशेन पदान्तरसंसर्गान्नियतस्वरूपं वाक्यार्थः ॥
सङ्घातपक्षे संसर्गो वाक्यार्थ इत्युक्तं स च पूर्वत्र जातिवत् संख्यावद् वा
पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थत्वेन कल्पित इदानीं पदार्थव्यतिरेकेणासन्नेवै-
कान्तानुमेयो न समुदायो वाच्यः किं तर्हि सर्वभेदानुगुण्यसामान्यरूपो-
विशेषान्तरसंनिधानाद्विशेषविश्रान्तः पदार्थ एव वाक्यार्थः इति दर्शयितु-
माह ।

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

प्रवृत्तिरित्यर्थबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनार्थमिति भावः ।
एवमन्यत्रापि पदान्तपक्षेषूच्यते ॥

कर्मसाधन इति । (कै)

भावसाधने तु समासाद्यङ्गुहः स्यात् तद्विधिभिः पदकर्मक-
विधानाभावाद्दित्याहुः ॥ नन्वसमर्थानां समासनिवृत्तिरेव तत्फल-
मत आह

तचेति । (कै)

“कार्यानुमेयः सम्बन्धो रूपं तस्य न दृश्यते ।

असत्त्वभूतमत्यन्तमतस्तं प्रति जानते” ॥

कार्येण पदार्थानां विशेषविश्रान्तिलक्षणेनानुमीयत इति कार्यानु-
मेयः । इदं तदिति तु रूपं तस्य न दृश्यते । अत एवासत्त्वभूतं पदार्थकृति-
रेकेण सत्त्वं नास्ति यस्य तमेवं भूतमाचार्याः प्रतिजानते ॥

“नियतं साधने साध्यं क्रिया नियतसाधना ।

स सन्निधानमात्रेण नियमः सन् प्रकाशते” ॥

साध्यं साधनं च परस्परं नियतमेव केवलसाक्षाद्भावशदितरपदार्थ-
संनिधाने सति नियमः सन्नेव प्रकाशत इत्यादिप्रदान्तराणि पदान्येव
वाक्यम् । पदार्थाच्च वाक्यार्थ इत्यथतिरिक्तः संघातपक्षोऽयम् ॥

“गुणभावेन साक्षाद्गुणं तत्र नाम प्रवर्त्तते ।

साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते” ॥

नाम कारकपदं क्रियायां गुणगुवं सत्यदान्तरमाकाङ्क्षति । क्रियापदं
तु प्रधानभावेनावस्थितं कारकपदान्यपेक्षते इति । क्रमो वाक्यमित्युद्धृतं
क्रमपक्षं व्याख्यातुमाह

“सन्त एव विशेषा ये पदार्थेभ्यश्चवस्थिताः ।

न हि समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवर्त्तयितुं शक्य इति भावः ॥ ननु तस्य साधुलनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह

लक्षणान्तरेणेति । (कै)

न च तल्लक्षणेः प्राप्तसाधुत्वस्य समासादर्शोकसिद्धसामर्थ्याभाव-
वतो ऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति वाच्यम् । प्रका-
रान्तरेणैव सार्थक्यसम्भवेन जातस्यासाधुत्वसम्पादनापेक्षया समासा-
द्यप्राप्त्युपपादनस्यैवोचितत्वादिति भावः ॥

उपचारादिति । (कै)

ते क्रमादनुगम्यन्ते न वाक्यमभिधायकम्” ॥

पदार्थेषु देवदत्तादिपदवाक्येषु गोकर्मिकायामभ्याजक्रियायां देवदत्त-
पदार्थस्य कर्त्तृत्वं गोपदार्थस्य देवदत्तकर्त्तृकायां कर्मत्वमित्यादयो विशेषाः
सन्त एव पदेभ्यः क्रमेण प्रतितेभ्योऽवगम्यन्त इति क्रम एव वाक्यं न वाक्य-
मभिधायकमित्यनेन क्रमव्यतिरेकेण शब्दात्मकं न वाक्यमभिधायकमस्ती-
त्युच्यते ॥

“क्रमो हि धर्मकालस्य तेन वाक्यं न विद्यते”

“ये च सम्भविनो मेदाः पदार्थेष्वविभाविताः ।

ते सन्निधाने व्यञ्जन्ते न तु वर्णव्ययं क्रमः” ॥

पदाद्येषु ये मेदाः पूर्वोक्ताः सन्ति ते केवलेष्वविभाविताः सन्तः
क्रमवत् पदार्थान्तरसंनिधानेऽभिष्यज्यन्त इति दर्शनात् क्रम एव वाक्य-
मिति पदक्रमो वाक्यमुक्तम् । वर्णक्रमस्तु न तथा इत्युक्तम् न तु वर्णव्ययं
क्रम इति ॥

“वर्णानां च पदानां च क्रममात्रनिवेशिनी ।

पदास्त्वा वाक्यसंज्ञा च” ॥

लोके गौणानामपि साधुलदर्शनादिति भावः ॥

गुणेष्विति ।

ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनार्थं इदं शास्त्र-
मिति “अहं संमाष्टी”तिवदुद्देश्यगततया सञ्ज्ञाया अविचैव स्यादिति
चेन्न । यूपान्श्चिनन्ति अग्नीनादधीतेति वदुद्देश्यत्वेऽपि एकवचनेनैव
प्रयोगोपपत्तौ बह्ववचनकरणेन बह्वलसञ्ज्ञाविवचेति तात्पर्यम् ।
मूले तु सञ्ज्ञाविवचामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम्^१ “एवमपि
ज्ञेयकयोर्न प्राप्नोती” त्युत्तरं भाष्ये शब्दसंस्कारार्थमेव बह्वलविवचया
कृतं बह्ववचनं तच्च कार्यान्वयितयाऽविवक्षितमिति समाधानं
चुटितम् । अन्यथा

१ अत्रैव भाष्ये ॥

वर्णक्रमः पदमुच्यतां नाम । वाक्यसंज्ञापदक्रम एव युक्ता तथार्थ-
प्रतीतिं दर्शनात् ॥ क्रम एव शब्दो न वर्णपदे इत्युक्तमुपसंहरन्नुमाह

“शब्दत्वं नेष्यते तयोः” ।

तयोर्वर्णपदयोः शब्दत्वं ऋत्वेन्द्रियग्रह्यत्वेऽपि वाचकत्वलक्षणं नेष्यते
अपि तु क्रमस्यैव ॥ पदक्रमस्य शब्दत्वं वाक्यार्थेनार्थवत्तायाम् । वाक्यार्थ-
भागेऽस्तु पदानामर्थवत्त्वम् । एवं वर्णक्रमस्यापि शब्दत्वं पदार्थेनार्थवतः
तदर्थवतां वर्णानां किं नाङ्गीक्रियत इत्याह ।

“समानेऽपि तु शब्दत्वे दृष्टः संप्रत्ययः पदात् ।

प्रतिवर्णं त्वसौ नास्ति पदस्यार्थमतो विदुः” ॥

इदानीं सङ्घातः क्रमस्तथैकोनवयवस्य शब्दः स्तोटात्मेति व्याख्यातानि
चौघि वाक्यलक्षणाणि श्लोकत्रयेणोपसंहरति । तत्र सङ्घातपदसमुपसंहरणं
तावदाह ।

११८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

“एकशेषनिर्देशाद्वा” (वा)

इति वा शब्दासङ्गतिः ॥

घट्प्रभृतीनामिति । (कै)

कपिञ्जलाधिकरणन्यायानाम्रयणात् ॥

आश्रितसंख्येति । (कै)

अन्यथैकवचनान्नानामेव घषां पदानामेकशेषः हतः स्यादिति भावः । एवं चैकमेवेदमेकलद्विलबहुलविशिष्टानर्थानुपस्थापयतीति तात्पर्यम् ॥ ननु पदविधिरिति समासः । तत्र विशेषानवगमात्पदात्पदे इति असङ्गतमत आह

सर्वमिति । (कै)

---

१ पूर्वमीमांसा—अर्ध । पा १ । सू ५१ ॥

“यथा सावयवा वर्या विना वाच्येन केन चित् ।

अर्थवन्तः समुदिता वाक्यमप्येवमिथ्यते” ॥

वर्याणां समुदायार्थवत्त्वे केवलानामनर्थकत्वं यथा तथा पदानां केवलानामर्थासम्भवात्, तत् समुदाय एव वाक्यमिति ॥ व्याख्यातक्रम-पक्षमप्युपसंहर्त्तुमाह ।

“अनर्थकान्युपायत्वात् पदार्थेनार्थवन्ति वा ।

क्रमेणोच्चरितान्याहुर्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणम्” ॥

पदानि केवलान्यनर्थकानि केषां चिन्मते स्वार्थेनार्थवन्ति क्रमेणोच्चरितानि वाक्यम् । तथाविधाद्वाक्वाद्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणं व्यतिरिक्तस्वरूपं संसर्गात्मकं विशिष्टमेव वा सं सकलान्निराकाङ्क्षविशेषावस्थितपदार्थस्वरूपमेव व्यतिरिक्तमवगम्यत इति ॥

अन्यथा राजपुरुषादिवत्सङ्खाविशेषस्थाप्यनवगतिः स्यादिति पूर्वोक्तमप्यनुपपन्नं स्यादिति पदविधिरिति त्यक्त्वा पदानामित्यपि वाचनिकमिति भावः ॥ '“तिङ्ङतिङ्ङ” इति निघातादिप्रकरणेऽपि समर्थपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत्सप्तमीसमासफलं “तद्धितार्थोत्तरपदेति” समर्थविधयश्चेति । सूत्रे जात्यभिप्रायेणैकवचनं सूत्रे समर्थ इत्यस्य भिन्नपदत्वात् १शाकपार्थिवादिवदुत्तरपदलोपासम्भवादाह

१ अ० । पा१ । सू२० ।

२ अ० । पा१ । सू५१ ॥

३ वर्णोर्वर्णेन (२ । १ । ६६) एतत् सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

“नित्यत्वे समुदायानां जातेर्वा परिकल्पने ।

एकस्यैवार्थतामाहुर्वाक्यस्याव्यभिचारिणीम्” ॥

तदेवं सङ्घातादीनि त्रीणि वाक्यलक्षणानि व्याख्यातानि व्याख्यातं वाक्यम् इति व्याख्यास्यति । एषां च मध्यादिति सूत्रकाराभिप्रायमनु-
 ख्याखण्डपक्ष एव वाक्यवाक्यार्थयोरभ्युपगम्यत इति प्रदर्शितम् । इदानीं
 भाष्यकाराभिप्रायेणापि स एवाभ्युपगन्तव्य इत्युपलभ्यते । तथा च भाष्यं
 “न लक्षण्येन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षण्यमनुवर्त्यम्” । तथा ।
 “यथा लक्षण्यमप्रयुक्तम्” इति । अत्र यदि पदानां सङ्घता स्यात् तदा तेषां
 खत एव सिद्धत्वात् पदानि कुर्वन्तीति पदकारा इत्येतदसङ्गतं स्यात् ।
 लक्षण्येन च तदननुवर्त्तनं वस्तुसत्त्वात्तेषां पदकारैर्नाम लक्षण्यमनुवर्त्यमित्य-
 प्यसङ्गतम् । तथाऽऽप्रयुक्तपदविषये पदानां सङ्घतात् तत्रविभागोऽर्थं न
 सिद्ध इति । यथा लक्षण्यं लक्षण्यानुसारेण पदकरणमप्रयुक्तमित्येतदनुप-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

गतार्थेति ॥ (कै)

सम्बन्धेति । (कै)

विधिग्रन्थस्य कर्मसाधनत्वाद् शेषषष्ठ्यन्तेन समास इति भावः ॥

अन्तर्भवतीति । (कै)

सर्वस्यापि विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धत्वानपायादित्यर्थः ॥ नन्वेवमपि
लक्षणात्मनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये षष्ठ्येवोचितेत्यतो भाष्ये उक्तम् ।

यादृच्छिकीति ॥ (भा)

तदभिप्रायमाह

पद्ममेव । आह चैवं भाष्यकारः । तस्मान्मन्यामहे पदान्यसत्यानि एक-
मभिन्नस्वभावकं वाक्यम् । तदबुधबोधनाय पदविभागः कल्पित इति ॥

“अभेदपूर्वका भेदाः कल्पिता वाक्यवादिभिः” ।

यत एवं सूत्रकारस्य भाष्यकारस्य चाख्यह्यपक्षोऽभिरुचितः । तस्माद्
वाक्यवादिभिः स्फोटवादिभिः अभेदकल्पनमाश्रितम् । काल्पनिकः पदवादो
अशुभपगत इत्यर्थः ॥

“भेदपूर्वानभेदांस्तु मन्यन्ते पददर्शिनः” ।

भेदप्रतिभासपूर्वकानभेदान् स्वाभिमतान् पददर्शिनः पदमेव सत्यं ये
मन्यन्ते तेह्येकमख्यं वाक्यं नाम काल्पनिकमाहुः ॥

“विज्ञातार्थपदं यच्च तदर्थं प्रतिपादिते ।

पिकादि यदविज्ञातं तत् किमित्यनुयुज्यते” ॥

वनात् पिक अगोचरतामित्युक्ते वनादानौचतामिति पदद्वयं विज्ञातार्थं
तदर्थं चावगते कः पिक इति कस्य चिन्नागरिकस्य प्रश्नो नोपपद्यते
किन् । वनादित्याद्यख्यमेव निरस्तपदविभागं वाक्यमनंशमेव वाचकं वैया-
करणस्य मतम् । अतः किम् पिकपदार्थः पृथगविज्ञातः कश्चिदस्ति । तद-

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । १२१
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

भेदेति । (कै)

लक्षणया ऽभेदविवक्षा अन्यथा भेदविवक्षेत्यर्थः । सर्वविभक्तौणा
 यौगपद्येन प्रयोगासम्भवादिति भावः ॥

प्रतिपन्नाः । (कै)

सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ता
 त्ताश्रय उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसंप्रहः ॥

आकृतिमिति । (कै)

आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ॥ नन्वेवं भाष्ये कथमथ
 हि गुण इत्युक्तमत आह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

विज्ञानपिकपदार्थाशुयोगो गोपपद्यते । अस्ति च तदर्थे कस्य चित् सन्देह
 इति पृथगेवाश्वयन्ति पदानि विज्ञातानि वाक्यम् इत्येव वक्तुं युक्तम् इति ।

“वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम्” ।

सन्ति वाक्येषु वाक्यैकदेशाः प्रसिद्धादिना वाक्यार्थप्रत्यायका इति
 तदप्येकपदं वाक्यमेव । यस्मात् तत् चरितक्रियमिति चरिता गर्भोक्तता
 आख्यातक्रिया यस्य तद्गर्भोक्तवक्रियापदं नामपदं वाक्यं प्रयुज्यते चरित-
 क्रियापदादस्मादर्थवगतिर्निराकाङ्क्षोपजायमाना वृश्यत इति पदमात्रस्यैवात्र
 वाक्यत्वम् ॥

“आख्यातशब्दे निश्चयं साधनं यत्र गम्यते ।

तदप्येकं समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते” ॥

यथा वर्षतोत्सुक्ते देवो जलमिति कर्मकर्माद्योपात् परिपूर्वाश्वत्से

संसर्गिभेदक इति । (कै)

संसर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यर्थः ॥

सव्यापारमिति । (कै)

स्वविषयशक्तिग्रहेण स्थात्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यर्थः ।

स्त्वावच्छिन्नत्वेन सकलव्यक्त्युपस्थापकत्वव्यापारवदित्यर्थो वा ॥

इत्येताभ्यामिति । (कै)

पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषस्थोपस्थितिरित्यर्थः ॥

भेदाधिष्ठानस्येति । (कै)

अन्यथा घटोघट इत्यपि स्यादिति भावः ॥ पदार्थानां परस्परं
विशेष्यविशेषणभावरूपसंसर्ग एव हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यम् ॥

वर्धति देवो जगमिति यथा वाक्यम् एवं तदप्येकं पदं समासार्थं परिपूर्णार्थं
वाक्यमेवाभिधीयते । इत्यलम् । एतत्सर्वं वाक्यपदीये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

यावता क्रियाया उपकारः प्रकाशयते तावत् वक्तव्यत्वात् वाक्यम् इत्यु-
च्यते । तेनाभिधीयते “अर्थैकत्वात् एकं वाक्यम्” (२ । १ । ४६ । मीमां-
स्य) । तस्माद् एकार्थः पदसमूहो वाक्यम् ॥

“अन्यतोऽवगतेऽर्थे हि लोके वाक्यं प्रवर्त्तते ।

तत्रैकार्थत्वविज्ञानात् सुलभोद्यैकवाक्यता” ॥

लौकिकानां हि वाक्यानां प्रमाणांन्तरेणार्थैकदेकत्वं चावधार्यते ।
तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वमवगन्तुम् । वैदिकानां पुनरन्य-
प्रमाणागम्यत्वात् प्राग्वाक्यत्वात् तदेकत्वाज्ज्ञानादज्ञानेऽर्थे तदेकत्वसिद्धि-
र्नास्तीत्येतद्विज्ञानानुपपत्तेरर्थापत्त्या विपरीतं कक्ष्यं द्रष्टव्यम् । वाक्यैकत्वा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १२३
(समर्थः षड्विधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । षा. १)

एकव्यक्तिगतमिति । (कै)

तत्तद्विशेषणवैशिष्ट्येन भेदान्तयोर्विशेष्यविशेषणभावसङ्गणसंसर्गा-
ऽस्तीति भावः । विशेषणत्वादिसम्बन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मान-
मिति तात्पर्यम् ॥

उपकारेति । (कै)

विशेष्यविशेषणभावेनान्वयरूपोपकारेत्यर्थः । अन्यथा देवदत्ता-
द्ययोरपि कर्मधारयप्रयोजकं सामर्थ्यं स्यादिति भावः ॥

भेदकार्यम् । (कै)

परस्परं विशेषणविशेष्यभावरूपम् ॥

द्रव्यस्येति । (कै)

दर्शकत्वमिति । यथैव हि धर्मिणा वाक्येन धर्म्यन्तरमर्थः प्रतिपाद्यते ।
तथैकवाक्यधर्म्यैकत्वेनार्थकत्वम् । अह च ।

“नित्यवाक्याधिगम्यत्वाद्यथा वाक्यं प्रवर्त्तते ।

वेदार्थस्तदसिद्धेस्त न वाक्यस्यार्थवश्रुता” ॥

अत्राभिधीयते । वेदस्थास्थाने प्रवृत्तस्य जैमिनेः कः प्रसङ्गो
लौकिकवाक्यसङ्गणाभिधाने । वैदिकवाक्यसङ्गणस्यापि भेदसङ्गणे कः
प्रस्तावः । किमर्थं प्रमाणासङ्गण एव नोक्तम् । एकशब्दश्च न वक्तव्योऽर्थैक-
त्वाद्वाक्यमित्येतत्त्वैव सिद्धत्वात् (“अर्थैकत्वादेकं वाक्यम्” इत्यत्र) । कथं
मन्त्राधिकारे तदसम्बद्धोऽर्थोऽभिधीयते । भाष्यकृतश्च (श्रवणस्वामी)
पञ्जलप्रतिषेधु यजुःषु इत्युपन्यासः प्रमाणावानपि विनाकारणेन स्वति-
क्रान्तः । किं च ।

१२०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १)

(अ. २ । पा. १ । ऋ. १)

एवं च स्मार्थमाणगुणकृतभेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव इत्य-
भिमानः ॥ नन्वभ्यन्तरत्वेभिधीयमानोऽपि स्यादत आह

अनभिधीयेति । (कै)

सञ्चिधिना स्मृतिमात्रेण ॥

शब्देनेति । (कै)

वृत्तभावादभ्यन्तरस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीति-
प्रयोजकता नेत्यर्थः । अयं भावः । द्रव्येण नित्यसम्बन्धि-
वत्त्वो गुणाः नहि सर्वेषां सर्वदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दजन्यो-
पस्थितिं विना भेदकत्वं वक्तुमशक्यमिति भावः ॥

यद्यवाच्यस्येति । (कै)

“यजुर्भेदश्च मुक्त्वात्वाकौकत्वस्य लक्ष्यम् ।

मन्त्रब्राह्मणलोकेषु वक्तव्यं क्लोपयुज्यते” ॥

अक्सामयोक्तावत् परिमाणं प्रयोगसमर्थं प्रसिद्धमिति न कश्चि-
द्वाक्यलक्षणादेकवाक्यतालक्षणादोपकारो भवति । तथा ब्राह्मणे अपि-
होत्रादिवाक्यैः साध्यसाधनेति कर्त्तव्यतावत्यां भावनायां नियुक्तेषु पुरुषेषु
एकानेकवाक्यज्ञानं क्लोपयुज्यते ॥ नन्वयमुपयोग एकवाक्यतालक्षणाच्चौ-
वाक्यभेदं परिहृरिच्छति । नायमुपयोगः । कुतः ।

“वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दादृत्त्यादिदोषतः ।

एकनामात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधार्यते” ॥

पदतदेकदेशतत्त्वमूहावृत्तिप्रसङ्गात्मकत्वादिभागलक्षणा वा वाक्यैक-
त्वनामात्वविज्ञाननिरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधार्यते । विभागलक्षणे गम्यमान-
लक्ष्यपरित्यागोऽनेकावृत्तकल्पना च दोषः इतरत्राहत्तेरवेदत्वादप्रामाण्यम्

महाभाष्यप्रदीपौद्घोतः । १५५
 (अ. २ । पा. १ । व्या. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

गुणवादेऽपि द्रव्यस्यावाच्यत्वेन तद्वारकं सामर्थ्यं वक्तुं न शक्य-
 मिति भावः ॥

अथावाच्यस्येति । (कै)

एवं रीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारकं भवि-
 श्यतीति भावः ॥ द्रव्यवादे गुणस्यावाच्यत्वं नाम शक्यविषयत्वम् ।
 शक्यतावच्छेदके शक्यभावात् गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यम् ।
 भाष्ये

प्रतिजानीते इति (भा)

समानाधिकरणयोः समासमिति शेषः ॥

न प्रतिजानीत इति । (भा)

इति नैकवाक्यलक्षण्येनार्थः । पौरुषेयवाक्ये तु लक्षण्यनिरपेक्षस्य लोकस्य
 व्यवहारसिद्धेरन्तानौपयिकत्वम् । यदि चार्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधार्यते
 वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात् तत् स्वरूपैकत्वज्ञानोत्तर कालभाविना किं
 वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तव्यां च परप्रत्यायनार्थी वाक्यप्रयोगा इति नात्मार्थं
 लक्षण्यज्ञानापेक्षा । श्रोतव्यां पुनरन्तानवगतेऽर्थे प्रवर्तमानं पुरुषवाक्यमपि
 न वेदवाक्याद् भिद्यते । अत्रगतार्थं त्वनुवादत्वादेनावृत्त्येवेति नैकानेक-
 ज्ञानमपेक्ष्यते । किमर्थं च वैदिकानां लक्षण्यं नोक्तम् । यदि त्वर्थापत्योक्त-
 मेवेति तन्न । श्रुत्यातल्लक्षण्यमभिधायार्थापत्त्या कौकिकवाक्यसिद्धिराश्रयि-
 त्तया । न चार्थापत्तिः सम्भवति । न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षण्यज्ञानमौद्घोनेन
 वैदिकवाक्यलक्षण्येन विना नोपपद्यते । न चैतस्यापि वाक्यलक्षण्यतासिद्ध्या ।
 वाक्यैकत्वश्रेणार्थैकत्वलक्षण्यार्थापत्त्युपन्यासात् । अपि च कदाचिद् वैदिका-
 नामप्येतल्लक्षण्यम् । अत्यन्तविप्रकृतं वा किञ्चिद्देवित्वाश्रितत्वात्तन्मनियो-

१२६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

प्रतिजानीत एवेत्यर्थः ॥ इतर एवमाश्रयमजानानः प्रतिदन्वी-
मानाम्नामार्थमिद्विरित्याह

एवमनयोरिति ॥ (भा)

असामर्थ्यात्समासाभावनिस्य एवेत्याश्रयेनाह

क्व चेति ॥ (कै)

समानाधिकरणेनेति ॥ (भा)

विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यर्थः । सर्वसाम्ये भेद-
निबन्धनविशेषणविशेष्यभावः ॥ सामानाधिकरणं च सर्वथा दुरुप-
पादमित्यत आह

अभिधेयं यस्येति । (कै)

वाच्यपर्यायोऽधिकरणशब्द इत्यर्थः ॥

गतोऽर्थापत्तिः । न च परिसङ्ख्या । सामान्यविशेषभेदानुपादानात् । यदि
हि सामान्येनेदं कक्ष्यं क्वचिदभिधाय पुनः केवलपौरुषेय सम्बन्धमुच्यते
ततः परिसङ्ख्यावशेन वैदिकानामिदं तावन्न भवतीत्येतावन्नाचं गम्येत ।
न तु संक्षयविशेषोऽनेकोपपन्नवात् । एवमपि हि विपर्ययकल्पनं सम्भवति ।
अर्थानेकत्वाद् एकं वाक्यं निराकाङ्क्षां चेद्विभागे स्यादिति । अथवा अर्थैक-
त्वान्नानावाक्यत्वम् इति । तस्मादकल्पनेयम् । किं च ।

“कथं चाद्येनपेक्षत्वे वाक्यैकत्वं प्रसिद्धति ।

न हि वर्णस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निरूप्यते” ॥

वाक्यैकत्वाच्चार्थैकत्वेऽवधार्यमाणेऽवश्यमर्थनिरपेक्षं वाक्यैकत्वमवगन्त-
व्यम् । न च तस्यावधित्वेन किञ्चित् पश्यामः वर्णशतं वर्णसहस्रं वा ॥
तथा हि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १२७
(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

वाच्यं चेति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यर्थः । विशेषणलमिति । परिच्छेद-
कलमित्यर्थः । “विशेषणं विशेष्ये”ति सूत्रे परिच्छेद्यपरिच्छेद-
कभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमानः ॥ “एवं जातीयका-
नामिति” भाष्यस्य पर्यायाणामित्यर्थस्तदाह

युगपदिति ॥ (कै)

सामर्थ्याभावाच्चेति । (कै)

भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूळकार्थीभावरूपस्य च
सामर्थ्यस्याभावादित्यर्थः । विषयतारूपविशेषणत्वाद्येव तत्र निविष्ट-
मिति भावः ॥ भाष्ये

प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यमिति । (भा)

पर्यायाणां सहयोगे आकाङ्क्षाविरहात् बोधेन न भवितव्यमि-
त्यर्थः । प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर इति बोध्यम् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ५७ ॥

“अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवर्तिषु ।
न कदाचिन्मतिर्वृष्टा वाक्येस्त्वावधारणे ।
तस्मात् पदेषु यावत्सु श्रूयमाणेषु दृश्यते ।
विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेकवाक्यता” ॥

लोकमन्त्राङ्गोष्वभ्यभिचार्यैतदेव वाक्यलक्षणमिति स्थितम् । यत्
न प्राग्वाक्यादर्शतदेकत्वावधारणमस्तीति । अत्र ब्रूमः

“पदार्थैः पदविज्ञातैर्वाक्यार्थैः प्रतिपाद्यते ।

लोकसिद्धैर्न तत्रास्ति वाक्यैकत्वनिमित्ता” ॥

शिष्टेति । (कै)

तथा चाविगौतं साधुलं भाष्यस्य तर्हि शब्देन सूचितम् ॥

उपाधीति । (कै)

कर्मरूपार्थसाम्येऽपि शक्यत्वाद्द्वैतरूपोपाधिभेदादित्यर्थः । सत्य-
भरणीयवदेव वीरपुरुषादिरयुदाहरणमिति भावः ॥

यदि सति भेदे इति । (कै)

अयं पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य पदार्थपरत्वमाश्रित्य तत्पक्षेऽपि-
शब्दो नान्यपदार्थः । किं तर्ह्यर्थ एव तथा च समानमधिकरणं
पदार्थो यस्याश्रयत्वेनाश्रयत्वेन वा असमानाधिकरणस्तत्साक्षात्त-
त्वात्पक्षेऽपि अत एव न वक्ष्यमाणतृतीयसमाधानासङ्गतिरि-
त्याहुः ॥

यदि हि वाक्यं पदवद् वाचकं भवेत् । ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिता
वाक्यार्थस्याभ्युपगम्येत कदाचित् । यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरितरेतरनिर-
पेक्षैः खेषु पदार्थेषूक्तेषु तत्संसर्गादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो
भवति । तद्देशेन च तावन्तिपदानि एकं वाक्यमित्यवधार्यते । न तदा
वाक्यतदेकत्वयोर्वापारं पश्यामः । तस्मादविरोधः ॥

“भावनैव च वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ।

तस्याञ्च ज्ञायते निवृत्तं भेदः शब्दान्तरादिभिः” ॥

यस्मिन् पदसमूहे शब्दान्तरादिभिर्भावनान्तरं प्रतिपद्यते तस्यै-
कवाक्यत्वं भावनान्तरापेक्षया तु नास्त्वम् । तच्चैतदुभयमप्यन्यत एव ज्ञायत
इति अग्निमिसं वाक्यैकत्वमर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथा भाष्यमेव व्याख्यातव्यम् ।
भेदशक्त्ये मन्त्रप्रस्तावे च तद्भेदस्तावद् ऋग्यजुः सामात्मकोऽभिहितस्त-

अनभिधीयमानमपीति । (कै)

आक्षिप्तमित्यर्थः ॥ शक्तिपहाविषय इत्यर्थो वा ॥

समासः प्राप्नोतीति । (कै)

कर्मधारय इत्यर्थः ॥ भाष्ये

कश्चिच्चविशेष इति । (भा)

दर्शनीयत्वं माहत्वं चेत्यर्थः ॥

सत्तान्यत्वे इति । (कै)

पदार्थवाचिभावशब्देन न कर्मधारयः किं त्वार्थवाचकेन भाव-
शब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भावः ॥ भाष्ये

न कश्चिदिति । (भा)

तयोः केवसान्वयित्वादिति भावः ॥

व्यभिचाराभावादिति । (कै)

एवं समानाधिकरणपदव्यावर्त्यालाभ इति भावः ॥

नासौ समानत्वेनेति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यर्थः ॥

दवान्तरमेदाकाङ्क्षायाभ्यन्तकसामानामध्येऽसिद्धे मेदे लक्ष्मणं न क्रियते ।
यजुषां तु प्रसिद्धपठितत्वान्न लक्ष्मणादिना मेदज्ञानमित्यारभ्यते । ननु भिन्न-
प्रतीकविनियोगात् तद्भेदः सेत्स्यतीति । न तावत् सर्वेषामेव ब्राह्मणे
विनियोगोऽस्ति । न चोत्तरादिः पूर्वान्तलक्षणाभित्येतद्भेदवचनम् । न्यायेन
तु सूत्रकारैरेवात्मोयब्राह्मणविनियोगेऽध्वेतदुक्तमिति न्यायस्य लक्ष्मण-

११०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

समानत्वमिति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यर्थः ॥

अभिधेयवाचीति । (कै)

अभिधेयत्ववद्वाच्याभिधेयशब्देन पदार्थमात्रमुच्यते ॥

द्रव्यवाचीति । (कै)

समानशब्दस्यैकत्ववदाची सूत्रे

अभिधेयस्य त्विति । (कै)

वाच्यस्य लित्यर्थः । तच्च धर्मो वा द्रव्यं वेत्यन्यत् । तस्य च सत्तया समानत्वमस्येव तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भावः ॥ पुनः पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण । भाष्ये

एवमपीदमिति ॥ (कै)

कर्मादिर्धालभिहितत्वाभावादाह

धातुसहचरित इति । (कै)

१“स्रुक्रमोरिति” सूत्रस्य भाष्यरीत्या तिङ्गं कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्यं संन्यक् एवं च “वीरः पचनि”त्यादौ वक्ष्यमा-

१ अ. ७ । पा. २ । सू. ३६ ॥

मुच्यते । तत्रावयवव्युत्पत्तिवशेनाह यावतेज्यते इति । सर्वमन्वायामनेन यजेतेति हि प्रथमं प्रकरणास्त्रानानुमितवाक्यविनियोगो भवति । ततः साक्षाद्यागसम्बन्धासम्भवात् तदुपकारिप्रकाशनेन तैरिष्टं भवतीति कथ्यते । केनोच्यते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१११

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । २ ।)

पदोपग्रहैव नेति बोध्यम् ॥ ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत
आह

वंचनेति । (कै)

समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनाप्रवृत्तिश्चाप्यत इत्यर्थः ॥
ननु “वीरः पचञ्चि”त्यादौ धात्वविहिते चारितार्थात्कथं ज्ञापक-
त्वमत आह

वीर इति । (कै)

बहुवचनस्यैव निधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् ॥
वार्त्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दर्शनेन कथमुपसंख्यानं तन्निषेधे च
तात्पर्यमत आह

भाष्यकारस्त्विति ॥ (कै)

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आवृत्त्यर्थः ॥ आख्यातपदस्य तिङन्ते प्रसिद्धेराह

आख्यातेति । (कै)

क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौष्ठा वृत्त्यर्थः ॥

“यावता पदसङ्गेन स्मर्यते यागसाधनम् ।

तावद्ययुञ्ज वाक्यस्य वक्तव्यत्वनिरूप्यते” ।

वचनार्थं हि वाक्यम् । कार्ये समर्थं च तदर्थं भवति न न्यूनमधिक
वा तावदेव चेज्यते । तन्तु कौटुम्भम् इति “एकार्थं साक्षाद्भावयवं च”
इति शब्दग्रामम् । इदृशं चेद् एकं यजुयत् ततोऽधिकं तद् वाक्यान्तरं यजु-

असामर्थ्यं मन्यते इति । (कै)

साक्षाद्व्याभावेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

सुराजातिराजति । (भा)

दुष्कुलं आकडार इत्यादेरप्युपलक्षणम् एतेन “प्रादय” इति
बहुवचनं ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

‘वृत्तिसूत्रेति । (भा)

वार्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसत्त्वेनार्धत्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणि-
निसूत्राणां वृत्तिसङ्गावादाद्वार्तिकानां तदभावाच्च तयोर्वैषम्यबोधना-
येदम् । वृत्तियुक्तं सूत्रं वृत्तिसूत्रमित्यर्थः । कश्चित्तु वृत्तिः सूत्रेति
पाठः । तदा सूत्रप्रामाण्याद्वृत्तिरिति न ब्रूमः किं तर्हि वार्तिक-
प्रामाण्यादितीत्यर्थः । यथा “अनेकमन्यपदार्थ” इति ग्रास्तव-
लाद्ब्रह्मव्रीहावन्यपदार्थान्तर्भावस्तथा “प्रकृते क्तार्थे” इति वार्तिकब-
लात्तदर्थान्तर्भाव इति भावः ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके “वृत्तिः सूत्र” इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ. २ । पा. २ । सू. २७ ॥

रन्तरं च इत्युक्तं भवति । एवं सर्वत्र पुरस्तात् परस्ताद्वा एकार्थत्वसमर्थ-
पदपरिग्रहणादसमर्थविमोकेन च भिन्नानि यजुंषि कथ्यन्ते । तेनैकवाक्य-
लक्षणयोक्तौ चार्थाद् यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणयोः सिद्धिरित्येतस्माच्चेत् कार-
णादित्याह किमुदाहरणमिति । अभिधेयवाचिनमर्थशब्दं गृहीत्वा लक्षण-
द्वयसमावेशासम्भावनाय पृच्छति । तथा हि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३३
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

स्मृतिशास्त्रत्वादिति । (कै)

अन्यशास्त्रीयवार्त्तिकवत् नास्मदीयवार्त्तिकं व्याख्यानमेवेति भावः ॥ न च “वचने”त्यस्यापि वार्त्तिकत्वाद्दार्त्तिककृता स्त्रीयवचसः कथं प्रमाख्येनाश्रयणमिति भाष्ये वार्त्तिकेत्याद्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्योऽयं वार्त्तिककारो वार्त्तिककारान्तरीयतद्वचनं प्रमाणान्तरत्वेनाश्रयतीत्यदोषात् ॥ नन्वन्यशब्दस्यार्थोऽन्येन कथं वक्तव्यम् इति निसोच्यत इत्यसङ्गतमत आह

संप्रतीयते इति । (कै)

एवं च निसोच्यत इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्थेनाक्षिप्यत इत्यर्थं इति भावः ॥ तदाह

निःशब्देनेति ॥ (कै)

ननु शक्यभावे कथं प्रतीतिरत आह

आश्लिप्तत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

तस्यार्थ इति । (भा)

ज्ञानशब्दस्यार्थ इत्यर्थः ॥ तत्रान्यशब्दार्थस्थान्येन शक्या बोधना-

“शकार्थत्वं पदस्य स्यात् साकाङ्गावयवं न तत् ।

साकाङ्गावयवः सङ्गन्तस्यैकोऽर्थो न विद्यते” ।

पदस्य स्याद्वृत्तिर्नामैकोऽर्थो भवेन्न तु तदवयवानां वर्णानां प्रकृति-
 प्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्कत्वमर्थप्रत्ययेन शक्यभावात् समूहावयवस्तु
 पदानि विभागे परस्परमाकाङ्कन्ति । नन्वेषामेकार्थत्वं प्रतिपदमर्थमेदात्

संभवात् उच्यत इत्यस्याच्चिप्यत इत्यर्थ इति भावः । आचिप्यस्यापि
ग्राब्दे ऽन्वयबोधे भानं भवतीति भावः ॥ तदसहमान आह

अथ वा सोऽर्थ इति ॥ (कै)

तदाह

निस एदेति ॥ (कै)

तत्र संग्रहविषयं दर्शयति

यचेति ॥ (कै)

विवक्षितत्वादिति । (भा)

सुबन्तस्य प्रत्येकमेव समाप्तेरित्यपि बोध्यम् ॥ अनेकस्योपस-
र्जनले पूर्वेनिपातो न फलमित्यत आह ।

चिचगुरिति ॥ (कै)

सुप्सुपेत्यस्येति । (कै)

ततोयान्तनिवृत्तौ तात्पर्यं प्रथमान्तं तु वर्त्तत एवेति बोध्यम् ॥

तेन बहूनामिति । (कै)

भाष्ये त्वनेकपहणाभावं मत्वा क्त्वा चिन्तया प्रवृत्तमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धेः । अतो लक्ष्याभावादलक्षणात्मेतदिति ।
प्रयोजनवाच्यभिप्रायेण “देवस्य त्वा” इत्युदाहृतम् । नन्विति परः स्वाभि-
प्रायं प्रकटयति । यदा पदार्थव्यतिरिक्तः कश्चिदेको निर्भागो वाक्याथा
नास्ति तदा तत्तत्पदार्थधर्माविव सामीप्यवशात् तेषां गम्यमानौ भेदसंसर्गो
स्याताम् । अत आह । “तथाप्येकार्थता न स्यात्” कथम्

इन्द्रे ऽनेकग्रहणमित्युपलक्षणं बहुव्रीहेरपि ॥ (भा)

बहुषु द्वित्वाभावादिति । (भा)

बहुषु बुद्धिस्थेषु तदवयवयोर्द्वित्वाभावादित्यर्थः ॥ चिपुत्रे
दिपुत्रत्वव्यवहाराभावात् । एवं च

“द्वयोः समास” (भा)

इति त्वद्विभक्तिसङ्गतेति भावः ॥ ननु मासु तयोर्द्विलमन्यास-
विधाने यौ वस्तुतो द्विलवनौ तयोः समास इति तदर्थः । एवमेव
शते पञ्चाशदित्युक्तिः । अन्यासविधाने ये पञ्चाशत्ववन्तस्ते शते
सन्तीति तदर्थ इति शङ्कते ।

नम्बिति ॥ (कै)

समाधत्ते ।

यद्यपीति ॥ कै

‘एकैकस्य चत्वार इति । (कै)

अनेकस्य चार्थवृत्तिले समासविधानात् एकैकस्य चत्वारवयवः

१ “एकैकस्य शब्दस्य चत्वार” इति उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

“भेदो नाम पदार्थानामवच्छेदः परस्परम् ।

स च प्रतिपदार्थत्वात्कृत्वं प्रतिपद्यते” ॥

यस्तिपदार्थपक्षे सर्वव्यक्तीनां गवादिपदेनैवोपात्तत्वाद्द्विषयशब्दैः श्रुता-
दिभिः कृष्णादित्यवच्छेदमात्रं वक्तव्यम् । तत् संसर्गपदार्थान्तर्गतत्वात्
वाक्यार्थो भवति इति तदुपसर्जनस्तेषां भेदो ऽऽह्यते । स च यथा श्रुता-

१३६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थः पदविधिः । २।१।१।)

(अ. २। पा. १। व्या. १)

समूहोऽर्थः । तत्र द्वयोः सत्वेऽपि तयोरितरद्वयसापेक्षतया ऽसाम-
र्थ्यान् तयोः समास इति भावः । बङ्गषु द्विवाभावात्तदन्तर्गतद्वयो-
स्तत्समनियतसामर्थ्याभावादिति भाष्यार्थः ॥

द्वयोर्द्वयोः सहेति । (कै)

अन्येषामबुद्धिस्थित्वाच्च तयोः सापेक्षतेति भावः ॥

सर्वान्त इति । (कै)

तत्समासीयसर्वान्त इत्यर्थः ॥ तत्र चोत्तरपदशब्दस्य रूढेरिति
भावः ॥

नियमार्थत्वादिति (कै)

दृग्ग्रहणेनैव सिद्धे नप्रादिग्रहणमुणादिव्युत्पन्नानां चेषूपत्रा-
दीनामेवेति नियमार्थमिति भावः । अयमनौणादिकदन्तद्वजन्यत-
रान्त इति भाष्याशयः । इदं ण्वुल्दचौ(३।१।१३३)त्तृञ्जिति
(३।१।१३५) सूत्रस्य भाष्यविरुद्धम् ॥ भाष्ये

इति प्राप्नोतीत्यस्य (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

समासान्तेन भाष्यमिति ।

तथा च तच्छेद्यतया तत्प्रतिषेधारम्भोऽनर्थक इति भावः ॥

शब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वाद् भवति । एवं शुक्लशब्दस्यापि
गोशब्देनाम्नादिभ्यो निवर्त्तितस्य भवति । श्ववच्छेद्यमानत्वाच्च नास्त्येकत्वे
प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे वा सर्ववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेद-
वन्तः पदार्था एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नानात्वम् । तथा ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१३७

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

सुष्ठु सूक्ष्मा इति । (कै)

भाष्यप्रामाण्याज्जटशब्दो ऽदन्तः पुंलिङ्गो धनपर्यायो जटाप-
र्यायो वा संज्ञाच्छब्दसोरभावेऽपि सूक्ष्मशब्दस्योत्तरपदपरत्वाभावे
बहुलग्रहणादुभयत्रापि ह्रस्व इति कश्चित् । तन्न । त्वेच (६।१।६४)
इत्यस्य वैचर्यापत्तेः । एतेन पद्मयो गर्भिण्य इत्यादावनुत्तरपदेऽपि
बहुलग्रहणादनेन ह्रस्व इति हरदत्तोक्तमपास्तम् । 'अन्वार्थेति
सूत्रेऽवश्यं कन्दसि ह्रस्वत्वं वक्तव्यं पद्मयो गर्भिण्य इत्यर्थमिति भाष्य-
मुपादाय व्यत्ययो बहुलमिति दीर्घस्य ह्रस्व इति कैद्यटोक्तेश्च ।
यद्यपि पूर्वपूर्वकर्मधारयं कृत्वा बहुव्रीहिः क्रियते तथापि सुशब्द-
स्वरौ न सिध्यतीत्यर्थः । यद्यपि सूक्ष्मा जटाः सूक्ष्मजटाः तादृशाश्च
ते केशाश्च सूक्ष्मजटकेशाः सुष्ठुसूक्ष्मजटकेशा यथेति बहुव्रीहौ द्विप-
दसमासेऽपि सिध्यति स्वरश्च तथापि अत्र पक्षे सौष्ठवस्य शब्दम-
र्यादया सूक्ष्मविशेषणता न लभ्येतेति अनेकपद एव स एष्टव्यः
नञ्मुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वापत्त्या स्वरासिद्धेश्च । इत्यते तु
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण सुशब्दस्वर इति दिक् ॥ भाष्ये

अस्तुतर्हीति । (भा)

१ अ ७ । पा ३ । सू १०७ ॥

“संसर्गोऽपि पदार्थानामन्योऽन्येनानुरञ्जनम् ।

एकैकत्र तदप्यस्तीत्येकत्वं न प्रतीयते” ॥

आह्वतिपदार्थपक्षे शुक्लत्वगोत्वयोः स्वरूपेणाभिहितयोः सन्निधाना-
दन्तरैतरानुरञ्जनमर्थसिद्धमेदं वाक्यार्थः । स च गोत्वे शुक्लत्वसंसर्गः शुक्लत्वे
॥ गोत्वसंसर्गः सामस्येनैकैकत्वव्युत्पत्संज्ञारादुपलभ्यते इति नाना । यद्यपि

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । षा. १)

इन्हादिविधायकयोरनेकपक्षसामर्थ्यात् । सुबित्त्वेव वर्त्तते
मुपेति निवृत्तमिति भावः ॥

अनेकपदप्रसङ्ग इति । (भा)

अनेकपदसमासत्वप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

समासान्त इति । (भा)

गोरतद्धितेति टच् ॥

पञ्चगवमिति । (कै)

टचः समासभक्तत्वेनाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभावः ॥

तदेतराशम्येति (कै)

पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न ह्यतः इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः ।
एवं च भाष्ये पुंनङ्गाव इति दोषोपलक्षणमितराशब्दस्य पूर्वनिपा-
तापत्तिरपि दोषो बोध्यः । शब्दापेक्षया द्वयोर्विशेषणत्वेऽपि प्रथमा-
निर्दिष्टत्वेऽपि इतरा इत्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति । कश्चित्
बहुव्रीहौ कृते तत्पुरषः कश्चित्पुरुषे बहुव्रीहिरिति विषयविवेकं
दर्शयति ।

कश्चिदिति ॥ (कै)

१ अ. ५ । पा. ४ । सू. ६२ ।

अ कश्चिद् द्विपदे स एव उभयत्रापि. संसर्ग इत्येकत्वं गम्येत । तथापि
बहुव्रीहौ येन येन प्रदेशेन पदद्वयं संसृज्यते तेन तेन संसर्गरूपेणोपलब्धे-
रनेकत्वम् । किञ्च ।

“क्षप्राधान्यात् पदार्थानां धर्मावेतावुभावपि ।
धर्मिभेदेन भिद्येते न ह्येकत्वमुपाश्रितम्” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३६
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

आकङ्करीथत्वात् बङ्गम्रीहितत्पुरुषयोः कथं समावेश इत्यत
 आह ।

भिन्नेति । (कै)

एका समुदायस्या परावयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भावः ॥
 भाष्ये

अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति । (भा)

अन्तरङ्गत्वलक्षणविरोधमित्यर्थः ॥ ननु द्वयोरपि संभवे कथं
 विरोधोऽत आह

अनुदात्तं पदमिति ॥ (पा)

नन्वनुदात्तं प्रति बङ्गम्रीहिस्ररस्यापवादत्वात् कथमन्तरङ्गत्वं
 तत्राह

कश्चान्तरेति । (कै)

बङ्गम्रीह्यानन्तरभावित्वात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समाधान्तरप्राप्तत्वं
 रूपं कचान्तरप्राप्तत्वम् । एवं च बङ्गम्रीहिगतसमासत्वप्रयुक्तानुदा-
 त्तत्वस्यैवापवादोऽयम् । न तु पश्चात्प्राप्ततत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यर्थः ।
 अपवादोऽपि यद्यन्यचेतिन्यायादिति भावः ॥ .

अन्तरङ्गत्वमिति । (कै)

समासद्वये ह्यते तदनन्तरं स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमानः । वास्त-

यावद्धि प्रयोजनैकत्वं नाश्रीयते तावत् स्वतन्त्राः पदार्थाः नैकता-
 मापादयितुं शक्नुवन्ते इति एतदेव भेदसंसर्गावनुभवन्ति । तस्मादपि भागा ।
 यद्यपि चास्माकमाह्वतिपदार्थकत्वामैव भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथापि
 पूर्वपक्षवादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्तः । सिद्धान्ताभिप्रायविवरणं प्रयो-

(समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।) (अ. २ । पा. १ । षा १)

वसमाधानं तु घतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव तदेव शब्दान्तरेण पठितं
निमित्तस्वरेति ॥

अनेकान्तिकमिति । (कै)

पूर्वमेव बङ्गब्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्तभावेनान्तरङ्गपरिभाषा-
विषयभाव इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम् ॥

स्वाङ्गशिष्टामिति । (कै)

इदमव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यम् ॥

द्वयोस्तत्पुरुषे इति । (कै)

तद्धितार्थान्तरपदेत्यनेनेत्यर्थः ॥ आचार्येण पठिते कथं पाठा-
भाव उक्त इत्यतस्तात्पर्यमाह

सर्वथेति । (कै)

विषयद्वयेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं क्लिप्नामेति । (भा)

तत्पुरुषपूर्वपदकबङ्गब्रीहौ तिकारस्योदात्तत्वं प्राप्तं तद्भाषेनैका-
रोद्दात्तत्वाय सशब्दः पठ्यतेत्यर्थः । तच्च न युक्तम् । विषयान्तरक-
रणान्तत्पुरुषपूर्वपदकबङ्गब्रीहावपि 'तद्धितार्थेति तत्पुरुषसमाससं-
ज्ञायां द्विगुत्वमित्याशयेन भाष्ये आह

१ अ २ । पा १ । सू ५१ ॥

जनवाचित्वादर्थशब्दस्योपपन्नम् । एवं सत्येक एव कश्चित् पदार्थः प्रधान-
भूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वेषां च तद्भेदात् तत्संसर्गत्वाच्चैको
भेदः संसर्गो वेत्यपि शक्यं वदितुम् । तस्मात् कर्मसमवायित्वेन वृष्टार्थत्वात्
अशेषसवित्रादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशनं समस्तस्य पदसमूहस्यैकं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १४१
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

इगन्ते द्विगाविति । (भा)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् । अवयवस्य तत्पुरुषसंज्ञा वाच-
 निक्यनेन कृतेति मत्वाङ्

अस्य तर्हीत्यादि ॥ (भा)

भाष्ये

नेदमिति । (भा)

न चावयवतत्पुरुषत्वादिति एतत् ॥

बहुलवचनादिति । (भा)

कश्चिदन्यदेवेत्यर्थकादित्यर्थः ॥ अनेन चैतत्प्रपञ्चभूतानां पूर्व-
 निपातनियमार्थानां च बहुलवचनेन निवृत्तिरिति सूच्यते ।
 अन्यथा तेषां तत्त्वं भज्येत एतेन महत्कष्टं श्रित इति प्रतीकस्वस्त्र-
 याणां तत्पुरुषे 'सन्नाहदिति द्वयोः समासपरः कैद्यटः परास्तः ।
 न च त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कृष्यैकार्थीभावाभावात्कथं
 विशेषणमित्यस्य प्राप्तिः । "तद्धितार्थेति" तु सामर्थ्यात् प्रवर्त्तत
 इति वाच्यम् । निष्कृष्यैकार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थं भागा-
 भावादिति दिक् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥

प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणम् । परन्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा एच्छति ।
 नन्वत्र देवस्थिति । सिद्धान्तवाद्याह यदि निर्वपामौथनुषङ्गस्तत एव स च
 अनुषङ्गस्तदगुणभावेन भवेत् । न चास्य गुणभावः प्रयोजनवत्त्वात् ।
 सविज्ञादीनां चाकर्मसमवायादित्येकार्थत्वम् । अथ किमर्थमुभयं सूत्रित-
 मिति । येषां संहतानामेकप्रयोजनत्वं तेषां तदशङ्केत्यस्तानामेकान्तेनैव

‘विशेषलक्षणं विनेति । (कै)

तच्च “तद्विधितार्थ”त्यादि विशेषलक्षणाभावोऽत्रापि तुल्य इत्यत आह ।

अधिकग्रहणं चेति ॥ (कै)

अधिकषष्टिवर्षेऽपीति । (कै)

अधिकग्रतवर्षेऽपि उच्यते प्राप्या स्वरे विशेष इति भावः ॥
संख्येयपरेण वज्रवीहौ दोषः स्यादेवेत्यत आह ।

अधीति ॥ (कै)

षष्टिशब्दाजहसिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च मत्वाह

अधिकाषष्टिवर्षाण्यस्येति ॥ (भा)

अधिकाषष्टिवर्षाणामिति । (भा)

यद्यपि अधिकाषष्टिवर्षां वर्षाणामिति विषये स्थितेऽपि
‘संख्येयेति सूत्रे पूर्वेण वज्रवीहिः प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते तथापि
संख्येये संख्याया अतृत्या उचोऽप्राप्या प्रयोजनाभाव इति वक्तुं
शक्यमित्याशयेन भाष्ये “यथा तर्हि स योगः प्रत्याख्यायते तथा
पूर्वेणेत्युक्तम्” यदा तूदेति कश्चित् पाठः । स योगः ‘संख्याव्ययेति-
योगः ॥

१ उपनव्वकैयटे “विशेषलक्षणेन विना” इति पाठोऽस्ति ।

२ अ. २ । पा. २ । सू. २५ ॥

इ. अ. ४ । पा. १ । सू. २६ ॥

साकाङ्क्षत्वं भवति । इत्यवाच्यं तत् । अथवा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं
संज्ञितैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति । प्रत्येककार्येषु निरपेक्षप्रवृत्तिसिद्धेः ।
अतः साकाङ्क्षविभागेनैव इतराक्षेपात् तन्मात्रमेवाभिधातव्यमिति प्रब्रुवा-

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः । १०३
(अ. २ । पा. १ । आ. १) (समर्थः पदविधिः । २ । १ । १ ।)

डजपीति । (कै)

तप्रत्याख्याने संख्ये वर्त्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थात्स्यादेव डजिति
भावः ॥ तर्हि वर्षोत्तरपदं कथं तथाह

बहुव्रीह्यिगर्भ इति । (कै)

एवं चाधिकषष्ठवर्ष इति प्रयोगो दुर्वार एवाधिकषष्टिवर्षाण्य-
स्तेति विग्रहे वाक्याङ्गीकारेऽपीति भावः ॥ तत्खण्डयति भाष्ये

प्रत्याख्याते तस्मिन्निति ॥ (भा)

अधिका षष्टिवर्षाण्यस्येति । (भा)

अत्रावान्तरबहुव्रीह्यस्तु न संख्येरूपान्यपदार्थाभावादिति
भावः ॥ नन्वधिकाषष्टिवर्षा वर्षाणामित्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथं
दोषपरिहार इत्यत आह

अव्यविकेति ॥ (कै)

यथाश्रुतपाहिणश्चोद्यमित्याह

अव्यविकान्यायममत्वाहेति । (कै)

भाष्ये “अधिकषष्टवर्षास्य सुच्यामह” इति पाठः । ईदृशानि-
ष्टरूपादित्यर्थः । कश्चित्तु “अधिकषष्टिवर्षास्य सुच्यामहे” इति
पाठः । तदाऽधिकषष्टिवर्षविषयादनिष्टरूपास्य सुच्यामह इति
अर्थः ॥

हरश्चो दर्शयति । उच्यते इति । एरोडाग्रविभागप्रकाशनेकं प्रयोजनं
निरपेक्षायां वृष्टम् । निर्वापे दत्तोत्तराणि विभागनालापरिचोदना संहृत्य
विशेषखानुपादानात् पुनः पुनः प्रयुक्तस्यानुषङ्गदोषाभावादुपन्यस्यते । तत्रो-

अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । (भा)

अधिका षष्टिर्वर्षां वर्षाणां तानि अस्त्यर्थः ॥ “आदशभ्यः संख्याः संख्ये” इति नियमान्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथं प्रत्याख्यानं तत्राह

वृत्तिविषय इति । (कै)

अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति विषयेऽवान्तरान्यपदार्थाभावादनेकमित्यस्याप्राप्तौ तद्योगप्रत्याख्याने ऽधिकषष्टिवर्षः सिद्धः । विषयान्तरे तु वाक्यमेव । एवं सूत्रारम्भे अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति बह्व्रीहिर्गर्भं बह्व्रीही संख्ये वत्तमानसंख्यानबह्व्रीहेरित्यर्थान् उच्च विषयान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवर्षः सिद्ध इति भाष्याग्रयः । एवं च इन्द्रबह्व्रीहिविषये ऽविशेषेणेति पचः स्थितः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते व्याकरणा-
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

त्तरं न तावन्निरपेक्षसाधनभेदादपि क्रियानानात्वमिति वक्ष्यामः । साधन-
प्राधान्यं तु प्रयुक्तमेव । एतत् कृतो विशेषः कर्मानङ्गत्वाद्नादरणीय इति
सामान्यप्रकाशनादेकार्थत्वम् । तस्मिन् सौदेयस्य पूर्वापेक्षित्वे सत्यपि
प्रयोजनभेदाद्वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात् संवृतयोरेव क्लृप्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां व्यायज्ञीजनानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्बगाधे गाम्भीर्यास्तुत्तान इव षोष्ठ्यात् ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

व्यधिकरणस्येति । (कै)

उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यर्थः । यथा हे पीडमान त्वं
शृणु अहं पीडो इत्यर्थकपीडोपीडमानेत्यादाविति भावः ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । सुवन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात्स्वरे
कर्त्तव्ये । तन्निमित्तग्रहणं कर्त्तव्यम् । तस्यामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्तं तत्प्रति-
पादकं यत्तदेव पराङ्गवत्स्यान्नान्यदित्यर्थः । “यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोज-

“सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे” ॥ ‘परस्याङ्गवदिति’ । तस्यैव पद-
स्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणोऽन्येन शृङ्खल इत्यर्थः । ‘तादात्म्या-
तिदेशोऽयमिति’ । अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदा-
त्मा तस्य भावत्तादात्म्यं तत्त्वभावत्वमित्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति । ‘सुव-

(सुवामन्विते पराङ्गवत्खरे । १। १।) (अ. २। पा. १। षा. २)

वाचनिकमिति । (कै)

समानाधिकरणमसमर्थवदिति ॥ युक्तान्तरमप्याह

अतिव्याप्नोति । (कै)

“सूत्रेणाग्ने” (यजुः-वे-वाज-सं-२-७-५) इत्यादाविति भावः ॥

भाष्यात्वाद्य एव प्रमात्राय उपलभ्यते ।

सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

तस्यासुबन्तत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

नैतदस्तीति (भा)

शङ्किता “नैष दोषो ऽधाल्भिहितमिति” च सिद्धान्तेकदेशीति तत्त्वम् । एकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव तत्र सूत्रे यज्ञणेन तस्याच्चा-

नम्” । इह दिवः शब्दस्य पराङ्गवद्भावादाद्यधिको निघातः । तन्निमित्तग्रहणात्तेह । एतेन “अग्ने ब्रह्मणा वा लघुस्य” । “अयमग्ने गरिता” । अनेन “मित्रावरुणावृतालुधावृतसृष्ट्राक्रतुं लहन्तमाश्राथे” इति । स्यादेतत् । ऋतशब्दस्तावद् घृतादित्वादन्योदात्तः । तस्य तन्निमित्तग्रहणात्पराङ्गवद्भावो मा भूत् । किन्तु मित्रावरुणावित्यस्यापि न स्यात् ।

न्तमिति’ । अनुप्रविशति अन्तर्भवति सुबन्तामन्वितसमुदाय एकस्मिन्नामन्विते संपन्नैः यः खरः शक्यते कर्तुं स कर्तव्य इत्यर्थः, कः पुनरसौ आद्युदात्तत्वं समुदायस्य च पदात्परत्वे निघातः । ‘कुण्डेनाटमिति’ । नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातश्च असत्त्वपि कुण्डशब्दो ‘नन्विषयस्यानिसन्तस्ये’ त्याद्युदात्तः पदात्परमात्मन्वितं निहन्ते यदा तर्ह्यटमिथेतत्पादादौ वर्त्तते तदा नास्ति निघात इति द्वयोराद्युदात्तत्वं स्यात् । किं च ऐक्षिकोऽपि कुण्डशब्दोक्ति

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (सुवाम्निवते पराङ्गवत्सदे । १ । १ । १)

नुपस्थितेरित्याहुः ॥ तिङन्तामन्वितयोः परस्परसम्बन्धाभावादसा-
मर्थ्यमित्यत आह

त्वदीययेति । (कै)

पौत्रमानपदार्थविशेषणीभूतपौडाकरणत्वेन तद्द्वारा सामर्थ्य-
मिति भावः ॥ साचादपि सामर्थ्यं दर्शयितुमाह

अथवेति ॥ (कै)

तथा च ब्रजानीति । (कै)

वस्तुतः साचात्परस्परान्वयाभावेऽपि नद्यास्तिष्ठति कूले इत्या-
दाविव निघातसिद्धिरचास्येवेति बोध्यम् ॥

ऋतस्य बद्धयितारावित्यर्थे ऽन्तर्भावितण्यथीदृष्टेः क्षिपि “अन्वेषामपि
दृश्यत” इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति हि ऋतावधिविति व्युत्पादितम् ।
न च तत्र मित्रावरुणौ निमित्तम् । न च मा भूत्पराङ्गवद्भाव इति
वाच्यम् । ऋतावधिवित्यस्य निघातानापत्तेः । द्वितीयपादादित्वेनापादा-
दाविति निषेधात् । अत एव हि “इमं मे गङ्ग” इत्यत्र पूर्वामन्वित-

पत्यौ जीवति कुण्डः स्यान्मृते भर्त्सति गोलकः ।

इति, कुण्डोति च जानपदादिसूत्रेण छीपि भवति । ‘परशुना
वृक्षमिति’ । आङ्परयोः खनिश्रद्ध्यां ढिञ्चेति कुप्रत्ययान्तादान्तोदात्तः
परशुशब्दः, मद्रशब्दो मदेश्चेतिरक्प्रत्ययान्तः, कश्मीरशब्दो छतादित्वाद्-
न्तोदात्तः, ‘सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहणं’ तस्यामन्वितवाच्यस्या-
र्थस्य यन्निमित्तं तदभिधायैव सुबन्तं पराङ्गवदित्यर्थः, उदाहरणेषु
द्वितीयान्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्यैव षण्यन्तस्याप्यस्ति, भ्रष्टनिमित्ता हि
राजता देशनिमित्ता वा, एवं गोषु स्वामिनिवन्त्रापि भवति, तन्निमित्तत्वा-

(सुनामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। अ. २)

एकार उदात्त इति । (कै)

पराङ्गवद्भावे तु पीड्ये इति पीकारेकार उदात्तः स्यादिति भावः ॥

स्फुटा चेति । (कै)

क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् ॥

मन्यते इति ।

अपे वार्त्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाच पूर्वपक्षिसिद्धान्त्येकदेशिणोस्त-
दज्ञानाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन वार्त्तिकानामपि वाक्यैकदेश्यना-
येन सूत्रतात्पर्यविषयतायाः पक्षशायां भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्थ-
मित्यपास्तम् ॥

स्याविद्यमानवद्भावात्पूर्वेषां भेदव्यात्यरतामुपजीथ क्रियमाणोऽपि निघातो
गङ्ग इत्यादित्रयस्यैव क्रियते न तु सुतुम्नीत्यस्यापि । अत्राहूर्वेद-
भाष्यकाराः । तन्निमित्तग्रहणं भास्तु । सूत्रेणैव सकलेषुसिद्धेरिति । युक्तं
चेतव् । तथाहि । अपेक्षां सामर्थ्यमेक इति समर्थसूत्रस्यभाष्यरौत्वेह
सामर्थ्यमुपस्थितम् । एकार्थीभावपक्षे तु सामर्थ्येहानुवृत्तिः । शब्दा-

भावे तु न भवति मयत्त्वां इन्द्र वृषभो रथाय, मयद्भिरिन्द्र सख्यं ते
अस्तु, मायाभिरिन्द्रमायिनम्, एतेनापे ब्रह्मणा वावृषस, क्षत्रेणापे
स्त्रायुस्त्रभरस, मित्रेणापे मित्रधेये यतस, 'सुविति किमिति' । तन्निमित्त-
ग्रहणादेव तिष्ठन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्नः । 'पीड्ये पीड्यमानेति' ।
नहि सूत्रकारो वार्त्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यत इति भावः ।
पीड अथवाहने घुरादिषिष् उभयत्र कर्मणि षट्, एकत्रौत्तमैकवचनमित्,
पूपरत्र घ्राणच्, यकि णिणोपः, तास्यनुदात्तेदिति इटोऽनुदात्तत्वं, यकः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १४६
(अ. २ । पा. १ । अ. २) (सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्क्षरे । २ । १ । २ ।)

आमन्त्रितस्येति । (भा)

षष्ठ्यनुपपत्तेराह

आमन्त्रिते इति ॥ (कै)

कुण्डशब्द इति । (कै)

न च यदाऽटनिति पादादौ वर्त्तते यदा वा जीवति पत्यौ
जारजवाची कुण्डशब्दः पुंस्त्रिङ्स्तदा स्वरभेदोऽस्येवेति वाच्यम् ।
पादादावेवं विधप्रयोगाभावात् वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदा-
त्तत्वाच्चेति भाष्याशयः ॥

तस्यामन्त्रितस्येति । (कै)

आमन्त्रितार्थस्येत्यर्थः । तन्मृत्तनिमित्तस्येति यावत् ॥

धिकारश्च बोध्यः । एतदर्थ एव चास्मिन्प्रदेशे एतत्सूत्रारम्भः । तथा च
ऋतेन मित्रावश्यावित्येतयोरानुवाये इत्यर्थकेनाशाये इत्याख्यातेनान्वया-
त्परस्परसामर्थ्येन पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्याद्यात्तात्तः । किन्त्वाष्टमिको
निघातः । मित्रावश्यावित्यस्य तु पराङ्गवद्भावाद्दृताष्टधाविति न पादादि-
रतो निहन्यत एव । न च सर्पिःकाणकादिसिद्धये “इत्सोः सामर्थ्ये” इत्यत्र

प्रत्ययस्वरः, ‘एकादेश उदात्तेनोदात्त’ इत्येकार उदात्तः, पौञ्जमानेत्यत्रा-
मन्त्रितनिघातः, ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्रापि
सामर्थ्यं, कथं सम्बोधनपदं क्रियाया एव विशेषकं तथा च ब्रजानि
देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्तं च ।

सम्बोधनपदं यद्यत्तत्क्रियाया_विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

इति । अथवा हेतुहेतुमद्भावात्सप्तमोऽत्र सम्बन्धः, हे पौञ्जमान

(सुबामन्विते पराङ्गवत्सरे । २। १। २।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

क्रियाद्वारकं त्विति । (कै)

व्युपेक्षावादे कृतः सर्वो मृत्तिकथेत्यादौ समासापत्तेरिदं चिन्त्यम् । भाष्यस्य तु समर्थपरिभाषानुपस्थितौ तदगनुवृत्तौ च तात्पर्यम् । समर्थसूत्रे एकार्थीभावस्यैव सिद्धान्तित्वेन तस्या अत्रायोगात् । अत एव भो देवदत्त भगो देवदत्तेत्यादौ पराङ्गवत्त्वं नेति बोध्यम् ॥ षष्ठ्यामन्वितकारकत्वस्य तन्निमित्तस्य चाभावात् “कृतेनमिचावरुणावृतावृधावि”त्यत्र “कृतेने”त्यस्यानग्राथ इति क्रियाम्वयेनामन्वित “कृतावृधावि”त्यर्थनिमित्तत्वाभावाच्च पराङ्गवत्त्वम् । “मिचावरुणावि”त्यस्य तु कृतस्य वर्द्धयितारावित्यर्थक “कृतावृधावि”त्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवर्धनं प्रति कर्तृतया मिचावरुणयोर्निमित्तत्वात्सिद्ध इष्टः पराङ्गवद्भावः ह्यन्वयत्वादेति बोध्यम् । उपक्रमस्य भाष्यं तु पूर्वपक्षत्वानार्थसाधकम् । नन्वेकार्थीभावसामर्थ्यस्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थितिरित्यत आह

पठितं समानाधिकरणमसमर्थवद्भवतीत्येतदिह प्रवर्त्तते । सर्पिष्यीयत इत्यादिसिद्धये अथात्वभिहितमिति विप्रेषितत्वात् । इह च धात्वभिहितत्वात् । नन्वेवं श्रुतिप्रवमपि निहन्येत पूर्वस्य सरस्रतिपदस्य पराङ्गवद्भावेनापादादित्वादिति चेन्न । सचतेत्यनेन सर्वेषामन्वयेऽपि परस्परमसामर्थ्यात् । तत्पौडयाहमपि पीथ इति । ‘गेहे गार्ग्यं इति’ । गेहशब्द उच्छादित्वा-दन्तोदात्तः, एकस्यामासनादिकायां क्रियायां द्वयोरपि कारकत्वात्स-द्दारेणास्ति सामर्थ्यम् । ‘परगृह्यं किमिति’ । सन्निधानादामन्वितस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः, पूर्वस्य मा भूदिति’ । निमित्तभाव एवामन्वितस्यो-पक्षीयतया पूर्वस्यापि स्यादिति भावः, एवं च पूर्वस्यामन्वितत्वमतन्तः

इहेति । (कै)

एवं च सुप्यहणं व्यर्थमिति तत्वम् ॥

गुरुंलाघवमिति । (कै)

गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य दन्द्ः सुप्यहणे कृते दोष-
वारणाय यत्नः कार्य इति गौरवमित्येतत्परं वार्त्तिकमित्याह

क्रियमाण इति ॥ (कै)

सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति । (कै)

अनेन सुसुपेत्यादौ दग्धितैकत्वविवक्षाया अतिस्थूलमतिविषयत्वं
दर्शयति भाष्ये

स्वरे ऽवधारणाच्चेति ॥ (भा)

वार्त्तिकखण्डमवतारयति

ननु चेति ॥ (कै)

उक्तं हि । सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति ॥ न च गङ्गे इत्या-
दीनामेकवचनान्तानां सचतेति बहुवचनान्ते न सामानाधिकरण्याभावात्लाघ-
मेकवाक्यता । तथा च कथं निघातोऽपि । तत्र वार्त्तिकज्ञता समानवाक्या-
धिकारस्य कृतत्वादिति वाच्यम् । युञ्जद्युपपद इति त्रिसृष्यां भाष्यवार्त्तिक-
योरेव वचनभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्य समर्थितत्वात् । प्रत्येकपर्यवसन्नै-

गार्ग्यः कुच्छेनाटम्रित्यादावपि भवति संगिधानादामन्वितत्वमपि तन्त्वमिति
चेत् यद्येवं परमेव संगिहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्गः देवदत्तः कुच्छेनाट-
म्रित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्वं शेषनिघातः, अठम्रित्या-
मन्वितनिघात इति खरः, परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्विताद्यु-
दात्तत्वं तथा कुच्छेनाटम्रित्यस्यापि निघातस्य न भवति 'अमन्वितं

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। आ. १)

प्रसिद्ध इति । (कै)

सिद्ध इत्यर्थः ॥

ग्रहणादिति । (कै)

१अणुदितिग्रहणकशास्त्रीयाण्यग्रहणे ग्रहणकशास्त्राभाव इत्यर्थः ।
यथा तत्र वाक्यार्थबोध्यात् प्राक् तस्य लक्ष्यसंस्कारकताया वक्तुमश-
क्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तथाच खरे ग्रहणात्स्वात्मन्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥

विषयभेदादिति । (कै)

अत एव त्वप्रत्ययान्तत्वप्रत्ययसिद्धिः ॥

गौणार्थेति । (कै)

एतेन परम्परया खरस्यकर्त्तव्यत्वमस्यैवेत्यपास्तम् । साचात्खरे
कर्त्तव्ये शास्त्रस्य चरितार्थत्वात् ॥

आदेशविधावेवेति । (कै)

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

कत्वप्रकारकबोधविशेषोऽपि मिलितेषु संख्यान्तरान्वये बाधकानिबन्धेषु ।
“अहं च त्वं च वृत्रहन्त्संयुक्त्यावसन्मिथ आ, समौ हि शिष्टैरास्रातौ
वर्त्यन्तावामयः सच” इति वेदशोकयोः प्रचुरप्रयोगाच्च । एतेन “चन्ने
कण्ठः सुजने दरिद्रता” इत्यत्र यशो विधातुः कथयन्ति खण्डितम्” इत्य-

पूर्वमविद्यमानवदिति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानत्वात् । ह्यन्वसि तु परमपि
पूर्वस्याङ्गवदिध्यते । आ ते पितर्मन्त्रतां सुस्रमेतु, पितरित्यनेन सङ्घ मन्त्रता-
मित्यस्यापि निघातः । ‘यथा ऋत्पियडोभूत इति’ । यथा लभेतेत्यन्वयः ।
अऋत्पियडो ऋत्पियडः संपन्नो ऋत्पियडोभूतः, तत्र सुबन्तस्य ऋत्पियडात्मना
परिणामासम्भवादेकौभावप्रतिपादनपरमेतत्, ऋत्पियड इवैकतामापन्न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१५१

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । १ । १ । २ ।)

षष्ठीस्थाने इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यभिमानः । एवं च तन्निमित्तघ-
हणेन तिङन्तव्यावृत्तिषिद्धेः । सुपग्रहणे समानाधिकरणे असिद्ध्या
च सुपग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयः । उत्तरार्थं तु सुबित्त्वधि-
कारसूत्रं कर्त्तव्यमिति बोध्यम् ॥

स्वरादिष्विति । (क्ति)

एवं चानेनैव खरेणानयोरवस्थितैराभ्यां परस्थाष्टमिकनिघात-
श्चेति भावः । फिट्खरेण प्रत्ययखरेण वान्तोदात्तत्वसिद्धेः खरा-
दिष्वन्तोदात्तपाठः किमर्थं इति चिन्त्यम् ॥

पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । (क्ति)

अन्यथा सुयन्तैकान्त इत्यनेनामन्वयापत्तिरिति भावः । परा-
ङ्गवत् भावो यस्य स पूर्वशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ४९ ॥

स्यान्वयाय एते इत्यध्याहरन्तः प्रत्यक्षाः । एवं च सत्यध्याहृतेन एतच्छब्दे-
नापि समं कण्ठ्यादेरन्वयापत्तेः । गङ्ग इत्यादौ निघातानापत्तेश्चेति दिक् ॥
नन्वेवमपि मित्रावरुणावित्यस्य कथं पराङ्गवद्भावः । “आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
मानवदि”त्वविद्यमानवद्भावादिति चेत्, मैवम् । परस्य हि कार्ये कर्त्तव्ये-
ऽसावतिदेशो न तु स्वस्य कार्येऽपि । पूर्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । न च पराङ्ग-

इत्यर्थः । यद्वा पिण्डीशब्दोऽप्यस्ति प्रविश्र पिण्डीमिति तस्यायं प्रयोगः,
भूतशब्द उपमार्थः पिट्भूत इति यथा, किमर्थं पुनरेवभूतस्य खरप्राप्तये
यत्र इत्यत आह । ‘उभयोरपीति’ । असत्यङ्गग्रहणे कार्यथपदेशशास्त्रा-
णामन्यतमातिदेशः स्याद् यथा परस्य कार्यमामन्त्रितस्य खरः आमन्त्रि-
तथपदेशः खरशास्त्रं वा तथा सुयन्तस्यापि तद्भवतीति, एवं चोभयोर-

(सुभामन्विते पराङ्गवत्क्षरे । २। १। २।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

सूत्रस्य परशब्देन वाच्यवृत्त्योपस्थानादित्यर्थः ॥

प्रातिपदिकमेवेति । (कै)

एवोऽप्यर्थे परस्मिन् प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तद्वचयवत्वस्या-
प्यापत्तिरिति भावः ॥ प्रत्ययसञ्चयेन सुबन्तत्वे स्वतः प्रातिपदिक-
त्वेन तद्वचयवत्वमपि स्यादत आह

प्रत्ययो निमित्तमिति ॥ (कै)

तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति । (कै)

अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुगत्यासत्त्वेऽपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वाच्च तद-
तिदेशेन तद्वचयवत्वव्यवहार इति भावः ॥

वद्भावः परस्य कार्यं किन्तु स्वस्य । अत एव वाच्यो याहि, अमे नय, इन्द्र
देव्याधिरयमित्यादौ आमन्विताद्युदात्तत्वं भवत्येव । तिङ्गुऽतिष्ठ इति
निघातः परं न भवति । अभ्युपेत्यादि ब्रूमः, प्रकृते मित्रावरुणावित्यामन्वितं
सामान्यवचनं तद्विशेषणतया विशेषवचनमृतावृधाविति । अतो “नामन्विते
सामानाधिकरण्ये सामान्यवचनमि”ति अविद्यमानवद्भावो निषिध्यत इति ॥
नन्वेवमपि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवद्भावात्पादादित्त्वेनापादादाविति पर्थ-

शुदात्तत्वं स्यात् । ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्वं माभूदिति
वाच्यं, सत्यम् । आमन्वितस्यापादादित्त्वे सति, पादादित्त्वे तदुक्तम् ।
‘वत्कारणं किमिति’ । परञ्च परशब्दप्रयोगादेव वत्त्वार्थोत्पत्त्यत इति प्रश्नः ।
‘स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति’ । नानेन ज्ञाचित्वत्वमस्योच्यते, एवं हि
विषयविभागो न ज्ञायते ज्ञाङ्गवद्भवति ज्ञानेति, नापि कदाचित्त्वत्वं कदा
चिदङ्गवत्त्वादा चिन्नेति, एवं हि सर्वत्र विज्ञाप्यः स्यात् तस्मादयमन्वार्थः

विशेषणत्वेनापीति । (कै)

पराङ्गवङ्गावच्छेत्यर्थः ॥

संबन्ध्यते इति । (कै)

वाच्यतया गृह्यत इत्यर्थः ॥ न च सुट्तिथोरित्यादौ तथयो-
र्विहितस्य सुटः प्रत्ययावयवत्ववग्रहतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति
वाच्यम् । अथवावयववाङ्मुखादौ ग्ररीरावयवत्वस्य लोकषिद्धत्वा-
दुपपत्तेः । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवकसुबन्तावयवो न तदवयवो
भवति नहि वृक्षावयवकग्ररीरावयवोऽङ्घ्रिर्हृक्षावयव इति भावः ॥

भाष्यकारेति । (कै)

सुप इत्यस्य विभक्तिर्यदा विशेष्यः तदान्यायत एव स्त्रीत्वमिति

दासः स्यादिति चेन्न । न ह्ययं कार्यस्यातिदेशः किन्तु तादात्म्यस्य तस्मिं-
श्चातिदिष्टे विशिष्टमामन्त्रितमिति बुद्ध्या यद्यत्कतुं शक्यं तत्कथयते । किं
च कार्यतिदेशेऽप्यग्रास्त्रीयस्य दौर्लभ्यं किमुत तादात्म्यातिदेशे । सुबिति
किम् । पीथोपीथ्यमाना । नन्विह एकार्थीभावविरहात् समर्थपरिभाषा-
नुपपत्त्यावपि समर्थग्रहणानुवृत्त्या पराङ्गवङ्गावो न भविष्यति । एवं च
अनुपदेशात्परत्वेनानुदात्तस्योटा उदात्तनैकादेशे पीथो इत्यन्तोदात्तं सिद्धम् ।

असति वदग्रहणे आम् कुण्डेनाटमिति स्थिते अटमित्रस्य निघाते प्राप्ते
कुण्डेनेत्यस्यानुपवेशात्कुण्डेनाटमित्रयेकमामन्त्रितं संपन्नं न च तदेकान्त-
रमिति प्रतिषेधाभावाग्निघात एव स्यात्, वत्करणे तु सति अटमित्रस्य
तावदेकान्तरत्वाग्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्वं प्राप्तः तस्यां दशायां कुण्डेने-
त्यस्यानुपवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्वं भवति, तदेवं समुदायस्यानैकान्तरत्वेऽपि
अटमित्रस्य यदेकान्तरत्वं वत्करणेन लब्धं तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्ति-

(सुवामन्विते पराङ्गवत्सरे । २। १। २।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

कश्चित् । तत्र “श्रौडः श्यामि”त्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय
स्वतः स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥

समानपदत्वादिति १ (कै)

अतिदेशेन परावयनतया विशिष्टस्याखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य
सखण्डत्वस्यातिदिश्यमानधर्मविबद्धतया तत्रप्रयुक्तत्वप्रतिबन्धाभाव
इति भावः ॥ नन्वस्य उक्तरीत्या विरोधोऽस्यैवेत्यत आह ।

यच्चेहेति । (कै)

पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेस्तेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्या पूर्व-

१ अ ६ । पा ४ । सू १४८ ॥

मैवम् । सामर्थ्येहेहापि सत्त्वात् । पीड्यमानसम्बोधका पीडेति हि
वाक्यार्थः । आह च । “सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणम् । व्रजानि
देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सती”ति ॥ समानवाक्ये निघातयुग्मदम्भदा-
देशाः । “आख्यातं सविशेषणं वाक्यम्” इति वार्तिककारवचनादिति भावः ।
अङ्गप्रवृत्तं किम् । उभयोः पृथगाद्युदात्तता मा भूत् । वदयद्वयं किम् ।
स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् कुण्डेनाटम् । आम् एकान्तरमामन्वित-

राद्युदात्तत्वं च भवति । ‘कूपे सिद्धन्निति’ । अत्र पराङ्गवद्भावे सति
एकपद्याख्यप्रसङ्गः स्वाश्रयं पदादित्वं भविष्यति सर्वातिदेशेषु ह्यविरुद्धं
स्वाश्रयं भवति, किं च नाम्नातिदेशिकं सकारस्य किञ्चिच्छास्त्रीयं
कार्यमस्ति अतोऽपि स्वाश्रयं भवत्येव, यथा नमते दण्डः स्वयमेवेत्यत्र यक्-
प्रतिषेधे श्रुत्, इदं तर्हि चर्म नमन् अत्र पराङ्गवद्भावे सति समान-
पदस्यात्वात् गत्वं स्यात् सत्यपि समानपदत्वे । ‘पूर्वपदात्सञ्जायामग’ इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१५७

(च. २ । पा. १ । षा. २) (सुभामन्विते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ।)

निष्ठस्त्राश्रयनिष्ठत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ परनिष्ठ-
स्त्राश्रयनिष्ठतौ च मानाभावादिति भावः । किं चामन्विते परे
पूर्वप्रत्यासत्त्या आमन्वितरूपपराङ्गवत् कार्यभागिति उक्ते आमन्वि-
तले वैकल्पप्रयुक्ताप्राप्तकार्यातिदेश एव लभ्यते न षत्वणत्वयोस्तद्धन-
यन्नाह

शब्देनेति । (कै)

आमन्वितशब्देनेत्यर्थः ॥

यथा नमत इति । (कै)

अन्तर्भावित्पर्याप्तौच नमिः । न दुहेति कर्मवत्त्वाश्रययकि प्रति-
शिद्धे कर्त्ताश्रयः शप् तच्च निषेधादित्यतिदेशाश्रयाप्रवृत्तिः । इह तु

मन्तिक इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम् । कूपे सिञ्चन् वर्मनमन्
षत्वणत्वे प्रति पराङ्गवद्भावो न भवति । समानाधिकरणस्योपसंख्यानमन-
न्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूच्या सीथ्यन् । न च परस्वराङ्गवद्भावे कृते
पूर्वस्यापि सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । स्वरे इत्यवधारणात् । पराङ्ग-
वद्भावे कर्तव्ये तस्य दुर्लभत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरे इति न कर्तव्यम् । कूपे
सिञ्चन्नित्यत्र स्वाश्रयपदादित्वसत्वात् “सात्यदाद्योर्ः”ति निषेधसम्भवात् ।

नियमादसंज्ञायां न भविष्यति, नायं नियमस्य विषयः पूर्वपदशब्दो हि
समासावयवे रूढः, तेन समास एव नियमः, अथ तु पूर्वं पदं
पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो 'व्याख्यायेत ततः स्वरग्रहणशक्यमकर्त्तुम्
अक्रियमाणे तस्मिन्समानाधिकरणस्योपसंख्यानमित्येतदपि शक्यमकर्त्तुम्,
कथं परस्वराङ्गवद्भावे कृते चिणो लुङ्न्यायेन विषयमेदान्तराद्यस्यादृत्तौ
पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति, सति तु स्वरग्रहणे स्वरादन्यत्र

(सुभामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ. २। पा. १। आ. २)

अतिदेशस्याप्रवृत्तिरेवेति यथा कथञ्चित् दृष्टान्ततेति बोध्यम् ॥
यद्यप्यनेन णत्वमपि परिहृतं तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातु-
रेकदेश्याह भाष्ये

चर्मनमनिति ॥ (भा)

तध्वनयन्नाह

सत्यपि निमित्तेत्यादि ॥ (कै)

नियमादनेति । (कै)

यद्यपि विध्यर्थत्वमेवाष्टमे स्थापयिष्यति तथापि योगविभागे-
नात्र नियमोपपत्तिरित्यभिमानः ॥

'समासावयव एवेति । (कै)

एवं च नियमेन वाक्यव्यावृत्तिः कर्त्तुमशक्येति भावः ॥ भाष्ये

१ उपसम्बन्धकैयटपुस्तके "समासाद्यवयव एव" इति पाठोऽस्ति ॥

खलं तु "पूर्वपदात्संज्ञायामे"वेति नियमान्न भविष्यति । समासाभावेऽपि
पूर्वं पदमिति यौगिकार्थमात्रस्य लक्ष्यानुरोधेन ग्रहीतुं शक्यत्वादिति
भाष्यम् । यदा । आम्न्त्रिते हत्यस्योपस्थितत्वादामन्त्रितत्वयुक्तकार्यं प्रत्येव
सन्निधानात् पराङ्गवद्भावः । तथा च पराङ्गवद्भावे सामानाधिकरण्याद्योप-

पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्यं, नन्वसति खरग्रहणे
परशुना वृश्चन्नित्यत्र वृश्चन्निति प्रातिपदिकं, न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति
प्रतिषेधः, "न डिस्त्रुञ्चोरि"ति निषेधास्तिङ्गात्, तत्र पराङ्गवद्भावेन
प्रातिपदिकानुप्रवेशात् "सुपो धातुप्रातिपदिकयोर्"ति सुब्लुक् प्रसज्येत
खरग्रहणे तु सति सुब्लुकि कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावामावः । नैतदस्ति । पारद-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १५६
(अ. २ । पा. १ । आ. २) (प्राक्कङ्कारात्समासः । २ । १ । ३ ।)

अविशेषेणेति

एकदेश्यक्तिः । अष्टमे रुद्धयोरेवानयोर्घृणस्य सिद्धान्तयिष्व-
माणत्वात् अखण्डपदस्यैव तत्र समानपदेन घृणसाच्च । उक्तयुक्तैव तु
एतवारणं बोध्यम् । एवं च स्वरघृणमपि व्यर्थमिति बोध्यम् ॥

प्राक्कङ्कारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

अवधित्वद्योतनेति ॥

अत्र करणे ल्युट् कर्तुः करणत्वविवक्षया बोध्यः । द्योतकाक्षेप
इत्यर्थः ॥

१ उपपत्त्यर्थेयते “अवधित्वद्योतन” इति ल्युटन्तपाठो नास्ति ।

“द्योतक” इत्यस्ति ।

संख्यानं, स्वरघृणं चेत्युभयमपि न कर्तव्यमिति स्थितम् । परमपि
इत्यसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आते धितर्मन्तां मुक्तमेतु । प्रतित्वा
दुहितर्द्विवः । द्योष्व दुहितर्द्विवः । अथयप्रतिषेधश्च । उच्चैरधीयान ।
अथयोभावस्य तु नायं निषेध इत्युक्तम् ॥

इतिद्वयान्तरितं संनिधानात्परशब्देन गृह्यते तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्-
नन्तकार्यं एव पराङ्गवद्भावो न प्रातिपदिककार्ये । ‘उच्चैरधीयानेति’ ।
उच्चैरधीः शब्दो स्तरादिस्वन्तोदात्तो पठितौ अधिकरणशक्तिप्राधान्यात्
तस्मिन्निमित्तं च ॥

पर्यायः स्यादिति । (कै)

अधिकारसम्बन्धसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वादित्याशयः । अनेन
अधिमयन्थ एकदेशिनोरुक्तिरिति सूचितम् ॥ भाष्ये

सत्यां समाससंज्ञायामिति । (भा)

प्राक्पदोपादाने ऽस्याधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया
तत्साहित्येनासां विधानादचनात्ममावेशः ॥ नन्वेवमपि पर्यायः
पाप्मेति कथं समावेश इति चेत्तत्राह

स्वरितत्वादेवेति । (कै)

प्रत्यय इत्यादिवत् । अन्यथा समासः “सहसुपे”त्येकमेव भवे-
दिति भावः ॥ अधुनाधिकारत्वाभावेऽपि समावेशं शङ्कते । भाष्ये

समाससंज्ञायामिति । (भा)

प्राग्ग्रहणाभावे समासः । “सहसुपे”त्येव सर्वत्र समाससंज्ञा-
विधिः । सहसुपेत्यंशस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र सम्बन्धोऽपि
अव्ययीभावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तसमासस्य चाभाव इत्यभिमानः । अत
एव विस्फुटादयो ऽवकाशा इत्यधिमभाष्यं सङ्गच्छते । सङ्ख्यव्ययी-
भावादिसंज्ञाविनिर्मुक्तो विषय इति भावः । मुख्यं सामानाधिकरण्यं
नास्तीति “विशेषणं विशेष्ये”त्यचोभयोपादानसामर्थ्येन शब्दजन्य-
बोधविशेष्येयोर्यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तन्प्रवृत्तेरिति भावः ।
कश्चिदेकदेशान्वयोऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १६१
(अ. २ । पा. १ । आ. २) (प्राक्कारात्समासः । २ । १ । ३ ।)

अवयवकार्यमिति । (कै)

समासविशेषप्रयुक्तः स्वर इत्यर्थः ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

समासाधिकारे स्वरविधानादिति भावः ॥

भृतसमासेति ॥ (कै)

सिद्धसमासेत्यर्थः ॥

इवार्थस्येति । (कै)

इवद्योत्योपमानत्वमिहूपकोपमेयरूपार्थस्य समासवाच्यत्वेत्यर्थः ॥

तद्वक्ष्यति

उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

येनैवावयवकार्यमिति । (भा)

कर्मधारयः ॥

काकतालीयम् । (भा)

इत्यत्रावयवरूपरूपप्रत्ययाख्यं कार्यमित्यर्थः । तच्च काकतालेत्या-
दिपञ्चमे व्याख्यास्यते ॥

ऊनीवर्थ इति । (कै)

पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुकूल्येनाप्रमाणतया
टजेष्ट्य इति बोध्यम् । पुनर्गवः पुनाराज इत्युपात्तोदाहरण-
मादायैव भाष्यप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् ॥

एकार उदात्त इति । (कै)

ऋदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः ॥

निघातं परत्वाद्वाधित्वेति ।

एवं च भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धे-
रिति चिन्धम् ।

'गतिर्गताविति निघातो यथा स्यादिति (भा)

भाष्ये । यद्यप्यच्छब्दस्य प्रकृतिस्वरे 'प्रवृद्धादित्वादनोदात्तत्वे
वा शेषनिघातेनापि 'गतिश्चेति सूत्रस्यकैयटोक्तरीत्या अत्रत्यकैयट-
रीत्या च पुनःशब्दे ऽनुदात्तत्वं सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवश्यं गति-
संज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । "गतिश्चेति" (१।४।६०) सूत्रे पुन-
रुत्स्यूतशब्दः प्रवृद्धादित्वादनोदात्त इत्युक्तम् । इहोच्छब्दस्य प्रकृति-
स्वर इत्युक्तम् । तथापि पुनरुत्स्यूतमित्यादौ असमासे पुनःशब्दस्य
निघातरूपफलाय सावश्यं बाध्या । समस्तपुनरुत्स्यूतशब्दस्तु "सुपे"ति
सूत्रेण समासादनोदात्त एवेति भाष्याभिप्रायः । न च नित्य-
समासत्वात्कथं वाक्यसम्भव इति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन
हान्दसत्वादेव समासे गतित्वाभावेन गतिसमासस्याचाप्रवृत्तेः । अत
एवोत्तरसूत्रे "सुपे"त्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं वक्ष्यति भगवान् ।
अत एव समासार्था गतीतिस्वरार्था वा गतिसंज्ञेति भाष्ये नोक्तम् ।
हन्दिषि पुनःशब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ

१ अ ८ । पा १ । सू ७० ॥ २ प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १४७ ॥

३ अ १ । पा ४ । सू ६० ॥

समाससंज्ञा सावकाशा तत्र गतिसंज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तेरत
आह

भाषायां त्विति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । “पुनश्चनसौ ह्रन्दसौति” गतिसंज्ञाविधायक-
वार्तिकविरोधात् लोके समस्तपुनराधेयशब्दानभिधानेन समासा-
नोदान्तस्यैव तत्र स्त्रीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । सति हि तस्मिं-
स्तेनैव सिद्धमित्यत्रत्याभाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् ॥ एवं सहसुपे-
त्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव
प्राप्नोति न समावेश इत्याह भाष्ये

एवमध्येकासंज्ञेतीति । (भा)

तस्मात्प्राग्वचनं कर्त्तव्यमिति (भा)

सिद्धान्ताशयस्तु उक्त एव । एवं च किमित्यवकाशनिराक्रियेति
शब्दा तत्समाधानं च कैयटोक्तमसङ्गतमेव पूर्वपक्षिणो ऽज्ञानस्याव-
श्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेऽपि सिद्धान्तिनोचतेः । अवकाश-
प्रदर्शनेन तत्खण्डनं तु समाधानान्तरसम्भवाद्नादरेण । किञ्च
ज्ञापकेन “विस्मष्टपटुः । काकतास्त्रीयमि”त्यादौ समासे परेणोक्ते
तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राय
इति सुधियो विभावयन्तु ॥

एवं मन्यते संयुक्ते विधानादिति । (कै)

विपूर्वकधाञः करणे शक्तः “सहसुपे”त्यनेन समाम इत्यस्या-

संयुक्तकरणात्संज्ञायाः सर्वार्थत्वं न तु “सहस्रुपे”त्येतन्मात्रोदाहरण-
विषयत्वमित्यर्थः । पवं च तत्तद्विग्रयसमाससंज्ञाया अनवकाशत्वा-
न्नाभिः समावेश इत्यभिमानः ॥ नन्वेवंविधमिर्दलविचारकरणं भाष्ये
अनुचितमत आह

नायेति ॥ (कै)

सहस्रुपा । २ । १ । ४ ॥

सहस्रुपेति । (कै)

तस्यामर्थ्यात्मसास इत्येकत्वस्य विवक्षणाच्च सहभूतस्यैका संज्ञेति
भावः ॥ ननु यद्यपि प्रत्येकं समासत्वे प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्येकं न प्राति-
पदिकत्वं तथापि समासस्य समुदायान्तात्मकतया समासग्रहणस्य
वाक्यनिवर्त्तकनियमार्थत्वं नोपपद्यते किन्तु विध्यर्थत्वमेव स्यादत
आह

सहस्रुपा ॥ इह सहेति योगो विभज्यते । सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते ।
कतिपयतिष्ठन्तमात्रविषयोऽयं योगः । सुप्पुपेति पुनरारम्भात् । अतोऽति-
प्रसङ्गो नोद्भावनीयः । यो जात एव पर्यभूषत् । यः श्रम्बरं अन्वविन्दत् ।
योगविभागसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्नेह । सम्ययच्छब्दव्याया इन्द्राय भागम् ।
अत एव नित्यं श्रौतेत्वधिकारे उदात्तवता गतिमता च तिष्ठा गतेः समास

“सहस्रुपा” ॥ सहवचनं किमर्थं यावता द्वितीयैव सहार्थमाप्नोष्यति
यथा वृद्धो ब्रूनेति, सहभूतयोः समाससंज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१६३

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(सहस्रपा । २ । १ । ४ ।)

कृतद्वितेति ॥ (कै)

एकशेषेत्विति । (कै)

समुदायस्यैकार्थीभावेनार्थवत्त्वात्प्राप्तौ निधमार्थं तदिति भावः ॥
“काकताञ्जीयमि”त्यादौ प्रत्येकं कृत्यथोत्पत्तिरपि दोषो नेत्याह

समासाच्चेति ॥ (कै)

ननु समुदाये समासत्वाभावोऽत आह

प्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

तत्सामर्थ्यात्समासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥

‘एकत्वन्न विवक्ष्यत इति । (कै)

१ “एकवचनं न विवक्ष्यते” इत्युपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

इति वार्तिककृता यदुक्तं तदिहैव योगं विभज्य साधितं भाष्ये । एवमिवेन
समास इत्यपि सुप्पेत्त्वेन सिद्धमित्युक्तम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा वार्तिक-
रीत्या नित्यसमासतापत्तौ य आनयत् आयोगयत् सम्यक्छेत्वादेरसङ्गत-
त्वापत्तेः । जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पदद्वयत्वेन पाठासङ्गतिप्रसङ्गात् ।
अत एवोद्गाहुरिवेत्यादौ व्यक्तव्यवहितप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । यद्योत्तरम्-
गोनां प्रामाण्यात् । तिङ्समासस्तु कृन्दस्येव । अत एव कर्मणा यमभिप्रैतो-
त्वत्रैकपथं नेति हरदत्तः । अतदपि असार्वत्रिकत्वादेव सिद्धम् । युक्तं

अन्यथा पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र यथा इयोरप्यागमनेन सम्बन्ध एव
समाससंज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका संज्ञा
भवति । किं च स्याद् यद्येकेकस्य संज्ञा स्यात्, इह ऋक्पाद इति समा-

प्रातिपदिकादित्यनेनाम्बधादिति भावः ॥ ननु तद्विरोधात्
प्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्ध एव स्यादत आह ।

अनभिधानाद्देति । (कै)

एवं च लक्ष्यानुरोधादेव समासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥

समुदायस्यैवेति । (कै)

अवयवेभ्यः समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भावः । इदं चिन्त्यम् ।
सुबन्तं समर्थं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येकं तस्य
तस्य च संज्ञास्वाभास्यसुदाये संस्कार्यत्वस्य दुर्लभत्वात् । किं च
समुदायद्विर्वचनदृष्टान्तो ऽयुक्तः वैषम्यात् समुदायसंज्ञत्वावयवाना-
मननुग्रहात् ॥

अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्देतीति । (कै)

चेदम् । छान्दसत्वेनैव तत्र सुबलुको वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एकवचनमुत्स-
र्गतः कश्चित् इति भाष्यात्समासादुत्पन्नस्य सोः पर्यभूषदित्यादौ ह्रस्वङ्ग-
दिक्तोपसम्भवेऽपि यत्प्रकरोतीत्यादौ श्रवणापत्तेः । न च नपुंसकताभ्युपगमेन
निर्वाहः । यत्प्रकुरबते इत्यादौ ऋक्षापत्तेः । प्रकुरीरद्वित्यत्र नलोपापत्तेश्च ।
तस्मात्प्रात्यादौ प्रभवतीत्यादिप्रयोगेषूपसर्गः पृथक् पदमेव । वागर्थाविवे-
त्यादाविवशब्दस्तु समस्तः पृथग्वा । उद्गाहुरिव वामनः कचाचित्तौ विध्व-
गिवागजौ गजावित्यादौ पृथगेवेति तत्त्वम् । यत् कश्चिद्वेदेन समासश्रद्धा-

सान्तः प्रसज्येत द्वौ च स्वरौ स्यातां 'द्वक्तद्धितसमासाश्चे' त्यत्र तु समासश्च
समासस्येत्केषोषो शास्त्रास्यते तेन समाससमूहस्य संज्ञाविधिर्नियमार्थ
इति वाक्यस्य न भविष्यति, अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्तत्वादि

वस्तुतः समसर्गं संक्षेप इत्यन्वर्थः । नचासावनेकस्यैव । एकस्यापि
विसृतस्य संक्षेपदर्शनादतोऽन्वर्थत्वेन कथमेतदर्थस्लाभ इति चिन्त्यम् ।
तस्माद् गर्गदण्डनन्यायसत्वात्कथमेकैकस्य प्राप्तिः । लक्ष्यानुसाराच्च
तस्यैव न्यायस्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एव प्रश्नः । इतरो लक्ष्या-
नुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहस्रदण्डमित्याह

प्रत्येकमिति ॥ (कै)

लक्ष्यदर्शनादीति । (कै)

आदिना “मालादीनां चेति” ज्ञापकसंग्रहः । अत्रापि गर्ग-
दण्डनन्यायाश्रयणेन लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् ॥

योगावयव इति । (कै)

१ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

न्दस इत्याह । तन्निर्मुक्तम् । तैत्तिरीयपृथक्पाठविरुद्धं च । इवसमासे
समासर्गां औतौमुपमामुदाहरतां आलङ्कारिकायां प्रतिकूलं च । किञ्च ।
“हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन्मातेव हितकारिणीम्” “अद्वैतमप्यनुभवाभि
करस्य विन्वतुल्यं शरीरमहिनिर्लस्यनीव वीक्ष” इत्यादयः समस्तप्रयोगा
न ह्यस्ति प्रथमान्तेनैवेत्यन्यपदार्थसूत्रस्यभाष्यसम्भवाः । अत एव अग्निरिव
राजो वायुरिव प्राण इत्यादि परिशिष्टोदाहरणमपि सङ्गच्छते इत्यास्तां
वावत् । इदं त्ववशिष्यते । तिष्ठसमासे कृते परमपि तिष्ठ्ति तिष्ठ इति

अर्थं समासग्रहणं स्यात्, ‘समासाच्च तद्विषयादित्यत्रापि प्रातिपदिका-
दित्यनुवर्तते समूहस्य च प्रातिपदिकत्वं न त्वेकैकस्य समासस्येति समासा-
दित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्धः प्रत्ययः, तदेवं समुदायस्य यथा

योगोऽष्टाध्यायी । अद्यपि योगविभागाभावेऽपि अथवाव-
थवस्य समुदायावथवत्वन्यायेनाष्टाध्याय्यवथवत्वमस्यैव तथापि साक्षा-
दवथवत्वमेवात्र विवक्षितं तच्च योगविभागमन्तरेण न सम्भवतीति
बोध्यम् ॥

संख्याया विवक्षितत्वादिति । (कै)

सुवन्तत्वादेः प्रत्येकसमाप्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ “अनुव्यचलदि”-
त्यत्र समाससंज्ञायाः फलं दर्शयति ।

शाकलेति । (कै)

अन्यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यात् इत्यर्थः ॥ खरस्तु न
फलमित्याह

समासान्तोदात्तत्वमिति ॥ (कै)

केचिन्मतसिद्धखरं दर्शयति

निघातं बाधित्वा सति श्रुत्यत्वात्समासान्तोदात्तता प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः ।
पर्यभूयत् तदेवानुप्राविशदित्यादौ क्वापि अन्तोदात्तपाठदर्शनात् । अत्रेदं
तन्मू । तिष्ठि चोदात्तवतीति गतेर्निघातविधानं क्वापकं तिष्ठसमासे
अन्तोदात्ताभावस्येति । भाष्यमते तु गतिकारकोपपदात्कादिति सूत्रे
ह्रस्वदृश्यस्य प्रत्याख्यातत्वात् कश्चिदोष इति । इहेदमवधेयम् । सहेति
तिष्ठसमासे सुप्पुपेति विहिते च वागर्थान्विव पूर्व भूतो भूतपूर्वं इत्यादौ अण्यथी
भावादिविशेषसंज्ञाः संख्येव न । तत्तदधिकारेऽस्वस्यापाठात् । एवं विस्व-

स्यादेकैकस्य मा भूदिति सङ्ख्यद्वयं, नैतदस्ति प्रयोजनं, समास इति
महती संज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसंज्ञा यथा विश्रयैत यस्मिन्समुदाये पदद्वयं
परस्परं समस्यते स समासः ह्यणश्चेत्यधिकारयो घञ्, तस्मादनर्थकं सङ्ख्य-

तच्चानोरिति ॥ (कै)

केचिन्मतद्रूपणमाह

एवं चेति ॥ (कै)

अवक्तव्यमिति । (कै)

समासासमासयोः स्वररूपे चाविशेषादित्यर्थः ॥ एकादेशस्य सर्वधोदान्तत्वादिति भावः ॥ “अनुव्यञ्जदि”त्यत्र यणश्रवणं विशेषः । अयञ्च नित्यसमास इति तात्पर्यम् ॥

सतिशिष्टत्वादिति । (कै)

वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सति शिष्टत्वमित्यर्थः ॥

तिङ्कत्वस्येति । (कै)

एषट्ः काकतालीय इत्यादावपि तत्रापि सुप्तृपेत्वस्य प्रवृत्तेः । विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु समासाच्च तद्विषयादित्यादयः स्वरश्चप्रत्ययार्थमारभ्यमाणा अपि वृद्धकुमारौवरन्यायेन समाससाधका इत्यस्मिन्नपि पक्षे विशेषसंज्ञाविरहस्तस्य एव । समासश्चतुर्द्धेति तु प्रायोवादमात्रम् । अत एव पठन्ति ।

“कः समास इति प्रश्ने विस्पष्टपटुगोचरे ।

समासमात्रं चेद्ब्रूयविस्पष्टपटवो हि ते” ॥

इह विस्पष्टमिति पाठवस्य विशेषणम् । एकदेशान्वयस्याप्यत्र श्लोकार एवं पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादि पूर्वाचार्यपरिभाषितम् । यद्यपौह

इयं तत्राह । ‘सङ्ख्यसङ्ख्यं योगविभागार्थमिति’ । इहैत्येको योगः, सन्धिव्येव, सुप्तृह समस्यते केन पदविधित्वात्समर्थेन । ‘अनुव्यञ्जदिति’ । तत्र सन्धिव्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्देः पूर्वं समासः पश्चादनोः, तत्र नित्यसमास-

सुपां यद्यपि सप्रकृत्यर्थः विशेष्यगतसंख्याभिधायित्वसुत्सर्गस-
थापि “स्यात्प्रातिपदिकादि”ति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन तिरुपि
क्रियागतायाः कर्त्वादिबन्धाहारोऽपि तत्संख्याया एव भानमिति
सिद्धान्ते इदम् ॥

वचनग्रहणादिति । (कै)

प्रातिपदिकार्थसूत्रस्यासंख्यार्थकादित्यर्थः ॥

केवलायाच्चेति । (कै)

प्रातिपदिकसंज्ञासत्वेनास्यापि प्रकृतित्वमिति भावः ॥

हल्ङ्यादिस्लोप इति । (कै)

योगविभागखेष्टसिध्दर्थतया क्वन्दिषि तदिपथे एवैतत्समासप्रवृ-

१ अ४ । पा१ । सू१ ॥

तदीयमहासंज्ञाव्यवहारसामर्थ्यात्स्वीक्रियते । तथापि तत्सर्वमौत्सर्गिकमेव ।
अङ्गपोष्यत्वादेस्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्राधान्यात् । उन्मत्तगङ्गमित्यस्यैवाभावे-
ऽन्यपदार्थप्राधान्याच्चेति दिक् । यद्यपि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ वर्तिपदयोरेतान-
र्थव्यम् । अजहत्स्वार्थायां तुभयोरेपि विशिष्टार्थता तथापि एकार्थीभा-
वात्पूर्वस्यामवस्थायां यौ एतत्पूर्वपदार्थी तयोर्वृत्तौ प्राधान्याप्राधान्याभ्यां प्रवे-
शमाश्रित्योक्तानामौत्सर्गिकव्यवहाराणां निर्वाहो बोध्यः । षोडशायं
समासः । तथाहि ।

त्वाद्देः श्राक्काभावः, समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति ‘तिङ्ङित्तिङ्’ इति
निघातात्, अन्वो ‘गतिर्गता’ विति निघातः, वेर्यंशादेश उदात्तस्वरितयो-
रित्यटः स्वरितत्वम् । अन्ये तु सति शिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवतीत्याहुः ।

त्तिरिति भावः । एतेन प्रकुर्वीरञ्जित्यादौ समासे नलोपः स्यादित्यास्तम् ॥ सुवृत्त्यन्तिस्त्रीकारे संमतिमाह

अत एवेति । (कै)

अन्ये लिट्यङ्चिबीजं तु पञ्चतिकाक्षमित्यादावेवं सति बद्धवचना-
देरापत्तिः । तस्माद्बचनग्रहणेन संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहणं
नलेवं विधानां किंचेषामैकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मान-
मिति ॥

अतिङित्यादाविति । (कै)

तत्राङित्यस्य “अनवकृत्यमर्षयोरि”ति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन
समासविशेषणतया समर्थनेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्या-

१ अनवकृत्यमर्षयोरिकं वृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

“सुपां सुपा तिष्ठा नाम्ना धातुनाथ तिष्ठां तिष्ठा ।

सुवन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैः” ॥

सुपां सुपा । राजपुरुषः । तिष्ठा । पर्यभूयत् । नाम्ना । कुम्भकारः ।
धातुना । कटपूः । अजखम् । तिष्ठान्तिष्ठा । पितृतखादता । तिष्ठां
सुपा । णङ्गिणोः । इह समासे पूर्वपदोत्तरपदपुरस्कारेण्ययं विभागः ।
तेन मध्यमानामव्यवस्थितत्वेऽपि अदोषः । यद्दि रे याद्दि रे इत्यस्य
सुवन्तपूर्वोत्तरपदत्वात् । सर्वैश्वरीषु पूर्वपदस्य पदत्वमव्यभिचारि । अत

विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिष्ठेकत्वस्योक्तत्वात्,
यथा वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यादिति प्रथमैकवचनं ह्यण्डग्रा-
दिकोपः, एवं चैकप्रयादानुवचनहेतवेदत्तेत्या ‘म एकान्तरमामन्वितमन-

नन्वयेन च चिन्त्यमेतत् ॥ ननु पुनः शब्दस्य गतित्वात्कुगतीत्येव
भिद्धं सद्भावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभावात् "गतिरन-
न्तर" इति उच्छब्दस्य स्वरानापत्तिरत आह ।

पुनः शब्दस्येति । (कै)

ह्रस्वसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वादिति भावः ॥ अन्यत इति
सूचितामरुचिमाह

काठकेऽन्तोदात्त इति ॥ (कै)

अव्ययादिति लुगिति । (कै)

तदन्तस्थाप्यव्ययत्वादिति भावः ॥

१ अर्द्ध । पा२ । सू३६ ॥

एव समासग्रहणं नियमार्थमित्ययं ग्रन्थो यत्र पूर्वे भागः पदं तद्विषयकः ।
तेन बहुपटव इत्यत्र टकाराकारस्योदात्तता सिध्यतीत्यर्थवत्सूत्रे व्युत्पादि-
तम् । इवेन समासो विभक्त्यन्तोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ इह उक्त-
योगाभ्यां सिद्धं समासमनूय विभक्त्यन्तोपभावस्वरौ विधीयेते । तिङन्ता-
पेक्षया इवशब्दस्य परनिपातस्तु राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् । वासयसौव
बेधसः । जीमूतस्येव भवति । येषां विशिष्य लक्षणं नास्ति ते समासाः
सहस्रपेट्याभ्यां सिध्यन्तीति स्थितम् ॥

न्तिक' इति निघातप्रतिषेधो भवति । योगविभागश्चेष्टसिद्धार्थ इत्यतिप्र-
सङ्गो नोद्भावनीयः ॥

अथययीभावः । २ । १ । ५ ॥

च्चिप्रत्ययेन क्वचिदेवकार्येऽव्ययत्वारोपबोधनान्यत्कार्यलाभः ।

नतदन्वर्थेति । (कै)

शब्दतो ऽलाभादिति भावः ॥ प्रापिकत्वमेव दर्शयति
 “सुप्ते”त्यादि ॥

अथययीभावः ॥ अधिकारोऽऽम् ॥

“अथययीभावः” ॥ इह लघ्वर्थे संज्ञाकरणमित्येकाक्षरा सञ्ज्ञा-
 कार्या किमर्थं महती क्रियत इत्याह । ‘अन्वर्थमञ्ज्ञा चेयमिति’ । अनव्यय-
 मव्ययं भवतीत्यथययीभावः, भवतेर्ण उपसंख्यानमिति याप्रत्ययः, अन्वर्थत्वे किं
 निध्यतीत्यत आह । ‘तेनेति’ । पूर्वपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणार्थं सूत्रप्रति-
 शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात् स्यात्सम्प्रादव्ययौभावेऽव्ययार्थः प्रधान-
 मिति सूच्यते, एवं ह्यव्ययानव्ययसमुदायो ऽव्ययधर्मलाभादव्ययं भवतीति,
 किं सिद्धं भवति, समृद्धा मद्राः सुमद्रा इत्यादावुत्तरपदार्थं प्राधान्येऽव्ययौ-
 भावस्यातिप्रसङ्गः परिहृतो भवति, पारेगङ्गं हिमुनि उन्मत्तगङ्गामित्यादौ
 च वचनादव्ययौभावः, एवं चानव्ययमव्ययं भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकार्यस्यापि
 लाभादव्ययौभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्यं, लुप्मुखस्वरोपचाराः प्रयोजनमिति
 परिगणनं वक्ष्यामीत्येवमर्थं तदिति चेन्न, अथैव परिगणय्यान्वर्थत्वेन वा
 विशिष्टकार्यविषयमव्ययत्वमनुमीयताम् ॥

(अत्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

अत्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृ-
द्ध्यर्थभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-
पश्चाद्यानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंप-
त्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ॥

समुदायस्येति । (कै)

गर्गदण्डन्यायेन सुपासहितमत्ययं विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानम-
त्ययीभावसंज्ञकमिति वचनव्यत्ययेत्यर्थः ॥

हरौ इति अधिहरि भक्तिः । हर्यधिकरगिका भक्तिरिति-
बोधः । अधिसप्तम्यर्थवाचकः । उपकृष्णमित्यादावुपः समीपवाचकः

अत्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-
पश्चाद्यानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ अत्ययमिति योगो
विभक्त्येते इति गम्भीराह्वयः (४ । ३ । ५८) अत्ययीभावाच्च (४ । ३ । ५९)
इति सूत्रे न्यासकारः । तेन दिशोर्मध्यमपदिशमिति सिद्धम् । शर-
दादित्वादृष्ट् । “कौवेऽत्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्यं विदिक् स्त्रियामि”त्व-

“अत्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव-
पश्चाद्यानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु” ॥ श्रुतत्वादव्यस्यैव

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अख्यं विभक्तिसमीपसद्विभृद्वाधौ-
भावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगमद्यसादृश्यसंपत्तिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

अन्वयसंज्ञाविधानादिति । (कै)

प्राचीनोक्तमहासंज्ञाकरणेन तत्संमतोऽर्थोऽप्यस्य संमत इति

भावः ॥

क्वत्समीपमित्यर्थः ॥ अत्राख्यानं वाचकत्वादेव पूर्वपदार्थप्रधाना-
ख्योभाव इत्युत्सर्गस्य निर्वाहः । द्योतकत्वे हि द्योतार्थस्य विशेषकताया

मरः ॥ वस्तुतस्तु योगविभागं विनापीष्टसिद्धिरिति सूत्रश्लेषे वक्ष्यामः ।
विभक्तिरिह कारकशक्तिः । विभव्यतेऽनया प्रातिपदिकार्थं इति
द्युतपत्तेः । वचनशब्दः कर्मसाधनः । स च प्रत्येकं विभक्त्यादिभिः सामानाधि-
करणेन संबध्यते । पूर्वनिपाताभावः सौचः । अन्वयेषु द्योतकतया वर्तमानं
सुबन्तमख्यं सुबन्तेन सह एकार्थभूतं सत् समाससंज्ञं प्राक्स्यात्ततोऽख्यौ-
भावसंज्ञमित्यर्थः । यद्यपि सुसुपेत्वेव समासः सिद्धस्तथापि तस्यासार्वत्रि-
कता पुनः समासविधिभिर्ज्ञायते । अत एव महाविभाषातः प्राक्पाठेऽपि
अख्योभाववद्ग तस्य नित्यसमासता । तथा च स्वपदविग्रह एव तत्र भवति ।
तथा च भूतपूर्वचरडिति (५ । ३ । ५३) सूत्रे दृष्टिः । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः ।
सुसुपेति समास इति । तथा शाकलसूत्रे (इकोऽसर्वे शाकल्यस्य ऋखच्च

विभक्त्यादयो विशेषणानि न समासस्येत्याह । 'विभक्त्यादिव्यति' । 'सम-
स्यत इति' । यद्यपि समास इति सञ्ज्ञामात्रं विधीयते तथाप्ययमनुध-
बोधनाय भिन्नयोः शब्दयोः संज्ञेयः प्रक्रियायां कियत इति समस्यत
इत्युक्तम् । 'वचनग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति' । तच्च कर्मसाधनं
विभक्त्यादिभिः सामानाधिकरणं, विभक्त्यादिषु वाच्येषु यदख्यं वर्त्तते विभ-
क्त्यादीनर्थान्यदख्यं वक्ति द्योतयतीत्यर्थः, विभक्तिशब्देन कारकशक्तिरभि-

(अव्ययं विभक्तिसमीपसम्बद्धिवृद्धार्थाभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चात्-
थानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

अव्ययस्य श्रुतत्वादिति । (कै)

श्रुतत्वरूपान्तरङ्गादित्यर्थः ॥ सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथमं संबन्धः
पश्चात्प्रकरणलब्धेनेत्येव युक्तमिति भावः ॥

एव न्यायत्वात्तद्वाधः स्पष्ट एव । स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये । एतेन
कुम्भादिपदानां तत्समीपे लक्षणोपादितात्पर्यग्राहकमित्यपास्तम् ।

[६ । १ । १२७] इति सूत्रे “सिद्धित्वसमासयोः प्राकणप्रतिषेधः” (वा)
इति नित्यग्रहणेन गार्थः । “इदमपि सिद्धं भवति । वाप्यामश्रो वाप्यश्रः
नद्यामातिर्नद्यातिरिति” (६ । १ । १२७ सूत्रस्थभाष्यम्) भाष्यं कैयटेन
व्याख्यत् । सुषुपेति समासः । संज्ञायामिति हि समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः
प्रतिषेध इति । तथा “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” (६ । १ । १५८) इति सूत्रे
असिद्धवदन्नेति (६ । ४ । २२) च सूत्रे कैयटेन स्वपदविग्रहो दर्शितः ।
ननूक्तरौत्या संज्ञायामिति वत्यङ्गादिष्वपि अविग्रहत्वं स्यादिति चेत् ।
सत्यम् । यौगिकार्थमात्रेण साम्यमाश्रित्य विग्रहकथनेऽपि पद्मत्वस्य
समासैकगम्यतया वस्तुतस्तस्येष्टत्वात् । एतेन कृष्णसर्पलोहितशाल्यादयो
व्याख्याताः । प्रकृतमनुसरामः विभक्तौ, हरौ इत्यधिहरि । येन सुबन्तेन

धीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति कृत्वा । ‘स्त्रीष्वधिक्त्येति’ ।
स्त्रीषु कथा प्रवर्तत इत्यन्वयः ॥ अधिक्त्येति, प्रस्तुत्येत्यर्थः । संनिधानाच्च
स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते स्त्रीविषया कथा प्रवर्तत इत्यर्थः । प्रायेण तु
प्रवर्तत इति पाठः । तत्र भिन्नकटकत्वात्क्लाप्रत्ययस्यानुपपत्तिः, पुरुषाः
प्रस्तुवन्ति कथा प्रवर्तत इति । अत्राहुः । अधिक्त्य या कथा सा स्त्रीषु
प्रवर्तत इत्यर्थः, तत्र प्रस्तावने कथने च कर्तुरेकत्वात्सिद्धः क्लाप्रत्यय इति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७७

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमीपसम्बद्धशृङ्गार्था-
भावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चादाद्यानुपूर्व्ययोगपश्चात्पृथक्संयत्तिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

प्रतिपिपादयिषिता इति । (कै)

विशेष्यतयेति शेषः ॥ तदुक्तम्

द्योतकस्य प्रणयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेष्यकबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यक-
बोधे कारणात्वेन कार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् । निद्रा सम्प्रति
न युज्यते इत्यतिनिद्रम् । युजसमाधाविति दिवादेरकर्मकस्य युज्यत

समासस्तद्व्युत्पत्तौ विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात् । तदर्थाद्योतकस्येह
अधिशब्दः । न चैवमलौकिके सप्तम्येव दुर्लभा । निपातेनाधिकरणस्याभि-
हितत्वात् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वादिति
वाच्यम् । अर्थेन चतुर्थीसमासस्थले यथा वचनसामर्थ्यादुक्तार्थस्यापि प्रयोगः
तथेह वचनसामर्थ्यादभिहितेऽपि सप्तमौत्वभ्युपगमात् । अभ्यन्तन्यायेन
वचनग्रहणसामर्थ्येन च विभक्त्यर्थमात्रदत्तेरव्ययस्य ग्रहणान्नेह । गृह्यस्योपरि
ग्रामस्य पुरः । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वर्तन्ते । न तु विभक्त्यर्थ-
मात्रे । अत एव “क्रमादसुं नारद इत्यबोधि” स इत्यादौ नातिप्रसङ्गः ।
इति शब्दस्य सर्वनामवत् प्रकृतपरामर्शकत्वेन कर्मत्वमात्रानभिधायकृ-
त्वात् । एवञ्च विभक्तिशब्दः सप्तम्यां पर्यवस्यति । अत एव परिशिष्टे

अन्ये त्वाहुः । कृतस्य कथा कर्तव्यकथेत्यर्थः, सा स्त्रीषु अधिप्रवर्तते
स्त्रीष्वधीति च प्रक्रियावाक्यं न त्वेतत्प्रयोगाह समासस्य निवृत्तत्वात् ।
'अधिस्त्रीति' । 'अथयोभावश्चे'ति नपुंसकत्वादङ्गलो नपुंसक इति ऋषः ।
'सप्तम्यर्थेऽयमिति', विभक्तिवचनतां दर्शयति । 'उपकुम्भमिति' । कुम्भ-
स्योपेति प्रक्रियावाक्यं बहन्नेन समासः । 'दुःशकं दुर्बलमिति' । मनुष्य-
नातिवचनौ शक्यवचनशब्दौ, किमर्थं पुनर्द्विगृह्यत्वमर्थाभाव इत्येव तिस्रं.

(अथयं विभक्तिसमीपसम्बद्धिबृद्ध्याभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य-
थानुपूर्व्ययोगपक्षसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २। १। ६।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । (कै)

द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्यार्थस्य समभिव्याहृतार्थविशेषणत्वमेवेति

भावः ॥ तदाह

इति रूपम् । अत्र निद्राकर्तृकवर्त्तमानयुक्तत्वाभाव इति बोधः ।
अतः सम्प्रति न युज्यते इत्यर्थः । अतिनिद्रामासौदित्यादौ तथा

“अधिकरणे” इत्येव सूत्रितम् । पाणिनिस्तु मात्राणाद्यवमभिप्रेत्य
विभक्तिशब्दं प्रायुक्तम् । निपातेनाभिहितत्वात् प्रथमान्तेनैवायं स-
मासः घञन्तेन वेत्यपि मतद्वयं परिशिष्टे स्थितम् ।
तदपि विभक्तिग्रहणे अधिकरणग्रहणे चाविशिष्टम् । समीपे, कृष्णस्य
समीपमुपकृत्यम् । अथयौभाव इत्यन्वर्थसंज्ञाश्रयणादसत्त्वरूपाण्यर्थ-
प्राधान्य एवायं समासः । समीपवर्तिप्राधान्ये तु बहुव्रीहिं वक्ष्यति
“संख्यायाव्ययासन्नेति” (२ । २ । २५) । उपदशा इति यथा । ननु समय-
ग्रामं निकषा लंकां आराहनादित्यादावति प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राह
रक्षितः । अभितः पक्षितः समयानिकषान्दारादिति द्वितीयापञ्चम्योर्विधान-
सामर्थ्यान्नाथयौभाव इति । यत्पूर्वम् दुर्घटदृष्टौ । चित्रस्य ग्रामं सम-

न सिद्धति, येन समस्यते तदर्थस्याभावोर्थाभावः, न चात्र शकानामभावः
किं तर्हि तदीयाया ऋद्धेः, अर्थाभाव इत्यर्थग्रहणं यत्र धर्मिल्लरूपस्यैवा-
भावस्तत्र यथा स्यात् धर्ममात्रप्रतिषेधे मा भूत्, तद्यथा ब्राह्मणेन ब्राह्म-
ण्यामुत्पादितत्वेन कस्य चिद्ब्राह्मणत्वं प्रसज्य प्रतिषेधति नायं ब्राह्मणो
यत्किञ्चनूचयति, इतरेतराभावे च मा भूत् गौरव्यो न भवतीति अत्रापि

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमीपसम्बद्धिद्वयार्था-
भावावयवसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपश्चात्कृष्यसंप्रतिशाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

समृद्धादीनां वाचकमिति । (कै)

निपातानां द्योतकत्वं वाचकत्वं च लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्येति

भावः ॥

व्यवहारविषये लक्षणा । इति हरिः । हरिशब्दः शब्दस्वरूपपरः ।
इतिः प्रकाशवाची । हरिशब्दप्रकाश इति बोधः । रूपस्य योग्यमनु-

येत्वादौ सापेक्षत्वादसमासे चारितार्थार्थाद्विभक्तिविधानस्य सामर्थ्यं नास्तीति ।
तत्र । समासस्य निवृत्यतया वृत्तस्य विशेषणयोगो नेत्वस्यैव प्रवृत्त्यापत्तेः ।
अन्यथा स्थूलस्य कुम्भस्य कार इत्याद्यपि स्यात् । समृद्धौ तु मद्राणां
सम्बद्धिः सुमद्रम् । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुमतौति तत्पुषः । समृद्धा
मद्राः सुमद्रा इति यथा । वृद्धौ दुयंवनम् । न चार्थाभावेनेह सिद्धिः ।
येन समस्यते तदीयार्थाभावे हि समासः । इह तु यवनानां नाभावः
किं तु तदीयाया वृद्धेः । अर्थाभावे, निर्मल्लिकं अविपन्नम् । संसर्गाभावेऽयं
समासः न त्वन्योऽन्याभावेऽपि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदन्यग-
तीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योऽन्याभास्य प्रातियो-
गिता वच्छेदकेनैव सह विरोधात् । तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् ।

वस्वन्तरं प्रतिषिध्यते न धर्मिस्वरूपम्, अतिशीतमित्थार्थाभावः कालान-
वच्छिन्नोऽभाव आश्रीयते इह तु संप्रत्यभाव इत्यव्ययस्य भेदेनोपादानम् ।
'अतितैल्लकमिति' । तिल्लका नाम ग्रामः । तिल्लभावे संज्ञायां कन्युप-
सङ्गानं, तत्र भवं तैल्लकमाच्छादनं तच्च कालविशेष उपभोग्यम्, उच्छे-
शीते वा ऽतिशब्दो नेदानौमित्थस्यार्थे वसंते, उपभोगकृत्वा च वृत्तौ

(अक्षयं विभक्तिसमीपसमृद्धिश्चृद्धाभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य-
थानुपूर्व्ययोगपश्चादृशसंपत्तिसाकल्याणवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

वाचक इति । (कै)

पुत्रसहित इति । सहार्थविशेषकबोधादिति भावः ॥

रूपम् । सङ्गमसि । साहित्यं समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्यं
च सहार्थः । ङस्यसहितं सकलं भोग्यमस्तीति बोधः । ङसाहित्यं तु
अत्रारोपितं प्रतीयते न वास्तवं शब्दशक्तिसमावात् । सकलं भोग्य-

ये तु वदन्ति । घटः पटो नेत्रत्रापि पटत्वात्प्रत्ययान्ताभाव एवार्थः ।
आज्ञात्वधिकरणान्यायेन जातेः पदार्थत्वादिति तेषामपि मते ऽर्थग्रहण-
सामर्थ्यादेवाच्छिन्नधर्म्यभावेऽयं समासो न तु धर्माभाव इति फलं तुल्यमेव ।
एष एवात्रत्वहरदक्षग्रन्थस्याप्याशयः । एतेन भूतले घटो नेत्रत्र घटाभावं
व्याचक्षाणाः परास्ताः । नित्यसमासप्रसक्त्या ऽसाधुतापत्तेः । कारकवि-
भक्तेरयोगाच्च । अत एव सिद्धान्ते क्रियाध्याहारेण कारकविशिष्टक्रिया-
प्रतीतौ तस्या एव निषेधः शब्दः भूतलाधारकघटाद्यभाव एवार्थः ।
गौरवं च प्रामाणिकं अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावश्चायम् ।
अत एव शब्दशब्दं नास्तीत्यत्रापि शब्दसाधुतार्थसाधुता चेष्यत एव ।
शब्दशब्दशब्दस्त्वस्य शब्दवशात्प्रतीतं निषिध्यते । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे

समावादेवान्तर्भवति यथा दध्युपसिक्त आदनो दध्योदन इति तद्वहारेण
पूर्वोत्तरपदयोः सामर्थ्यं नेदातीमुपभोगार्हं तैश्चकमाच्छादनमित्यर्थः ।
आच्छादनापेक्षस्यापि तैश्चकशब्दस्य गमकत्वात्समासः, नात्र तैश्चकस्य
कालानवच्छिन्नोभावो नापि संप्रति तस्याभावः किं तर्हि तदुपभोगस्येत्यर्था-
भावादत्यव्याप्तिसंप्रति भिद्यते । 'तत्प्राग्नितीति' । तच्छब्दो निपातोप्यस्ति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमीपसम्बद्धिबुद्ध्या-
भावात्प्रत्ययसंप्रतिशब्दप्रदावभावपश्चाद्यथानुपूर्व्यबोधोपपत्तिसादृश्यसंप्रतिशाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

न तु साकल्यस्येति । (कै)

“सकलमन्तौ”त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन स्रष्टिति प्रथममेव
सकलमन्तौति बोधात् साकल्यबोधकता सहशब्दस्येति भावः ॥

भोजनप्रतिपादने एव तात्पर्याच्च । सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्त-
निर्देशः । एवं सादृश्यं पदेऽपि । साम्नि अधीते । अग्निग्रथसहितं

शब्दः करोति हीत्यभ्युपगमात् । अयोग्यतानिश्चयस्तु न प्रतिबन्धकः ।
अन्यथा कृत्यम्यति शब्दो मूक एव स्यात्प्रतिवादिनः शब्दाद्वाक्यार्थाप्रतीतौ
तत्खण्डनकथाप्युच्छिद्येत । आहार्यः शब्दो बोध इति वास्तु । एतेन “नैनं
क्रिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । न चैनं क्षेदयन्त्यापो न शोषयति
मासत” (भगवद्गी) इत्यादि व्याख्यातम् । अन्यथा आत्मकर्मकच्छेददाह-
क्षेदशोषापसिद्ध्यापार्थतापत्तेरिति दिक् । अथयो, हिमस्याथयः अति-
हिमम् । अथयो ध्वंसः । ध्वंसत्वं चाभावत्वव्याप्यमखण्डमेवेत्यर्थाभावात्पुण्य-
गुपादानम् । संप्रतीत्यर्थं अधिकरणशक्तिप्रधानम् । तथा शोक्तममरेण,
“एतर्हिंसप्रतीदानोमधुना साम्यतं तथेति” ॥ न . णातु अधिकरणकार-
कात्सिन्ना युज्यत इत्येवा क्रिया निबिध्यते निद्रा इदानीं न युज्यते इत्यति-

‘प्रथममिति’ । अर्थमर्थं प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात्, यदि वा
नाचाथयं वीष्मस्रष्टि किं तर्हि कर्मप्रवचनौयत्वात्सम्बन्धमवच्छिन्नति बोधात्
तु द्विवचनद्योत्या, अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं प्राङ्गणादित्वात्प्यञ्, अथः
विश्वरूपात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोगः, एवं ज्येष्ठानुपूर्व्येति । ‘सकल-
मिति’ । सहशब्दस्य समासः, ‘अथयोभावे चाक्कात्’ इति सभावः, एव-

(अथयं विभक्तिसमीपसन्द्विवृद्धार्थाभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य-
यानुपूर्व्यौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

“अपदिशमि”त्यादीन्यखण्डान्येवाव्ययानि दिशोर्मध्यादिवाचकानौ-
त्याशयेन भगवता योगविभागो नाकारि ॥

तदन्तग्रन्थकर्मक्रमध्ययनमिति बोधः । यावत् श्लोकमञ्जुतप्रणामाः । परि-
माणपरिच्छिन्नत्वं यावदर्थः श्लोकपरिमाणसंख्या परिच्छिन्नाः प्रणामा

निद्रम् । वृत्तौ तु अतितैश्चकमाच्छादनमित्युदाहृतम् । तिश्चका नाम
ग्रामः । “तिश्चभवि संज्ञायां कन्युपसंख्यानम्” (वा) । तत्र भवं तैश्चक-
माच्छादनम् । तच्च विशिष्टकाले उपभोग्यम् । उष्णे श्रौते वा । तथा च
नेदानोमुपभोगार्थं तैश्चकमाच्छादनमित्यर्थः । इह वृत्तानुपभोगक्रिया अन्त-
र्भूता दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इत्यत्रोपसेको यथा । आच्छादनापे-
क्षस्यापि तैश्चकशब्दस्य गमकत्वात्प्रमास इति हरदत्तः । शब्दप्रादुर्भावे
इति हरिः । इति शब्दः स्वरूपपरः । तस्य प्रकाश इति षष्ठ्यन्तेन विग्रहः ।
पश्चदर्थे अनुरथम् । रथानां पश्चादित्यर्थः । व्युद्धिशब्दस्याच्चात्तरस्या-
पूर्वनिपातेनास्यानित्यत्वश्चापनादिह वाक्यस्य साधुतेत्याहुः । समीपादिवृत्ति-
भिरतद्भित्तान्तैः साहचर्यात्तथाविधस्यैवह ग्रहणम् । ततः पश्चात्संस्थते

मुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । ‘गुणभूतेपीत्यादि’ । यदि सादृश्य इति नोच्येत पूर्व-
पदार्थप्रधानोऽर्थोऽभाव इति यदा सादृश्यं विशेष्यत्वात्प्रधानं तदैव स्यात्
सादृश्यं किञ्चेति, गुणभूते न स्यात् । ‘सदृशः किञ्चेति’ सादृश्यवतः प्राधान्य-
दर्शनेन सादृश्यस्य गुणभावं दर्शयति । ‘सकिञ्चेति’ । पूर्ववद्ब्रह्मः, अपचित-
परिमाणः श्रद्धानः किञ्चो, अपसिद्धोदाहरणं चिरन्तनप्रयोगात् । सम्पत्ति-

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (अथयं विभक्तिसमोपसन्देडिष्टुश्याधी-
भावात्प्रयासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथातुपूर्व्यौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाक-
ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ७ ।)

इति बोधः । एकपरि । 'विपरीतकर्त्तनं परेरर्थः । एकहेतुकं विपरीत-
कर्त्तनं पराजय इति यावत् । सप्तगङ्गसुम्नसगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गा समाहार
उन्मत्तगङ्गासमानाधिकरणमित्यादिक्रमेण वा बोधः । एतेन पूर्वपदार्थ-

ध्वंस्यतेचेति भाष्याच्च । अनेकमन्यपदार्थं (२ । २ । २४) इति सूत्रे सर्व-
पश्चादितिभाष्यप्रयोगाच्चेति तु तत्त्वम् । योग्यतावोष्पापदार्थानतिवृत्त-
सादृश्यानि यथार्थाः । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यर्थः । वीष्पायां, प्रथ-
मम् । अर्थमर्थं प्रतीत्यर्थः । इह वाक्यमपि साधु । न ह्यत्राथयं वीष्पावृत्ति ।
किंतु कर्मप्रवचनीयत्वःत्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीष्पा तु द्विवचनेन प्रोक्ता ।
यद्वा । प्रतिशब्दस्य वीष्पार्थं कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे
द्वितीयागर्भं वाक्यमपि भविष्यति । यथाशक्ति । शक्तिमनतिक्रम्येत्यर्थः । हरेः
सादृश्यं सहरि । अनुपूर्वस्याभाव आनुपूर्व्यम् । ब्राह्मणादित्वात् अत्र ।
द्यजः शिक्करणात् स्त्रियामपि प्रयुज्यंते । अनुज्येष्ठं ज्येष्ठानुपूर्व्येत्यर्थः ।
योगपद्ये सचक्रम् । सहशब्दस्य समासः । अथयौभावे चाकाले (६ । २ ।
८२) इति सभावः । एवप्रयोगेऽपि । सादृश्ये, सदृशः सख्या समखि । हतौ
तु सकिखौत्युदाहृतम् । अपचितपरिमाणा षट्गालौ किलौ । यथार्थत्वेनैव
सिद्धे पुनः सादृश्यग्रहणं गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

शब्दस्य सन्देहो ह्युत्पात्युनरुपादानं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । 'सम्पत्तिरनुरूप
आत्मभाव इति' । 'सब्रह्म बाभवाणामिति' । तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव
इत्यर्थः । 'सदृशमिति' । न चात्र दृशभेदात् वाक्यमित्याह । 'न किंचि-
दिति' । दृशभेदात्तदधिकोर्षेष्टदचनेन किंचिदर्थवद्दार्थं न परित्यजनी-
त्यमर्थः प्रतिपाद्यते दृश्यानि भक्षयन्कथमन्यत्परित्यजेदिति । 'परिग्रहा-

यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥

यथाशब्दः सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्यो नेति सूत्रार्थः ।
यथाशक्तौत्याद्युदाहरणं यथार्थत्वेन तु न सिद्धिः सूत्रगृहीताव्ययेन
तेन समासाभावात् । अतः पृच्छति

प्रधानत्वाव्ययीभावकक्षयमित्यपास्तम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्याप्तिः । औत्-
सर्गस्वङ्गीक्रियत एव ॥

सादृश्यः सख्या ससखीत्यत्र हि सादृश्यवतः प्राधान्यम् । तेनाव्ययार्थप्राधान्या-
भावात्सम्यग्भावाद्वा मद्राः समद्रा इत्यत्रेवाव्ययीभावो न स्यात् । संपत्तिरनुरूप
आत्मभावः । स ब्रह्मगर्गाणां तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः । साकल्ये,
सदृशमभ्यवहरति । न किञ्चित्परित्यजतीत्यर्थः । न तत्र दृशमक्षणे तात्प-
र्यम् । अन्तवचने, सामगधीते । अग्रदयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वर्तन्ते ।
तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्रदिरन्तो न तु ततः परेणाध्ययनं
नास्तीति । अतः साकल्यात्प्रथमग्रदयम् । अग्रेरन्तत्वमिति वदन्तेना-
स्तपदविरहः । इह वचनशब्दोतिरिच्यते । तेन इन्द्रसाकल्यात्प्रथमग्र-
दयमाश्रित्य योगैविभागफलीभूतमपदिशमित्यादि सुसाधमिति तु
निष्कर्षः ॥

पेक्षयेति । इदानीमेतावाग्रप्रदेशोध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रह-
स्तपेक्षया समाप्तिरन्तः स चासकलेप्यध्ययने भवतीति भावः । 'साम्प्रैति' ।
अग्रदयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्था वर्तन्ते तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्या-
ग्रदिरन्तो न तु ततः परेणाध्ययनं नास्ति ततश्च न साकल्यमित्याह ।
'इयमिति' ॥

असादृश्य इति किमर्थमिति । (भा)

अत एव सूत्रं किमर्थमिति न प्रश्नः । पूर्वसूत्रे यथाग्रहणं तदर्थाधिकारिभिः समासार्थम् ॥

सापेक्षत्वादिति । (कै)

उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साकाङ्क्षादिति भावः ॥

वृत्तिरिति । (कै)

शक्तिरित्यर्थः । एवं च उदाहरणाप्रसिद्धिरिति भावः ॥

पूर्वप्राप्तीति । (कै)

अनन्तरत्वात् । एवं च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्याव-
र्त्याप्रसिद्धिरिति भावः ॥

समुदायस्य चेति । (कै)

यद्धर्मवान्देवदत्त इत्यर्थकस्य यथा देवदत्त इति समुदायस्ये-
त्यर्थः । ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोधं वदन्ति तेषां
प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वादित्येवालं समुदायस्येत्युक्तं वैयर्थ्यं मभं
तु केवलप्रधानार्थस्यासापेक्षत्वात्तथोक्तिः ॥

नित्यसापेक्षत्वादिति । (कै)

प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वात्तित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यर्थः । नित्यसा-
पेक्षं सर्वं समस्यत इति भाष्ये क्वाक्षीति चिन्त्यम् । देवदत्तस्य
गुरुकुलमित्यादिषु गमकत्वाद्भक्तिः किमोदनः शालीनामित्यादौ-
नामिवेत्येव समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तं तत्र यथाशब्द उपमानत्वं-

द्योतयतीत्यभियुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदार्थप्राधान्याभावेऽपि द्विसुनीत्यादिवत्समासप्राप्तिः तदभावे प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यादिति तात्पर्यम् ॥

सादृश्यार्थकत्वादिति । (कै)

सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्मार्थकत्वादिति भावः ॥ अत एव याज्ञवल्क्येण वृत्तावुक्तं सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकार इति वचनपदस्वारस्यात् तद्वदाचकता । एवं च यथा देवदत्त इत्यादौ यद्गर्भवान्देवदत्तस्तद्गर्भवान्यज्ञदत्त इति बोधे यत्तद्भ्यान्तस्य धर्मस्यैकोऽवगते उपमानोपमेयत्वस्यावगतिरिति सादृश्ये वर्त्तत इत्यस्य उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यर्थः । ईदृशसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणेऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम् । सादृश्यस्य थाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव बोधः स्यात् न तु देवदत्तयज्ञदत्तयोः सादृश्य बोध इति दिक् ॥

सादृश्ये वृत्तिरिति । (कै)

सादृश्ये एव वृत्तिरित्यर्थः । एवं च सूत्रं व्यर्थमिति भावः ॥

अर्थवत्सूचारम्भादिति । (कै)

बहुपटव इत्याद्यर्थं बहुषुपूर्वं इत्येव कर्त्तव्यमिति भावः ॥ कर्त्तव्ये गतिकारकपूर्वस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धस्यासार्वात्रिकत्वाच्चेत्याशयः ॥ भाष्ये

इदम् (भा)

इत्यस्य एतत्सूचीयमिति वाच्योऽर्थः ॥ तद् ध्वनयन् व्याचष्टे ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १८७
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (यथाऽसादृशे । २ । १ । ७ ।)

सूचेऽस्मिन्निति । (भा)

इदमुपलक्षणं यथाशक्नोति प्रयोगे चेत्यर्थः ॥ तत्र यथाश-
 क्नोति प्रयोगे सादृश्यवाचिनं एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते ।

अथ य इति । (कै)

तस्य तदन्तस्य सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु शक्तिसादृश्यमित्या-
 दिरेवार्योऽस्तु एतत्सूत्रं च मास्तु इति भावः । अद्युत्पन्नशब्दसत्वे
 मानमपश्यतोऽर्थघटितं साधुत्वमित्यजानतस्य शङ्क्यम् । प्रकृतसूत्रे
 प्रकारवचनयात्वं तस्य ग्रहणमिति न शङ्कार्थः । अत्रादृश्य इत्यस्य
 सूत्रे अवणात् पूर्वेण प्राप्नोति सामर्थ्याच्चेत्यस्यासङ्गतेः ॥ नन्वेवं
 समासो न स्यादत आह

पूर्वेणेति ॥ (वा)

स्यादृश्यसम्पत्तीति । (कै)

यथार्थत्वेन तु न प्राप्तिरुक्ता सूत्रगृहीताव्ययेन तेन समासा-
 भावात् । अत एव पश्चाच्छब्देन न तेन सूत्रेण समासः ॥ उत्तर-
 माह

प्रतिषेधेति । (कै)

प्रतिषेधयुक्तसूत्रारम्भेत्यर्थः । एतदर्थमेव सूत्रमावश्यकं यथार्थं
 यदव्ययमिति कैयटस्तु चिन्तयः । तेनात्राप्राप्तिरुक्तत्वात् । उपक्रमभा-
 व्यतस्यैव स्याभात् ॥

सप्तप्रतिना मात्रार्थे । २।१।६॥

नन्वव्ययग्रहणं यावद्वधारणे इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति
चेत्तेत्याह

यावदिति । (कै)

यावदमत्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्वेत्युदाहरणम् ॥ ननु प्रतिना
समासयोग्यमात्रावदर्थव्ययाभावादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह

स्वरादीनां चेति ॥ (कै)

मात्रावतीति । (कै)

तथा च दिवादोषादिभिरव्ययैरेव प्रतिना समासः स्यादि-
त्यर्थः ॥

अक्षशलाकासंख्याः परिखा । २।१।१०॥

विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । (कै)

विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासार्थमित्यर्थः ॥

कर्तृत्वादिति । (कै)

वर्तनक्रिया च वृत्तावन्तर्भूता गुडधाना इत्यादौ मिश्रणक्रि-
यावदिति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १८६
(अ. २। पा. १। आ. २।) (अक्षराणांकासंख्याः परिष्क। २। १। १०।)

पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति । (कै)

पूर्ववृत्तस्य जयस्य सम्बन्धि यथा वर्त्तनमभूत् सम्प्रति चेत्तद्वर्त्तनं
तथा न भवति तदा समास इत्यर्थः ॥

पूर्वोक्तस्य । (कै)

यथेति भाष्यस्येति भावः ।

पचिरिहेति । (भा)

एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यर्थः ॥

तदेव । (भा)

वर्त्तनमेव ॥ तस्यैव फलितार्थमाह भाष्ये

अयथाद्योतनेति । (भा)

अयथाशब्दो वैपरीत्ये विपरीतत्वद्योतने इत्यर्थः ॥ पराजय-
द्योतने इति यावत् ॥

पराजय इति । (कै)

पञ्चानां मध्ये एकेन विपरीतवर्त्तने ऽयं प्रयोगः । तदा च
पराजय एव भवतीत्याशयः ॥ तदेतद् ध्वनयन्वक्ष्यति ।

पञ्चिकानामद्युतमिति । (कै)

तद्विषय एव चायं प्रयोग इत्यते । यद्यपि द्वयोस्त्वयाणामन्य-
थापातेऽपि पराजय एव तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह भाष्ये

'एकवचनान्तयोरिति ॥ (भा)

१ अक्षादयस्त्वृतीयाक्ताः पूर्वोक्तस्य यथा न तत् ।

कितवच्यवहारे च एकत्वे ऽक्षशाकायोः ॥

न्यायप्राप्तमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु भवङ्गिरामवसरप्रदानाय वचांसि नः । वध्वोरगारं
वध्वगारमित्यादाविव प्रकरणादिनाचलेनैवानेकार्थावगमे समासवा-
रणाय अचलेनैकाचबोधे एव च साधुत्वाय वचनमावश्यकम् ।

अभेदैकत्वेति । (कै)

अस्यार्थः प्रागुक्तः ॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

२ । १ । ११-१२ ॥

कर्मप्रवचनौययोरपि अपपर्योः सम्भवात्तद्विषयौ कर्मप्रवचनौ-
ययोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह

वर्जनार्थाविति ॥ (कै)

उपसंख्यानमिति । (कै)

तच्च बहिर्ग्रामादित्यादिषिद्धये तवाप्यावश्यकमिति भावः ॥

विहितेति । (कै)

कर्त्तव्येति शेषः । अन्यथास्योपसंख्यानस्य स्वपुष्पायमाणत्वादेवं
षिद्धवदुक्तिरसङ्गता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१८१

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (आङ्गिर्यादाभिविद्ध्योः । २ । १ । १३ ।)

बहिः शब्देन पञ्चमी न विधीयते (कै)

इत्याह ॥ नन्वन्तरेपदाद्यदा प्रथमान्तादस्तातिं विधायाञ्च-
र्तुंगिति लुक् तदा प्रथमान्तेनापि समानाधिकरणेन तस्य समासः
प्राप्नोतीत्यत आह

प्राग्ग्राम इति ॥ (कै)

अपपर्योरेव कर्मप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह

वक्ष्यमाणेति ॥ (कै)

भाष्ये “एतैश्च कर्मप्रवचनीयैरि”त्यत्र छत्रिणो यान्तीतिवत्त्व-
णया अक्षुरपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके ॥

बहिर्गतो ग्रामादिति । (कै)

ग्रामाद्यो गतः स बहिर्वर्त्तत इत्यर्थः ॥

उपसंस्थानं न कर्त्तव्यमिति । (कै)

अपूर्वं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

आङ्गिर्यादाभिविद्ध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोश्चैवार्थयोरिति । (कै)

“अपपरीति” सूत्रे एव चाङ् पठनीय इति भावः ॥

१ बहिः शब्देन योगे पञ्चमी न विधीयते । भा । क ॥

यस्य चायामः । २ । १ । १६ ॥

भाष्ये

न पुनर्वाराणस्येति (भा)

“न पुनर्हास्ति न पुरेणेति” पाठान्तरम् । यत्सम्बन्धायाम-
बोधको ऽनुः स तेन सुवन्तेनोपस्थितत्वात् षष्मन्तेन समस्यत
इत्यर्थे गङ्गाया आयाम इत्यर्थे ऽयं समासः स्यात् । वाराणसीश-
ब्देन च तदायामो लक्ष्यः । मुखार्थेनान्वयबाधात् । एवं च
गङ्गायामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम् । एवं च
वाराणसीशब्देन मुखार्थेनानुना समासोऽस्तु गङ्गाशब्द एव लक्षण-
यायामे वर्ततां एवं च प्रागुक्त एवार्थे ऽनुवाराणसि गङ्गेति
स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

तत्र प्रकर्षगतिरिति । (भा)

शब्दशक्तिस्वाभावात् उपमानवाचकेनैवायं समास इति भावः ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

शब्दान्तरेणैकार्थीभावमिति । (कै)

प्रकरणादेकार्थीभावविषयं समासमित्यर्थः ॥ तद्ध्वनयज्ञाह भाष्ये

परमन्तिष्ठद्गुविति । (भा)

ध्वनितं चेदं वृत्तौ । “आतिष्ठद्गुजपत्सन्ध्यामिति” तु भिन्नपद-
मेव पञ्चम्याश्च “अव्ययाद्” (१।४।८९) इति लुगिति बोध्यम् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्
कालविशेषे स तिष्ठद्गु दोहनकालः । चकार एवकारार्थे । तेनैषां वृत्त-
न्तरं न भवति । परमन्तिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थः । कथं तर्हि “आति-
ष्ठद्गुजपन् सन्ध्यां पश्चिमाभायतौगवमिति” भट्टिरिति चेत्, अव्ययीभाव-
विलक्षणं समासान्तरं व्यावर्त्यते । ‘आडमर्यादाभिधोरि’तौहाव्ययी-
भावस्तु भवत्येवेति जयमङ्गला । इदं चायतौगवमित्येतदनुशोधेनावश्यं
वाच्यम् । अतिष्ठद्गु इत्यत्र तु एधक्पदत्वं पञ्चम्याश्च लुगित्यपि सुवचम् ।

“तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च” ॥ ‘समुदाया एव निपात्यन्त इति’ । ग्रथे
तथा पाठ एव तेषां निपातनं, तेन शब्दप्रानजाद्यपि भवति “सुपो धातु-
प्रातिपदिकयोश्चि”ति च प्रक्रियाकार्थं न कर्त्तव्यमिति भावः । ‘अव्ययी-
भावसंज्ञानि भवन्तीति’ । समाससंज्ञापि विधेयाऽन्तोदात्तत्वं च । ‘प्राति-
पदिकसंज्ञा च यथा स्यादिति’ । ‘तिष्ठद्गु कालविशेष इति’ । कालविशेष
इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते, अत एवान्ते वक्ष्यति एते कालशब्दा इति,
एतावाङ्कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थः । ‘विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्त
इति’ । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषां कर्त्तव्यो नान्यत्रेत्यर्थः ।

तिष्ठद्गुकालविशेषे (वा)

इत्युक्त्वाद्बहु इत्यसङ्गतमत आह

अस्य कालविशेषे इति । (के)

वार्त्तिकमुपलक्षणमिति भावः । कालेऽन्यपदार्थे समासः ॥ ननु
यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थे कथं प्रथमान्तान्येव प्रयोष्यातीत्यत आह

“नाथ्ययीभावादत्” इति निषेधादमूल्यपक्षम्या इत्युक्तेऽप्यतीगवादिति केचि-
त्येठः । खलेपवादीनि प्रथमान्तानि । प्रातिपदिकार्थमात्रे एषां प्रयोगो
नान्यत्रेत्यर्थः । तिष्ठद्गु बहद्गु । श्चादेशो निपातनात् । “गोच्छियोरि”ति
ऋस्वः । आद्यतीगवम् । इह श्चादेशः पुंवङ्गावाभावः समासान्तश्च निपा-
त्यते । खलेयवं खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूगं यवम् ॥ लूयमानयवम् ।
लूयमानबुसम् । संक्रियमाणबुसम् । एते कालशब्दाः । समभूमि सम-
पदाति । समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्ये ऽप्ययीभावः । समभूमि सम-
पदातीति पाठान्तरम् । तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः । समभूमि संपदाती-
त्यपरः पाठः । तत्र समस्थान्तकोपः । संशब्देन वा समासः । सुषमं विषमं

‘अन्यपदार्थे च वर्त्तन्त इति’ । तिष्ठद्गु बहद्गु आद्यतीगवमित्येतेरप्यस्य
सम्बन्धः, अन्यथा कालशब्दत्वायोगात् । ‘वकारोऽवधारणार्थ इति’ । अने-
कार्थत्वान्निपातानाम् । ‘अपरः समासो न भवतीति’ । उच्यन्तरं न भवती-
त्यर्थ इति’ । आतिष्ठद्गु जपन्सन्ध्यामिति तु पक्षम्या “अथयादिति” लुङ् न
समासः । ‘तिष्ठद्गु बहद्गुविति’ । ऋटः श्चादेशो निपातनात् “गोच्छियो-
रिति” ऋस्वः, आद्यतीगवमित्यत्र तु पुंवङ्गावाभावः श्चादेशः समासान्तश्च,
खलेयवं खलेबुसमिति सप्तम्या अलुक् लूयमानयवादिषु श्चान्जादेशः ।
‘समभूमि समपदातीति’ । समत्वं भूमेरिति पूर्वपदार्थप्राधान्येऽप्ययीभावः ।
क्वचित्समं भूमि समं पदातीति पाठः तत्र पूर्वपदस्य मुमागमः । अन्ये तु

अव्यतिरिक्त एवेति । (कै)

भेदान्वयाधोग्य इत्यर्थः ॥ खलेऽपवादीन्यन्यपदार्थं समस्तान्ते
तानि च समस्तानि प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानौत्थयेत् वार्तिकखलेति
बोधम् ॥ ननु तिष्ठद्भवादीनामपि कालरूपान्यपदार्थ एव वृत्तेः
किं विशेषोक्तव्यत आह

न काल एवापित्विति । (कै)

स्नान्यादावपीत्यर्थः ॥

दुःखं निःशमम् । अपसमम् । इह समस्य शोभनत्वं विगतत्वं निर्गतत्व-
मपगतत्वं चेति विग्रहः । आगतौसमा आगतौसमम् । शत्रुदेशः पूर्ववत् ।
पुंवद्भावभावश्च । समा संवत्सरः । एवं पापसमम् । पुण्यसमम् । प्राणम् ।
प्रभ्रमम् । प्रक्षमम् । प्रदक्षिणम् । एषु चतुर्षु प्रगतत्वमत्र इत्यादिविग्रहः ।
सङ्गतत्वं प्रति गतस्य सम्प्रति विपरीतमसम्प्रति । इह कर्मव्यतिहारे ।
दण्डादण्डि । अयमेव द्विदण्डादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यथयीभावत्वं
बोधम् ॥

संभूमि सम्प्रदातीति पठन्ति तत्र समस्यान्तशेषः संशब्दस्य वा समासः ।
सुषमादौ शोभनत्वं समस्य विगतत्वं दुष्टत्वं निर्गतत्वमपगतत्वं समस्येति
विग्रहः, आगतौसमा आगतौसमं, शत्रुदेशः पूर्ववत् पुंवद्भावश्च, समा
संवत्सरः । एवं पापसमं पुण्यसममिति, प्राणादिषु चतुर्षु प्रगतत्वमत्र
इत्यादिविग्रहः, तद्वत् प्रतिगतस्य सम्प्रति विपरीतमसम्प्रति । 'इह कर्म-
व्यतिहारे इति' । अयमेव द्विदण्डादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यथयी-
भावः । 'दण्डादण्डोति' । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृष्येदं युद्धं प्रवृत्तं 'तत्र तेनेद-
मिति सख्य' इति बह्वुव्रीहिः । 'अन्येषामपि वृश्यते' इति पूर्वपदस्य
दीर्घः । इह अथयीभावहेनाथयत्वात्मपो लुक् ।

पारे मध्ये षष्ठ्या वा । २ । १ । १८ ॥

स्ववाचेति । (कै)

अल्पनापेक्षया करणे तृतीया सिद्धांती उभयत्रापि स्वपदार्थः
पुनर्यदि मां प्रेक्षति तदा स्वाशयं वक्ष्यामीत्याशयेनेति भावः ॥

विकल्पेन बाधक इति । (कै)

वृत्तिर्वर्जनवादिनां विधेयसंज्ञाविशेषणं विभाषाधिकारः । तत्र
यत्र संज्ञान्तरप्राप्तिस्तत्र साभ्यनुज्ञायते यत्र न तत्र वाक्यमेवेत्य-
भिप्रायः ॥

एतस्मादिति । (कै)

एतस्माद् “वा वचनं किमर्थमि”ति पूर्वपचादुपरि तदुत्तर-
काले तत्समाधानभूतं वार्त्तिकं पठतीत्यर्थः ॥ सूत्रकारेण वाचस्पत्यस्य
कृतत्वादज्ञानमित्यसंगतमित्यत आह

पारे मध्ये षष्ठा वा ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते सोऽ-
थीभावः । एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते । पक्षे षष्ठीतत्पुरुषः । महाविभा-
षया ह्येकार्थीभावस्य पाठिकतामात्रं ज्ञभ्यते सति त्वेकार्थीभावे ऽथथी-

“पारे मध्ये षष्ठा वा” ॥ ‘वावचनारिति’ । ननु महाविभाषयैवापवादे-
ऽथथीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति सोऽपि विकल्पित
इति वाक्यमपि भविष्यति । उच्यते, इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरार-

आवश्यकै छत्य इति ॥ (कै)

समास उच्यते इति । (कै)

एकदेशिनः प्रधाने 'विधीयमाने एकदेशिषटितसमुदायस्य विधीयमाने समास इत्यर्थे इति भावः ॥ भाष्ये

वृत्तिर्विभाषेति । (भा)

वृत्तिरेकार्थी भावः । अयं भावः । अपपरीत्यादौ समास इति अनुवृत्तं समर्थं इति च परिभाषयोपस्थितं तत्र लोकसिद्धैकार्थी-भावः क्वास्ति क नेति ज्ञातुमसमर्थानां बालानां स्फुटबोधनाय तत्र तत्र सूत्रे समासादिसंज्ञादिवदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि विधेयम् । विभाषाग्रहणं च सामर्थ्येनैव संबध्यते व्याख्यानम् । सामर्थ्यं समासविकल्पानिष्टेषु सुबन्तं त्रितादिभिः सहोच्चार्यमाणं वा समर्थं भवति समर्थं च समाससंज्ञं भवतीत्यर्थः । निषेध-सूत्रैरपि समासनिषेधे सन्नियोगनिष्ठन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि सामर्थ्यस्यैव वा निषेधः । इह पुनर्वाचनं तु सामर्थ्यादेकार्थीभाव एव संज्ञाया विकल्पबोधकमिति धनयन्नाह

भावस्तत्पुरुषं बाधेत ॥ अतः पादिकं तत्पुरुषं कव्यमिह पुनर्वाच्यम् । अपेक्षां सामर्थ्यमेक इति पक्षे तु यत्रोत्सर्गापवादं महाविभाषया विकल्प्यते तत्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गो न प्रवर्तते इति ज्ञापनायेदम् । एवं उद-

भ्यमाणा वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेऽभ्यनुज्ञायते तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य निश्चो बाधकः स्याद वाचनान्तोपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायते इति त्रैलोक्यसिद्धिः, एतदेव वाच-

वृत्तिरारभ्यमाणेति ॥ (कै)

वाक्यस्य । (कै)

वाक्यविषय्यपेक्षायाः ॥

वृत्तिषु । (कै)

एकार्थीभावविषयेषु ॥

विभाषेति । (कै)

महाविभाषया विकल्पितावित्यर्थः ॥

न भवतीति । (कै)

महाविभाषाविशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबध्यत इति ज्ञायत
इति तात्पर्यम् ॥

सप्तम्यर्थाभावादिति । (कै)

गङ्गायाः पारादिति हि तत्रार्थः ॥

श्वितोन्मत्तरस्यामित्यपि । तेन पूर्वं कायस्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठीस-
मासो न भवति । दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्येवा युक्ते ऽण् न भवति किं तूभ-
यं वाक्यमेव । एकान्तत्वनिपातनं तु यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदर्थम्
पारेगङ्गान्तमध्येगङ्गादानयेति यथा । सप्तम्यर्थसम्भवे तु तत्पुरुषे कृति
बहुवचनमिति बहुवचनद्वयादनुक्तमपि सिद्धम् ॥

यत्र ज्ञापकं यत्रोत्सर्गापवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्रापवादे
मुक्ते उत्सर्गो न भवतीति, तेन पूर्वं कायस्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठी
समासो न भवति, दक्षस्यापत्यं दाक्षिरित्यत्र इणा युक्तेऽण् न भवति
एकान्तत्वनिपातनं यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति पारेगङ्गादानयेति तदर्थं
सम्भवे तु 'तत्पुरुषे कृति बहुवचन' मिति बहुवचननादनुक्ता सिद्धम् ॥

नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

भाष्ये

अन्यपदार्थे इति । (भा)

समाहारातिरिक्ते इत्यर्थः । तद्धनयञ्चाह

द्विगोरिवेति । (कै)

समाहारद्विगोरिवेत्यर्थः । परस्यापि बहुव्रीहेरनवकाशत्वाद्भाष्य-
 सामान्यचिन्तापक्षे बाधकः स्यादिति भावः ॥ ननु पूर्वपदार्थ-
 प्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह

पूर्वाचार्येति ॥ (कै)

गुरुसंज्ञया प्रकृतार्थत्वात् दर्शयति

नदीभिश्च ॥ नदीभिः संख्या प्राग्वत् ॥ समाहारे चायमिच्छते ।
 सप्तगङ्गम् । द्वियमुनम् । स्वरूपस्य संज्ञा । नद्याश्च नेह यद्व्यङ्गम् ।
 बहुवचननिर्देशात् ॥

“नदीभिश्च” ॥ ‘नदीवचनैः शब्दैरिति’ । नदीभिरिति बहुवचननिर्द-
 शात्स्वरूपस्य संज्ञा नद्याश्चायद्व्यङ्गमिति भावः । ‘समाहारे चायमिच्छत
 इति’ । अन्यथा पुरस्तादपवादस्यायेन पूर्वकालिकेत्यस्यार्थं बाधकः स्यात्
 समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् ततश्चैकनदीत्वप्राप्त्ययीभावे सति
 तन्निबन्धनो ‘नदीषीर्षामास्यायद्व्यङ्गोभ्य’ इति टच् प्राप्नोति नपुंसकत्वं च,
 नद्याश्च विशेषवाचिनामेव यद्व्यङ्गमिति प्रमाणात्मनि, यस्तु गोदावर्याश्च

यदुपाधीनामिति । (कै)

उपाधिश्चात्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव । एवं च तत्कृतमहासंज्ञा-
चार्येण व्यवहारान्तदुक्तार्थोऽस्थानुमत इति ज्ञायत इति भावः ॥
समाह्वयमाणार्थः समाहार इति समाहारशब्दः कर्मव्युत्पन्न
एवेत्यर्थः ॥

तदीत्तरपदार्थस्येति ॥ (कै)

ननु परिच्छेदकलरूपं विशेषणत्वं परिच्छेद्यत्वरूपं विशेष्यत्वं
यद्यपि तथायाति तथापि विषयताविशेषरूपं तत्पूर्वपदार्थस्य
दुर्लभं गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वात् पूर्वपदार्थप्रधानमित्यादौ
च प्राधान्यं विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितमन्यत्र सर्वत्र
तस्यैव संभवादित्यहचेराह

अथवेति । (कै)

इदमपि प्रौढिवादः । पञ्चनदीसमूहस्य पञ्चतीत्यंतभेदाभावा-
त्पूर्वपदार्थप्रधानत्वमपि वक्तुं शक्यमत्र तु न तत्सम्भवोऽपीति भाष्याग्रथ
इति तत्त्वम् ॥

नद्याश्चेत्यच् समासान्तः स पञ्चनदमित्यादावव्ययीभाव एव भवति, एक-
नदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति समाहारविवक्षायां च एकापूपीवदेकनदमि-
त्यपि भवति, तथान्यपदार्थेष्वव्ययीभावः स्याद् द्वारावतीको देश इति,
आत्र परत्वाद्भ्रूव्रीहिः, अशेषत्वात्, नह्यसति समाहारराहण्यं शेषं
भवति तस्मात्सुकृत्तं समाहारे चायमिच्छत इति, एतच्चाभिधानस्वाभावा
ह्यभ्यते ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २०१
(अ. २ । पा. १ । आ. २) (नदीभिन्ध । २ । १ । २० ।)

द्वाभ्यामप्यसाविति । (कै)

इयमपि रीतिर्द्विचसुनमित्यादौ वक्तुं युक्ता ॥ भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

“यद्येतन्नोच्यते” इत्यादिन्यायेन यत्पूर्वपदार्थप्राधान्यसुक्तम् एत-
देव न जानीमः । अत्र न पश्चाम इत्युच्यते ॥ तदेवाह

समासेनेति ॥ (कै)

दोषवानिति । (कै)

लट्रीत्या चित्रम्वादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवार्थप्रतीतेर्वास्तव-
वज्जम्रीहावप्यन्यपदार्थप्राधान्यं भव्येतेत्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्यपदार्थोऽपि त्विति । (भा)

विपद्वाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्यैव समासेन प्रतीयमानत्वा-
दित्यर्थः ॥ चिद्वात्युक्तिसंभवात् ।

इहापि तर्हीति (भा)

भाष्ये तर्हिशब्द एवमर्थे । तद् ध्वनयन्नाह

स एव परस्येति । (कै)

केचित्तु देशस्यान्यपदार्थत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे चीरावतौरूप-
स्यपदार्थस्याप्यन्तर्भावात् तत्र च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदार्थघटक-
तया पूर्वपदार्थस्य समाहारे इव यथाकथंचित्प्रधानत्वमन्तान्तदुर्वारो-
ऽस्यैवभाव इति भाष्यार्थमाहुः ॥

शेषग्रहणं चेति । (कै)

अन्यथा तयोः पदयोरेकत्वमासन्नत्वाद्ब्रह्मत्रौहिर्नस्यादिति भावः ॥

भाष्ये

भवेदेकसंघाधिकार इति । (भा)

वाध्यविशेषचिन्तायामिति शेषः ॥

परं कार्यत्वे तु न सिध्यतीति । (भा)

तत्र हि पाठे पूर्वयानवकाशया बोधे प्राप्ते परविधानार्थमिदम्
एवं च समाह्वारेऽपि द्विगुः सामर्थ्याऽव्यथीभावस्येत्येष्टव्यम् । एवं च
पुरस्तादपवादस्याभावेन द्विगुव्यथीभाववदन्यपदार्थविषये ब्रह्म-
त्रौहिण्यथीभाववपि स्यातामिति भावः ॥ भाष्ये चिद्ब्रह्मवाह

नदीभिः संख्यायाः समाह्वारे इति । (भा)

“परं कार्यमिति” पाठे द्विगोः परभाव्यथीभावप्रकरणं कार्य-
मित्यर्थः ॥ एवं च द्विगुविषये न दोषः । अन्यपदार्थं तु प्राप्तिरेव
नेति भावः ॥

स चावश्यमिति । (भा)

एका संज्ञेति पाठेऽपि समाह्वार इत्यवश्यं वाच्यमित्यर्थः ॥
भाष्ये तत्फलमाह

सर्वमेकानदीतरे इति । (भा)

तद्भावे “पुरस्तादि”तिन्यायेन “पूर्वकाश्चैकेति वाधित्वात्पै-
वाध्यथीभावः स्यात् । तथा च तत्रयुक्तं सर्वं टच् नपुंसकत्वं चात्र

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ।)

आदिति भावः ॥ “सर्वमेकनदीतरे” इति कस्य चित्पुरुषस्य शेष इति बहवः । दृधातोस्वर इति रूपं तौर इति कश्चित्पाठः ॥

इत्यथ भवत्येवेति । (कै)

“नदीपौर्णमासीति” टजिति शेषः ॥

एकापूपीवत् समाहारेति । (कै)

प्रत्ययव्यवमपूपलारोपेणेत्यर्थः ॥

भवतीत्याहुरिति । (कै)

अत्राश्चिबीजं तददृक् समाहारविवक्षाया मानाभाव इति ॥

इत्यथ्यौभावः ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राग्वज्जौहः ॥

१ अ ५ । पा ४ । सू ११० ॥

तत्पुरुषः । अधिकारोऽयम् । प्राग्वज्जौहः ॥

“तत्पुरुषः” । ‘उत्तरपदार्थप्रधान इति’ । पूर्वकारोर्ज्ञापित्यौत्वादौ त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति संज्ञा ।

द्विगुञ्च । २ । १ । २३ ॥

पात्रादित्वादिति । (कै)

वस्तु उत्तरपदावयवत्वपक्षो नास्त्येव । “अत” इति सूत्रस्य-
भाष्यविरोधादिति । समासांत इति शब्देन्दुगोखरे स्पष्टं निरूपित-
मस्माभिः ॥

द्विगुञ्च ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । संख्यापूर्वो द्विगुञ्चेति
चकारपाठमात्रेण संज्ञासमावेशसिद्धेरिदं सूत्रं व्यर्थम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे
टञ्चौ प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । राजाहः सखिभ्य इति टच् । उत्तरपद-
स्यानकारान्तात् स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता
इति पक्षे तु पात्रादित्वं बोध्यम् । टञ्चौ तु पञ्चराजौति क्वाचित्कोऽप-
पाठः । द्यहः । अङ्गुखोरेवेति टिणोपः । राजाद्वाहाः पुंसि । पञ्चगवम् ।
गोरतद्भितलुकोति टच् । प्राग्वत् स्त्रीत्वाभावः । द्यङ्गुणम् । तत्पुरुष-
स्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरित्यच् ॥

“द्विगुञ्च” ॥ ‘समासान्ता इति’ । यद्यपि ‘राजाहः सखिभ्यटच्’
तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरिति टञ्चौ तत्पुरुषनिबन्धनौ तथापि
प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षायां बद्धवचनम् । ‘पञ्चराजमिति’ । उत्तरपदस्यान-
कारान्तात् स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति
तु पक्षे पात्रादित्वात्, क्वाचित्पञ्चराजौति स्त्रीनिङ्गस्य पाठः स भाष्यविरो-
धादपपाठः । ‘द्यह इति’ । ‘अङ्गुखोरेवेति टिणोपः’, ‘राजाद्वाहाः
पुंसि’ । ‘पञ्चगवमिति’ । ‘गोरतद्भितलुको’ति टच्, पूर्ववत् स्त्रीत्वाभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । २०५
 (अ. २ । पा. १ । आ. २) (द्वितीया श्रितातीतपतितगता-
 त्यस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त- प्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥

१ गमिशब्दो गमेरिनिरित्यौणादिकः ॥ १ गामीति वृद्धिर्वाङ्-
 लकात् ॥

अन्येषां चेति । (कै)

२ अनाग्रसेत्युप्रत्ययादीनामित्यर्थः ॥ ओदनं बुभुक्षुः । ओदन-
 बुभुक्षुरित्युदाहरणम् ॥

१ श्रितादिषुगमिगान्यादीनामुपसंख्यानम् । इति वार्तिकस्थो गमिशब्दः ॥
 २ वार्तिकस्थो गमिशब्दः ॥ ३ अ ३ । पा २ । सू १६८ ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ द्वितीयान्तं श्रितादि-
 प्रकृतिः स्युः सद्यः समस्यते स तत्पुत्रयः । कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः ।
 दुःखमतीतो दुःखातीतः । भूपपतितः । अत एव निपातनादित् । अन्यथा
 तनिपतीतिविकल्पितेदृक्त्वाद्यस्य विभाषेति निषेधः स्यात् । यद्वा कृती-
 प्रभृतीनां सेसिधौत्वादिनेद्विकल्प्यामिष्ठायामनित्काले सिद्धे इदित्यरथं

“द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः” ॥ श्रितादिषु गत्वर्थ-
 तात्पर्येण क्तः, पतिरपि सकर्मकः, नेष्णिच्चायन्तो नञ्कं पतामेति यथा,

(द्वितीया अज्ञातीतपतितगता- (अ. २ । पा. १ । आ. २)
 त्वस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४)

उभयोरपि । (कै)

उषादिप्रत्ययात्वेन कथमुभयोपादानेनान्येषां चेत्यर्थस्त्वाभ इति
 चिंत्यम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन व्याख्यानादेतदर्थस्त्वाभो
 बोध्यः । उभयोपादानं तु स्पष्टार्थमेवेति परे ॥

पूर्वापरेति । (कै)

‘गत्यर्थकर्मणीति सूत्रस्यैतत्सूत्रयोरित्यर्थः । नास्तीत्यंतो गत्यर्थ-
 सूत्रस्यः । ‘अकेनोरिति प्रतिषेध इत्यत्रत्यः प्राप्तिरेव नास्तीति
 वदन्तो येऽत्र सूत्रे तस्याः प्रतिषेधं वर्णयन्ति ते इत्यन्वयः ॥

सौत्र इति । (कै)

१ अ २ । पा ३ । सू १२ ॥ २ अ २ । पा ३ । सू ७० ॥

यस्य विभाषेत्यस्यानित्यतां ज्ञापयति । अत एव धावितमिभराजघ्निये-
 त्वादिसिध्यति । ग्रामगतः । तुष्टिनात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः ।
 इह अज्ञादिषु गत्यर्थत्वात्कार्त्तरि क्तः । अज्ञासो व्यतिक्रमो गतिविशेष
 एव । प्राप्तिरपौह गतिरेव न तु फलम् । एवमापत्तिरपि । यद्वा ।

अज्ञासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव न फलमेवमाप-
 त्तिरपि, इह अज्ञतपतितगतैरयं समासो न विधेयः, कथं. यः कष्टं अज्ञतः
 कष्टं तेन अज्ञतं भवति तत्र बहुप्रौढ्या सिद्धं नार्थभेदो न रूपभेदो न
 स्वरभेदः, तत्पुत्रभेदप्यहोने द्वितीयेति अज्ञतपतितगतेभ्यः पूर्वपदप्रकृतिस्य
 एव भवति, अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेयः । तथाहि । तैस्तप्यस्ये

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता-
त्वस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

“अक्नेोरि”ति सूत्रविहित इत्यर्थः । एवं च “गत्यर्थकर्म-
णी”ति सूत्रस्यो गन्धो वृत्तिकृतो भाष्यविरुद्धोऽपीति तात्पर्यम् ॥
भाष्ये

‘अह्नीने द्वितीयेति । (भा)

अह्नीनवाचकद्वितीयांतस्येत्यर्थः ॥

विवक्षितार्थावगमादिति । (के)

कष्टकर्मकश्रयणकर्तृविशिष्टोऽर्थ उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः । बह्व्रीहौ श्रितादीनां पूर्वनिपातः स्यादिति तु न प्रस्यं
तप्रकरणानित्यत्वादिति बोध्यम् ॥

१ अह्नीने द्वितीयास्वरवचनार्थक्यं च ॥

श्रित इत्यादावादिकर्मणि क्तः । स्यादेतत् । कर्मणि क्तान्तेन सह ढती-
यार्थे बहुव्रीह्यापि कृष्याश्रितादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेण कृष्यकर्म-
कश्रयणकर्तेति बोधस्योभयत्राविशेषात् ॥ ननु कर्मणि क्त इति पक्षे प्रत्य-
यार्थः कर्म श्रयणं प्रति विशेष्यं स्यादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्या-
सेनैव बहुव्रीहिस्यले एकार्थभावोवश्याभ्युपेय इत्यकथितसूत्र एवोक्त-
त्वात् । एतत्सूत्रे भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च । न च स्वरे भेदः । तत्पक्षेपि हि

थाद्यादिस्वरेण भाष्यं नाह्नीनस्वरेण अतीतावस्तयोरह्नीन इति निबन्धात्,
प्राप्तापन्नयोस्त्वह्नीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात्, बहुव्रीहौ तु पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेण भाष्यं तस्माच्छ्रितादिभिरयं न समासो विधेयः, तत्रायम-
प्यर्थो ऽह्नीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्यं भवति, ज्ञातिस्वरप्रसङ्गश्च, यदा

(द्वितीया अत्रितातीतपतितगता- (अ. २ । पा. १ । आ. २)
त्वस्तप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

तेन नहीनमिति । (कै)

न त्यक्तमित्यर्थः । यथा कान्तारमतीतेन कान्तारः ॥

अतीतात्यस्तयोरिति । (कै)

यो हि कान्तारमतीतोऽत्यस्तो वा तेन कान्तारो हीनो भव-
तीति द्वितीयां तस्य हीनवाचित्वादित्यर्थः ॥

यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति । (कै)

निषेधोऽप्यस्ति तथाप्ययमप्यस्तीति अयमेवोक्तः ॥

यदा त्विति । (कै)

‘वा जातादिष्विति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ मनु समास-
वचनपचकानर्थकलानुमानेन बहुव्रीहिसहितत्वहेतुर्यधिकरणोऽत आह

१ वा जाते (६ । २ । १७१) इत्यत्र वा जातादिषु ॥

अत्रपतितगतेभ्यः पूर्वपदं प्रकृतिसखरं भवति । अहीने द्वितीयेति वचनात् ।
अतीतादिभिस्तु खरसिद्धये विधीयतां तत्पुरुषः । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे
धायादिखरेण भाष्यम् । न त्वहीनखरेण । अतीतात्यस्तयोरहीन इति
निषेधात् । प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात् । बहु-
व्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिसखरेण भाष्यमिति । तस्माच्चित्तपतितगतैः समासो

जातिकालसुखादिभ्यः परे अत्रादयो भवन्ति तदा पूर्वपदप्रकृतिसखरे
वाधित्वा ‘जातिकालसुखादिभ्योनाच्छादनादि’त्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः । ननु च
तत्पुरुषारम्भेपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षायां न दख्यवाहितो बहुव्रीहिरिति
जातिसखरः स्यादेव, एवमप्यस्ति भेदस्तत्पुरुषोऽहीने द्वितीयेति पूर्वपद-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १०६
 (अ. २ । पा. १ । आ. २) (द्वितीया अत्रिताम्रीतपतिब्रमता-
 त्यस्तप्रामात्रैः । २ । १ । २४ ।)

बहुव्रीहियेति । (भा)

एवं च बहुव्रीहिसिद्धस्तसाध्यरूपकत्वादिति हेतुरिति भावः ॥

भाष्ये

इत्येतत्स्वरवचनमिति । (भा)

एतदर्थप्रतिपादकं स्वरस्य वचनम् "अहोने द्वितीये"ति सूच-
 मित्यर्थः ॥

अन्तोदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यर्थः । इष्यते तु समासभेदेन स्वरदणमिति भावः ॥

पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यर्थः ॥

१ अ ६ । पा २ । सू ४७ ॥

न विधेयः । एवं चाहोने द्वितीयेति सूत्रमपि मास्विति महदेव आघ-
 वम् । नन्वेवं जात्यादिभ्यः परेषु अत्रितादिषु स्वरे दोषः स्यादेव । जाति-
 काणसुखादिभ्योनाच्छादनात्, क्लृप्तमितप्रतिपन्ना इत्यन्तोदात्तप्रसङ्गात् ।
 तत्पुनश्चाराभ्यपक्षे हि बहुव्रीहिरन्तोदात्तता तत्पुनश्चाराभ्यपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 खेति द्वैस्वर्थं सिद्ध्यति । प्रत्याख्यानपक्षे त्वन्तोदात्त एवेति वैधर्म्यादिति

प्रकृतिस्वरौ बहुव्रीहौ जातिकालेत्त्वन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतो-
 ऽनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति, एवं तर्हि यदेतद्वा जात इति तद्वा
 जातमितपतितगतेष्विति वक्तव्यम्, एवमप्यहोने द्वितीयेत्येतदपि न
 वक्तव्यमित्यस्यैव आघवम्, एतावांस्तु विशेषः, तत्पुनश्चाराभ्ये तत्र पूर्वपद-

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता- (अ. २ । पा. १ । आ. २)
 त्वस्तप्राप्तापन्नेः । २ । १ । २४ ।)

अन्तोदात्तत्वमिति । (कै)

तदपीत्यर्थः ॥

अथ्यविकेति । (कै)

अवेर्मांसमिति विग्रह एव । अविकादेव च प्रत्यय्योत्पत्ति-
 राविकमिति तथा कष्टं श्रितमनेनेति वाक्यमेव । कष्टं श्रित इति ।
 विग्रहे एव समास इत्यर्थः ॥ ननु राज्ञः सखेत्यस्य राजनिष्पित-
 सखित्वानर्थः । बह्वृषीहौ राजाभिन्नसखिसम्बन्धीति बोधे ऽन्यनिष्-
 पितं सखित्वं राजनि प्रतीयते इति समानार्थकत्वाभावात् कथं
 पूर्वोक्तज्ञापकेनात्र समासाभाव इत्यत्र आह

सस्यस्योभयेति ॥ (कै)

कश्चिदुत्सर्गापवादभावं मन्यमानो ज्ञापकं दूषयति ।

चेन्न । बहुव्रीहौ हेव द्वैस्वर्यस्य सुसाधत्वात् । तथाहि । वाजात इत्यत्र
 वाजातश्रितपतितगतेष्विति वक्तव्यम् । न चैवं जाघवे विशेषो नेति वाच्यम् ।
 अहौने द्वितीयेष्वस्यानारम्भेण जाघवस्य स्पष्टत्वात् । एतावाञ्च विशेषः ।
 तव समासद्वये द्वैस्वर्यं मम तु बहुव्रीहौ द्वैस्वर्यमिति । अत्राहुः । बहु-
 व्रीह्या कृष्याश्रित इत्यादि न सिध्यति निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ।

प्रकृतिस्वरत्वं बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयोः समासयोर्द्वैस्वर्यं, अनारम्भे
 तु बहुव्रीहौ हेव द्वैस्वर्यमिति । अत्रोच्यते । जातिकालसुखादिव्यतिरिक्तैः सह
 बहुव्रीहौ श्रितादीनां निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गाद्रूपभेदः, तथा सर्वत्र कवपि
 प्राप्नोति । नन्वसौ 'शेषादिभावे'ति विकल्पितः स च तत्पुनरारम्भेपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २११
 (अ. २ । पा. १ । व्या. २) (द्वितीया श्रितातीतपतितगतता-
 त्वस्यप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २० ।)

नैतज्ज्ञापकेति । (भा)

उक्तं वस्तु ज्ञापकसाध्यं न ज्ञापकत्वस्यैवासम्भवादित्यर्थः । एवं च
 श्रितादिविषयतत्पुरुषेणानवकाशतया बह्व्रोहिवाधे कष्टश्रितादौ
 पूर्वपदाद्युदान्तत्वेन भवति । एवं च राजा सखास्येति विषये
 बह्व्रोहिः स्यादेव "बध्नीति" शास्त्रस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन
 बह्व्रोहिवाधकत्वाभावादिति भावः । किं च उभयोश्चरितार्थयोः
 परत्वाद् बह्व्रोहिरेव स्यात् बध्नीतत्पुरुषो न स्यादेव । टञ्जिधानं
 तु सुन्दरसख इत्यादौ कर्मधारये चरितार्थमित्याशयः । एवं च
 ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोरचाहोपुरुषिकैव तत्पुरुषारम्भे बह्व्रोहि-
 वाधस्यचणं तु फलं न भिद्यते इति कैद्यटाशयश्चिन्त्यः ॥

स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । (कै)

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

जातिकालमुखादिभ्यो हि निष्ठायाः परनिपात उपसंख्यातो न तु जात्या-
 दिभ्योऽप्यत्रापि । किञ्च जात्यादावपि रूपं भिद्येत् । पूर्वपदप्रकृतिस्यरपक्षेऽपि
 पाक्षिकशैविककल्पसङ्गात् । त्वया बहुव्रीह्यावेव द्वैस्वर्यस्य सूत्रितत्वात् ।
 सिद्धान्ते तु तत्पुरुषे ऽहोने द्वितीयेति स्वरौक्ति न तु कप् । बहुव्रीहौ

भवत्येव बहुव्रीहेरप्यभ्युपगमात्, एवमपि बहुव्रीह्यावपि द्वैस्वर्याभ्युपगमा-
 त्पूर्वपदप्रकृतिस्यरपक्षेपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे कपः प्रसङ्गः तत्पुरुषा-
 रम्भे तु तत्रैवाहोने द्वितीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्यरः, बहुव्रीहौ तु जाति-
 स्वर एव निम्बमित्यनोदात्तादेव कस्य पूर्वपदप्रकृतिस्यरादित्यस्येव विशेषः,

(द्वितीया अत्रालीतपवितगवा-
न्यस्यप्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

(अ. ६ । पा. १ । आ. २)

स्वपदार्थप्रधानविग्रह इत्यर्थः । ब्रह्मब्रीहिसु नैवन्मिधे विग्रहे
किन्तु कष्टं अत्रमनेनेति विग्रहे । एवं च विषयभेदाच्च सामान्य-
विहितत्वं ब्रह्मब्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्टं अत्र इत्यपि ब्रह्म-
ब्रीहिविग्रहार्थाऽन्तर्भूत इत्यत आह

अन्तर्भूतश्चार्थ इति ॥ (कै)

अर्थभेदादिति । (कै)

एवं च सूत्रसार्थक्यात् त्वदीयज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भावः ॥

लोके विग्रहेति । (कै)

समासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याप्रयोगान्त्युत्पन्न-
ब्रह्मब्रीहिलानवगमादिति भावः ॥ अर्थद्वयबोधेऽप्याह

तात्पर्येत्यादि । (कै)

तु कर्त्तव्यं न तु पूर्णपरस्परः । तथा चोक्तस्वरूपौ न क्वपि समाविशतः ।
तस्मादाद्यान्यासमेवास्तु । गौरवं च प्रामाणिकमिति स्थितम् । गमिगा-
म्यादीनामुपसंख्यानम्-। ग्रामं गमी ग्रामगमी गमेरिति रित्यौयादिक इतिः
स च भविष्यत्कालो भविष्यति गम्यादय इत्युक्तेः । यस्तु आश्लिष्यदित्यौगिः

तथा ऽर्थभेदोपि गत्वर्थाकर्म्मकेति कर्त्तरि लोको धात्वर्थस्य सर्वात्मनाऽनिच्छि-
तत्वेपि भवति आहूडो वृद्धं देवदत्त इति, वृद्धस्य एवोच्यते, कर्मणि तु
भवन्सर्वात्मना निच्छित्तत्वे भवति आहूडो वृद्धो देवदत्तेनेति, तद्येहापि
कष्टं अत्र इति कष्टमनुभवमेवमुच्यते कष्टं अत्रमनेनेत्यनुभूतकष्टः अत्र-

एवं च ज्ञापकत्ववादिनोऽपवादत्ववादिनश्च खण्डनाय 'अस्ति खल्वपी'त्यादिषिद्धान्तिनो गम्य इति भावः ॥ भाष्ये

बहुव्रीहौ सतीति । (भा)

तस्मिन्नेव सतीत्यर्थः ॥

तत्पुरुषे सतीति । (भा)

तस्मिन्नपि सतीत्यर्थः ॥

न भवितव्यमिति । (भा)

१ अस्ति खल्वपि विशेषो बहुव्रीहेस्तत्पुरुषस्य च । किं शब्दकृतोऽयार्थकृतः । शब्दकृतस्वार्थकृतश्च । अत्रैव भाष्ये ॥

२ शब्दकृतस्तावत् । बहुव्रीहौ सति कया भवितव्यम् । तत्पुरुषे सति न भवितव्यम् । अत्रैव भाष्ये ॥

सोपि गम्यादिपाठाद्भविष्यति । णित्वाद्दृष्टिः । आगामी । बाहुलकात्के-
वनादपि । तेन गामीति माधवः । ग्रामं गामी । ग्रामगामी । अनेनो-
भविष्यदाधमर्षयोरिति कृत्योगलक्षणश्लोनिषेधात् कर्मणि द्वितीया ।
केचित्तु आवय्यके णिनिः । अभविष्यदर्धत्वेपि गत्यर्थकर्मणोत्वञ्च द्विती-
याऽप्यमपवादविषयेपि विधानार्थमिति कृत्ययोगेपि द्वितीयैवेत्याहुः ।

शब्दविवक्षितस्यार्थस्य साक्षादवंगतिर्भवति तत्पुरुषे, बहुव्रीहौ त्वर्थन-
तयथा राज्ञः सखेत्युक्ते नूनं राजाप्यस्य सखेति स एव सख्यवृष्ट्यामेव
विषयः । 'अग्निगाम्यादीनामिति' । उणादीनामन्वेषां च संग्रहार्थमुभयो-
रुपादानम् । ग्रामं गमीति' । गमेरिनिरित्यौणादिक ति' इति प्रत्ययः

(द्वितीयां श्रितातीतपतितगता- (अ. २ । पा. १ । आ. २)
त्वस्वप्रान्तापन्नैः । २ । १ । २४ ।)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरसञ्चिथोगेन न भवितव्यमित्यर्थः ॥ तत्पुरुषारम्भे
वा जातादिव्यित्याभावाद् ग्रामगत इत्यादावन्तोदात्तत्वमेवेति
बहुव्रीह्याविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरसञ्चिथोगेन न कदापि कप् ।
तदनारम्भे तु “वा जातादिव्यि”त्यारम्भात्पक्षे बहुव्रीह्याविति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात्तत्सञ्चिथोगेनापि कवापत्तिरिति भावः । कैथ-
टोक्तोदाहरणे समासद्वयेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्त्वात् कपो वैकल्पि-
कत्वाच्च न विशेष इति चिन्धम् ॥ भाष्ये

अर्थकृत इति । (भा)

अर्थभेदे सत्येकेनापरस्य न गतार्थतेति भावः ॥

धात्वर्थस्यानपवर्गे इति । (कै)

सर्वधात्वर्थासमाप्तौ धालर्थाविष्ट एव कर्त्तरि एकदेशस्य भूत-
त्वाश्रयेण क्तो भवति तत्पुरुषे । बहुव्रीहौ तु सर्वधात्वर्थसमाप्तौ
धालर्थाणाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यर्थः ॥

१ वा जाते । ६ । २ । २७२ ॥

तत्तु भाष्यविरुद्धम् । भाष्ये गत्वर्थसूत्रस्य प्रत्याख्याततया क्तयोगे यथा एव
स्त्रीकारात् । एतेन तथाविदूरादिरदूरताङ्गमी । यथा स ग्रामी तव क्वेन्नि-
श्रैणतामिति श्लोचधर्मप्रयोगो व्याख्यातः । अत्र बुभुक्षुरन्नबुभुक्षुरित्वादि ॥

‘भविष्यति गम्याद्ध्य’ इति भविष्यतिकाले । ‘ग्रामं ग्रामीति’ । आवाश्रयके
क्लिप्तिः । गत्वर्थकर्मण्यौत्थञ्च द्वितीयाद्यह्वयमपवादविषयेपि विधानार्थमिति
कृत्ययोगे द्वितीयैव भवति । ‘श्लोचधर्मं बुभुक्षुरिति’ । भुजेः क्तु ‘सनाश्रय-
भित्तु उः’ । न जोकाव्यमेति षष्ठीनिषेधः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः । २१५
(अ. २ । पा. १ । आ. २) (खट्वाक्षेपे । २ । १ । २६ ।)

‘अन्यथाजातीय इति । (भा)

श्राब्दत्वाकान्त इत्यर्थः ॥

अन्यथाजातीयकः सम्बन्धादिति । (भा)

आनुमानिक इत्यर्थः ॥ नन्वेवं राज्ञः सखा ऽख्येति विग्रहे
बहुव्रीहिः स्यादत आह

उभयं खस्वपीति ॥ (भा)

खट्वाक्षेपे । २ । १ । २६ ॥

‘अधीत्यज्ञात्वेति । (भा)

अधीत्यज्ञात्वा वेत्यर्थः ॥

-
- १ उपसम्भवाद्युक्तके अन्यथा जातीयक इति पाठोऽस्ति ॥
२ किमुदाहरणम् । खट्वाक्षेपो ज्ञात्वा । क्षेप इत्युच्यते कः क्षेपो नाम ।
अधीत्य ज्ञात्वा गुह्यभिरनुज्ञातेन खट्वाक्षेपेण । य इदानीमतोऽन्यथा
करोति स उच्यते खट्वाक्षेपोऽयं ज्ञात्वा । नातिव्रतवान् इति ॥

“खट्वाक्षेपे” । ‘खट्वाक्षेपेण’ चेत्यादि । विनिन्दितो मार्गो
विमार्गः । भूमिप्रयमार्गो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनकाक्षे तेनाधीत्य ज्ञात्वा
गुह्यभिरनुज्ञातेन खट्वा रोठया यत्तन्वथा खट्वाक्षेपेण तद्विमार्गप्रख्यानं
तत्परोदाहरणमन्यस्याप्येवंविधस्योपलक्षणं, तेन खट्वाक्षेपेण मा वा-
ऽब्रह्मविमार्गप्रक्षितः खट्वाक्षेप इत्युच्यत इत्यर्थः ।

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ॥

ननु “काला” इत्यस्याभावे ऽच तल्लामो न स्यादत आह

काला इति (२ । १ । २८) ॥ (भा)

ननु ज्ञान्तेन समासार्थं तत् अज्ञान्तार्थं चेदमपीत्यत आह

तच चेति । (कै)

अत्यन्तसंयोगे ज्ञान्तार्थं “काला” (२ । १ । २८) इति अत्यन्त-
संयोगे ऽज्ञान्तार्थमिदमित्युत्तरम् ॥

‘षण् मुहूर्त्ता इति । (भा)

तावत्पर्यन्तं षि दिनराचटद्विष्ट्रासौ देशविशेषे ॥

१ षण्मुहूर्त्ताश्चराचराः इति भाष्यप्रयोगात् षण्मुहूर्त्तपर्यन्तं द्वादश्रासौ
भवत इति प्रतीयते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २१७
(अ. २। पा. १। आ. २) (द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २। १। ३०।)

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

२।१।३०॥

केवलद्वयः पाटवजनकत्वं वैद्यकविषद्वयमत आह

विशिष्टद्रव्य इति । (कै)

शुद्धिसवणादिरूपेत्यर्थः ॥

सर्वचक्रियेति । (कै)

उत्तरसूत्रे बहुशनिपुणादियहणेन साक्षात्परम्पराम्बधे एतद्-
प्रवृत्तिरिति भावः ॥

क्रियादारकसम्बन्ध इति । (कै)

भुजिक्रियादारक इत्यर्थः ॥

यत्रेति । (कै)

अक्षेण व्यञ्जनमित्यादिविषये ॥

द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तत्कृतेति एथक् लुप्तद्वितीयाकम् ।
द्वितीयान्तं द्वितीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह समस्यते स

“द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन” ॥ द्वितीयायाश्चान्दसे क्विकि
गुणवचनेनेत्यनेन सामानाधिकरञ्चम्, अर्थेनेति एथक् पदम्, अत एव
‘गुणवचनेनार्थशब्देन चेति’ । ‘कौटुशेन गुणवचनेन तत्कृतेनेति’ । तदिति

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

साक्षात्सामर्थ्येति । (कै)

“खडि भेदने” इत्यस्मात् घञि निष्पन्नखण्डशब्दार्थक्रियायां
करणत्वेनान्वयः । सदृशादिग्रहणं च प्रपञ्चार्थमित्यभिमानः ॥

गुणोपसर्जनद्रव्येति । (कै)

खण्डशब्दो हि तच्च कूटः । न तु साध्यावस्थापन्नकारकान्वय-
योग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाची तादृशखण्डशब्देन तु कर्तृकरणे कृता
(२।१।३२) इत्येव समासः सिद्ध इति भावः ॥ भाष्ये

किरिकाण इति । (भा)

किरिः शुकरो रोगविशेषो वा ॥

व्यतिरिक्तेति । (कै)

पूर्वपदोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तैत्यर्थः ॥

तदपेक्षेति । (कै)

भुजिद्वारकैत्यर्थः । कारकद्वितीयातिरिक्तद्वितीयान्ते तु नेदं
प्रवर्तते । उत्तरसूत्रे निपुणादियहणाज्जापकादिति भावः ॥ भाष्ये

तत्पदवचः । तच्छब्देन द्वितीयान्तपरामर्शना तदर्थो ज्ञस्यते । तदर्थकृतत्वं
च गुणवचनस्यार्थद्वारकं विशेषणम् । तथा च द्वितीयान्तार्थकृतो यो

सर्वनाम्ना प्रकृतस्य द्वितीयान्तस्य प्रत्यवसर्गः, स च शब्दः, न च शब्देन
गुणवचनस्य करणं सम्भवतीत्यतः सामर्थ्यात्तदर्थकृतेनेतिविज्ञायत इत्याह ।
'द्वितीयान्तार्थकृतेनेति' । 'यावदिति' । यावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्यायतां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २१६
(अ. २। पा. १। आ. २) (द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २। १। ३०। १)

तत्कृतार्थग्रहणं कर्तव्यमिति । (भा)

ज्ञात्वार्थद्वारके सामर्थ्ये एव यथा स्यात् तद् भुव्यादिद्वारके
इत्येतदर्थमित्यर्थः ॥

स्वभावसिद्धमिति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद् द्रव्यभानमिति
तत्कृतत्वाभाव इति भावः ॥

क्रियत इति (कै)

पदान्तरसमभिव्याहारेण तु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरित्यन्यत् । एवं
च दण्डेन घट इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो न तु
तत्कृतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

धान्येन धनवानिति । (भा)

धान्येन हेतुना धनवत्त्वात्कृतत्वमवापीति भावः ॥

शकुलाखण्डो देवदत्त इति । (भा)

शकुलाकृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यर्थः ॥

गुणसद्वचनेति षण्णितोऽर्थः शकुलया खंडः शकुलाखंडः । किरिका
कायः किरिकायः । खड्गमेद्रे, क्यगिमौलने । आभ्यां घञि कृत्यादि-

---

दर्शयति, अर्थद्वारकं चेदं गुणवचनस्य विशेषणम्, अर्थ एव हि द्वितीयांशेन
क्रियते न गुणवचनः शब्दः । वचनग्रहणं किम् । यावतांशेन समासा-
सम्भवाद्गुणवचनेनैव भविष्यति एवं यथा विज्ञानेत, गुणमुक्तवान्

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. १ । व्या. २)

भूतकालेति । (कै)

बाहुलकाद्भूते कर्त्तरि ल्युडिति भावः ॥ “गुणमुक्तवते”ति व्याचष्टे ।

सम्प्रतीति । (कै)

तत्त्वं च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य यथा शुक्लादेः पार्थ-
क्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि यथा पद्मादेः ॥ भाष्ये

‘गुणवचनेभ्यो मतुप इति । (भा)

तत्रापि धर्ममात्रं गुण इति भावः । यद्वेदम् “अग्निं आद्य च
(५।२।१२७) उपलक्षणम् ॥ नन्वर्थभेदेन शब्दैक्ये मतुपो लोपो
व्यर्थोऽत आह

अर्थभेदेनेति ॥ (कै)

नन्वेवं “गुणमुक्तवते”त्युक्तं गुणवचनत्वमनुपपन्नमत आह

१ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् इति (५ । २ । ६४) ।

२ अत्रैव भाष्ये ॥

तावेतौ क्रियारूपापन्ने गुण्ये वर्त्तित्वा पञ्चान्तुक्लोपाद्भेदोपचाराद्वा
तद्वति त्रये वर्त्तते इति गुणवचनौ भवतः । धान्येनार्थो धान्यार्थः ।

गुणवचनः, ‘ह्यत्वल्युटो बहुलमि’ति भूते कर्त्तरि ल्युट्, गुणमुक्तवता संप्रति
गुणोपसर्जनत्रयवचनेनेत्यर्थः । तेन हृतेन पाठवमिति गुणमाचनिष्ठेन
भवति । गुणश्चात्र “सत्त्वे निविष्टतेऽपैतो”ति कश्चित्तो मृच्छते न तु यस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २२१
(अ. २ । पा. १ । आ. २) (द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । १० ।)

सादृश्येति ॥ (कै)

अनेकशक्तीति । (कै)

प्रकरणादितस्य तत्तच्छब्दबोध इति भावः ॥ भाष्ये

यद्येवं नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । (भा)

एवं गुणवचनेनेत्यस्य प्रकरणे । अयं भावः । द्वितीयान्तं गुण-
वचनेन समस्यत इत्युक्ते गुणस्य अन्यतानियमेन द्वितीयान्तार्थस्य
तदुत्पत्तिप्रयोजनकत्वेन च प्रत्यासत्त्या द्वितीयांतार्थकृतगुणवचनेनैव
द्वितीयान्तस्य समासो भविष्यतीति । दध्ना भुङ्क्ते पटुः । अक्षणाकाण
इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु द्वितीयाच सूत्रे न हेतौ उत्तरसूत्रे
निपुणक्षणाग्रहणात् । एवं च द्वितीयान्तगुणवचनयोः साचात्साम-
र्थ्यासम्भवेन क्रियादारकं तद् ग्राह्यम् ॥ एवं च यतो दध्ना भुङ्क्ते
अतः पटुरित्यर्थके दध्ना पटुरित्यादावपि स्यादत आह

अर्थत इत्यर्थः, प्रयोजनम् । अर्थनं वा अर्थः, प्रार्थना । अभिलाषः ।
सर्वत्र करणे द्वितीयायाः समासः । तत्कृतेनेति किम् । अक्षणा काणः ।

गुणस्य हि भावाद् इत्ये शब्दनिवेश इति तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, द्वितीया-
न्तार्थकृते सर्वत्रैव तस्य भावात् । 'अक्षणाकाणः, किरिकाण इति' । खडि
भेदने, कण निमीषणे, इत्याभ्यां घञि श्रुत्यादितावेवौ क्रियारूपापन्ने गुणे
वर्षित्वाभ्यनुबन्धोपादमेदोपचाराद्वा तद्वति इत्ये वर्त्तेते इति गुणवचनौ
भवतः । 'घान्तेनार्थं इति' । अर्थत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अर्थनं वार्थः ।
प्रार्थना । अभिलाषः, सर्वत्र करणे द्वितीयायाः समासः । 'अक्षणा काण इति'

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

अव्यतिरिक्तकल्पेति । (कै)

गुणवचनद्वितीयान्तयोः समभिव्याहारे उक्तरीत्या तत्प्रतीति-
रिति भावः ॥ अन्तरङ्गलेऽयमेव हेतुः । अत एव समासार्थान्तरभूतत्वं
राजसख इत्यादावन्तर्भूतस्याप्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानेति उक्तन्याय-
सिद्धमपि तत्कृतार्थग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये अभ्युपगम्य तच्चार्यग्रहणं
व्यर्थमाह वार्त्तिककारः ।

'द्वितीयासमास इति ॥ (वा)

नायमर्थनिर्देश इति । (भा)

उभयत्राप्यर्थपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

१ द्वितीयासामासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिर्ह्यवचनात् । वा ॥

किञ्च यत्र शब्दकुलाखण्डादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रियाकारकभावः सम्ब-
न्धस्तत्र चरितार्थं वचनं यथा दध्ना भुङ्क्ते पटुरित्यादौ न भवति ।
असामर्थ्यात् । तथेहापि न स्यात् । दध्ना पटुः कुड्कुमेन लोहितं
मुखमिति । इह हि गम्यमानया करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः ।

नात्राहणा कृतं कायत्वं किं तर्ह्यन्येनैव केनापि क्रियादिना, अहणा तु केवलं
कायो ज्ञाप्यत इति तत्कृतत्वाभावः, किं च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थ-
मपि तत्कृतग्रहणं कर्त्तव्यम् । ननु यदि दधि कृतं पाटवं विवक्षितं दध्ना
कृतः पटुरिति ततो भवितव्यमेव समासेन, अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्नः
कारणभवः । दध्ना भुङ्क्ते पटुरिति ततो ऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति, इहापि
तर्हि न स्यात् कुड्कुमेन लोहितं कोपेन लोहितं मुखमिति, अत्रापि हि
करोति क्रियया करणस्य सम्बन्धः कुड्कुमेन कृतं लोहितमिति, क तर्हि स्यात्

योगविभाग इति । (भा)

योगविभागफलक इत्यर्थः ॥ तदाह

वाक्यभेदः संपद्यत इति ॥ (कै)

भाष्ये

धान्यार्थ इति । (भा)

अत्रार्थत इत्यर्थः प्रयोजनम् । अर्थनमर्थः प्रार्थना । वा करण-
द्वितीयया समास इति हरदत्तादयः । तन्न । 'कर्त्तृकरणे इत्येव
चिद्वत्वात् । तस्माद्भूतपर्यायार्थशब्देन सह 'प्रकृत्यादित्वप्रयुक्तद्विती-
यान्तस्य समासः । प्रथमार्थे च द्वितीया । यदा धान्येन कृतोऽर्थ
इति विग्रह इति नव्याः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ३२ ॥

२ धान्यार्थः इत्यत्र प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्थे द्वितीया तेन समासोऽत्र
सौकृतः नागेशेन । परं मञ्जूषायां धान्यार्थः इत्यस्य धान्येनार्थः धान्यार्थ
इति कौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनानन्तरं "हेतौ द्वितीया । नार्थशब्दो
धनवाचो । धान्यहेतुकं धनमिति बोधः" इत्युक्तम् ॥

तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा
स्यात् भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । गुण-
वचनेनेति किम् । गोभिर्वपावान् । गोसम्बन्धिदध्यादिभोजनादेवदत्तस्य

शङ्कया खण्ड इत्यादावेव तु स्यात्, यत्र पूर्वोत्तरपदयोः क्रियाकारकत्वस्य
सम्बन्धस्तस्मात्तत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा
स्याद्भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । 'गुणवचनेनेति
किमिति' । ज्ञातिवचनेषु ज्ञातेर्निश्चयत्वात्कृतस्यासम्भवः, क्रियावचने त्विच्छत

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ. २ । पा. १ । षा. २)

अर्थशब्देन समासार्थमिति । (कै)

फलान्तरार्थमर्थपक्षमावश्यकमित्यपिमसूत्रे वक्ष्यति कैचटः ॥

'सत्त्वे इत्यादि । (कै)

इदं गुणवचनशब्दस्यैव सत्त्वमिति गुणपदेन धर्ममात्रं तदुप-
सर्जनद्रथवाचिनायं समास इति बोध्यम् । खण्डस्य तत्कचित्ता-
भावाच्च ॥

नोक्तमिति । (कै)

रूपार्थस्यैव ततः प्रतीतिरिति भावः ॥

- १ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयस्याक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥
उपैत्यन्यञ्जहात्यन्यदृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥

वपावत्त्वं पीवरत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः । वचनग्रहणं
किम् । यावता अर्थेन समासासम्भवात्तद्वाची ग्रहणीयते । अत्राहुः ।
गुणमुक्तवान् गुणवचनः कृत्यल्युटो बह्वलमिति भूते कर्तरि ल्युट् । गुणमुक्त-
वता सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रथवाचिनेत्यर्थः । तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्र
निष्ठेन न भवतीति । गुणस्यात्र "सत्त्वे निविशतेऽपैतौ"ति वक्ष्यमाणो गृह्यते ॥

एव, 'कर्तृकरणे कृता बहुलमिति' द्रथवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव,
नद्याकांशस्य तत्त्वं केन चित् क्रियते ऽतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्नः ।
'गोभिर्वपावानिति' । गोसम्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्वं पीवरत्व-
मित्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२२५

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र-
मिश्रश्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ।)

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र- श्लक्ष्णैः । २ । १ । ३१ ॥

अर्थग्रहणभूतेनेति । (कै)

अत एव ^१जनार्थकलहमिति स्वरविधायकसूत्रेऽर्थग्रहणं चरि-
तार्थम् । तच्च हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सूत्रविहितसमासस्यैव
ग्रहणम् । समसदृशयोः पृथगुपादानाच्चानेनैव सम्बन्ध इति बोध्यम् ॥

१ जनार्थकलहं तृतीयायाः । ६ । २ । १५३ ॥

मासेन पूर्वे मासपूर्वः । अवध्युत्पत्तिकालावधिमदुत्पत्तिकालयो-
र्मासस्य व्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः । पूर्वसदृशेति समासविधानादुनार्थकलह-
मिश्रप्रयोग इव पूर्वयोगेऽपि तृतीया । मासोनम् । ऊन शब्दार्थः पूर्णत्व-
संपादकवस्त्वभाववान् ॥ कलहः । क्रोधपूर्वको व्यापारः । वाक्कलहः । वाग्-
रूपः स इति बोधः ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः । एतेः सह तृतीयान्तं
प्राग्वत् । अस्मादेव वचनात्पूर्वादियोगे तृतीया । हेतौ वा इत्यस्या ।

“पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः” ॥ पूर्वसूत्रेऽर्थग्रहणेन
समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमर्थनिर्देशार्थं, तच्चानन्तरेणोपशब्देनैव

अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्येति । (कै)

जनशब्दोऽर्थपरः । अर्थेन समासासम्भवाच्च तदाचिनां ग्रहणं तच्चाविशेषात्पूर्वेषामिति भावः । केचित्तु माषेण कृतो विकल इत्यर्थे माषविकल इति पूर्वणैव सिद्धम् “जनार्थति” (६।२।१५३) सूत्रेऽर्थग्रहणं तु धान्यार्थं इत्यादावन्तोदात्तलायेति स्पष्टमेव । वृत्त्यादौ तत्र समासोऽपि पूर्वसूत्रस्थार्थग्रहणात् सिद्धः । एवं च माषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्ररत्वमेवेत्येव भाष्याशयः । अत एव समर्थसूत्रभाष्ये (२।१।१) तृतीया तत्कतेति (२।१।३२) सूत्रस्थो-
पादानविकल इत्युदाहरणं दत्तमित्याहुः ॥

मासेन पूर्वं मासपूर्वः । मात्रा सदृशः । माहसदृशः । माहसमः । इह समसदृशाभ्यां योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया । स्यादेतत् । तुल्यार्थयोगे पक्षे षष्ठाप्यस्ति । ततः षष्ठीसमासेनैव सिद्धे किमिह सदृशग्रहणेन । न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति पूर्वपदप्रकृतिस्ररार्थं तत् । सदृशप्रति-
रूपयोः सादृश्य इति तत्सिद्धेः । न च तत्र सदृशग्रहणमेव मास्त्विति वाच्यम् । षष्ठीसमासपक्षे अन्तोदात्तत्वं वारयितुं तत्स्वीकारावश्य-
म्भावात् । न चानभिधानात्षष्ठीसमास एव मास्त्विति वाच्यम् । दास्याः

सम्बन्धते न पूर्वादिभिः, समसदृशशब्दयोः एवगुपादानात् । ‘एतदेवे-
त्यादि’ । समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेदं यद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति, इहो तुल्यार्थयोगे षष्ठापि पक्षे विधीयते ततस्तस्याः समासे मातुः सदृशः ।
माहसदृश इति सिद्धं, किमर्थमिह सदृशग्रहणं, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति
पूर्वपदप्रकृतिस्ररो यथा स्यात्, सिद्धोऽत्र प्रकृतिस्ररः, ‘सदृशप्रतिरूपयोः

अवरस्येति । (भा)

न च कैयटरौत्योनाथंत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् । चैत्रादवरः
फाल्गुन इत्यादौ पूर्वशब्दसमानार्थताया अपि अवरशब्दस्य दर्श-
नात् । “सदृशग्रहणे उक्तमिति” (अत्र सूत्रस्ववार्त्तिकम्) भाष्य-
कारवचनमित्यभिप्रेत्याह

हेतुकालसंप्रेक्षितत्वादेति । (कै)

हेतुवार्त्तिककारोच्चारणं तस्य यः कालस्तस्य संप्रेक्षितत्वान्नमसि
स्थापितत्वादित्यर्थः । कारणकालः कार्ये उपचर्य प्रयोग इति
तात्पर्यम् । वार्त्तिककारवचन इत्यभिप्रेत्य त्वाद्यम् । तदेव युक्त-
मिति भावः ॥

सदृश इति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि षष्ठा आक्रोश इत्यलुक्-
समासः स्वीकृतो भाष्ये । नन्वेवमपि हेतुद्वितीयान्तेन समासार्थं प्रकृते
सदृशग्रहणमस्त्व । विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नञ्प्रत्यय
तुल्यार्थैरिति षष्ठी लभ्यते । प्रतियोगिन्यत्र तद्विधानादिति चेत् । न
तत्कृतत्वात्पूर्वेष्वेव सिद्धेः । यो हि विद्यया सदृशः तस्य विद्याकृतं

सादृश्यं इति, तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्यं कर्त्तव्यं यदा षष्ठीसमासकृता-
न्तोदात्तत्वं मा भूदिति, ननु चेदानौमनभिधानात् षष्ठीसमासो न भविष्यति,
नैवं शक्यम्, अलुक्समासे हि दोषः स्यात्, ‘षष्ठा आक्रोशे’ दास्याः सदृशो
व्यख्याः सदृश इति, तस्मात्कर्त्तव्यम्, इदं तु न कर्त्तव्यम् इदमपि कर्त्तव्यं,

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिपुण- (अ. २ । पा. १ । आ. २)
मिश्रश्लक्ष्णः । २ । १ । ३१)

तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति । (कै)

अन्यथान्तोदात्तं स्यादित्यर्थः ॥ नन्वचानभिधानात् षष्ठीसमास
एव मास्त्रित्यत आह

तथा च दास्या इति ॥ (कै)

सिद्धत्वादिति । (कै)

न च 'मनसः संज्ञायामि'त्युक्तुकि मनसा सदृश इति
सिद्ध्यर्थमिदमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात् ।
अनभिधानेन तत्र समासाभावाच्च । ईदृशसंज्ञायां मानाभावाच्चेति
दिक् ॥

१ अ ६ । पा ३ । सू ४ ॥

सादृश्यमस्तीति । सत्यम् । प्रत्याख्यातमेवेदं षष्ठे वार्तिककृता । ऊनार्थं
मांषोनं कार्वाणम् । माषविकलम् । पूर्वसूत्रे अर्धशब्देन समासस्य
साधितत्वादिह अर्थग्रहणमभिधेयनिर्देशार्थम् । तच्च ऊनशब्देनैव
सम्बध्यते न तु पूर्वादिभिः । अत एव समसदृशौ पथगुपात्तौ ।

हेतु तृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति, न ह्यत्र तुल्यार्थ-
रितिषष्ठौ भवति प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते, एवमपि न कर्त्तव्यं
तत्कृतत्वात्पूर्वैवैव सिद्धं यो हि विद्यया सदृशः । विद्याकृतं हि तत्सादृश्यं तत्र
पूर्वैवैव सिद्धं, 'मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणं' गुडसंमिश्रा घाणाः ।

सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति । (कै)

अनेनावश्यं द्वतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजन-
सदृशः । इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते दास्याः सदृश इत्या-
द्यर्थमिति “सदृशप्रतिरूपयोरिति” सूत्रशेषस्यं भाष्यमेकदेश्युक्ति-
रिति सूचयति । तत्रापि षष्ठ्यर्थस्य संभवात् । प्रतिपदोक्तपरि-
भाषया तुल्यार्थैरिति द्वतीयान्तेनैव तत्समासप्रवृत्तेश्च ॥

पूर्वसूत्रेण वेति । (कै)

उपादानविकल इति वदिति भावः ॥

१ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये । ६ । २ । ११ ॥

वाक्कलहः । आचारनिपुणः । गुह्यमिश्रः । आचारश्लक्ष्णः । मिश्रग्रहणे
सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् । गुह्यसंमिश्रा धानाः । मिश्रं चानुपसर्गमस-
न्धावित्यत्र अनुपसर्गग्रहणात् ज्ञापकादेतत् सिद्धम् । अवरस्योप-
संख्यामम् ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

इत्थेवमर्थं, ज्ञापकात्सिद्धं यदयं ‘मिश्रं चानुपसर्गमसन्धावि’त्यनुपसर्गग्रहणं
करोति तत्र ज्ञापयति मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणमिति । ‘पूर्वादि-
च्चिति’ । अवरशब्दोऽपि सूत्रे पठितश्च इत्यर्थः ॥

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कृता क्लेनेति । (वा)

भाष्ये

कृतेति (भा)

कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ॥ कर्त्तरि करणे च ढतीया कृदन्तेन सह बहुलं प्राग्वत् । हरिणा त्रातो हरित्रातः । नखैर्भिन्नो नखभिन्नः । कृद्गृहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणाद्गृहणनिर्भिन्नः । कर्त्तृकरणे किम् । भिक्षाभिरुधितः । हेतावियं ढतीया । बहुलग्रहणाच्छ्रान्पक्षवतु-प्रभृतिभिर्न । हस्तेन कुर्वन् भुञ्जानः कृतवान्वा । क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेव । पादहारकः । क्रियत इति हारकः । बाहुलकात्कर्मणि यवुल् । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । गले चोपकः । चुप मन्दायां गतौ । हेतुमस्मिन्नन्तात्कर्त्तरि यवुल् । गले चोपकः । अमूर्धमस्तकादित्यलुक् । कृतेति किम् । काष्ठैः पचतितराम् ॥

“कर्त्तृकरणे कृता बहुलम्” ॥ कर्त्तृकरणे इति प्रथमादिवचनं ढत्तौ वस्तुव्याख्यानं कृतं कर्त्तरि करणे च या ढतीयेति, तथा चोत्तरत्र वक्ष्यति कर्त्तृकरणे कृतेः सहाधिकार्यवचने समस्येते इति, ‘सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति’ । आख्यायतिव्याप्तिपरिहारार्थमित्यर्थः । ‘पादहारक इति’ । क्रियत इति हारक इति ‘कृत्यल्युटो बहुलमि’ति कर्मणि यवुल्, पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः । ‘गले चोपक इति’ । चुपमन्दायां गतौ, हेतुमस्मिन्नन्तात्कर्मणि यवुल्, अमूर्धमस्तकादित्यलुक्, कृद्ग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात्, इह कर्त्तृकरणे क्रियाया एव भवतः, क्रिया च धातुवाया धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतन्तिउच्च तत्र सुपेयधिकारात्तिउन्ते न प्रसङ्गः, तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु, इह काष्ठैः पचतितरां काष्ठैः पचतिरूपं काष्ठैः पचतिदेशं हस्तेन कृतपूर्वी दध्ना भुक्तपूर्वी घृतेनेष्टीति ।

(अ. २ । पा. १ । आ. २) (कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।)

कस्योपरञ्चकं विशेषणमिति बोध्यम् । कृतेत्यस्य स्थाने कृतेति
वक्तव्यं कृतेति व्यर्थमिति वार्थः ॥ ननु साधवात् केनेति युक्तमत
आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्देति । (कै)

काकपेथेत्यादौ काककर्तृकपामकर्म नदीति बोधे अस्यास्यस्त्व-
पूर्णास्यस्त्वादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात् क्रियाया निष्प्रयोजन-
त्वेन गौणत्वात्कर्तृकरणयोरपि गौणत्वमिति भावः ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थ-
वचनम् । तत्र कर्तरि करणे च द्वितीया कृत्यैः सह प्राग्वत् ।

“कृत्यैरधिकार्थवचने” ॥ ‘स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति’ । स्तुत्या निन्द्या
च प्रवर्तितं स्तोतुं निन्दितुं च कृतमित्यर्थः । ‘अध्यारोपितार्थवचनमिति’ ।
असन्नेवारोपोपितोऽध्यारोपितः । ‘काकपेथेति’ । एवं नाम पूर्वतोया नदी
यत्तटस्थैः काकैरपि शक्या पानुमिति स्तुतिः । एवं नामान्यनोद्य यत्काकैरपि

(कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३२ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. २)

केचिदाहुरिति । (कै)

कर्त्तृत्वादेस्तृतीयाप्रयोजकत्ववत्प्रयोजकत्वस्यापि संभवादि-
त्यरुचिस्तदाह ।

अन्येत्विति ॥ (कै)

ननु कृत्यैरेवाधिकार्थवचन इति नियमार्थं स्यादत आह

काकपीतेति ॥ (कै)

नेदं नियमार्थमिति । (कै)

“कृत्यैरधिकार्थवचन” एवेत्येवं नियमार्थं नेदमित्यर्थः ॥ भाष्ये

अन्यत्रापि । (भा)

स्तुतिनिन्दाफलकलरूपाधिकार्थवचनत्वाभावेऽपि ॥

सूत्रसन्दर्भेति । (कै)

पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयम् । काकपेया गदी । शक्यार्थे कृत्यः । पूर्वतोय-

शक्या पातुमिति निन्दा, उभयत्र शक्यार्थे कृत्यः । ‘श्लेष्म इति’ । एवं
नामासन्नतोयः कूपस्तस्यैरपि श्वभिः शक्यो लेटुमिति स्तुतिः, एवं
नामाशुचिः कूपो यज्जलं श्वान एव लेटुमर्हन्तीति निन्दा, अर्हार्थे कृत्यः ।
‘वाप्यच्छेद्यानीति’ । एवं नाम कोमलानि ढगानि यद्वाप्येषापि क्लेप्तं
शक्यानीति स्तुतिः, एवं नाम कथितानि ढगानि यद्वाप्येषापि क्लेप्तं
शक्यानीति निन्दा । ‘कण्टकसंश्लेष इति’ । एवं नाम क्लिप्त ओदनो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२३३

(अ. २ । पा. १ । आ. २ (कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।)

कर्तृकरणे कृत्यैरित्येतत्सूचदयरूपेत्यर्थः । बज्जलयणसहितमिदं
वा कर्तव्यं तत्सहितसूत्रसन्दर्भो वेति तात्पर्यं बज्जलयणं तत्रापि
कर्तव्यमेव परशुना क्लिप्तवानित्याद्यर्थम् ॥ पादाभ्यामित्यस्य कर्तृ-
करणद्वतीयान्तत्वे यथान्यासेऽपि सिध्यतीत्यत आह

अपादाने पञ्चमीति । (कै)

पादयोर्द्विथमाणमञ्जीराद्यपेक्षयावधिलेनापादानत्वम् । गले
चोपक इति 'हलदन्तादिति 'तत्पुरुषे कृतीति 'अमूर्धमस्तका-
दिति वा लुक् गले मन्दं प्रायणीय इत्यर्थः ॥

१ अ ६ । पा ३ । सू ६ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ ६ । पा ३ । सू १२ ॥

त्वात्तस्यैरपि पातुं शक्नोति स्तुतिः । काकैरपि पातुं शक्या-
ऽन्यतोयत्वादिति निन्दा वा ॥

यत्काण्डकैः शक्यः संचेतुमिति स्तुतिः, एवं नामान्य ओदयो यत्काण्डकैः
संचीयत इति निन्दा । 'पूर्वस्यैवायं प्रपञ्च इति' । यद्यपि स्तुतिनिन्दा-
परत्वात्किञ्चोपादानस्य कर्तृकरणयोगीशत्वं तथापि बज्जलयणमात्पूर्वमेव
सिद्धं, तथा च काकपौता नदीत्यत्राकृत्यैरप्यधिकार्थवचनैः समासो दृश्यते-
ऽतः प्रपञ्च एवायं बाप्राप्तविधिर्नापि नियम इत्यर्थः ॥

अग्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

अग्नेनापि करणद्वितीयैव समासः शब्दशक्तिस्वभावात् करणे-
त्यनुदत्तेर्वा इत्यभिप्रायेणासामर्थ्याग्रङ्गा ।

द्रव्याणामिति । (कै)

कारकविभक्त्यन्तवाच्यत्वे इति भावः ॥

फलकानीति । (कै)

आरोहणावारोहणोपयोगितिर्यङ्गाष्टानीत्यर्थः ॥ भाष्ये

निश्रयण्या इति । (भा)

आतावेकवचनन्दध्नेति सहयोगद्वितीयायामुक्तरीत्या करणद्वि-
याभावात् समासाप्रतिराह

अग्नेन व्यञ्जनम् । संस्कारद्रव्यं संस्कार्येण सह प्राग्वत् । दध्ना
उपसिक्तो दध्नीदः । इह दत्तावुपसेकक्रियान्तर्भवति स्वभावात्

“अग्नेन व्यञ्जनम्” । ‘दध्नीदः इति’ । ननु च नेह क्रियाश्रूयते न
चान्तरेण क्रियां श्रव्यां परस्परैश्च सम्बन्ध इत्यसामञ्जादत्र समासो न

जीवत्विति ॥ (भा)

सिद्धन्विति । (कै)

वार्त्तिकारम्भेऽपि दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ बोध्यः ।
एवं च सूचारम्भेण समफलता तच्च वार्त्तिकं विशेषणमित्येव सिद्धे
समासे पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थं कर्त्तव्यम् ॥

सम्बन्धविवक्षायामिति । (कै)

कर्त्तुः करणस्य वा सम्बन्धत्वेन विवक्षायामित्यर्थः ॥

युक्ताद्यर्थानामाक्षेपादिति । (कै)

सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्यैवात्र भावादिति भावः । तदर्थघटितस्य
सम्बन्धत्वे तन्नरङ्गत्वात् ततोयैव स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

दध्ना युक्तार्थता सम्प्रतीयत इति । (भा)

दध्नेति पदे वाच्येन युक्तो योऽर्थ उपसेकक्रियादिरूपसदर्थता
तस्य प्रतीयत इत्यर्थः । वाक्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव-
सोऽर्थ इति बोध्यम् ॥ नन्वध्वसानं संप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च
हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह

अतो नासामर्थम् । न च कारकाणां परस्परसम्बन्धेऽपि वचनसाम-

प्राप्नोति, अथासत्त्वमि सामर्थ्ये वचनात्समासः, इहापि तर्हि स्यात् किं
दध्नौदतो भुज्यतामिति, तत्राह । 'ततो क्रियाया अन्तर्भावोदिति' ।

२३६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(अग्नेन व्यङ्ग्यम् । २ । १ । ३४ ।)

(अ. २ । पा. १ । व्या. २)

सर्वलोकव्यवहारेति । (कै)

अर्थविशिष्टं ज्ञानं प्रतिज्ञातोऽर्थस्तदेकदेशो ज्ञानं हेतुरित्यर्थः ॥

निश्चयः (कै)

इत्यस्यैव विवरणं

संदेहरहित इति ॥ (कै)

दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति । (कै)

अयं च प्रत्यय आनुमानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वा प्रकारान्तरेणेति चेष्टयेत्यर्थः ॥

चरितार्थत्वादिति । (कै)

शब्दप्रयोगकार्यस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण संपन्नत्वादिति भावः ॥

श्रीदसमर्थसमास एवात्रास्तु इति वाच्यम् । किन्दधा चोदना मुच्य-
तामित्यादावतिप्रसङ्गात् ।

सभावादेव वृत्तावन्तर्भूता क्रियेति तद्धारकस्य संबन्धस्य सङ्घावात्सामर्थ्य-
मित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २३७
 (अ. २ । पा. १ । आ. २) (चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख-
 रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख- रक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥

समासादाशिषोऽनवगमादिति । (कै)

एवं चानभिधानात्समासो नेति भावः ॥ यत्तु आग्निषि
 आग्नीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते न च
 वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो व्युत्पत्तिसिद्ध इति । तन्न । समासतो-
 ऽपि अभ्यासलोप इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतेर्वस्तुतस्तु आग्नीर्विषय-

चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः ॥ चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिना
 अर्थशब्दादिभिश्च चतुर्थ्यन्तं समस्यते स तत्पुरुषः । तदर्थेन प्रकृति-
 विकृतिभाव एव समास इत्यते वलिरक्षितग्रहणाच्छापकात् ।
 हितसुखग्रहणं तु न ज्ञापकं हितयोगे चतुर्थी, वक्तव्या । चतुर्थी-
 चाशिषीति अतादर्थोऽपि चतुर्थीसम्भवात् । यूपाय दाह यपदाह ।
 कुण्डलश्चिरच्छम् । नेह रन्ध्रनाय स्थालो । कथं तर्हि अन्वघासः ।

“चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः” ॥ ‘अर्थः पराम्बुशत इति’ ।
 यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्तः शब्दः सन्निहितस्तथापि शब्दं प्रति तादर्थ्या-
 सम्भावात्तदर्थ एव पराम्बुशत इत्यर्थः । ‘इत्येतैः शब्दैः सहेति’ । तत्र तदर्थेन
 सुबन्तेनेत्यर्थद्वारकं विशेषणं स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थ्यासम्भवात्, द्वितीय-

(चतुर्थी तदर्थात्तदर्थवलिहित-

(अ. २। पा. १। आ. २)

सुखरक्षितैः । २। १। ३६।)

क्रियान्वयर्थकात्प्रातिपदिकान्तद् द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीति तदर्थात् उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परममामर्थ्यात्ममासस्येन न । एवं चैतज्ज्ञापकशिद्धैव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् । अति-
व्याप्तिः । रन्वनाय स्थालीत्यादौ ॥ पुनरुक्तिः । वक्षिरचितग्रहणस्य ॥
अव्याप्तिः । अश्वघासे ॥

स्ववचनेनैवेति । (कै)

स्वग्रन्थेनात्र पूर्वपक्षी । सर्वनाम्नां बुद्धिस्थपरामर्शकत्वादिति भावः ॥ “तद्वचनेनैवेति” युक्तः पाठः ॥

हस्तिविधे जिविधा अत्र विशेषः । अत्र भाष्यं अश्वघासादयः शङ्खी-
समासा इति । स्यादेतत् । चतुर्थीसमास एव तर्ह्यस्तु । न चैवं पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृतिविकार भावे एतत्प्रवृत्तेः । अन्यथा गोर-
क्षितमित्यत्र चतुर्थीतदर्थ इत्येव सिद्धे क्ले चेति अर्थे स्यात् । न च
ह्योनार्थे तत् । गोरहितमित्यत्र तादर्थ्याभावादिति वाच्यम् । हिते चेति
प्रकृत्ये क्ले चेति सामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वात् । अत एव कुनेरबन्निश्चिन्तादौ
प्रकृतिविकृतिभावाभावात् न पूर्वपदप्रकृतिस्वरः किं तु समासान्तो-

स्वर्थशब्दः पृथगेव निर्मितम् । ‘प्रकृतिविकारभावे समास इत्यत इति’ ।
ज्ञापकात् । यदयं वक्षिरक्षितग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति विकृतिस्तु-
र्थान्ना प्रकृत्या समस्यत इति, अन्यथा कुनेरबन्निः । गोरक्षितमित्यत्रापि
तादर्थ्यसम्भवादनर्थकं तत् स्यात्, हितसुखग्रहणं तु हितयोगे चतुर्थी
वक्तव्या, चतुर्थी चाग्निषीत्वतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवात् ज्ञापकं, यदि
विकृतिः प्रकृत्या समस्यते ऽग्नेभ्यो घासो ऽग्नेभ्यः सुरा ऽग्नेभ्यः विभाषा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २३६
 (ख. २ । पा. १ । आ. २) (चतुर्थी तदर्थावलिहितसुख-
 रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

आनन्तर्यमिति । (कै)

सर्वन्यासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्यं सति तत्र कारण-
 मित्यर्थः । “सामर्थ्याभावे” इति कश्चित्पाठः । तदा न्यासान्तरे-
 ऽकर्तव्यताद्योग्यलाभावे इत्यर्थो बोध्यः ॥

परवस्त्रिक्रमिति पुंस्त्वमिति । (कै)

परस्त्रोत्तरपदार्थस्य प्रधानत्वात्तददेवस्त्रिक्रमं समासेऽपि प्राप्नो-

१ अ २ । पा ४ । सू २६ ॥

दात्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । गन्धनाय स्थाणोत्यादौ तु यदि षष्ठीसमास
 इष्टः तर्हि चतुर्थीसमास एवेत्यतां यथा गोद्यासः लीलाम्बुजं
 क्रीडासरः वासभवनं नाक्यशालेति । यदि तु गन्धनस्यात्यादौ षष्ठी-
 समासस्यानभिधानं तर्हि चतुर्थीसमासस्यापि तदस्तु । एवं च वलि-
 रक्षितग्रहणमपि अर्थं ज्ञाप्याभावात् । किं च यूपदार्वादावपि षष्ठी-
 समाससम्भवात्सूत्रमेवेदं मास्तु । चतुर्थीतदर्थं इत्येतत् षष्ठीतदर्थं इति
 क्रियतां ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था भविष्यति । ऊत्राऊः । हितशब्देन

सेनेति नपुंसकत्वं, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा, विधा अन्यविशेषः, अत्र न
 प्राप्नोति, अन्वधासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । ननु स्वरं विशेषो भवति
 चतुर्थीसमासे हि सति चतुर्थीतदर्थं इति पूर्वपदप्रकृतिसखरेण भाष्यं षष्ठी-
 समासे तु समासान्तोदात्तत्वेन, नैषोऽस्ति विशेषः । चतुर्थीसमासेऽपि
 नैवपूर्वपदप्रकृतिसखरेण भाष्यं ज्ञापकात्, यदयं ‘क्ते चे’ ति चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं
 प्रकृतिसखरं भवतीत्याह तज्ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावाभावात् एष स्वरो न

(चतुर्थी तदर्थाद्यवर्णितसुख-

(अ. २। पा. १। आ. २)

रक्षितैः । २। १। ३६।)

तीत्यर्थः । न तु सूत्रस्याचविषय इति बोध्यम् । तस्य पूर्वपदार्थ-
प्रधानैकदेशिसमासविषयकत्वात् । तद्वक्ष्यति भगवान्

अर्थशब्दोऽयं पुस्त्रिङ्ग (भा)

इत्यादि ॥

अभिधेयवशेनेति । (कै)

समुदायार्थनिरूपितविशेष्यतावदर्थवशेनेत्यर्थः ॥ भाष्ये

समासस्याभिधानमिति । (भा)

समासार्थस्येत्यर्थः ॥

तावत् षष्ठीसमासो न सम्भवति । तद्योगे चतुर्थ्यां नित्यत्वादिति
चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । ततश्च क्ले चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्तव्यं
गोहितमित्याद्यर्थं एवं च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् । चतुर्थ्यां
असम्भवात् षष्ठोत्तरार्थं इत्यस्य चाप्रसङ्गः । प्रकृतिविकृतिभावात् । अतो
रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेयः । अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्य-
सम्बन्धस्य निश्चये प्रतीपमालम्बाच्चतुर्थ्यां भवितव्यमिति तेनापि

भवतीति, अन्यथा गोरक्षितमित्यत्रापि चतुर्थी तदर्थं इत्येवसिद्धेरनर्थकं
तस्यात् । नैतदस्ति ज्ञापकं, द्वितार्थमेतत्स्यात्, गोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं
नास्ति, एवमपि द्विते चेति वक्तव्ये क्ले चेति सामान्यवचनं ज्ञापकमेव,
सर्वथा कुबेरबलिखिन्नादौ माभूदित्येवमर्थं प्रकृतिविकारभावे क्व
एवितस्यः । अथ रन्धनाय स्थानीत्यत्र षष्ठीसमासः कस्मान्न भवति ।
कश्चिदाह भवत्येव तद्यथा गोयासः, लीलाञ्जं, क्रीडासरः, वासभवनं,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२४१

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

(चतुर्थी तदर्थावबन्धितसुख-
रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

तन्माचेति । (कै)

संबन्धत्वमात्रेत्यर्थः ॥ इदमेव युक्तम् । गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्राख्येव
प्रकारस्य संभवात् । भाष्ये

गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । (भा)

षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ॥

अर्थे क्ते चेति । (भा)

न च ऋपहणं हितार्थं तत्रातादर्थ्येऽपि हितयोगे चेति चतुर्थी-
विधानादिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनात्रापि तदर्थ इत्यस्य

चतुर्थीसमास एव वक्तव्यः । तथा बन्धितसुखदृष्ट्यामपि कर्त्तव्यम् ।
तादर्थ्यस्य समासाम्प्रियतप्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्मादाख्य-
यमेवेदं सूत्रम् । प्रकृतविकारभाव एवेत्यस्य प्रयोजनं तु चिन्त्यमिति ।
अत्रेदं वक्तव्यम् तादर्थ्यस्य भागं द्विधा सम्बन्धेन तद्व्याप्यतादर्थ्य-
त्वाख्यविशेषरूपेण चेति । तस्मान्मानां घासोऽन्धेभ्यो घास इति वाक्ये
तावद्यवस्थितम् । तत्राख्ये समासः । हितौचे तु नेष्यत इति भाष्य-

गाख्यशालेति । अपर आह रन्धनस्थाल्यादयो ऽगभिधानात् षष्ठीसमास
न भवन्तीति । उभावपि प्रतिब्रूमः । येषु षष्ठीसमास इच्छते तेषु चतुर्थी-
समास एवास्तु येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानान्नेष्यतां
माकारि ज्ञापनार्थं बन्धितसुखदृष्ट्यां, खरस्तु चतुर्थीसमासेऽपि पूर्वोक्तेन
प्रकारेण प्रकृतविकारभाव एव व्यवस्थाम्यते, किं चैवं सति सूत्रमेवैतद-
नर्थकं, यूपदावादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, चतुर्थी तदर्थ इत्येतत् षष्ठी

(चतुर्थी तदर्थार्थवर्णितसुख-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

संबन्धेनादोषात् । न च रक्षितार्थम् । तत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्या एव सत्त्वात् । वृत्त्युक्तसंप्रदानचतुर्थी तु न । तत्त्वस्थोपपादयितुमशक्यत्वात् । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्संप्रदानत्वाभावकल्पनाच्च ॥

रन्धनस्थाख्यादयस्त्वनभिधानादिति । (कै)

अत एवोपक्रमस्यं भाष्यं सङ्गच्छते ॥ ननु घूपदार्वादावपि अश्वघासादिवत् संबन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीसमासेऽन्तोदानत्वमपि स्यादत आह

वार्त्तिक्यादिप्रामाण्येन निर्णीयते यथा न भाषायामन्त्रीयादित्यादौ सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । कर्मत्वरूपविशेषे तु द्वितीया यथा वा प्रदी-
यतान्दाग्नरथाय मैथिलीत्यत्र सम्बन्धिसामान्येऽपि । अपत्यरूपताद्विशेषे तु इजेव । यथा वा अभुङ्गपो विबुधसख इत्यादौ भूतसामान्यविवक्षायां सुष्ठु । अनद्यतनत्वविवक्षायां तु जडेवेति । अत एवातोनुपसर्गे क इति सूत्रे जीवहंस्यत्वरूपविशेषाविवक्षायां प्रोवाच भगवांस्काव्य इति प्रयुक्तं भाष्ये । अत एत कृतकत्वकौतुकुग्रणा इत्यत्र जातकत्व्याभ्यां कृतकौतयोर्न

तदर्थं इति क्रियतां ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था क्रियतां, नन्वर्थं भेदो भवति, षष्ठीसमासे संबन्धमात्रं गम्यते चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्यं संबन्धविशेषः, नैवोऽस्ति विशेषः । आरभ्यमाणोऽपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारितः षष्ठी-
समासस्तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोवसेयः, यद्येवं केवलोपि षष्ठीसमासे तथा विशेषोऽवगम्यते, किं च सिद्धान्तेऽश्वघासादिषु तावदर्थप्रकरणादिना तादर्थ्यविषयः सर्वत्रैव तद्यथा नार्थोनेन । उच्यते । हितग्रन्थेन तावत् षष्ठीसमासो न भवति तद्योगे चतुर्थ्यां निवृत्त्यादिति चतुर्थीसमास

यूपदावादिद्विति ॥ (कै)

तादर्थ्यमेवेति । (कै)

तादर्थ्यरूपः संबन्धविशेष एवेत्यर्थः ॥ नन्वेवमशघासादौ चतुर्थी-
समास एवास्तु बलिरक्षितग्रहणं तज्ज्ञापितं प्रकृतिविकृतिग्रहणं च
मास्तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति रन्धनाद्य
स्यात्तीत्यादौ षष्ठीसमासवदयमपि अनभिधानात् न भविष्यतीति
चेन्न । रन्धनाद्य स्यात्तीत्यादौ षष्ठ्येव न तादर्थ्यत्वेनैव तत्र संबन्धस्य

गतायेता प्रकारभेदादिति चतुर्थे वृत्तिकारः । त्वयापि तत्र तथैवो-
पपादयिष्यते । तत्र भव इत्येव सिद्धे प्रायभवः, सोऽस्यनिवास इति
सूत्रयोरप्येवैव गतिः । यथा च प्रयोजने स्पष्टे कथञ्चिन्त्यतां ब्रूवे ।
ननु अशघास इत्यादावपि प्रकरणाद्विशेषाध्यवसायो भवत्येवेति चेत् ।
सत्यम् । न तु तत्र विशेषप्रकारको बोधः । लुप्तं सूत्रं बोधकमिति
मते स्पष्टतया सम्बन्धप्रकारकबोधस्यैव जननात् । नः शिष्यते स
लुप्यमागार्थाभिधायीति सिद्धान्तरीत्यापि चतुर्थीलोपाभावेन विशेष-
प्रकारकबोधे असामर्थ्यात् । अत एवार्थप्रकरणाद्यभिन्नस्यापि दाश-

एव वक्तव्यः, ततश्च क्ले चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहणं कर्त्तव्यं गोहितमित्याद्यर्थम्,
एवं च मोरञ्चितमित्यत्र न स्यात् चतुर्थ्या असम्भवात् षष्ठौ तदर्थ इत्यस्य
चाप्रसङ्गः प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव
विधेयः, अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसंबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमान-
त्वाच्चतुर्थ्या सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्त्तव्यः, बचिसुख-
यद्वक्तव्यमपि कर्त्तव्यं, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतिर्यथास्यादित्येवमर्थं

(चतुर्थी तदर्थार्थवन्निहितसुख- (अ. २ । पा. १ । आ. २)
रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

प्रतीतेरेव च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति
भाष्याग्रयात् । कैयटेऽनभिधानादित्यस्य षष्ठ्यनभिधानादित्येवार्थः ॥
भाष्ये

इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति । (कै)

आद्यसकारस्येत्यर्थः ॥

भवति वै कश्चिदिति । (कै)

रथशब्दाज्ञापकत्वप्रकारिका धीः किं तु सम्बन्धित्वप्रकारिकैवेत्यादि-
शाब्दन्यायविदां स्पष्टम् । अत एवाहुः । भेद्यभेदकसम्बन्धोपाधिभेद-
नियंत्रितम्, साधुत्वमिति । तस्मादन्वाख्यशब्दयोरिव स्वविषयादन्यत्रा-
साधुता क्वचित्साधुतया न विरुध्यत इत्यवधेयम् । एवं स्थिते बलि-
रक्षितादिग्रहणं ज्ञापकमित्यादि प्रागुक्तमेव सम्यक् । यत्तु तादर्थ्यस्य
समासाग्नियमेन प्रतीत्यर्थं बलिसुखग्रहणमित्युक्तम् । तत्रापि न ।
तत्रापि पात्तिकषष्ठीसमासस्य दुर्वारतया नियतप्रतीततादर्थ्येन
चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुवृत्त्यसिद्धेः । पूर्वपक्षा-

तस्मादारब्धमेव सूत्रं, प्रकृतविकारभाव एव समास इत्यस्य तु प्रयोजनं
चिन्त्यम् । 'सर्थेन नित्यसमासवचनमिति' । अन्यथा महाविभाषाधिकारा-
द्भाष्यागार्यार्थ इति वाक्यमपि स्यात् । 'सर्वलिङ्गता चेति' । परलिङ्गताया
अपवादः, अभिधेयवशेन च सर्वलिङ्गता न सर्वत्रेति दर्शयति । 'ब्राह्मणार्थं
पथ इत्यादि' । सर्थविति चेदित्संज्ञाभाव इत्यसुवङ्प्रसङ्गश्च । स्यादेतत् ।
तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्यत्र तदर्थे सर्थविति सूत्रं कर्त्तव्यं, चतुर्थीति

एवं च वैकल्पिकेऽपि बहुव्रीहौ यथान्यत्रापि कश्चिदस्वपदत्व-
नेवमत्रापि ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजनमुपकार्यत्वेन यस्मैति प्रयोजन-
वाच्यर्थशब्देन विग्रहः । न तु चतुर्थ्यन्तेन विग्रहः । ब्राह्मणार्थाथ-
मुपकारोऽस्मैतीति भावः ॥ तद् ध्वनयन्नाह

अत्र चेति । (कै)

प्रयोजनवाचीति । (कै)

वसरे त्वयैव तथोक्तत्वाच्चेति दिक् । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य-
लिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायायं द्विजार्थः सूत्रः । द्विजार्थं पयः ।
तत्र नित्यत्वं न्यायसिद्धम् । चतुर्थ्यां तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो
न भविष्यति परवस्त्रिङ्गतां बाधितुं विशेष्यलिङ्गतामात्रं वाच्यम् । स्यादे-
तत् । तदर्थं विज्ञतेः प्रकृतावित्यत्र तदर्थसमर्थमिति सूत्रं क्रियताम् ।
तादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराल्लिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुवर्तते ।
चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप् स्यात् । आदिर्जिडुडवः षः प्रत्ययस्येति
द्विसकारकनिर्देशात्सकारस्येत्संज्ञा । सितिचेति पदत्वम् । पिप्वादनुदात्तः ।

वर्तते चतुर्थीसमर्थात्तदर्थेऽभिधेये सर्थप्रत्ययो भवति, सकारः पदसंज्ञार्थः
राजार्थः, गवार्थः पिप्वादनुदात्तत्वम्, एवं चार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न
विधेयः, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः, तद्धितत्वाच्चानिधेयवस्त्रिङ्गता सिद्ध-
तीति । तन्न । सकारस्येत्संज्ञाभावप्रसङ्गात् । 'अथादिर्जिडुडवः षः प्रत्यय-
स्ये'ति द्विसकारकनिर्देशाश्रयणेनेत्संज्ञा स्यादेवमपि वृष्ण्वादिषु ङादिभ्यः
से प्रसङ्गः, इत्यर्थं स्वर्थमित्यत्र चेषुडुवडौ स्याताम् । बहुव्रीह्यावात्कपोः
प्रसङ्गः । स्यादेतत् । यद्वाङ्गार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थः प्रयोजक इति

(चतुर्थी तदर्थाद्यैवचिह्नितसुख-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

उपकार्यत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता । प्रयोजकवाचीति पाठे
ब्राह्मण्यार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणः प्रयोजको भवतीति भावः ॥ भाष्ये

यदयं हितेति । (कै)

“हितयोगे चे”ति वार्त्तिकान्तद्योगे चतुर्थीति भावः । न च
सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्वं तद्योगे चतुर्थ्यभावात् इति वाच्यम् ।
“हितयोगे चे”ति सुखयोगेऽपि चेति भाष्याग्र्यात् ॥ भाष्ये

राजाद्यैः । गवार्थः । एवं चार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ न विधेयः ।
प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रहः । तद्धितत्वादभिधेयलिङ्गता च सिद्धेति ।
मैवम् । घः प्रत्ययस्येत्वन सकारप्रसङ्गे मानाभावात् । वृष्ण्यादिसूत्रेण
ह्यादिभ्यः सप्रत्यये ढ्यास इत्यादावतिथ्यात्तेश्च । किं च । सर्वेषु प्रत्ययत्वे
ष्वर्थं अर्थमित्यनेयसुवृत्तौः प्रसङ्गः । स्यादेतत् । ब्राह्मण्योऽर्थः प्रयोजको-
ऽस्य स ब्राह्मण्यार्थ इति बहुव्रीहिरस्तु । यो हि ब्राह्मण्यार्थः रूपस्तस्य
ब्राह्मण्योऽर्थः प्रयोजक इति यावत् । एवं च चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विशेष्यलिङ्गता चेति सर्वं सिध्यति । नैतत् ।

शक्यते वक्तव्यतो ब्राह्मण्योऽर्थोऽस्येति विग्रह्य बहुव्रीहिः करिष्यते, तेन
चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अभिधेयवलिङ्गता च सिद्ध-
तीति । तन्न । महदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात् । तदर्थस्यार्थादेश उद्भाव
प्रसङ्गः । स्यादेतत् । चतुर्थी तदर्थत्वेन समासं विधायार्थं इत्यनेनांशेन
तदर्थवाचिन उक्तपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते विभाषाधिकाराच्च
यूपार्थं दाव यूपसार्वात्म्यभयं भविष्यति, ततो बहिरक्षितयोरपि विभाषार्थ-
शब्द आदेशो भवति कुबेराधीं बहिः कुबेरबहिरित्यादि । किमर्थमिदं,

उक्तार्थानामिति । (भा)

न च तादर्थ्यस्य चतुर्थीकलेऽप्याश्रयबोधकार्यशब्दस्य कथमुक्तार्थ-
कत्वमिति वाच्यम् । सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्या ऽऽख्येणैव तस्मात्त-
स्याप्युपपत्तेः ॥

वचनादिति । (कै)

“चतुर्थीतदर्थाच्च”ति वचनात् ॥

महदर्थमित्यत्रात्वकपोः प्रसङ्गात् । स्यादेतत् । चतुर्थीतदर्थेति यो गो-
विभज्यते । ततः अर्थ इत्यनेनाग्नेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थादेशो
विधीयते । स च वैकल्पिकः । महाविभाषाधिकारात् । तेन यूपार्थं
दारु यूपदावित्युभयं भवति । न चार्थादेशेनोक्तार्थत्वाद्द्वयप्रयोगानु-
पपत्तिः । अर्थादेशस्य सकलशब्दसाधारणतया विशेषस्फुटीकरणाद्यन्त-
त्सम्भवात् । ततो वलिरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति ।
कुवेरार्थो वलिः कुवेरवलिर्निर्वादि पूर्वेषां सिद्धे चापनायेदं प्रकृति-
विकृतिभावादन्वयं निख्योऽर्थादेश इति । तेन रन्धनार्थां स्यान्नोत्वादि

न पूर्वेष्वैव सिद्धं, चापकार्यमेतन्नापयति प्रकृतिविकारभावादन्वयं
निख्योऽर्थादेश इति तेन रन्धनार्थां स्यान्नोत्वादि भवति न तु रन्धनस्यान्नो-
त्वादि, अन्वयात्सादृश्यं पूर्ववत् अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीय-
मानेनार्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति यस्यावस्थानेऽर्थादेशस्तद्विकृतता
स्यानिवह्यानेन भविष्यति, अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य विधेय एवेति ।
तत्र । उदकार्थां बोध इति बोधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्यानिवह्यानेन

(चतुर्थी तदर्थाथवलिङ्घितसुख-

(अ. २ । पा. १ । आ. २)

रक्षितैः । २ । १ । ३६ ।)

लक्षणस्याभावादिति । (कै.)

परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवलिङ्गं समासश्चेति लक्षण-
स्याभावादित्यर्थः ॥ 'यद्वा । एकदेशिसमासविषयकतया तस्याभा-
वात्प्रत्याख्यास्यमानत्वाद्देत्यर्थः ॥

१ "यद्वा" इत्यारभ्य "वेत्यर्थः" इत्यन्तं नास्ति इंगलखड़ीयपुस्तके ॥

भवति । न तु रन्ध्रनस्थानीत्यादि । अश्वघासादयस्तु पूर्ववत् । तथा
चार्थशब्दस्यादेशत्वात्तेन विग्रहो न भविष्यति । स्थानिलिङ्गं च भविष्यति ।
स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । अर्थ इति पूर्वपद-
प्रकृतिसरस्तु विधेय एवेति । नैतदपि । उदकार्थो वीवध इत्यत्र वीवध-
शब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मश्वौदनादिसूत्रेणोददेशप्रसङ्गात् ।

इयुवौ सर्थपि स्यातां नञ्प्रोहौ क्वाच्च हि ।

अर्थादेशे तूदभावो यथान्यासं वरं ततः ॥

मश्वौदनादिसूत्रेणोदभवप्रसङ्गात्, अतश्चतुर्थीसमास एव विधेयः, तथा
चार्थेन नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, न वक्तव्या, ब्राह्मणायैति
चतुर्थ्यां तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति 'लिङ्गमग्निद्यं
शोकाभयत्वालिङ्गस्ये'ति सर्वलिङ्गता च सिद्धा—

तदेतत्प्रतिपद्यन्तां भाष्ये कृतपरिभ्रमाः ।

नान्ये सहस्रमप्यन्याः सूर्यं पश्यन्ति नाङ्गसा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २४६
 (अ. २ । पा. १ । आ. २) (सप्तमी श्रौत्यैः । २ । १ । ४० ।)

सप्तमी श्रौत्यैः । २ । १ । ४० ॥

अर्थग्रहणे सतीति । (कै)

अर्थग्रहणद्वारा पर्यायार्थः स्यादित्यर्थः ॥ भाष्ये

बहुवचनेति । (भा)

गणपाठसहकृतादिति शेषः । साहचर्यादारोपितश्रौत्यशब्दस्य-
 रूपाणां धूर्त्तादीनां श्रौत्यशब्दस्य च तेनाभिधानादित्यन्वयः ॥

सप्तमी श्रौत्यैः । सप्तम्यन्तं श्रौत्यादिभिस्त्वह प्राग्वत् । अत्रश्रौत्यः ।
 बहुवचननिर्देशादास्यर्थावगतिः । ननु अर्थनिर्देशार्थं बहुवचनम्, तेन
 समासार्थं वा बहुवचनं किन्न स्यादिति चेन्न । गणपाठवैयर्थ्यापत्तेः ।
 स्यादेतत् । कारकाणां क्रिययैव सम्बन्ध इति तावत्स्थितम् । तदिह
 अत्रश्रौत्य इत्यादौ सप्तम्यर्थः ज्ञान्तेतु क्रियाया अत्रवशात् । सत्वम् ।
 प्रसक्तिरूपा क्रिया वृत्ताविद्यान्तर्भवति तद्द्वारकमेव च सामर्थ्यं यथा

“सप्तमी श्रौत्यैः” । अत्र साहचर्याद्धूर्त्तादिभ्योऽन्तर्भावार्थं एव
 श्रौत्यशब्दः प्रयुज्यते यथाऽऽचिद्यो गच्छतीति, अत्र च प्रमायां बहुवचन-
 निर्देशः, अतोऽन्तरेणाप्यादिशब्दं तदर्थो गम्यत इत्याह । ‘श्रौत्यादिभि-
 रिति’ । गणपाठसामर्थ्यात् बहुवचननिर्देशोऽर्थनिर्देशार्थो बहुवचनान्तस्य

यथेति । (कै)

अच्छिषु हत्तिलारोपेण तत्र प्रयोग इति भावः । एवं काकेभ्यो
दधीत्यादावपि दध्युपघातकलघादृशेण सर्वेषु काकत्वारोपाग्नयोग
इति बोध्यम् ॥ कारकस्य श्रौष्ट्यादिभिः सामर्थ्याद्योगादाह

इत्यन्तरिति । (कै)

यदि तु यद्धारकं यस्य कारकत्वं तदन्वयद्वारेव तस्य क्रियान्वय
इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षादपि सामर्थ्यमस्येवेति बोध्यम् ॥

दध्योदनगुडधानादिषु अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते । तद्योगे अवयविन आधारत्व-
विवक्षायां सप्तमी । यथा वृक्षे प्राञ्छेति । वने ऽन्तर्वनान्तः । अस्य
वैकल्पिकत्वात्पक्षे ऽव्ययीभावः । अन्तर्वनान्तम् । प्रनिरन्तरिति यात्वमिति
हरदत्तः । अत्रेदं वक्तव्यं, नायं विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावस्य विषयः विभक्त्य-
र्थमात्रदृष्टेरव्ययस्य स इत्युक्तत्वात् । अत्र मध्यस्यापि प्रतीतेः । कथ-
मन्यथा ऽवयवावयविभावमवोचः । किं चाऽव्ययीभावस्य नित्यत्वात्तदुपद-
र्शितो वने अन्तरिति विग्रहोऽपि न संगच्छेत । तस्मादधिकरणत्वमात्र-
वृत्तिना अन्तःशब्दान्तरेणाव्ययीभावो न तु मध्यवाचिनेत्यवधेयम् । अधि-

वा समासार्थं इति न भवति । ननु साक्षात्श्रौखे इत्यादौ क्रियाया अन्वय-
साक्षादधिकरणत्वं नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति, न चैतदेव
सापेक्षं शब्दमात्रवित्तुं श्रौखो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद्, अत आह ।
'वृक्षाविति' । अन्तःशब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगेऽवयविन आधारत्वविवक्षायां
सप्तमी, यथा वृक्षे प्राञ्छेति, वनेन्तर्वनान्तः, अस्य विकल्पितत्वादव्ययी-

अन्तःशब्दोऽचेति । (के)

मध्यरूपाधिकरणे इत्यर्थकः ॥ वनान्तरित्युदाहरणम् । वन-
वर्तिमध्ये इत्यर्थस्तस्य । यस्याधिकरणशक्तिमापवृत्तिसिद्धान्त्यधीभाव
एवान्तर्वणमिति यथा

आधारविवक्षायामिति । (के)

आधारत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥

शब्दोऽत्र पठ्यते । तस्याधिकरणप्राधान्येऽद्यधीभावः । अधिस्त्विति । आधेय-
प्राधान्ये त्वनेन तत्पुरुषः ब्राह्मणाधीन इति अध्यन्तरपदात्तः । ब्राह्मणेस्त्व-
धीति विग्रहः । श्रौतं, धूर्त्तं, कितव, व्याड, प्रवीण, संबीत, अन्तर,
अधिकरणप्रधान एवायमिह पठ्यते । अधि, पटुं, पखित, कुग्रण,
पपञ्च, निपुण । इत् ॥

भावोऽधि भवति, अन्तर्वनं, प्रविरत्त इति ऋत्वम् । अधिशब्दः पठ्यते,
तस्याधिकरणप्राधान्ये ऽद्यधीभावः । 'अधिस्त्विति' । आधेयप्राधान्ये ह्ययं
तत्पुरुषः । 'ब्राह्मणाधीनमिति' । अध्यन्तरपदात्त इति खः । ब्राह्मणे-
स्त्वधीति वाक्यम् ।

कृत्यैर्ऋते । २।१। ४३ ॥

भाष्ये

नियोगे इति । (भा)

आवश्यकं इत्यर्थः ॥

गौणस्याप्यर्थस्येति । (कै)

ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यर्थः ॥

यत्ग्रहणं चेति । (कै)

यत्ग्रहणं नित्यर्थः ॥

छत्विर्ऋते ॥ सप्तम्यन्तं कृत्यप्रत्ययान्तिः सङ्घ प्राग्बदावश्यकं । ऋण-
ग्रहणमावश्यकोपलक्षणार्थम् । यत्प्रत्ययान्तेनैवेत्यत । अल्पश इत्यनुवृत्तेः ।
छत्विरेति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । मासे देयमशम् । पूर्वाङ्के
गेयं साम । तत्पुरुषे छत्वीत्यनुवृत्तम् ॥

“छत्विर्ऋते” । ‘यत्प्रत्ययान्तेनैवेत्यत इति’ । अल्पश इत्यनुवृत्तेरे-
तल्लभ्यते, छत्विरेति बहुवचनं तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । ‘ऋणग्रहणं च
निबोधोपलक्षणार्थमिति’ । नियोगो ऽवश्यं भावः, ऋणमवश्यं देयमिति
निबोधोपलक्षणार्थमिति योगमात्रमुपलक्षयति, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह ।
‘इहापीति’ । ‘पूर्वाङ्के गेयमिति’ । ‘तत्पुरुषे छति बहुवचनित्यनुवृत्तं च
ऋणमवश्यं देयमेवमिदमपि पूर्वाङ्के ऽवश्यं गेयमिति नियोगो ऽस्ति ॥

महामाध्यपदीषोक्तः । २५३
 (अ. १। पा. १। षा. २।) (पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः
 समानाधिकरणेन। २। १। ४६।)

पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २। १। ४६ ॥

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

समाहारद्विगोरिवास्यापि बाध्यसामान्यविन्नाथाबाधः स्यादिति
 प्रश्नः ॥

एकत्वविशेषणादिति । (कै)

एकत्वेन विशिष्टस्य विशेषणत्वादित्यर्थः ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन । एते सप्त
 सुबन्ताः समानाधिकरणेन सृष्या सह समस्यन्ते स तत्पुरुषः । पूर्वकाल
 इत्यर्थनिर्देशः । अन्येषां घयणां स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन
 समस्यते । पूर्वत्वस्य ससम्बन्धित्वात् । विशेषणं विशेष्येति सिद्धे पूर्वकाला-
 दीनां पूर्वनिपातनिघमार्थं वचनम् । एकशब्दस्य तु दिक्संख्ये संज्ञायामिति

“पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन” । भिन्नप्रकृ-
 त्तिविमित्तस्येत्वादि । भिन्नग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम्, एकग्रहणं गौरव
 इत्यादिनिवृत्त्यर्थं, क्वचिद्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठः, भिन्नेन विमित्तेन
 प्रकृतिविमित्तेन प्रवर्तितस्येत्यर्थः । विशेषणं विशेष्येति सिद्धे पूर्वका-
 लादीनां पूर्वनिपातार्थं वचनम्, एकशब्दस्य तु ‘दिक्संख्ये संज्ञायामिति’
 निघमन्त्याश्रयमेव । ‘पूर्वकाल इत्यर्थग्रहणमिति’ । पूर्वः कालो ऽस्य
 पूर्वकालः पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थः, स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतोऽर्थाभेदेव
 समासो विज्ञायत इत्याह । ‘परकालेनेति’ । ‘ज्ञातानुक्ति इति’ । पूर्व

(पूर्वकाद्यैकसर्वस्वरव् पुराणनवकेवशाः (अ. २ । पा. १ । आ. २)
समानाधिकरणेन । २ । १ । ७६ ।)

नद्यचेति । (कै)

नदीत्वेन नदीप्रधानं नत्वेकत्वेनेत्यर्थः ॥

विप्रतिषेधेनेति । (कै)

एकशब्दातिरिक्तशब्दाशब्दे ऽव्ययीभावस्य चारितार्थमिति भावः ।

समाहारे इति । (कै)

स च नाचेति भावः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । पूर्वं ज्ञातः पश्चादनुज्ञितः ज्ञातानुज्ञितः । अत्र
क्रियाशब्दत्वात्पाठकपाठकवत्यर्यायः प्राप्तः । एकश्राटी । श्राटशब्दाज्जा-
तिनक्षयो ङीष् । सर्वयाञ्चिकाः । जरत्तार्किकाः । पुराणमीमांसकाः ।
नवपाठकाः । केवलवैयाकरणाः । समानाधिकरणे किम् । एकस्याः
श्रौक्लमं, षष्ठीसमासस्त्वित् न भवति । गुणेन नेति निषेधात् ॥

ज्ञातः पश्चादनुज्ञित इत्यर्थः । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाठकपाठकादिवत्पूर्-
वनिपातः पर्यायाख्यात् । 'एकश्राटीति' । श्राटशब्दाज्जातिनक्षयो
ङीष्, 'एकतद्धिते चै' ति ऋस् । 'सर्वमनुष्य इति' । अत्र विशेषण-
मित्यपि समासे न दोषः, तस्मात्क्रियावाचिनां गुणवाचिनां वा समासो
दर्शनोप्यः, एवं जरदादिष्वपि । 'एकस्याः श्राटीति' । अत्र भवितव्यमेव
षष्ठीसमासेन तस्मादेकस्याः श्रौक्लमिति प्रत्युदाहर्षेण, अत्र हि गुणेन
नेति प्रतिषेधः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां भाष्यबीजानां महाभाष्ये निवृत्तत्वे ॥
अलक्ष्यगाधे गाम्भीर्याद्गुप्तान इव घोषवात् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

२।१।५१॥

इत्येतच्च वक्तव्यमिति । (भा)

समाह्वयमाणानां प्रधानानां वङ्गत्वादिति भावः ॥

कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति । (कै)

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्काण्डे समानाधिकरणेन सह समस्येते च तत्पुरुषः । पूर्वस्थां श्लाकायां भवः पूर्वश्लाकाः । समासे कृते दिक्पूर्व-

“तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” । विशेषणं विशेष्येति तद्धितस्य पूर्वेष्वानिबन्दादप्रान्तविधिरथम्, अष्टश्लोकाद्यविषयत्वादायमपि नियमः

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

एवं च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नानाविभाक्त्यन्तरेकविभक्तौति नोपसर्जनत्वमिति भावः ॥

पञ्चे स्त्रीत्वमिति । (कै)

एवं च स्त्रीत्वेऽप्यनुपसर्जनत्वाद्दृष्टत्वे ऽनदन्तत्वात् डीबभावे पञ्चखट्वा इति स्यादिति तात्पर्यम् । कश्चित् मूल एवेदं दृश्यते । परे तु नाच नपुंसकद्वयप्रान्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्य 'अर्धर्चादि-त्वेन पुंस्त्वस्यापि स्त्रीकारात् । 'पञ्चकुमारिरित्यत्र विसर्गो लेखक-प्रमादाद् भ्रष्टः । अत एव 'सनपुंसकमिति शास्त्रं 'विभाषा वृत्तेति

१ अ २ । पा ४ । सू ३१ ॥

२ यदि कर्मसाधनः पञ्चकुमार्यः समाहृताः पञ्चकुमारि दशकुमारि ।
अत्रैव भाष्ये ॥

३ अ २ । पा ४ । सू १७ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू १२ ॥

पदात्संज्ञायां ञः । एवमापरशालः । उत्तरपदे, पूर्वशालाप्रियः । इह त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोक्त्युद्देशे सति समा-सान्तोदात्तत्वं लकाराकारस्य भवति असति त्ववान्तरतत्पुद्गले पूर्वपद-प्रकृतिसन्देशे पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वं स्यात् । दिक्षु समाहारो नास्ति ।

शक्यते बहुमयं नियमः पूर्वं विधिरिति । यथापि कर्मो विषयमेवाङ्कित-यत इत्याह । 'तद्धितार्थे विषयभूत इत्यादिना' । तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येवं तु विज्ञायमाने पाठनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्गमः स्यात्, तदर्थस्य समासेनैवोक्तत्वादिति भावः । अस्मिन्पद्योऽर्थग्रहणं चिन्तयप्रयोजनं तद्धिते

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः ।

२५७

(ब. २। पा. १। षा. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २। १। ५१।)

सूत्रे 'लिङ्गमग्निव्यमित्यादिना प्रत्याख्यातं व्यभिचारदर्शनात्तच्च
कार्यमिति तदाशयः । अन्यथा संख्यादिरपि लोकाश्रयत्वात् किम-
वैव तत्कथनेनेत्यस्य ॥

बुध्या (कै)

हस्तादिवत्करणभूतया एकस्यां क्रियायां क्रियारूपे वस्तुनि

समीपीकरणम् । (कै)

सहृद्वनमित्यर्थः ॥

अर्जननिमित्तत्वादिति । (कै)

बहुव्रीहिः । अर्जने हि एतावन्मयेदमर्जितमित्येकक्रियायां
सहृद्वनं भवतीति भावः ॥ अर्जनं स्वस्वलाक्रान्ताकारणम् । भाष्ये

विश्लिप्तेष्विति । (भा)

१ इदं तर्हि प्रयोजनम् । लिङ्गमग्निव्यं लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य । न
तर्हीदानौमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वञ्च नित्या-
र्थम् । पूर्वञ्च नित्यार्थमुत्तरञ्च व्यभिचारार्थं विभाषा वृत्तम्यग इति ॥

अनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे ॥ षाग्मातुरः पाञ्चनार्पितः ॥
अनपत्य इत्युक्तत्वात् लुक् । पञ्चकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यग्नौ । दिगो-
र्लुगनपत्ये इति लुक् । पञ्चगवधनः । अत्रापि चिपदे बहुव्रीहौ धन-
शब्द उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे गोरतद्धितलुकीति टच् । ननु पात्तिकं
पञ्चगोधन इति दुर्वारम् । महाविभाषाधिकारेण तत्पुरुषस्य वैक-
विषय इत्येवास्तु तद्धिते परत इति तु विज्ञायमाने इतरेतराश्रयं प्राप्नोति
समासास्तद्धितो विधेयस्तद्धिते च समास इति, किं च तद्धितार्थेऽभिधेय
इत्यस्मिन्वचने न दोषः, 'दिगोर्लुगनपत्ये' इति लुगवधनं ज्ञापकमुत्पद्यते
दिगोस्तद्धित इति सर्वतद्धितसाधारणो दिगुस्तत्रावश्यं विशेषाभिधानाय

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

विक्रयार्थं विचिष्य स्थापितेष्वित्यर्थः । तत्र नौत्तराधर्ममिति
भावः ॥

समीपीकरणमित्यर्थ इति । (कै)

तच्चैकदेशे क्रियायां बुद्धौ वेत्यन्यत् ॥

एकवर्गीकरणेनेति । (कै)

फलरूपे हेतौ द्वितीया । अभिसुख्यार्थाङ्गा वर्गीकरणं लब्धम् ॥

भाष्ये

सादृश्येऽपि वर्त्तत इति (भा)

एकक्रियाकारकत्वादिरूपं सादृश्यमेव समाहारशब्दार्थः । अनु-
हरतिवत् ॥ नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

नैवेदमिति । (भा)

“पञ्चपामी”त्यादिपदम् । इयमिति पाठे उक्तिरिति शेषः ॥

१ अत्रैव भाष्ये ।

ल्लिकत्वात् । अत एव नित्यत्वमुपसंख्यातं वार्तिककृता इन्द्रतत्पुरुष-
योः उत्तरपदे नित्यसंमासवचनमिति । अत एव वाक् च दृषच्च प्रिये
अस्य वाग्दृषदप्रियः, कृत्रोपानहप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वयो-
र्निष्ठां हंहः । तेन समासान्तोऽपि नित्यमेव । स्यादेतत् । समुदायस्यै-
कार्थोभावे सति अवयवयोरावश्यक इत्युपसंख्यानं व्यर्थमिति चेत् ।

तद्धित उत्पद्यत इत्यपि प्रकृतं विज्ञातुम् । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते तद्धि-
तार्थे द्विगुर्भवति तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुर्भवतीति, यथा दाराथं
घटामहे दाग यथा स्युरिति घटामह इति, नैवं प्रकृतं विज्ञातुम् । एवं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २५६
(अ. २ । पा. १ । षा. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।)

इयत्येव । (भा)

पञ्चयामादिमात्र एव ॥

असौ । (भा)

प्रायोक्ता द्रष्टा वा ॥

ततः । (भा)

ग्रामादितः । अतिरिक्तं इति शेषः ॥

आकाङ्क्षति । (भा)

बोधयितुम् ॥

क्रियाम् । (भा)

नदीतौरस्यत्वादिरूपाम् ॥

गुणम् । (भा)

समृद्धत्वादिरूपम् ॥

तत्र च बुध्येति । (के)

“तत्र” क्रियादौ । “बुधा” करणभूतया । तेषां सामीप्यं
मङ्गलं क्रियत इत्यर्थः ॥

मैवम । अथाणां समासे कृते ऽन्यपदार्थोपसंक्रमेण परस्परसम्बन्धाभावात् •
सति तुपसंस्थाने वचनसामर्थ्याद्द्वन्द्वतत्पुरुषयोः प्रवृत्तेः । न चैवं त्रिपदे
षड्भौहौ चित्राजरद्विगुरित्यत्रापि तत्पुरुषे चित्राशब्दस्य पुंवद्भावापत्तिः ।
उपसंस्थानस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति सूत्रोक्ततत्पुरुषमात्रविषयत्वात्तस्यैवो-
चि विज्ञायमाने तद्धितोत्पत्तये विधीयमाना समाससंज्ञा विधयान्तरे न
स्यात्, एवं तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसंज्ञापि, ततश्च पञ्चारत्ति-
रित्यत्र इगन्ते द्विगाविति खरो न स्यात्, तस्य तु समाहारद्विगुरवकाशः,

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (ष. १। पा. १। षा. १)

असम्भवादिति । (भा)

जातेरेवानयनान्वयः क्रिया तु तत्रासम्भवात्तत्सम्बद्धे द्रव्ये इति
द्रव्यद्वारा तदानयनादिति भावः ॥ तद्धनयन्नाह

अग्रन्यानयने पाचस्येवेति । (कै)

अग्निरानेय इति बोधिते शब्दाबुद्धुपाचस्यापि यथा आनयनं
केवलतदानयनासम्भवात्तथेहापीति भावः । मञ्जूषायां चेदसुप-
पादितम् ॥

वास्तवभेदाभावादिति । (कै)

त्तरपदे प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव “खादिरेतरशम्यम्” (२ । १ । १ ।
माथ्ये) इत्यत्र पुंवङ्गावसिद्धये कर्मधारयोत्तरपदो बङ्गव्रीहिनं तु त्रिपदे
इति समर्थसूत्रशेषे कैयटः । यत्तु पूर्वतन्त्रे बाधलक्षणं “एषस्य युग-
पदिधेरेकाहवद्विस्वामत्वम्” (मीमां-२-१०-६-४) इत्यधिकरणे “एषः
षडहो बृहद्रथन्तरसामा” कार्यं इत्युदाहृत्य इदं कृत्वा बङ्गव्रीहिः
यथा खरे विधीयमानः पराङ्गवद्भावः धत्वणत्वयोर्न भवति तथात्रापि ।
‘पूर्वशाला इति’ । पूर्वस्यां शालायां भव इति तद्धितार्थं विवक्षिते
समासस्ततस्तद्धितः । ‘पूर्वशालाप्रिय इति’ । पूर्वा शाला प्रिया ऽस्येति
त्रिपदे बङ्गव्रीहौ प्रियाशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोक्त्युत्पत्तेः सति समा-
सान्नादान्तत्वं शालाशब्दस्य भवति, असति त्ववान्तरतत्पुत्पत्तेः पूर्वपद-

१ इदमाज्ञायते । “एषः षडहो बृहद्रथन्तरसामा” इति । तत्र अय-
मर्थः सांश्रयिकः किमहरहृर्विसामकं कर्तव्यम् । उत केषु चिदहःसु
रथन्तरम् । केषु चिद् बृहद् इति । कुतः संशयः । यद्येते समस्ते
सामनौ । यदि विभक्ते । उभयथा “एषः षडहो बृहद्रथन्तरसामा”
इति शब्दोऽवकल्पते । तत्रैष विचारः । किं इन्द्रगर्भो बङ्गव्रीहिरयं बृह-
द्रथन्तरे सामनौ यस्य इति । उत । अनेकपदो बङ्गव्रीहिः । बृहदस्य

(अ. २। पा. १। व्या. ३) (तद्धिताथोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१ ।)

द्रव्याकृत्योरिव समाहारसमाहृत्यमाणयोरपि वास्तवभेदाभाव इति भावः ॥ नन्वेवं घटानां समाहार इति न स्यादत आह

बुद्धिपरिकल्पितेति । (कै)

यतोऽयं बुद्धिकल्पितोऽतो वास्तवभेदस्यैवाभाव इति भावः ॥

अव्यतिरेकाद् (भा)

इत्यस्याव्यतिरेकमात्रस्थाभावादित्यर्थ इति भावः ॥ द्विगो-
रित्येवमविधानात्कथं प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोऽत आह

पञ्चस्विति । (कै)

द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तत्वात्तन्निमित्तत्वमिति भावः ॥

नन्वेवमप्युत्तरपदेन सः द्विगोरुत्तरपदनिमित्तोऽपि बह्व्रीहेस्त्वया-
णामपि भावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावादत आह

कार्यं इति कात्यायनवचनमुपयुक्तमाश्रित्य पूर्वपक्षितं यच्च कात्यायनवचनं
समासान्तविशेषमात्रविषयमित्याश्रित्यानेकद्वन्द्व इति सिद्धान्तितं तदुभयं
चिन्त्यम् । उत्तरपदे इत्युक्तेर्द्वंद्वं कृत्वैत्यस्यासङ्गतेः । खरे विशेषस्य स्पृष्टतया
समासान्तपर्यन्तमाग्रहे बीजाभावाच्चेति दिक् । समाहारे पञ्चमूली पञ्च-
प्रकृतिसखरेण पूर्वशब्दस्यादाद्युत्तत्वमवतिष्ठेत । 'समाहारे दिक्शब्दो न
सम्भवतीति' । स हि समूहरूपत्वाद्भेदनिबन्धनः, संख्यैव च भेदमाचष्टे
दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थेनियतः, विभक्त्येवमपि समासे निवर्त्तते । ननु यथा
काकसमूह इत्यत्र विभक्त्यभावेऽपि भेदावगतित्वात्तत्रापि भविष्यति,
रथन्तरमस्य इति । यदि हृन्दगर्भो बह्व्रीहिः । प्रत्यहं समस्ते सामनी ।
अनेकपदे बह्व्रीहौ विभक्ते इति । किं तावत् प्राप्तम् । समस्ते इति ।
तत एतद् वर्ण्यते हृन्दगर्भो बह्व्रीहिरिति । कुतः । दृष्टद्वयन्तरशब्दयो-
रानन्तर्यात् । वृत्तिपक्षस्याश्रितत्वात् । वृत्तिपक्षे च समासस्य नित्यत्वात्

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २। पा. १। आ. २)

पञ्चगाव इति ॥ (कै)

तत्पदेषु कृत एव वङ्गनीहिर्न प्रागिति कुतोऽत आह

सुप्सुपेति । (कै)

सङ्ख्याविवक्षितत्वमुपलक्षणं सुबन्तलं समुदाये न पर्याप्तमित्य-
स्यार्थस्य अविशेषेण वङ्गनीहिरिति पचेऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

सङ्क्तिप्रलं हेतुः

एकार्थोभावादिति ॥ (कै)

अर्थशब्दो न प्रयोजनवाचीत्याह

तद्धिताभिधेय इति । (कै)

तत्र वाच्ये समास इत्यर्थः ॥

कुमाग्री । इह पञ्चानां मूलानां कुमारीणां च समाहार इति विग्रहः ।
न तु पञ्चमूलाः समाहृता इत्यादि । भावसाधनो हि समाहारशब्दो
न तु कर्मसाधनः । तथा सति पञ्चकुमारीत्यत्र कुमार्यर्थस्य प्राधान्या-
त्समासशब्दे च अप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तत्वाभावाच्चोपसर्जनभावेन
तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुर्वक्तव्यः । 'पञ्चनापितिरिति' । पञ्चानां
नापितानामपत्त्यमिति समासे 'ऽत इज्' । 'पञ्चकपाल इति' । पञ्चसु
कपालेषु संस्कृत इति समासे 'संस्कृतं भक्षा' इत्यणो 'द्विगोर्लुगनपत्व' इति
लुक् । 'पञ्चगवधन इति' । पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे वङ्गनीहौ कृते
(२ । १ । ५१ । इन्द्रतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् इति वार्तिक-
शाख्यानान्तरे भगवता महाभाष्यकारेणोक्तं "तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्त-
व्यम् । इह द्वौ पक्षौ वृत्तिपक्षः अवृत्तिपक्षश्च । यदा वृत्तिपक्षः तदा
सर्वेषामेव वृत्तिः । यदा तु अवृत्तिपक्षः तदा सर्वेषाम् अवृत्तिः" एत-

(स. २। पा. १। आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २। १। ५१।)

प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति । (कै)

वाचकप्रत्ययस्थले स आवश्यक इति भावः ॥ द्वितीयं दोष-

सुद्धर्तुमाह

यन्निमित्त (कै)

इत्यादि ॥

यानि तु द्विगोरिति । (कै)

द्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगिति सूत्रार्थं तु समाहारद्विगोः परस्य तद्धितस्य लुगर्थमिदमपि सावकाशमेवार्थविशेषासंप्रत्यये “अतन्निमित्तादपौ”ति वार्त्तिकात् द्विगोर्निमित्तं यस्माद्धित इत्यर्थं तु तत्र दोषस्यैवाभाव इति चिन्त्यम् ॥

गोस्त्रियोरिति ऋसो न स्यात् । अथात्र नपुंसकऋसत्वं त्रया, एवमपि पञ्चखट्वी न सिध्येत् । वा टावन्त इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे द्वौदं रूपम् । तत्र च ऋसाभावात् द्विगोरत इति ङीप् न स्यात् सिद्धान्ते तु समासार्थं समाहारे नावाविभक्तिभिर्युज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यधैव धनशब्द उत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे ‘गोरतद्धितलुक्कौ’ति टच् । अयमुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति नित्यो वक्तव्यः, अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात् । उक्तं च ‘इन्द्रतत्पुरुषयोस्तरपदे नित्यसमासवचनमिति, वाक्च दृषच्च प्रिये अय्य वाग्दृषदप्रिय इति त्रिपदबहुदेवाश्रित्य शवग्स्वामिशोचते “वृत्तिपक्षे चै”ति) । इन्द्रे च स्वार्थामिधानात् । अत्यनुग्रहोऽन्तरङ्गता च इतरथा च उभयमपि बाध्यते । अतो इन्द्रगर्भे बहुव्रीहिः । मीमां-द-भा-१०-५-४ । इन्द्रगर्भे बहुव्रीहिरयम् । अथवा अनेकपदविशिष्ट इति । इन्द्रगर्भे प्रथमं तावत् ऋहञ्च रथन्तरं चेति इन्द्रः । पश्चादन्यपदार्थसम्बन्धः । अनेकपदे विशिष्टे ऋहदस्य रथ-

(तद्विज्ञायात्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धमिति । (कै)

प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भावः ॥

लोके स्त इति । (कै)

नित्यत्वेऽपि संज्ञानां तदीयसङ्केतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्षं लोके-
ऽसत्त्वमिति भावः ॥ भाष्ये

एते संज्ञे इति । (कै)

उत्तरपदशब्दोऽपि समाससंज्ञानिमित्तकत्वात्संज्ञैवेति भावः ॥

द्विगोर्वा लुगवचनं ज्ञापकमिति । (भा)

योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसर्जनत्वम् । न च एकविभक्तावष्यन्त-
वचनमिति वार्तिकेन अर्धपिप्यत्यादाविव उपसर्जनत्वनिधेयः शक्यः ।
तस्यैकदेशसमासमात्रविषयकत्वात् । अत्र चैतत्सूत्रेण भाष्यमेव प्रमा-
णम् । यद्वा । “विभाषाक्रन्दसौ” तिसूत्राद्विभाषाग्रहणानुवृत्त्या व्यवस्थितवि-
ब्रीहौ पूर्वयोर्द्वन्द्वः स च नित्य इत्यते, नित्यं समासान्तो यथा स्यादिति ।
'पञ्चपूलीति' । पञ्चानां पूलानां समाहार इति विग्रहः, न तु पञ्चपूलाः
समाहृता इति, भावसाधनो हि समाहारशब्दः समाहरणं समाहारः,
विप्रकीर्णानामेकत्र राशीकरणं, पञ्चग्रामो बस्सुगरी त्रिपुरीत्यत्रैकस्मिन्
न्तरमस्येति सर्वान्येवास्य शब्देन सम्बन्धन्ते निरपेक्षाणि ॥ तत्र पूर्वपक्षः ।
दृष्टशब्द उच्चरितः सम्बन्धनमपेक्षते । रथन्तरशब्देऽपि तयोरानन्तर्येण
उच्चरितत्वात् प्रथमं तावद् आनन्तर्येण सम्बन्धः पश्चादस्य शब्देनादृष्टि-
पक्षस्याद्भूतत्वादिति । दृष्टिशब्देन समासं ब्रवीति । स प्रागन्यपदार्थ-
सम्बन्धाद् इन्द्रसमासो भवति । पश्चादन्यपदार्थसम्बन्धः । ननु “विभाषा”
(२ । १ । ११ । पा-सू.) इत्यनेन वैकल्पिकः समासः स्यात् । न । तत्र
यदा वाक्यं तदा अन्यपदार्थसम्बन्ध एव भवति । नात्रान्तरसम्बन्धः । यदा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२६५

(स. २। पा. १। आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

एवं तद्धितार्थे विषयभूत इत्यर्थेन च सिध्यति । न चात्र पक्षे
अर्थग्रहणं व्यर्थं तद्धिते विषयभूत इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति वाच्यम् ।
सूत्रे दोषप्रसङ्गान् । वस्तुतो ज्ञापकेनायमेवार्थो बोध्यत इति
बोध्यम् । भिन्नार्थत्वे हेतुः

स्वरूप (कै)

इत्यादिः ।

समाहार एव तद्धितलुकीति । (कै)

नियमस्य सजातीयोपेक्षत्वात्तेन पञ्चगवधन इत्यादौ ट्स्मिद्धि-
रिति भावः ॥ भाष्ये

द्विगोः समाहार इति । (भा)

अनवयवभूतद्विगोस्त्रेसमाहार एवेत्यर्थः । तेन पञ्चगवधनमि-
त्यस्य सिद्धिः ॥

भाषाअग्रयाच्चैकविभक्तिचेत्युपसर्जनता एकदेशसमासे न भवति । पञ्च-
खट्वादौ तु स्यादेव । स्पष्टं नैतच्छास्यग्रे । तस्माद्भावसाधन एवेह
समाहार इति ख्यतम् । द्विगुरेकवचनमिति तु सनपुंसकमिति वक्ष्या-
मीत्यारभ्यते । स्यादेतत् । समाहारः समूह इति पर्यायौ । समूहस्य
क्षणे क्रियायां समन्वयाद्विभ्रदेशानामपि बुद्ध्या राशौक्यगं भवति, अथ
कर्मसाधने को दोषः, इह पञ्चकुमागेति कुमार्यर्थेप्राधान्यात्समासशास्त्रे
षाप्रथमानिर्दिष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाद्योपसर्जनत्वाभावाद्दोस्त्रियोरुपसर्ज-
नस्येति ऋषो न स्यात्, काममत्र नपुंसकस्यत्वं सिद्धम्, इह पञ्च खट्वाः
समासस्तदाऽवान्तरसम्बन्धो लभ्यते । एतास्मिन् द्वैते चोदकसामर्थ्यात्
शास्त्रमेवाश्रयामो न समासमित्वाशङ्कां निराकर्तुं उक्तिपक्षे च समासस्य
नित्यत्वाद् इत्यनेन ग्रन्थेन नित्यं समासं प्रतिपादयतीदृशेषु । कथमेवमाह

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २। पा. १। अ. ३)

समाहारेणेति । (भा)

समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येन

अभिधानं (भा)

विधानं यथा स्यादित्यर्थः । एवं

तद्धितार्थेन (भा)

तद्धितार्थशब्दप्रतिपाद्येनेत्यर्थः ॥ तत्फलितमाह

समाहाराभिधेय इति । (कै)

एवं च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुंस्त्वेनैव बोधो
नपुंसकत्वातिदेशात् तत्रयुक्तं कार्यमात्रमिति बोध्यम् ॥

तदा कार्येनैव भेदः स्यादिति । (कै)

तद्धितार्थः । तस्य समूह इति सूत्रात् । तथा च तद्धितार्थ इत्येव सिद्धे
किं समाहारग्रहणेन । न चैवं तद्धितश्रवणं स्यादिति वाच्यम् । द्विगोर्लु-
गिति लुक्सम्भवात् । नन्वेवं लुक्कृतानि स्युः । तद्यथा । पञ्चपुलित्यञा-
परिमाणविस्तेतिषोप्प्रतिषेधः स्यात् । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुक्कौति

समाह्वताः पञ्चखट्वीति वा टावन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे ऋसाभावाद् द्विगो-
रत इति ङीष् न स्यात्, भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्ति-
भिर्युज्यमानेऽपि कुमादीशब्दस्य निव्यं षष्ठीय योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्ध-
सुपसर्जनत्वम्, तस्माद्भावसाधनः, द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु 'स नपुंसकमि'ति

“इन्द्र तत्पुरुषयोश्चत्तरपदे नित्यसमाम वचनम्” (२ । १ । ५१ । वा) ।

वाक्यत्वप्रियः । पञ्चगवधनः । दशगवधन इति । यदि पूर्वसमासो न
क्लियेत तथा सत्यप्रयोगः प्राप्नोति । तस्माद्इन्द्रभाविगो पूर्वपदयोरवान्तर-
समासो नित्य इति ॥ दुपटी-१०-६-४ ॥

महाभाष्यप्रवीणोद्घोतः ।

२६०

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमारे च । २ । १ । ५१ ।)

खरे भेदस्य सत्तात्ममर्थसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च चिन्मतेतत् ।
क्वचित् रूपेणैव भेदः स्यादिति पाठः । क्वचित् कार्थ्येणैवेति
पाठः । खररूपकार्थ्येणैव भेदो न तु रूपेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

श्रवयवानामिति । (भा)

इन्द्रतत्पुरुषविषयाणामित्यर्थः ॥

तदभावोऽवयवयोरिति । (कै)

न चैकार्थीभावेऽपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु
तस्य सर्वत्र सामर्थ्येणैव सम्बन्धस्य क्लृप्ततया समासेनासम्बन्धात् ।
नन्वेवं इन्द्रयोग्यपदयोर्निष्कृत्य चार्थान्तर्भाष्येणैकार्थीभावे माना-
भावः । एदच्चस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् । एवं च इन्द्रो दुर्लभः ।
इदं वचनं तु प्रत्याख्यातम् । “‘कार्थ्यं’ इति सूत्रं तु “ध्वस्यदिरा-

१ अ २ । पा २ । सू १९ ॥

टच् न स्यादिति चेत् । मैवम् । न तद्धितलुक्कृतद्धितलुक्कीत्येतत्स्थाने
समाहारशब्दपाठेन सर्वसामञ्जस्यात् । तथाहि । अपरिमाणाविस्तारिभ्यः
समाहारे नियमार्थमिदम् । एभ्यः समाहार एवेति । पञ्चानामन्तानां
वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथं पञ्चपूजोमानयेत्युक्ते पूजागोमानयनं, नान्तरेण
श्रयानयनम्, भावानयनम्, सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमपौराणयनं
सम्भवति, एवमपि समाहारशब्दश्रयमनर्थकं भावसाधनो हि समाहारशब्दः

शिवामचनिके पृथग्बद्धे प्रत्यङ् इयम् ।

बृहद्भयन्तरं शोत भवेत् किञ्चित् क्वचिद्दिने ॥

इन्द्रगर्भबद्धत्रीहेराद्योऽन्त्येऽपि समो ह्यसौ ।

अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ अ-न्या-वि-१०-६-४ ॥

(तद्धितार्थात्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. १)

वि"त्यादौ चरितार्थं किं चैवं द्वौ सुनी वंगौ प्रियौ षष्ठेति
बङ्गप्रौहौ पूर्वथोरव्यथीभावापत्तिः । तथा च स्त्ररे दोषः । एवं
दिस्त्रिंशत्प्रिया अस्तेति शैषिकबङ्गप्रौहौ "संख्ययाव्यथे"त्यवान्तर-
बङ्गप्रौह्यापत्तौ "बङ्गप्रौहौ संख्येय" इति उजापत्तिः सुचः
श्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृत्यैकार्थीभावस्यैव समासादिनिमित्त-
त्त्वे मानाभावात् । समासान्तरेत्वनभिधानाच्चेति । अधिकषष्टिवर्ष-
प्रसङ्गेन समर्थसूत्रशेषे (२ । १ । १) भाष्ये ध्वनितम् । इन्द्रोऽपि
बङ्गप्रौह्यावयव एव न इन्द्रावयव इति "ह्योऽप्योऽनेष्टोऽज्ञातार" इति
भाष्येण ध्वनितम् । नव्यानां तच्च प्रमाद एवेति दिक् ॥ भाष्ये

परिमाणेनेति । (भा)

१ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

२ अ ५ । पा ४ । सू ७३ ॥

समाहारः पञ्चाश्री । नेह । पञ्चभिर्गवैः क्रीता पञ्चाश्रा । तथा, गोः ।
गोन्ताक्त्यरुषाट्टच् स्यात् । एङ्गवः । ततः समाहारे । गोश्चिद्यनुवर्तते सजाती
यापेक्षो नियमः । गोन्ताद् द्विगोस्त्वमाहार एव टच् स्यात् । पञ्चश्रवम् ।
नेह । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः । तदेतत्प्रकलमभिसन्धायोक्तं वार्तिक-

समूहपर्यायः, समुहश्च तद्धितार्थस्तत्र तद्धितार्थ इत्येव सिद्धम्, यद्येवं तद्धि-
तोत्यन्तिः प्राप्नोति, उत्पद्यतां तद्धितः 'द्विगो'रिति लुम्भविध्यति, लुक्क-
तानि प्राप्नुवन्ति पञ्चपत्नी, अपरिमाणबिस्वाचितेति डौप्रप्रतिषेधः प्राप्नोति,
'पञ्चश्रव' गौरतद्धितलुक्कौ'ति टच् न 'प्राप्नोति', नैव दोषः । अपरिमाणे-

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः ।

२६६

(च. २। पा. १। व्या. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २। १। ५१।)

परिमाणाविषकोत्तरपदेनेत्यर्थः । समासपदं च सामर्थ्यात्तत्पु-
ह्वपरम् । एवं च तेन करणेन पूर्वयोर्दिगुसिद्धये चयाणां तत्पुह्वो
वक्तव्य इत्यर्थः ॥ ननु द्विगोरन्वेन समासाभावाद् द्विगोः समास
इत्युक्तमत आह

द्विगोरिति ॥ (भा)

निष्पत्तये (के)

इति पाठः । “निष्पत्तावि”ति पाठे निष्पादने कर्त्तव्य
इत्यर्थः ॥ तदुपपादयति

द्वौ मासाविति ॥ (भा)

भाष्ये

द्याहजातश्चेति ॥ (भा)

कृता समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणार्थक्यं तद्धितार्थेन कृत-
त्वादिति । समाहारसमूहयोरिति शब्दपरो निर्देशः । अतो नैकशेषः ।
अविशेषादिति । अर्थाविशेषादित्यर्थः । अत्र भाष्यकाराः । एवं सति
पञ्चकुमारी दशकुमारीत्यत्र लुक्कृतिलुक्तीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

त्यत्र न तद्धितलुक्कीत्यपास्य समाहार इति वक्तव्यं तन्नियमार्थम्, अविशे-
षेण द्विगोर्दीर्घ भवति अपरिमाणाद्वादिक्ताच्चितकम्बल्यान्ताच्च समाहार-
एवेति, पञ्चानामपञ्चानां समाहारः पञ्चान्यौ, क्व मा भूत् पञ्चभिरन्यैः क्रीता
पञ्चान्या, ‘गोरतद्धितलुक्की’त्वभाष्यतद्धितलुक्कीत्यपास्य द्विगोः समाहार

(तद्धितार्थात्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

“न स्रज्जादेः समाहार” इति तच्च समासान्तनिषेधादिति भावः ॥

एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । (कै)

बहुव्रीहिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमाचयोः पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि समासः क्रियत इत्यर्थः । न च पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिश्लेदचोत्तरपदग्रहणं व्यर्थमतिप्रसङ्गस्वनभिधानादेव त्वयेव मयापि वारणीय इति वाच्यम् । द्विगुसंज्ञार्थत्वात् । तत्कथं तु दिमासप्रिय इत्यादौ कात्यान्तद्विगुत्वप्रयुक्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति दिक् ॥

एतेनेति । (कै)

त्रिपदबहुव्रीहिसन्धेनेत्यर्थः ॥ तदुक्तं भाष्ये

१ अ ५ । पा ४ । सू ८६ ॥

तस्मात्तद्धितनिरुक्त्यर्थं समाहारग्रहणम् । पृथक्समाहारग्रहणाद्धि समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तु तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो गोत्वद्यत इति सिद्धमिष्टम् । अत एव च आपकात्तद्धितार्थे विषये इति व्याख्यातं

इति वक्तव्यं तन्नियमार्थं गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टञ् भवति द्विगोस्तु समाहार एवेति, पश्यानां गवां समाहारः पञ्चगवं क्व माभूत् पञ्चभिर्गोभिः क्वैतः पञ्चमः पठः, एवमपि पञ्चकुमारौत्वञ् लुक् तद्धित-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २०१
 (स. रा. पा. १। आ. ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

उत्तरपदं प्रसिद्धमिति ॥ (भा)

अश्लेषत्वादिति । (कै)

अनुक्तसमासः श्लेष इति भावः । चिकितः श्लेषे तु परत्वाद्बहु-
 श्लेषिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

एवं तर्हीति । (भा)

केचित्तु तद्धितार्थे ऽभिधेय इत्यर्थः । तद्धितोत्पत्तिश्चा-
 पकं सजातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीत्यविषयमेव किञ्चित्पक्षेकवाक्यतया
 स्यादर्धत्वेऽपि प्राप्तस्यानभिधानादनुत्पत्तिः स्यादिति 'सम्भावनाचा-
 मपि लिङि' तन्मूलकमेव 'मत्तुपसूत्रे मत्वर्थे दिगावन्यतद्धितवत्त्वा-

१ अ ३। पा ३। सू १५७ ।

२ अ ५। पा २। सू ६४ ।

न तु वाच्ये इति । अत एव पाश्चनापितरित्वादौ तद्धित उत्पद्यते ।
 समासेनैव तदर्थस्योक्तौ तु तद्धितो नोत्पद्येत । अत एव द्विगोलुङ्गवचनमपि
 सङ्गच्छत इति दिक् । ननु पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इत्यत्र
 मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति न तु बहुव्रीहिः । अश्लेषत्वात् ।

लुक्'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् प्राप्नोति, तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं, समाहार-
 यद्वाच्यत्वं समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्धितस्येति आख्यानात्तद्धितो
 नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम् । इह पञ्च गावो ऽस्य सन्ति पञ्चगुः पुरुष इति
 मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादयं समासः प्राप्नोति, न बहुव्रीहिरश्लेषत्वात्, तस्य तु

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

तुरपि स्यादित्याशङ्क्य द्विगोर्मत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि
तस्मास्ति सर्वत्र मत्वर्थे प्रतिषेध इति सति तस्मिन्नेव सिद्धमित्यु-
क्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधार्थोऽपि ङीप्त्वोर्वावृत्तये इदमावश्यकमिति
तदाशयः । तद्वचनाभिप्रायेण चाचैतयोरापादनमिति भाष्याशय
इत्याहुः ॥ तत्र तु ङीप् प्राप्नोतीति । परिमाणान्नादिति भावः ।
न तद्धितशुकीति निषेधस्तु अपरिमाणान्नादिविषय इति तात्प-
र्यम् । “पञ्चकुमारिरि”त्यादौ ङीपो लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥

१ अ ४ । पा १ । सू २२ ॥

तस्य तु चित्रगवादिरेवकाशः । यत्र दिक्संस्थे न स्तः । सति चास्मिन्स-
मासे मतुपः श्रवणं स्यात् । न च द्विगोरिति लुक् । अप्राग्दीव्यती-
यत्वात् । अत्रोच्यते । परत्वाद्भ्रूव्रीहिः । त्रिकतः शेषस्य भाष्यसम्मत-
त्वात् । वार्तिककृता तु वचनमेवारब्धम् । मत्वर्थे प्रतिषेधः ॥

चित्रगवादिरेवकाशो यत्र दिक्संस्थे न स्तः, सति चास्मिन्समासे मतुपः
श्रवणं स्यात्. अप्राग्दीव्यतीयत्वाद् द्विगोर्लुगपि नास्ति तस्मान्मत्वर्थे
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २०३
(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (संख्यापूर्वा द्विगुः । २ । १ । ५२ ।)

संख्यापूर्वा द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

ततः संदेहादिति । (कै)

यान्निन्याधानन्तर्धन्याययोर्द्ध्वोरपि शास्ते आश्रयणादिति
भावः ॥

इहापि स्त्रीत्वमिति । (कै)

“एकमिच्च इति” तु नेष्यत एवेति भावः ॥

डोपि कृत इति । (कै)

संख्यापूर्वा द्विगुः । तद्वितार्थत्वचोक्तः संख्यापूर्वः समासो द्विगुसंज्ञः
स्यात् । पञ्चकपालः । संस्कृतम्भक्षा इत्यनेनोत्पन्नस्यायो द्विगोर्लुगनपत्य इति
लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावोद्विगोरिति समासान्तकृत् । पञ्चमूषो ।
द्विगोरिति डोप् । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रविषय एवेयं संज्ञा । एत-
दर्थमेव तत्र योगविभागः । अन्यथा दिक्संख्ये संज्ञा तद्वितार्थोत्तरपद-

“संख्यापूर्वा द्विगुः” ॥ क्वचिदनन्तरो ऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते ‘अनन्त-
रस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे’ति, क्वचित्समुदायः यथा ‘न षट्स-
खादिभ्य’ इत्यत्र वक्ष्यते तस्मान्नोभाविति, तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ऽनन्तरो
वेति संज्ञये ऽनन्तर इत्याह । ‘तद्वितार्थे इत्यादि’ । अयं भावः । समु-
दायापेक्षायां संख्यापूर्वपदसमानाधिकारकसमासमात्रपरिग्रहे द्विसुनिष्ठा-
कारकस्येत्यथयीभावस्यापि स्यादितौगन्ते द्विगाविति स्वरप्रसङ्गः, समानाधि-

(संख्यापूर्वा दिगुः । २ । १ । ५२ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

एकश्राट इति लिख्यत एवेति भावः ॥ 'श्राञ्छोरिति सूत्रे
परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वस्थानुक्तेखादश्चेराह

यच्चापो ह्रस्वत्वमिति । (के)

“समपुंसकमिति” प्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्ति-
रिति भावः ॥ ननु भिन्नशब्देन समासे वक्ष्यमाणरीत्यासमाहार-
विवक्षायां एकभिन्नैत्यपि स्यादत आह

भिन्नशब्देन त्वनभिधानादिति । (के)

अत्र मानं चिन्त्यम् ।

१ अ ७ । पा ४ । सू ४१ ॥

२ अ २ । पा ४ । सू १७ ।

समहारेखिवेव ज्ञयात् । तेन सप्तर्षय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरौ न भवति । समासान्तोदात्त एव हि प्रथ्यते । सप्तर्षयस्तपस्त्रेपे
निषेदुरिति यथा । कथन्तर्हि एकापूपीति । अच्चाहुः । नायं पूर्वकाश्चै-
केति समासः किं तु पूर्वसूत्रेण समाहारे । तथा हि । एकमप्यपूर्पं
कश्चित्कपयो दददनेकं मन्यते । तथा दाने अज्ञातिशयादपूर्पमहत्वा-

कारणतत्पुत्रवापेक्षायामपि एकश्राटोत्थापि स्यात्, संख्याशब्दोपादान-
विहिततत्पुत्रपरिग्रहेऽपि 'दिक्संख्ये संज्ञायामि'त्यस्यापि ग्रहणात्सप्तर्षय
इत्यत्र द्विगुस्वरप्रसङ्गः, योगविभागज्ञानार्थकः, दिक्संख्ये संज्ञायां तद्वि-
तार्थोत्तरपदसमाहार इत्येकयोगः कर्त्तव्यः स्यादिति, कथमेकापूपीति,
अत्र ह्यकश्चासावपूर्पश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगुत्वे सत्त्वकारान्तो-
त्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यत' इति 'द्विगोरि'तीकारः सिद्ध्यति नाम्ना,

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । २७५
(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (संख्यापूर्वा दिगुः । २ । १ । ५२ ।)

दददनेकमिति । (कै)

अवयवगतबहुलखावथविन्यारोपात् गौः समाहारोऽपि
सुसभ इति भावः ॥

कर्त्तव्यो भवतीति । (कै)

“एकापूपी क्रियत” इत्यादौ प्रतिग्रहीचेति भावः ॥ पचदयेऽपि
उपसंख्यानदयेन स्वरसिद्धेः साम्यशङ्कां वारयति

पूर्वचापरितोषेणेति ॥ (कै)

अन्तोदात्त इष्यते इति । (कै)

अत्र बीजं चिन्त्यम् । किं च प्रवृद्धादिगणपाठेन शान्तेऽप्यन्ता-
दात्तत्वं सुसाधमिति बोध्यम् ॥

दानेकस्मिन्नपि यः संभूमन्तेकस्मिन्नपि करोति । अनेन प्रतिग्रहीता
ह्यपयो व्याख्यातः । तन्नारोपितबहुलाश्रयः समाहारः । तत्र समासे ह्यते
दिगुले सति अकारान्तोत्तरपदो दिगुः स्त्रियामिति स्त्रीले दिगोरिति
डोष् सिध्यति ॥

न चैकश्राटीतिवज्जातिडोषन्तेन समासः शक्यते कर्तुं केवलस्यापूपशब्दस्य
पुङ्क्तित्वात् । उच्यते । अत्रानन्तरसूत्रेण समाहार एव समासः । नन्वे-
कविषयः समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्, इहैकमप्यपूपं कश्चिद्वृत्तपयो
दददनेकं मन्यते तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्वाद्वा ऽनेकस्मिन्ः सङ्ग-
मन्तेकस्मिन्नपि करोति, अनेन प्रतिग्रहीता ह्यपयो व्याख्यातः, तन्नारो-
पितबहुलाश्रयः समाहार इति सिद्धम् ॥

प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति (कै)

बहुव्रीहिः । केचित्तु पक्षयोः सान्धेऽपि पूर्वमात्र इति पक्षस्य
फलाभावाद्बहुव्रीहिसंज्ञेयत्वाच्च नादर इत्याहुः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

इध्यत इति । (कै)

तथैव लक्ष्यदर्शनात्प्रत्यासत्तेः इति भावः ॥

चौर इति । (कै)

कुत्सितानि कुत्सनैः । कुत्स अवक्षेपणे । मत्वादिस्त्रुत्रे चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वादन्तर्माने क्तः । बहुवचननिर्देश उभयत्रापि स्वरूपग्रहणानिरा-
सार्थः । कुत्स्यमानवाचीनि कुत्सनैः सह प्राग्वत् । शब्दप्रकृतिनिमित्त-
कुत्सायामेवायमिष्यते । सन्निधानात् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः ।

“कुत्सितानि कुत्सनैः” । ‘कुत्सितानीति’ । कुत्स अवक्षेपणे मत्वादि-
स्त्रुत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादन्तर्माने क्तः, बहुवचननिर्देशादुभयत्रार्थ-
ग्रहणं न स्वरूपग्रहणमित्याह । ‘कुत्सितवाचीनीति’ । वैयाकरणसूत्र-
रिति’ । सूत्रयतेरिच्छेतीकारः, यः पृष्ठः सन् प्रश्नं विस्मरयितुं खं सूत्र-
यति खं निरौद्धते अष्टो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते, अत्र व्याकरणस्य

यथा 'खसूचनेन व्याकरणाध्ययनस्य निष्कलत्वं प्रतीयते न
तथा चौर्येणेति भावः ॥

नापि तदधीयानस्येति । (कै)

एवं च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिदं नोदाहरणमित्याशयेन
भाष्ये

१ "वैयाकरणसूचिः" इति भाष्येण ॥

वैयाकरणसूचिः । सूचयतेरिच्छेतीकारः यः पृष्ठः सन् प्रञ्चं विस्मारयितुं
सूचयति निरौच्छते कथयति वा व्यहो निर्मलं गगनमिति स एवमुच्यते
अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्तदध्ययनं स्वरूपेण यद्यपि प्रशस्तं तथापि प्रति-
भानाभावेन निष्कलत्वात्कुत्स्यते । याज्ञिककितवः । किन्तवास्तीति
पृच्छन् धनमात्रोद्देशेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवर्तमानः कितवः । तथा च
स्युतिः सभामेति कितवः पृच्छमानो जेष्यामीत्यादि । इह तु कितव इव

वेदाङ्गस्याध्ययनं प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्कलत्वात्कुत्स्यते । 'याज्ञि-
ककितव इति' । किं तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते
प्रवर्तमानः कितवः, इह तु कितव इव कितवः, यो याज्ञिको यान्यस्य
धनसत्तामेवापेक्षते न यागार्हतां स याज्ञिककितव इत्युच्यते तदाह ।
'अयाज्याजकस्तृष्णापर इति' । 'मीमांसकदुर्दुरुट इति' । दुष् उच्छेपे
दुःपूर्वः क्षौद्यादिक्रः कूटप्रत्ययः । 'बहुलमन्यत्रापौ'ति णिङ्क, जरयोरेक-
विषयत्वस्मरणादुर्दुरुट इति भवति । 'वैयाकरणश्चोर इति' । कथमेतत्

किं व्याकरणम् । (भा)

इत्यादि प्रश्न इति भावः ॥

आश्रयदोषादिति । (भा)

स चाप्रतिभलम् । अयं च निष्कलले हेतुः ॥

कितवः, यो याञ्चिको दक्षिणामात्रतत्परः सन्नयाव्यमपि याजयति स एव-
मुच्यते । मीमांसकदुर्दुर्लभः । दुल उत्क्षेपे । दुरपूर्वः । औद्यादिकः कूटः
प्रत्ययः । बङ्गलमन्यत्रापीति शिलुक् । रलयोरेकविषयत्वस्मरयाद् दुर्दु-
र्लभः । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां किम् । **वैयाकरणो दरिद्रः ॥**

प्रत्यदाहरणं, यावता चोरत्वेन गर्ह्यमाणात्वाद्भवत्वेव वैयाकरणकुत्सा तत्राह ।
'नङ्गमेति' । प्रत्यासत्तेः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायां समासेन भवितव्यम्,
अथ च वैयाकरणः कुत्स्यते चोरत्वेन न तु वैयाकरणात्तम् । 'कुत्सितो
ब्राह्मण इति' । अत्र विशेषणं विशेष्येति भवितव्यमेव समासेन, यदि
नेच्छते बङ्गलप्रत्ययं शरत्तम् ।

उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ॥

“उपमानलं” साधारणधर्महेतुकपरिच्छेदकरणलम् । तदति तस्य
 हृदलात् । तत्रोपमेयसाक्षात् तत्रोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो
 वा । रावण इव रावणः । अश्व इव सुखमित्युभयवापि इवशब्द-
 दर्शनात् । तत्र यदि सर्वथा ऽभेदे उपमाज्ञोपमेयभावस्तदा तत्र
 तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेदलरूपोपमेयलासम्भवः । अत एव सर्वथा
 भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति । भाष्ये

कानि पुनरिति । (भा)

उपमेयात्सर्वथा ऽभिमानि सर्वथा भिन्नानि नेत्यर्थः ॥ साधा-
 रणधर्मरूपेषामभेदक्षान्द्रूपेण भेद इति त्वसौ न जानति तदेवाह

ननु शरैरिषैरिव इत्यादौ द्योतकत्वेऽपि उल्लसदृशैः शरैरित्यर्थः ।
 उल्लसदोत्तरं तृतीयानुपपत्तिस्तद्वच्छोभासां करणत्वाभावात् । उपमानोप-
 मेययोः समानविभक्तिकत्वमिति वचनाभावात् । यद्यपि उल्लसदृशरूपः

उपमानानि सामान्यवचनैः । उपमानोपमेयसाधारणधर्मवचनैः सही-
 पमानानि प्राग्वत् । घनश्लामः । इह पूर्वपदं तत्सवृशे जात्यधिकम् । अत

“उपमानानि सामान्यवचनैः” । ‘उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति’ ।
 उपपूर्वाच्चाः करके ल्युटि समास इति दर्शयति, भाष्ये तु मानस्य

किं यदेवेति । (कै)

एवकारेण तथोरत्यन्ताभेदः सूचितः ॥ एवम्

अन्यदेव (भा)

इत्यनेनात्यन्तभेदः सूचितः ॥ कर्मकरणरूपार्थभेदेऽपि द्वितीय-
सदृशव्यवच्छेदफलकस्य गोरिव गौरिति प्रयोगस्य दर्शनात्सर्वत्र
तथैव किमिति प्रश्नः ।

क इहोपमापदार्थ इति (भा)

भाष्ये उपमानोपमेयभावबोधके चादिशब्दप्रयोगे किं फलं
कर्मकरणरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासम्भवादित्यर्थः ॥ द्विती-
योपानव्यवच्छेदार्थत्वे तु नोपमानत्वादिव्यवहारः ॥ किञ्च गोस-
दृशो गौरित्वादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसम्भवेनावाचकैतत्प्रयोगोऽसङ्गतः ।

उत्सपदार्थस्य करणरूपशरैरभेदान्वयात् सा सुलभा । तथापि सदृशस्यो-
क्तरीत्या विशेष्यत्वानापत्तिरिति चेदिष्टापत्तेः । तथा हि इवादीनां स्वस-
मभिव्याहृते उपमानता द्योतकत्वमुपमानत्वेन प्रतीतेस्तादृशधर्मवदुपमेय-
प्रतीतिं विनानुपपत्त्योभयत्रापि साधारणधर्मसम्बन्धबोधे तात्पर्यग्राहक-

एव सामानाधिकरण्यान्मगौव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः । सादृश्यं
चोत्तरपदोपस्थितप्रशामत्वचापणादिद्वारकमेव मृच्छते । तथैव व्युत्पत्तेः ।

समीपमुपमानमित्यर्थकधनमात्रम्, अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धि-
प्रसङ्गादिति भावः । उपपूर्वकश्च माह सादृश्यहेतुके परिच्छेदे ऋः, येन

भहामाख्यप्रदीपोदद्योतः ।

२८१

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

सादृश्यस्थाभेदेऽप्यङ्गीकारेण नास्यावाचकत्वमिति भावः ॥ उपमा-
नोपमेयभावप्रतीतावुपमा । तदभावेनान्य इति बोध्यम् । अत्र पक्षे-
ऽख्येवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या सर्वथेवादिषट्पटित-
प्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमोदाहरणासम्भवः
प्रकृतसूत्रवैधर्म्येति तात्पर्यम् ॥

गौरिवाञ्च इति । (भा)

त्वम् । उपमानत्वं च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम् । तद्धर्मवत्
तथा परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वम् ॥ इदं भाष्ये स्पष्टम् ॥ उभयत्रापि साधा-

श्रुतं विद्यायास्तत्कल्पने गौरिवापतेषु । अत एव हि यस्तेऽपि “वागर्थो-
विदे”त्यादिस्थले सम्यक्प्रभृतिसन्निहितद्वारकमेव सादृश्यं प्रतीयते । पूर्व-

वृत्तन्तरं सादृश्येण परिच्छिद्यते तदुपमानं तद्यथा गौरिव गवय इति,
गौः करणम्, पुरुषः परिच्छेत्ता, स हि गोः सादृश्येण गवयं परिच्छिद्यति

१/ उपमानार्थोऽप्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमानं तदेवो-
पमेयमाहोस्त्रिद्वयद्वयुपमानस्यद्वयुपमेयम् । किं चातः । यदि यदेवोपमानं
तदेवोपमेयं क इहोपमार्थो गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानस्यद्वयुपमेयं क
इहोपमार्थो गौरिवाञ्च इति ॥ एवं तर्हि यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च
विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवतः । किं व्यक्त्यधीतत् । न हि । कथमनुच्य-
मानं गच्छते । आनं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते अनिर्ज्ञातस्यै
ज्ञात्वात्मीति । तत्समीपे यन्नात्यन्ताय भिमीते तदुपमानम् । गौरिवगवय
इति । गौरिर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञातः ॥ कामं तर्ह्यनेनैव हेतुना यच्च गवयः
निर्ज्ञातः स्यात् । गौरिर्ज्ञातस्तेन कर्तव्यं स्यात् । गवय इव गौरिति । त्रार्थं
कर्तव्यम् ॥

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ ३)

अयं भावः । सर्वथा भेदे तत्त्वौकारे इदमुदाहरणं वाच्यं
तच्चायुक्तं साधारणधर्ममूलकोपमानोपमेयभावाप्रतीतिरिति केचित् ।
एकलविषये सन्देहाभावादिति पाठे एकलरूपे विषये सन्देहविषय-
त्वाभावादित्यर्थः ॥

अयं भावः (कै)

इत्यादिग्रन्थेनोच्यमानो भावः कथं भाष्याचरखरसिद्धः । किं च

शस्त्री श्याम (भा)

रणधर्मान्वय इति 'निष्कभेदाद्युपमादूषणानिरूपणावसरे दशमश्लेषे काव्य-
प्रकाशादौ स्फुटम् ॥ एवं चन्द्र इव मुखम् आकाशकम् इत्यादावाकाश-
कोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाकाशकं मुखमित्यादिरीत्यावोधः । एवं चोप-
मानस्योपमेयेन समानविभक्तित्वं तेनाभेदान्वयात् । साधारणधर्मसम्बन्ध

निपातनियमार्थं चेदं सूत्रम् । विशेषां विशेष्येति समासे हि पूर्वनिपातः
पर्यायेणोभयोः स्यात्पाठकपाठकादिवत् । "तत्पुरुषे" तुल्यार्थेति सूत्रे प्रति-

गोसदृशो गवय इति । 'सामान्यवचनैरिति' । समानशब्दः साधारण-
पर्यायस्तत्त्वातुर्वर्णादित्वात्त्वार्थं व्यञ्ज, साधारणो धर्मः सामान्यम्, तच्चोप-

१ लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्मसम्यग्रूपं
कुर्यात् । तदा एकतरस्यैव तद्वर्धसम्बन्धयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमान-
त्वस्युपमेयत्वं क प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते इति प्रक्रान्तव्याप्यस्य स्फुटमणि-
वोद्गाइस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् ॥ काव्यप्रका १० ॥

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषो नोक्तदोषातिरेकियो । तथा
हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्यप्युपमानोपमेययोः साधारणधर्मवाचकं पदसम्यग्रध-

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

२८३

(अ. २। पा. १। आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५।)

इत्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्योपमानोपमेयभावासम्भवस्य च भाष्ये-
ऽनुक्तेस्तस्य निर्दलेतेति वञ्ज्यता विचारयन्तु ।

वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । (भा)

तेन कस्य चिद्विशेषस्थानभिधानादिति भावः । श्यामत्वमाच-
प्रतीतेः श्यामापदेनैवोपपत्तेः । एवं चोपमाप्रयोजकीभूतसाधारण-
धर्म आश्रयभेदेऽप्येक इति तथोरैक्यशङ्का अनेक इति मते धर्म-
भेदान्तद्भेदशङ्केति तात्पर्यम् ॥

विशेषणतया क्वचित् । यथोदाहृते ॥ क्वचिद् विशेष्यतया । यथा चन्द्र
इव मुखम् आह्लादयतीत्यादौ । अत्र हि उपमानचन्द्रकर्त्तृक आह्लादा-
भिन्नो मुखकर्त्तृक आह्लाद इति बोधः ॥ ये त्वत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको
मुखकर्त्तृक आह्लाद इति बोधं वदन्ति तेषां तयोः समानविभक्तिकत्वं

पदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव “मयूर-
थंसकादि”त्वात्समासे उपमानस्वरौ न प्रवर्त्तत इति सिद्धान्तः । उपमोय-

मानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तयोरेव साधरयो धर्मो विज्ञायत
इत्याह । ‘उपमानोपमेययोरित्यादि’ । ‘तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति’ । तेन

टित्तिलङ्गं कुर्यात् । तद्वैकतरस्यैव तद्वर्त्मसमन्वयावगतेः कथमुपमानिर्वाहः ।
अथ प्रतीयमानं साधर्म्यमाश्रित्येयं आत् । तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टोपमान-
त्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयते न तथाप्रस्तुतम् । अतः प्रक्रान्तस्याभावाद् भग्न-
प्रक्रमत्वमेव बोधः ॥ यथा—

चिन्तारत्नमिव व्यतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाष्यस्य मे ॥

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

स्ववाचेति । (कै)

करणम् । स्वशब्देन शङ्किताप्रयोजककर्त्ता तु प्रष्टा बोध्यः ॥

शब्देनासंस्पर्शादिति । (कै)

कैयटकृतप्रश्नव्याख्याने अस्योपयोगश्चिन्त्यः । साधारणधर्मस्य
गोत्वस्यैक्येन गौरिवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यायां दोषोपपत्तेः ।
केचिद्व्याख्यातपूर्वपक्षे तत्रैवं व्याख्योचिता ॥

दुर्लभम् । वचनं तु तादृशं न व्याकरणे उपलभ्यते । तत्र यद्यपि चन्द्र-
मुखयोः तत्त्वेन भेदः तथापि विशेषकृतया प्रतीतसाधारणधर्मनिमित्ता-
भेदोपचारेणामेदः अत एव भेदाभेदप्रधानोपमा इति वृद्धाः । चन्द्र-
मुखयोः सादृश्यप्रतीतिस्त्वार्थं वेति बोध्यम् ॥ इदमेव युक्तम् । घनश्याम
इत्यादौ विग्रहे समासे च घनशब्दस्य तत्सदृश्यपरत्वे “उपमानानि सामान्य-

तेऽनेनेत्युपमानम् । उपपूर्वकान्मासः करणे ल्युट् । प्रादिसमासः । उप-
पूर्वकस्य मासः सादृश्यहेतुके परिच्छेदे ऋः । येन वक्वन्तरं सादृश्येन

साधारणेन धर्मेण विग्रहं यदुपमेयं तद्वचनैः, न तु साधारणधर्ममात्र-
वचनैरित्यर्थः । वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते, सामान्यमुक्तवन्तः सामान्य-

शब्दो
अत्र श्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पुंलिङ्गत्वात् ॥ वचनभेदे यथा—
“वक्तव्यो भक्तित्वात् वैव ह्युक्ताः कुलवधूरिव”

अत्र ह्युक्ता इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसंभवात् । यत्र तु लिङ्ग-
वचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायिपदस्युपात्तरूपभेदं नापद्यते किन्तुपात्तेनेव-

अत्यन्तेति । (कै)

अस्याग्रय उक्त एव ॥

यदा त्विति । (कै)

इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्ष्याख्यायां शित्यं श्यामत्ववक्ष्याड्यस्या-
येकत्वेनानेकत्वेन वा तदाप्युपमानोपमेयभावाद्यन्वयव्यतिरिक्तत्वेन ॥ भाष्ये

एवं तर्हि यच्च किञ्चिदिति । (भा)

वचनैः” (२ । १ । ५५) इत्यनेन उपमानत्वेन बोधकानि सामान्यधर्म-
विशिष्टोपमेयवचनैः सामानाधिकरण्यैः समस्यन्त इत्यर्थेन समासा-
नापत्तिः । घनपदस्यापि उपमेयपरत्वेन उपमानवाचकत्वाभावात् । न च
भूतपूर्वगत्वा तन्वम् । तद् विग्रहवाक्येऽप्युक्तरीत्या तन्वाभावात् । घनेन

परिच्छिद्यते तदुपमानम् । तद्यथा गौरिव गवय इति । इह हि गौः
करयं पुरुषः परिच्छेत्ता । स हि मोक्षादृष्टेन गवयं परिच्छिनति । घन-

वचनाः, ये सामान्यमुक्ता तद्वति इत्ये पर्यवस्यन्ति ते तद्योक्ताः, यथा गुह्य-
मुक्तवान् गुह्यवचन इति, तच्च सामान्यवदुपमानस्य सन्निवृत्त्या-

वपेयोभयत्रान्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोप्यस्यभाव-
त्वात् ॥ तत्र किञ्चिद्वेदे यथा—

“मुनेरनर्घः प्रथितो रत्नेरिव यद्गार्धवः”

एव किञ्चिद्वेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाद्दोषत्वाभावः ॥ काव्यप्रदीप १० ॥

“प्रतीयमानमिति” । उपात्तधर्मातिरिक्तधर्मरूपमित्यर्थः ॥ “प्रज्ञान-
काभावात्” । असम्भवात् । इवादिना धर्मत्वेनापि उपात्तधर्म इव बोध्यते

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण शस्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेदः । श्याम-
त्वादिधाधारणधर्मेण वा भेद इत्यर्थः ॥ ननु गुणानामाश्रयभेदा-
ङ्गदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह

श्यामत्वस्याधारेति ॥ (कै)

भेदोऽप्याश्रीयते इति । (कै)

भेदो यद्यप्याश्रीयत इत्यर्थः । तथापीति शेषः ॥

तुल्य इत्यत्र तथात्वेऽपि तस्य विग्रहत्वाभावात् । प्रत्यासत्त्या तत्र वृत्तौ तद्
विग्रहवाक्ये च उपमानवाचकत्वस्य ग्रहणौचित्यात् । तस्य तद् विग्रहत्वे
मृगचपला इत्यादौ पुंस्त्वानापत्तिः । वृत्तौ विग्रहे च सामानाधिकरण्ये
एव तत्प्रवृत्तेः । एतेन पूर्वावस्थाभयेण शब्दत्वा उपमानवाचित्वमिति कैयटः
परास्तः ॥ केवलश्यास्त्रीपदप्रयोगे तु सर्वथा उपमानवाचित्वं दुरुपपादम् ।

श्यामादौ तु घनादयः शब्दा यद्यपि घनादिसदृशे उपमेये संक्रान्तास्तथापि
भूतपूर्वगत्या उपमानवाचिता द्रष्टव्या । इदमेव दर्शयितुं लौकिके विग्रह-

सदास्तिममुपमेयमेव विज्ञाय इति सुष्ठूक्तं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति ।
'शस्त्रीश्यामेति' । अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमानं शस्त्री,

तत्र निरुक्तोभयनिष्ठत्वं उपमानिर्वाहो मान्ययेति भावः ॥ अपरत्र लिङ्गपरि-
णामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन समतकारापकर्ष—इति तत्त्वम् ॥
"मात्रेणेति" । पुंस्त्वान्वितस्युत्सव्य नपुंसकत्वविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावा-
दिति भावः । अत एव यत्रानुपात्तः साधारणधर्मस्तत्र न दोषः । कलयमा-
नस्य लिङ्गरहितस्यैव कक्षणेन उभयसाधारणत्वात् । एवं यत्र लिङ्गरहिता-

गुणजातेरिति । (कै)

गुणत्वव्याप्यजातेरित्यर्थः । एवं च श्यामगुणस्य भेदेऽपि श्याम-
त्वेनैक्यात्सामान्यत्वं साधारणधर्मतेति ध्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे
तु घन इव श्यामो देवदत्त इत्यादेरिवघटितप्रयोगस्य सम्भवेन
गौरिव गौरित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

मानं ह्येति । (भा)

एवं मृगादेः सादृश्यसम्बन्धेनान्वयेऽपि तदनुपपत्तिः । किं च श्यामशब्द-
स्योपमेयपरतया घने तदन्वयाभावेन तस्य साधारणधर्मवैशिष्ट्येन इतरपरि-
च्छेदकत्वरूपोपमानत्वाभावः ॥ तदुक्तं भाष्ये “यदि शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता
इति विग्रहस्तदा शस्त्र्यां श्यामा इत्येतदपेक्षं स्यात् । यदि यथा शस्त्री
श्यामा तद् वद् देवदत्ता इति विग्रहस्तदा देवदत्तायां श्यामा इत्येतदपेक्षं

वाक्ये इव शब्दः प्रयुज्यते न त्वसौ प्रक्रियोपयोगीत्यवधेयम् । सामान्य-
वचनत्वमपि तद्विशिष्टोपमेयपरत्वमेव बोध्यम् ॥

उपमेया देवदत्ता, तयोः साधारणो धर्मः श्यामत्वं, तद्भिधाय तद्विशिष्टायां
श्यामाशब्दः पर्यवस्यतीति भवति सामान्यवचनः । ननु च समानाधि-

र्षोपस्थापकतिङ्स्तन साधारणधर्मोपस्थितिः तत्रापि न दोषः । यथा “स्त्रीच
गच्छति वृद्धोऽयम्” इत्यादौ । एवं च चन्द्र इव सुखम् इत्यादौ दोष एवेति
बोध्यम् ॥ “अत्र श्रुता इति” । बहुत्वविशिष्टशब्दत्वस्य साधारणधर्मस्य बहु-
त्वावच्छेदकत्वव्येवान्वयो नत्वंकत्वावच्छेदे बहुरूपे उपमाने इति भावः ॥
“सम्भवादिति” । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह “यत्र त्विति” ॥

(उपमानाणि सामान्यवचनैः । २ । १ । ३५ ।) (अ. २ । पां. १ । आ. १)

अभिज्ञानार्थस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्त्वम् । यथा प्रख्याद्य-
ज्ञातस्य परिमाणरूपार्थस्य साकल्येन ज्ञापकम् । न तद्योपमानं गौर्हि
गवयं कतिभिस्त्रिभूर्भैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह
साकल्येनेति । (के)

एवं च तदत्यन्ताभेदेनैव परिच्छेद्येनान्वेति । प्रख्यौ त्रीहिरि-
त्यादौ परिच्छेद्ये तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा प्रख्योऽस्य परिमाण-
मित्यादौ । तदुक्तं भाष्ये

अत्यन्तायेति । (भा)

स्यादिति" (क चित्रितभाष्यपुस्तके त्वेवं पाठोऽस्ति यथा "यदि तावदेवं
विग्रहः क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता इति शस्त्र्यां श्यामेत्येतदपेक्ष्यं
स्यात् । अथाप्येवं विग्रहः क्रियते यथा शस्त्रीश्यामा तद् यदियं देवदत्ता
इत्येवमपि देवदत्तायां श्यामा इत्येतदपेक्ष्यं स्यात्") कैयटेऽपि "न च
शब्दस्य आद्यतिरस्ति वेगोभयगतश्यामत्वं प्रतिपादयेद् इति । एको हि
श्यामाशब्द एकगतगुणस्यैव प्रतिपादकः । न हि तस्य शब्दान्वयं विनोक्त-

करणेनेति वर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यां वर्त्तते श्यामाशब्दस्तु देव-
दत्तायां, यदाह उपमानवाचीनि सुवन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति,

"रूपमेवम्" । आनुपूर्वीमेवम् ॥ "उपात्तेनेव रूपेणेति" । उपस्तित्तोऽर्थ
इति शेषः । आनुपूर्वीसाध्येनोभयप्राप्त्ययसम्भवाविति भावः ॥ "आनुगतः" ।
प्राप्त्ययः ॥ "अत्र लिङ्गोक्ति" । गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गमेवेऽपि ॥ "अनर्थाविति" ।
धर्मवाचकस्य लिङ्गहृदयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोष इति भावः ॥ काव्यप्रदीपोद्घो-
द्योत—१० ॥

(अ. २। पा. १। आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५।)

इदमव्ययम् । आत्यन्तिकाभेदेनात्यन्तिकभेदेन वा तत्परि-
च्छिनन्ति । इदं तु भेदाभेदाभ्यामिति विशेषः । चंद्रेषु तुल्य-
मित्यादावप्यार्थोपमाप्रतीतावस्थेव भेदाभेदप्रतीतिरिति बोध्यम् ॥

परिच्छेदवशादिति । (कै)

तत्तारतम्यादिति भावः ॥ अव्ययीभावे बह्ववचनासङ्गतेराह

निपातनादिति । (कै)

हीनार्थकोपशब्देन कर्मधारयस्य सुलभत्वं भाष्ये समीपशब्देन
हीनत्वमेवोपलक्ष्यते । 'उपोधिकेचेत्यादावुपस्य हीनार्थत्वदर्शनादि-
त्यन्ये ॥

अपेक्षानिमित्तक इति । (कै)

निरूपकापेक्षानिमित्तक इत्यर्थः ॥

---

१ अ २। पा ४। सू ८७ ॥

मुपमानत्वमितितद्भावः । श्यामा इत्यस्य उपमेयपरत्वाभावे तु साधारणधर्म-
विशिष्टोपमेयपरत्वरूपसामान्यवचनत्वाभावात् समासो न स्यात् । अत एव
भाष्ये “शस्त्रीशब्दः शस्त्र्यामेव । श्यामा शब्दो देवदत्तायाम् एव” इति
पक्षे सामानाधिकरण्याभावात् समासपुंवद्भावो न प्राप्त इत्युक्त्वा “एवं
तर्हि तस्यामेवोभयं वर्त्तते” इति “युक्तम्” इत्युक्तम् । तत्र “तस्यामेव”

तथा विग्रहवाक्ये इव शब्दः प्रयुक्तः शस्त्रीव श्यामेति । सत्यम् । वचन-
सामर्थ्यात् वैयधिकरख्येऽपि समासः । यद्येवं नृगोव चपला नृगचपला

पितापुत्रादौति । (कै)

ज्ञानप्रदत्वाद्यत्र पुत्राणामपि पित्रत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽयं वृष्टान्तः ।
जातिस्मरत्वे जन्मान्तरविषयो वा ॥

किं पुनरिति । (भा)

अत्यन्तभेदाभेदयोर्दुपमानत्वाभावात्प्रश्नः ॥

क्व पुनरिति (भा)

प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

उभयोरपि पदयोरेकार्थवृत्तित्वादिति भावः ॥

वैयधिकरण्यादिति । (कै)

सावृश्यसम्बन्धेन शक्त्याः श्यामावाच्यदेवदत्तायामन्वयेन साम-
र्थ्येऽपि वैयधिकरणमित्यर्थः । अत्र हि समानाधिकरणेनेति वर्त्तते ।

इत्यस्य उपमेयायाम् एव इत्यर्थः ॥ उपमानशब्दोऽपि सावृश्यमूलाभेदाध्य-
वसायात् तत्रेति तद्भावः । तत्र सावृश्यनिर्वाह्याय व्यस्यैव तन्नादिना
उपमानेऽपि सम्बन्धोऽवश्यं वाच्यः ॥ तदुक्तं कैयटेन । “यदा देवदत्तायां
शस्त्रीत्वमारोप्यते सावृश्यात् । तदा कं गुणमाश्रित्यतयोः सावृश्यम्
इत्याशङ्क्य यदा चन्द्रमुखीत्यादौ चन्द्रेऽनेकगुणसत्त्वेऽपि तात्पर्यवशात् प्रिय-
दर्शनत्वमनिर्दिष्टोऽपि गुणो वृद्धव्यवहारादुपमानमिहितं तदोपमेये श्रुतः

हंसैव गङ्गदा हंसगङ्गदा, पुंजत्वमंधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षणाः
पुंशद्भावो न प्राप्नोति, नैष दोषः । अत्यन्तमनिवृत्तिपरायां चोदनायां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२६१

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

इदमुपलक्षणं सामान्यवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समानविभक्ति-
कत्वमुपमानोपमेययोर्न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

पुंवङ्गाव इति । (कै)

सामानाधिकरण्यनिमित्तककर्मधारयत्वनिमित्तक इत्यर्थः ॥

साधारणधर्मविशिष्टेति । (कै)

अनेन सामान्यवचनत्वं समर्थितमुपमेयदेवदत्ताभिधानं च ॥

तस्यामेवोभयं वर्त्तत इति । (भा)

वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरण्यम् ॥ इदं तात्पर्यमजानानः
पृच्छति । भाष्ये

क पुनरिति । (भा)

एकदेशिन उत्तरम् ॥

सन्निधानात् कथमुपमानं न सम्प्रक्ष्यतीति । अत एव एतदुत्तरं शस्त्री-
शब्देनाभिसम्बध्यमानत्वात् श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्याश-
ङ्कितम् । शस्त्रीशब्देनाप्यभिसम्बध्यमानत्वादिति तदर्थः ॥ बङ्गनां यः सामा-
न्यमाह स एव सामान्यवचन इत्याशयेन शङ्का । ततः सिद्धान्तितोक्तं
“श्यामत्वस्योभयत्र शब्दां देवदत्तायां च भावात्” उभयगतगुणवाचकत्वाच्च
श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वं “न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो
बङ्गनां सामान्यमाह द्वयोरपि यः सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव”

स्त्रीत्वमक्षिप्तत्वरं तत्र कुक्कुटाखं मृगक्षौरमित्यादिवदिदमपि सिद्धम् ।
नतु चान्यदेव चापलं स्त्रिया अन्यदेव पुंसः, सत्यम् । ज्ञातिमात्रोपादानेऽपि

शस्त्यामिति । (भा)

समुदायेन तदभिधानोपपत्तेः ॥

केनेति ॥ (भा)

प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

पूर्वपदेति । (कै)

अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाभाव इत्यर्थः ॥ नन्वन्यपदार्थग्रह-
णाभावात्कथं समान्योपमेयवृत्तितेत्यत आह

स्वाभाविकत्वादिति । (कै)

वस्तुतोऽतिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिकल्पितः कश्चिन्नोऽस्त्येवेति भावः ॥

अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । (कै)

अश्वः कर्णादिर्यथा जातिविशेषस्येत्यर्थः । अश्वकर्णादिवज्जाति-
विशेषस्येवेति क्वचित्पाठः ॥

इति । अत्र उभयगतगुणवाचकत्वाद् इत्यनेन उभयोः साधारणधर्मसम्बन्ध
शब्द इति सूचितम् । अत एव सामान्यैरिति शोक्तम् । “सामान्यवचनैः”
इति शोक्तम् । तन्नोभयान्वयित्वेन उभयगतधर्मवाचकत्वबोधनार्थम् ।
श्यामशब्दस्य द्विगतधर्मवाचकत्वेनैव सामान्यवाचकत्वं बोध्यम् । एवं च
उपमानश्यामघनाभिन्नः श्यामो देवदत्त इति बोध इति भाष्यस्वरसः ।

प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्वं प्रत्यायिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य
निमित्तम्, अन्यथा एवङ्गावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथं विशेषाव-

स्त्रीलिङ्गेनेति । (कै)

एतेन पुङ्क्तिङ्गश्यामशब्देन समासे रूपसिद्धिरिति नाशङ्क्य-
मिति भावः ॥

कृचिममेवेति । (कै)

लौकिकसमानाधिकरणमिति बोध्यम् । सामान्यवचनैरित्य-
प्रथमानिर्दिष्टत्वात् श्यामाशब्दो न तथेति भावः ॥

काव्यप्रकाशस्वारस्योऽप्येवमेव । तत्र हि एवमुक्तं “यद्येव वा शब्दा यत्परा-
क्तस्यैवोपमानता प्रतीतिरिति । यद्यप्युपमानविशेषणानि ते तथापि शब्द-
शक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव षष्ठीवत् सम्बन्धं प्रति तत् सद्भावे श्रौतौ उपमा ।
“तेन तुल्यम्” (५ । १ । ११५) इत्यादौ प्रतीततुल्यतोपपत्तये साधर्म्य-
स्वार्थत्वादार्थोति ॥ “यत्परा” इत्यस्य यदनन्तरमुपात्ता इत्यर्थः ॥ उप-
मानताप्रतीतिश्च शाब्देऽव । तेषां शब्दानामुपमानविशेषणार्थप्रतिपादकत्वे
स्या इतिना हेतुत्वेनोपादानात् । “उपमानविशेषणानी”ति बङ्गव्रीहिरिति

गतिः, अस्त्वेवं यदि तु ऋगीव चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासः क्लियते
तदा सुगीचपलेति प्राप्नोति, नहि तेन समासो दण्डवारितः, समानाधि-

१ “साधर्म्यमुपमाभेदे” उपमानोपमेययोरेव साधर्म्यं भवतीति तयोरेव
समानधर्मत्वं सम्बन्ध उपमाभेदग्रहणसम्बन्धव्यवच्छेदशाय ॥ “पूर्वा सुमा च”
उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयो-
स्त्वयाकां वा लोपे सुमा ॥

“साऽग्रिमा” ।

“श्रौत्यार्थो च भवेद्वशाच्चे समासे तद्विने तथा” ॥

न तु लौकिकमपीति । (कै)

केवललौकिकमित्यर्थः ॥

दोषप्रसङ्गादिति । (कै)

आचारक्यजन्तप्रकृतिककुमारौशब्दादौ वृत्तप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

पुंनपुंसकेति । (कै)

तित्तिरिः पुमान् । कुम्भकपात्रं क्लीवम् ॥

स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति । (कै)

तु न युक्तम् । पुंस्त्वापत्तेः ॥ “उपमानविशेषणा एते” (काव्यप्रकाशे-१०) इति पाठस्तु प्रदीपादि (काव्यप्रदीपः) विरुद्ध इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ न चैवं पुरुषो व्याघ्र इव शुर इत्यादौ भवदुक्तरीत्या बोधे विशेषणस्य व्याघ्रस्यापि सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात् समासो न स्यादिति वाच्यम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांशे नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वं हि तत्त्वम् । तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव । यद्यप्युपमेयत्वं

करणाधिकारश्च बाध्येत, एवं तर्हि समानाधिकरणसमास एवायं शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथं पुनर्देवदत्तायां शस्त्रीशब्दो, जातिवचनो ह्यसौ

यथेव त्रिकशब्दा यत्परास्त्रैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणानि ते (एते । क- पु) । तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्येव षष्ठीवत् शब्दस्य प्रतिपादयन्तीति तत् षष्ठावे श्रौती उपमा । तथेव “तत्र तच्छेव” (५ । १ । ११६) इत्यनेन इत्यर्थे विहितस्य वसेरुपादाने । तेन तुल्यम् सुखम् इत्यादावुपमेय एव । तत् तुल्यमस्य इत्यादौ चोपमान एव । इदं च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विभ्रान्तिरिति साध्यपर्यालोचनया

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

तत्समानाधिकरणकल्पापलोहितयोरप्यस्त्रीत्वादिति भावः ॥

ङीष्ङीपोः । (कै)

‘अन्यतो ङीष् ऋणादनुदात्तादिति विहितयोः ॥

सत्यपि वेति । (कै)

वर्णादनुदात्तादित्यादौ अनुपसर्जनत्वस्य तदन्तविशेषणत्वात्समा-
मोत्तरमिति भावः । अत एव त्रेषा च ब्रह्मण्येत्यादि षिद्धिः ॥

१ अ ४ । पा १ । सू ४० ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ३६ ॥

तद्वत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तस्य च तत्त्वम् विधेयमिति न तन्नित्यसापेक्षम् ।
तथापि प्रधानस्य सापेक्षत्वे भवत्येव समासः । प्रधाने ऽनेकविशेषण-
सम्बन्धसम्भवात् । देवदत्तो धनी सुन्दरश्चेतिवत् । अत एव “सामान्या-
प्रयोगे” (२ । १ । ५६) इति चरितार्थम् । अस्तु वोपमेयस्यापि नित्य-
सापेक्षत्वम् ॥ परेतु तत्त्वं न समासप्रयोजकं किन्तु गमकत्वमेवेति ॥ तस्य
तत्त्वं च बहुप्रो दृष्टमिति । अत्रापि समासः स्यादिति तद्द्वाराय

सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद्यथा गौर्वाहीक इति, यद्येवं शस्त्रीशब्दो-
ऽप्युपमेये सङ्क्रान्त इत्युपमानवाचित्वं नोपपद्यते, सत्यम् । पूर्वोक्त्याश्रयेण

तुल्याप्रतीतिरिति साधर्म्यार्थत्वात् तुल्यादिपदोपादाने आर्था । तद्वत्
“नेन तुल्यम्” (५ । १ । ११५) इत्यनेन विहितस्य वनेः स्थितौ ॥
“इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च” इति नित्यसमास
शब्दशब्दयोरे समासता ॥ काव्यप्रकाशस्य दृशमोक्षौषे ॥

उपमानस्वरः । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ङीष्स्वरः । (कै)

अन्तोदात्तः । एवं च “तित्तिरिक्त्वापी”त्यत्रैव दोष इति भावः । भाष्यस्य तु नात्र स्वरसः । “त्रेष्वे”त्यादि त्वापसम् ॥ ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथं गुणा-
निर्देश इत्यत आह

“सामान्याप्रयोग” इति । इदमेव तव गमकत्वबोधकमिति बोध्यम् । एवं च इवादिद्योगे साधारणधर्मसम्बन्धरूपोपमावाच्या । सादृश्यप्रतीतिरार्थी । सदृशादिपदयोगे सादृश्यप्रतीतिः । शाब्दो उपमा तु चार्थी । सादृश्यं तु साधारणधर्मसम्बन्धप्रयोज्यं सदृशापि पदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं सदृश-
दर्शने संस्कारोद्बोधकत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धमखण्डमतिरिक्तः पदार्थः । न चातिरिक्तपदार्थत्वे गौतमकणादोक्त-

तूपमानत्वं द्रष्टव्यम् इवशब्दप्रयोगस्तूपमानपददर्शनार्थी न प्रक्रियावाक्याङ्ग-
मिति न कश्चिद्दोषः । ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्येण शस्त्रीशब्दो देवदत्तायो

“साधर्म्यमुपमाभेदे” ॥

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्षण-
वाक्यस्येति चेत् । न । आक्षेपादुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च
प्रतियोग्यनुयोगिमात्राक्षेपेतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनानस्य कार्य्यका-
रणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एवं चोपमानोपमेययोः समानेन धर्मेण
सम्बन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेपः साधर्म्यप्रतिपत्ति-

(अ. २। पा. १। आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५।)

शस्त्रीगतौ गुण इति । (कै)

शादृशमतिरिक्तः पदार्थ इति मतेनेदम् । एवं च श्यामा-
शब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

अनियतगुणनिमित्तेति । (कै)

संसर्गविधया प्रतीयमानशादृशेत्यर्थः । उपमाननिमित्तत्वेनेति
पाठः । उपमाननिमित्तत्वेनेति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वे-
नेत्यर्थः ॥

पदार्थसंख्याविरोध इति वाच्यम् । प्रमेयपदार्थे गौतमोक्तेऽन्तर्भावात् ।
किं च पदार्थसंख्यावन्धनमुपलक्ष्यमेव । तदुक्तम् गौतमेन “संख्यैका-
न्तासिद्धिः कारयानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम्” (न्यायदर्शनस्य अ०-आ०-सू० १)
इति । पदार्थगतसंख्यानियमस्यासिद्धिः कारणस्य प्रमाणास्यानुपपत्तेः ।

प्रयुज्यत इति श्यामशब्दो न प्रयोगार्हः । तन्न । बहवो हि शस्त्रां गुणाः
तौक्ष्णा स्रष्ट्या पृथुः श्यामेति, तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपित-

मात्रफलको न तु व्यावर्तकः ॥ नन्वेवं भेद इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव
लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे शादृश्यात्मकं साधर्म्यमिति चेत् । न । साधर्म्यघट-
कारोपितानारोपितसाधारणसमानधर्मसम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधर्म्यनिवन्ध-
नस्थानन्वयालंकारश्च व्यतच्छेद्यत्वात् “अलंकारत्वे सति” इत्यपि पूरणीयम् ।
साधर्म्यमात्रस्योपमात्वाभावात् । एनां विभक्तते ।

१ यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिध्यति व्यतिरेकाद् । अथ
साध्यसाधनयोरभेद एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात् । न हि तन्मन्-
रेण कश्चिद् सिद्धिरिति ॥ न्यायभाष्ये ३-१-३१ ॥

कथं न स्पृश्यतीति । (कै)

उपस्थितत्वेन प्रत्यासत्त्या चेत्यर्थः । एवं च “भाष्याब्धिः क्रांति-
गम्भीर” इत्यत्र ‘मयूरव्यंसकादिसमास एव । उक्तरीत्या सामान्य-
प्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाप्राप्तेः “चन्द्रमुखी”त्यत्र बङ्गप्रोहो ‘स्त्राङ्गा-
ञ्चोपसर्जनादिति डीष् ॥ भाष्ये

समानाधिकरणलक्षण इति । (भा)

१ अ २ । पा १ । सू ७२ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ५४ ॥

उपपत्तौ न तद्विषयः साधनस्य साध्यातिरेकादिति तदर्थं तद्व्याख्या-
तारम् ष्याडः ॥ किं च “व्यकर्त्तरि च कारके” (३ । ३ । १६) इति सूत्रे
भाष्ये “नञ्चि व युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतितः । नञ् युक्तमिव
युक्तं चान्यस्मिंस्तत् सदृशे कार्यं विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा ।
अब्राह्मणमानय इत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषम् आनयति नासौ शोष्ठमानीय

मिति । ननु सदपि श्यामपदं देवतामुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्री-
गुणो निर्दिश्यते, नैतदस्ति । नैवमत्र वचनं व्यञ्ज्यते या श्यामा सा शस्त्री-

“पूर्वांशुमा च” ॥

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणांमुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं
सा पूर्वा । यतश्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां त्रानुपादानं यत्र सा शुमा ।
तयोः पूर्वा विभजते

“साग्निमा” ।

“प्रौत्यार्थो च भवेद्वाक्ये समासे तद्विधे तया” ॥

(स. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २।१।५५।)

पूर्वपदार्थस्य सादृश्यसम्बन्धेनोत्तरपदार्थोऽप्येव व्यधिकरणला-
दिति भावः ॥

^१पुंवत्कर्मधारयेति । (कै)

एतेन चपलशब्दस्य ^१प्रियादित्वात् सृगीशब्दस्य जातिशब्द-
त्वाच्च कथमत्र पुंवत्वमित्यपास्तम् ॥

^२अस्त्रीपूर्वपदस्येति । (कै)

१ अ ६ । पा ३ । सू ४२ ॥

२ स्त्रियाः पुंवद्भावितपुंस्त्वादमूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणौ
प्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

३ “न च स्त्रीपूर्वपदस्य” इति उपलब्धकैयटे पाठोऽस्ति ॥

छतीभवति । एवमिहाप्यकर्त्तरौति कर्त्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन् कर्त्तरि कर्त्तृ-
सदृशे कार्यं विज्ञायते । किं चान्य“दकर्त्तृ कर्त्तृसदृशं कारकमिति”
उक्तम् ॥ एवं च सूत्रे कारकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । “कर्त्तृप्रतिषेधाद्” ।
इत्यस्यारोपितकर्त्तृबोधादित्यर्थः । अनेन हि भाष्येण अमेदेऽपि सादृश्य-

वेति, कथं तर्हि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, अस्यां तु वचनस्यक्ताविवशब्देन
तावदुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते उपमेयनिष्ठो गुण उपमानं स्पृशत्येव, अथवा

अप्रिमा प्रथमोऽङ्गिष्ठा । पूर्वार्थः । वाकं विग्रहः । तेनोपमानादि-
पदानि सत्त्वार्थपि यत्रासस्यस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यागा । यत्र तु
तेषु कयोरपि समासः सा समासगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समुप-
मावाचिन्याः प्रकृतेर्न समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेदः । त्रिविधा-

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

जातिमात्रविकल्पायां मृगशब्देन समास इति भावः ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रकरणादिशापेक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम् । मृगीव चपल्येति विग्रहे
त्वयविकन्यायाद्वाक्यमेवेति भावः ॥ ननु शस्त्रीशब्दस्य कथं देव-
दत्तायां वृत्तिरत आह

साहस्र्यादिति ॥ (कै)

तद्वाचष्टे ।

मिति सूच्यते । अन्यथा अन्यस्मिन् इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । तथा इव
योगेऽपि भेदसादृश्ये गम्ये न तु तदाद्ये द्योत्ये चेति प्रतीयते । इव युक्तो-
दाहरणम् “इवे प्रतिज्ञतौ” (५ । ३ । ६६) इत्यधिकारे “शाखादिभ्यो
यत्” (५ । ३ । १०३) इति “ये” “सोम्य” इत्यादि । तत्र सोमसदृश-
स्त्रिभूतः प्रतीयते न तु सोम एव । एतेन भेदनियतं सादृश्यमित्यपास्तम् ।

अन्त्रमुखीत्यादावनिर्दिष्टोऽपि गुणः प्रियदर्शनत्वादिः प्रसिद्धिवद्वादुपमान-
निमित्तत्वेन प्रतीयते तदोपमेयेऽपि तावच्छ्रुतः कथमुपमानं न स्पष्ट्यति ।
‘पक्षा इव तन्मुखा इति’ । दीर्घत्वादिना धर्मैः ॥

पक्षे श्रीत्यार्थीभेदात् प्रत्येकं द्विधेति बहुविधा पूर्वोत्तर्यः । श्रोतत्वं चोपमा-
नोपमेययोः साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तथाः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थ-
पत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् ॥ “तत्र यद्येववादिशब्दानाम्” “तत्र तस्मैव” (५ ।
१ । ११६) इत्यनेन इत्यर्थे विहितस्य वसेन्नोपादाने श्रौती ॥ तुल्यादीनां
शब्दानां “तेन तुल्यम्” (५ । १ । ११५) इत्यादिना तुल्यार्थे विहितस्य
वसेन्न प्रयोगे अपार्थी ॥ नन्वयं विभाजोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रत्ययावि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३०१
 (अ. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

सादृश्यनिमित्तादिति । (कै)

तत्रयोजकसाधारणधर्मरूपास्मिन्निमित्तादित्यर्थः । परिच्छेदक-
 श्यामशब्दमित्यापरिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोधः । एतच्च मञ्जू-
 षायां विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

पूर्वावस्थेति । (कै)

यद्यपि पुंवत्त्वानुरोधाद्वाक्येऽपि अभेदान्मथ आवश्यको वृत्तौ
 वृत्तेः प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुंवत्त्वप्रवृत्तेस्तथापि
 यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वचनत्वमित्यभिमानः । पक्षे तु “उप-

पस्या मुखसदृशम् अस्या मुखम् इत्यादावभेदेऽपि सादृश्यप्रतीतेश्च । न च
 अभेदे साधारणधर्माभावात् कथं तत् प्रयोज्यं सादृश्यमिति वाच्यम् ।
 अनेकवृत्तिधर्मस्यैव साधारणधर्मत्वेन तत्रावृत्त्या एकस्याप्यनेकत्वात् । अत
 एव “अ इ उच्चा” (प्रत्याहारसूत्रम्-१) सूत्रे भाष्ये “एकां कपिणां सदृशम्
 ऋषय एकैकशो दत्त्वा तया सर्वे ते सदृशदत्तिषाः सम्पन्नाः” इति

येषात् । न च वाच्यम् । यथादिशब्दः साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र श्रुतौ-
 व बोध्यते न पुनस्तुत्यादिशब्दः । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा
 यत्रनन्तरमुपात्तस्य बोधोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषखानि ते । अत उपमाने
 तत् सम्बन्धं बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषयथान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वा-
 दर्शनादिति चेत् । न । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्वविशेषकत्वेऽप्यन्यत्र सम्बन्धबोध-
 कत्वात् । न चादृष्टुत्तरत्वं । वृत्तं तथादर्शनात् । वृत्तौ हि यत्रनन्तरमुपात्ता
 तत्त्वोपसर्जनत्वं प्रतीतिरित्युपसर्जनविशेषकत्वेऽपि प्रधानेऽपि सम्बन्धं बोध-
 यति । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च सम्बन्धबोधं विशेषाच्छ्रौ-

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । व्या. ३)

मानानौ"त्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यर्थः । इव शब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकता वृत्तौ तु समासशक्तिबलादित्युपमानवाचि-
त्वाभावाग्रहैव निर्दला इव शब्दस्य स्वसमभिव्याहृते उपमानत्व-
द्योतकः शस्त्रीपदस्य तत्सदृशपरत्वमिव द्योतयतीति तु न युक्तं
द्योत्यार्थं समभिव्याहृतपदार्थविशेषणताया एव स्वभावसिद्धत्वात् ।
अत एव णिञ्त्रवादीनां द्योतकतापक्षस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतेति
शब्देनोल्लेखो भाव्य इत्याहुः ॥

उपमानिमित्तमिति । (कै)

श्रौतेन स्मार्त्तन वा व्यवहारेणैकस्यापि व्यावृत्त्यानेकत्वं दशत्वमुक्तं श्रौत-
सूत्रे ॥ अत एव एक एवाकार इति पक्षे घटिका इत्यादावावृत्तिद्वय-
कत्वेन "नौ ह्यचछन्" (४ । ४ । ७) इति छद्गुक्तो भाष्ये । एतेन अयं
व्यवहारो गौय इति परास्तम् । मुख्यद्वयि चारितार्थिनात्राप्रवृत्त्यापत्तेः ।
उत्तरसंख्याया पूर्वसंख्याबाधात् । घटेन इत्यादौ "सावेकाचः" (६ । १ ।
१६८) इति स्वरौ न स्यादिति चोक्तम् । एवं चैकस्यैव ब्राह्मणस्य व्यावृत्त्या
भोजनदाने दशादिब्राह्मणभोजनसंक्रत्यः सिध्यतीति बोध्यम् । एवं

तार्थविभाग इति मन्तव्यम् । तथाहि "पद्ममिव मुखम्" इत्यादावुपात्तव्या-
प्तिप्रत्ये वा रमणीयत्वादेः सम्बन्धमविषयीकृत्यापर्यवसानम् । यथादिशब्दानां
धर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । "पद्मेन तुल्यं
मुखम्" इत्यादावुपमेये । "पद्मतुल्यमुखमस्य" इत्यादावुपमाने । "मुखं
पद्मं च तुल्यम्" इत्यादावुभयत्रापि । "सामान्यतः तुल्यत्वं बोधयित्वा
विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेष-
सम्बन्धप्रतीतेरिति । कोचित्तु "उपमानोपमेयभावरूपसम्बन्धस्य श्रौतार्थत्वान्यां
विशेषः" इति व्याचक्रुस्तदयुक्तम् । साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिपदोपादाने प्रार्थी

(ख. २। पा. १। षा. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः। २। १। ५५।)

उपमा सादृश्यं तन्निमित्तं शस्त्रीगतं देवदत्तागतं वा श्यामलं प्रतिपादयितुं तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थः । उभयत्र श्यामल-प्रकारकबोधस्तत्र न स्यादिति भावः । इदं च दशमे लिङ्गभेदादि-रूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकादौ स्पष्टम् । उपमानता-वच्छेदकारोपेणाभेदान्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्ति-नियमः ॥

तस्यामेवेति (कै)

सिद्धान्तपत्रेऽपि शङ्कते

प्रकृतेऽपि मुखस्थानेकत्वेन एकस्यापि धर्मस्य साधारणधर्मत्वम् । न चैकस्यै-वावस्थानेकत्ववत्कालादिभेदेन भेदं प्रकल्प्य मुखमिव मुखम् इत्यादावुपमै-वास्त्विति वाच्यम् । तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पर्शात् । अत एवात्र (२। १। ५५) भाष्ये “यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमार्थः । गौरिति । गौरिव उपमानोपमेयभावद्योतके च शब्दप्रयोगे किं प्रयोजनं कर्मकराख्यरूपोपमा-नोपमेयभावस्यैकत्रासंभवात् । इवस्थार्थान्तराभावात् । न च द्वितीयसदृश-

इति प्रकाशविरोधात् । यथैव चार्थतया उपमाया अर्थत्वं तस्यैव श्रौततया श्रौतत्वोच्यते । किं च साधर्म्यमेवापमेति तस्यैव श्रौतत्वार्थत्वाभ्यामुप-माभेदे युक्तः । अत एव “यथादिना सादृश्यरूपः मन्वन्व एव सात्तादृशप्रौ-यते षष्ठोऽत्र । तुल्यादिभिस्तु धर्म्यपि” इति व्याख्यानमनुपायेषुम् । ननु तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णायां श्रौतकोपमानयोरेव हि समासः सम्भा-वितः । न च यथादिभिः समाससौ दृश्यते येन समासे श्रौतीत्यादिति चेत् । न । “इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं च” इत्यनेन इव शब्देन समं समासविभक्त्यलोपयोः सम्भवाद्द्विभक्त्यलोपदर्शनाच्च तत्रासमा-सव्यवहारो भूकानाम् ॥ काव्यप्रदीपे १० उल्लासे ॥

(उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

एवमपीति (भा)

भाष्ये । शब्दाणां श्यामगुणानिर्द्देशादिति भावः ॥ तदाह

किं गुणमिति । (के)

शब्दाणां तीक्ष्णत्वादिबहुगुणसत्त्वादिति भावः ॥ उत्तरयति ।

अनिर्दिश्यमानस्यापीति । (भा)

यचानिर्देशेऽपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशात्तः कश्चिदेव गुणः प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतसाम्नादिना कथमुपमानं न सम्भस्यत इति भावः ॥ तत् ध्वनयन्वक्ष्यति

श्यामाशब्दः शस्त्रीशब्देनाभिसंबध्यमानो

विश्लेष्यवचन (भा)

इत्यादि ॥

यवच्छेदप्रतीतिः फलम् । गो सदृशो गौरित्यतोऽपि तत् सम्भवात् । व्यमे-
देऽपि सादृश्याङ्गोकारेण तस्य बोधकत्वादबोधकैतत् प्रयोगो न स्यात् । एवं
चोपमानकारस्यास्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भवाभाव इत्याशयमुक्त्वा तस्माद्यत्र
किंचित् सामान्यं कश्चिच्च विश्लेष्यस्तत्रोपमानोपमेये भवत इति सिद्धान्ति-
तम् । तत्र भिन्नगोशब्दयोस्तदबोधनार्थं आरोपितभेदवतोस्तदबोधनार्थं वा

“श्रौतत्वं चोपमानेति” । एवं चावार्तिशब्दस्यासादृश्यप्रयोजकसाधा-
रणधर्मसम्बन्धोऽभयसृष्टितया शब्दबोधवयत्येव श्रौतीत्वमित्यर्थः ॥

“अर्थापत्तीति” । गुणादीनां सादृश्यनतिशक्तेः सादृश्यस्य तत्र साधारण-
धर्मसम्बन्धं विनाऽनुपपत्त्या तत् प्रतीतिरिति भावः ॥ “उभयत्र सादृश्येति” ।
सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मित्यर्थः ॥ “उभयत्र शक्येवेति” । इत्यर्थं सादृश्यं
नियमेन उपमानोपमेययोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यां श्रम्ययादिति भावः ॥

(अ. २। पा. १। आ. ३) (उपमानाणि सामान्यवचनैः । २। २। ५५।)

एष परिहार इति । (कै)

इतरथा हि बहूपेक्षं स्यादित्युक्तदोषस्येत्यर्थः ॥

पुंवद्भावासिद्धेति । (कै)

उभयस्य श्यामत्वप्रकारकबोधामिद्धेत्यपि बोध्यम् ॥

अपेक्ष्यं स्यादिति (भा)

भाष्यस्य तत्त्वेन बोधार्थमित्येवार्थः ॥ पदार्थद्वयगतश्यामत्वोक्ता-
वपि सामान्यवचनत्वज्ञानिरिति शङ्कते भाष्ये

सामान्यमुखेन श्यावसायादिति भाव इति । अत्र पक्षे घन इव श्याम
इत्यादेः सम्भवेनोपमालङ्कारस्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भवः । गौरिव गौरित्यादी
तु उपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वयालङ्कार एवेति बोध्यम् । तस्मादभेदेऽपि
साधारणधर्मसम्बन्धस्तत्प्रयोग्यं सादृश्यं चावश्यं स्वीकार्यं काव्यप्रकाशकतापि
“भेदसाधर्म्यमुपमा” (१०-उल्लासे) इति वदताऽभेदे साधारणधर्मसम्बन्ध-
स्याङ्गीकारात् । यत्र साधारणधर्मणः सामान्यरूपताप्रतीतिः प्रत्येकरूपेण

तत्रैवशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्य कैयटेनोक्तं ‘तस्य भेदस्य शब्देन । संस्पृशात्’ ॥
“यदनन्तरम्” । यदुबोधकशब्दानन्तरम् ॥ “उपमानता” सादृश्यप्रतियोगि-
त्वम् ॥ “उपमानविशेषज्ञानीति” । उपमाने विशेषणोपमानत्वस्योक्तका-
नीत्यर्थः ॥ उपमानं विशिष्यन्ति उपमानत्वे वैशिष्ट्येन बोधयन्तीत्यर्थात् । न च
तस्य तादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्वरूपविधर्मवत्त्वसम्बन्धेनोप-
मेयेनोपमेयेऽपि तल्लाभः । नामार्थभेदेनान्वयाव्युत्पत्तिः ॥ एवं च शक्तप्रोभयत्र
साधारणधर्मसम्बन्धाप्रतीत्या नायं श्रौतार्थी विभाग उचित इति भावः ॥
“शब्दशक्तीति” । स्वरूपे उपमानवाचकपक्षलक्षणायां इत्यस्य तात्पर्य-
प्राप्तकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याश्रयः । यथातथाशब्दयोगे

उपमानसमास इति । (भा)

न च शस्त्रीस्य इत्युपलक्षणम् । उपमानोपमेयस्य इत्यर्थः ॥

भाष्ये

शस्त्रीशब्देन (भा)

इत्युपलक्षणमुपमेयेन चेत्यस्यापि ॥ भाष्ये

शस्त्रीशब्दोपादानेति । (भा)

शब्दतो विशेषरूपताप्रतीतिस्तत्रोपमानत्वादिप्रतीतिरिति सिद्धान्ताद्ये
भाष्ये ॥ एतेन “रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव” इत्यादौ कल्पभेदेन
भिन्नयोर्युद्धयोरुपमेवेति परास्तम् । तस्य भेदस्य शब्देनासंस्पृष्टाद् मुखसदृशं
मुखम् इत्यादावप्यार्था गौरिव गौरित्यादौ शाब्दया उपमाया अप्रतीते-
रार्थः शाब्दस्वान्वयः । उपमासम्बन्धाभाव एवान्वयः । तत्रेयतीमर्थ्या-
दामेदे सदृशादिशब्दप्रयोगे अर्थो उपमागम्यस्योपमानोपमेयभावस्य
प्रतीतेः । अमेदे तत् प्रयोगे तु अगन्वयः । सर्वथा तदप्रतीतेः । तत्र

तु पञ्चाज्यायमानसादृश्यविषयकबोधमादायेदं बोध्यम् ॥ यद्वर्मेवान् चन्द्रस्त-
द्वर्मेवन् मुखमित्येव तत्र बोधात् । अन्वविशेषणत्वमपीत्यस्यान्यसम्बन्ध-
द्योतकत्वमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह “षट्पुगामिति” ॥ तदेवोपपादयति
“षट्पुग्वीति” ॥ “यदनन्तरम्” इत्यनेन उपसर्जनसम्बन्धित्वं बोधयति ॥
“उपसर्जनत्वम्” । स्वार्थसम्बन्धे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम् ॥ “उपसर्जन-
विशेषणत्वमपि” । उपसर्जननिष्ठविशेषणतानिर्हापतविशेष्यताश्रयत्वमपि ॥ यद्वा
यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वयः ॥ चैत्रस्य
धनमित्यादौ अस्मि चैत्रोयं धनमिति बोधात् । तथा प्रकारीभूतनिघा-
तार्थसम्बन्धेन नामार्थयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखम् इत्यादौ सदृश-

(ख. २ । पा. १ । आ. ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २ । १ । ५५ ।)

उपमानशब्दोपादानेति क्वचित्पाठः । अयमेव युक्तः । अयं भावः । शब्दादीनामुपमानत्वेनोपादानात् । उपमेयसापेक्षत्वेन श्मशब्द उपमेयायां वर्तते तस्य च तन्त्वेणोपमानेऽप्यन्वयः । एवं चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति भावः ॥ नन्वेवमपि तयोर्गुणयोरश्रयभेदाद्भेदेन सामान्यस्योभयवृत्त्येकधर्मस्य न वाचकमेतदत आह

भेदसमानाधिकरणसादृश्यमुपमाव्यञ्जकमिति बोध्यम् । अनन्वयात्कारे एकस्यैवोपमानोपमेयत्वमिति व्यवहारस्तु तत् सादृश्यात् । अत एव “उक्तात्” (१ । २ । २७) इति सूत्रे भाष्ये ऊ एञ् इत्येव सामर्थ्याद् उक्तात्सदृशोऽजित्यर्धेनैव सिद्धे कालग्रहणं श्रूयमाणेनैवोकारेण कालं विशेषयितुमिति द्विमात्रादीनां न ऋससंज्ञा इत्युक्तम् । “भेद एव सादृश्यम्” इति वदतां मते तुकारस्य ऋससंज्ञादुर्लभा स्यात् भेदाभावादित्यलम् । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादेवानेनायं सदृश इत्युक्ते केन धर्मेणानयोः

चन्द्रीयं मुखम् इति धीरिति प्राचीनमतेनायं ग्रन्थः ॥ श्रौतीत्वं सादृश्यप्रतियोगित्वरूपशोपमानत्वसंवेन बोधनादिति बोध्यम् ॥ परन्त्यत्रपक्षे षट्पदा एव त्रिशिष्टदृष्टान्तत्वेनोपादाने बीजं चिन्त्यम् ॥ नन्वेवं तुल्याद्विपरिपि चन्द्रस्य तुल्यमित्यादौ तुल्यीयार्थान्वयद्वाराश्रुतैरवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बीधात् श्रौती-स्थानित्यत आह “तस्मादिति” ॥ “श्रौतीत्यनुपपत्त्येति” । अयं भावः । सादृश्य-प्रयोजकसाधारणधर्मसम्बन्धो ह्युपमासादृश्यं चातिरिक्तः पदार्थः ॥ धर्मविशेष-पक्षे क्वचित्तुपात्तः क्वचिदचित्त इत्यस्मात् यथावयस्य तत् प्रयोजकधर्मवि-शेषसम्बन्ध एव शक्ताः । “न तुल्यादयस्ते हि सदृशसाधवाचका इति” ॥ “उपमेय इति” । समानत्रिभक्तान्तपदोपस्थाप्यत्वादिति भावः ॥ “उपमाने इति” । तस्मादेरिति भावः ॥ एवं च सादृश्याद्विपरिपयोगेऽपि आर्ष्यव ।

यादृश्यमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन सामान्यवचनतेति भावः ॥

सादृश्यमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदमापन्नं श्यामत्वमित्यर्थः ॥

गुणो वेति । (कै)

क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत् ॥

सादृश्यमित्येव जिज्ञासा न तु को धर्मोऽनयोः सादृश्यमिति । अत एव
क्षमया एषो सदृशो धर्मतः सादृश्यमित्याद्याङ्गस्यैवोपपद्यते तच्च व्यङ्ग्य-
धर्मभेदाश्रयभेदान्निरूपकभेदाच्च भिन्नम् । अत एवोभयोरुभयं वर्तते सादृ-
श्यमूलाभेदाध्यवसायेनोपमानस्योपमेयेऽभेदान्वय इति सिद्धान्तपक्षे एवमपि
सादृश्यनिमित्तं गुणो न निर्दिष्ट इति श्रद्धा संनिधानात् । श्यामत्वमेव गुण
इति समाधानं च भाष्ये संगच्छते । साधारणधर्मसम्बन्धस्यैव सादृश्यरूप-
त्वे तदसंगतिः स्पष्टैव । मम तु प्रतीयमानं सादृश्यं किं धर्ममूलकमिति

अपरे तु तत्र साधारणधर्मसम्बन्ध उपमाश्रयमानत्वं साधारणधर्मत्वनेष्वितर-
परिच्छेदकत्वम् । तदुर्मवत्तया परिच्छेदकत्वं चोपमेयत्वम् इति “उपमानानि”
(२ । १ । ५५) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ “उपमानविशेषणानि ते” इति ।
उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकान्नीत्यर्थः । एवम् उपमानत्वमपि ह्यवाह्यर्थः ॥
“उपमाने तत् सम्बन्धमिति” । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्वात् तत्र
तत् सम्बन्धबोधोऽस्त्वित्यर्थः ॥ “षष्ठी ङीति” । सा हि रात्रः पुरुष इत्यादौ
स्वस्वामिभावसम्बन्धबोधिका प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च
विशेषणस्य ह्यतरविशेषणत्वार्थं सम्बन्धस्याकाङ्क्षात् तन्निष्ठविशेषणत्वस्य
तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि यथा प्रधाने पुरुषे सम्बन्धस्य द्विष्टुतास्वभा-
वत्वात् सम्बन्धघटकं स्त्रत्वं बोधयति । तदाह “यदनन्तरमुपात्तति” । रात्र

अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । (कै)

श्लेषमूलकाभेदाध्यवसानादित्यर्थः । अभेदेनेति क्वचित्पाठः ॥
भाष्येऽपि “उभयवाचक” इत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानमुभय-
चान्वयश्च दर्शितः । अन्यथा वाचकताया वस्तुतोऽनेकश्लामगुणनि-
रूपितायाः सत्त्वेन “न चावश्यमि”त्यादिग्रन्थो ऽसङ्गत एव स्यात् ।
अथ बह्व्रगतमामान्यवचनस्यैव ग्रहणेऽपि न चतिरित्याह

अथवेति । (भा)

श्रद्धा । उपात्तधर्ममूलकमेव इत्युत्तरमिति न दोष इत्यणम् । “मातेव
हितकारिणीम” इत्यादौ तु इवस्य सादृश्य वाचकता इव शब्दार्थसादृश्ये
च मातुरन्वय इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमेव । न च षष्ठापत्तिः । प्रति-
योगिविशिष्टसादृश्यवत् इवार्थत्वेन तदेकदेशे प्रतियोगिमातुरभेदान्वयात्
षष्ठ्यप्राप्तेरिति कश्चित् । असाध्ये इदम् क्रियान्वये एव प्रथमाया साधु-
त्वादत एव किं समानाधिकरण्ये प्रथमा । “अभिहिते प्रथमा” इति

इत्यतश्च राज्ञस्वामिकम् इति बोधः । पुरुषपदेन च तद्विशेषधर्मणमिति
“धृष्टीशेषे” (२ । ३ । ५०) इति सूर्ये भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवम् इत्यादिभिः
स्वधर्मभिव्याहृतचन्द्राशुपमानत्वं तद्विवाहक आह्लादकत्वादिवाधारणधर्म-
सम्बन्धश्च बोध्यते । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वचपोपमानत्वप्रती-
नेस्तद्वर्मेवत् परिच्छेद्यप्रतीतिं विनामुपपत्त्येति तत्रपि बोधयतीति भावः ॥
एवं च चन्द्र इवेत्यत आह्लादकोपमानचन्द्राभिन्नमाह्लादकं मुखचन्द्रमिति
बोधः । अत एव इत्यादिस्वधर्मभिव्याहारे उपमानोपमेययोः समानविभक्तिक-
त्वनिवयः साधारणधर्मसम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमा
ह्लादकमित्यादौ क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ ॥
अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृक आह्लाद इति

अत एवाद्यपचयोः श्लामापदस्य सामान्यवचनत्वनिर्वाहः ॥

सामान्यवचनग्रहणेति (कै)

सामान्यवचनपदेत्यर्थः ॥

समासरूपादिति । (कै)

इदमुपलक्षणं वाक्यस्थापीति दिक् ॥

वार्तिकं प्रथमायाः कारकविभक्तित्वपरं भाष्यञ्च संगच्छते इत्यन्ये । तत्र गमकसत्त्वे द्योतकता । अन्यथा वाचकतैव वृत्तिद्वयकल्पना गौरवात् । न च तस्य वाचकत्वे इवास्तीत्याद्यपि सावृष्टमस्तीत्यादिवत् स्यादिति वाच्यम् । तथा बल्लोप्रयोगाभावेन उपमानादिपदोपसंदानेनैव प्रयोगे तेषां साधु-
त्वाङ्गीकारात् ॥

बोधं वदन्ति तेषां च तयोः समानविभक्तित्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत् प्राचिनिकी समानविभक्तिकेति । तत्र व्याकरणे तादृशवचनानुपलम्भात् । एवं गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । वनं गज इव शूरः समर-
भूमिं गच्छतीत्यादौ उपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृकं समर-
कर्मकं गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयि-
कात्र धीः । व्याघ्र इव यः पुरुषः स गच्छतीत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरु-
षकर्तृकं गमनमिति धीः । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्दिश्यतयोपमोद्दिश्यिकात्र
धीः । अत एव “भेदाभेदप्रधानोपमा” इति प्राञ्चः । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्त-
त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्मवेद्येणाभेदान्वययोग्यता बोध्या ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या- ऽप्रयोगे । २। १। ५६ ॥

उपमानप्रतिपादनेति । (कै)

उपलप्रतिपादनेत्यर्थः ॥

एतत् । (कै)

इवघटितं वाक्यम् ॥

वैयधिकरण्यादेवेति । (कै)

व्याघ्रस्त्रिवार्यसादृश्ये संबन्धेनाप्यय इत्यभिमानः ॥

यदा त्विति । (कै)

वाक्येऽपीति भावः ॥ इवशब्दस्तु तद्गतोपमानत्वद्योतक इति
बोध्यम् । इदमेव युक्तं पूर्वसूचोक्तभाष्यस्वरसात् समानविभक्तिल-
नियमाच्च ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे । उपमेयं व्याघ्रादिभिः सद्य
प्राग्वत् साधारणधर्मप्रयोगे ऽस्ति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः ।

“उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे” ॥ उपमितमित्यत्र भूत-
कालो न विवक्ष्यत इत्याह । ‘उपमेयमुपमितमिति’ । ‘सामर्थ्यादिति’ ।
उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतत्त्वामर्थ्येन चेत्सामान्यवाच्येति । यदा प्रकृत्यादि-

साधारणगुणवचनेति । (कै)

“भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर” इत्यादौ तु मयूरब्यंसकादित्वात्समासः ॥
भाष्ये

भवति वै प्रधानस्यापीति । (भा)

न च पूर्वसूत्रस्य भाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थान्वयादिशेष-
णमप्यत्र सापेक्षं यथा व्याघ्रः शूर एवं पुरुष इति प्रतीतेः । अत
एवोपमानोपमेययोर्लिंगभेदादेर्दोषत्वम् अन्यतरलिङ्गस्य साधारण-
धर्मसोभाभ्यां भिन्नलिङ्गाभ्यामन्वयायोग्यत्वं हि तद्द्वीजमिति
वाच्यम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधर्मांग्रे नित्यसा-
पेक्षत्वेनादोषात् । साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वं हि तत्त्वं तच्च
तत्त्वेन ज्ञातस्यैव यद्यपि साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्व-
मित्युपमेयमपि नित्यसापेक्षम् । इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनितं
तथापि ज्ञापकपरं भाष्यमेकदेशुक्तिः ॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । व्याघ्रादिराक्ततिगणः । सामान्याप्रयोगे
किम् । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः । कथं तर्हि “भाष्याब्धिः क्वातिगम्भीर”

वशाद्भिधतः साधारणगुणः प्रतीयते तदा समासः, यदा तु गुणान्तरव्यव-
च्छेदाय विशिष्टः साधारणगुणवचनः शब्दः प्रयुज्यते तदा न समास
इत्यर्थः । ‘पुरुषोऽयं व्याघ्र इवेति’ । उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि
वैयधिकरण्यात्समासस्याप्रसङ्गः, यदा तु व्याघ्रशब्दस्तादर्थ्यात्पुरुषे वर्तते
तदा सामानाधिकरण्ये सति समासः अत एवोक्तं “विशेषणं विशेष्ये”ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३१३
 (अ. २। पा. १। आ. ३) (उपनिषत्तं ब्राह्मादिभिः समान्या-
 ऽप्रयोगे । २। १। ५६।)

प्रधानस्य । (भा)

सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैषटोक्तन्यायादेव ॥ असामर्थ्यादित्यसोभ-
 योरपौरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः ॥ “शस्त्रीश्यामे”त्यादौ पूर्वो-
 त्तरपदयोः परस्परसापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोषः । यद्यपि
 लिङ्गवचनभेदेऽप्यभेदान्वयो “वेदाः प्रमाणमि”त्यादौ दृष्टस्तथापि
 लिङ्गभेदादीनां दूषकताबीजं सद्दयोद्देशे एवेति स्पष्टमसंकारत-
 त्तविदाम् ॥

अनेकोपकारकोपकार्यम् । (कै)

अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥

इति कैषटः । अत्राहुः । नेह गाम्भीर्यं साधारणधर्मत्वेन विवक्षितं किन्तु
 विततदुरवगाहत्वादि । तस्य चाप्रयोगोऽप्येवेति निर्वाधः समाप्त इति ॥

प्राप्त इति । ‘पुरुषोऽयं ब्राह्म इव सूर इति’ । ननु सामान्यशब्दप्रयोगे
 सति तदपेक्षत्वात्सामर्थ्यादेव न भविष्यति, एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति भवति
 प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति, तेन राजपुरुषोऽभिरूप औपगवः शोभन
 इत्यादि सिद्धं भवति, न्यायमिद्ध एवार्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवा-
 नेकोपकार्यत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव, शौचं ह्यत्र समान-
 धर्मो नाभिरूप्यम् । अत एव “सामान्याऽप्रयोग” इत्युक्तं न तु गुणा-
 प्रयोग इति ॥

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

२ । १ । ५७ ॥

भाष्ये

उभयविशेषणत्वादिति । (भा)

उभयोर्विशेषणत्वादित्यर्थः ॥ “कचोरुभयोः” । विशेषणविश-
ययोः ॥ अत्रोभयमुद्दिश्यविशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतिः समासेनो-

समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कर्मधारयः इत्युच्यते । *“प्रसन्नेन
दृग्बन्धेन” इत्यादौ “मयूरखंसकादि” (२ । १ । ७२) समासः । पूर्वप-
दार्थप्रधानता परवस्तिङ्गता च तत एव ॥ “राजान्तरम्” इत्यादौ तद्दि-
हितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् । न तु “उपमितं व्याघ्रादिभिः”

विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदकं समानाधिकरणेन भेदेन बहुलं
प्राग्वत् । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । बहुलपदद्वयात् क्वचिन्नित्यसमासः ।
कृष्णसर्पः । ऋद्धितशालिः । क्वचिन्न, रामो नामदग्न्यः । व्यासः पारा-
शर्यः । विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकतया ऽन्यतरोपादानमात्रेणैतरा-

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्” ॥ ‘भेदकमिति’ । अस्मिन्निवृत्तौतिवत्
करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां एषु । ‘विशेषणमिति’ । शिष्येण विशेष्ये विपूर्वः,

* परिग्रहामः क्रियार्थस्त्रेदिषयी विषयात्मना ।

प्रसन्नेन दृग्बन्धेन वीक्षते मदिरेक्षया ॥

कुवलयानन्द-परिग्रहामाणकारप्रकरणे ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण ऋजुत्वं । २ । १ । ५७ ।)
 हेतुविधेयभावः ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठी नोपसर्जना-
 प्रसिद्धिरित्यपेक्षया विशेषेण उपसर्जनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात् नाप्युभया-
 पेक्षया षविशेषणतया समासानापत्तेरत आह

उभयापेक्षेयम् (कै)

इत्यादि ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरुभयं चेद्विशेषणं विशेष्यं च
 तदोभयोरप्युपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासङ्गतितरत आह

(२ । १ । ५६) इति सामान्यधर्मप्रयोगात् । न चानुपासधर्मेणाप
 सादृश्यम् । धर्मोपादाने उपासधर्मेणैव सादृश्यनिवृत्तयस्य प्रकाशे दृश्ये
 स्फुटत्वात् । “परेत्युः सकला कला” इत्यादावुपासधर्मातिरिक्तधर्मेण
 सादृश्यस्याभावात् । किं चेदं सूत्रं समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्तते । अत
 एव “परवलिङ्गम्” (२ । ४ । २६) इति सूत्रे “तत् पुरुषश्चापि कः
 प्रयोजयति यः पूर्वपदार्थप्रधान एकदेशिसमास” इति भाष्यं “इत्थैक-
 देशिनोरिति न्यासेन तत्पुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपरं भाष्यं च सङ्गच्छते ।
 अन्यथा “दृग्व्येन” इत्यादेः पूर्वपदार्थप्रधानस्य वृश्यमानपरवलिङ्गस्य
 सत्त्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव । दृग्व्यस्य वीक्षणान्वयस्तु तस्य पूर्वपदार्थ-
 प्रधानत्वान्निर्वाधः । मुखचन्द्र इत्यादावपि “मयूरव्यंसकादि” (२ । १ ।
 ७९) समास एव तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात्, चन्द्ररूपकव्यवहारः

क्षेपसम्भवे उभयोपादानं स्पष्टार्थं कुत्सितानि कुत्सनैरित्यादाविवेति कैय-
 टमतम् । हरदत्तश्चाह । विशेष्येणेत्युक्त्या विशेष्यत्वं ज्ञेयम् । तस्य पुनर्विशे-
 षणत्वोक्तिर्विशेष्यते इति व्युत्पत्त्या विशेष्यत्वात्कार्थं, तथा च समस्यमान-

विशेष्यतेऽनेनेति विशेष्यत्वं करणे ल्युट्, यस्याधारणाकारेण प्रतिपन्नं बहु-
 प्रकारं वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति
 तत्परं विशेष्यत्वं भेदकमिति चोच्यते, व्यवस्थाप्यमानं विशेष्यं भेदकमिति च ।

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ३६ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

अनियत इति । (के)

व्यावर्त्याव्यावर्त्तकभाव एव विशेषणविशेष्यभावः । स च परस्पर-
मुभयोरित्यव्यवस्थेति शङ्कार्थं इति भावः । उपसर्जनाप्रसिद्धिरि-
त्यस्योपसर्जननियमासिद्धिरित्यर्थो भाष्ये ॥

द्रव्यमात्रम् । (के)

लृष्णागुणं सर्वं द्रव्यम् ॥

परवक्षिण्णतापि तत एव । एतेन उत्तरपदार्थप्रधानत्वं तत्पुरुषजनक्षय-
मित्यपास्तम् । “दृग्गञ्जेन” इत्यादावप्याप्तेः । “सुप्पति” इत्यादावव्यया-
भावेऽपि व्याप्तेः । उत्सर्गस्तु व्याप्नोयत एव । गौलं च तद् उत्पलं च
गौलोत्पलम् । अत्र वाक्ये चकारप्रयोगेण प्रकृतिनिमित्तोत्पलत्वगौल-
त्वयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । गौलोत्पलयोर्वा साहित्यं भासते । अत एवात्र
द्रव्यमात्रप्रधानत्वकाशेन कर्मधारयेण वाधान्नेति भाष्ये उक्तम् । एवं च
गौलत्वोत्पलत्वसमूहवन्गौलमुत्पलम् इति बोधः । गौलसमानाधि-
कारकं तदभिन्नमुत्पलम् इति वा तत्र वाक्ये इव वृत्तौ च शब्दाप्रयो-
गायैकार्थीभावः । एतेन कर्मधारयेऽवयवशक्तयोपस्थितयोरर्थयोर्विशेष्य-
विशेष्यभावसम्भवात् तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम् । केचित्तु “पश्चिन्तो

पदद्वयजन्यबोधप्रकारयोः परस्परव्यभिचारित्वे समासोऽयं यथा गौलो-
त्पलादौ । तच्छकः सर्प इत्यादौ तु न भवति । नहि तच्छकत्वं सर्पत्वव्यभि-
चारीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । शब्दशास्त्रसङ्घकारपादपादिति प्रयुज्जानेन
प्रकृतसूत्र एव शिंशुपाठस्त इति समासो भवत्येवेति वदता त्वया ऽपि
शिंशुपाठस्तादिभ्यस्तच्छकः सर्प इत्यादौ विशेषो वक्तव्यः । ननुक्त एवासौ,
ननु च विशेषणं विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते
गम्यत एव विशेष्येत्येति, एवं विशेष्येत्युक्ते गम्यते विशेष्यमिति, तस्मिन्

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण बडकम् । २ । १ । ५७ ।)

तिलशब्दो विशेषणमिति । (कै)

परिच्छेदकबोधक इत्यर्थः । परिच्छेदपरिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः ॥ अन्यतरापरशब्दयोः सर्वप्रतिपादकत्वादनियमस्तदवस्थ इत्यत आह

ब्राह्मणः” “दधिरुचिकारी” त्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादि-
वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनाम्बयवारणाय एकोपस्थितत्वे सः । अत एव “वषट्
“लुचोग्राप्रख्यानादिति” सूत्रखरसेन श्रिंशपादिशब्दानां फलेऽपि मुख्यतया
श्रिंशपात्वस्य वृत्तत्व्यभिचारादित्युपपादितत्वादिति चेन्न । तद्वक्तो नाग-

मर्थमुभयमुपादीयते, यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्दयोरपि प्रत्येकं विशेष्यविशेष्य-
भावस्तत्रैव यथा स्याद् यथा नीलौत्यनमिति, अत्र हि नीलार्थो भ्रमरादि-
साधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पत्तार्थनोत्यन्ते अवस्थाप्यते, उत्पत्तार्थो हि

* वषट्काराच्च भक्षयेत् । मीमांसाद — अ ३ । पा ५ । सू ३१ ।

अथ किं समाख्यैवैका भक्षयकारणम् । न इति ब्रूमः । “वषट्
काराच्च भक्षयेत्” वषट्कारश्च भक्षये निमित्तम् । कथम् । वचनान् ।
एवं हि श्रूयते “वषट् कर्तुः प्रथमभक्षः” इति भक्षयस्याप्राप्तत्वात् । न
प्राथम्यविधानार्थं एष शब्दः । प्राथम्यविशिष्टं भक्षयमेव विदधाति इति ॥
श्वरभाष्यम् ॥

इदमपरं वचनं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । तस्मिन् वषट्कारं
निमित्तोक्तत्वात् प्राथम्यविशिष्टं भक्षयं विधत्ते उत भक्षयमनूय प्राथम्यमात्रं
विधत्त इति विचारः । किं प्राप्तम् । न चेदन्त्येन श्रिष्टा इति कथं चिदनु-
वादत्वे संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन
भक्षयविधानासंभवात् एवं वचनं शक्यते यो वषट्कर्तुः भक्षः स प्रथम
इति । ननु चाप्राप्तत्वात् भक्षो ऽप्यनुवदिनुं न शक्यते । समाख्यया

(विशेषणं विशेष्येण बङ्गलम् । २ । १ । ५० ।) (अ. २ । पा. १ । अ. ३)

द्रव्यस्यैवेत्यर्थः । (कै)

इत्यादि । द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासंभवेन तस्यैव क्रियात्वधौ-
चित्येन तस्यैव विषयताविशेषरूपं विशेष्यत्वमिति भावः ॥ एतदेव

कर्तुः प्रथमभक्तः” इत्यत्र भक्तान्तरविधिरेव न तु होट्टचमस इति
प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते । अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्तः स

बंधक्योरिति नानार्थकोशानुरोधेन तत्तत्कण्डस्यापि वर्धकौ क्लृप्तया
तत्तत्कालस्य सर्पत्वव्यभिचार इत्यविशेषात् । तत्तत्कालं सर्पत्वव्याप्यं भिन्न-

रक्षादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो जीवार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इति भवति
प्रत्येकसुभयभावः, यत्र तु स नास्ति न तत्र समासो भवति यथा प्रत्युदा-

भक्तयेत् । तत्रैतत्स्यात् ग्रहेषु चमसान्तरेषु च प्राण्यभावादनुवादो नोप-
पद्यत इति । नैष दोषो न ह्यवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवदितव्यम् ।

सर्वानुवादानां यथासंभवं प्राण्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणां
वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणाणां किं चिन्न सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् ।

वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे लौकिकप्रतिपत्तिसिद्धेर्वक्ष्यमाणनिमित्तद्वारेण वा
भक्त्युपपत्तिः । अथोच्येत समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्र-

प्रवर्त्तन्या श्रुत्या अनुवदितुमतः प्राण्यभाववेलायां श्रुतिः प्रवर्त्तमाना यत्र
यत्र वषट्कृतं तत्र तत्राविशेषेण विधास्यतीति । तदयुक्तम् । यत्र हि

संनिकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्येते यत्र विरोधः कश्चित् इयं तु श्रुतिरनेकार्थ-
विधिज्ञेयभयाद्यथा कथं चिदपि प्राप्नुवन्नं भक्तं प्रतीक्षते । यदा केन

चिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गी-
करोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधात्व

इष्टाः । तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वान्न वषट्कारो भक्तकारणमिति
प्राप्तं लभ्यते ।

ख. २ । पा. १ । आ. २) (विशेषणं विशेष्येण बङ्गलम् । २ । १ । ५७ ।)

ध्वनयितुं प्रधानपदं भाष्ये उपात्तं तदेव चात्र विशेष्यविशेषणभाव-
शब्देन गृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम् ॥
एतदेव ध्वनयन्नाह

ते हीति । (कै)

यदातदाशब्दौ भाष्ये यतस्तत इत्यर्थकाविति भावः ॥

शक्यो ऽनुवदितुम् । तेषां च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथम-
समाख्यावशात् प्राप्ता वषट्कर्त्तृसम्बन्धिभक्तानुवादेन प्राथम्यविधिरिति
मीमांसकाः ॥

मेव । तच्च न व्यभिचारोति चेत् । तत्किं शिंशपात्वं वृत्तत्वप्रणत्वयोर्बाप्यं
नानेति न पर्यालोचये । किं च रामो जामदग्न्यः । अर्जुनः कार्त्तवीर्यं
हरणे तच्छकः सर्प इति । नहि तच्छकः सर्पात्वं व्यभिचरति, ननु
व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोऽपि तच्छकशब्दोऽस्ति तद्यतोतीति तच्छक

समासार्थादिभिरुच्य नैकांशो ऽनुद्यते यतः ।

व्यङ्गवत्तेन सर्वो ऽयमपूर्वो ऽर्थो विधीयते ॥

यद्येव व्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यत्र नाङ्गान्यनुद्य त्रित्वं विधीयते किं
तर्हि पूर्वनिष्पन्नः समासार्थो विधेयो भवति तद्येहापि परिपूर्वस्य पदस्य
पदान्तरयोगाद् एकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितुं यो
वषट्कर्त्तृभक्त इति । न हि प्राक्समासाद्भक्तस्य वषट्कर्त्तृसंबन्धो बुक्त-
सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः । ननु च भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
समास इति सत्यपि वषट्कर्त्तृसंबन्धे समासो ऽवकाश्विद्यते । भवेदेतदेवं
यदि भक्त एवैकः सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषट्कर्त्तृसंबन्धि-
त्वात्सापेक्षम् । न हि प्राथम्यस्य भक्तो निमित्तं किं तर्हि वषट्कर्त्तृत्वमतो
वषट्कर्त्तृः प्रथम इत्येवं संबन्ध आपद्येत ततश्च विस्वष्टमसामङ्गल्यं स्याद्यो

(विशेषणं विशेष्येण बहुकम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । षा. २)

प्राधान्येन । (कै)

इत्यस्य तेनैवेत्यर्थः ॥

विवक्षामाचेति । (कै)

यदातदाशब्दो विवक्षितातिशब्दस्य भाष्यस्यो ऽवोधे विपरीत-
प्रतिपत्तौ च बीजम् ॥

“यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यतानियामके ।

पश्चात्त्वद्वृत्तयोगौ विधेयता नियामकौ” ॥

इति तु न युक्तम् । “प्रथमो भक्तः” “पण्डितो ब्राह्मणः” इत्यादौ

इत्यादि प्रकृतसूत्र एव ह्यसौ प्रत्युदाहृतम् । तत्र यदि रामत्वमर्जुनत्वं च
दाशरथिधनञ्जयादिश्याहृतं भिन्नमेव तच्च व्याप्यमित्याशयस्तर्हि समं शिंश-
इति, सत्यमस्ति न त्वसौ नामधेयेन गाह्यते तुल्यकक्षतां, प्रागेव रूढौ प्रतिभ-
क्रियाशब्दे विवक्षिता । इह तु शिंशपाहृत इति शिंशपाशब्दस्य षकेऽपि

वषट्कर्तुर्भक्त इति चानूद्यमाने विशिष्टानुक्तदीपो भक्तमात्रेण वषट्क-
र्तुरनात्तोपात् । वषट्कर्तृत्वस्य च क्रियान्तरेष्वप्यनैकान्यादन्यतरानुवादे
तु सर्वभक्षाणां प्राथम्यं विधीयते सर्ववषट्कर्तृश्यापाराणां च । तच्चाशब्दो
कर्तृमतो वषट्कर्तृप्राथम्यविशिष्टपूर्वभक्तविधानमेतत् । तयोश्च परस्परं
नियमादत्यन्तसमानविषयत्वमतो यावति विषये वषट्कारस्तावत्येव प्रथम-
भक्तः । कथं पुनर्वषट्कारो निमित्तभूतः सन्नपादीयते कथं चानुपादीय-
मानस्य नियमो ऽवकाश्यते । उच्यते ।

नियमः सर्वथा तावदेककर्मनिमित्तकः ।

उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते ॥

न च वषट्कर्तृत्वमनुपादेयं न ह्यत्र यदिशब्दसप्तम्यादिङ्कृतं निमित्त-
त्वम् किं तर्हि वषट्कर्तृरि क्रियाङ्गत्वानुपादीयमाने ऽर्थाग्निमित्तत्वं भवति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३११

(ब. रा. मा. १। आ. ३) (विशेष्यं विशेष्येण वृत्तम् । २। १। १७।)

विशेष्यविशेष्यभावस्येति । (कै)

परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावस्येत्यर्थः ॥

प्रतिपादितम् (कै)

इत्यस्य इति च बुद्धेति शेषः ॥

स्वातन्त्र्यादिति । (कै)

प्रयोक्तुरिति शेषः ॥

द्रव्येण सहविवक्षाया इति । (कै)

साक्षाद् द्रव्यवक्रियायामनन्वयादिति भावः ॥

तथा बोधदर्शनेन तस्य व्यभिचारत् । “अपक्त एकान् प्रत्ययः” (१ । १ ।
४१) इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च । अत एव वृद्धैरपि

पात्वे । अथ शिशुपात्वं पक्षवृत्तयोरेकं तर्हि नानार्थोच्छेदः तद्वक्तारामा-
जुनादावतिप्रसङ्गश्च । उभयस्याध्वारणजातिसाधकं नास्तीत्यादि तु तुल्यमेव ।

दर्शनाद्वृत्तव्यभिचाराद्भवत्येव समासः, न चात्र वृत्तप्रतीतिपूर्विका पक्षे
प्रतीतिर्येन नष्टिरङ्गा स्यात्, यथैव हि पक्षानादयः शब्दा जनपदिनां

तस्माददोषः । ननु च तस्मादेकं साम वृत्ते क्रियते शोत्रोपमिति समास-
स्यामप्युपमनूद्य त्रित्वविधानं वृष्टं तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति ।
न तत्रापि समासार्थस्यैव विधानाभ्युपगमात् सर्वशोत्रसाम्नां हि वृत्ता एवो-
पादोयन्ते । तत्र यदि सकलः समासार्थो न प्राप्तः स्यात्ततः सर्वविधि-
र्भवेत् सर्वत्र चर्चः सामघोदनयैव पाठक्रमेण च प्राप्ता वृश्यन्ते तेन न
चेदनेन शिष्टा इत्येवं न विधीयन्ते । वषट्कर्णः प्रथममक्ष इत्यत्रापि
यावन्नवट्कारं समासार्थो विधीयते तत्र यद्यवदेव सर्वत्र भक्षः प्राप्तः

(विशेषणं विशेष्येण वक्तव्यम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

यदि त्विति । (कै)

न तु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भावः ॥ भाष्ये विपरीत-
विशेषणविशेष्यभावविवक्षैव नेति नानेन समासे तथाप्रयोगः समा-
सान्तरेणापि नेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

तिस्रानां कृष्णा इति । (भा

कृष्णावयवा इत्यर्थः ॥

“यद्दत्तयोगप्राथम्यमित्याद्युक्तेऽप्यलक्षणात्” ।

इत्यत्रादिपदोपादानेनास्यानैयत्वं सूचितम् । न च विशेष्यतयोप-
स्थितिर्विधेयतयान्यथे नियामिकेति वाच्यम् । पदादिद्विशेष्यतयैवोपस्थितेः ।

तस्मादिह कथं चैतन्मतेव प्रामाणिकमित्यवधेयम् । अत एव कौलासादिः,
मन्दरादिः, भावपदार्थः, तर्कविद्या, व्याकरणशास्त्रमित्यादयः प्रयोगास्सङ्-
च्छते । इदं त्ववधेयम् । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्याचक्रपाठका-

जनपदस्य च साधारण्येनान्योऽन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेऽपि, यद्योवाच
भगवान् ‘लुब्धोऽप्राप्त्यानादि’ति । इह तर्हि कथम् “अथजयाय नु मेरुमहो-
भटत” इति, न मेरुमहोभटत्वं व्यभिचरति । निरङ्कुशाः कवयः । यदि तद्वि-
यत्र प्रत्येकमुभयभावस्तत्र समासः, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमा-

स्यात्ततो विधिप्रकृत्या मुच्येत । स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमि-
त्तत्वेन चोपनीतो न ज्ञातुमनुवदितुं वा शक्यते । यदि तु ऋचामपि क-
चिदप्राप्तिर्भवेत्ततः समासे विशेषाभावाद्भवेदेव विधिः सर्वज्ञोऽसामसु
तु ताः प्राप्ताः । अपि च त्रितन्त्रां विधीयते ताश्च प्रधानत्वात्सापेक्षत्वे-
ऽपि समस्यन्ते । न त्विह प्राथम्यं भक्तमात्रसंबन्धीत्युक्तम् । तस्माद्वष्ट-
कारनिमित्तं भक्तं पूर्वं कृत्वा भूयः समाख्याभक्तः कर्त्तव्यो न तस्यैव
प्राथम्यमिति सिद्धम् ।

निषेधादिति । (कै)

एवं चैतदुत्तरं “तिसङ्ख्या” इति भाष्ये कश्चिद् दृश्यमानो-
ऽपाठ इति बोध्यम् । एवं च न इन्द्रघण्टीसमासार्थावितः प्रतीयते
नापि तत्र साधुत्वं किं त्वभेदः प्रतीयते तथापि न साधुत्वमिति
सर्वथा तद्रूपभावात् एवेति भाष्यार्थः ॥ पूर्वध्वनितं विपरीतविशेषण-
विशेष्यभावासम्भवं स्फुटयति ।

किं तर्हि (भा)

इत्यादिना ॥ द्रव्यस्यैव प्राधान्याङ्गीकारात्प्रधानशब्दावित्यसङ्ग-
तमित्याशङ्क्याह

विशेष्यत्वासमानाधिकरण्यैव विशेष्यता इत्यपि न युक्तम् । अज्ञातार्थस्यैव
विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेष्यत्वस्यापि सम्भवेन निषेधे मानाभावात् ।
न च तथा श्राब्दबोधं प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपद-

दाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितः पूर्वनिपातः प्राप्तः । तत्रार्थं
सिद्धान्तः । उपसर्जनमिति तावदन्वर्थसंज्ञेत्यक्तमप्रधानमुपसर्जनमिति ।
तदिह जातिगुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्यावच्छेद-
द्वारैव क्रियानिर्वर्तकत्वात् । श्रौतव्यवहारोऽप्येवम् । “श्वेतं कागमाकमेत” इति
हि चोदनायां श्वेतच्छागालामि क्वाच्छाग व्याकथ्यते न तु श्वेतमपि पश्व-

निर्दिष्टत्वादुपसर्जनत्वे सति पूर्वनिपातानियमः स्याद् नीलोत्पलम् उत्पलम्
गौमिति । नैष दोषः । उपसर्जनमित्यन्वर्थसंज्ञेत्यमप्रधानमुपसर्जनमिति,
अर्थतश्चाप्राधान्यं, तदिह द्रव्यगुणोपनिपाते द्रव्यं प्रधानमप्रधानं गुणः, द्रव्यं
हि क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यते गुणस्तु द्रव्यावच्छेदद्वारैव, अतो गुणवचन-
स्यैव पूर्वनिपातो न द्रव्यवचनस्य । ननूत्पलशब्दोऽपि जातिशब्दः न द्रव्यशब्दः,

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

प्रथमान्ताविति । (कै)

तत्र वाक्यार्थं यन्मुखविशेष्यन्तदभिन्नार्थकत्वाद् द्वितीयप्रथमा-
न्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यर्थः । इदं प्रथमान्तेन विग्रह इति पक्षे
परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पक्षे समानविभक्त्यन्तावित्यर्थः ॥
तद् ध्वनयन्नाह ।

अनेनेति । (कै)

एतच्चावयवार्थेति । (कै)

विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ समासे तु इन्देऽपि एकार्थी-
भावसत्त्वाद्भयोरेकार्थवृत्तित्वमस्यैवेत्याह

अन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते "पीतवासाश्चतुर्भुजः" इत्यादौ च न दोष इति
वाच्यम् । सकलवृत्तिभेदघटितगुणतरकार्यकारणभावकल्पनापेक्ष्यैकार्थीभा-
वसौकारस्य लघुत्वादित्याहुस्तत्र । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्त-
त्वदिपर्यालोचनोत्तरं बोधस्येकत्वात् । अत एव आलंकारिकैरदृश्या-

न्तरं, क्रियाजात्योरप्युपनिपाते एवमेव । तेन नीलोत्पलं पाचकत्राक्षय इति
व्यवस्थित एव प्रयोगः । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रिया-
शब्दयोर्वोपनिपातस्तन्नानियमः एव । खड्गकुजः । कुजखड्गः । पाचक-

यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पर्यवसानाद् द्रव्यशब्दत्वं, इन्तैवं नीलशब्दोऽपि
गुणविशिष्टे द्रव्ये पर्यवस्यन् द्रव्यशब्दः स्यात् । अत्रोच्यते । उत्पत्तेः प्रभृत्वा-
दिनाश्राज्जातिर्द्रव्यं न जहाति, शब्देन तु द्रव्याव्यतिरेकेण जातिः प्रत्याव्यते
शावलेयो बाणुलेयो गौरिति, न तु भवति शावलेयस्य गौरिति, तस्माज्जा-
त्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते । गुणाः पुनः
कत्वेव द्रव्ये कदा चिदुपयन्ति कदा चिदपयन्ति पदस्य श्रुतं इति, अति-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३२५
(अ. २। पा. १। आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण षड्जन्म् । २। १। ५७।)

समुदायार्थापेक्षायामिति ।

भाष्ये

युगपद्वद्ध्येते ॥ (भा)

प्रयुज्येते ॥

परस्यरेति । (कै)

प्रथमान्तयोरिति शेष ॥ भाष्ये

नन्वर्थाभावेऽपि विधेयाविमर्श उक्तः “न्यक्कारो ह्ययम्” इत्यादौ । तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिक्तावृष्टोत्सर्गपरित्यागात् स हृदयवैमुख्यं वा दृष्टि वीजम् । तथा प्रकृतेऽपि विलम्बेन प्रतीतिः । समासे तथा प्रतीतिरित्युत्सर्गपरित्यागेन स हृदयोद्देशो वा दृष्टिवीजन्तद्देव चास्यापि नासाधुता । “अष्टक एकाल्प्रत्ययः” “अभ्यासणोपम्ब” इति सौत्र-

पाठकः । पाठकपाचकः । खड्गपाचकः पाचकखड्ग इति । शिंश्रुपाठस्त इत्यत्र तु शिंश्रुपाठस्य व्याप्यत्वात् वृत्तत्वस्य च व्यापकत्वात् विशेषण-विशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैवेति दिक् ।

विज्ञा अपि द्रव्यात्स्वशब्देः प्रत्याख्यन्त इति न गुणात्मकं द्रव्यं भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थानुमर्हति, अत एव ‘श्वेतं ह्यागमाभते’ति चोदनायां श्वेताभावे ह्येषाम्भावात् अपि न तु ह्यागाभावे पिष्टपिष्टौ-माशुभ्य कृतौ भवती, क्रियाद्रव्ययोश्चपनिपातेऽप्येवमेव द्रव्यम् । पाचक-माशुभ्य इति’ । यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोश्चोप-निपातस्यनियम एव भवति खड्गकुजः कुजखड्गः, पाचकपाठकः पाठक-पाचकः, खड्गपाचकः पाचकखड्ग इति । ‘शिंश्रुपाठस्त इति’ । द्रव्यशब्दयो-रेवोपनिपातेऽपि वृत्तत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् वृत्तत्वमत एवोप

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५० ।) (अ. १। पा. १। आ. १)

चोभौ गुणशाब्दाविति । (कै)

क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव “खञ्जकुञ्जावि”त्यत्र खञ्जेत्यस्य क्रियात्वेऽपि न चतिरित्याहुः ॥

कुञ्जवामन इति । (कै)

त्रैवङ्गुणोदाहरणं तन्प्रधानविशेष्यताख्यविषयतावदित्यर्थः ॥

प्रयोगात् । अत एव “सप्तदशारन्निर्वाणपेयस्य यूपो भवति” “कोहितो-
ष्ठीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति” इत्यादौ वाजपेयपूरत्नौतुष्ठीषां चानूपसप्त-

सन्मात्र प्राधान्यं, शिंशुपालस्य तु विपर्ययादप्राधान्यमिति न तत्राप्य-
नियमः । ‘विशेषणमिति किमिति’ । विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव
विशेषणमिति लप्यत इति प्रश्नः । ‘तच्छकः सर्प इति’ । ननु तच्छकशब्दोऽपि
विशेषणं भवत्येव, एवं मन्यते, विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव पूर्वपदस्य
विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपक्षधे,
विशेष्येण विशेषणं समस्यते तच्चेद्विशेष्यं विशेषणमिति, न चात्रोत्तरपद-

* वाजपेये श्रूयते “सप्तदशारन्निर्वाणपेयस्य यूपो भवति” इति । तत्र
सन्देहः । किं सप्तदशारन्निर्वाणपेयस्य ऊर्द्धपात्रे निविशते । उत
पशोर्यूपे निविशते इति । किं तावत् प्राप्तम् । ऊर्द्धपात्रे इति । कुतः ।
वाजपेयस्य यूपभावात् । यद् वाजपेयस्य अस्ति पात्रं यूपसदृशं तत्र भवि-
तुमर्हति । अस्ति च षोडशपात्रं तच्च खादिरत्वाद् ऊर्द्धपात्रं यूपस-

† अथ यदुक्तं “समाख्यानाद् आर्त्विजं तपः” इतिगुणत्वात् न
समाख्याया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभावः तत्र समाख्यानियामिका ।
एवं वा श्येने श्रूयते “कोहितोष्ठीषा कोहितवसना ऋत्विजः प्रच-
रन्ति” इति ॥ तथा वाजपेये श्रूयन्ते “द्विरख्यमालिन ऋत्विजः प्रच-
रन्ति” इति ॥ तत्र सन्देहः किं श्येने उद्गाहभिर्कोहितोष्ठीषता कर्त्तव्या ।

न च शब्देनेति । (कै)

जातिप्रवृत्तिनिमित्तकेनेत्यर्थः । शब्देन जातेर्द्रव्यव्यतिरेकाप्र-
तीतौ हेतुरत्यन्तिप्रभृत्याविनाशमत्यागः । तथा गुणानां व्यतिरेक-
प्रतीतौ हेतुरुपायित्वापायित्वम् उपायापायावृत्तिविनाशौ द्रव्ये
सत्येव भाष्ये

दशत्वजोहित्वादिविधिरिति मीमांसकाः । नचात्र यूपारल्यूष्णीषयोरति-
देशप्राप्ते तथातिदेशादुपदेशस्य वलवत्त्वेन पूर्वमेतैरेव विशिष्टविधिरिति-
वाच्यम् । यूपश्रुत्विनामप्यतिदेशप्राप्ततया तत् पर्यालोचनोत्तरमेवास्त्विधेः

विशेषणं तत्तकस्य सर्पत्वाव्यभिचारादिति । 'जोहितस्तत्तक इति' । नात्र
तत्तको विशेष्यस्तस्य जोहितत्वाव्यभिचारात् । यद्येवं जोहितो विशेषणं न
स्यात् तस्यापि विशेष्यापेक्षत्वात्, एवं तर्हि पाठकमादर्थक्रमो बलौयानिति
तत्तको जोहित इति पाठो द्रष्टव्यः, अत्र हि तत्तको विशेषणं भवति

दृशम् । तत्र निवेशे सति वाजपेयशब्द आङ्गस्येन भवति । इतरथा
वाजपेयाङ्गपशुयागे कक्षायथा वाजपेयशब्दो वृत्तः इति गम्येत । ननु तत्
पक्षेऽपि यूपशब्दो कक्षाययोर्ङ्गप्राप्ते उच्यते । सर्वथा वयं कक्षयाशब्दा-
न्ममुच्यामहे । मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणम् अनुगृह्यते । तस्माद्दृष्ट्वाप्राप्ते
निवेश इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । "आनर्थक्यात्तदङ्गेषु" वाजपेयशब्दाः तावत्
सोमयागविशेषवचनः । तस्य साक्षादयूपेन न प्रयोजनम् । अस्ति तु
तस्याङ्गं पशुयागः । तस्य तु पशून् बन्धुं यूपेन कार्यम् । साक्षाद् वाजपेय-

वाजपेये च अन्धर्युभिर्हिरण्यमाजित्वम् । उत उभयमपि सर्व्वत्विजाम्
इति । किं तावत् प्राप्तम् । समाख्यानात् श्येने उद्गाढभिः । वाजपेवे
अन्धर्युभिः इति । एवं प्राप्ते ब्रूमः "गुणत्वाच्च वेदेन न व्यवस्था स्यात्
(३-८-१२) गुणो जोहितोऽप्यौषता हिरण्यमाजित्वं च । पुरुषः प्रधानम् ।

(विशेषणं विशेष्येण बहुवचनम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

अवश्यं तद्गुणद्रव्यमाकाङ्क्षतीति (भा)

सन्निहितपदोपान्तं ह्यागादीति शेषः । तद्गुणकं द्रव्यविशेषमव-
श्यमपेक्ष्यते तदभावे गुणमात्रेण शास्त्रार्थसिद्धिं न मन्यते इति
द्रव्यं प्रधानमित्यर्थः ॥ भाष्यस्यवाक्यमपि ह्यागपदघटितमेवेत्याशये-
नाह

प्रकृतेः प्रथमतोऽत्रविशिष्टविधिरेव । प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणो पर्थव-
सानमित्यस्याप्ययमेवार्थः । आपाततः प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचने

कोहितत्वस्य तद्वक्तव्यभिचारात् । यद्येवं कोहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि
स्यात्, अस्त्येव तस्य विशेष्यत्वं पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम्
एवं च कृत्वा तद्वक्तः सर्प इत्येतदेवास्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरणं भवति
विश्वदृष्टार्थं तुभयोत्तरपादानम् ॥

यूपस्य यदि सप्तदशारक्षिता विधीयते । तस्याभावात् । अन्वर्थकमेव
वचनं प्राप्नोति । तत् अन्वर्थकं मा भूत् । इति योऽस्य पशुयागे यूपः तत्र
निवेशन इति । ऊर्ध्वपात्रे च यूपशब्दो लक्षणाया स्यात् । नन्वितरतस्मि-
न्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्षणाया इति । न इति ब्रूमः । वाजपेये एव
वाजपेयशब्दो भविष्यति । शक्यति च स पशुयूपं विशेष्येष्टुम् । सोऽस्याङ्ग-
स्योपकारकः । यस्तु यस्योपकारिण उपकरोति भवति स तस्य सम्बन्धो
मुख्येनैव सम्बन्धेन । न च एकान्तरितः इति कृत्वाऽसम्बन्धो भवति ।
यथादेवदत्तस्य गन्ता इति । पुत्रेण च असावन्तरितः । अथ च देवदत्तेन

अतो कोहितमुख्यीषं हिरण्यमाला च पुरुष विशेषणत्वेन श्रूयते न
कर्तव्यतया । तस्मात् पुरुषप्राधान्यम् । किमतः । यद्येवं पुरुषाणां
प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् । अपि च गुणत्वश्रवणात्

श्वेतच्छागमिति । (कै)

एवं चामुकदीक्षितः देवदत्तसोमयाजौत्यादयो लोके प्रमुञ्च-
माना अप्यसाधव इति बोध्यम् । एवं च कृष्णोपक्रमेऽपि वाक्ये

तथातात्पर्यग्राह्याब्धबोध इति । उच्चारितशब्दस्य तात्पर्यन्तात्प-
र्याद् वाक्येऽपि प्राप्तत्वादिपर्यायोचनमेव तथात्वमेव तात्पर्यग्राहकम् ।
अत एव “पखिलो ब्राह्मणः” इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्वं तत्रैव विधेयता
पर्यायेण दृश्यते । यदृत्तयोगादिकमपि प्राप्तत्वादेरेव गमकमेव च

मुख्येनैव सम्बन्धेन सम्बन्धः । तस्माद् एष एव पक्ष आश्रयणीयः । न हि
एतस्मिन् पक्षे कश्चिदपि कक्षणाशब्दो भवति इति ॥

यदि सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति विधीयते यूपशब्दो यथा कथं
चित्तदनुवादः ततः षोडश्रिपात्रे निवेशः । अथापि यो वाजपेयस्य संबन्धी
स सप्तदशारत्निरिति विधीयते तथाप्येवम् । अथ यो यूपः स सप्तदशार-
त्निरिति वचनव्यक्तिः वाजपेयशब्दो यथा कथं चिद्विशेषणं प्रकरण-
प्राप्तानुवादो वा ततस्तदङ्गपशुयूपस्येदं परिमाणमिति । किं प्राप्तम् ॥

आनन्तर्यात् प्रधानत्वान्तया प्रकरणाच्छ्रुतेः ।

वाजपेयेन संबन्धः साक्षात्त पशुना सह ॥

साक्षात्कर्मणः सप्तदशारत्नित्वं न संभवतीति तदङ्गमर्थं गृह्यते ।

सर्वपुरुषाणामेतद्विधानम् इति गम्यते । प्रधानसन्निधौ हि गुणः शिष्य-
माणः प्रति प्रधानम् उपदिष्टो भवति । तत्र वचनेन प्राप्तं कथं समाख्यया
विद्यमानयापि नियन्तुं शक्येत । तस्माद् उभयत्र सर्व्वर्त्विग्भिः एवं
जातीयको धर्मैः क्रियेत इति ।

“गुणत्वे तस्य निर्देशः” (३-८-१) इत्यनेन गतार्थम् इत्यन्यथा व्याचष्टे
वे संस्काराः सन्तो वचनादृत्विजां जातान्ते किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति ।

(विशेषणं विशेष्येण वज्रजम् २।१।५७।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

विशेष्यभूता एव तिलाः कृष्णगुणमाश्रयान्तरेभ्यो निवर्त्तयन्तीति
न तिलानां परिच्छेदकत्वद्वाग्निः । एतेन विशेषणताख्यविषयताव-
देव परिच्छेदकं भेदकं चेत्यपास्तम् । राजपुरुष इत्यादौ च

समासे तथान्वये एकप्रसरताभङ्गेनासामर्थ्यात् समासानापत्तिरितिमीमां-
सकनव्योक्तमपास्तम् । प्रथमभक्त इत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्यो-
र्बलवत्त्वेन प्रथमतोऽनेनैव भक्तान्तरविधिरिति न दोषः ॥ नन्वेवं कटोऽपि
कर्म भीष्मादयोऽपीति भाष्योक्तपक्षे परमेण्य कारकेण कृतं परमकारकेण
कृतमित्यादौ “तत्पुरुषे तुल्यार्थ” (६। १। २) इति सूत्रभाष्योक्तस्य
परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्यानुपपत्तिः । विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोश्चि
तत्र पक्षे करणत्वेन क्रियायामन्वयेन सामर्थ्याभावात् । न च यत् यत्

यत्र यदेव साक्षात्संबन्धि तदेव ग्रहोतव्यम् । यद्यपि पशुरपि वाजपेय-
प्रकरणात्तर्गत इति तत्संबन्धे ऽपि प्रकरणादगतिरेको भवत्येव वाजपेयस्य
तद्धि भवति तथाप्यङ्गप्रधानानां भिन्नकथंभावयोगित्वाद्वाजपेयकथंभा-
वेनाग्रहणात्प्रकरणाबाधोऽभिधीयते । वाजपेयस्येति च षष्ठौश्रुत्या संबन्धो
भवति । भवतश्च यूपसामानाधिकरण्यादाक्येन स्यान्न च वाजपेयशब्द-
वेलायां कश्चिद्दिरोधो येन लक्षणाश्रीयते । गुण्ये त्वन्याय्यकल्पनेति तद्वरं
यूपशब्द एव लक्षणाः । तस्मादूर्ध्वपात्र एव निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

कोद्दितोष्णीषादयो हि षौद्रात्रादिषु पशुमानाः सत्यपि संस्कारत्वे वचना-
वृत्तिजां क्रियामाख्याः समाख्याविषयतां प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्या गोचरे स हि ।

वचनेनर्त्विजां येन तेनैवान्येभ्यपि स्थिताः ॥

ऋत्विगुद्देशेण श्रुते विधीयमानाः प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् सर्वेषां
भवन्ती न शक्याः समाख्यया वाधितुम् । तस्मादिह न शक्यस्यास्यादिति ॥

(अ. १ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण षडङ्गम् । २ । १ । ५७)

विशेष्यस्यापि पुरुषस्य राज्ञि भेदकत्वदर्शनादिति दिक् ॥
शिशुपावृत्तयोरपि सामान्यविशेषवाचित्त्वेन विशेष्यविशेषणभाव-
माशङ्कनाह

क्रियायामुच्यते तत् सर्वं कर्म । यत् यत् क्रियां साधकतमं तत् तत्
करणं इत्थं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण सन्तुष्यति । एवं च सर्वेषां
क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात् सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि
तत् पक्षबीजं तदद्युक्तमासनश्रयनादिक्रियोपयोगितया ब्रह्मस्येष्टितम-
त्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम् । कारकान्तरापेक्षैव प्रकर्षस्य
विवक्षणात् । न तु स्वकक्षाधामपि । अन्यथा अन्धेन यथा दीपिकया
जगति इत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्तेः । न च पार्थिवपरस्परान्धत्वेन
सामर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य दुर्वचत्वात् । तथा हि स न प्राब्दः शुब्दबुद्धि-

अगत्या लक्षणादितिः समभिव्याहृतेर्भवेत् ।

न षोडश्वपात्रसंबन्धौ यूपशब्दः प्रतीयते ॥

यो हि प्रकरणमव्यहितसंबन्धं चानुनिष्ठति तस्य यूपशब्दो-
ऽनर्थकः स्यात् । ऊर्ध्वपात्रं लक्षयिष्यतीति चेन्न । असति सामानाधि-
करण्ये अन्यथा संबन्धे वा लक्षणाभावात् । असत्यत्ते पुनर्न किं चिन्नक्ष-
णात्तम् । यथाः संबन्धमात्रवाचित्वेनानुप्युपकारकमात्रापेक्षयोप-
पन्नत्वात् । न ह्यसावङ्गाङ्गिसंबन्धमेवैकं ब्रवीति । अनङ्गमपि स यूपस्तद-
ङ्गपक्षत्वादुपकारको वागपेयस्य । यत्त्वानन्तर्येण षष्ठीश्रुतिर्विनियो-
जिकेति तद्यूपशब्देनापि सहाविशिष्टम् । अतश्च सप्तदशरत्नविधिपदे
नृचमानत्वाद्यादृशं नयं वागपेयस्य यूपं पश्यामस्तःतृशस्य ग्रहणमिति
पशुपूषामयगम् ॥ अस्ति त्वेषापि जिज्ञासा यदि वागपेयस्य साक्षाद्यूपः
स्यादिति । यदा तु स नोपलब्धस्तदा पक्षान्तरसववर्णितम् । किं च

द्वयोरिति ॥ (कै)

नास्त्यन्यतरस्येति । (कै)

वृत्तस्येत्यर्थः ॥ भाष्ये

आवश्यकः (भा)

इत्यस्य नियत इत्यर्थः । कादाचित्कस्तु अस्त्येवेति भावः ॥

तदेवोपपादयति

कर्मणां विरम्यथापाराभावात् । न च गुणादेः परिच्छेदाकाङ्क्षासत्त्वेन
द्रव्यस्य च परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथमन्द्रव्यगुणयोः श्रौतक्रियासम्बन्धेऽपि
पञ्चादुक्ताकाङ्क्षावशात् परस्परं विशेषणविशेष्यभावेन विभिन्नस्य क्रिया-
सम्बन्धविषयो बोधः । आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धानं शब्दस्य । सामर्थ्यं
कारकस्य क्रियान्वय इति च श्रौतप्रथमबोधेनोपपन्नम् । द्वितीयमादाय च
सामर्थ्यम् इति वाच्यम् । एवं हि श्रौतसम्बन्धस्य बलवत्त्वात् तत्र च
प्रत्येकं साधुत्वबोधात् “श्रुतं क्वागमानमेत” इत्यादिविषये श्रुतक्वागा-
भावे क्वाणक्वागेनैव येन केनचित् श्रुतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्तेः । किं

वाजपेयेन संबन्धस्त्रेधापि न निरूप्यते ।

साक्षात्संबन्धिमात्रेण तद्यूपेनाथ वा स्फुटः ॥

साक्षात्तावन्न सप्तदशारत्नित्वं युज्यत इत्युक्तम् । संबन्धिमात्रमप्य-
निर्दिष्टं वाजपेयस्येतेतावन्मात्रेण न ज्ञायेत । यूपशब्दार्थस्त्वतत्संबन्धित्वाद्
दूरभङ्गः । तस्माद्यथोक्तमेवास्य विशेषणत्वम् अधिकारप्रकरणप्राप्तमनु-
बदिष्यति । वक्ष्यति ह्येतत् आरादपीति चेन्न । तद्भाष्ये हि तदर्थत्वा-
दित्यत्र यथा प्रकरणवशेन तदुपकारिमात्रे धर्मा विधीयन्ते न साक्षाद-
प्येवैव केवलैश्चित् । तस्मान्न केन चित्प्रमाणेन विरोध इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १३३
 (अ. २ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण बल्लणम् । २ । १ । ५७)

यदा प्रथमत एवेति ॥ (कै)

यदा तु प्रथममिति । (कै)

अनेन च न केवलं गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमि-
 त्येव नियमः । किं तु व्याप्यव्यापकजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य
 विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते ॥ वृत्तप्राधान्ये हेतुद्वयं

च तत्तद्विभक्त्यन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात् । न च विभक्ति-
 रहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात् । “न केवला प्रकृतिः” इति निधे-
 धाच्च ॥ नन्वसमस्तपदानुसन्धानम् । यत्र समासात् प्राक् परस्परान्वय-
 स्तत्रैव समासाभ्युपगमे न तदनुसन्धानासम्भवात् । किं च समस्तपदानु-
 सन्धानेन सामर्थ्यावर्जनं सामर्थ्याज्ञानाधीनञ्च समास इत्यन्योऽन्याश्रयापत्तिः ।
 किं चैवं सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौर्ल-
 भापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात् । न च

“यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्”

इत्यभिधुक्तवाक्ये प्रथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यावृत्तस्यातिप्रसक्त
 त्वात् । एवं च तयोर्मुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वय आवश्यकः । न हि
 समासपदैकदेश्याख्यातेनान्वयसम्भवः । आदौ समासघटकपदार्थान्वये

भवेत् समदशरत्नित्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरत्त ॥

आनन्तर्यात् प्रकरणात् कार्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्द्धपात्रे खादिरेऽप्ये संयुष्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥

प्रथमत उपलम्भादिति (कै)

महाविषयत्वादिति (कै)

च महाविषयत्वमेवोपपादयति

व्यापकत्वादिति ॥ (कै)

विशेष्यत्वमेवेति । (कै)

विषयताविशेषरूपमित्यर्थः ॥ फलव्यवच्छेदाय वृत्तशब्द इत्यपि

नेत्याह

एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वयः । प्रकृते तु आदावुपात्तासमस्तपदयोः क्रियान्वयसम्भवेन पश्चादनुसंहितसमस्तपदेऽपि तथान्वयसम्भवे इति वाच्यम् । पूर्वमनुसंहितासमस्तपदेतथान्वय सम्भवेनोपात्तसमस्तपदेऽपि तथान्वयापत्तेः । किं च उद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयोः क्रियान्वय इत्युक्तिमात्रं रमणीयम् । तयोः परस्परगिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात् । किं च नीलमुत्पलमस्तीत्यादौ सत्तायामुत्पलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्वं वाच्यं नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या उद्देश्यत्वं वाच्यम् । न चेदमावृत्तिं विना सम्भवति वैरूप्यात् । वाक्यभेदश्च नैवं विधे विषयेऽनुभवसिद्धः किं चाभियुक्तित उद्देश्यस्य प्राथम्यत्वाभेऽपि विधेयस्य न तल्लभः । “तद्दृष्टतयोगः पश्चात्त्वं स्याद्विधेयस्य लक्ष्यम्” इति तच्छेष्टात् । किं च “इको यग” इत्यादौ इक इति षष्ठान्तस्य आदौ क्रियान्वयासम्भवः । स्थान्यादेशभावसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात् । एवं राज् पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धाद्यर्थकषष्ठापि तथान्वयासम्भवः । किं च भवदुक्तं प्राथम्यमप्यसंगतम् । अभियुक्तोक्तवाक्यशेषविरोधात् । “न्यक्कारो ह्ययम्” इत्यादावुद्देश्यप्राथम्याभावेनाविस्पष्टविधेयांशतेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेः । अपि “द्विद्विरादैव्” सूत्रभाष्ये “पूर्वाच्चारिताः संज्ञी

तथा चेति । (कै)

वृत्तविशेषस्य खदिरादेः प्रतिनिधिर्द्वन्द्वो भवति । न तु तद्वृत्ताभावे तदीयफलाद्युपादानमित्यन्वयः । वृत्तविशेषः खदि-
रादेरिति पाङ्कः पाठः । वृत्ताभावे फलेत्यादिश्च । एवं च फलं
न वृत्तसमतया तदर्थं इति तात्पर्यम् ॥ तदाह भाष्ये

परोच्चारिता संज्ञा” इत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात् ।
उक्त एकार्थीभावोऽपि निर्मुक्तः । तत्तत्प्रत्ययविधायकग्राह्यस्त्रीयप्रत्याचन्तिया-
यमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सङ्घार्थं ब्रूत” इति भाष्यसंमतव्युत्पत्त्यैव प्रकृति-
प्रत्यययोस्तस्मात्तत्र तद्विधौ समर्थपरिभाषयोपस्थितेर्भाष्योक्तायावैय-
र्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थपदार्थपदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च ।
न च मानसः पार्ष्णिक्बोध इति वाच्यम् । शब्दयोरर्थद्वारकपरस्परान्वया-
भावेनासामर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । किं च नीलमुत्पत्तं पश्य इत्यादौ दर्शन-
कर्मत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्त्वेनाकाङ्क्षाभावेन पार्ष्णिक्बोधे मानाभावात्
तत्र समासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेद्यद्वयद्वारा क्रिया-
कारकत्वं तत्र परिच्छेद्यं त्रयं किमित्याकाङ्क्षायामुपात्तमेवेति अत्रयाधि-
करणवाचिकोक्तेः । किं च नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां त्रय-
मुपात्तगुणवदेव गुण उपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति भेदसंसर्गविषयकस्यापि पार्ष्णि-
कस्य लाभेन नियमतोऽभेदविषयकपार्ष्णिक्बोधाभावेन सामानाधिक-
रण्यनिमित्तसमासानापत्तिस्तन्निमित्तपुंवत्वानापत्तिश्च । दर्शनीया माता
इत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्तेः प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव
पुंवत्वप्रवृत्तेः । एतच्च बहुव्रीह्यप्रकरणे स्पष्टीभविष्यति । एतेन समास-
घटकौभूतं गुणिपरमित्यपास्तमिति चेदत्राहुः । भीष्मं कटं कुश इत्यादौ
भीष्मादिगुणविशिष्टकटस्य करोति क्रिययेष्वित्वात् कर्मत्वं तत्र

(विशेषणं विशेष्येण वङ्गणम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

नञ्चष्टश्च इति । (भा)

तथा च शिंशपोपक्रमे वृक्षपट्प्रयोगो नेति भावः । अशिं-
शपा तु वृक्षोऽख्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येवाशिंशपाप्रयोग इति
बोध्यम् ॥

कटपदोत्तरद्वितीययाविशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य तस्योक्तौ
विशिष्टगततदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्यभाष्ये
विशिष्टगतकर्मत्वस्य समानविभक्तिकविशेषणं विना प्रत्यापयितुमशक्यत्वेन
भीष्मादीनामपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येकं समाधानं कृतं
तस्यायं भावः । विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्वयापि विशिष्टं
कर्म इत्युक्तिव्याघातः । कुण्डनीपखिल इत्यादौ कुण्डलादेः पञ्चिदतत्वप्रमातु
न । शिखीध्वस्त इत्यादौ विशिष्टे बोधे विशेषणगतस्य तन्नारोपेण प्रतीति-
वत् अत्र विशेषणवाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्तेः । एवं च तदंशे अमत्वं
ज्ञानस्य यत्र त्ववाधस्तत्र नांशेऽपि तत्त्वम् । विशिष्टगत्यैककर्मत्वप्रतिपादनं
च गोभयत्र द्वितीयां विनेति विशेषणादपि सा । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयि-
त्वमिष विशेषणविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि । अत्र विशेषणपदात् कर्म-
त्वाद्यनाशिक्रितैव तदुपस्थितिर्विशेष्यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतेर्विशिष्टस्यैक-
कर्मत्वबोधः । तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सङ्कारिणीत्यत्र सामर्थ्यं
नानुपपन्नम् । ततोऽथवा कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीत्युक्तम् ।
तस्यायं भावः । उभयोरपि कर्मत्वात् कटपदोत्तरद्वितीयया कटगतकर्म-
त्वोक्तावपि विशेषणगतकर्मत्वप्रतिपादानायविशेषणादपि द्वितीया तत्रोत्-
पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वाचा दानादिकर्मता च द्रव्यद्वारैवेति
साक्षात् फलान्त्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलान्त्रयादेरपि कर्मत्वादिक्रमेवं च
विशेषणं पृथक्कर्मादिशक्तैर्विशिष्टेऽप्येवैव बोधकम् । द्रव्येयामेदान्तु तस्या

वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । (कै)

एतेन “लुब्धयोगप्रख्यानादिति” सूत्रस्वरसेन शिंशपादिश्र-
द्धानामपि फले मुख्यतया शिंशपात्वं वृक्षत्व्यभिचारौति “नञ्च-
वृच” इति भाष्यमसङ्गतमित्यपास्तम् । लुपः प्रत्याख्यानेऽपि वृक्षस-

१ अ १ । पा २ । सू ५४ ॥

शक्तेर्विकार्यबोधे विशेष्याग्रहः । अत्रापि पक्षे विशेषणविशेष्ययोः पर-
स्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वयः । न च कारकाणां भावान्वयनियमहानिः ।

साक्षात् क्रियाजनकानां साक्षादेव तदन्वयः । इतरद्वारा कारकाणां
तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहानेः । एतेन “गुणानां
च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्याद्” (पूर्वमीमां-अ १०-पा ८-सू १६) इति
न्यायविरोधः परस्परान्वय इत्यपास्तम् । उक्तशैत्या समत्वाभावात् । एवमेव
युक्तं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् । अत्रनुभवाच्च । किं च कारकविभक्ति-
साधुत्वाय प्रथमं क्रियान्वयः समासस्य पार्श्विकान्वयमादाव साधुत्वमुत्-
समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्वयेन साधुत्वं विभक्तेस्तु पार्श्विकेनेत्यत्र
विनिगमनाविरहात् । द्वितीयोपपत्त्यार्थमेवैषा कल्पना । भाष्यकृतः सूत्र-
कृतः प्रकृत्यादिविभागकल्पनावल्लवत्र बोधे विशेषः । कैथटस्याप्यत्रैव
तात्पर्यम् । एवं चात्रापि सामर्थ्याविघातः स्पष्ट एव । न च तत्रापि श्वेतं
कागम् इत्यादौ श्वेतकागाभावे येन केनचिक्केतेनापि यागसाकृता कुर्वो
नेति वाच्यम् । जातेः शब्देन कथमपि भेदास्पर्शनं द्रव्यात्मकत्वान्न तन्त्यागः ।
न हि भवति शावलेयस्य गौरिरिति । गुणस्य तु घटस्य मुक्त इति भेदेन
प्रतीत्या द्रव्ये सत्त्वेव गुणापगमेन च विप्रकृत्यत्वेन तस्य त्यागात् । जातेस्त्यागे
सर्वथैव साधनभेदाक्रियान्तरमेव स्यात् । मन्मते तु सादृश्यात् खदिर
वृक्षेरगपगम इत्यदोषात् । अत एव “न डिस्सम्बुद्धोः” (८ । २ । ८ ।)
इति सूत्रे भाष्ये सम्बुद्धानानां राजवृन्दारङ्गत्यादौ न समासः । इह तावत्

(विश्लेषणं विश्लेषणं बहुलम् । २ । १ । ५७) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)
 न्भिल्लेनेव तद्बोधत् । आदौ हि शिंशपाशब्दाद् वृचसेव
 प्रतीतिः । पश्चात्तत्सम्भिल्लेन फलस्येत्याशयात् ॥ नन्वन्तरङ्गत्वेऽपि
 फलार्थकत्ववारणाय वृचपदप्रयोगो भविष्यति तत्र च द्रव्यवाचित्वेन
 विश्लेष्यत्वानियमाप्रयोगानियमो भविष्यत्येवेति चेन्न । नञ्चवृचः

समानार्थेन वाक्येन भवितव्यं समासेन च यस्मिन्वाच्ये वाक्येन गम्यते नासौ
 जातु चित् समासेन गम्यते अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्यते समुदाय-
 सम्बोधनं समासेनेत्युक्तम् । पृथगवयवार्थयोरेभिसुखीकरणे परस्परस्यै-
 कार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयटः । सम्बोधनविभक्त्यर्थ-
 स्थानुवाच्यतयान्वयित्वेनोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावात्सैका-
 र्थीभाव इति तद्भावः । तव तु नीलमुत्पलमित्यादौ पार्थिवान्वयेन सामर्थ्य-
 वदन्नापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसंगतिः स्पष्टैव । तस्मान् मदुक्तरौत्या
 नीलोत्पलमित्यादौ प्रत्येकं कर्मत्वेऽपि विशिष्टस्यैवेतरान्वयादस्ति सामर्थ्यं
 सम्बोधनस्येते । प्रत्येकमभिसुखीभावे एवोभयत्र सम्बोधनविभक्तिरिति न
 तस्या विश्लेषणविभक्तितुल्यत्वमिति न तत्रान्यप्रकारत्रयसम्भवः प्रत्येकं सम्बो-
 धनविभक्तौ कदापि विशिष्टसम्बोधनाप्रतीतेर्यस्मिन्वाच्ये इत्यादिना भाष्येण
 स्पष्टमेवास्य वाक्यस्य विशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिच्छेत्तनेन च अन्यत्र वाक्यस्य
 समाससमानार्थबोधनसामर्थ्यं च दर्शितमिति भाष्यविदो विभावयन्तु ।
 कट एव कर्म तस्मान्नाधिकरण्याद् भौष्मादिभ्यो द्वितीयेति द्वितीयपक्षे तु
 तस्य कर्मत्वाभावेऽपि स्वविश्लेष्यगतकर्मत्वेन तत्र द्वितीया । यथेन्द्र
 सुहृदः स्वयं निर्धना अपि तद् धनेनैव धनफलभाजस्तदत्तदेकयोगक्षेम-
 त्वादिति कैयटः । अर्थ भावः । सामानाधिकरक्ष्यं नामैकार्थबोधकत्वं
 यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थभेदादेकार्थत्व-
 भङ्गस्तस्माद्विश्लेषसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविश्लेष्यत्वानामिति तत् सामान-
 विभक्तिकत्वमेव प्रजाश्रयत्वादिवत् तद्वत् सामानाधिकरण्यात्तमपि तत्तच्छक्तौ

(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (विशेषणं विशेष्येण बद्धम् । २ । १ । ५७)

शिंशपाप्रसिद्धोऽस्तीति भाष्यार्थात् । एवं च फलरूपार्थस्याप्रसिद्ध-
त्वादिना प्रकरणादिकं तदुपस्थित्यनुदयेन तद्भावर्त्तकविशेषणोपा-
दानाभाव इति तात्पर्यात् । एवं च सामान्यविशेषवाचकपदसमभि-
व्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्वं यत्र त्वभयोरपि परस्परापे-
क्षया सामान्यत्वं विशेष्यत्वं च तत्रानियम एव यथा ब्राह्मणदेवदत्तो

नियामकमिति । एवं च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतया मध्यमपक्षेऽप्युक्त-
रीत्यैव बोध उचितः । अत्राधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव । “अर्थैकत्वे
द्रव्यगुणयोरेककर्माग्निमयः स्याद्” (३-१-१२) इति जैमिनिः सिद्धान्त-
सूत्रात् । द्रव्यगुणवाचकयोः शब्दयोरर्थैकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैकार्थबोध-
कत्वे सति ऐककर्माद्विशिष्टैवास्त्यैकक्रियासम्बन्धाग्निमयः परस्परवच्छेदरूप
इति तदर्थात् लोकसिद्धाया व्याख्याविशिष्टैकहायण्याः क्रियानुवादेन
विधानान्न वाक्यभेदः । गुणवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वं तद्गतलिङ्गादि-
याहित्वं चैत्येव ह्येतदधिकरणसिद्धान्त इत्युक्तम् ॥ नन्वेवंरीत्या नील-
घटमानय इत्यादौ समासे कृते नीलादिषदोत्तरं द्वितीयाद्यापत्तिरुक्तरीत्या
कर्मत्वसत्त्वाद् इति चेन्न । जातविभक्तेः “सुपोधातुः” (२ । ४ । ७९ ।)
इति लुक्ताऽस्त्येतेः समासाद्विशिष्टस्यैव उपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्त्यैव
तद्गतस्य तस्योक्तत्वाच्च इत्याहः ॥ अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाम्नो-
रेव साधुत्वमिति सर्व्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नामपदेन च विभक्त्यन्त-
मिति निरूपितं तद्विधिसंज्ञ इत्यादावपि लुप्तविभक्त्या तत्त्वम् । विभक्ति-
कोपमज्ञानतस्तद्व्युत्पत्त्यञ्जता च । उपदेशत उभयज्ञानमपि सुलभं राज-
पुरुषइत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विशुद्धविभक्तित्वम् । विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति
तु न युक्तं मानाभावात्तद्व्याया विभक्तावभावाच्च । विशेषणविभक्तिः
साधुत्वार्थेऽपि चिन्त्यमेव तथानुशासनाभावात् । समानविभक्तिकत्वं
समानार्थकविभक्तिमत्त्वं तेन राज्ञः सुतस्य धनम् इत्यादौ न दोषः । एकत्र

(विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ. २ । पा १ । आ ३)

देवदत्तब्राह्मण इति ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोः समन्वयिकत्वा-
दन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादानं द्वयोरपि परस्परव्यभिचा-
रित्व एव यथा स्यादित्येतदर्थम् । अत एव तच्चकः सर्प इत्यादौ
न तच्चकत्वस्य सर्पत्वव्यभिचाराभावात् । ध्वनितं चेदं वृत्तौ । तत्कथं
शिंशपावृत्ते समास इत्यत आह

षष्ठांशान्यत्वार्थत्वेनापरत्र स्वत्वार्थत्वेन तत्त्वाभावात् । समानवचनत्वसमान-
लिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे वेदाः प्रमाणां गोदौ ग्रामाः तेनतुल्यं क्रिया
चेत् । “श्रैतं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य” इत्यादौ व्यभिचाराद् सुत्वं
सामानाधिकरण्यं तु वचनलिङ्गैक्ये एवेत्याहुः ॥ कर्मधारयके “विशेषणं
विशेष्येण बहुलम्” इति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयताविशेषरूपे
निविष्टेन तु परिच्छेदत्वपरिच्छेदकत्वे । तथा सति नौलमिति सामान्योप-
क्रमे उत्पन्नस्य परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वाद्दुत्पन्ननौलमित्याद्यापत्तेः ।
अत एव इतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्यं
भाष्ये व्यवहृतं तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पलेन नौलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेदः
क्रियते । यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजानं स्वान्त-
रेभ्यो व्यवच्छिन्नति एतेन परिच्छेदकत्वरूपं भेदकत्वं विषयताविशेषरूप-
विशेषणतासमनियतमित्यप्यास्तम् । अत्र सामानाधिकरण्यं विशेषण-
विशेष्यत्वं चार्थयोरेव सूत्रे तु तत् प्रतिपादकशब्दे लक्षणाविशेषणादि-
शब्दानां चोभाष्यमेकद्रव्यस्वैवाभिधानां भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुप-
पत्तिरिति वाच्यम् । धर्मभेदेन द्रव्यभेदात् निरूपाधिकं द्रव्यं वाधिष्ठानं
चैतन्यरूपन्तयोरश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपगमं विशिष्टशक्ति-
ग्रहकाले तदुपलक्षिते शुद्धेऽपि शक्तिग्रहः । अत एव कर्मधारयविषये
भाष्योक्तं इन्द्रापादानं सङ्गच्छते नौलसामानाधिकरणं नौलमुख्यत्वम् इति
बोधः । उक्तं च हरिणा

द्वयोरुपादानमिति । (कै)

भाष्यप्रामाण्यात् स्यष्टार्थमेव तदित्यर्थः । “तच्चको नागवर्धक्यो-
रि”ति कोशात् तच्चकत्वस्यापि सर्पत्वव्यभिचाराच्च । बङ्गस्य षष्ठाच्च
तच्चकः सर्प इति । अत्र समासाभावे प्रमाणं विचार्यं भाष्याकूटं
बङ्गश्रुतेः ॥

“द्रव्यात्मनास्त्रयस्तस्माद्बुद्धौ नाना व्यवस्थिता ।

आश्रयाश्रयिभावेनेत्ययं पूर्व्वेभ्य आगमः” इति ।

यत् प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्वं सामानाधिकरण्यम् । विशेष्य-
विशेषणभावस्तु प्राग्बदेवेति तत्र विशेष्येण समानाधिकरण्येनेति सूत्र-
विरोधात् । अन्ये तु शब्दयोरेवैकविशेष्यभूतार्थप्रतिपादकत्वरूपं सामाना-
धिकरण्यं विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकरूपं तयोरेवेत्याहुः ।
तत्र जातिशब्दसंज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभा-
वात् । यद्वा जातिसंज्ञाशब्दघटिते वाक्ये कृष्णादयो द्रव्यवचना अपि
समासे गुणादिमात्र बोधकाः तादात्म्येण गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेश्च
गुणादयो विशेषणं स्पष्टं चेदं ह्यग्निग्रन्थे ॥ गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्च नियम
गवातो नीलौत्वकमिति व्यवस्थित एव प्रयोगः । खड्गकुञ्जखड्ग इत्या-
दावव्यवस्थित एव व्याप्यथापकभावानापन्न जात्योरनियम एव । यथा भूत-
मूर्तयोः व्याप्यथापकभावापन्नयोऽस्तु थापकस्य विशेष्यतैव तेन शिंशुपादृच्छ
इत्येव । नैतयोरावश्यकः समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एव
इत्यन्ये । एवं च दित्य सोमराजीत्याद्यसाध्वेव क्वचिदन्यदेवैतार्थका-
दृक्प्रवृत्त्यादा साधु सर्व्वं चेदम्भाष्ये स्पष्टमित्त्वकम् ॥

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य- (अ. २। पा. १। आ. १)
मध्यमवीराश्च । २। १। ५८)

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य- मध्यमवीराश्च । २। १। ५८ ॥

भाष्ये

उत्तरत्र । (भा)

विशेषणं विशेष्येणेत्युत्तरम् ॥

एवमादि (भा)

पूर्वापरेत्यादि ॥ तदाह

एतत्सूचाद्युत्तर (कै)

इत्यादि ॥ “उत्तरत्रे”त्यस्य फलमाह

पूर्वकालेत्ययं त्विति ॥ (कै)

जह्यमिति । (कै)

“दिक्संख्ये” इति निघमात् “तद्धितार्थे”त्यावश्यकं इवार्थघ-

१ अ २। १। सू ५७ ॥

२ अ २। पा१। सू ५० ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ एते सुवन्ताः

“पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च” ॥ ‘पूर्वस्यैवायं’

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

(पूर्वापरप्रथमचरमणघन्यसमानमध्य-
मध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ।)

टितेऽर्थे समासस्य शक्तये "उपमानानीति" । "सामान्यवचनैरे"
वेति नियमार्थमिदमित्यन्ये ॥ "उपमितमिति" । विशेष्यस्य पूर्व-
निपातार्थमिति बोध्यम् ॥

यच्च तु प्रयोजनाभाव इति । (कै)

वीरैकादिव्यावृत्तये बङ्गलघुहणानुवृत्तेरचाप्यावश्यकत्वेन तेनैव
गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये

एवमादि (भा)

इत्यादिशब्दः प्रकारे इति बोध्यम् ॥

उत्तरचानुक्रमणसामर्थ्यमिति । (कै)

उत्तरचैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यर्थः । सूत्रज्ञता दर्शित-
मिति शेषः ॥

अव्यापकत्वमिति । (कै)

कृत्तत्पदं कृत्तत्विषयपरमिति भावः ॥ भाष्ये

१ अ २ । पा १ । सू ५५ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५६ ॥

समानाधिकरणेन सुपा सङ्घ प्राग्वत् । पूर्वैर्नैव सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थ-
मिदम् । गुणक्रियाशब्दैः सङ्घ समासे पूर्वादीनामेव पूर्वनिपातो यथा स्यात् ।

प्रपञ्च इति' । गुणक्रियाशब्देन सङ्घ समासे पूर्वादीनां पूर्वनिपातनियमार्थं
तु न भवति बङ्गलघुहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य- (अ. २। पा. १। आ. ३)
मध्यमवीराश्च । २। १। ५८।)

यदनेन हतमिति । (भा)

प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादिकं तत्सर्वं विषयाव्यापकत्वान्निष्प्रयोजनमित्यर्थः ॥

सामर्थ्याविधातेति । (कै)

बहुलग्रहणघटितवचनस्य प्रशंसार्थमित्यर्थः ॥ तत्प्रयोजनं
शङ्कितमन्तोषः । तेन तदा ग्रहशान्तौ व्यर्थकालक्षेपाभावान्तर-
दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

व्याख्यान्रमाह

चतुर्भिरिति । (कै)

चत्वारः । “कचिद्व्यवृत्तिः” “कचिदप्रवृत्तिः” “कचिद्विभाषा”
“कचिदन्यदेवे”त्येवं रूपाः । अत्र पचे हतत्वादिशब्दैः शब्दमर्याद-
थैतदर्थान्नाभादरुचेराह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

कारकमितीति । (कै)

प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यर्थः ॥

साधकमितीति । (कै)

यथायोग्यकारकमित्यर्थः ॥

पूर्ववैयाकरणः । अपराध्यापक इत्यादि । अपरस्वासावर्द्धश्च पश्चाद्धः ।
“पश्चादिति” सूत्रे पठिष्यमाणे “नार्द्धेचे”ति वार्तिकेनापरस्य पश्चभावः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३४५

(अ. २। पा. १। आ. ३)

(पूर्वापरप्रथमपरमषष्ठसप्तमसप्तममध्य-
मध्यमवीराक्ष । २। १। ५८।)

निवर्त्तकम् । (भा)

सर्वविषयात्यागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यर्थः ॥

विभाषा गुणेति । (कै)

प्रयोजनस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

'ते खल्वपीति । (कै)

यद्विधिविषये लक्षणं सामान्यशास्त्रं प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषशास्त्रेण
उदाहरणप्रदर्शनं ते विधयो मन्दामन्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक्
ज्ञातुं शक्यत्वात्सुपरिगृहीता भवन्तीत्यर्थः । एवं च प्रपञ्चार्थमिदं
शास्त्रमिति भावः ॥

केवलेनेति । (कै)

उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषसूत्ररहितेन ब्रह्मपदघटितसामान्य-
सूत्रेणेत्यर्थः ॥

प्रपञ्चेनेति । (कै)

सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थः ॥ भाष्ये

१ "एते खल्वपि" इतिपाठोऽप्यस्ति भाष्ये ॥

"पश्चाद्भेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम्"

इति कालिदासः । अथ कथं

"दृप्तंसराजन्यकमेकवीरः" इति ।

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-
मध्यमवीराच्च । २ । १ । ५८ ।)

(अ. २। पा. १। षा. ३)

अवश्यं खल्वपीति । (भा)

अवश्यं विकल्पार्थकशब्दप्रयोगे कर्त्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरववि-
चाराभावात् । वेदे नानाशब्दैर्यवहारदर्शनाच्च वेदाङ्गत्वमस्यैवेति
ध्वनयितुं वेदव्यवहारेनानाशब्दैर्यवहार इत्यर्थः ॥ युक्तान्तरमप्याह ।

सर्ववेदपारिषदं हीति । (भा)

द्विसार्थे ॥

तच्च नैकः पन्था इति । (भा)

क्वचिदन्यदेवेत्यर्थस्य बहुलग्रहणसिद्धस्थान्यैर्विभाषादिशब्दैः प्रति-
पादयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । तदुदाहरणानि च वेदेषु बह्वनीति
ध्वनयितुमेव लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदलोक्तिरिति
परे ॥

इह हि पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादानेन समासे वीरैक इति
स्यात् । सत्यम् । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र वक्तव्य इति दुर्घटवृत्तिकारादयः ।
न तत्रोपवृत्तम्भकं मुनित्रयवचः पश्यामः । बहुलग्रहणं वा श्रयोर्कर्त्तव्यम् ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५६ ॥

यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादयः कृतादयश्च पठन्ते तथापि कृता-
दिभिः कृतादिराकृतिगण एवेति बोधयितुं भाष्ये

श्रेण्यादय इति ॥ (भा)

एकशिल्पेति । (कै)

एकशिल्प्याश्रये एकपश्याश्रयेण वेत्यर्थः ॥

तच्च यदेति । (कै)

एकशिल्प्याद्यजीविसंघस्य तदत्करणमित्यर्थः ॥

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ अर्थः प्राग्वत् । श्रेण्यादिषु च्यर्थवचनम् ।
अश्रेण्यः श्रेण्यः कृताः श्रेणिकृताः । एकेन शिल्पेन पश्येन वा ये जीवन्ति
तेषां समूहः श्रेण्यः । श्रेण्यादयः पठन्ते । कृतादिराकृतिगणः । अन्यन्तानां
तु “कुगतीति” नित्यं समासः परत्वात् । श्रेण्यि, एक, पूग, मुकुन्द, शशि,

“श्रेण्यादयः कृतादिभिः” ॥ एकेन शिल्पेन पश्येन वा ये जीव-
न्ति तेषां समूहः श्रेण्यः, तत्र पृथक्स्थितानां श्रेण्यकरणे यथा स्यात्
श्रेण्यस्थानानामेव तु दृष्ट्यादिरूपेण कारणे मा भूदित्याह । ‘श्रेण्यादिषु
त्यर्थवचनमिति’ । ‘श्रेण्यादयः पठन्त इति’ । तेन तत्रादिशब्दो व्यव-

दण्डनादिरूपकरणम् । (कै)

तद्योग्यरूपकरणमवरोधादिति यावत् ॥ तदुक्तं भाष्ये

किं क्रियन्ते इति । (भा)

किञ्चिदर्थविशिष्टाः क्रियन्त इत्यर्थः ॥

परत्वान्नित्य इति । (कै)

ऊर्थादिच्चैतिच्यन्तस्य गतित्वादिति भावः ॥

विषय, निषय, निधन, इन्द्र, देव, सुख, भूत, अवन्य, वदान्य, अध्यापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पद, पण्डित, कुशल, चपल, निपुण, कृपण, इति श्रेष्ठादिः ॥

स्यावाची । 'कृतादिराकृतिगण इति' । प्रयोगदर्शनेनाकृतियाहो गण आकृतिगणः, अत्रादिशब्दः प्रकारे । 'च्यन्तानामित्यादि' । परत्वादिति भावः । आकृतिगणेऽप्यदाहरणरूपेण कृतिप्रयोगपटिति । 'कृत मतेत्यादि' ॥

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २। १। ६० ॥

अवधारणेति । (कै)

नञैव विशिष्टेन नान्येनेत्येवमित्यर्थः ॥

आधिक्यवाचीति । (कै)

नञधिकेनेत्यर्थः ॥

अर्थरूपाभ्यामिति । (कै)

एति गच्छति जहातिजिहीतयोर्व्यावृत्तये उभयोपादानम् ॥

भाष्ये

क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ नञ्मात्राधिकेन क्लान्तेनानञ् क्लान्तं सम-
स्यते स तत्प्रसङ्गः । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । एकमेव वस्तु एकदेश-
करणात्कृतमेकदेशान्तरस्याकरणाच्चाकृतमित्युच्यते । पीतापीतम् । उदिता-

“क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ्” ॥ विशिष्टशब्दोऽयमधिके वर्त्तते, तच्चा-
धिक्यं क्वचित्सावधारणं, तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः,
स्वाध्यायेनैव विशिष्टो ऽन्ते गुणाः समा इति गम्यते, क्वचिन्निरवधारणम्,
तद्यथा, देवदत्तो यज्ञदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्टः, स्वाध्यायेन तावद्विशि-
ष्टोऽन्ये गुणाः समा भूयांसो वा नैतन्निरूप्यते, वाक्यस्यैकरूपत्वेऽर्थप्रकर-
णादिना विशेषनिर्यायस्तत्र निरवधारणपक्षे सिद्धं च तदभूक्तं चेत्-
चापि स्यात्, क्लान्तयोः प्रकृतिभेदेऽपि नञ् तावदधिक इति विशिष्ट-
ग्रहणं चानर्थकं स्यात्, क्लेन सनन्वा नन्वित्येव वाच्यं स्यात्, अतः सावधारण-

३५० महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
 (क्लेन नञ्विग्रहेनानञ् । २।१।६०।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

प्रतिषेधो वक्तव्य इति । (भा)

प्रतिषेधघटितवङ्गब्रीहिरूपं क्लान्तविशेषणमित्यर्थः । क्लान्तला-
 भार्थं तत् कर्त्तव्यं अन्यपदार्थस्य उपस्थितक्लान्त एवेति तक्लाभ इति
 भावः ॥

तदयमर्थ इति । (कै)

“अनञ्जितिप्रतिषेधो वक्तव्य इति” भाष्यस्यायमर्थ इत्यर्थः ॥

ततश्चानञ्जिति । (कै)

अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तन्न कर्त्तव्यं भवतीति भावः ॥

अर्थभेदमिति । (कै)

तत्कारो विकारः । “क्लेति” चिन्त्यम् ॥

नुदितम् । नुडिडाधिक्येऽपीष्यते । अश्रितानश्रितम् । क्लिष्टाक्लिश्रितम् ।
 नुडिडग्रहणमर्थाभेदकस्य विकारस्याप्युपलक्षणम् । शाब्दोरन्यतरस्याम् ।
 क्वाताच्छ्रितम् । पूर्वनिपातनियमार्थे सूत्रारम्भः । कृतापकृतादीनामुप-

पक्षमाश्रित्याह । ‘नञैव विशेषो यस्येति’ । प्रकृत्यादिकमित्यादिशब्देन
 प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहणं तत्र सिद्धं च तदभुक्तं चेति प्रकृतिरनुस्यूता, कर्त्तव्य-
 मकृतमिति प्रत्ययः, प्रकृतं चानपकृतं चेत्युपसर्गः, एवं च पूर्वपदमपि
 क्लान्तमेव लभ्यत इत्याह । ‘अनञ् क्लान्तमिति’ । अनञ्जिति शक्यमक-
 र्त्तम्, नहि पूर्वपदे सनञ्जि उत्तरपदेनअधिको भवति । ‘कृतं च तदकृतं
 चेति’ । अवयवधर्मैर्ग्राह्यं समुदायस्य व्यपदेशः, एकमेव च वस्तुकेदेशकरणा-
 त्कृतं च भवत्येकदेशाकरणादकृतं चेति नात्र कश्चिद्द्विरोधः, यदि तर्हि
 सावधारणपक्ष आश्रीयत एवं सति यस्य नुडपरोधिक इडागमो वा तेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३५१
 (अ. २। पा. १। व्या. ३) (क्तेन नञ्विशिष्टेनावञ् २। १। ६०।)

समसम्प्रधारणेति । (कै)

समयोर्मध्येऽन्यतरस्य संप्रधारणा गुणाधिक्यं प्रतिपिपादयिषित-
 मित्यर्थः । अवधारणे तद्गर्भे आधिक्ये इत्यर्थः ॥ भाष्ये

नाप्यनञ्जितीति । (भा)

नञैव विशिष्टेन ज्ञान्तेन सुबन्तं समस्यत इत्युक्ते ज्ञान्तप्रकृतिक-
 मेव तल्लभ्यत इति भावः ॥

समासो न प्राप्नोतीति । (भा)

तस्मात्तत्कर्त्तव्यमिति भावः ॥

इदानीमव्याप्तित्व्याप्तीति । (कै)

संख्यानम् ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविषीतम् । गतप्रत्या-
 गतम् । भावे क्तः । तत्क्षणाभुवा प्रत्यागमनेन सहचरितं गमनं गतप्रत्या-
 गतम् । यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनाद् यातानुयातम् ।

सह समासो न स्यादित्यत आह । 'नुडिटाविति' । नुडिङ्कुह्य-
 मागमोपलक्ष्यं, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छनाच्छन्नमिति तुगधिकस्यापि
 ग्रहणम् । 'अशितानशितेनेति' । अश भोजने, 'तस्मान्नुडश्चि'
 'क्लिष्टाक्लिष्टितेनेति' । 'क्लिष्टः क्लान्तिष्ठयो'रिति पक्षे इट्, तत्र नुट्
 प्रत्ययान्तभक्तः, इट् प्रत्ययभक्तस्तुक् नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेऽन्त-
 भावः, इह तु क्ताच्छ्रितमिति 'शाच्छोरन्यतरस्यामि' तौत्वे कृते तेना-
 धिक्त्वात्समासो न प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । नुडिङ्कुह्यमर्थामेद-
 कस्य विकारमात्रस्योपलक्ष्यं, तेनेहापि समासो भवतीति, प्राताप्राथ-

(क्तेन नञ्विशिष्टेनात्मन् । २ । १ । ६० ।) (अ. २ । पा. १ । आ. ३)

अव्याप्तिः कृतापकृतादौ । अतिव्याप्तिः । सिद्धमभुक्तं कर्त्त-
व्यमकृतमित्यादौ प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिशब्दौ प्रचिन्तौ फला-
भावात् ॥

विरूपं कृतमिति । (कै)

असमाख्यैव विरूपत्वं मध्ये तत्क्रियात्यागाच्च तस्याविरूपत्वमिति
भावः ॥

अभुक्तमिति वार्थ इति । (कै)

एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वार्थ इत्यपि बोध्यम् ॥

सिद्धमभुक्तमिति । (कै)

अचारभ्रष्टासमाप्तिर्न गम्यत इति न दोष इति भावः ॥

क्रयाक्रयिका । अल्प इति कप्रत्ययः । तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रियाम् । “अन्येषा-
मपि दृश्यत” इति दोषः । महान् क्रयः क्रयशब्देनोच्यते । गोबन्धोवर्द्ध-
न्यायात् । एवं पुटापुटिका फलाफणिका मानोन्मानिकेति । “समानाधि-

मित्यत्र तु निरुक्तत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदकत्वाभावः, गौणत्वात्सामाना-
धिकरणस्य पूर्वेषु न प्राप्तोतीत्यारम्भः, पूर्वनिपातनियमार्थश्च, कृताकृ-
तमित्येव यथा स्यादकृतकृतमिति माभूत् । ‘कृतापकृतमिति’ । एक-
देशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चानिष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृतं च
भवत्यपकृतं च भुक्तं च तदव्यवहृतत्वा, द्विभुक्तं चाशोभनत्वाद्भुक्तविभुक्तं,
विशब्दोऽत्राशोभनत्वं द्योतयति विरूपवत्, एवं पीतविपीतं, गमनं
गतं प्रत्यागमनं प्रत्यागतं तत् क्षुभुवा प्रत्यागमनेन सङ्घ चरितं गमनं
गतप्रत्यागतं, यातं च तदनुयातं च तदानीमेव पुनर्गमनात् यातानुया-

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

३५३

(अ. २ । पा. १ । अ. ३)

(क्तेन गञ्विञ्चिष्टेनागञ् । २ । १ । ६० ।)

यत्सर्वथेति । (कै)

अयं भावः । सूचस्वनञ्विशिष्टपदं लक्षणया विसमाप्तिवचने-
त्यर्थपरं व्याख्येयमिति सूचेणैव सिध्यतीति नुडिडधिकेनेत्यपि न
कर्त्तव्यन्त आधिक्येऽपि विसमाप्तिवचनत्वाच्चेतिरिति ॥ भाष्ये

गतप्रत्यागतमिति । (भा)

गतं गमनं तदात्मकमेव प्रत्यागमनं तथोच्यते यस्तु ग्रामान्तरं
प्रतिनिर्गत्य तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्तदौयगमनप्रत्यागमने एक-
त्वेन तथा व्यवह्रियेते यातमनुयातं तदानीमेव पुनर्गमनाद्यातानु-
यातम् ॥

करणाधिकारे शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम्” ।
शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । एथिव्या ईश्वरः “तस्येश्वर” इत्यञ्
लक्षणाया सिद्धे उत्तरपदलोपो नोपसंख्येय इत्याहुः ॥

तम् । ‘क्रयाक्रयिकेति’ । ‘अल्प’ इति क प्रत्ययः, तदन्तश्च स्वभावा-
त्स्त्रियां वर्त्तते, ‘क्रयाक्रयिकेति’ ‘अन्वेषामपि वृश्यत’ इति दीर्घः ।
महान् क्रयः क्रयशब्देभ्योच्यते गोबलीवर्दन्यायेन, एवं पुटापुटिका फलाफ-
लिका मनोन्मानिकेति । ‘शाकपार्थिवादीनामिति’ । सिद्धय इति
शेषः । एथोरपत्यं पार्थिवः, के चित्पार्थिवेति पठन्ति, एथिव्या ईश्वर
पार्थिवः ‘तस्येश्वर’ इत्यञ्, तस्याभ्यवहार्थेभ्यः शाकं प्रियत्वात्प्रधानं तत्र
साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः, समासस्तु
वक्तव्यो गौणत्वात्सामानाधिकरणस्य ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतौभिः ॥

२ । १ । ६७ ॥

भाष्ये

यथाजातीयकमिति । (भा)

स्त्रीलिंगशब्दरूपमित्यर्थः ॥

किमेतस्येति । (भा)

युवा खलतिपलितवलिनजरतौभिः ॥ जरद्विरिति पाठान्तरम् । तत्रा-
द्यपाठे युवशब्देन जरत्याः सामानाधिकरण्यासम्भवात्तदन्यथानुपपत्त्या
“प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापी”ति परिभाषा ज्ञाप्यते । तथा च
युवयुवतिशब्दयोर्द्वयोरपि खलत्यादिभिस्त्वतुर्भिश्चभयलिङ्गैः सामानाधिकरण्यैः
सह समासे षष्ठौ उदाहरणानि पर्यवस्यन्ति । तथाहि । युवाखलतिः
युवखलतिः । युवतिः खलती युवखलती । “कृतिकारादक्तिनः” “सर्वतोक्ति-

“युवा खलतिपलितवलिनजरतौभिः” ॥ संज्ञायुगो ग्रहणे
माग्यायणाः खलतिरित्यादावेव तु स्यात्तु च तस्य जरतीशब्देन सामा-
नाधिकरण्यं न च माग्यायणी युवतिरस्ति स्त्रियां युवसंज्ञाप्रतिषेधादतो
युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह । ‘युवशब्द इति’ । खलत्यादिभिः सामा-
नाधिकरण्यैरिति’ । कथं पुनर्युवशब्दस्य जरतीशब्देन सामानाधिकरण्यं

लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्नः । सा एतज्ज्ञापक-
सिद्धैवेत्युत्तरं । यद्यपि मुखं चन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गयोरपि
सामानाधिकरण्यं दृश्यते तथापि न सर्वत्र किं तु संप्रतिपन्नस्यले
एव तदप्येकस्य नियतलिङ्गत्व एवेति भाष्याभिप्रायः ॥

तद्रूपारोपादिति । (कै)

नन्वेवं पुंस्त्वस्याप्यारोपस्तु किं ज्ञापकेन असङ्गतं च तदिति
चेन्न । उभयारोपे गौरवात् लक्ष्यानुरोधेन भाष्यप्रामाण्येन कृत्त-
परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेत्यलम् ॥

नर्थादित्येके” इति डीष् । युवपलितः । युवपलिता । युववलिनः । युव-
वलिनः । वलिशब्दः पामादिः । युवजर्न् युवजर्ततीति । जीर्यतेरहन् ।
उगितश्चेति डीष् । युवत्यामेव जर्ततीर्धर्मापलम्भेन तद्रूपारोपात्सामानाधि-
करण्यम् । यत्त एवं सति पुंस्त्वेव स्त्रीत्वारोपेण जर्ततीसामानाधिकरण्यं
सम्भवतीति परिभाषाज्ञापनं कथमिति हरदत्तेनोक्तं तत्रेदमुत्तरम् ।

पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गनेति, तत्राह । स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । व्यस्यां हि
परिभाषायां सत्यां युवशब्दस्य ग्रहणे युवतिशब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते
युवतिजर्ततीशब्दयोः सामानाधिकरण्यमसत्यां तु नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्या
परिभाषा ज्ञायते । ‘युवखलतीति’ । ‘स्तदिकारादर्शिनः’ ‘सर्वतो-
क्तिन्नर्थादित्येक’ इति डीष्, वलिशब्दः पामादिः । ‘युवजर्तति’ ।
अङ्गिरित्यपि पाठः केन चिदाचार्येण बोधित इति पुल्लिङ्गेनापि समासो

३५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(युवा खलतिपुलितवल्गिनजर-

(अ. २ । पा. १ । व्या. ३)

तौभिः । २ । १ । ६७ ।)

जरङ्गिरित्यपीति । (कै)

अत्र मानञ्चिन्धम् ॥

युवजरन्ति । (कै)

बङ्गलपचणेनापि सुसाधम् ॥

आरोपं विनोपपत्तौ किं तेन । न हि एकमगत्या आरोपितमिति सर्व-
मेवारोपणीयम् । लक्ष्यानुरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात् । कुमारः
अमयादिभिरिति वा ज्ञापकमस्तु । अमयादिषु स्त्रीलिङ्गानामेव बहूनां
पाठात् । अत्रादिभ्यः ऋड्विधौ पुंसिजात इति गणसूत्रे पुंसोत्युक्तिर्ज्ञापि-
केति तु तत्त्वम् । युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थे वचनम् । अनियमो हि
प्रसक्तः । गुणशब्दत्वात् ॥

भवतीति भावः । 'युवतिर्जरतीति' । कथं विरुद्धवाचिनः सामाना-
धिकरण्यम्, अन्योन्यधर्मापलम्भात्तद्रूपत्वारोपाङ्गविध्यति, यद्येवं विभिन्न-
लिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथं परिभाषाज्ञाप्यत इति
चिन्धं, युवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचननियमो हि गुणशब्दत्वा-
त्स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।
(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

३५७
(वर्णा वर्णन । २ । १ । ६६ ।)

वर्णा वर्णन ॥ २ । १ । ६६ ॥

बुद्ध्या परामृष्टमिति । (कै)

वक्ष्यमाणमसङ्गिहितमपि विचारविषयमित्यर्थः । बुद्धिविषय-
त्वेनैव च प्रत्यक्षता ॥ नन्विदंशब्देन सूत्रमेव गृह्यतां तत्राह

न तावदिति । (कै)

सूत्रकर्त्तव्यत्वाकर्त्तव्यत्वविचारो नात्रेति न तस्येदमा परामर्श
इति भावः ॥ अस्मिन् प्रदेश इति पाठः । कस्मिन् प्रकारे सूत्रं
कार्यमित्येवात्रत्यविचारतात्पर्यमित्याशयः । पश्चाद्भाविप्रत्याख्यान-
प्रकारं मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये शौकर्याय च दर्शयति ।

इह कृष्णसारङ्ग इतीति ॥ (कै)

विशेषणं विशेष्येणेति सिद्ध इति (कै)

प्रत्याख्यानं तु पश्चाद्भवित्वातीत्यन्वयः ॥ षष्ठीसमासस्वीकृते विषये
न सम्भवत्येव । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च ॥

वर्णा वर्णन ॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः । सार-
ङ्गश्चित्रः । स चाकृष्णो ऽपि सम्भवति । अतः कृष्णो विशेषणम् । न चास-

“वर्णा वर्णन” ॥ विशेषणं विशेष्येणेति वर्धते, तत्र द्वयोः
सरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत् । ‘वर्णासासौ वर्ण इति’ । किं व्याहृतं

३५८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्णा वर्णन । २ । १ । ६६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

गौणेऽपीति । (कै)

वङ्गलघुहणात् गौणमुख्यन्यायोऽत्र न प्रवर्त्तत इति भावः ।
विशिष्टरूपोपादानाभावात् । साक्षणिकतामात्रेण गौणत्वाभावाच्च
चिन्त्यमिदम् ॥ भाष्ये

वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति । (भा)

“वर्णो वर्णेनेति” सूत्रं “द्वितीयात्कृते” (२ । १ । ३०) ।
इत्यनन्तरं कार्यम् उताचैवेति विचार्यत इत्यर्थः ॥ ननु द्वितीयास-
मासस्य तत्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यर्थमत आह

हेतुद्वितीयेति । (कै)

हेतुद्वितीयान्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भावः ॥

प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । (कै)

अतिप्रसङ्गनिवारणार्थमिति शेषः ॥

अनेते वर्णो इति सूत्रं कर्त्तव्यम् । (कै)

इत्यन्वयि

भवः । नागरूपसमाहारश्चित्रमित्यभ्युपगमात् । चित्रत्वं रूपत्वश्याप्यं
गौणत्वादिविषयं जात्यन्तरमेवेति पक्षे तु कृष्णावयवके कृष्णाशब्दस्य लक्षणा

किमन्वितम् अथैकत्र विशेषाणां रूपस्यान्यत्र च ग्रहः, शुक्लस्वासौ वर्णौ
इति न स्यादर्थो विशेषणं शुक्लस्य वर्णत्वात्प्रभिवारात् तस्मादुभयत्र विशेष-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३५६
(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (वर्णा वर्णन । २ । १ । ६६ ।)

तेन कृष्णैत इति । (कै)

“एतः शबलः” शबलैताश्च कर्बुर इति कोशात् । इत उत्तरं

कृष्णेनेति (कै)

सहयोगे इत्यंभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव
समास इति (कै)

ग्रन्थः कैयटे दृश्यते सोऽग्रन्थः । एतशब्दस्य कृष्णघटितवर्णस-
मुदायवदर्थकत्वेन साहित्यस्य ज्ञापकत्वस्य चात्यन्तभेदनियतत्वेन
सहयोगे तृतीयाया इत्यं भूततृतीयायाश्चाप्राप्तेः कृष्णसारङ्गोक्त-
रौत्या सिद्धे उपयोगाभावाच्चेति केचित् ॥

पूर्वपदप्रकृतिसुरो 'भवतीति । (कै)

पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वर्णवाचिताभावात्त्रिषेधाप्राप्तेरित्यर्थः ॥
अनेते वर्ण इति प्रथमान्तम् ॥ नन्वत्र “वर्णा वर्णनेति” न प्राप्नोति
हिमस्य वर्णत्वाभावादत आह

१ 'एव' इत्यधिकमस्ति काशीस्यकैयटपुस्तके ॥

बोधा । स्यादेतत् । “तृतीयातत्कृते”तौह सिद्धम् । सारङ्गत्वस्य कृष्णादि-
कृतत्वात् । एवं च वर्णा वर्णोऽस्ति पूर्वपदप्रकृतिसुरोऽपि न विधेयः । तस्य-

ग्रहणमित्याह । ‘वर्णविशेषवाचौत्यादि’ । कृष्णसारङ्ग इत्यादिना । नाना-
वर्णसमाह्वारः सारङ्गः, तथा शबलत्वस्य वर्णान्तरसमाह्वारेऽपि भावा-

३६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(वर्णा वर्णन । २ । १ । ६६ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

हेतौ तृतीयेति । (कै)

जनकत्वसाम्याद्धेतुपदं कर्तृपलक्षणं कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति
भावः ॥ तदाह

यत्कृतार्थेनेति समास इति ॥ (कै)

अकारकत्वाद्देति । (कै)

कृतद्वारकसामर्थ्यं एव समासत्वेनैतपदार्थं प्रत्यकारकत्वादित्यर्थः ॥
भाष्ये

द्वितीयेनेति । (भा)

सप्तम्यन्तेनेत्यर्थः । नैते “वर्णो वर्ण” इति सूत्रं पाद्यमिति
भावः ॥ “अनेत” इत्यस्यासमर्थसमासत्वेन वा न चतिरिति भाष्ये
यद्यन्तर्भावेन सूचितं तदभावमाह ।

प्रयोजके नास्तीति । (कै)

“द्वितीयाकर्मणी”त्यादिप्रवृत्तेरिति भावः ॥ नन्वेत इति
“द्वितीयाकर्मणी”त्यस्यापि निषेधः स्यादत आह

आनन्तर्यादित्यादि ॥ (कै)

वधे तुल्यार्थद्वितीयेत्येव गतार्थत्वात् । मैवम् । कृष्णशुक्लो हरितशुक्ला इत्या-
द्यर्थं समासस्यावश्यं विधेयत्वात् । न ह्येह तत्कृतत्वमस्ति । तथा स्वरसूत्र-

त्वाप्त्याग्नयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्, एवं लोहितशब्देऽपि
इत्यर्थं, ननु च कृष्णशब्दोच्चारणवये वर्त्तते न समुदाये तस्य सारङ्गत्वात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६१
(अ. २ । पा. १ । आ. १) (वर्णे वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

“अनेत” इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्कृत्स्वरस्य च पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरापवादत्वात् परत्वादित्यसङ्गतं तच्चाह

अनेत इति प्रतिषेध इति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकः किञ्चित्निषेधोऽथ कृत्स्वर इत्यन्वयः ॥

विशेषाभावात्त्विति । (कै)

एतदशब्दान्तोदात्तत्वादिति भावः ॥ निषेधाच्च बलीयांस
इति न्यायमभिप्रेत्याह

अथवेति । (कै)

कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृत्स्वरापवादत्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

द्विर्वर्णग्रहणमिति । (भा)

अनेत इति प्रतिषेध (कै)

इत्यनुषज्यते । आचार्यदेशीयः । प्रकृतसूत्रसत्ताअथपेन

मप्युभाभ्यां वक्तव्यम् । इह मा भूत्, कश्चित्तो लोहितैत इति । तथा चानेत
इति निषेधाथं विध्यर्थं वेति परं संशयः । तत्र क्क्ष्याश्रुतादौ विध्यर्थमेवेति

तत्कथमवयववृत्तेः क्क्ष्याश्रुत्स्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन सामानाधि-
करण्यमत आह । ‘अवयवदारेणेत्यादि’ । क्क्ष्यावयवसम्बन्धात्समुदाय

प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमात्रित्यैकवर्णग्रहणाकरणेन पक्षयोः
साम्यं दर्शयति । भाष्ये

एकं वर्णग्रहणमिति ॥ (भा)

अन्यतरत्र कस्मादिति । (भा)

अवर्णस्य वर्णवर्णस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यर्थः । क्वचित्तु
तथैव पाठः ॥ अथ तृतीयासमासवादी स्वमते लाघवमाह

सामान्येन ममेति ॥ (भा)

इतर आह ।

अवश्यं वर्णेति ॥ (भा)

यद्यपि हेतु तृतीयान्तेन समासार्थं कृष्णसारङ्ग इत्याद्यर्थमा-
वश्यकं तथापि स्पष्टत्वाय यत्र कृतद्वारकसामर्थ्यासम्भवस्तदर्थमि-
त्याह

शुक्लवद्भुरिति । (भा)

सहयोगे तृतीयेत्येव न्याय्यम् ॥ स एव पुनः पृच्छति

स्थितम् । प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणसंभवात्स्वरसूत्रे वर्णानेत इत्येवास्तु
वर्णव्यति न कर्तव्यमिति तु तत्त्वम् । वस्तुतस्तु वर्णो वर्णव्यति यद्यान्या-

---

एव कृष्ण उच्यते इत्यर्थः । अत एवात्र गौणं सामानाधिकरण्यामिति
सूच्यारम्भः । ननु तृतीयां तत्कृतेनेत्येवात्र सिद्धः समासः कथं सारङ्ग-

अथेदानीमिति ॥ (भा)

सिद्धान्त्याह

बाढमिति ॥ (भा)

एवमपीति । (भा)

एवं चेत्यर्थः । इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति बोध्यम् ॥ कश्चिद्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रधानोपसर्जनत्वे व्यवस्थिते तत्राह

प्रधानग्रहणं वेति ।

तदयमर्थः । पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयोः सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे परसूत्रोपात्तं प्रधानं भवति पूर्वसूत्रोपात्तं प्रधानमुपसर्जनं तादृशोपसर्जनयोः समासप्रसङ्गे परशास्त्रोपात्तमुपसर्जनमुपसर्जनं पूर्वशास्त्रोपात्तमुपसर्जनं प्रधानमिति ॥ भाष्ये

इभ्ययुवतिराक्ययुवतिः (भा)

इति पाठः स चिन्त्यः । तयोरजातित्वात् । इभ्युवतिरश्वथुवतिरिति पाठस्तु उचित इति केचित् । भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि

समस्तु । प्रकृतसूत्रमेव तु न कर्तव्यं “विशेषणं विशेष्ये”त्येव समासस्य निदृत्वादिति ध्येयम् । “मत्वर्थायचिकीर्षायां न कर्मधारय इति वक्तव्यम्” ।

शब्दो गुणवचनः सारङ्गत्वं कृष्णावयवकृतमित्यत्येव सिद्धिः, तत्रायमप्यर्थः । ‘वर्णे वर्णेध्वनेत’ इति पूर्वपरप्रकृतिस्वरौ न वक्तव्यो भवति,

जातिवाचित्वम् । अत एव 'जातेरस्त्री'ति सूत्रे "अथोपधादि"
त्यस्य "इभ्या चचिथेति" प्रत्युदाहरणं भाष्ये दत्तं इक्षिपकजाति-
स्येभ्यपदेनोच्यते अर्थेति पाठः । अर्थो ब्राह्मण इत्यन्ये ॥

दृन्दारकयुवतिरिति । (भा)

दृन्दारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहुः ॥ भाष्ये "कृत्यतुल्ये"-
त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे "तुल्यमहानि"त्यपपाठः । "तुल्यश्वेतः"
"तुल्यकृष्ण" इत्येव पाङ्गः पाठः ॥

न्यायव्युत्पादनायेति । (कै)

प्रत्यासत्त्यादिन्यायेनेत्यर्थः ॥ विप्रतिषेधप्रकरणादिष्टिरूपत्वं कथं
सम्भमित्यत आह

प्रत्यासत्तेरिति ॥ (कै)

ज्ञाप्यते इति । (कै)

शेषत्वाभावादिति भावः ॥

१ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

वीरपुत्रववान् याम इति मा भूत् । तथा च प्रथमत एव मत्वर्थविवक्षया
बहुप्रोक्षिरेव भवति । न्यायसिद्धं चेदमिति भाष्यम् । बह्वीहिमात्रेण

तत्पुत्रमे तुल्यार्थद्वितीयत्वेव सिद्धत्वात्, तदवश्यं वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थ-
मिह मा भूत् कश्चितो जोषितैत इति, इदं तु न वक्तव्यं इदमपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६५
(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (वर्षो वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

शेषग्रहणे प्रत्याख्याते इति । (कै)

तथासत्येव कण्ठेकाल इति तद्वकाशो युज्यते इति भावः ।
नहि ज्ञापकषिद्धे सावकाशत्वं गृहीत्वा सूत्रेण विप्रतिषेधो युक्तो
विचारयितुमित्यभिमानः । अर्थं ग्रन्थः प्रौढ्या । नहि चिकितः शेषे
एकसंज्ञाधिकारे च तत्प्रत्याख्यानमस्ति व्यधिकरणसमासस्यात्यल्प-
विषयता सूचनार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेति केचित् ॥ कदाचिदित्यनेन
समासद्वयस्यैकविषयत्वमाशङ्क्याह

विषयविशेषेति ॥ (कै)

नास्ति वस्तुभेद इति (कै)

कचिदित्यतो नार्थभेद इत्यर्थः ॥ भाष्ये

सर्वधनाद्यर्थ इति । (भा)

सर्वधनादिप्रकृतिकमलत्वीर्यार्थमित्यर्थः ॥ प्रयोजनस्योक्तत्वात्
किम्ययोजनमिति प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

सर्वधनेति ॥ (कै)

प्रयोगादर्शनात्त्वेति (कै)

चरहितः पाठः । वाक्यालङ्कारे वा चः ।

लभ्येऽर्थे मनुष्यादेर्गौरवपराहृतत्वात् । कृष्यासर्पवान्स्त्रीकः । लोहितघ्राणि-
मान् ग्राम इत्यादि तु भवत्येव । कर्मधारयं विना जातिविशेषस्याप्रतीतेः ।

वक्तव्यमिहापि यथा स्यात् मुक्तावन्मः कृष्यामुक्तो हरितमुक्ताः बभ्रुक-
पिणः, यस्य कश्चिदवयवः मुक्ताः कश्चिद्बभ्रुः स समुदायो ऽवयवश-

कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति ॥ (कै)

कदाचित्कर्मधारय इति । (भा)

पूर्वविप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यर्थः ॥

मत्वर्थीयप्रकृतिरिति । (कै)

षष्ठीतत्पुरुषः ॥ भाष्ये

मत्वर्थीयैरभिधानमिति । (भा)

तः प्रत्ययैस्तदर्थाभिधानं यथा स्यादित्यर्थः ॥

तस्यास्वाभाविकत्वादिति । (कै)

बहुव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयविधानान्तदर्थस्तेनोक्त एवेति भावः ॥

मत्वर्थीयोऽर्थान्तर इति । (कै)

अन्यपदार्थरूपे मत्वर्थ इत्यर्थः ॥

न वक्तव्यमिति । (कै)

वक्तुमनर्हमित्यर्थः ॥ क्वचित्तु “न कर्त्तव्यमि”ति पाठस्तथाप्य-
यमेवार्थः । तदर्थस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्याभावादिति भावः ॥

सर्वशब्दस्य लकारान्तैः कर्मधारय इच्छते । तस्माच्च ठनं बाधित्वा निरेवेति
वक्तव्यम् । सर्वधनी सर्वबीजी सर्वकेशी ॥

शब्दाभ्यां तद्योच्यत इति नात्र तद्व्युत्पत्त्यसंभवः, अत्र कृष्णसारङ्ग इत्यादी
यत्रैकोऽवयवशब्दो ऽपरः समुदायशब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वादुपसर्ज-

अन्यथा (कै)

प्रकारान्तरेण ॥

मत्वर्थीयोत्पत्तिम् (कै)

तन्नियमम् ॥

वस्त्वित्यर्थ इति । (कै)

“भवति वै किञ्चिदि”ति भाष्यस्य । एवं जातीयकं किञ्चि-
द्वचनं भवति खल्वित्यर्थः ॥ किं जातीयमित्याशङ्क्यां “कार्याः
शब्दा इति” यस्मातीयं तस्मातीयमित्युत्तरम् ॥ “कार्याः शब्दा
इति” वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह

आचार्याः कार्यवद्बुद्धिं कृत्वा पठन्तीति । (भा)

घटादिरूपकार्यवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्या पठन्तीत्यर्थः ॥

पद्यमानवचनाकारमाह

कार्याः शब्दा इति ॥ (भा)

अथवा पठिक्रियेति । (कै)

आचार्यककर्तृकिञ्चित्कर्मकार्यत्वबुद्धिकरणोत्तरकालिकपठन-
क्रियाकर्तृकं भवनमित्यर्थः ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतोपयुक्तमाह

तद्वदिति । (कै)

“कार्याः शब्दा” इति वत्कार्यवद्बुद्धेर्दं पठितमित्यर्थः ॥ तदा-

शयमाह

गत्वात्पर्यनिपातः, इयोस्त्ववयवशब्दयोः पर्याय इति प्रकृत्यम्, इह
यस्मिन्प्रयोगे वीरैः पुत्रवैस्तद्वान् ग्रामः प्रतिपादयितुमिच्छन् प्रथममे-

कार्याः शब्दा इति ॥ (कै)

दर्शने इति ॥ (कै)

तत्प्रत्यायनम् । (कै)

तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् ॥ नन्वेवं वीरपुरुष इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्
कर्मधारय एव स्याद् न तु बहिरङ्गो वीरपुरुषक इति बहुव्रीहि-
रित्यत आह भाष्ये

अस्तु विभाषेति ॥ (भा)

तदाश्रयमाह

नाच इत्यादिना ॥ (कै)

बहुव्रीहिः सिध्यतीति । (कै)

अपवादत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

इष्टिरियम् (भा)

इत्यनेन यदुक्तं तद्दर्शयति ।

प्रथममेवेति । (कै)

वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदार्थविवक्षा तर्हि प्रथममेव न तु कर्म-
धारयोत्तरमित्यर्थः ॥ इदमेवार्थतः पश्यते “न कर्मधारयान्मत्व-
र्थीय” इति ॥ भाष्ये

वान्यपदार्थविवक्षा कार्या वीराः पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको ग्राम
इति, बहुव्रीहिरेव जित्वा यथा स्याद् अन्यथा पूर्वमनपेक्षिते अन्यपदाद्य

महाभाष्यप्रदीपोदयोः । ३६६
(अ. २ । पा. १ । आ. ३) (वर्णा वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

अल्पेनेति । (भा)

द्रष्टेत्यर्थः ॥ अल्पेन यज्ञेनेति कचित्पाठः ॥

माषेण । (भा)

तत्परिमितस्वर्णेन ॥

शतसहस्रमिति । (भा)

वस्त्राणि गा वेत्यर्थः ॥

कुहालपदेनेति । (भा)

पर्वतीयाः कुहालैरेव भृकर्षणं कृत्वा सस्यं सन्पादयन्तीति
तद्गुणहारानुसारेणेदम् ॥

प्रतिपत्तिगौरवेति । (कै)

एकस्य विरुद्धयोः प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौर-
वमित्याहुः ॥

अन्ये तु शब्दलाघवमिति । (कै)

इदमेव भाष्यस्वरसिद्धं मतम् एकस्त्रैवार्थस्य प्रदिपादनाय
वृत्तिद्वयापेक्षायां गरीयान् शब्दो बोधको बह्व्रीषौ त्वत्प
इति भावः ॥

वीराः पुरुषा वीरपुरुषा इति कर्मधारवे कृते पश्चादन्वयपर्यविवक्षायां
मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान् ग्राम इत्याद्यनिश्चयमपि कदाचिदनुसज्येत,

न प्रसञ्जनीयमिति । (कै)

अत इष्टिरित्येव सम्यक् । एवं च “यदीष्टिः पच्यते नाथो-
ऽनेने”त्यादिरित्येव “तदा भवती”त्यन्तग्रन्थ आचार्यदेशीयस्येति
भावः । किञ्च वक्ष्यमाणयुक्तिभिः “सर्वधनी”त्यादिप्रयोगसाधने-
ऽयसुम्बत इति १“प्रत्ययस्यात्कादि”ति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगासङ्गतिः ।
मम तु सर्वधनाद्यर्थ इत्यादिशब्दस्य प्रकारार्थत्वाच्च दोषः । कर्मधा-
रयपदं च नञ्समासस्याप्युपलक्षणं ध्वनितं चेदं १“रञ्जत” इति
सूत्र भाष्ये ॥

ततश्चात्र वचनादिति । (कै)

“सर्वादेरि”ति वचनसामर्थ्यात् ॥ भाष्ये

कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । (भा)

जातिव्यक्त्योरभेदाश्रयेण ॥ तदुक्तम् भाष्ये

पूर्वपदातिशय इति । (भा)

१ अ ७ । पा ३ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू १६१ ॥

सर्वशब्दस्य लकारान्तैः कर्मधारयोऽपीष्यते तस्माच्च मत्वर्थविवक्षाया-
'मत इनिठना' विति ठनं बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्यं, सर्वं धनं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३११

(ख. २। पा. १। व्या. ३)

(वर्णो वर्णान् । २ । १ । ६६ ।)

तदर्थान्तिशये इत्यर्थः । समासार्थस्य लिङ्गसङ्ख्याद्याकाङ्क्षादि-
तस्य समर्थादिति समर्थः पदविधिरित्युक्तेरिति भावः ॥

सुबन्तेन पदेनेति । (कै)

तेन हेतुना लिङ्गसङ्ख्यादिभिः परिममाप्तसार्थस्य प्रकर्षादि-
सम्बन्धसामर्थ्यमिति भावः ॥

नान्यथेति । (कै)

केवलप्रातिपदिकोपस्थाप्येनेत्यर्थः ॥

प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । (कै)

हेतौ येयम् ॥

तद्वतोऽपेक्षणादिति । (कै)

वस्त्राणि सौक्ष्मविषयस्यर्थायां तद्वन्तमपेक्षन्त इति भाष्याच-
रार्थः । बह्व्रीह्यातिशायिकयोर्युगपत्प्राम्निविषये तद्वन्तमपेक्ष्य
वस्त्राणां सौक्ष्म्यगुणविषया स्पृधादिति अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्य-
स्यापि सूक्ष्माणि अस्यास्मादतिशयेन सूक्ष्माणीति विवचायां
किलातिशायिकबह्व्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या तत्र वस्त्रद्वारा
सूक्ष्मशब्दस्य तद्वस्त्रापेक्षणादातिशायिकाप्रसक्तिरित्ययुक्तो विप्रतिषेध

सर्वधनं तदस्यास्तीति सर्वधनी सर्ववीत्री सर्वकेशी, यत्र कर्मधारयो
धातिविशेषवचनस्तत्र कर्मधारयन्मत्वर्थीयो भवति कृष्णसर्पवान्त्वल्मीकः,

इति भावः । एवं च परम्परया शौच्यगुणविषयप्रकर्षस्य विशेषण-
स्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति । वचनप्रामाण्यादातिप्राधिकस्तत्र
भविष्यत्येवेति सन्दमानः शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

याहि तदन्तमिति । (भा)

न सा नियतेति भावः । एकस्मान्मिकथोरपि स्यद्वाद्दर्शनादिति
बोधम् ॥

अतिशयनानीति । (कै)

अन्याभिभवकर्तृषि प्रकर्षयुक्तानीत्यर्थः ॥

अतिशय्यमानानि । (कै)

अभिभूयमानानीत्यर्थः । अतिशेतिरभिभवे ॥ भाष्ये

तद्वता च सम्बन्ध इति । (भा)

अनेन हि प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूपं तरपोऽप्राप्तिबीजं
स्मारितम् ॥

१ तद्वता चाभिसम्बन्धः । क ॥

कोहितशालिमान् ग्रामः गौरस्वरवदरुणं, गौरम्भगवदिति, नहि वसुधौ-
द्विद्या तज्जान्ना तद्वत्त्वं शक्यं प्रतिपादयितुम् ।

महाभाष्यप्रवीणोद्घोतः । ३०३
(अ. २। पा. १। आ. १) (वर्षे वर्षेन । २। १। ६६।)

अर्थान्तरत्वम् (कै)

दृष्टिरूपत्वम् । क्वचित्त्वर्थत्वमिति पाठस्तत्राप्ययमेवार्थः ॥ भाष्ये

किं तर्हीति । (भा)

एवं च तस्मान्मर्थ्यात्सापेक्षत्वेऽपि बह्व्रौहितद्विधाविति भावः ॥

कथमिति । (भा)

वस्त्रान्तराणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धां तद्वता चाभिसम्बन्ध इति
येषां बह्व्रौहितद्विधयोरप्राप्त्युपपादिका युक्तिरुक्ता तथायुक्त्वा
दयोरप्यप्राप्तेः कथमानर्थक्यमिति प्रश्नः । समाधत्ते

यदाहीतीत्यन्ये । (भा)

‘यदाह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धाम् इति (भा)

पाठः तदतोऽभिसम्बन्ध इति च ॥

दृष्टौ तु सत्यामिति । (कै)

तस्मादिष्टिर्दुष्टेति भाष्याभिप्राय इति भावः ॥

तर्हीदानीमिति । (कै)

तदेदानीमित्यर्थः ॥ दृष्टारम्भे इति यावत् ॥

इदं न भवति । (भा)

---

१ “यदाह्यन्तरेण वस्त्राणां वस्त्रान्तरैर्युगपत्स्पर्धाम्” इति क पुस्तके ॥

इदं न सिध्यति ॥

भवति । (भा)

सिध्यति ॥ कुतस्तत्राह

यदेति । (भा)

इति भाष्याचरार्थः ॥

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति । (कै)

यतः प्रत्ययान्तदर्थप्रकर्षन्तत्प्रत्ययनिमित्तम् । एवं च सौत्स्य-
प्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणेऽप्यन्यपदार्थप्रकर्षाभावात्कथं तत्प्रतिपादकम-
मुदायात् प्रत्ययः । प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न
च सौत्स्यप्रकर्ष एवान्यपदार्थप्रकर्षः । अन्यदोयस्यान्यदोयत्वायोगा-
दिति भावः ॥

एक एवासाविति । (कै)

गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्यर्थः । स च क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्त-
गुणप्रकर्षः । यथा प्रुक्ततर इत्यादौ क्वचित्त्सहचरितगुणप्रकर्षः ।
यथा गोतर इत्यादौ क्वचित्द्विशेषणघटकगुणप्रकर्षो यथा
प्रकृतेनैवान्यस्येति भाष्येणापि पृथग् द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते
इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

वस्त्राणि मे स्युरिति । (भा)

वस्त्रस्य द्रव्यत्वात्तत्र प्रकर्षाभावेन तरप्र कृतः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३७५
(अ. २। पा. १। षा. ३) (वर्षोर्न । २। १। ६६।)

सूक्ष्मतराणीति । (भा)

सूत्रत्वस्य गुणत्वात्तत्र प्रकर्षसम्भवेन ब्रह्महीहेत्यन्वेनाप्यातिशायि-
यिक्तेन परस्परसम्बन्धस्य तस्यैव प्रकर्ष उच्यते इति भावः ॥

तथापि यत्रेति । (कै)

साक्षात्सुगतगुणप्रकर्षः स्वसम्बन्धिपदार्थगतगुणप्रकर्षो वा उभय-
मपि द्रव्यप्रकर्षरूपं भवत्येवेति भावः ॥ भाष्ये

गुणवचनादिति । (भा)

गुणोपसर्जनगुणिवोधकात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे तत्सहचरित-
गुणप्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यत इत्यर्थः । गुणग्रहणं धर्मसात्रपरम् ॥

समासोऽपि गुणवचन इति । (भा)

सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्वविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भावः ॥ अन्यप-
दार्थं कूटतया गुणवचनत्वं नेत्याशयेन पृच्छति ।

कथामिति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

अजहत्स्वार्थेति । (भा)

एवं चावयवार्थोपस्कृतान्यपदार्थस्य समुदायेनोपस्थापनाद् गुण-
वचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकर्ष इव प्रवृत्तिनिमि-
त्तविशेषणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्तं स च गौतर इत्यादाववाच्य-

(अ. २ । पा. १ । आ. ३)

(वर्गे वर्गेन । २ । १ । ६६ ।)

गतोऽपि यदि निमित्तं किं वक्तव्यं विशेषणं विशेषणतया वाच्य-
खेति भावः ॥

अथेति । (भा)

तत्र हि उपसर्जनपदानामर्थाभावेऽपि प्रधानपदेन समुदायेन
वस्तुतस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणानां वाच्यल-
मिति भावः ॥

जहत्स्वार्थायां च न दोष इति । (भा)

अवयवानामर्थाभावेऽपि तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरामयनादि
यथा वाच्यत्वेऽपि तथा तद्गतप्रकर्षे प्रत्ययः । गोतर इत्यादाववा-
च्यत्वाद् दोषादिप्रकर्ष इवेति भावः ॥

सन्देहः स्यादिति । (कै)

प्रकरणादिना निश्चयसम्भवादिदं चिन्त्यम् । नार्थं उत्तरपद-
लोपेनेत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु “शाकभोजिपार्थिव” इत्या-
दिप्रयोगव्यावृत्तये वार्त्तिकमावश्यकमिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३७७
(चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ।) (अ. २। पा. १। आ. ३)

चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ ७१ ॥

भाष्ये

वक्तव्यम् (भा)

इत्यस्य व्याख्येयमित्यर्थः ॥ व्याख्यानप्रकारं दर्शयति ।

चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । कालाक्षी गर्भिणी ।
स्तिमती गर्भिणी ॥

चतुष्पादो गर्भिण्या ॥ जातिरिति मगडूकप्लुत्यानुवर्तते चतुष्पाज्जाति-
वाचिनः सुवन्ता गर्भिणीशब्देन सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी अजगर्भिणी ।
जातिः किम् । कालाक्षी गर्भिणी । चतुष्पात्किम् । ब्राह्मणी गर्भिणी ।

“चतुष्पादो गर्भिण्या” । ‘चतुष्पाज्जातिरिति’ । केचिदाहुः ।
पोटादिस्त्रिज्जातिग्रहणमनुवर्त्यमिति । अन्ये त्वाहुः । ये शब्दान्तरनिर-
पेक्षास्त्रिज्जातानस्त एवान्तरङ्गत्वाद्गृह्यन्ते न तु कालाक्ष्यादयो यौगिकाः

केचिद् (कै)

इत्यादिना ॥

शब्दान्तरेति । (कै)

चतुष्पादचनास्तुष्पाद्विषया इत्येव पाठः । जातिरित्यस्य
विच्छिन्नात्तन्तुष्पाद्विरङ्गभावस्य च सर्वेदुज्जेयत्वाद्दचनमेवावश्यक-
मिति तत्त्वम् ॥

केचिज्जातियद्गमनत्वर्धमित्याहुः । अन्येत्वाहुः । शब्दान्तरसन्निधि-
निरपेक्षा ये चतुष्पाज्जातिवचनास्त एवान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु काला-
ज्जादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥

गर्भिकीशब्दस्य परिनिपातार्थं वचनम् । प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमिति
समाप्ते पूर्वनिपातो बोध्यः ॥

शब्दान्तरसंनिधानाच्चतुष्पाद्विषया इति, गर्भिकीशब्दस्य परिनिपातार्थं
वचनम् ॥

मयूरव्यंसकादयश्च । २। १। ७२ ॥

मयूर इव व्यंसक इति (कै)

किमर्थश्चकारः । एवकारार्थः । मयूरव्यंसकादय एव क माभूत् । परमो मयूरव्यंसक इति ।

मयूरव्यंसकादयश्च ॥ एते समुदाया निपात्यन्ते । चकारोऽवधारणार्थः समासान्तरं व्यावर्तयति । व्यंसको धूर्तः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति विग्रहः । व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एवं क्वात्रव्यंसकादीनां यवनमुच्छपर्यन्तानाम् । अन्ये त्वाङ्गः । मयूर इव व्यंसकः । क्वात्र इव व्यंसकः । कम्बोज इव मुण्डः । यवन इव मुण्डः । उपमानसमासोऽयम् । तत्र “उपमानानिसामान्यवचनैरि”त्येव सिद्धे पुनर्विधानं “तत्पुत्रधेतुल्यार्थद्वयीवे”ति

“मयूरव्यंसकादयश्च” ॥ ‘मयूरव्यंसक इति’ । व्यंसको धूर्तः, मयूरश्चासौ व्यंसकश्चेति व्यंसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एवं क्वात्रव्यंसकादीनां कम्बोजमुण्डपर्यन्तानाम् । अन्येत्वाङ्गः । मयूर इव

केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्भ्यंसकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते

मयूर इव व्यंसको धूर्त्तः । क्वात्र इव व्यंसकः । कम्बोज इव मुगः ।
इत्युपमानसमासापवादोऽयं समासः । प्रतिपदविहितोपमानसमासविधय-
पूर्वपदप्रकृतित्स्वरवाधनार्थं इत्याहुः ॥

पूर्वपदप्रकृतित्स्वरो मा भूदिति । स ह्युपमानसंशब्दनेन विहिते समासे
विधीयते । मयूरव्यंसकः । क्वात्रव्यंसकः । कम्बोजमुगः । यवनमुगः ।
पादगृह्य, हस्तगृह्य, लाङ्गुलगृह्य, पुनर्दाय, एते चत्वारश्च क्न्दसि ।

यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्य । अग्निर्होता हस्तगृह्या निनाय ।

पुनर्दाय ब्रह्मजायाम् । “पुनश्चनसौ क्न्दसीति” गतिसंज्ञा तु वार्तिक-
कारोक्ता न तु सूत्राङ्गुलि गणकारेणोदं पठितम् । एह्यीडादयोऽन्यपदार्थे ॥
एह्यीडेति तस्मिन्कर्मणि तदेह्यीडम् । एवमेहि यवम् । एहि वाणिजिति यस्यां
क्रियायां सा एहिवाणिजा । एवमपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहि

व्यंसकश्चात्र इव व्यंसकः कम्बोज इव मुगः, यवन इव मुगः, उपमान-
समासोऽयम्, ‘उपमानानि सामान्यवचनैरित्येव सिद्धे पुनर्विधानं “तत्पुरुषे
तुल्यार्थदत्तौचे”ति पूर्वपदप्रकृतित्स्वरो मा भूदिति, स ह्युपमानसंशब्दनेन
विहिते समासे विधीयत इति । ‘पुनर्दायेति’ ‘पुनश्चनसौ क्न्दसी’ति गति-
संज्ञा । ‘वार्तिककारौचेति’ । गणकारेणोदं पठितम्, एहि इडेति तस्मिन्-

इदमित्याहुः ॥ तन्न । “उपमानानौति” सूत्रस्य भाष्यकैयटरौत्या
तस्य 'येननाप्राप्तिन्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ५५ ॥

२ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ।
परिभाषेन्दुशे ॥ ५८ ॥

स्वागतमिति यस्यां क्रियायां सा एहिस्वागता । ऊह वितर्कै, लोग्मध्यमै-
कवचनम् । प्रोह करटमिति यस्यां सा प्रोहकरटा । निपातनात्परस्मै-
पदम् । प्रोहकटा । प्रोहकर्दमा, उद्धरचूडा । आहरवसना । आहर-
वनिता । क्तन्तविचक्षण । क्तौ क्तेदने । लोट् । मेर्हिः मुचादित्वाद्गम् ।
क्तन्त विचक्षण इति यस्यां क्रियायां सेत्यर्थः । गणरत्ने तु क्तन्धि विचक्षणोति
पाठः । तत्र क्तौ वेष्टन इति रुधादिर्बोधः । उद्धर कोष्ठात् उत्क्षज
देहीति यस्यां क्रियायां सा उद्धरोत्क्षजा । आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे
असातत्कार्यं वचनम् । एवमुद्धमविधमा । उत्पचनिपचा । उत्पतनिपता ।
इहैषां समासानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गत्वाद्वाप । एवमयोऽपि । उदक् च

कर्मणि तदेहीडम्, एवमेहिचवम्, एहि वाञ्छिजेति यस्यां क्रियायां सा
एहिवाञ्छिजा एवमपेहिवाञ्छिजा प्रेहिवाञ्छिजा, एहिस्वागतमिति यस्यां
क्रियायां सा एहिस्वागता, इहवितर्का, लोग्मध्यमैकवचनं, प्रोह करटमिति
यस्यां सा प्रोहकरटा, एवं प्रोहकर्दमादय आहरवसनान्ताः । क्तौ
क्तेदने, तदेव वचनं, मुचादित्वाद्गम्, क्तन्त विचक्षणोति यस्यां क्रियायां सा

अवाक् च उच्चावचम् । उच्चैश्च नीचैश्चोच्चनीचम् । आचितं चापेचितं च आचोपचम्, आचपचम्, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचम् । एते सर्वे निपात्यन्ते । न विद्यते किं च न यस्यासावकिञ्चनः । सकिञ्चनः । स्वात्वाकालकः । इह समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपात्यते समानकर्तृकत्वं तु अन्तर्भूतक्रियापेक्षं बोध्यम् । स्वात्वाकालकः संपन्न इत्यर्थावगमात् । पीत्वास्थिरकः भुक्त्वासृष्टितः । प्रोष्य पायान् उत्पत्य या कला उत्पत्तनं कृत्वा या पायदुर्भवति सोच्यते हस्तिज्वरः पाककः । तद्विशेषस्तु कूटपाककः “कलभं कठोर इव कूटपाककल” इति भवभूतिप्रयोगात् हस्तिश्रास्त्रे तथादर्शनाच्चेत्यन्ये । निपात्यरोहिणी निषद्यश्यामा अपेहिप्रयामा । जहिकर्मणा बज्जलमाभीक्ष्ये कर्तारं चाभिदधाति ॥ जाह्वीति लोणमध्यमैकवचनान्तम् । तत्कर्मणा बज्जलं समस्यते आभीक्ष्ये गम्यमाने समासेन चेत्यर्ताभिधीयते । जह्विजोडमित्याभीक्ष्येन य आह स जह्विजोडः । जह्विस्तन्वः । उज्जह्विस्तम्बः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्रीतपिबतेत्येवं यच्च सततमभिधीयते सा ऽश्रीतपिबता । एवं पचतभृज्जता । खादतमोदता ।

कृन्तविचक्षणा, उद्धर उत्सृजेति यस्यां सोद्धरोत्सृजा, आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे ऽसातत्यार्थं वचनम्, एवमुद्धमविधमा उत्पत्तविपचा, उत्पत्तनिपाता, उदक् च अवाक् च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम्, आचितं चोपचितं च आचोपचं, निश्चितं च प्रचितं च निश्चप्रचं, सर्वएते निपात्यन्ते, न किञ्चन विद्यते यस्य सो ऽकिञ्चनः, स्वात्वाकालकादिषु समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपातनात् । प्रतीयमानक्रियापेक्षं च समानक-

खादतवसता । आहुरनिचया । आहुरनिष्कषा । उत्पचनिपचा । भिन्धि-
कवया । भिन्धि कवयामिति यस्यामभिधीयते सा क्रिया तथा । एवं
पचलववया । आहुरतिगयोऽयम् । तेनान्येऽपि ज्ञेयाः । तत्र केचिद्गण-
रत्नकृता संश्रुहीताः । तद्यथा नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सः अकुतोभयः ।
कान्दिशं गच्छामौति य आह स कान्दिशीकः । गणपाठसामर्थ्यादीकण-
हितोपाया अलुक् । कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः । आहोपुरषोऽहमिति
यो मन्थते तस्य भाव आहोपुरषिका । “मनोज्ञादित्वाद्गुञ् । अहं शक्तोऽहं
शक्त इति यस्यां साहमहमिका । या इच्छा अभिप्राय इति यवृच्छा ।
एहरेपाहिरा । एहरे पाहिरा इति यस्यां सा तथैतथैः । गणपाठा-
दात्मम् ।

एहिरां पाहिरा नैता येन निष्प्रपचा अपि ।

तत्कर्म दग्धुं सेवेया गोविन्दमकुतोभयम् ॥

उग्मृड्ठि अवमृड्ठीति यस्यां सा उग्मृज्जवमृज्जा । अत एव
निपातनादनयोरिहैव साधुत्वम् । अन्यद् द्रव्यं द्रव्यान्तरम् । अन्तरशब्दो

दकत्वं आत्वाकालकः संपन्नइति । ‘जहि कर्मणेति’ । जहीति जोयमध्य-
मैकवचनं, तदेतत्कर्मणा बहुलं समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने ससासेन
पेत्कर्ता विधीयते, जहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स जहिजोडः,
अत्रोत पिबतेत्येवं यत्र सततमभिधीयते सा ऽत्रोतपिबता, एवं पचत-
भृञ्जता, भ्रष्टृञ् पाके । भिन्धि कवयामिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिन-
वया, एवं पचलववया । ‘अविहितकक्ष्यास्तात्पुषधइति’ । यस्य तत्पुषधस्य

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्ट-
 कृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्या-
 यस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
 पादश्च समाप्तः ॥ १ ॥

भिन्नवाची । भिन्नस्वामेदेन संबद्धेन पूर्वपदार्थे विशेषणम् । पूर्वपदजन्यबोध-
 प्रकाराश्रयप्रतियोगित्वं भेदे व्युत्पत्तिसिद्धम् । अथवश्यकार्यम् । तदेव
 तन्मात्रम् । मात्रं कातरन्त्युपधारणे इत्यादि ॥

सत्त्व्यां न कृतं प्राप्तप्रयोगश्च भवति स मयूरखं सकादेराकृतिगणत्वादत्रैव
 प्रकृत्य इत्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्याधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्ठवात् ॥

अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥

सूत्रे “नपुंसकम्” इत्युक्तेरिहकस्मादिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्या-
शङ्क्या ६

नपुंसकस्येति ॥ (कै)

अर्धं नपुंसकम् ॥ नित्यज्ञीबो ऽर्धशब्द एकद्वये विद्यमानेनावयवि-
वाचिना सह प्राग्वत् । भित्तं शकलखण्डे वा पुंसोर्धोऽर्धं समेऽशक इत्यमरः ॥
इह काकात्तिन्यायेन वा पुंसोति पूर्वोक्तगाम्यां सम्बध्यते । तत्र शकलखण्डे
इति नपुंसकत्वस्य रूपभेदाद्विद्ये पुंस्यविकल्प्यादस्त्रियामिति फलितम् ।

“अर्धं नपुंसकम्” ॥ ‘आविष्टलिङ्ग इति’ । नियतलिङ्ग इत्यर्थः ।
‘तस्येदं ग्रहणमिति’ । तत्रैवार्थं नपुंसकत्वस्याव्यभिचाराद् अवयवत्रयाच्चो
ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्गः, अपुपार्द्धं मया भक्तितं दन्ताद्धंमास्यात्पतितं
यामार्द्धं नगरार्द्धं, सर्पिषार्द्धंया अतस्तीति ‘तस्यार्द्धाः श्रुत्वाऽर्द्धाः परिशिष्य

(अध नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

सूत्रे नपुंसकग्रहणं किमर्धशब्दस्यार्थविशेषप्रतिपत्तये उत समा-
सगतरूपविशेषप्रतिपत्तये । नाद्य इत्याह

अव्यवस्थितत्वादिति । (कै)

नपुंसकत्वस्यापूर्वार्धमित्यादावन्यार्थेऽपि दर्शनादिति भावः ॥

नान्य इत्याह

दृते चेति । (कै)

तस्य नपुंसकत्वलक्षणविशेषानवसायेन तद्व्यतिरूपविशेषाभावा-
दिति भावः ॥ अधिकरणस्याकाशस्य निश्चातित्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह

नपुंसकत्वेति । (कै)

कश्चिन्नर्थे पुंस्त्ववाचक इति भाष्याचरार्थः ॥ पुल्लिङ्ग एवेति
भ्रमं वारयति ।

नियमेनेति ॥ (कै)

नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति । (कै)

न च स्त्रीलिङ्गरूपमेव किम् स्यादिति वाच्यम् । भिन्नलिङ्गानां न हन्द् इति
तेन परिभाषितत्वात् । शकलश्चास्त्रीति निर्देशेनैव निर्णयान् । अर्ध इत्यत्र
तु रूपभेदात्पुंस्त्ववगतौ सत्यां वा पुंसौति तद्विकल्पेनाविशेषात्स्त्रीनपुंसवे
लभ्येते । तथा चार्धशब्दस्त्रिय्विति फलितोऽर्थः । समेऽशके तु अर्धं नित्य

मध्ये निविदं दधातौ'ति । भाष्ये त्वयववाचौ पुल्लिङ्ग इत्युपलक्षणं, क्वचिन्
समप्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते 'एकान्तृचेर्द्धा युग्मास्त्रि'ति, युग्मासु ऋत्
अर्द्धाः श्रुत्वा निविदं दध्यादित्यर्थः, तस्यार्धत्वेन निर्वाहः । अर्द्धमिति नपुं
३६ निर्देशः शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाव्येत, यथा 'समज्ञातिधन'ख्यायम्

(ऋ. २ । पा. २ । आ. १)

(अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

निर्देशेन नपुंसकत्वमात्रे लभ्येऽपि नित्यनपुंसकत्वलाभाय तस्या-
वशकत्वम् अन्यथा अपूर्णार्धन्दन्तार्धमित्यादावसमांशवाचिन्यपि
' एकदेशिमासः स्यादिति चिन्त्यमेतत् । परे तु समप्रविभागे
नपुंसकलिङ्ग इत्यस्य नपुंसकलिङ्गोऽपीत्यर्थः । अत एव "ए ओङ्"
"एच" इति अनयोः सूत्रयोर्भाष्ये एचो ह्रस्वविधाने ऽर्धकारा-
र्धकारौ प्राप्त इति शङ्कायां^१ नैव लोके नापि वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध

१ ए ओङ् । ३ । ऐ औच् । ४ ॥

२ एच इग् ऋखादेशे । १ । १ । ४८ ॥

३ ननु चैडः सस्थानतर्गावर्ध एकारार्ध ओकारश्च । न तौ स्तः । यदि
हि तौ स्यातां तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भो ऋन्दोगां सात्वमुयिरा-
गायनीया अर्धमेकारमर्धमोकारं चाधोयते । सृजाते ए अश्च सृष्टे ।
अध्वर्या ओ अद्रिभिः सुतम् । सुक्रं ते ए अन्यद् यजतम् ते ए अन्यद्
इति । पार्श्वदक्षतिरेषा तत्र भवतां नैव हि । लोके नान्यस्मिन् वेदे अर्ध
एकारो ऽर्ध ओकारो वास्ति ॥ ३ । ४ । १ । १ ।

नपुंसकमित्यर्थः । अर्धं पिप्यत्याः अर्धपिप्यन्ती । एकविभक्तावसशन्तवचन-
मिति । वा । पिप्यन्तीशब्दस्यानुपसर्जनत्वाद्ग ऋस्वः । एकाराधिकरणे किम् ।
अर्धं पिप्यन्तीनाम् । कथं तर्द्धर्धपिप्यन् इति । अर्धानि पिप्यन्तीनामिति
वियङ्गे मा भूत् । खण्डसमुच्चये तु भविष्यति । अर्धपिप्यन्ती च अर्धपिप्यन्ती

'बन्धुनि बङ्गनीहावि'ति तस्मान्नपुंसकमित्युक्तम् । 'अर्द्धपिप्यन्तीति' ।
पिप्यन्तीशब्दस्यैकविभक्ति चेत्युपसर्जनसंज्ञा न भवति एकविभक्तावसशन्त-
मिति वचनात् । 'अर्द्धं पिप्यन्तीनामिति' । न तर्द्धर्दानामिदं भवति
अर्धानि पिप्यन्तीनामर्द्धपिप्यन्त्य इति, नेतदस्मिन्व्यग्रहे भवति खण्डसमुदाये

ओकारो वास्तीत्युत्तरपरभाष्ये ममविभागविषयेऽपि पुस्त्रिङ्गः
प्रयुक्तः । अत्रयववाचो तु पुस्त्रिङ्ग एव ॥

अपूर्पाधमिति । (कै)

समप्रविभाग एव अन्यचापूर्पाधं इत्येव “परवस्त्रिङ्गमिति” सूत्रे
भाष्येऽप्येतत्स्यष्टमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते । अन्यतरस्यां घ-
णापकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये षष्ठीसमासः
सूत्रकृतोऽपिष्ट एव । एवं चारम्भप्रत्याख्यानयोः समफलता । नपुंस-
कघण्णे तु सूत्रेषु निर्देशो लिङ्गाविवचायां ज्ञापकमित्याहुः ॥
भाष्ये

अर्धपिप्पलीनामिति । (भा)

दशानां पिप्पलीनामर्धमित्यर्थः । न च समासे एकत्वसङ्ख्यायाम्
श्रौतुर्गिकत्वात्कथमत्र समासापादनम् एकत्वस्यापि तत्राभानाच्छुद्ध-

१ अ २ । पा ४ । सू २६ ।

चेत्यादि विग्रहात् । एकदेशिनेति किम् । अर्धं पशुर्देवदत्तस्य । देव-
दत्तोऽत्र स्वामी नत्ववचवौति न तेन समासः । पशुना तु स्यादेव । अर्ध-
पशुर्देवदत्तस्मेति । देवदत्तस्वामिकं पशुर्धमित्यर्थः । नपुंसकं किम् ।
ग्रामार्धो नगरार्धः । अर्धमिति निर्देशादेव सिद्धे नपुंसकग्रहणं सूत्रे

भवति अर्धपिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पल्य इति । ‘देवदत्तशब्देन
समासो न भवतीति’ । देवदत्तोऽत्र स्वामी न त्वेकदेशी यत्त्वेकदेशी पशु-
स्तेन भवत्येव समासः । अर्धपशुर्देवदत्तस्मेति, देवदत्तस्वामिकं पशुर्गर्ध-
मित्यर्थः, तत्र समुदायेन सम्बन्धान्नास्ति सापेक्षत्वम् । अर्थं योगः शक्यो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३८६

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(अर्थं नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

पिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्काशयः । इतरोऽर्ध-
पदार्थस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचनं मत्वा पृच्छति

न वा भवतीति ॥ (भा)

अर्थान्तरे भवति न लेतदर्थं इत्याह

भवति यदा (भा)

इत्यादिना ॥

अर्थश्चात्रेति । (कै)

दशानां पिप्पलीनाम् अर्धं पञ्च इत्यत्रार्थः । पिप्पलीनां
प्रत्येकम् अर्धानि बहुनीति तत्रार्थः ॥ भाष्ये

तदा न भवितव्यम् (भा)

इत्यर्थमभिप्रेत्याह

लिङ्गनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमिति लिङ्गत्रयेऽपि
भवति । एतत्सूत्रं परवलिङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ।
अर्धपिप्पलीति कर्मधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि
वर्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तवाप्येवैव गतिः । अर्धा-

उत्तुं, कथमर्धपिप्पली, सामानाधिकरण्या भविष्यति । अर्द्धं चासौ पिप्पली
चेति । ननु च यद्यर्द्धं न पिप्पली अथ पिप्पली नार्द्धम् अर्द्धं पिप्पली चेति
विप्रतिषिद्धं, नास्ति विप्रतिषेधः, समुदाये हि दृष्टाः शब्दा अवयवेऽपि
वर्तन्ते । किञ्च समप्रविभागादन्यत्रार्द्धचन्द्रादावयमेव गतिप्रकारः समप्र-

अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । (कै)

यद्यप्यर्धपदार्यो बहवः तथाप्यर्धशब्देनैकत्वावरुद्धसमुदायस्यैव
भानादिति भावः ॥

तदा कस्मान्नेति । (भा)

समासः कुतो न इत्यर्थः ॥

तिरोहित भेदस्येति । (कै)

तिरोहितावयवभेदस्येत्यर्थः । समूहः समूहिभ्यो भिन्नोऽपीति
भावः ॥

हारः । अर्धहारः । अर्धजरतीयम् । अर्धवैशसम् । अर्धाक्तम् । अर्ध-
विशोक्तमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमासं बाधितुमिदं
सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापौष्टत्वादिति । तथा च कालिदासः
प्रायुक्तं । प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्येति ॥

विभागेऽपि तथास्तु, इदं तर्हि प्रयोजनं समप्रविभागे षष्ठीसमासो
माभूदिति, इच्छते षष्ठीसमासेऽपि, तथा च भगवान्पिङ्गलनागः प्रयुक्ते,
स्वराज्ञं चार्थाज्ञमिति । एवं तर्हि गौणत्वात्सामानाधिकरण्यास्य विशेषण-
समासो न किल स्यादित्ययमारम्भः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६१
(अ. २ । पा. २ । आ. १) (द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतर-
स्याम् २ । २ । ३ ।)

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतर- स्याम् । २ । २ । ३ ॥

नान्तरीयकतयेति । (कै)

तन्निष्ठानुगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भावः ॥

स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यत इति । (कै)

वारद्वयज्ञापितं दृढसंस्कारजननद्वारा शीघ्रं स्मरणाय इत्यर्थः ।
विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भावः ॥ सामान्येऽवयवा-
भावादाह

सामान्याश्रयसमूहेति । (कै)

“षष्ठी” इत्यादिना सामान्यशाल्त्वेण विहितेत्यर्थः ॥

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ॥ एतानि एकदेशिना सह
वा प्राग्वत्सुकेकं चेद् द्रव्यम् । द्वितीयं भिक्षायाः द्वितीयभिक्षा । भिक्षा-
द्वितीयम् । द्वितीयभिक्षा । भिक्षाद्वितीयमित्यादि । एकदेशिना किम् ।
द्वितीयं भिक्षाया भिक्षकस्य । एकाधिकरणे किम् । द्वितीयं भिक्षा-

“द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम्” ॥ ‘अन्यतरस्यां ग्रहणा-
त्सोऽपि भवतीति’ । ननु च पूरुषप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयस्तत्र पूरुषा-
ण्यनुहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्यं, तदापि ‘पूरुषाङ्गागे तौयादनि’ति

प्रतिनियत इति । (कै)

“अर्धम्” इत्यादि शास्त्रेण विहितः ॥ भाष्ये

अवयवविधाविति । (भा)

तद्विषये नोत्सर्गप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥

न्यायादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायादित्यर्थः ॥

विरोधाद् (कै)

इत्यादि । तदुभयमन्वे हि बाध्यबाधकभावः । प्रकृते चोभय-
रथभावान् तदभाव इति वार्तिकमतेनेदं प्रयोजनमुक्तमित्यन्वयः ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

“सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति” इति तदुक्तेरिति भावः ॥
नन्वीदृशं दधिदानं तक्रदानस्य निवर्त्तकं दृष्टं तत्र ह्येकफलतास्ति
न च सा प्रकृते इत्यत आह

याम् । स्यादेतत् । पूर्वोक्तत्रवदिदमपि प्रत्याख्यायताम् । तथा हि । समु-
दायशब्दस्यावयवे वृत्तौ कर्मधारयेण द्वितीयाभिच्चेत्यादि सिद्धम् । भिच्चा-
द्वितीयामित्यादि तु षष्ठीसमासेन सिद्धम् । मैवम् । पूरणेति षष्ठीसमास-
निषेधात् । सिद्धान्ते त्वस्मिन् सूत्रेऽन्यतरस्यां षष्ठीसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठी-

स्वार्थिकोऽन्वयः क्रियते तदापि पूरणगुणसहितार्थत्वार्धशब्दस्य प्रत्येक-
मभिसम्बन्धात्पूणार्थषष्ठी न तु तदधिकारविहितप्रत्ययषष्ठीमिति भवि-
तश्चमेव प्रतिषेधेन तत्कथं सोऽपि भवतीत्याह । ‘पूरणगुणेत्यादि’ ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६३

(अ. २। पा. २। आ. १)

(द्वितीयद्वितीयवचनार्थतुल्याख्यन्तर-
स्याम् । २। २। ३।)

अर्थाभिधाने इति ॥ (कै)

प्रतिपत्तिः । (कै)

प्राप्तिः । वस्तुतो भाष्यनथे विरोधाभाव इवैकफलत्वाभावेऽपि
बाध इति निरूपितम् आकङ्कारसूत्रे भाष्ये ॥

श्रुतादेशाः श्यन्नादय इति । (भा)

तच्च श्रुतादेशत्वाच्छ्रुतं निवर्त्तयति मित्वादन्यादयः परो रमा-
गमवदिति भावः ॥ भाष्ये

यचोत्सर्गापवादमिति । (भा)

यचोत्सर्गापवादं महाविभाषाविकल्पितं तत्रेति पाठान्तरम् ।
“अस्माद् पूर्वपदादा” इत्यतो डौप् डौष्विधौ वा इत्यनुवृत्ति-
रिति पाठः । उत्सर्गापवादयोर्दभयोरपि वैकल्पिकत्वं दर्शयितुं
डौष् डौब् विधौ इत्युक्तम् ॥

वार्त्तिककारस्येति । (कै)

यदि त्वसंयोगोपधाद् इत्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति
वार्त्तिकाशय इति भावः ॥

समासो लभ्यते । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धेः । नन्वेतत्सूत्रं विनापि
पूरुषाद्भाग इति स्वार्थेन्प्रत्ययं कृत्वा तदन्तेन षष्ठीसमासं कर्षिष्याम इति
चेन्न । तत्रापि प्रतिषेधसाम्यात् । पूरुषोत्थञ्च हि अर्थग्रहणं न तु पूरुषा-
धिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । अर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् । स्वार्थि-

वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात् षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्यां ग्रहण-
मिति भावः । पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तं,

(द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याख्यानतर-

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

स्याम् । २ । २ । ३ ।)

डौष एव त्वनुदात्वविधाने इति । (कै)

डौवादेशद्वारेत्यर्थः ॥

नित्ये स्वरमात्रविधाने (कै)

इत्यस्यापि स्वरमात्र फलके डौवादेशविधाने इत्यर्थः । नित्यं वाग्रहणाननुवृत्तेः । तदनुवृत्तौ हि पक्षे डौष् श्रवणं स्यादेवेति भावः ॥ भाष्ये

इदं तर्हि प्रयोजनम् अर्धपिप्पली (भा)

इत्यादि “परवस्त्रिङ्गम्” इति सूत्रस्य भाष्येणोदं विरुध्यते । तत्र हि एकदेशिसमासो नारभ्यते कथमर्धपिप्पलीति समानाधिकरणो भविष्यति । अर्धं चासौ पिप्पली चेति । न चैकदेशिसमासारम्भे षष्ठी समासस्य तेन वाधो भवति । अन्यथा षष्ठीसमासोऽपि प्राप्नोति । इत्यते षष्ठीसमासोऽपि । अप्रुपाधं मया भक्षितं लब्धं मया ग्रामार्धम् इति । एवं पिप्पल्यर्धम् इत्यपि भवितव्यमित्युक्तं तस्माद् यथाश्रुतसूत्रमते एकदेश्युक्तिरियम् ॥

काश्च प्रकृत्यर्थेनार्थवन्त इति अन्नन्तस्यापि पूग्ग्यार्थतास्येवेति भाष्ये स्थितम् । अत एव “तान्युच्छ्वषष्ठाङ्गितसैकतानी”त्यत्र (रघुवंशपञ्चम-सर्गस्य ८ श्लोकः) समासः प्रामादिक इत्याहुः । वस्तुतस्तु परवस्त्रिङ्गमिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्रामेत्यादिवाचिकं पूर्वापरत्वादित्रिङ्गुत्री च भाष्ये प्रत्याख्याता । तथा च भिक्षाद्वितीयादिसिद्धये संज्ञाप्रमाण-

यद्वा सत्यस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वम-विशिष्टमिति मत्वा तथोक्तम् । अयमपि योगः शक्योऽवक्तुं, कथं, सम-दायावयवयोरीपचारिके सामानाधिकरण्ये सति द्वितीयभिक्षादिसिद्धं

उन्मत्तगङ्गम् अव्ययीभावेनेति । (भा)

यद्यपि वाक्येन संज्ञानवगमात् सोऽव्ययीभावो नित्यसमास-
सदृशः । तद्वत् समासान्यूनार्थकवाक्याभावात् तथापि वापदं तत्र
सम्बध्यत एव । अत एव वाक्यं भवत्येव । अत एव “संज्ञायामि”ति
समासविषयेऽपि वाप्यामशो वाप्यश्च इति वाक्यं भाष्याद्युक्तं संगच्छत
इति भावः ॥

पूरणाधिकारेति । (कै)

पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादित्यभिमानः ॥ पर्यवसन्नशब्दं व्याचष्टे

अनाव्यवहितमिति । (कै)

स्वरभेदप्राप्तमिति थावत् ॥

न तु तदधिकारेति । (कै)

एवं सूत्रे विनिगमनाविरहाद् भाष्यप्रमाण्याहान् प्रत्ययान्तानां
केवलानां च द्वितीयादीनां ग्रहणं भिन्नासम्बन्धित्वसंख्यापूरण-
मित्यर्थः ॥ भाष्ये

एवं तर्हीति । (भा)

अन्यतरस्यामित्येतत् सामर्थ्यात् पूरणेति प्रतिषेधो नेति भावः ॥

त्वादिनिर्देशानां सामान्यापेक्षयापकताश्रयणौघा पूरणेत्यादिनिषेधो ऽनित्य
इति । एवञ्चोच्छ्वस्येत्यपि साध्विति दिक् । तुरीयस्यापीष्यत इति ङिति-
काशः । एतच्च भाष्यादौ नास्ति ॥

सुस्थार्थद्वयौ षष्ठीसमासे तु भिन्नाद्वितीयमित्यादि भविष्यतीति, नैतत्सु-
पृथते, अनेनैव खल्वन्यतरस्यां ग्रहणेन षष्ठीसमासः प्राप्यते कथमस्मि-
न्योगेऽसति भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

अथमप्युच्यते (भा)

इत्यादि । उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वा-
दित्यर्थः ॥ “द्वितीयया” इत्यत्र प्रसङ्गे उद्देश्यासन्निधानं चकारेण
व्यवधानं चेति भावेनाह

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ एतौ द्वितीयान्तेन सह प्राग्वत् । पक्षे
द्वितीयाश्रितेतिसमासः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविकः । जीविकाप्राप्त
इति वा । व्यापन्नजीविकः । जीविकापन्नः । यद्यपि प्राप्ता जीविका वेनेति
कृत्वा कर्मणि क्लान्तेन बज्जरीहौ प्राप्तजीविक इत्यादि सिध्यति । तथापि
समासान्तोदात्तार्थं वचनं प्राप्तमुख इत्याद्यर्थश्च । इह हि बज्जरीहौ जाति-
कालसुखादिभ्य इति निष्ठायाः परनिपातः स्यात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया

“प्राप्तापन्ने च द्वितीयया” ॥ ‘प्राप्तजीविक इति’ । एकविभक्तौ-
त्युपसर्जनत्वाद्ब्रह्मत्वम् । प्राप्ता जीविका वेनेति कर्मणि क्लान्तेन बज्जरीहा-
व्येतित्विद्धं, समासान्तोदात्तत्वार्थं तु वचनम् । इह प्राप्तमुखः प्राप्तदुःख
इत्यादिषु जातिकालसुखादिभ्य इति प्राप्तापन्नयोः परनिपातप्रसङ्गश्च । इह
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तापन्नस्यार्थं समासो भवति, प्राप्ता जीविकां

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३६७
(अ. २ । पा. २ । आ. १) (प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ।)

सौचत्वाच्चेति ॥ (कै)

सूचारम्भ इति ॥ (कै)

“द्वितीयाश्रित” इत्येव सिद्धे एतत् मामर्थ्यादिति भावः ॥

स्त्रिङ्गविशिष्टेति । (कै)

एकादेशस्य पूर्वान्तलादित्यपि बोध्यम् ॥

प्राप्तशब्दस्याप्ययं समासः । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकेति । नन्वेक-
विभक्तौपुसर्जनतया जीविकाशब्दस्य ऋखोऽस्तु नाम । प्राप्ताशब्दस्य तु
कुतः स । अत्र भाष्यम् । अचेति पूर्वपदस्याकारोऽपि सूत्रेऽस्मिन्
विधीयते । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रसङ्गस्यानुमानादिति प्राप्तापन्ने
समस्येते । अ च अत्वं च भवति प्राप्तापन्नयोः । सौचत्वाच्च प्रकृतिभावो
नेति भाव इति प्राश्नः । वस्तुतस्तु द्वितीयेत्यस्यानन्तरमकारप्रसङ्गो बोध्यः ।
एवं हि प्रकृतिभावप्रसङ्ग एव नास्तीति बोध्यम् ॥

प्राप्तजीविका इति, पुंवद्भावो वक्तव्यः । भाष्ये त्वकारः पूर्वपदस्य विधीयत
इत्युक्तं, चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रसङ्गोऽनुमीयते सौचत्वाच्च निर्देशस्य
प्रकृतिभावाभावः, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन स समस्येते अ च अत्वं च भवति
प्राप्तापन्नयोरित्यर्थः ॥

कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

तत्पुरुषे प्राय उत्तरपदार्थप्राधान्यात् प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

इहेति ॥ (कै)

प्राधान्यमिति । (कै)

एवं च समानार्थत्वभङ्ग इति भावः ॥ ननु चित्रगुरित्यादिवत्
समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यम् एकार्थीभावकृतं स्यात् तच्चाह

अन्योत्तरेति । (कै)

तद्द्वैधस्यै च भाष्योक्तं किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो
नैकार्थीभावः साध्यः । अत एव तस्य एकार्थीभावकृतविशेषेषु भाष्ये
गणनाभावः ॥

किं प्रधानोऽयं समास इति । (भा)

कालाः परिमाणिना ॥ परिमोयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाण-
न्तद्वाग्परिमाणी । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह कालाः समस्यन्ते स
तत्पुरुषः । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । ननु जातो देवदत्तः तस्य च
दिष्ट्यादिपरिच्छेदकं न तु कालः । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति

“कालाः परिमाणिना” ॥ ‘सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति’ । परि-
माणमपेक्ष्य परिमाणी भवति नान्यथेतत्सामर्थ्यं, तत्र च यद्यपि कालः
प्रस्थादिवत्सर्वतो मानं न भवति तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्यु-

(अ. २ । पा. २ । षा. १) (कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

समासपदं विग्रहपरमपि उत्तरपदार्थप्रधान इत्युत्तरमप्युभय-
साधारणम् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति
षष्ठ्यनुपपत्तिः । विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वृत्ति-
विग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थबोधकत्वविव-
क्षायां विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्तेः ।
अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य
भाष्येऽसंगत्यापत्तेः । मम तु न दोषः । विग्रहेऽपि तस्यैव प्राधा-
न्येन तत् स्थितिवत् समासे विशेषोत्तरषष्ठ्या तत्सम्भव इत्याशयात्
सम्बन्धस्याशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरम् ॥ भाष्ये

यैवासावन्तर्वर्त्तिनीति । (भा)

उत्तरपद इति शेषः ॥

योऽसाविति । (भा)

परिच्छेद्यपरिच्छेदकलरूपः ॥

चेत् । सत्यम् । साक्षात्क्रियां परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्वारा देवदत्तं परि-
च्छिनत्ति यस्य हि जननादूर्ध्वं मासो गतः स मासजात इति व्यवह्रियते
तत्र व्यवहारकालजननक्षणयोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि
परिच्छिनत्येव । विग्रहे षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि वृत्तौ प्राधान्यमिह बोध्यम् ।
दण्डौ चित्रगुरित्वादाविव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यामेनैव एकार्थभावा-
द्यते । 'मासो जातस्येति' । कस्य पुनरर्थं मासः परिच्छेदको न तावज्जा-
तस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं न तु मासः, नापि जननक्रिया, तस्या
एकक्षणभावित्वात्मासेन सम्बन्धाभावात् । उच्यते । जननक्रियावधिर्मासेन
परिच्छिद्यते, मासो जातस्येति, कोऽर्थः, जननक्रियाया ऊर्द्धमस्य मासो

(अ. २ । पा. २ । अ. १) (कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

स समासे इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजको न भवतौत्यर्थः । तदाह

अभिहित इति । (भा)

षष्ठ्यप्रवृत्तौ निमित्तमिदम् । समासेनाभिहितो यतः अत
एवान्तर्भूतः ॥ प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह

प्रातिपदिकार्थे इति । (भा)

हि यतोऽभिहितस्तत एव प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इत्यर्थः ।
अन्यथा पचतीत्यादौ कर्त्ताभिधीयमानो गुणभूतत्वादन्तर्भूतोऽपौति
तचापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम् । अनभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति
तात्यर्थ्यम् ॥

अन्तर्भावादिति । (कै)

सम्बन्धिविषयकोपस्थितिषयत्वादित्यर्थः ॥

अनुद्भव एवेति । (कै)

पृथगुपस्थित्यविषयत्वसम्बन्धित्वमनुद्भवः ॥

भ्युपगमात् । तथा च हरिणा । क्व चिद् गुणप्रधानत्वसर्धानामविवक्षित-
मित्युपक्रम्य,

आख्यातं तद्वितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विषयैः ॥

इति, वदता आक्षिप्तवैयाकरणद्युदाहरणानि स्पष्टीकृतानि । तथा

जातः, अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत्, अनेन प्रकारेण मासो जातस्य
परिमाणं, यथा मासे देयमृगमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते ।

(अ. २ । पा. २ । षा. १) (काणाः परिमाणिवा । २ । २ । ५ ।)

‘प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । (कै)

षष्ठीप्रतिबन्धद्वारा इत्यर्थः ॥ ननु पक्ष इत्यादौ तत्त्वैक्यभि-
धीयमानं कर्मादिकर्षाभिहितमित्युच्यते नैष तथासम्बन्धत्वेनाभावा-
दत आह

गुणभावेनेति । (कै)

सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यर्थः । सम्बन्धविषयकोपस्थिति-
विषयत्वमेव गुणभाव इत्याहुः ॥ ननु

क्वचिदन्तर्भावमिति । (कै)

न सम्बन्धविषयकोपस्थितौ विषयो भवतीत्यर्थः । उभयोः
पृथगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भवादिति भावः ॥

विवक्षितोऽर्थ इति । (कै)

कियान् कासोऽस्य जातस्य इति प्रश्ने जातस्य मास इत्युत्तरे-
णैवाकाङ्क्षा शान्तिः । न तु मासस्य जात इति उत्तरेणेति स एव
विवक्षितोऽर्थः स च न ततः प्रतीयत इति भावः ॥

१ उपसम्बन्धकैयटे तु “प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम्” इति पठोऽस्ति ॥

स मासजात इत्यस्य मासप्राग्भावविजननाश्रय इत्यर्थः । अत एव मास-
जातो दृश्यतामित्यादिक्रियायोगो जातस्यैव भवति न तु अर्धपिण्य-
ल्यादाविव पूर्वपदार्थस्य । द्यहजातः । हयोरङ्गोः समाहारः । राजाहः
सखिभ्यश्च । नसंख्यादेः समाहार इत्यङ्गादेशप्रतिषेधः । कथन्तर्हि

‘मासजात इति’ । यथा गावोऽस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्ट-
स्यापि तदतो षष्ठी प्राधान्यं, तत्त्वस्य हेतोः, अभिहितः षष्ठीर्गोऽन्तर्भवतः
प्रतिपदिकार्थः संपन्न इति, यथा चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः पुरुष इति

(कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. १)

'मास जात इति । (कै)

समासस्य त्वार्थमुत्तरत्वं बोध्यम् ॥ नन्वेवं विगृहे षष्ठीसमासेनैव सिद्धौ सूत्रं व्यर्थम् उत्तरं तु तवेव ममाप्यर्थमेवेति चेन्न । एतद्भाष्य-
प्रामाण्येन परिक्लेशपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिक्लेशबोधकादेव
षष्ठीति स्त्रीकारात् । अवयवावयविनोः समभिव्याहारे यथावयवि-
वाचकादेव तत्रार्थे जातमास इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति । (कै)

यद्यपि एतद्भाष्यात् “तद्वहति” इति सूत्रभाष्याच्च वृत्त्यर्थोप-
दर्शके विगृहवाक्येऽपि तत्प्रमानेन विषयतेति लभ्यते । तथाप्यत्र
वाक्यपदमर्थबोधाय प्रयुक्तस्तत्रवाक्यपरमिति बोध्यम् । भाष्ये-
ऽप्येवमेव ॥

सत्ताया नित्यत्वादिति । (कै)

नित्यत्वमत्र परिक्लेशकालाधिककालस्याथिलं बोध्यम् ॥

१ “मासस्य जातः” इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ ॥

द्वयज्ञात इति । उच्यते । नायं समाहारे द्विगुः किन्तूत्तरपदे द्वे अह्नौ
जातस्य यस्येति त्रिपदतत्पुरुषाभ्युपगमात् । ननु सुप्सुपेत्वेकत्वस्य विवक्षि-
तत्वात्त्वधमेतदिति चेत् । वचनादित्यवेह । उक्तं हि वार्तिककृता । उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमिति ॥ अस्यार्थः । परिमाणिवच-
नञ्जमौहाविति तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तदतो जातस्य वृत्तौ
प्राधान्यं ब्रूयर्थं, तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातेऽस्यैव
भवति न पुनरङ्गपिप्यल्यादिवत्पूर्वपदार्थस्य । ‘द्वयज्ञात इति’ । इयो-

इत्यभिप्रायेणेति । (कै)

जातसम्बन्धीकालो मास इत्यभिप्रायः ॥ भाष्ये

वदराणामिति । (भा)

देवदत्तसम्बन्धिवदराणामित्यर्थः ॥

कालशब्देनेति । (कै)

कालपरिमाणमिति षष्ठीतत्पुरुषः ॥ अत्र व्याख्यानि वार्त्तिकस्य-
कालपदार्थयोः स्वरसत ऐक्यं प्रतीयमानं भव्यते इत्यत आह

अथवेति । (कै)

अत्र पक्षे कालपरिमाणमिति वङ्गप्रौहिः ॥

तद्यस्येति । (कै)

तत् कालसमानं जातमपि प्रतीतिजननक्रियापरिच्छेदद्वारा
इत्यर्थः ॥

तरुत्वणेति । (कै)

पदार्थानामनन्यथासिद्धवृथ्यपेक्षयानुमेयः काल इति भाष्या-
शय इति भावः ॥

नेनोत्तरपदेन द्विगोः सिद्धये समासो वक्तव्यः । अर्थाद् द्वयोर्युगपदिति
गम्यते । तथा च वचनाद्ब्रह्मणामप्ययं तत्पुरुषो भवति एवं द्वौ मासौ जातस्य
पूर्वयोन्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विगाविति पूर्वपदप्रकृतस्वरौ भवति द्वयो-

रङ्गोः समाहारः 'राजाहः सखिभ्यष्ट्' 'न संख्यादेः समाहार' इत्यङ्गा-
देशस्य प्रतिषेधः । कथं तर्हि द्वाङ्गजात इति, दे अङ्गनी अस्य जातस्येति
त्रयाणां पदानां युगपदनेन समासे कृते जातशब्दउत्तरपदे परतः पूर्वयो-

‘प्रत्ययान्तरम् । (कै)

कारणान्तरम् ॥

तस्यैकत्वादिति । (कै)

अखण्डकाष्ठाभिप्रायमिदम् । वस्तुतस्तु एकत्वे तस्य कार्य-
वैचित्र्यनियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्योक्तस्य चणानुपपत्त्या चण-
धारारूपः कालः इति युक्तं चणानां चाशुविनाशित्वात् । कथम-
हरादिविभाग इति चावतरणं युक्तं कैचटेऽपि नित्यः । प्रवाह-
नित्यतया एकः समूहरूपेण विभुः चणस्य विभुत्वात् । तस्य समूह-
स्येकत्वाद् इत्यर्थ इत्यन्ये ॥

इत्याहेति । (कै)

इति हेतोराह इत्यर्थः ॥ भाष्ये

तस्यैवेति । (भा)

बुद्धिविषयचणसमूहस्येत्यर्थः ॥

क्रिययेति । (कै)

क्रियासमूहेनेत्यर्थः ॥ नन्वौपाधिकत्वेऽपारमार्थता स्यादत आ

१ “प्रत्ययान्तराविशेषेऽपि” इत्यस्ति ॥

मांसयोः समाहारो द्विमासम् । पात्रादिः, द्विमासं जातस्येति तु विद्वत्
समासे क्रियमाणे सति शिशुत्वात्समासात्कोदात्मत्वं स्यात् । स्यादेतत्
यावद्वषणं वाचनिकमिति परिमाणिमात्रेण त्रिपदतत्पुत्रस्यः । अन्यत्र तु

द्विगुर्भविष्यति । ननु च ‘सुप्तये’ त्वेकत्वसंख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्दशो
समासो न बह्वर्गा युगपत् । उच्यते । बह्वर्थात्तैतद् उत्तरपदेन परि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४०५
(अ. २ । पा. २ । व्या. १) (कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

परोपाधिकं श्वेति । (कै)

अवहारमात्रस्यैवाधिकत्वाद्यावदाधं प्रामाण्यमङ्गीकार्यमिति
भावः ॥ अचार्थं वृद्धसम्पत्तिमाह

'तथाचेति ॥ (कै)

तस्य (हरिः)

क्षणसमूहरूपकालस्य ॥

आत्मा । (हरिः)

स्वरूपम् ॥

धर्मान्तराश्रयैः । (हरिः)

१ तथाचोक्तं हरिणा -

तस्यात्मा बह्वधाभिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयैः ।

न हि भिन्नमभिन्नं वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न युक्तो नापि चासितः ।

इत्यात्मा स तु संसर्गादेवं रूपः प्रकाशते ॥ २ ॥

संसर्गिणान्तु वे भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ।

संभिन्नस्त्वैर्यवस्थानां कालो भेदाय कल्पते ॥ ३ ॥

द्विपदं श्वेति स्थितम् । तथा च कथं "त्रिकोकनाथेन सतां मलद्विधं" इति
कालिदासः । "नवरससचिरमिति" च काव्यप्रकाशकारः । इह हि त्रिको-
कनवरसशब्दयोर्न तावद्विशेषणं विशेष्येति समासः । दिक्सङ्ख्ये संज्ञा-

माणिना द्वयोः समासवचनमिति परिमाण्यवचनेनोत्तरपदेन द्विगोः सिद्धये
समासो बह्वचः, अथ द्वयोर्युगपदिति गम्यते, तस्मादवचनाद्बह्वनामप्यथं

(काणाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. १)

धर्मी । सूर्यः । तद्वृत्त्यन्तरं धर्मान्तरं धर्मविशेषः क्रियारूपः स
आश्रयो येषां तैः क्रियाश्रितैः । भेदैः । विशेषैः । बद्धधा अहरादि-
भेदेन न केवलं कालस्यैव भेद औपाधिकः किं तु सर्वस्थापीत्याह
न हीति ॥ (हरिः)

भेदाभेदौ । एकत्वानेकत्वे । शुक्लत्वकृष्णत्वे । इत्यादिष्वसर्वमपि न
कस्य चित् स्वाभाविकमित्यर्थः । तदुक्तं न हि गौः स्वरूपेण गौः
नायगौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौरिति । किन्त्वौपाधिकमेव इत्याह
द्रव्यात्मेति । (हरिः)

द्रव्यपदार्थस्तत् तत्संसर्गादेकत्वानेकत्वादिना व्यवहारविषय
इत्यर्थः । एवं च ब्रह्मैव कल्पित तत्तत्पदार्थसंसर्गादभेदैकत्वानेकत्व-
शुक्लत्वकृष्णत्वादिना भासते इति भावः । वस्तुतस्तत्तु सर्वधर्मविनि-
र्मुक्तमिति बोध्यम् ॥ प्रकृते आह

संसर्गिणां त्विति । (हरिः)

आदित्यक्रियादीनां ये भेदा विशेषास्ते एव तस्य कालस्य
विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यर्थः । तैर्भिन्न स्वरूपः

यामिति नियमात् । नापि समाहारे द्विगुः । द्विगोरिति डौप्प्रसङ्गात् । न
च पात्रादित्वं कथ्यम् । त्रिलोकौति प्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । तथा च परि-
शेषात्त्रिपदत्वपक्ष एवावशिष्यते द्विमासजातः । त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्दे

समसो भवति । एवं द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजातः त्रिपदे तत्पुरुषे जात-
शब्दोत्तरपदे परतः पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विमावपि पूर्वपद-
प्रकृतिज्ञरो भवति । द्वयोर्मासयोः समाहारो द्विमासं, पात्रादिः, द्विमासं

(अ. २ । पा. २ । आ. १) (कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

कालो व्यवस्थानाम् अहरादिव्यवहाराणां भेदाय विशेषाय कल्पित इत्यर्थः ॥

क्रियाया एकत्वादिति । (कै)

गच्छतीत्यादितस्तथाप्रतीतेरिति भावः ॥

आख्यातेन त्विति । (कै)

स्वतो निवृत्तभेदैवेत्यर्थः ॥ अन्ये तु दिनपर्यन्तस्थायिक्रियानु-
पलम्भात् प्रश्नः

कथेति । (भा)

आदित्यगत्येति उत्तरम् । तस्मिन्मसमूहस्य तावत्कालं धारा-
रूपेणानुसूतत्वादित्यर्थ इत्याहुः ॥ ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव
कालस्य न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्वं द्रव्यस्य हि वितस्थायैव परि-
च्छेदकमत आह

जातस्य जननक्रियावधिरिति । (कै)

मासो जातस्य इत्यस्य जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जात
इत्यर्थ इत्यभिप्रायः । एवं च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरि-
च्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् ॥ मासस्य परिच्छेदान्तरमुक्तं निरा-
करोति

उत्तरपदे परतः स चोक्तरीत्यादुष्ट एवेति । अत्रोच्यते लोकशब्दोऽत्र समु-
दायपरः । तथा च व्यवयवो लोक इति मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । इदञ्च

जातस्येति विग्रह समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तीदात्तत्वं
स्यात्, इह मासौ जातस्य मासा जातस्येति द्विवचनवहुवचनान्तानामर्थं

(कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. १)

न च मासेति ॥ (कै)

चिंशद्रात्र (कै)

इति बङ्गव्रीहिः । यद्यनाभवत् पृषोदरादित्वेनाकारान्ता-
समूहोऽन्यपदार्थः । समाहारद्विगौ “संख्यापूर्वं. रात्रं क्लौवम्” इति
नपुंसकतापत्तेः ॥ *

न च कालसामान्यमिति । (कै)

तस्य नित्यत्वाद्विभुत्वाच्चेति भावः । क्षणपक्षे तद्वाराऽविच्छेदेन
तस्यानन्तत्वादर्परिच्छेद्यत्वमिति भावः ॥ युक्तान्तरमप्याह

न यत्क्षन्तरस्येति । (कै)

एवं च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्वं वाच्यमिति तद्वारा
जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भावः ॥ ननु संख्याविशेषैकत्वावगतिरिति
न इत्यत आह

एकत्वं त्विति ॥ (कै)

तथाभूतत्वात् । (कै)

मित्यतपरिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात् । अन्यथा जातस्य अस्य
क्रियान् काल इति प्रश्नेऽस्योत्तरत्वं न स्यादित्यर्थः ॥ अन्वेवं सति
तात्पर्यं द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह

“द्विगोलुंगनपत्य” इत्यत्र भाष्य एव स्पष्टम् । त्रयाणां लोकनाथ इति वा ।
नवरसा चासौ वचिरेति बङ्गव्रीहिसंज्ञः कर्मधारयोऽपि सुवचः । प्रकृतमनुस-
समासो भवति, वृत्तौ विभक्तौ निवृत्तायां द्वित्वबङ्गावगतौ प्रमाणाभावाद्
अभेदैकत्वसंख्याप्यत्र न भवति शुद्धमेव त्वेकत्वं गम्यते, यत्र द्वयोर्बङ्ग,

बहिरङ्गेति ।

दित्वादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

शौर्पिक इति ।

परिमाणमङ्गपरिमाणत्वम् । उपाधिमाश्रित्य संख्या । एकल-
रूपा । भेदेन । तद्रूपेण । भासते इत्यर्थः ॥ अङ्ग परिमाणवाचक-
स्थले तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि
नैव भासते किन्तु मासत्वेनैकमासस्यैव भागं न त्वमेकस्थानभिधाना-
दिति भाष्याग्रयः । एवं शौर्पिकतावको नादावपीत्यं बोध्यम्
इदमनभिधानम् “समर्थ” सूत्रे (१ । १ । १) उक्तम् । एकार्थीभाव-
कृतविशेषनिरूपणावधरे । तुल्यन्यायाद् “अचग्रज्ञाका” (१ । १ ।
१०) इति सूत्रस्थमेकवचनान्तयोरित्यपि प्रत्याख्यातं बोध्यम्^१ ॥

१ शौर्पिके मासजाते च परिमाणं स्वभावतः ।

उपाधिभूतमाश्रित्य सङ्ख्याभेदेन वर्त्तत इति ॥

रामः । राजपुरुषः इत्यादौ यद्यप्यभेदैकत्वसंख्या भासते तथापि मासजाते
न तथा किन्तु श्रूर्पेण क्रीतः शौर्पिक इत्यत्र श्रूर्पस्यैव मासस्य मुख्यभेदैक-
त्वम् । अङ्गपरिमाणस्य वाचके तथैव व्युत्पत्तेरिति ध्येयम् ॥

वानुस्यूत एकः शब्दार्थस्त्वैवाभेदैकत्वसंख्या मासशब्दस्त्वङ्गपरिमाणमर्थ-
माचष्ट इति द्वित्वबहुत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते स्वतस्त्वेकत्वस्यैवा-
साधारणः ॥

नञ् । २ । २ । ६ ॥

शब्दार्थावगतेर्दृढव्यवहाराधीनत्वेऽपि न्यायव्युत्पादनाय विचार
इत्याह

इहेति ॥ (कै)

प्रक्रियागतेति । (कै)

लिङ्गसङ्ख्यादिषिद्धितदभावरूपगुणदोषेत्यर्थः ॥

असत् सामान्यम् । (कै)

अभावो भेदः तस्यामत्त्वं निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथाहि ।
भिन्नाभ्यां हि धर्मि प्रतियोगिभ्यां स निरूप्यः तत्रायमेव स चेत्
आत्माश्रयः । अन्यस्येदन्योऽन्याश्रयः । ततोयादेरन्यस्य स्वीकारे
चक्रकमनवस्था चेति । तत्रान्तरे स्फुटं सामान्यत्वं च केवलान्वयि-
त्वात् ॥

नञ् । नञ् सुपा सह प्राग्वत् । अत्राक्षयः । अट्फलः । उत्तरपदार्थ-
प्रधानोऽयम् । तथाहि । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तच्चोत्तरपदप्रवृत्ति-

“नञ्” ॥ विभक्तिजनकारयोर्विशेषाभावाद् अकारोच्चारणं, मुपा
नशब्दस्य विशेषात्पामादिलक्षणस्य नस्यासुवन्तत्वादेवाग्रहणं सिद्धम् ।
इहात्राक्षयादिशब्दैः क्षत्रियाद्यभिधानमिच्छते तत्र जातिमात्रपरे ब्राह्मण-
शब्दे न विद्यते ब्राह्मण्यं यस्य सोऽत्राक्षयः क्षत्रियादिरित्यन्यपदार्थप्रधानः

तद् वृत्तिः । (कै)

तद्वद् वृत्तिः । एवं च ब्राह्मणभिन्न इत्यर्थः फलितः ॥

दुरुपदेशः (कै)

अमुभिन्नवकाशे ब्राह्मणमित्यादिः ॥

मिथ्याज्ञानम् (कै)

प्रकारान्तरेण भ्रमः । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यन्तस्य स्वाभाविकी निवृत्तिर्मुख्यब्राह्मण्याभावो द्योत्यते इति वक्रोक्त्या आरोपिततदन्ताद्योतको नञ् इत्युक्तं भवति ॥

यद्यपीहेति । (कै)

इह सूत्रे ऽत्रार्थं तत्पुरुषसंज्ञेति न निर्दिष्टमित्यर्थः ॥

यदि च नञेति । (कै)

यदि नञा ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यते स्वार्थप्रतिषेधे रूपाभावविग्रिणो बोध्यते तदाभावप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थं सर्वात्मना ब्राह्मणेतरव्यावृत्तस्य नञर्थस्याभावात् किं निरूपितं परिच्छेद्यत्व-

१ उपलब्धकैयट पुस्तके “तद्वृत्तिः” इति पाठो नास्ति ॥

निरुद्धम् । तथा चारोपितं यद् ब्राह्मणत्वं तद्विग्रिण्ये समासः शक्तो विशेषणविशेष्ययोः संसर्गन्वागेप एव तेन ब्राह्मणाभिन्नत्वबोध आर्थः । अतः समासो भवति तत्र नाप्राप्ते ब्रह्मब्रह्मद्वारास्मादनेन तस्य बाधनाद्ब्राह्मणको देश इत्यपि न सिद्धानि, न हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वर्थं समासो न तद्विच्छिद्येति नियामकमस्ति, इह चावर्धा हेमन्त इति हेमन्तस्य यद्वचने तत्समासस्य प्राप्नोति, लिङ्गे तु पर्यवलिङ्गमिति वचना-

रूपप्राधान्यं स्यात् । अभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वात् ॥
तदेवाह

तद्गतविशेषावचनान्नजनर्थक एवेत्यादि ॥ (कै)

नन्वनर्थकत्वे साधुत्वं न स्यादत आह

अन्वास्थानाञ्छीति ॥ (कै)

द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरिति । (कै)

उपमितसमासः समानलिङ्गयोरेवेति भावः ॥

अब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यतीति । (कै)

नहि प्रवृत्तिनिमित्तमाचनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवायं समामो
न तद्विष्टेष्वित्यत्र नियामकमस्तीति भावः ॥

'नञोऽस्त्यर्थानामिति (वा)

तत्सूत्रस्यवार्त्तिकाद्विषयविभागो लभ्यते । 'एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ्-
समासपक्षणास्त्रिङ्गाञ्जिति सूत्रविहितसमासे उपसर्जनत्वप्रयुक्त-

१ अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । २४) इति सूत्रस्यवार्त्तिकम् ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३२ ॥

एवानुपसर्जनत्वादतस्मिन्नित्यादिसर्वनामकार्यनिर्वाहः । स्यादेतत् । विघ्ना-
नामभावो ऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथयौभावस्तु निर्म-

होषाभावः । इह च असोऽसर्वस्मै इत्युत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वान्यदादिकार्यं
सर्वादिकार्यं च न स्यात्, यदा त्वसत्यामान्यवर्तमानो गञ् ब्राह्मणादिभिर्विशे-
ष्यते ब्राह्मणत्वेनासत्कथान्तरेण तु सन् क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति तदा
पूर्वपदार्थप्रधानं तत्र नञर्थस्य प्राधान्यात्संख्यायोगः समासस्य न स्यात्, वाच-

कार्याभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥ ननु नञः पाठेऽपि तदन्तला-
भावादव्ययत्वाप्राप्तिरित्याह भाष्ये

पाठेनापीति । (भा)

एवं च नञः पाठेनाव्ययतया तदर्थस्य लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वेन
समासेऽपि तदर्थस्य प्राधान्ये स न स्यादिति भावः ॥ भाष्ये

नेदं वाचनिकम् । (भा)

नेदं वचनाप्रयोज्यमित्यर्थः । कैयटेऽपि “प्रथोजनमि”ति
करणे ष्युट् ॥

ब्राह्मणाभावस्येति । (कै)

ब्राह्मणभेदस्येत्यर्थः ॥

गुणत्वादिति । (कै)

आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् ॥

तद्युक्तेति । (कै)

तद्युक्तद्रव्ये ऽभेदेनान्वयित्वादित्यर्थस्तद्वक्ष्यति

त्तिकमित्यादौ सावकाशः । मैवम् । उत्तरपदार्थप्राधान्यं ग्वाम्यं प्रवृत्तेः ।
उक्तं हि प्राक् । अथयोभावादिसंज्ञाव्यवहारेण पूर्वाचार्योक्तार्थनिय-

निकी तु परवक्त्रिङ्गता भवतु । स्यादेतत्, शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थं
वाक्ये नञाशब्दे समासे तु सत्त्वरूपं, तेन सिद्धः संख्यायोगः, ग्वमप्यपवादे-
नानेवाथयोभावस्य बाधादमत्तिकमिति न सिद्ध्यति तस्य तु निर्मत्तिक-
मित्यादिश्रवकाशः, असौ ऽसर्वस्मा इति च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धिः, अस्तु

यदसौ द्रव्याश्रित इति । (भा)

भाष्ये अयं भावः । भेद एव नञर्थः तस्य चाश्रयेण गुणस्त्वेव तादात्म्यं सम्बन्धः । अत्राद्वाच्यः चक्षियः ब्राह्मणभेदः चक्षिये इत्युभयविधव्यवहारदर्शनात् ॥

गुणवचनानाम् (भा)

गुणोपमर्जनद्रव्यवाचिनाम् ॥

आश्रयतः । (भा)

आश्रयविशेषतो लिङ्गवचनानीत्यर्थः । जात्याश्रयबोधकानां तु नियतलिङ्गतैवेति भावः ॥

इह त्वाश्रयेति । (कै)

साक्षात्लिङ्गसङ्ख्यानाश्रयत्वमेवामन्वमिति भावः ॥ भाष्ये

यदसौ द्रव्यं श्रित इति । (भा)

यद्रव्यान्वयीत्यर्थः ॥ उत्तरपदार्थप्राधान्यपरिग्रहस्तुल्यविकल्प-
भिप्रायेण न भवतीत्याह

अत्रापीति ॥ (भा)

मोऽप्युत्सर्गतः स्त्रीः क्रयत इति । नन्वेवमनुपलब्धिरित्यादौ का गतिः ।
षट्शु । रत्नोद्वागमलध्वसन्देहा इति भाष्यप्रयोगात्पक्षे तत्पुरुषोऽपीष्यते ।

तर्हीत्रोत्तरपदार्थप्रधानः, यद्येवमब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति, यद्युत्तर-
पदार्थप्रधानता तत्र हेतुरिहापि तर्हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्या-
नयनं प्राप्नोति, अस्त्यत्र विशेषः, राजा विशेषकः प्रयुज्यते, इहापि तर्हि
नञ् विशेषकः प्रयुज्यते, कथं नञ् नाम विशेषकः स्यात्, अनयतगुणस्य

अव्ययीभावस्येति । (कै)

परेतु नञा स नेष्ट एव । 'असंहितमित्यचारोपितं संधानम् । परः संनिकर्षस्तदभावादद्भुतायां वृत्तौ संहितासंज्ञाप्रयुक्तं कार्यं न प्राप्नोतीत्यर्थं इति न दोषः । अत्यन्ताभावार्थकनञः क्रियागुणमाचान्धिलेनामच्चिकमित्यादावसंहितमित्यादावुत्तरपदार्थाभावाप्रतीत्याऽव्ययीभावाप्राप्तेश्च । अनञ्समासग्रहणात् स्थायादिभिद्विरप्युक्तेति तु न्यत्रिकल्प्याभिप्रायेणैव भाष्यम् ॥

अवर्पाहेमन्तः (कै)

इत्यपि प्रतियोगिरूपश्रयगतलिङ्गादिग्रहणात्सिद्धमभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात् । स्वघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चास्यैवाश्रयस्य ग्रहणमन्यथा तद्दोषदूषितपक्षोर्धमाश्रितेऽपि तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः । अथवा पुनरस्त्वत्तरपदार्थप्रधान इति समकक्षतया पदान्तरकथनस्यासङ्गतिश्चेति वदन्ति ॥ अनेकमित्यादौ वचनदोषं तु भाष्यकृदेवाद्ये वक्ष्यति । भाष्ये

१ परः संनिकर्षः संहिता चेद् व्यङ्गतायामसंहितम् (१ । ४ । १०२)
“परः संनिकर्षः संहिता” एतत् सूत्रस्यवार्तिकम् ॥

अत एव भ्रुवादिस्त्रे (१ । ३ । १) “अथानां हतया” इति विगामोऽवसानमिति” (१ । ४ । ११०) सूत्रे तु “ऋङ्गतायामसंहितमिति” (अस्तुतः गुणविशेषप्रतिपादनाय हि विशेषणं प्रवर्त्तत न तदुपघाताय नञा च ब्राह्मणार्थः प्रतिषिध्यमानः सर्वान्नना प्रतिषिध्यत इति कथमसतः प्राधान्यं स्यात्, तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतास्मिन्विषये नञनर्थकोऽन्वाख्यान-

ब्राह्मणमात्रस्येति । (भा)

अभावो नञर्थः । षविशेषणं चेद् अभावप्रतियोगी भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिनस्तादृशभेदप्रतियोगिनी वा ब्राह्मणस्यैवानयनं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥
“मात्र”शब्देन न श्रौचाचारादिहीनब्राह्मणस्य नापि चत्त्रियादेरित्यर्थबोधनम् ॥

राजा विश्लेषक इति । (भा)

यद्यपि पुरुषमात्रस्यैवानयनं दृश्यते न राजविशिष्टस्य तथापि राजसंबन्धिन एवानयनं न यत्किञ्चित्संबन्धिन इति राजा पुरुषस्य विश्लेषक इति भावः ॥

नञ्विशिष्टस्येति । (भा)

नञ्योत्पारोपितब्राह्मण्यविशिष्टस्येत्यर्थः ॥

कः पुनरिति । (भा)

अभावस्यैव नञर्थत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदार्थव्यतिरिक्तः कोऽभौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदार्थ इत्याशयः ॥ ननु नञर्थस्य

परःसन्निकर्षः संहिता । १ । ४ । १०६ । इति सूत्रे उक्तपाठोक्ति (द्विधापि भाष्यवार्तिकयोः प्रयुक्तम् । यद्वा । अनुर्यंलब्धसन्देहादावपि साक्ष्यगिक आर्थो वा तदभावबोधः । स्यादेतत् । अन्यपदार्थप्राधान्येऽयं समासः ।

सामर्थ्यात् साधुत्वमेवंभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्यं । ततश्च ब्राह्मणमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । नैष दोषः । निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मणशब्दः, सा च निवृत्तिः स्वाभाविकी नञ्वा द्योत्यते, कोऽर्थः, केवको ब्राह्मणशब्दः प्रयोक्तव्यः प्रसिद्धिवशान्मुखमेव ब्राह्मणमात्रे नञ्प्रयोगेण तु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४१७

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(बच् । २ । २ । ६ ।)

विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थः । उक्तभेदानुयोगी
ब्राह्मण इति भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नाद्यः ।
ब्राह्मणमात्रस्थानयनापत्तेः । नान्य इत्याह

भाषाभावयोरिति । (भा)

ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यर्थः ॥ कप्रत्ययप्रयोग-
सूचितबहुव्रीहिसूचितमर्थमाह

निवृत्त इति ॥ (कै)

सर्वथा निवृत्तपदार्थत्वे विशेषणमेव न युज्येतेत्यत आह

सादृश्यादिनेति । (कै)

आदिना साहचर्यादिनिवृत्तमुख्यब्राह्मण्यादिरारोपिततद्वान् इति
भाष्याच्चरार्थः ॥ तदाह

नञ्द्योतिततदवस्थ इति । (कै)

एवञ्चारोपितस्त्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदार्थ इत्यत्र तापर्य-
साहको नञिति तात्पर्यम् । उत्तरपदार्थस्य प्राधान्यमथेतदेवेति
बोधम् ॥

भावप्रधानो ह्यत्र निर्देशः । न ब्राह्मणत्वं यस्मिन्नित्यर्थादुक्तगतप्रदानव्ययौ-
भाव इवेह तत्पुरुषो बहुव्रीहैर्वाधक इति । फलन्तु अकर्ता ऽभोक्ते-
त्त्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाधारोपितं ब्राह्मणं न तात्त्विकमिति
द्योयते, तदेवं मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्तः ज्ञातस्वामुख्यः क्षत्रियादि-
मिति न ब्राह्मणमात्रानयनं नापि न कस्य चिदानयनमिति सिद्धम्,
उक्तं च ।

यदा पुनरिति । (भा)

या ऽस्योत्तरपदस्य मुख्यार्थप्रत्ययत्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्ति-
निमित्तकार्यबोधकता सा स्वभावसिद्धेति नञ्वचनेन शक्त्वा-
रोपितत्वस्य वाचकः सन्मुख्यपदार्थप्रत्ययं निवर्त्तयतीति प्रश्नस्तद्
ध्वनयन्नाह

इदानीमिति ॥ (कै)

किं स्वयामिति । (कै)

निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणपदार्थस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वक-
मारोपिततद्बोधकत्वं द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मणस्य
बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वकं तद्दृक्मारोपितत्वं नञ् शक्तोच्यत इत्यर्थः ॥
ननु नञ् आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्बोध्यस्य मुख्यब्राह्म-
ण्यादेः कथं बोधोऽत आह

मन्त्रेणेवेति । (कै)

नञ्शामर्थ्यादेव तस्मिन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥

नास्ति नञ इति । (कै)

प्रकरणादिकं च तात्पर्यग्राहकं भविष्यतीति भावः ॥

त्यादौ नद्यतस्तेति कवभावः स्यात् । मैवम् । अतस्मिन्नित्यादौ सर्वनाम-
कार्यगणकार्ययोरसिद्धिप्रसङ्गात् । अवर्या हेमन्त इत्यत्र हेमन्तस्यैव तदि-

'प्राक् समासात्पदार्थानां निवृत्तिर्याद्यते नञ् ।

स्वभावतो निवृत्तानां रूपभेदादणद्धिता' ॥

इति । स्यादेतत्, अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थस्य
निवृत्तः किं स्रुधा ब्राह्मणपदं प्रयुज्यते, तन्न, असति ब्राह्मणपदे नेत्येताव-

पदार्थनिवृत्ताविति । (कै)

पदार्थप्रत्ययनिवृत्तावित्यर्थः । स्वशक्तारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्म-
णादिपदानां स्वशक्त्यर्थबोधकत्वनिवृत्तिर्वचनं विना न शक्या किं
च वचनेनापि तत्कर्तुमशक्यमित्युपहासः ॥ भाष्ये

पदार्थान्निवर्त्तयतीत्यस्य (भा)

पदार्थप्रत्ययानित्यर्थः ॥ अमुमेवार्थशङ्कापूर्वकं दर्शयति

नन्वित्यादिना ॥ (कै)

ननु शब्दस्य पदार्थनिवृत्तिकरत्ववत्तत्प्रत्ययनिवृत्तिकरत्वमप्यनुप-
पन्नम् । किं चैवमुत्तरपदार्थप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह

अयमचार्थ इति ॥ (कै)

निवृत्तपदार्थकतेति । (कै)

निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यायकत्वस्यारोपितप्रवृत्तिनिमि-
त्तकप्रत्यायकतेत्यर्थः ॥ पुनर्दाह्यायोक्तमेव स्मारयति

पदार्थशब्देनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणप्रत्ययस्य । (कै)

मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यर्थः ॥ अनेन द्योतकानां प्रसिद्धार्थशक्त्य-

शेषशक्त्याप्येकवचनापत्तेः । अधनो ब्राह्मण इत्यादावपि न्यायसास्यात्तत्-
परुषपरवस्तिङ्गतापत्तेः इति दिक् । मतान्तरन्तु

व्यमाने कस्यार्था ऽत्र निवर्त्तयन्मिष्ट इति न ज्ञायते ब्राह्मणपदे तु सति
नदर्शस्य क्षत्रियादौ मुख्यः सत्ताविरहः प्रतीयते । अन्यदर्शनं, सर्व एते
शब्दा गुणसमुदाये वर्त्तन्ते । स्मर्यन्ते च ।

तुद्धोधपूर्वकमर्थान्तरशक्त्युद्धोधकलं स्वभाव इति बोधितं तच्छक्त्य-
तुद्धोधेनैव तत्पदार्थप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

अभिप्रायमप्रतिपद्येति । (कै)

केचित्तु यदि नञः शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वं
स्यात्तदा तदर्थगतबोद्धृत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वमपि स्यादिति
भाष्याशयमाहः ॥ ब्राह्मण्यनिवृत्तेर्नञा ऽनभिधानात् । नञ्निमित्ते-
त्यनुपपन्नमित्यत आह

श्रुत्यादाविति । (कै)

तादृशब्राह्मण्यप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद् बोध इति भावः । अश-
याशयः । तत्तदर्थकाः शब्दा भिन्नाश्च तत्समभिव्याहारे तु
तदर्थकोऽयमिति ज्ञायते । इदमेव नञो द्योतकत्वम् ॥

नञ्निमित्तात्तूपलब्धिरिति (भा)

भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मणार्थको नायं किं तु आरोपित-
तदर्थकोऽयमित्युपलब्धिर्निर्णय इत्यर्थः । तदर्थगतबोद्धृत्वादिसामर्थ्य-
निवृत्तिद्योतकानां तु नास्य स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपित-

“तपः श्रुतश्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो ह्रीनो जातिब्राह्मण एव स ॥

(अत्रैव भाष्ये) इत्यादिवचनप्रामाख्यात्पूर्वे समुदायशब्दाः तत्तद्वाक्ति-

‘तपः श्रुतं च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारणम् ।

तपःश्रुताभ्यां यो ह्रीनो जातिब्राह्मण एव सः’ ॥ (अत्रैव महाभाष्ये)

इति, तथा च श्रुतिः ।

तस्य नञ्वाच्यत्वे तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिकब्राह्मणपदार्थं
तदन्वयो दुरुपपाद इति तदर्थप्रत्ययत्यागो वाच्यः स चाशक्यः
शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहानिश्चेति दिक् ॥ असुमेवार्थं पुनः प्रश्न-
प्रतिवचनाभ्यां स्पष्टीकरोति

यदि पुनर् इत्यादिना ॥ (भा)

स चेन्नित्यत इति । (कै)

ब्राह्मणपदशक्यं यत् मुख्यं ब्राह्मण्यं तस्य नित्यतौ शक्यस्य
बोधस्याभावात् तद्व्ययोगो व्यर्थः । अशक्यबोधने तु नञ्मात्रेणापि
तदर्थबोधसम्भव इति भावः ॥

प्रतिषेधविषयेति । (कै)

नञो द्योतकतया समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वं वाच्यं तच्च
पदान्तरप्रयोगं विना न सम्भवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यार्थः ।
अस्य पदस्य मुख्योऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तरूपो नित्यतः । गौणस्योपजात
इति विज्ञायेतेति तु भाष्याचरार्थः ॥ भाष्ये

नेत्युक्ते सन्देहः स्यादिति । (भा)

समभिव्याहृतपदस्य बोधकत्वाभावात् नित्यत्तिरूपार्थस्य प्रति-

भिव्ये तदौयगुणसमुदायेनाप्युपहितयाः सत्ताया जातित्वात् तथा च
अपूर्णा ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति सर्वथाप्युक्तपदार्थप्राधान्यं निर्वाधम् । अत्र

षट् व्याधयो यं पुरुषं तपन्ति जज्ञो हार्दं कौटमो दैतशस्य ।

तप्तस्य धर्मः शिशिशस्य शीतः ब्राह्मण्यन्तं स्मार्थं गतत्वमिति' ।

गौरः सुत्याचारः पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्मास्तदेषां समुदाये
ब्राह्मणशब्दः, एवं क्षत्रियादिशब्देभ्यपि द्रष्टव्यम् । एवं स्थिते समुदायेषु

(नञ् । २ । २ । ६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

द्योग्याकाङ्क्षाया अनिष्टत्तेरबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् ।
नन्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देहः स्यादिति भावः ॥ तदा-
कारं दर्शयति

कस्य पदार्थ इति । (भा)

कस्य पदस्य पदार्थ इत्यर्थः । अभिधेयपरः पदार्थशब्द इति
तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निर्णयाभावो विवक्षित इति तत्त्वम् ॥

एवं चैतदिति । (भा)

एवमेवैतदित्यर्थः । लक्षणप्यस्मन्नये । इयमेव यत आरोपित-
प्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुख्य-
ब्राह्मण्यको ब्राह्मणशब्दार्थ इति बुद्धेरारोपिततत्कार्यकत्वं फलतीति
बोध्यम् ॥ इदानीं प्रकारान्तरेणापि नञो द्योतकत्वं व्युत्पादयति
भाष्ये

अथवा सर्व एते इति ॥ (भा)

अवशिष्टानामिति । (कै)

तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । निवृत्तगुणानां
निवृत्तिप्रतिपादनाय च नञ्प्रयोग इत्यर्थः । “अथमेव” एवमयं

च लिङ्गम् । एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समासग्रहणम् । एवञ्च अनेकमन्य-
यदार्थ इत्यादावेकवचनं सिद्धम् । माघञ्च । सेथ्यतनेकया सन्नतापाङ्गयेति ।

वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते इति न्यायाज्जातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा
ब्राह्मणशब्दो वर्तते तदा स्वाभाविकी जातिगुणनिवृत्तिर्नञा द्योत्यते ऽव-
शिष्टांशसङ्ख्यप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । यद्येवं द्योरेपि भिन्न-
विषयत्वप्रसङ्गः, कथं, यस्यांशस्य सङ्ख्यं ब्राह्मणशब्द आह न तस्याभावं

(अ. २ । पा. २ । व्या. १)

(अच्. २ । २ । १ ।)

समुदाये इत्यादिभाष्यार्थः । एवञ्च गुणसमुदायवति शक्तस्य
ब्राह्मणशब्दस्यार्थं कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति भावः ॥
तपः श्रुतादिसङ्ग्रहायाह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

याजनादिसङ्ग्रहायाह

निदर्शनायेति ॥ (कै)

“कर्त्तरि चे”ति समासनिषेधमाशङ्क्याह

श्लेषश्लेषसमास इति ॥ (कै)

एषां ब्राह्मणोत्पादकत्वाभावादाह

व्यपदेशस्येति ॥ (कै)

गुणसमुदायाभाव इति । (कै)

तत्र गौणः प्रयोग इत्यत्र जातिपदवञ्जपि क्वचित्तात्पर्ययाहक
इति भावः ॥

१ तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तपः श्रुताभ्यां यो ह्योनो जातिब्राह्मण एव सः ॥

कथन्तर्हि पतन्त्यनेके जलधेरिवोर्मय इति । अत्राहुः । अध्यारोपितैक-
त्वानां प्रकृत्यर्थतया तत्र वास्तववज्जलाभिप्रायं बज्जवचनं न विरुध्यत इति ।
अनेकत्वानेकश्चेत्येकशेषो वा । यत् ।

नञाह यस्याभावं नञाह न तस्य सङ्गावं ब्राह्मणशब्द आह । नैध दोषः ।
दावप्येतौ समुदायावशम्बिनौ कृतवत्, तद्यथैकदेशकृत्वाकृत्वाभ्यामेकमेव
वस्तु कृतं चाकृतं च भवति तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त

बाहुल्येनेति । (कै)

तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भावः ॥

पिङ्गलकपिलकेशः (भा)

इति भाष्ये । एकं पदं पिङ्गलाः कपिलाः केशा यस्येत्यर्थः । यदा
पिङ्गल इति वर्षाः । गौर इत्यस्य तु

“अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलममन्विते ।

सा गौरी तत्सुतो यस्य स गौरः परिकीर्त्तित” इत्यर्थः ॥

ब्राह्मण्ये (भा)

ब्राह्मणशब्दार्थगुणसमुदाये ॥

कुर्वन्ति (भा)

केचिसौकिका इत्यर्थः ॥ “पूर्वे पञ्चाला” इत्यादि ग्रन्थः पश्यन्नायां
व्याख्यातः ॥ भाष्ये

जातिहीने (भा)

इत्यादि सामान्येनैकवचनं तेनावथवेक्षिति प्रागुक्तेन मामानाधि-
करणमुपपन्नम् ॥

तस्यादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्त्तिता ॥

उच्यते एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सर्वमनवद्यम् । इहानेको
जन आगत इति ह्यादिष्वेकत्वमारोपितं प्रतीयते मुख्यं तु प्रतिषिध्यते क्षत्रि-
यादाविव ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति ह्यादिसंख्या प्रतीयते तदेवमुत्त-
मदार्थप्रधान इति स्थितम् । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदोः सुनोपोकोः

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४२३-

(ख. २ । पा. २ । आ. १)

(मञ्. २ । २ । ६ ।)

न च भिन्नविषयत्वमिति । (कै)

नञ्वा चत्किञ्चिद्विषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदिन धत्किञ्चिद्गुणधत्त्वस्य
प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्प्रमासो न स्यादिति भावः ॥

द्वयोरपीति । (कै)

एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारासमुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनाद-
स्यैव सामर्थ्यमिति भावः ॥ नञ् चमभिष्याहारे श्रुतादिगुण-
निवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलतौत्येक-
विषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ नात्यारोपस्य निमित्तफले आह

तच्च स्तुत्येति ॥ (कै)

भाष्ये

दृष्ट्वाध्यवस्यतीति । (भा)

अथवसायाकारो

ब्राह्मणोऽयमिति ॥ (भा)

तत उपलभते नायं ब्राह्मण इति प्रत्यक्षमुक्तं तस्य चारोप-
मूलकता दर्शिता ब्राह्मणाध्यवसायोत्तरत्वोक्त्या

अब्राह्मणोऽयमिति । (भा)

यथा अत्राक्षयः, अयार्थं, अतश्च, अनुदरा कन्या, अयचसि, अयधर्मं,
इति । तत्तु यथायथमार्थिकार्थमभिप्रेत्येति बोध्यम् । निरुद्धलक्षणयाः

नञ्चित्तु नञ्समासस्यैवम् । अन्यथैतत्तदोऽर्थदारेण सम्बन्धिनः सोऽर्थोऽप्यौ
विधोयमानो नैषो ददात्यमौ ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । इह न ब्राह्म-

अस्य तत इत्यादिः प्रयुक्ते इति शेषः ॥ अर्थैकदेशस्थेति
वक्तव्येऽर्थस्थेत्ययुक्तमत आह

अयमत्रार्थ इति ॥ (कै)

एकदेशविगमादिति । (कै)

एवं चोभयप्रतिपादनाद्योभयप्रयोग इति भावः ॥ भाष्ये

दुरुपदेशादिति । (भा)

असम्यगुपदेशादिति तदर्थः । एतद्भाष्ये “अत्राङ्गणोऽयमित्युत्तरं
निर्घातं तस्य भवती”त्यपाठोऽनुपयोगात् ॥

नान्यथेति । (कै)

पूर्वपदार्थप्राधान्ये भिन्ने एकत्वानवगतेरेकवचनं न सिध्यतीत्यर्थः ।
एवमन्यपदार्थप्राधान्येऽपि तदसिद्धिः ॥

‘एकप्रतिषेधमात्रमिति । (कै)

एको न भोजनीय एको जनो नागत इत्येवं रूप इत्यर्थः ॥

१ उपलब्धवद्भुषु कैयटपुस्तकेषु “एकत्वप्रतिषेधमात्रम्” इति पाठो
दृश्यते ॥

शक्तिसमकक्ष्यतया सिद्धान्ते त्वतिरिक्तशक्तेरुक्ततया वृत्तिविशेषे तदर्थान्त-
र्भाव इति वा कथं चिन्नेयम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपदेव
णस्य भाव इति भावेन नञ्वा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतन्तौ च प्राप्तुः
समासश्च, तत्र यदि परत्वात्त्वतन्तौ कृत्वा पश्चात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानामन्-
समासः क्रियते ततस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति कृत्वा पूर्वपदप्रकृतिसूत्रेणानुदात्तं

बङ्गनां संप्रत्यय इति । (भा)

एको नागत इत्येव प्रतीतेरिति भावः । ज्ञापकात् प्रसज्य-
प्रतिषेधेऽपि तस्मात् जायत इत्यभिप्रायः ॥

एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति (भा)

पाठोऽपाठः ॥ भाष्ये

क्रियागुणाविति (कै)

गुणोदाहरणं अनेकस्मिन् रूपं रस इत्यादि ॥ एकं न भोजयेत्येक-
निषेधाय प्रसञ्जनस्य चारितार्थात् कथं बङ्गत्वावगतिस्तत्राह

निराश्रययोरिति । (कै)

गुणक्रिययोरित्यर्थः ॥

एतच्च प्रसज्येति । (कै)

एवं च तदाश्रयेणैकदेशिनः शङ्कायान्तमभ्युपेत्यैव प्रसज्यप्रति-
षेधपदार्थनिर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भावः ॥

तथानेकशब्देनेति । (कै)

आरोपितैकत्वानित्यर्थः ॥ एवं च पर्युदासपक्षे बङ्गनां प्रतीतिः
सुलभैवेति भावः । तत्र दिश्यादिनिर्णथस्तु तात्पर्यवशादिति

भावेनारोपितत्वेन च सम्बन्धे विवक्षिते समास एव प्रथमम् । न तु पगा-
वपि त्वतलौ प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् । नञ्समासस्तु प्रधानस्य

पदं स्यात् प्रत्ययस्य नञ्सरश्चेत्यत इति समामे कृते त्वतलो कार्यो
याह च, त्वतलभ्यां नञ्समासः पूर्वविप्रतिषिद्धं त्वतलोः सरसिद्धार्थमिति

(नल् । २ । २ । ६ ।)

(अ. २ । पा. २ । व्या. १)

बोधम् ॥ आरोपितैकत्वत्वेव बोधाच्चैकवचनासिद्धिः । एवं च
“अनेके” इति वज्रवचनमसाध्नेवेति बोध्यमिति मञ्जूषायां विस्तरः ॥

यच्च तु पूर्वमेवेति । (कै)

तत्र पूर्वं क्रियोपस्थित्यभावाद् निवतवज्रद्रव्याचेपाभावेनैको न
तिष्ठतीत्येव बोधपर्यवसनादिति भावः ॥ ननु एकमित्यत्र द्वयोर्नञोः
प्रकृतार्थगमकत्वात् प्रियस्यैकत्वमेव प्रतीयेत न वज्रत्वमत आह

आवाधे इति ॥ (कै)

घञ्छीति । (कै)

आवाधाया अप्रतीतेस्तत्प्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भावः । नोस्मा-
कमेकं प्रियं न किं त्वनेकमिति तदर्थः । एवमेको न तिष्ठती-
त्यादावेकस्थितिनिषेधेऽपि अनेकस्थितिबोधो द्रष्टव्यः ॥ भाष्ये

त्वतल्लभ्यामिति । (भा)

पूर्वपदार्थप्राधान्याश्रयेण वार्त्तिकारम्भः । उक्तपदार्थप्राधान्ये
तु असामर्थ्यात् पूर्वं भावप्रत्यक्षानुत्पत्तिरेवेति तत्सूत्रे भाष्ये
स्पष्टनदाह

तत्र भावेति ॥ (कै)

सापेक्षत्वान्निर्वाधः । तत्र च सतिश्लेषः प्रत्ययस्वरौ जित्स्वरश्च भवति न तु
तत्पुत्रवे तुष्यार्थत्वयम् ॥

तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् भवति वञ्ज्यमासश्च
प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति ॥

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ननु जातावीषदर्थात्त्वयासम्भवादेवासमासः सिद्धोऽत आह

यथैकेति ।

“गोत्रं चे”ति

गार्ग्यत्वस्य जातित्वम् ॥

१ “सकृदाख्यातगिर्याद्या गोत्रं च चरयैः सह” “जातेरस्त्रीविषया-
दयोपघात्” (७ । १ । ६३) एतत् सूत्रस्य वार्त्तिकम् ॥

ईषदकृता ॥ स्पष्टोऽर्थः । ईषत्पिबुलः । नन्वीषद्वृत्तमीषदुन्नतमित्या-
दावत्याप्तिः । ईषद्गार्ग्यादावतित्याप्तिश्च । सत्यम् । अत एव वार्त्तिक-
कृतोक्तं, ईषद्गुणवचनेनेति । अकृतेत्यपनीय तत्स्थाने गुणवचनेनेति पूर-

“ईषदकृता” । ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति । अकृतेत्यपनीय
सूत्रे गुणवचनग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । अकृतेति चोच्यमान ईषद्गार्ग्यं इत्या-
दावतित्याप्तिरीषदुन्नत इत्यादावत्याप्तिः स्यादिति भावः । ‘ईषद्गार्ग्यं इति’ ।

गृहेरिति । (कै)

“कड मदे” इति भ्वादौ पठितादारन्यपि भिध्यति ॥

यद्यपीति ।

“उणादयो बङ्गलमि”ति शास्त्रारम्भात्सर्वमौणदिकमव्युत्पन्न-
मिति नियम इति भावः ।

१ अ २ । पा २ । सू १ ॥

णीयमित्यर्थः । अतो नाथास्यतिथ्याप्ती । यद्यपि गर्गापत्यत्वे उत्कर्षापकर्षो
न स्तस्तथापि तदेकार्थसमवायिनां क्रियागुणानान्तौ बोध्यौ । तथा च
प्रयज्यते गार्ग्यतरो गार्ग्यकल्प इत्यादि ॥

ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरोषद्गार्ग्यः कश्चित्, उच्यते, गार्ग्यत्वेन
सह य एकार्थसमवेताः क्रियागुणास्तदपेक्षया जातेः प्रकर्षादियोगः, गार्ग्य-
तरो गार्ग्यकल्प ईषद्गार्ग्यो गार्ग्यपाश इति, यथा गोतरो गोकल्यो
गोपाश इति ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

भाष्ये

वक्ष्यतीति । (भा)

‘न निर्धारणे’ इत्यत्रेति शेषः ॥ उत्कर्षप्रतिद्वन्द्वार्थकापकर्ष-
शब्दस्यानन्वयादाह

अपवाद इतीति । (कै)

अपकथ्यतेऽनेनोत्सर्ग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यर्थः ॥

१ अ २ । पा २ । सू १० ॥

षष्ठी । षष्ठान्तं समर्थेन सुबन्तेन सह प्राग्वत् । राजपुरोधः । कृद्योगा
च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् । इध्प्रप्रत्ययः । प्रतिपदविधाना चेति
निषेधस्यापवादः । वस्तुतस्तु स निषेधोऽयं तदपवादश्चेत्यभयमपि न
वक्तव्यमिति वक्ष्यते ॥

‘षष्ठी’ । ‘कृद्योगा चेत्यादि’ । ‘कर्तृकर्मणोः कृती’ति कृच्छब्दोपा-
दानेन वा विहितता सा कृद्योगा । ‘इध्प्रप्रत्ययः इति’ । च्योत्रसूक्तेदने,
करणे ल्युट् । ‘पलाशप्रशातन इति’ । पलाशाणि शात्यन्ते पात्यन्ते येन
दग्गादिना स पलाशप्रशातनः । किमर्थमिदमुच्यत इति’ । सूत्रेण सिद्धिं
मन्वानस्य प्रश्नः । ‘प्रतिपदविधाना चेत्यादि’ । यदा तस्य वक्तव्यस्यागम्भ,
तदेदमपि वक्तव्यं, तस्य त्वनारभ्यतां तत्रैव वक्ष्यामः । अपकर्ष इति’
अपवाद इत्यर्थः ॥

प्रतिषेधविषये । (कै)

सर्पिषो ज्ञानमित्यादौ ॥

कारकविशेषेति । (कै)

कर्तृकर्मणोरित्येवमित्यर्थः ॥

इत्यादिप्रकरणमिति । (कै)

तत्र शेष इत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

शेषलक्षणा (भा)

इत्यस्य शेषमात्रलक्षणामित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । (कै)

तत्तद्भातुयोगे उपान्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषलविवचा-
भावज्ञापनेऽपि पारितार्थ्यसंभवादिदं चिन्त्यम् । किञ्च सुगभाव एव
कल्प्येत । यदि त्वेतदार्त्तिकबलात्समासाभावकल्पनं तदा तदाव-
श्यकमेव । सूत्राण्यपि तच्चानुवादायावश्यकानीति न वक्तव्यं १“प्रति-
पदविधाने”तीति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे २“दिव-
सार्थस्य” ३“कृत्वोऽर्थप्रयोग” इत्यादिविषये ऽच्चाणां देवितेत्यादौ
ह्रस्वो ४“नलोकेति” निषेधेन ५“कर्तृकर्मणोरिति” षष्ठ्यभावेन
षष्ठ्यां समासनिषेधसिद्धिः । लट्प्रतीत्या तु शेषलक्षणास्य तत्र निवृत्त्या

१ अ. २ । पा. २ । सू. १० (वा) ॥ २ अ. २ । पा. ३ । सू. ५८ ॥

३ अ. २ । पा. ३ । सू. ६४ ॥ ४ अ. २ । पा. ३ । सू. ६५ ॥

५ अ. २ । पा. ३ । सू. ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३३३

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(ब. १ । २ । २ । ८ ।)

समासः स्यादित्यपि चिन्त्यम् । तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शं काकस्य
कार्ष्णमित्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

स्वात्मनीति । (कै)

स्वात्मन्वेवाभेदे सावस्थिता न तु द्रव्ये इत्यर्थः ॥ नन्वभेदस्याधा-
राधेयभावनियामकत्वाभावात्तत्स्यैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते

न चेति ॥ (कै)

यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तत्स्यैरिति वक्तुं शक्यम् । तथापि
स न मुख्य इत्याह

मुख्यस्येति ॥ (कै)

उत्तरयति

तस्मादविधानेति । (कै)

गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैः शब्दैरित्यर्थः ॥ अत
एवार्थस्य तत्स्यत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदवोपपादयति

इह केचिदिति ॥ (कै)

द्रव्यान्निष्कृष्टाः । (कै)

भेदेनैव द्रव्यान्वयिनः । तदा हि गुणगतजातिः प्रवृत्ति-
निमित्तम् ॥

उपरञ्जकत्वम् । (कै)

स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम् ॥

द्रव्यैकत्वमिति । (कै)

आतिविशिष्टगुणप्रवृत्तिनिमित्तम् । अत एव ततो भावप्रत्ययेन
गुणबोधः ॥

अर्थस्य च तत्स्थत्वमिति । (कै)

एवं च गुणपरत्ववाचकशब्दाभाववत्त्वं तात्स्थ्यमिति फलितम् ॥

एवं तर्हीति । (कै)

तद्विशेषैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थ इति भावः ॥
तीव्रादिशब्दैः समासप्रसङ्गमुपपादयति

यश्च गन्धेति ॥ (कै)

एवं तर्हीति । (कै)

तद्विशेषैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यर्थात्तीव्रादयः शुक्ला-
दयश्च विशेषसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः ॥ भाष्ये

किमर्थमिदमिति । (भा)

इदमा व्यवहितमपि तत्स्यैरिति परामृश्यते । तदाह

गुणेनेति ॥ (भा)

केवलगुणेति । (कै)

घृतस्य तीव्र इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भावः ॥ भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

काकस्य कार्ण्यमित्याद्येव ॥

यज्ञौदमिति । (भा)

यत्तिदमित्यर्थः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४३५

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(पूरुणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

सापेक्षमसमर्थमिति । (भा)

एतरसापेक्षत्वेन शुक्ला इत्यनेनानन्वयादसामर्थ्यमित्याशयः । तद्

धनवत्त्वाच्च

शुक्लार्थेन संबन्धाभावादिति । (के)

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यमितिभाष्ये प्रतिषेधविषयप्रदर्श-
नार्थमित्यादिः ॥

पूरुणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥

'सत्त्वे निविशते (भा)

इत्यादि । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । तस्य १“आकङ्कार”सूचोक्तगुण-
वचनपदार्थसमत्वात् । तत्र १“वाचकः सर्वस्मिन्नामि”त्युक्तत्वात्काकस्य

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति एष्यत् जातिषु दृश्यते । आधेयस्याक्रियानञ्च
सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ (४ । १ । ४४) ॥

२ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

पूरुणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन । पूरुणाद्यर्थेस्त्रिभिः
सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरुणे, सतां षष्ठः । अत्र पूरुणाद्याः

“पूरुणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन” । ‘प्रत्येकमिति’ ।
पूरुणादिभिरित्यर्थः । ‘स्वरूपविधिमिति’ । पूरुणादीनामर्थपर्यन्तानां

(पूरुषगुणसुहितार्थसदृश्यत्वव्यसमा- (अ. २ । पा. २ । आ. १)
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

कार्ष्ण्यमित्यादेरनुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादव्याख्यानात् केवल-
गुणवाची सन् यो गुणिवोधकः तत्प्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यानां
गुणपदेन ग्रहणम् अर्थपदान्वाच्च तद्बोधकशब्दमात्रग्रहणम् । एवं
च प्राधान्यगौरवाद्दौ प्रसक्तिरेव न ॥

अवसितवृत्तिरिति । (कै)

प्रत्यया एव ऋह्यन्ते न तु पूरुषोम्भनादिशब्दा अपि । तेन कुम्भपूरुषभव
पटुश्चैरित्यादि सिद्धम् । अत्र च ज्ञापकं लोपेचेत्यादपूरुषमिति सूत्र-
प्रयोगः । पूरुषाधिकारस्तु न ऋह्यते । भागेनप्रत्यये सति तदन्तेनापि
निषेधस्य द्वितीयवृत्तौयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात् । अत एव भिन्ना-
द्वितीयमित्यादावन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्समास इत्युक्तम् । अत एव च
“तान्युम्बुषठाङ्घ्रितसैकतानी” इति कालिदासस्य प्रमाद इत्याहुः । षष्ठ
इत्याम्ब्यातः षष्ठः । आख्यातच्छन्तादेरञिति वा समाधेयम् । गुणश्चेह
“सत्त्वे निविशतेपैतौ” इति लक्षितो ऋह्यते । केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य
च प्रतिपादकः व्याप्तिन्यायात् । काकस्य कार्ष्ण्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्लः ।
यदा ऽर्धात्मकरणाद्वा दन्तादि विशेष्यं निश्चितं तदेदमुदाहरणम् । कथं

चतुर्थांमित्यर्थः, अत एव गुणशब्देन नादेयां ग्रहणं किं तर्हि सत्त्वे
निविशतेऽपैतौत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं, नापि नञोगुणप्रतिषेधे
यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहणं सामान्यादेरपि
प्रसङ्गात्, नापि लोकप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमि-
त्यादेरप्युच्यते, गुणशब्देन न केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च
व्याप्तिन्यायाप्रवेण ऋह्यन्ते तत्र गुणस्य गुण्यपेक्षत्वात्केवलगुणवचनैर्गुणैर्न
समासनिषेधः कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति गुणवचनैस्तु तत्सम्बन्धिनो निषेधो

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (पूरुषगुणसृष्टितार्थसदृश्यतयसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणादिशेषमाचोपस्थापकत्वमित्यर्थः ॥
अनेनैतत्सूचयति वाक्यैकदेशन्यायेन शुक्ला इत्यस्य दन्ताः शुक्ला
इत्यर्थः ॥ “षष्ठी”त्यस्य च षष्ठ्यन्तं समर्थप्रकृतिकसुबन्नेन समस्यते
इत्यर्थः । तादृशं च न शुक्ला इति । पदमित्यसामर्थ्यमदवस्थमेव ।
एतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे एतदेवोदाहरणमित्युक्तम् । अत्रत्यं भाष्यं
लेकदेश्युक्तिः । अनेन समासशब्दावारणायानुधानां यत्नः क्रियत इति

तर्हि गोसहस्रमिति । अत्राहः । संख्यया नायं निषेधः श्रुतसहस्रान्ताह-
निष्वात् क्रोशश्रुतजनश्रुतयोरुपसंख्यानम् । खारोश्रुतमपि न ददातीत्यादि-
मुनित्रयप्रयोगात् । अनित्यस्वायं गुणेन निषेधः । संज्ञाप्रमाणात्वात्,
उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिनिर्देशात् । तेन करणपाठवम् । अर्थगौरवम् ।
शुद्धिमाद्यमित्यादि सिद्धम् । चन्दनगन्ध इत्यादौ तु नायं निषेधः ।
तत्स्यैव गुणैरिति समासस्य प्रतिप्रसवात् । गन्धत्वेन प्रतीयमानो हि
गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरणः । किन्तु स्वप्रधानः । यस्तु वहति
नलमयं पिनष्टि गन्धानिति प्रयुज्यते स चन्दनत्वादिजातिनिमित्तको न तु
गुणशब्दः । मालतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति । एवं घटरूपमित्यादि ।
सुरभिःशुक्लादिशब्दास्तु न तत्स्यगुणप्रतिपादकाः । तेन रूपेण प्रतीयमानस्य
गुणिसमानाधिकरणदर्शनात् । एवं श्रौतस्यमित्याशावपि बोध्यम् ।
श्रौतस्यसौरभादिशब्दैर्हि शुक्लत्वरभित्वादिप्रकारक एव गुणबोधः ।

गण्यस्य शुक्लादन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी ततश्च
शुक्लानासंख्यादप्रसङ्ग एव समासस्य, यदा तर्ह्यर्थोत्पकरणाद्वा दन्ताद्यर्थ एव
शुक्लादिशब्दस्य ह्यतिर्विज्ञाता भवति तदा तत्स्यन्त्य एव षष्ठीत्यन्ति समास-
प्रसङ्गः, ‘श्रुतसहस्रान्ताह निष्वात्’ ‘क्रोशश्रुतयोजनश्रुतयोरुपसंख्यानं’
खारोश्रुतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयोगाद् गोविंश्रुतिरित्यादौ संख्यया

(पूरणगुणसुहितार्थसदक्षयतव्यसमा- (अ. १। वा. १। वा. १)
नाधिकरणेन । २। २। ११।)

“कर्मणि चे”ति सूचे षट्ता कैचटेन ध्वजितमेतत् । अन्या
ब्राह्मणस्य ग्रामं गत इत्यर्थे ग्राममित्यस्य प्रकरणादिज्ञाने गत
इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदर्धत्वे समर्थ्यात्मसापत्तिरिति
स्यष्टं “कर्मणि चे”ति सूचे भाष्ये ॥ ननु ब्राह्मणस्य पक्ष्यमित्यस्य
ब्राह्मणस्यौदनं पक्ष्यमित्यर्थावगमाद् ब्राह्मणस्य पाकापेक्षया कर्मत्व-
कर्तृत्वाभावात् कर्तृत्वस्योक्तत्वाच्च षष्ठ्या अप्राप्तौ प्रतिषेधोक्तिरस-
ङ्गतेत्यत आह

१ अ २ पा २ । सू १४ ॥ २ अ २ । पा २ । सू १४ ॥

तद्रूपापन्नस्य च द्रव्यसामानाधिकरण्यामस्यैव युक्तः सुरभिरित्यादाविति
दिक् । सुहितार्थास्त्यर्थ्याः । फलानां सुहितः । करणस्यैव शेषत्वविवक्षया
षष्ठी । न च न लोकेतिनिषेधः शक्यः । तस्य कृत्योगलक्षणाषष्ठीविषय-
कत्वात् । इह सुहितार्थयोगे करणस्य शेषत्वविवक्षैव नियतेत्याहु रिति
हरदत्तः । तत्राहु रित्यपरितोषोद्भावनम् । तद्वीजन्तु नियमे प्रमाणाभावः ।

“नाग्निन्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः ।

नान्तकः सर्वभूतानां न पुंसां वामजोचना” ॥

इत्यादिप्रयोगाणां पाक्षिक्यापि विशेषत्वविवक्षया सिद्धत्वात् । अत
एव करणत्वविवक्षया द्वितीयां भट्टिः प्रायुष्क ।

समासो न निषिध्यते, संज्ञाप्रमाणात्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्श-
नादनिश्चो गुणेन निषेध इति करणपाठवं बुद्धिमान्द्य यत्तमौरवमित्यादि-
सिद्धिः । ‘फलानां सुहित इति’ । करणस्यैव शेषत्वविवक्षया षष्ठी,
शेषत्वविवक्षैव च नियता सुहितार्थयोगे करणस्येत्याहुः, कृत्योगलक्षणा
एव षष्ठा निष्ठायोगे निषेधः । ‘ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति’ । नेयं घटाद्यपे-

आवर्जनवाचीति । (कै)

आवर्जनमङ्गीकारस्यागो वा इत्याहुः ॥

कर्मणि न भवतीति । (कै)

शेषव्यन्तस्य नामार्थान्वये संभवति क्रियान्वयो नेति भावः ।
एतेन कर्मणः शेषत्वविचारायां षष्ठी सुलभेत्यपास्तम् । न “सोके”-
त्येतन्निषेधविषयेनाभिधानाच्छेषत्वविवक्षैव न भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये ॥

१ अ २। पा ३। सू ६६ ॥

फलैर्नानाविधैस्त्रिभेः स्वादुश्रीतेष्व वारिभिः ।

दृष्टान्तां भागधुमतौ पप्रच्छुः कस्य पूरियम्”

इति । नन्वेवं षष्ठीसमासे निषिद्धेऽपि तृतीयातत्पुरुषेण फलदत्त
इति स्यादेवेति चेत् । इष्टापत्तेः । न चैवं निषेधवैयर्थ्यम् । स्वरे
विशेषात् । तथाहि । षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वं स्यात् तृतीयासमासे तु
धायादिस्वरापवादास्तृतीयाकर्मणोति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दृपिस्य सकर्म-
कोऽप्यस्ति । पितृगतार्थीत्सममस्त बन्धुनोति भद्रिप्रयोगात्, तेनास्मात्कर्मणि
हो नान्तोति न शङ्कनीयम् । फलतर्पणमित्यादौ तु स्पष्ट एव स्वरे भेदः ।
कारकात्परत्वेन क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात् । सत् । द्विजस्य कुर्वन् कुर्वाणो

क्षया षष्ठी ब्राह्मणस्य घटं कुर्वन्निति एवं ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्गः,
किं तर्हि कुर्वन्निति किरुंर उच्यते स हि कुर्वन् भवति ततो यथा ब्राह्मणस्य
पाषक इति साक्षादेव पाषकेन सम्बन्धो न पुनगोदनदारेण तददिहापोति
दृष्टं, चोरस्य द्विषन्निति च सत उदाहरणम्, अत्र द्विषः प्रनुर्वावचन-
मिति पक्षे षष्ठी भवति । ‘ब्राह्मणस्य क्वत्तेति’ । ब्राह्मणार्थं क्वत्तेत्यर्थः,

(पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतथ्यसमा- (अ. २। पा. २। आ. १)
नाधिकरणेन । २। २। ११।)

ननु "द्विषोऽभिचे" इति विहितस्य न सत्संज्ञकत्वं "एत" इति
सूचविहितयोरेव तत्संज्ञाविधानादित्याशङ्क्याह

तौसदिति ॥ (कै)

अस्य शतुर्द्धादिश्रुताभावादाह

तृनिति ॥ (कै)

अस्योदाहरणत्वं स्थापयति भाष्ये

१ अ ३। पा २। सू १३१ ॥ २ अ ३। पा २। सू १२४ ॥

३ अ ३। पा २। सू १२७ ॥

वा । किंकर इत्यर्थः । श्लेषे षष्ठी । चोरस्यद्विषन् । इह द्विषः शतुर्वा-
वचनमिति पात्तिकी कर्मणि षष्ठी । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तादर्थ्य-
रूपसम्बन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षायां षष्ठी । ब्राह्मणसम्बन्धिनी क्रिये-
त्यर्थः । पुरा सूर्यस्योदेतोरित्यप्युदाहरणम् । इह कर्त्तरि षष्ठी ।
अव्ययप्रतिषेधे तोसुत्कसुनोरप्रतिषेध इति वचनात् । अत्र सत्तथाभ्यां
साहचर्यात्कृदर्थेनैव समासो निषिध्यते । येन तदुपरीत्यादि चिद्धमिति
रक्षितः । तथा च भट्टिप्रभृतयः प्रयुज्यन्ते । यत्कृतेरीमिष्टुष्टोमः । आदेयाः
किञ्चते भोगाः कुम्भकर्णं त्वया विना, भवत्कृतेखड्गनमंजुलाक्षीति,
तत्पाणिमात्मोपरि पातुकन्तु, किमुतदन्तबभौ भिषजौ दिव इत्यादि च ।

सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी पुरा सूर्यस्योदेतोरिति चोदा-
हरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे तोसुनोरप्रतिषेध इति कर्त्तर्येव षष्ठीस्ति एवं
कृदस्योपरीत्यादिकमप्युदाहरणम् । 'तथ्यता सानुबन्धकेनेति' । निरनु-
बन्धकपदद्वये न सानुबन्धकस्य पदद्वयमिति भावः । 'ब्राह्मणकर्त्तव्यमिति' ।
कर्त्तरि षष्ठीः समासः कृदुत्तरपदप्रकृतिसरेयान्तस्वरितमेतत् । निरनुबन्ध-

महाम्नायप्रदोदकोत्तः ।

४४६

(अ. २ । भा. २ । आ. १)

(पूर्वसमुच्चसहितार्थसद्व्यवतकसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

वक्ष्येतदिति ॥ (भा)

इत्यादिन्यपीति । (कै)

सहचर्यत् कद्व्यवमेव गच्छते । अन्याव्ययैः सति सामर्थ्ये
समास इष्ट एवेति भाष्याशयमाह ॥

पूर्वनिपातानियमः स्यादिति । (कै)

तथा “अनेकमन्यपदार्थ” इति सूत्रे सर्वपञ्चादिति भाष्यप्रयोगोऽपोहानु-
कूलः । कैयटहरदत्तौ तु व्ययप्रतिषेधे वृत्तस्योपरीत्युदाहरन्तौ कद्व्यवे-
नापि निषेधं मन्येते तत्तु भट्टिञ्चौहर्षादिप्रयोगायां प्रतिकूलम् । यदा ।
सस्मिन्पक्षे कद्व्यव्ययः सम्पदादिक्लिवन्तः कार्यपरः । ततस्त्वुर्थी । स्वात्मन
उपरि पातुक इति विग्रहः । तस्यां यन्मध्यन्तत्रेत्यर्थे “सप्तमी प्रौञ्छेरि” ति
सूत्रोक्तरीत्या सप्तमीतत्पुरुषोऽव्ययीभावो वेति दिक् । तथ्य । ब्राह्मणस्य-
कर्तव्यम् । निरनुबन्धकस्य सूत्रे गृह्यात्तथ्यता समासो भवत्येव । स्वकर्त-
व्यम् । खरे भेदः । गतिकारकोपपदादिति कद्व्यवत्तत्पदप्रकृतिसंखरः । तत्र तथ्य-
तन्तित्वेनान्तस्वरितता । तथ्यस्य त्वाद्युदात्तत्वान्मध्योदात्तं पदमिति । समा-
नाधिकरणेन । तत्तकस्य सर्पस्य । विशेषणसमासस्त्विह वज्रणगृह्याग्ने-
त्युक्तम् । स्यादेतत् । इह षष्ठीसमासः प्राप्नोत्येव न । बाह्यसम्बन्धपेक्षा
हायं षष्ठी । तथा च कटोऽपि कर्म भोक्तादयोऽपीति न्यायेन द्वयोरपि
षयन्तयोर्विषयप्रभृतिनाम्बे सति पञ्चात्प्रातिपदिकार्थमात्रयोः पार्ष्णीकः
सम्बन्धो वाच्यः । तथा च तत्तकस्येति सर्पस्येति च परस्परमममर्थं कथं

केन तु समास उत्तरपदं मध्योदात्तं स्यात् स्वयं स्वार्थस्तथेन निषेधः ।
'शुक्ल माराविकस्येति' । मा रावौत्वाहेति माराविकः, 'तदाहेति मा
प्रन्दादिश्च उपसंख्यानमिति' ठक् प्रन्देन क्रियायाः प्रतिषेधको माराविकः,
यं चैवा शुक्लविशेषस्य, क्वचित् माराविकस्येति पाठः, तत्र माराविकस्यं

(पूरुणगुणसहितार्थसदस्यतस्यसमा- (अ. २ । पा. २ । षा १)
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

उसर्जनलखान्वर्थतामाश्रित्य षष्ठीसमासेऽपि तन्निधमसंभवा-
दुपसर्जनसंज्ञासूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तेषु चिन्त्यमेतत् । तस्माद्विशेषण-
समासोऽप्यत्र बाहुलकाश्रित्येव तत्त्वमिति कश्चित् तन्न । अर्धपिष्णु-
त्याद्यनुरोधेन तस्या अन्वर्थलाभयणमशक्यमित्याश्रयात् ॥

विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यादिति । (कै)

समस्यताम् । अत एव नीलोत्पलस्य मेरुमहौभूत इत्यादावपि प्रथमान्तयो-
र्विशेषणसमासे ततः षष्ठीतिन्यायं न तु षड्यन्तयोर्विशेषणसमासः ।
उत्तरोत्था ऽसामर्थ्यात् । किं च यथा चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्याभिहित-
त्वात्प्रथमा तथेहापि षड्यन्तयोः समासे ततः प्रथमैव स्यान्न तु षष्ठी ।
उच्यते । कट एव कर्म भीष्मादयस्तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रात्तद्विभक्तिं
लभन्त इति पक्षे इदं बोध्यम् । समानाधिकरणेन निषेध एव चैतत्पक्ष-
ह्यापकः । अत एव विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थेत्युद्घोषोऽपि रुक्ण्यते ।
न चैवमपि समासात्षष्ठी न स्यादिति वाच्यम् । पञ्चकपक्षे द्वितीयादेरि-
वोपपत्तेः । सकलविभक्तिसाधारणेन कर्मधारयेणान्यतरस्य स्फुटमभि-
धानात् एषैव च वैयधिकरण्यस्थले सर्वेषां गतिः । तथाहि । राज्ञः
कुमार्या राजकुमार्या इति षड्यन्तस्य समासे पूर्वनिपातानिधममाश्र-
ङ्क्योपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थतामाश्रित्य समाहितमाकरे । न च तत्र
त्वदुक्तस्यासामर्थ्योक्तिसम्भवोऽपि, येन प्रथमान्तमेव समस्येत् । तथा च

ददातीति माराविदः, स एवार्थः । ' किं च स्यादिति ' । भवितव्यमेवात्र
विशेषणसमासेन तत् षष्ठी समास एवास्तु को दोष इतिप्रश्नः, ' पूर्वनि-
पातानिधमः स्यादिति ' । द्वयोरपि प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वादिति
भावः । ननु विशेषणसमासेऽपि द्वयोरपि यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव-

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(पूरणगुणसुहितार्थसदृशतत्त्वसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

“पूर्वापरप्रथमचरमेति” सूत्रे समानेत्यादिवचनसामर्थ्यादि-
त्यर्थः । एवं च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ मानाभावः । न चैवं बह्व-
व्रीहिरुच्छिद्येत । शेषग्रहणसामर्थ्येन तच्चाप्यस्याप्रवृत्तेः । न च सुन्दर-
पाचक इत्यादौ तस्य सावकाशता । एवं तर्हि समानेत्यादिसामा-
न्यापेक्षं यत्र समानाधिकरणानां विशेषविहितः समासः तच्चैतद्-
प्रवृत्तिः समानादेश्च कृदन्तेन न समासोऽनभिधानादित्याशयः ।
केचित्तु “प्रथमानिर्दिष्टमिति” सूत्रभाष्योक्तरीत्या “षष्ठी”तिसूत्रे-

१ अ. २ । पा. १ । सू. ५८ ॥

२ अ. १ । पा. २ । सू. ४३ ॥

३ अ. २ । पा. २ । सू. ८ ॥

राज्ञः कुमारी कुमार्यै इत्यादय एव विग्रहा इति उपसर्जनसंज्ञाविधाय-
कयोः सूत्रयोः काशिकादौ स्पष्टम् । “अनेकमन्यपदार्थ” इति सूत्रे “तत्पु-
रुषे तुल्यार्थ” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोरपि स्पष्टमेवेदम् । तथा च प्रथ-
मान्तेन विग्रह इति नियमाभावात्सर्वत्र तत्पुरुषोपरि द्वितीयादिविभक्तयः
पञ्चकपक्षवदेवोपपादनौघा इति तत्त्वम् । राजपुरुषादौ सक्रियाया इवो-
त्तरपदार्थप्रविष्टसम्बन्धस्यापि वृत्तावप्रवेशाच्च । प्रयोगार्हे विग्रहे परं
समासोत्तरविभक्तिसजातीयायाः प्रयोगात् । पघन्तीति पाचका इतिवत् ।
वाक्यसंस्कारपक्षे ऽलौकिकेऽपि बह्ववचनात्पद्यादिकल्पनाया एव न्याय्यत्वा-
दिति दिक् । यत्तु वृत्तावुदाहृतं शुकस्य माराविकस्य राज्ञः पाट-
लिपुत्रकस्येति । तत्र मारावौत्थाहेति माराविकः । “तदाहेतिमा-

कमतस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्देशो द्वयोरपि तुल्यः, अथ
तत्राप्रधानमुपसर्जनमार्थं चाप्राधान्यमिति द्रव्यगुणादिषु तेन प्रकारेण व्यव-
स्था षष्ठी समासेऽपि तथैव व्यवस्था भविष्यति तस्माद्यत्तत्र प्रवृत्ताह्वयं

(मूरुत्तम्युक्तसहितार्थसद्व्ययतत्त्वमा- (अ. २ । पर. १ । आ. १)
माधिकारयेन । २ । २ । ११ ।)

येन सुबन्नेन समासस्तदर्थनिरूपितसंवन्धार्थकपक्षेव गृह्यते तादृश-
मेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न चेदं सामर्थ्यं
प्रकृतेऽस्ति तत्र इत्याशयेनाह

असामर्थ्याद् न भविष्यतीति । (आ)

एवं च प्रत्याख्यातं समानाधिकरणग्रहणम् । अग्रिमभाष्यं लेत-
दाश्रयानभिन्नपूर्वपश्चिच्चिद्भान्निनोरेकदेशिनोरुक्तिपरमित्याहुः ॥

शब्दादिभ्य उपसंख्यानानाम्” इति ठक् । शब्दनक्रियायाः प्रतिषेधको मारा-
विकः । माराविदस्येति पाठे मारादिशब्दं ददातीति न्न एवार्थः । एवं
पाटलिपुत्रे भवः पाटलिपुत्रकः । इत्थंस्थिते यदीह समासोनिष्ठः स्यात्तदेदं
समानाधिकरण इत्यस्योदाहरणं सङ्गच्छेत । समास इष्ट इति तु वदता
तेनैव नेदमुदाहरणं युक्तम् । यत्तु तत्रैव समर्थितम् । षष्ठीसमासे ष्विति
पूर्वनिपातानियमः स्यात् । विशेषणसमासे तु विशेषणस्यैव पूर्वनिपातः
सिध्यतीति । तत्रेदं वक्तव्यम् । विशेषणविशेष्यभावस्याख्यवस्थितत्वेनाविप्रसङ्गे
प्राप्तेऽप्रधानसुपसर्जनम् अर्थं चाप्राधान्यमित्यादिक्रमेण द्रव्यगुणादिशब्देषु
ख्यवस्थोच्यते । तच्च षष्ठीसमासेऽपि सुवचमिति किन्तन्निषेधेनेति । वस्तुतस्तु
गोधेनोः भोज्योष्णस्य कुमारश्रमणाया गोगर्भस्या इत्यादीनीहोदाहा-
र्याणि । पोटायुवतीत्यादीनां विभक्त्यन्तरे विशेषणसमासं बाधित्वा चरि-
तार्थानां परेण षष्ठीसमासेन बाधापत्तेः । तथा च विशेषणस्यैवोपसर्जन-
तया पूर्वनिपातेऽप्यनिष्ठं स्पष्टमेवेत्यवधेयम् ॥

तच्छकः सर्प इति तयोः षष्ठ्यन्तयोः समासप्रसङ्ग एव दोषः, तद्विदुत्तये च
प्रतिषेध इति वाच्यं, तदिह किं च स्यादित्यादिकमेवानुपपन्नम् उदाहरणं
तूपबन्धं चदि माराविकशब्दः संज्ञा, अथ सोऽपि योगवृत्तिः, तर्हि तद्व्यनु-
बधनम्, एवं चाटलिपुत्रकेऽपि द्रव्यम् ।

कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

दोषदर्शनादिति । (कै)

प्लवद्वयेऽपि दोषदर्शनादित्यर्थः ॥

क्वचित्तु तृजकाभ्यामिति । (कै)

१ 'तृजकाभ्यामि'त्यस्य कर्त्तर्यतृजकाभ्यामित्यर्थे इदम् ॥

१ "कर्त्तरिचे"त्यस्यैवायमर्थ इति वृत्तिमते आह

कर्त्तरि चेति । (कै)

अन्यैस्त्वनुपपदकृदन्तैः शेषषष्ठ्या समाधो भवत्येव । गङ्गाधर-
भूधरादौ स्त्रेऽपि न विशेषः । उभयषष्ठाप्यन्तोदान्तत्वात् । न च
१ "गच्छकनि" गायकशब्देन साक्षां गायक इत्यर्थे समाधानापत्तिः ।
शेषषष्ठ्या समाधेऽपि स्त्रे विशेषादिति वाच्यम् । अकर्त्तरीत्यस्य
"तृजकाभ्यां कर्त्तरीति" सूत्रनिर्दिष्टभिन्ने नेत्यर्थात् कर्मणोत्यस्य
षष्ठीविशेषणत्वे क्तिनेत्यस्याचाननुवृत्तिरेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ अ २ । पा २ । सू १५ ॥ २ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू १४ ६ ॥

कर्मणि च ॥ चकार इतिशब्दार्थः ॥ कर्मणोतिशब्दसुचार्यं विहितं
परिशेषिता वा या षष्ठी सा न समस्यते । चित्रकृवान्दोहो ऽगोपेन ।
यद्यनेन कर्मषष्ठीमात्रं न समस्यते इत्यभिप्रेतं स्यात्तर्हि तृजकाभ्यां विशेषं

"कर्मणि च" ॥ 'उभयप्राप्तौ कर्मणोति' । अनेकार्थत्वान्नपाता-
नामित्यर्थे चशब्दोयं तेन कर्मणोत्युच्चार्यं या षष्ठी विधीयते सा न
समस्यते इत्यर्थः । अदि च या काचन कर्मणि षष्ठी गृह्यते 'कर्त्तरि चेति'
विशेषं न कुर्याद् अनेनैव सिद्धत्वात् साधु पयसः पानमिति, कर्मणि च

तृजकाभ्यां चेति । (भा)

अस्यैव कर्त्तर्यद्वजकाभ्यामित्यर्थ इति भावः ॥

पारंपर्येणेति । (कै)

भुजेरोदनेनौदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यर्थः ॥

भवति वै इति । (कै)

ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यचोक्तो न्यायः ॥

समासशङ्कानिवारणायेति । (कै)

अनेन तत्रायाश्रयणेऽपि पूरणेति सूचोक्तमद्वीत्या वस्तुतः
सामर्थ्यं नास्त्येवेति सूचयति । तदाह

अबुधानामिति ॥ (कै)

अतिप्रसङ्ग इति । (कै)

अन्यत्राप्येवं न्यायैः समासापादनसंभवात् तत्रापि प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यर्थः ॥ भाष्ये

ब्राह्मणस्य गत (भा)

इत्यादेर्ब्राह्मणस्य यामं गत इत्यादिक्रमेणार्थः ॥

इत्याद्युदाहरणमिति । (कै)

“ब्राह्मणस्य भुक्तो ब्राह्मणस्य गत” इति पूर्वोक्ते तु असाम-
र्थ्यद्विव समासो न भवतीति हृदयम् ॥

नारभेत । यत्र हि कर्त्तरि द्वजकौ तत्र कर्मणिषष्ठाभाष्यम् । शब्दानुशास-
नमित्यादौ यथा न समासनिषेधस्तथोक्तं पस्पशायाम् ॥

येन संस्पृशीदिति निवृत्तमासार्थवचनमिति वक्ष्यति, तत्र पयः पानं सुख-
मित्युदाहरिष्यते, इदं तु शरीरसुखस्याविवक्षायां रोगाद्यभिभूतो ऽशक्त-
वज्जेव यदा साधु पिबति तदा द्रष्टव्यम् ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

प्रतिषेधे सिद्ध इति । (कै)

जीविकाविषये ढङ्काभ्यामित्यनेन 'कर्त्तरि चेत्यनेन वेति
भावः ॥

नित्यप्रतिषेध इति ।

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

नित्यं क्रीडाजीविकयोः ॥ एतयोरर्थयोरकेन नित्यं षष्ठी समस्यते ।
उदात्तकपुष्पभङ्गिका । क्रीडाविशेषस्थेयं संज्ञा । संज्ञायामिति भावे
श्वल् पुष्पायामिति कर्मणि षष्ठी । जीविकायाम् । दन्तलेखकः । तच्च
क्रीडायां विकल्पे प्राप्ते जीविकायां कर्त्तरिचेति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।
जयादित्यस्तु ढङ्काभ्यामिति सूत्रे कर्त्तरौत्येतदनुवृत्तायाः षष्ठा विशेषणं ।
ढञुत्तरार्थं इत्युक्त्वा कर्त्तरिचेति सूत्रे कर्त्तर्यहणं ढङ्कयोर्विशेषणतया
थास्थाय नित्यं क्रीडेति सूत्रे व्यक्तप्रत्ययमेवोदात्तहारः । तत्रेदं वक्तव्यम् ।
प्रथमसूत्रेकर्त्तर्यहणं ढङ्कयोरेव विशेषणं युक्तम् । तयोः श्रुतत्वात् । न
तु षष्ठाः । एवं च ढञुत्तरार्थं इत्यपि न कल्प्यम् । व्यक्तस्यैव चोत्तरानु-

“ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ” ॥ ‘नेति निवृत्तमिति’ । नित्यग्रहणाद्-
महाविभाषाधिकारादिकल्पेनैव पाठिकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वान्नित्यः
प्रतिषेधो भविष्यति किं नित्यग्रहणेन । ढञ् क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति’ ।
वामनस्वके जीविकार्थइत्यत्राकइति किं रमणीयकर्तेति जीविकायां ढञ्
प्रत्युदाहरिष्यति स मन्यते मा भूत्क्रीडायां ढञ् लक्षणाभावात्, जीवि-

(नित्यं क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ।) (अ. २ । प. २ । अ. १)

प्रतिषेधवाक्यैस्तद्विषये व्यपेक्षाया एव बोधनादिति भावः ।
विधित्वे तु जीविकायां “कर्त्तरि च्चे”ति निषेधे प्राप्ते ऽस्सारम्भा-
द्विषये नित्यमित्येतत्सार्थकं क्रीडायां तु विकल्पे प्राप्ते ऽस्सारम्भा-
त्सामर्थ्यादेव नित्यत्वं सिद्धमिति बोध्यम् ॥

दृष्टिर्न तुल्यः, असम्भवात् । तथा च सूत्रद्वयस्य व्यत्यासेनार्थ उचित
इति । वामनस्तु अके जीविकार्थं इति सूत्रे अक इति किम् । रमणीयक-
र्त्तेति । जीविकायां त्वत्वं प्रत्युदात्तहार । तस्यायमाश्रयः । मा भूत्क्रीडायां
त्वत्वं लक्षणाभावात् । जीविकायान्तु यवुल्लघाविति यवुञ्चि त्वत्त्वं सुलभ
एवेति । एतन्मते नित्यं क्रीडेत्यत्र त्वत्त्वं यवुल्लघासम्बन्धेऽङ्गावारणार्थं त्वत्त्वं
इत्यादि कुल्लघादरथमित्याहुः ॥

कायां तु यवुल्लघाविति यवुञ्चिव त्वत्त्वं कस्मात् स्यादिति, अन्ये तु तदनु-
सारेणोदमप्येवं व्याचक्षते क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति किन्त्वन्व-
तरत्वेत्यर्थः । ‘अक एवोदात्तियते इति’ । उभयत्रेत्यर्थः । उद्दालक-
पुष्पभङ्गिकेवादी संज्ञायामिति यवुल्ल, नित्यं यवुल्लयमुत्तरार्थं नहि वाक्येन
क्रीडाजीविकयोरेवमतिरस्ति, क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावयवमात् ॥

कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥

ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणात्कर्मप्रवचनीयेषु प्राप्स्य-
भावादनर्थकः प्रतिषेधोऽत आह

प्रादिग्रहणस्येति ॥ (कै)

प्रत्यादिविषय एवेति । (कै)

व्याख्यानादिति भावः ॥

सामर्थ्यसद्भावादिति । (कै)

वृत्तगतसञ्चलणत्वद्योतकत्वादिति भावः ॥

द्वितीयापि न स्यादिति । (कै)

कुगतिप्रादयः ॥ कुशब्दा गतिसंज्ञाः प्रादयश्च समर्थेन नित्यं सम-
स्यन्ते । कुः पापार्थे । कुपुरुषः नित्यसमासविषयस्याप्यस्य पूर्वपदप्रकृति-
स्वार्थमव्ययत्वमिच्छते । तथा च वार्त्तिकम् । अव्यये नञ्कुनिपातानामि-
मिति । तस्मादयं स्वरादिषु बोद्धव्यः । स एव चेह ऽट्छते न तु एधिवी-
रुत्तिः । गत्यादिसाहचर्यात् । गतिः । उगौक्त्य । प्रादिग्रहणमगत्वर्थम् ।
तद्विषयविभागाद्यनि तु वृत्तानि वार्त्तिकानि । तथाहि । दुर्निन्दायाम् ।
दुःपुरुषः । स्तौती पूजायाम् । सुपुरुषः । अति पुरुषः । आशौचदर्थे । आ-

“कुगतिप्रादयः” ॥ ‘कुशब्दोऽव्ययं ऽट्छते इति’ । स्वरादिव्यपठितो-
ऽव्ययं षठितश्च इति भावः । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृतिस्वार्थ-
मव्ययत्वं, यथा वक्ष्यति अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमिति । ‘न

१“कर्मप्रवचनीश्रयुक्त” इति युक्तग्रहणादिति भावः ॥

व्यवहितानामिति । (कै)

स्नान्यद्यद्योग्यार्थवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामि-
त्यर्थः ॥

समास इति । (कै)

अव्यवहितपदैरित्यर्थः ॥ सामर्थ्याभावमाशङ्क्याह

याहीति ॥ (कै)

एकस्वर्यमिति । (कै)

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्त्ररे मति मन्द्रस्य पृथगुदान्तत्वं न स्यादि-
त्यर्थः । यद्यपि वेदे आपाद्यं रूपं नास्ति तथापि एवं जातीयके
लौकिकप्रयोगे दोष इत्यर्थः । वेदेऽपि तस्यासाधुलशङ्कानिवृत्तिः
फलमित्यन्ये ॥

१ अ २ । पा ३ । सू ८ ॥

पिङ्गलः । प्रायिकं चैतदुपाधिप्रवचनम् । अन्यथा ईषदर्थे चेति कोः कादेश-
विधानमनुपपन्नं स्यात् । कोषां दुष्कृतं । दुग्त्र छच्छार्थे । अथभिधानात्तु भूते
खल् न भवति । सृष्टुतम् । सुशब्दोऽतिशये न तु पूजयाम् । अत एवोप-
सर्गनिबन्धनं षत्वम् । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणेचेति कर्मप्रवचनीयत्वा-

प्रव्यवचन इति । एधिष्यादिद्रव्ये यो वर्तते स न गृह्यत इत्यर्थः । ‘दुर्नि-
न्दायामिति’ प्रशस्ते द्वेषान्निन्दा भवति पापं तु वस्तुस्थित्या गर्हितमिति ।
इथोरप्युपादानम् । ‘प्रायिकमिति’ । अन्यथेषदर्थे चेति कोः कादेश-

सामर्थ्यमेव नास्तीति । (कै)

एकक्रियान्वयिलरूपसामर्थ्यग्रहणे कृतः सर्वो मृत्तिकथेत्यादौ समासापत्तिरिति भावः ॥ दध्योदनादौ तु क्रियान्तर्भावेण सामर्थ्यमेवं च वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ वृत्तौ गत-
शब्दाप्रयोगे हेतुमाह

वृत्तिविषय इति । (कै)

पदैकदेशान्यायेनेति भावः । प्रगतः शिष्ये प्राप्तः गुहं प्राप्तः पितामहस्य पिद्वलं प्राप्त इति चार्थः ॥ पूजामित्युपलक्षणमित्याह

उपाधीनामिति ॥ (कै)

अतिसिक्तमेवेति । (कै)

तथा प्रयोगदर्शनादिति भावः । कर्मप्रवचनीयत्वाच्च षत्वा-
भावः ॥

भावः । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ वृत्तिविषये गताद्यर्थेवृत्तयः प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिस्यहणेन समस्यन्त इत्यर्थः प्रगत आचार्यः प्राचार्यः । प्रान्तवासी । अथादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मालामति-
मालः । अथादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अथकृष्टः कोकिलया अथकोकिलः ।

विधानमनुपपन्नं स्यात् । 'दृक्कृतमिति' । दर्शिन्यामिति विषयनिर्देशो गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामकः स्यादिति मन्यते, यदा तु प्रादि-
ग्रहणप्राप्तस्यैव नियामकत्वादा गतित्वादेवात्र सिद्धः समासः, दृक्कृत-
र्थाऽनविधानात्कृतः खलु न भवति, दृक्कृत इत्यादावुपपन्नसमासः, आ-
न्यैरिन्द्रहरिभिरित्यादो ऋन्तं प्रत्यगतित्वादनौषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्येक-

अर्थान्तरेऽपि (कै)

इत्यस्य समासो भवतीत्यनेनाम्बयः ॥ तत्र हेतुः

गतित्वादिति ॥ (कै)

दुष्कृतमिति । (कै)

दुःकृतार्थं । अनभिधानात् भूते खलु न भवति ॥

सत्यपीति । (कै)

अपिना वस्तुतः सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितम् ॥

अगतित्वादिति । (कै)

मञ्जस्य क्रियात्वाभावादिति भावः ।

ईषदर्थेऽपीति । (कै)

अत एवोत्तरपदाधिकारे ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्यां । परिग्लानोध्ययनाय पर्यध्ययनः । अलं कुमार्थे
अलंकुमारि । नित्यसमासत्वेऽपि चतुर्थीविधानसामर्थ्यात्पक्षे वाक्यमिति
रक्षितः । एतेनैकविभक्तिषापूर्वनिपात इति सूत्रे अलंकुमारिरिति भाष्यं
पर्यादयोग्लानाद्यर्थे इति समास इति कैयटवचनं च व्याख्यातम् । तदेव
भाष्यमनित्यतायां ज्ञापकमिति वास्तु । वस्तुतस्तु नेहानेन समासः ।
अलमो ऽप्रादित्वात् । प्रादिसमासस्य त्वयं प्रपञ्च इत्याकारः । किन्तु द्विगु-

ख्ये न भवति । 'सुष्ठुतमिति' । सुशब्दोऽतिशये न पूजायाम्, अत एवोप-
सर्गनिबन्धनं घत्वम् । 'अतिस्तुतमिति' । 'अतिरतिक्रमणे चे'ति कर्मप्रवच-
नीयत्वात्त्वत्वाभावः ॥ 'प्रादयो गताद्यर्थे इति' । कृत्तिविषये गताद्यर्थकृतयः
प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादियद्वयेन समस्यन्त इति । 'पर्यध्ययन इति' ।
परिग्लानोऽध्ययनार्थमित्यर्थः । 'वाससो हवेति' । वसोर्विषयेऽसुनृपत्वयान्तो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४५३

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

(जुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ।)

ईषदर्थ इति । (कै)

कोः कादेशविधानं चरितार्थं पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तये त्वे-
द्वचनम् । साहचर्यं तु न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति भावः ॥ सहसुपेति
योगविभागेन सिद्धे इदं व्यर्थमित्यत आह

सहसुपेत्यचेति । (कै)

एतेन नित्यार्थमिदमित्यपास्तम् । तद्भाष्यप्रामाण्येनेह वार्त्तिकेषु
नित्यपदासंबन्धादिति भावः ॥ वस्तुतस्तत्पुरुषसंज्ञार्थमत्र वचनानां
पाठः । अत एव पुनर्गव इत्यत्र टच् । तत्र करणादतत्त्वमपि
लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेत्याहुः ॥

अत्र पूर्वमिति । (कै)

अनुना समासात्पूर्वमित्यर्थः ॥

चयाणां पदानामिति । (कै)

गतिविशिष्टतिङन्तेनाव्ययस्य समामविधानादित्यर्थः ॥

प्राप्तापन्नालम्पूर्वत्वेन ज्ञाप्यमानो ऽन्पूर्वस्तत्पुरुषः पृथगतिग्रहणात्पर्या-
त्यर्थेनापि भवन्नभिधानानुरोधोच्चतुर्थ्यन्तेनैव भवति । तस्य चानित्यसमासत्वं
निर्वाधमेवेत्यवधेयम् । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्तः कौशा-
म्या निष्कौशाम्निः । प्रादियग्रहणस्य अगत्यर्थत्वादतिप्रसङ्गे प्राप्ते कर्मप्रवच-

---

वामःशब्दः, वस्त्रशब्दः इन्प्रत्ययान्तः, इवपि नित्याद्युदात्तौ । 'प्रादि-
प्रसङ्ग इति' । सूत्रे प्रादियग्रहणमगत्यर्थमिति कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेध
उच्यते प्रत्यादिविषयश्चायं निषेधः स्वत्योस्तु समासो भवत्येव । 'वृत्तं
पतौति' । कर्मप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्गः, उदा-

उदात्तवता (भा)

इत्यनेन तु न विना समासः । निघाते तु तस्योदात्तवत्त्वा-
भावादिति भावः ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । (कै)

समपाद् इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरूपेण पूर्वपदानुदात्तवत्त्वारणाय
उदात्तस्वरितग्रहणानुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव “बद्धम्रीहौ प्रकृत्ये”-
त्यत्र ग्रहणादिति भावः ॥

पूर्वपदत्वाभावादिति । (कै)

विनाऽचलदित्यस्य न समासः । किं तु विशिष्टेनाचलदित्यने-
नानोरित्याशयः । अन्यथा वेरुदात्तत्वे उदात्तचणः परत्वादकारस्य
स्वरितत्वं स्यादिति भावः ॥

१ उदात्तवता तिडा गतिमता च तिडाथ्ययम् (अत्रैव वार्त्तिकम्) ॥

२ “विना” इति तृतीयान्तं पदम् ॥

३ अ ई । पा २ । सू २ ॥

४ अ ई । पा २ । सू १ ॥

५ अत्रापि “विना” इति तृतीयान्तं पदम् ॥

६ अ ई । पा १ । सू १७४ ॥

नौयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्तस्मिन् विद्योतते विद्युत् । कथन्तर्हि
अधीत्येति । इह हि अधिपगौ अर्थकाविति कर्मप्रवचनौयत्वम् । उच्यते ।
अध्यापकधूर्तैर्गतिनिर्देशादनित्यः प्रतिषेधः । अत एव सुस्तुतमतिस्तुतमिति
सत्त्वाभावेऽपि समास उदाहृतः । स्वतो पृजायामिति बचनाद्वा तस्मिद्धिः ॥

सवता तिडा गतेः समासवचनं, यो जात एव पर्यभूषत् यः शुम्बरमन्व-
विन्दत्, योऽन्तरिक्षं विममे यौ वै प्रजवं यातामपथेन प्रतिपद्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ४५५
(अ. २ । पा. २ । आ. १) (उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ॥

यदि तिङन्तस्येति । (कै)

उपपदस्येत्यर्थः ॥

तिङन्त एवेति । (कै)

‘कृदभिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भावः । न च मा भवान्भू-
दित्येतद्भाष्येऽतिङन्तः समास इत्यर्थकं तत् । “माडी”त्यस्य
सतौत्यर्थात् । तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थे मौञ्जी सप्तमी
हि उपपदमञ्जालिङ्गमत एव पशावित्यादौ नोपपदत्वम् । तुमुन्-
एलावित्यत्र तु ^१क्रियार्थोपपदस्येति कार्यार्थमुपपदत्वमावश्यकमिति
भाष्याशयः ॥

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १७ ॥

३ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥

उपपदमतिङ् ॥ उपपदं सुबन्तं समर्थेन निवृत्तं समस्यते । अतिङन्तश्च
समासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकागः । इह कुम्भ अस् काग इत्यलौकिकं
प्रक्रियावाक्यम् । लडर्थाद्याधिक्येऽप्यदूरनिप्रकर्षेण वृत्तं लौकिकं वाक्यं

“उपपदमतिङ्” ॥ ‘एधामाहागको व्रजनीति’ । ‘तुमुन्गवुलौ
क्रियावां क्रियाघोषा’मिति गवुन् । ‘अतिङिति क्रिमिति’ । येनाभिप्रायेण
एष्टं तमाविष्करोति । ‘ननु चेति’ । ‘एतज्जापयनीति’ । स्यादेतत् ।
दुस्यस्य तिङन्तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति यस्तेन सम.नार्थः सुबन्तस्य

अर्थशब्दसन्निधाने इति । (कै)

तिङन्तशब्दरूपार्थकस्योपपदस्याभावादिति भावः ॥

तिङर्थ उच्यत इति । (कै)

कस्य तिङर्थस्येति भाष्येऽपि तिङ्पदेन तदर्थं याद्व्य इति भावः ।

कस्येति (भा)

प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दार्थप्रश्नद्वारा तच्छब्दार्थप्रश्न एवेति बोध्यम् ॥

पुरुषः ॥ (कै)

प्रत्यक्षादिः ॥

उपग्रहः । (कै)

कर्त्तृभिप्रायत्वादिः । यद्यपि कर्त्तृभिप्रायत्वं न तिङर्थस्तथापि
यथाकथंचिन् द्योत्यं भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बोध्यम् । अतिष्ठ किम् । मा भवान् भूत् । माडिलुडिति सप्तमीनिर्देशा-
न्माडुपपदम् । ननु सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन न भविष्यति । सत्यम् । तद्दि-
ष्टित्तरनेन ज्ञाप्यते । तत्फलं त्वनुपदमेव स्फुटीकरिष्यामः । प्रथमाकन्तु
सुप्यह्यामिहानुवर्तत एव । अत एव राजदर्शित्वादौ पूर्वपदे नक्तोपादि-

प्रतिषेधो विज्ञायते, तत्र यद्यपि कालकारकसंख्योपग्रहयुक्तः पूर्वापरभूतः
क्रियारूपलिङन्तार्थप्रधानोऽर्थो न सुपन्तस्य सम्भवति तथापि क्रियावाचि-
त्वमात्रेण तदर्थत्वमाश्रीयते, क्रियावाच्युपपदं न समस्यत इत्यर्थः, तेन
कारकौ मतः कारकस्य व्रज्येति गतव्रज्याशब्दयोः कारकशब्देन समासो न
भवति, अन्वयाद्वा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरेपि
समासः स्यादिति । तन्न, अनुपपदत्वात्, क्रियायां क्रियार्थायामिति

महाभाष्यप्रदीपद्वयोः ।

४५७

(अ. २ । पा. २ । वा. १)

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

तिङ्गर्थे (कै)

इत्यस्य तिङ्गन्तार्थ इत्यर्थः ॥

अनेकार्थेति । (कै)

काञ्चसाधनादिरूपेत्यर्थः ॥

साध्यत्वादिति । (कै)

साधनसाध्यत्वेन शाब्दप्राधान्यादित्यर्थः ॥ तिङ्ग्रहणमपनीय
क्रियापदग्रहणे साधनं दर्शयति

यदीति ॥ (कै)

अतिङ्ग्रहणादिति । (कै)

अक्रियाग्रहणादेत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वत्र गतशब्दस्य सत्त्वप्रधान-
तया कथं क्रियावाचित्वमित्याशङ्क्याह

अत्र चेति । (कै)

द्रव्यवाचित्वे प्रत्ययानुपपत्तिः । क्रियावाचित्वे तु उपपदसमासो

पदकार्यं सिध्यति । सुप्पुपेतीह नानुवर्तते इति भाष्यव्याघादियस्यास्तु
मितितं नानुवर्तते इत्येवं पराः । अतिङ्गिति नोपपदस्य विशेषणं किन्तु
समासस्येति । यद्यपीह भाष्ये न स्पृष्टं तथापि अनवकृत्यमर्थयोरिति सूत्रे
भाष्य एव स्पष्टम् । तत्र हि किञ्चित्तस्यानधिकारादकिञ्चित्तयज्ञानार्थक्यमि-
सप्तमीनिर्देशेन क्रियावाचित्वेन उपपदत्वं धातुरेवात्र क्रियावचनन्तदाश्रयस्य
बन्धुप्रत्ययो गतशब्दस्तु क्रियोपसर्जनं कर्त्तारमाह त्रव्याशब्दोऽपि यन्तस्य
सिद्धता नाम धर्मन्तत्र घनादयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धतायां वर्तन्ते,
अतो यत्क्रियावाचित्वादुपपदं न तत्सुबन्तं यत्सुबन्तं न तत्क्रियावाचि नाप्युप-
पदमिति नार्थ एवमर्थेनातिङ्ग्रहणेन । 'एतयोर्योगयोरिति' । ननु चास्मि-

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

दुर्वार इति तद्भाष्यत्पर्यमक्रियाग्रहणमिति भावः ॥ इदानीमेव
क्रियावाचित्वोपपादनादाह

सुबन्तेति । (कै)

उपपदविशेषणमित्यर्थः ॥

नैव क्रियावाचीति । (भा)

भाष्यस्य नैतन्नाधान्येन क्रियावाचीत्यर्थः ॥ नन्वेवमत्र समासो
दुर्वारोऽत आह

अत एवेति ॥ (कै)

प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्वं च न गतशब्दस्य किं तु
धातोरेवेत्याह

धातोश्चेति । (कै)

अन्यथा भावेऽपि सामर्थ्यादुपपदत्वमित्यभिमानः ॥ ननु
प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह

धात्वर्थस्येति । (कै)

तुक्त्वा उपपदसंज्ञार्थं तर्हीत्याशङ्क्यातिष्ठिति समासप्रतिषेधात्संज्ञानर्थक्य-
मिति सिद्धान्तितम् । एवं पूर्वसूत्रेऽपि गतियद्वयं पृथक्कृत्य तेनाप्यतिङ्-
यद्वयं सम्बन्धनीयम् । गतिः समस्यते अतिङन्तश्च समासं स्यादिति ।

ज्ञेय योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्यद्वयमस्ति न पूर्वत्र, एवं मन्यते,
योगविभागेनातिङ्यद्वयं पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति । यद्येवं कुग्रन्थे
प्रादिषु चातिप्रसङ्गः, तथापि प्राक् सवृत्त्यसौः समासः स्यात्, एवं तर्हि
पूर्वसूत्रे गतियद्वयं पृथक्कृत्य तेनैवातिङ्यद्वयं संबन्धनीयं, गतिकार-
कोपपदानामस्यापमर्शः, गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सह यः

(अ २ । पा. २ । आ. १)

(उपपदमतिष् । २ । २ । १६ ।)

एवं च तन्मात्रस्थान्यैकार्थीभावासम्भव इति भावः ॥ वस्तुतस्तु
नेतत् क्रियावाचीत्यनेनात्र तमुत्प्लुत्ताविति एतन्नेति बोध्यते ॥

क्रियार्थायामिति । (पा)

स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियाधायाः क्रियाधाः एव स्त्राभे पुनः
क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रवस्तुक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रह-
णात्किं च क्रियाग्रहणेन क्रियावाचकग्रहणे क्रियाप्रधानभूता
साध्यवस्तैवा च गृह्यते इति गतिकारकोपपदादिति सूत्रेऽपि भाष्ये
स्युटम् । अर्थग्रहणे तु गुणीभूताया अपि ग्रहणमिति पाकादि-
योगे कारकविभक्तिस्त्वसुजादीनां साधुत्वं भवत्येवेत्याग्रथः । अन्यथा
सिद्धान्ते कारको गत इत्यत्र समासो दुर्वारः स्यात् । किं च
क्रियावाचित्वाभावादत्राप्रत्युदाहरणत्वं तमुत्प्लुत्तं भवतीत्यस्यान्याय-
त्वात् । कैयटोक्तरीतिस्तु “अनुपसर्जनाद्” (४ । १ । २ । ४) “येनविधिः”
(१ । १ । ७ । २) “समर्थः पद” (१ । २ । १) इत्यादि सूत्रभाष्यविरुद्धा ।
तत्र हि निष्कृत्यैकार्थीभावं विनापि समासतद्धितादिप्रसृत्तेरङ्गी-

तेन प्रथमतोत्पादौ तिष्ठन्तेन समासो न । अतिष्ठत्प्रहणाच्च सुपेति द्वितीयान्तं
निवर्त्तते । तथा च गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सङ्घसमासवचनं प्राक्-
सुबुत्पत्तेरिति प्राचा परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा सामान्यापेक्षयापक-

समासस्तेन तेन कक्षणेन स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्यः पूर्वपदन्तु
सुवन्तमेव समस्यत इति, गतीनां तावत्, याजिघ्रतीति याज्ञी, ‘प्राज्ञाष्ठा-
धेट्दृशः श्र’ इति प्राप्तस्य जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधा
‘दातश्चोपसर्ग’ इति कः, याज्ञीर्भ्रंशब्देन गतिसमासः स यद्युत्तरपदे
सुवन्ते जाते पञ्चात्स्यात्ततः सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षिततथा;

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १ ।)

कारात् । न चैवमपि कारको व्रजतितरामित्यत्र समासाभावात्
प्रतिषेध आवश्यकः । अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावादिति
भाष्याशयः ॥

उपसंहृतक्रमरूपाम् । (कै)

उपसंहृतकमलसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम् ॥

प्रधानमिति । (कै)

प्रत्ययार्थवैजात्येन लिङ्गाद्यनन्वयरूपप्रकृत्यर्थवैजात्यकार्याभिभ-
वात्तस्य प्रधान्यमिति भावः । एवं चात्रापि न एवञ्चिन्ति तात्परे
भाष्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एवं तर्हि सिद्धे इति । (भा)

तादृशप्रयोगाभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यर्थः ॥

एवं तर्हि योगविभाग इति । (कै)

अत्रातिङ्गिति पूर्वसूत्रे गतिरिति चेत्यर्थः ॥

अतिङ्गह्येन चेति । (कै)

भूतेन अतिङ्गह्येन कथ्यते । गतीनां कारकाणामुपपदानां च कृद्भिः सङ्-
घः समासः स उत्तरपदात्सुबुत्पत्तेः प्रागेव कार्य इत्यर्थः । पूर्वपदन्तु सुबन्त-
मेवेत्युक्तम् । गतीनां तावत् । याजिन्नतीति याज्री । आतश्चोपसर्ग इति

तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोगः स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात्, ततश्च
लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो भवन् प्रशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वादात् स्यात्, ततश्च
याजोर्भाशब्देन समासकृतो याज्राशब्दस्य जातित्वेऽप्यनकारान्ताज्जाति-
कक्षयो ङीष् न स्यात्, प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो भवन् लिङ्गयोगमपि
नापेक्षत इत्यन्तरङ्गत्वात् एव तावद्भवति पञ्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवङ्ङोभेव

अतिङित्यस्य प्रथमान्ततथा समास एव विशेष्यते । अतिङिति
बहुव्रीहिः ॥

गतिकारकेति । (भा)

प्रपञ्चितरामित्यादौ नित्यसमास इष्ट एव । “तिङ्चोदात्त-
वती” त्यनेन गतेर्निघातेऽन्तोदात्त्वमेव । तच्च एतत्सिध्दर्थमेव तिङ्-
ग्रहणं प्रत्याख्यायते भाष्ये । खरस्य तु नाच्च प्रवृत्तिः ऋद्ग्रहणात् ।
ऋद्ग्रहणप्रत्याख्यानं तु न भाष्याच्छ्रुमिति तत्रैव वक्ष्यामः । एतेन
तच्च नित्यसमासवारणायातिङिति तद्दृष्टितप्रतिषेधायावश्यकमिति
कथं तच्च तन्नित्यज्ञापकं प्रपञ्चितरामित्यादौ च “गतिकारकोप-
पदादि”ति “तिङ्चोदात्तवती”ति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन “उदा-
त्तवते” त्यादिवार्त्तिकोक्तो वैकल्पिकसमास एवेत्येते इति परास्मत् ॥

सुप्ग्रहणं त्विति । (कै)

उपपदमित्यन्वर्थसंज्ञया सुबन्तस्यैव पदत्वेनोपपदत्वात् गतेः
सुबन्तत्वाद्वाजयुधेत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकार्यमिच्छेः ॥ तिङ्-

कः । पात्राभ्येति प्रप्रत्ययस्तु न भवति । त्रिघ्नतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्य
इत्युक्तेः । व्याघ्रोर्घ्रशब्देन गतिसमासः । स च यदि घ्रशब्दस्य सुबन्तताम-
पेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये संख्याकर्मादियोगो विवक्षणीयः । तद्योगाच्च प्रागेव

भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निर्गत इति शब्दं,
संयन्तेति परसवर्थाविकल्प इत्यादीनि । कारकाणाम्, अश्वेत्निताऽभ्रजिप्तौ,
'कर्तृकरखे कृता बहुल'मिति समासः, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्वं स्यात्पूर्व-
वदृष्ट्वा स्यात्ततः 'ज्ञौतात्परणपूर्वात्' 'ज्ञादल्पाख्याया'मिति लोभं न स्यात्

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

घटित इति समासविशेषणेन कारको अजतीत्यादिव्यावृत्तिभिद्वेः
प्रथमान्तसुबनुवृत्तेरपि फलाभावेन चिन्त्यमेतत् ॥

हृदन्तावस्थायामेवेति । (कै)

काष्ठैः पथतितरामित्यादिवारणाय हृदग्रहणस्यावश्यकत्वेन
चिन्त्यमिदमिति कश्चित्तन्न बहुलग्रहणेन ज्ञानजन्तादिभिरिव
तेनापि समासस्य वारयितुं शक्यत्वात् परिभाषायाः प्रयोजनवत्त्वे
ह्यतिङ्ग्रहणं प्रयोजनवत्स्यादत आह

अस्याश्चेति ॥ (कै)

तन्निबन्धनः स्वर इति । (कै)

“गतिकारकोपपदात् हृदिति” विहित इत्यर्थः ॥ स्वरासिद्ध-
श्चेराह

यद्वेति ॥ (कै)

सुपेत्यस्य निवृत्ताविति । (कै)

सुपैवेति नियमाभावाद्येष्टं समाससिद्धिरितिभावः ॥ लक्ष्या-

लिक्रययोगः स्वार्यमभिधायेत्यादिन्यायात् । ततश्च लिङ्गनिमित्तः प्रत्ययो
भवन् टावेव स्यात् न तु डौष् । अशब्दमात्रस्य अजातिवाचित्वात् । ततश्च
याडोर्भाशब्देन समासः । ततो याम्नाशब्दस्य जातिवाचित्वेऽप्यनकारान्त-

अत इत्यधिकारात् वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्दं व्यवस्थावचनमाश्रित्य वाक्या-
वस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत, प्राक् सुदन्त्येः
समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम् । अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तात्त्वमजतीत्यादौ
नकोपादिकार्याणि भवन्ति । उपपदानां कश्चेन पिबतीति ‘सुपि स्य’
इत्यत्र सुपेति योगविभागात्कः, कश्चपी, यात्रीतुल्यं, माघान्नपति ‘सुप्य-

नुषारेण च व्यवस्थेति बोध्यम् । तत्र सुवुत्पत्तेः प्रागित्युपसङ्घणं लिङ्ग-
बोधकप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागपीति बोध्यम् ॥

सुवुत्पत्तेरिति । (कै)

सुवुत्पत्तेरनन्तरमित्यर्थः ॥

धनक्रीतेति । (कै)

सुप्टावुत्पत्तेः पूर्वं समासे “क्रीतात्करणे”तिङ्गीप् स्यात् ।
सुवन्नेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्वाप् सिध्यतीति भावः ॥ यत्र सुवुत्पत्तेः
पूर्वं समासस्तत्र स्वरप्राप्तेराह

उत्तरपदशब्द इति ॥ (कै)

सुबित्यस्येति । (कै)

तदनुष्टुप्तावपि प्रागुक्त्वात् पदविधिलं बोध्यम् ॥ सुपेत्यस्या-
ननुष्टुप्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये

यद्येवमिति । (कै)

त्वाज्जातिजक्ष्णो ङीष् न स्यात् । सुवुत्पत्तेः प्रागेव जायमानस्तु समासो
लिङ्गयोगानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्भवति । ततो ङीष्पूर्वपदस्य तु सुवन्तत्वा-
त्पदकार्याणि स्युरेव । निर्गत इति श्लवं सय्यन्तेति परसवर्णविकल्प इत्यादि ।

जातौ णिनिष्ठाः ष्ठील्ये’ मासवापिण्यौ, ङीष्ः प्राक् समासे प्रातिपदिक-
स्यान्तो नकार इति श्लवं भवति, सुवन्तस्य तु समासे ङीष्प्रमासस्यान्तो
न तु नकार इति न स्यात्, अत्रापि पूर्वपदस्य सुवन्तत्वाच्चर्मकारादौ नको-
पादिपदकार्यं भवत्येव । अत्रोपपदग्रहणं गतिकारक्यतिरिक्तोपपदपरि-
ग्रहार्थं षष्ठावापिण्यौ, ईषद्दर्शाया अपत्यं ऐषद्दर्शयः, अत्र दर्शशब्देन
समासे सति समुदायात्क्लीभ्यो ठकं बाधित्वा दर्शाशब्दात् स्त्रीप्रत्यय-

“कुगती”त्यनेनेति भावः ॥ “अतिङि”त्यनेन तिङन्तत्वे
प्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥

एकस्वर्यादीति । (कै)

आदिनैकपद्यं किं च तयोः समासे प्रातिपदिकतया परत्वा-
त्सुबुत्पन्तिरेव आस्य तिङित्यपि बोध्यम् ॥

पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति । (भा)

तत्संज्ञकगण्डेनेत्यर्थः ॥ पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रिया-
विशेषकत्वाविशेषात्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह

ततश्च पूर्वमिति । (कै)

साधनसंसृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति केवलेन सामर्थ्याभाव इति
भावः ॥ न च निष्कृत्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक इत्युक्तम् ।
एवं च विशिष्टेनैकार्थीभावे ऽवयवानामपि तत्सत्त्वात्स दुर्वार इति
वाच्यम् । तिङन्तेनैकार्थीभावाभावात् । अतिङिति निषेधात् तद-
वयवेन तु प्रत्ययार्थासंसृष्टेन नैकार्थीभावः साधनसंसृष्टार्थस्यैवोप-
सर्गेण योगादित्यदोषात् ॥ भाष्ये

कारकायाम् । अथैः क्रीता । अन्वैरन्वैर्लिप्ता । कर्तृकरणे कृतावङ्गलमिति
समासः । स यद्युत्तरपदस्य सुबन्तस्य स्यात्तर्हि पूर्ववदृष्णं स्यात् । ततश्च
क्रीतात्करणपूर्वात् क्लादस्याख्यायामिति छीष् न स्यात् । अत इत्यधिका-
णक्षयो ङक् स्यात्, स्त्रीप्रत्यये तदादिनिश्चयभावेऽपि दर्शाशब्दादिपि कदा
चित्स्यादित्येषा दिक्, जातान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि । कथं
पुनरतिङ्ग्यहणेनाथमर्थः साधयितुं शक्यः, यावता प्रथमान्तमतिङ्ग्यहणं
प्रथमान्तस्यैव सुबन्तस्य निवृत्तिं सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न स्युः,

(अ. २ । प. २ । अ. १) (उपपदमिच्छाः २ । १ । १६ ।)

साधनं हि क्रियां निर्वर्त्तयतीति । (भा)

क्रियां तत्रतीति साधनेन प्रतीतेः । तद्व्यन्धाधीनत्वात् साध-
नेन प्रतीत्यर्थकयोगे च तेषामुपसर्गत्वादिति भावः ॥

अभिनिर्वृत्तस्य । (भा)

अभिनिर्वृत्तज्ञानविषयत्वेत्यर्थः ॥

अनिष्पन्नस्येति । (कै)

अज्ञातत्वेत्यर्थः ॥ नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात् प्राक् केवलभावादेः
सकर्मकत्वाभावेव कर्मणि सादयो न स्युरत आह

अनुभूयते सुखमिति ॥ (कै)

धातुरेवेति । (कै)

केवलधातुरेवेत्यर्थः ॥

उपसर्गस्तु द्योतक इति । (कै)

स च श्रोतवोभाय पश्चादेव सम्बन्धते इति भावः ॥ एतेनोप-

रम् । तत्रनानामार्थात्सादिति चेतर्हि बाक्यावस्थायां स्यात् । पूर्वशब्दस्य
अवस्थावचनत्वसम्भवात् । अत इत्यधिकारो वा अत्रच्छेद्येत । तथा च स
हि तस्य धनकृता प्रसन्नोऽपि मरीचसीति भट्टिप्रयोगे न सिध्येत् ।

उपरपरे शोक्तमिच्छं न सिध्यति तदेतत्क्रियमाकर्मतिष्ठत्तद्व्यं विषयभवेव
साधयति तदपि गन्धुपपदयोरेव कारणेषु तु 'कटं क० खे कृता वज्र-
मि'त्वादावस्थाः कृताया अप्रसङ्ग एव, उच्यते । योगविभागेनातिष्ठत्तद्व्यं
मतिवर्त्तपि संबन्धत इत्युक्तम्, एवं स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिष्ठत्तद्व्यं-
केन विशेषविश्रामः, गतिः समस्यते अतिष्ठ समासो भवति उपपदं सस-
स्यते अतिष्ठत्त समासो भवतीति, तदेवं 'मासि लुप्त' साकारादीदित्यादी

सर्गाणां द्योतकत्वेऽपि तद्द्योत्यार्थस्य साधनसम्बन्धात् पूर्वमेव धातुना बोधनावश्यकत्वेन धातूपसर्गयोः सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्वार इत्य-
पास्तम् । एतच्च “सुद्धादि”त्यत्र विस्तरेणोपपादयिष्यते । “विप-
राभां जेरि”त्यादौ व्यादिद्योत्यार्थप्रतिपादकस्येत्यर्थः । विपराभां
परत्वयोग्यस्येत्यर्था वा ॥

विरोधसद्भाव इति । (कै)

इत्यभिमान इति शेषः । अभिमानत्वं वा ऽस्यानुपदमेव स्फुटीक-
रिष्यते ॥ ननु कर्षण्युपपदे ऽण् कर्षत्वं च विभक्त्या गम्यं तच्चाणुत्यन्तेः
पूर्वं कृदन्तत्वाभावात्षष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीययैव भाव्यमिति जातेऽपि
अपि तन्नित्यन्तौ मानाभाव इति कुतः षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह

पञ्चके इति । (कै)

प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदत्वं कथमिति चिन्थयेतत् ॥

सुबन्तमेवोपपदमिति । (कै)

सिद्धान्ते तु कर्त्तृकरणे कृतेत्यत्र बहुलग्रहणात्क चित्सुबन्तेन समासः, अतो
न छौष् । उपपदानाम् । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । व्याघ्रोवत् । सुपीति
योगविभागात्क इत्यादि । यत्त्वतिङ्ग्रहणमुपपदविशेषणमिति । तन्न ।

तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थं क्रियमाणमतिङ्ग्रहणं सुपेति ढटौ-
यान्तस्य निवृत्तिं साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिच्छं, कृत्तावपि सुप्
सुपेति न संबध्यत इति समुदायस्य निवृत्तिर्विचिन्ता न केवलस्य सुब-
ग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमपि दिङ्मात्रं प्रदर्शितं न हि तत्र तिङन्तेन समासः
किं तर्हि तिङन्तस्य सुबन्तेन, ‘कर्त्तृकरणे कृता वृत्तमिति चापि कृतेति
न वक्तव्यं, कथं, कर्त्तृकरणयोः क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समासः

“तत्रोपपदमि”ति सूत्रे भगवान्ब्रह्मति स्वयं च । किं च पञ्चकपचेऽपि सकलकारकशक्तिमानर्थः संसृष्टाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशिष्य इतिकर्मापपदत्वप्रयुक्ताणोऽप्राप्तिः । अन्यथा करणाद्युपपदेऽपि कर्मापपदप्रसंगः । तस्मादस्तुतः कृतप्रकृत्यर्थकर्मत्वसत्त्वेन कृदनुत्पन्नावपि भावितत्वं गृहीत्वा षष्ठीप्रवृत्तिरित्येव भाष्याशय उचितः ॥

अतरङ्गत्वादिति । (कै)

षष्ठीति सूत्रे सुपेति द्वतौयान्तस्य संबन्धादिति भावः । अत एव मातुः स्मरतीत्यादौ न षष्ठीसमासः । अत एव च षष्ठ्यन्तस्थानेकसुबन्नेन न समास इति बोध्यम् ॥ एतद्वार्त्तिकदथमपि प्रत्याचष्टे ।

अथवेति । (भा)

भाष्ये “विप्रतिषेधे परमि”त्यस्य तु न प्रवृत्तिः । युगपदुभयविहिततत्पुरुषसमाससंज्ञयोः प्रवृत्तिसंभवेनासंभवरूपविप्रतिषेधाभावात् । उपपदसमासो भविष्यतीत्यस्य “उपपदमि”ति सूत्रविहितसमाससंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञा च स्यास्यतीत्यर्थः । अन्यादृशविरोधस्य तत्प्र-

तथा सति प्रथामान्तसुबन्दादृशस्य निवृत्त्यापत्त्या बहुविज्ञवापत्तेः । एतेनातिङ् किम् एधानाहारको व्रजतीति प्रत्युदाहृद्गामपि प्रत्युक्तम् । यदपि कौमुद्यां जुगतीति सूत्रे उक्तं, अत्र सुपुण्येन्यनुवृत्तेःस्तिङापि समासः ऊर्गो-

धातुश्च क्रियावचनो, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङश्च तत्र सुबधिकारात् तिङन्तेनाप्रसङ्गः, तदेतत्कृद्गुह्यं कृदन्तावस्थायामेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति केचित्, नेति वयं, काष्ठैः पचतितरा दध्ना भुक्तपूर्वाद्यादौ तद्धितान्तेन समासो माभूदित्येवमर्थं कृद्गुह्यं कर्त्तव्यं कष्टश्रितादिषु प्राक् सुवृत्तयोः समासो न साधित इति कष्टश्रितेत्यादि न सिद्ध्यति एवं तर्हि

(अपरंदर्भातः । २ । २ । १६ ।)

(अ. २ । पा. २ । आ. १)

क्तिमिक्त्वेऽपि मानमिति तात्पर्यम् । न च नित्यत्वांनित्यत्वज्ञानयो-
र्विरोधः । बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । एवं च षष्ठीसमासोऽपि
नित्य एवैतद्विषये फलितः । तद्बोधिताभावांश्चैतद्विरोधेनैतद्विषये
त्यागात् । “नित्यं क्रीडे” त्यादिविषये तस्य कृत्र्वाधत्वाद् “गति-
कारकोपपदादि”त्यत्र प्रकृतपरिभाषायां च लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषा न प्रवर्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुव्युत्पत्तेः पूर्वमेव
स्मरन् । तथापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भावः । परि-
भाषायां सामान्यतः कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तस्मा-
दभाषणं सुव्युत्पत्तेः प्राक्कृद्भिर्भाद् इति बोध्यम् । कैयटे
“विभक्त्यसमासथोरि”त्यादिर्यथास्यादित्यन्तो यंचो बद्धुषु पुस्तके-
ष्वनुपसम्भान्तचनित्यग्रहणप्रत्याख्यानाच्च ॥

उत्तरपदेति । (कै)

एवं चाग्निचितेत्यदौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भावः ॥

करोतीत्यादि । तदप्यसत् । तत्र शेषोक्ततेनातिङ्ग्रहणेनैव विरोधात् ।
तिङ्समासस्य सहेति योगविभागवसलभ्यो वार्त्तिकोक्तविशेषविषयच्छान्द-
सश्चेति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

गतिकारकोपपदानमिति परिभाषा पूर्वोच्यतेः षष्ठिता श्रूयकारेण्यप्यतिङ्-
ग्रहणेन तद्देशे श्यामिता, तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति कृत्वमेव परि-
भाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् ।

तदेतन्नतिपद्यन्तां भाष्ये कृतपरिष्कारः ।

भाष्ये सङ्घट्टमप्यन्धाः स्वर्यं पश्यन्ति नाञ्जसा ॥

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

नन्वेवं वचनवैयर्थ्यमतस्तात्पर्यात्सुबुत्पत्त्यन्तरमपि समासो
ज्ञाप्यते इत्यत आह

नियमान्तरे इति । (कै)

वल्यमाणे इत्यर्थः ॥

अमैवाव्ययेन ॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदन्तदेवाव्ययेन सह सम-
स्यते । खादुङ्कारं भुक्ते । संपन्नंकारं लवणंकारम् । खादुमि ऋमुल् । खादु-
मौत्त एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । खादुमौत्तर्यग्रहणं सम्पन्नलव-
णशब्दावपि खादुपर्यायौ येन वाक्येनामेव केवलौ विधीयते न तु प्रत्यया-
न्तरसहितः । तस्मिन् वाक्ये सप्तमौर्निर्देशबलेन यस्योपपदसंज्ञा तदमैव
तुल्यविधानमित्युच्यते । सूत्रे च तुल्यविधानमित्यध्याक्रियते । नियमाङ्ग-

“अमैवाव्ययेन” ॥ ‘खादुङ्कारमिति’ । ‘खादुमि ऋमुल्’, खादुमौ-
त्त एव निपातनात्पूर्वपदस्य मान्तत्वम् । खादुमौत्तर्यग्रहणं तेन संप-
न्नंकारमित्यत्रापि भवति । ननु सिद्धे विधिरारम्भमासो नियमाय भवति
एव कारः किमर्थः, इष्टतोऽवधारणार्थः, एवं यथा विज्ञायेत अमैवाव्यये-
नेति, मैवं विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति, अन्वयस्य सासम्भवादेवायं नियमो न
भविष्यति, ननु चायमस्ति स्वग्रयं ब्राह्मणकुलमिति, ‘अधिकरण्ये श्रेते’-
रित्यच्, ‘अतोमिति’ सोरम्भावः । अनेनाव्ययेन समासो माभूदित्येवमर्थो
नियमः स्यात् न, अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादनुत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाष्यं
पश्चात्सुपेति विधानवेत्तायामव्ययस्यामोऽसम्भवाद्भिन्नमान्तरेण वचनव्य-

अमेत्यस्यावृत्तिरिति । (कै)

चिन्थमेतत् । आवृत्तौ मानाभावात् । अमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदमाव्ययेन समस्यते इत्यर्थं अग्रेभुक्त्वा इत्यत्र समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च । किं च कालो भोक्तृमित्यत्र समासापत्तिस्तस्मादमैव तुल्यविधानं यदुपपदं तदमाव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टसिद्धिः । अत एव भाष्ये ऽग्रेभुक्त्वप्युदाहृतम् । १“अग्रादिषु

१ अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति (अत्रैवभाष्ये) ॥ अथाप्राप्ते अग्रादिष्वप्राप्तविधेः समासप्रतिषेधः (वा) ॥ ३ । ४ । २४ ॥

भूतस्त्वेकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते न तु सूत्रारूढः । अमैव च यत्तुल्यविधानं तस्य प्रत्ययान्तरं प्रति उपपदत्वमेव गान्तीति अथयान्तरेण सह समासो नाशङ्कनीयः । सूत्रस्य प्रयोजनन्तु कालसमयवेलासु तुमुन्, कालः समयो वेला वा भोक्तृमित्यत्र समासनिवृत्तिः । अमैवेति किम् । अग्रेभोत्रं अग्रेभुक्त्वा, विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वायमुक्तौ । अमाचान्येन च तुल्य-

घरितार्थत्वाद्द्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह । ‘एवकारकरणमिति’ । अमैव यदुपपदं तत्समस्यते तदेव समस्यत इत्यक्षराधीं न पुनरमैव समस्यत इति, तत्रामैव यदुपपदमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेषः, किं चामैव तुल्यविधानं येन वाक्येनामैव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यदुपपदं विधीयत तत्र सप्तमीनिर्देशान्तरमेव तुल्यविधानं, नियमाङ्गभूतस्त्वेकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते अमैव यत्तुल्यविधानं न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षया ऽनुपपदत्वाद्

अप्राप्ते”ति वार्त्तिकप्रत्याख्यानं च सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ “अप्राप्त-
विधेरिति विशेषणव्यावर्त्त्यमुपपादयति

प्राप्तविभाषायां त्विति । (कै)

आभीक्ष्ण्य इत्यनुवृत्त्या हि सा तस्मिंश्च सत्येव प्रत्यय इत्याद्युक्तेः
प्रत्ययोत्पत्तिष्वधिक्योर्गेनैवोपपदसंज्ञास्वीकारादिति भावः ॥

विधानपेतम् । अच्येनेति किम् कुम्भकारः । असति ह्यच्ययग्रहणे अमैव
यत्तुल्यविधानन्तदेव समस्येत । न च पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादच्ययविषय एव
नियम इति वाच्यम् । तथासत्यमैव नियमापत्तेः । अमन्तेनोपपदस्य यस्म-
मासः सोमैव तुल्यविधानस्येति । तथा चाग्नेभोजमित्यत्र मा भूत । अग्ने-
मुक्ता कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव ॥

अच्ययान्तरेण समासो नाशङ्कनीयः । ‘अग्रभोजमिति’ । ‘विभाषाग्ने-
प्रथमपूर्वेत्वि’ति क्लाणमुक्तौ, अच्ययग्रहणं किम् । असत्यच्ययग्रहणे अमैव
तुल्यविधानं तदेवोपपदं समस्येत इत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात्,
अथ पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याच्ययविषयत्वात्त-
द्विषय एव नियमो विज्ञास्यत इत्युच्यते एवं त्वमैव नियमः स्याद् अमन्ते-
नोपपदस्य यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति, तत्र को दोषः, अग्नेभोज-
मित्यत्रैव न स्यात्, अग्ने मुक्ता कालो भोक्तुमित्यत्र तु स्यादेव, अच्यय-
ग्रहणे तु सति अच्येनेनोपपदस्य यः समासः सोमैव तुल्यविधानस्येति
विज्ञानान्न कश्चिदोषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

उपयुक्तादन्यः शेषः । सामान्यं “बह सुपे”त्यादिः । विशेषो
“द्वितीयाश्रिते”त्यादिः ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

यद्यप्यन्यपदार्थवत् पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधानं नास्मच्छास्त्रे
तथाप्यव्ययीभावनादिमहासंज्ञाबलेन पूर्वार्थपरिच्छेदार्थस्य निमित्त-
फलसत्त्वेत्यभिप्रायः ॥ “विशेषणं विशेष्येण”त्यादौ प्रथमाया
ऋष्यपसुक्तात्मित्यत आह

१ अ २ । पं । १ । सू ५७ ।

शेषो बहुव्रीहिः ॥ अधिकारोऽयम् । शेषः किम् । उन्मत्तगङ्गम् ।
प्राक्कारात्परकार्यमिति पाठे परत्वाद्वृद्धीहि संज्ञा सा भूत । उपयुक्तादन्यः
शेषः । शिष्य सर्वोपयोगी । कर्मणि घञ् । येषां पदानां सस्मिन्नर्थेऽव्ययी-

“शेषो बहुव्रीहिः” ॥ ‘उपयुक्तादन्यः शेष इति’ । शिष्य सर्वोप-
योग इत्यस्मात्कर्मणि घञ् । ‘कश्च शेष इति’ । ननु उपयुक्तादन्यः शेष
इत्युक्तं, सत्त्वं, सर्वेषामेव पदानां सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्सर्वेषु च
पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यद्यप्योगं तत्पुरुषाव्ययीभावमोर्विधाबादुपयुक्तादन्यो न
सम्भवतीति पुनः प्रश्नः, उक्तं च शेषग्रहं पदतत्त्वेनाभावादर्थतत्त्वेदविधिः-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

१७३

(अ. २ । पा. २ । आ. १) (शेषो वज्रघोषः । २ । २ । २२ ।)

द्वितीयादीनामिति । (कै)

“गतार्थप्रथमथे”त्यादि तु व्याख्यानभूतं न स्वतन्त्रविधायक-
मिति भावः ॥ यदा “शेष” इत्यस्य प्रथमान्तात्प्रथमान्तगृहीत-
त्रिकस्य प्रतिपदसुच्चरितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेष्टसिद्धिः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

भावादिसंज्ञा नोक्ता स वज्रघोषरित्यर्थः । एकसंज्ञाधिकारे तु त्रिकतः
शेषो ग्राह्यः । तथाहि । सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य इदं प्राहिकया
समासो नोक्तः स शेषः ॥ प्रथमेति यावत् । ततश्च प्रथमान्तानां वज्रघोष-
रित्यर्थात्मनानाधिकरणाणां भवति । कण्ठेकाल इत्यादौ तु सप्तमीविशेषश्च
इति चापकात्सिद्ध इति ॥

मिति । ‘यत्रान्यः समासो नोक्त इति’ । येषां पदानां यस्मिन्नर्थे ऽव्ययी-
भावादिकः समासो न विद्धितः स शेष इत्यर्थः । अथैवं कस्मान्न विश्वायते
सप्तसु सुपां त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य इदं प्राहिकया समासो नोक्तो यथा
प्रथमायाः स शेष इति, कण्ठेकाल इत्यादावप्रथमान्तानामपि समास-
स्येष्टत्वात्, शेषग्रहणं प्राक्कारात्परं कार्यमित्यस्मिन्पक्षे कर्त्तव्यम्, एक-
संज्ञाधिकारपक्षे न कर्त्तव्यमित्याकारसूत्र एव प्रतिपादितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्यायबीजानां महाभाष्ये निवन्वने ॥
अलक्ष्यगाधे गाम्भीर्याद्दत्तान इव सोष्टुवात् ॥

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥

भाष्ये क्रमोल्लङ्घनेऽभिप्रायमाह

अनेकेति ॥ (कै)

चित्रगुः । चित्रा गावो यस्येति विग्रहः । चित्र गोसम्बन्धाति
समासार्थः । यत्सम्बन्धिनाश्चित्रा गाव इति विग्रहे बोधः । वृत्तौ विशिष्य-
विशेषणभावव्यत्यासः । यत् बहुव्रीहौ अन्यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणानि
च गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणायां तत्र चित्रपदार्थानन्वय एकदेशत्वादिति
वाच्यम् । चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामि-

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वर्तमानं वा सम-
स्यते स बहुव्रीहिः । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयत इति स्थिते
चिकितः शेषस्योक्ततया अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति फलितं त्रिकतः

“अनेकमन्यपदार्थे” । ‘अनेकं सुबन्तं सङ्घ समस्यत इति’ । परस्य-
रमित्यर्थः । वदनेन सुबन्धितदत्रानुवर्त्तवे न सुबन्धितेव, उत्तरपदस्याप्यनेक-

अन्यपदार्थो लभ्यते इति । (कै)

“अन्यार्थे” इत्यस्य भिन्नेऽर्थे इत्यर्थः । भेदप्रतिधोगी षोपस्थितः
रूपदार्थ एव पर्युदासविधया च स पदार्थ एवेति भावः ॥ वाक्य-
व्यावर्तकं युक्त्यन्तरमाह

वर्तीति । (कै)

तेषां सुबन्तत्वादित्यभिमानः ॥

एतानि पदानीति । (कै)

समानाधिकरणानामित्यनपेक्ष्येदम् । वस्तुतोऽर्थपरमेतत् । यथा
मदौया मातेत्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ सुस्त्रातं भो इति
पाठे आह

लक्षणान्न दोषः । एवं प्राप्तोदकग्राम इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतो
लभ्यते प्राप्तपदं तात्पर्यग्राहकम् । प्राप्तिकर्त्रभिन्नमदकम् इति बोधोत्तरं
स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिग्रामे लक्षणेति तु न युक्तम् ।
उदककर्तृकप्राप्तिकर्मग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात् । प्राप्तेऽति क्तस्य
कर्त्रर्थकस्य कर्मणिजलज्ञा प्राप्नो चोदकस्य कर्तृतासम्बन्धेनान्वय इत्यपि

शेषो हि प्रथमा तदन्यपदार्थस्य कर्मादिरिति । प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको
ग्रामः । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः । यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कर्तृधा-
तुषु प्रति विशेष्यतोचिता तथापि व्यपेक्षावादिभिरशक्या समामे भिन्नैव
मित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दर्शयति । ‘सर्वेषु विभक्त्यर्थव्यति’ । पदेन
प्रत्ययार्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थोभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यात्तन्मैवान्य-
पदार्थग्राहणेन ग्राहणमिति भावः । अत एव प्राप्तोदकोऽयं ग्राम इति ग्राम-
शब्दानुप्रयोगः, अन्यथा बावानेवार्थो ग्रामपदस्य तावतोऽभिधाने गतार्थ-

अथवेति । (कै)

अथ सर्वचान्योऽर्थो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥

अभिजनशुद्धिरपि (कै)

इत्यपिरेवार्थे ॥ भाष्ये वाक्यशब्देन पदसमूहमात्रम् ॥

व्याप्तिसमाश्रयणेति । (कै)

पदार्थपक्षणसामर्थ्याद् व्याप्तिन्यायस्त्वेवानुसरणे नान्तरङ्गन्याय-
स्त्वर्थः । राजानं पुरुषमित्यत्र सावकाशस्तत्पुरुषः । बह्व्रौद्धिरपि
बहुपदे सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्सपदार्थेऽपि

न युक्तम् । उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयायां वैयधिकरण्याद् बहु-
प्रौढनापत्तेः । उदककर्तृकप्रतिरिति बोधोत्तरं तत्कर्मनाम्नो कथ्यत
इत्यपि न युक्तम् । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्नः सत्त्वप्राधान्यस्य च भङ्गा-
पत्तेः । विशेष्ये कर्त्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासम्भवाच्च इति न्यून्याय-
विदः तन्न । उत्तरे पदे एव लक्षणायां विनिगमकाभावात् । न च प्रा-
याणां समिष्टितपूर्वपरार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्कारणे विनि-

व्युत्पत्तिः स्वीकारणीया । सिद्धान्ते तु एकार्थीभावाभ्युपगमात्सर्वं संसृप्ति-
त्युक्तम् । ऊरुपयोगडवान् । उपहृतपशू रूद्रः । उडृतौदना स्यात्सौ ।
चित्रगुः । वीरपुरुषदको ग्रामः प्रथमार्थे तु न भवति । हृष्टे देवेऽगतः ।

त्वाच्च स्याद्यथा इन्द्रे षष्मन्द्स्य, यदा तु समासेन विभक्त्यर्थं एव सम्बन्धा-
दिरभीष्यते तदा विभक्तिर्मानुप्रयोजि, द्रथस्यानभिहितत्वात्तदादिनोऽनु-
प्रयोगः कश्चाम्न स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कथं ग्रामादिभिः सामा-
नाधिकरण्यं तस्मिन्संख्यायोगे वा बहुप्रौद्धिर्भवति प्राप्तोदको ग्राम उडृ-
तौदना स्यात्सौति । उच्यते । विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वाद्-

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

बहुव्रीहिः प्राप्नोतीति तद्भाष्यार्थमन्यपदार्थं चिकित्साच शेष इति भावः ॥ भाष्ये एकदेश्याह

नैतदस्तीत्यादि ॥ (भा)

तत्पुरुषः । (भा)

समानाधिकरणतत्पुरुषः । राजपुरुष इत्यादिरपि कर्मधारय एव ॥ इतर एकदेश्याह

भवेदित्यादि ॥ (भा)

स्वरसमासान्तेति । (कै)

पर्यायेणेत्यर्थः । यदा कस्य चित्स्वरः कस्य चित्समासान्त इत्यर्थः ॥ भाष्ये

गमिका राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य पुरुषे ऽन्वयवारणाय पूर्वपदार्थेन वाच्यम् । सर्वक इत्यादौ व्यभिचारात् । दधीषद्ददाति इत्यादौ दधि-
वत्त्वाध्यायान्वापत्तेः । दधिनञ्जपटुर्ददाति इत्यादौ दधि बहुव्रीह्यान्वया-
पत्तिः । पटावनन्वयापत्तिश्च । किं चैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेकसुबन्ता-
भावेन बहुव्रीहेरेवानापत्तिः । अपि चैवं घटादिपदेऽपि चरमवर्गस्याच्-
प्रत्ययरूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिरुच्योक्तेदापत्तिः । अवयव-
अनेकोक्तेर्बहुनामपि, चित्राजरतीगुः । तन्वीदीर्घाजङ्गः । इह प्रथमो
न पुंवत् । उत्तरपदत्वाभावात् । द्वितीयोऽपि न । अपूर्वपदत्वात् । उत्तर-
पदे नित्यसमासस्य तु नायं विषय इत्युक्तम् । एतच्च केषां चिन्मतम् ।

भेदोपचारात्सामानाधिकरणमाश्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादि-
वत्, तथा शुक्लं वस्त्रं शुक्ला पटो शुक्लः कम्बलः शुक्लः शुक्ला इति । नन्वेवं
यथा शुक्लशब्देन कदा चिद्गुण उच्यते कदा चिद्गुणौ तथा बहुव्रीह्यावपि
प्राप्नोति । नैषोऽस्ति नियमो गुणशब्देन कदा चिद्गुणमात्रमभिधीयतइति

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

अशेषत्वान्न भविष्यतीति । (भा)

पदतोऽर्थतो वा शेष इत्यभिमानः ॥ एतदर्थकं शेषघट्टणं प्रत्या-
ख्यातमित्याह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

१“आकडार”सूत्रोक्तमित्यर्थः । पदतोऽर्थतश्च शेषे द्वीरावतीके
दोषः । पदत एव शेषे वीरपुरुषकादौ दोषः ॥

समासविधाविति । (कै)

१“संख्यावंशेन” २“नदीभिश्च” ४“अन्यपदार्थे च संज्ञायां”

१ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

२ अ २ । पा १ । सू १६ ॥

३ अ २ । पा १ । सू २० ॥

४ अ २ । पा १ । सू २१ ॥

तद्भक्त्याद्यजानतामपि बोधात् तत्र सा चेत् प्रकृतेऽपि तुल्यम् । कस्यचि-
दवयवलक्षणाज्ञानाद् बोधेऽपि न तत् तत् साधुत्वं सूत्रविरोधात् । सूत्रे
लाक्षणिकायां न्याख्यानस्यादृष्टत्वात् । व्याकरणस्य शक्तिग्राहकत्वभङ्गा-
पत्तेश्च । किं चैवं प्रातिपदिकात् कर्मत्वादौ स्वादय इति ग्राह्यतः प्रत्या-
सन्धा लक्ष्यायाः प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितसार्थबोधकत्वयुक्त्येस्तत्त्वम्य
परस्परं प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वये एव तयोः साधुत्वस्य च भङ्गः । उत्तरपद-

परसार्थत्वं षाठ्भाष्यादिपर्यायोचनया नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ्-
कृत इत्यत्र यथा । इष्टसिद्धनुरोधेन पूर्वपदं क्वचिदाक्षिप्यते न तु सर्वत्रेति
श्लोमःसहोम्भ इति सूत्रे ह्यरदत्तेनोक्तत्वाच्च । तेनोपान्त्यस्य पुंवेदेव ।

पद्मादिष्वदर्शनात्, नहि भवति देवदत्तस्य पट्टरिति तद्वदिह्यापि निवृत्तेव
गुणनिष्ठता भविष्यति, एवमपि बहुव्रीहिसा यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात्
बध्नादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसंख्योरप्यभिधानात्तयोर्वाचकाः प्रत्यया

“मध्यमध्यमवौराश्व” “नञि”त्यत्रेति भावः ॥ पदतोऽर्थतश्च शेषार्थ-
कस्य तस्य प्रत्याख्यानं परंकार्यमिति पाठे ऽन्यग्रहणमावश्यकमित्याह
तत इति ॥ (कै)

नीलोत्पलं सर इति । (कै)

इदमुपलक्षणं बह्वपदकबहुव्रीहिः । स्वपदार्थेऽपि स्यादित्यपि
बोध्यम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समाममज्ञानतो भाष्ये ऽक्तिप्रमाणे
इत्याद्युक्तिरिति बोध्यम् ॥

१ अ २। पा २। सू. ६ ॥

मात्रस्य प्रकृतत्वात् । प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधानावधिष्यत्वम् । तज्जन्य-
ज्ञानविशेष्यत्वं च प्रकृत्यर्थत्वे । एतेन प्राप्तोदको ग्राम इत्यादौ यदुक्तन्तदप्य-
पान्तम् । किं च स्ववाच्यार्थघटितलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वस्य चित्र-
गुरित्यादौ क्लृप्तस्य भङ्गापत्तिः । व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारे विशिष्टशक्तिरेवो-
चिता । एवम् ऊढरथादावपि विशिष्टशक्तिवादिनास्तु न कश्चिद् व्युत्पत्ति-
विरोधः सर्वव्युत्पत्तीनां भिन्नोपस्थितिजनकशब्दविषयत्वात् । तत्र विशेष्य-
विशेष्यगभाववैपरीत्यान्तर्भावेनैव संसर्गे ऽन्यपदार्थे च शक्तिकल्पना ।

पित्राजरद्गुरित्यादि । अत एव चित्राजरत्नौ गावौ यस्येति विग्रहेऽप्येव-
मेव । अदृष्टसदृशप्रणमिति तु कर्मधारयोत्तमपदो द्वयोरेव बहुव्रीहिः ।
अपि च परमसूधर्मः । स्वशब्दस्य निरपेक्षपूर्वपदत्वाभावात्ततो धर्मशब्दपरो
न तु केवलादिति नानिच् । कर्मधारयपूर्वपदे तु भवत्येवेति वच्यते । किञ्च

न प्राप्तुवन्ति, नैष दोषः । स्वार्थिकाद्यादायः स्त्रियां यद्वर्तते तस्मात्स्वा-
र्थिकाद्यादायो भवन्तीति तेन बहुव्रीहिणाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वे भविष्यन्ति
एवं च क्त्वा ‘ऽनो बहुव्रीहे’ रित्यद्युपपन्नं भवति, समासेन च बाह्यक्रिया-
पेक्षा या कर्मादिशक्तिरहितसमासप्रातिपदिकार्थमात्रस्यैवैकत्वादेवक्त-

कंठेकाल इत्यादिश्चेति । (कै)

बहुपदके बहुश्रीहिविधानं चावकाशमिति वक्तुं युक्तम् ॥

ततश्चेति । (कै)

न चैकसंज्ञाधिकारात् बहुश्रीहिसंज्ञया कर्मप्रवचनीयत्वबोधे
फलं स्यात् । किं च कर्मप्रवचनीयत्वस्य निरवकाशत्वेन तथा बाधा-
द्विश्रीहिसंज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम् । उपसर्गसंज्ञाया अपि
तद्वीत्या बाधात् परं कार्यत्वपक्षे समावेशसंभवाच्चेत्यभिमानः ॥

चित्रगुरित्वादौ स्वामिभावादिसम्बन्धेन चित्रगोविश्लुः समासार्थस्त्वान-
न्यथः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धश्चेत्युभयं समासार्थः । यद्वा संसर्गरूपो-
विभक्त्यर्थ एव बहुश्रीहिशक्यः । न च विभक्त्यर्थस्यासत्त्वरूपतया लिङ्गसंख्या-
कार्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणवचनवत् यत् द्रव्याश्रितो ऽसौ सम्बन्धः
तद्विभक्त्यर्थसंख्याभ्यां तस्य योगाङ्गीकारात् । एवं समासेनाभिधीयमानः सम्बन्धः
सम्बन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते । तत्र दिश्वलेऽपि सम्बन्धस्य सम्बन्धन्तरस्य
विशेषणतया शब्देनैवोपात्तत्वात् प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्वं व्यवस्था-
प्यत इति तद्गतलिङ्गसंख्या भवतः ॥

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताग्निवाससा ।

समन्तश्रितिरश्रेण हयोर्दत्तौ न सिध्यति ॥

अयं श्लोकः समर्थसूत्रे भाष्ये पठितः । सुसु सूक्ष्मा जटाः केशा

त्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भविष्यन्ति चित्रगुं पश्य
चित्रगुणा कृतमिति, एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति समासेन संख्याया
अभिधानात्, वचनग्रहणादेको द्वौ बहव इतिवद्भविष्यति, अथवा लिङ्ग-
मात्रं संख्यामात्रं बहुश्रीहिसंज्ञाभिहितं न विशेषस्वभावस्य विशेषार्थिना

केचिदिति । (कै)

अत्राद्यदिदं स्यादित्यनेन अपेक्षासन्नेऽप्येकार्थीभावाभावः
स्यादिति ॥

पदमिति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययार्थधोरैकार्थीभावः स्यादित्यभिमानः । अत्र
व्याख्याने एकसंज्ञाधिकारेऽप्युक्तदोषो न संज्ञयोर्भिन्नाश्रयत्वात् ॥

विच्छिन्नत्वादिति । (कै)

अतिङ्पदहणं तु नानुवर्तते व्याख्यानादिति भावः ॥

योगद्वये एवेति । (कै)

तत्रैवातिङ्पदसंबन्धादिति भावः ॥

सम्बन्धसम्बन्धिनीः स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धाभावेन सम्बन्धितादात्म्ये एव
पर्यवसानं बोध्यम् । शब्दशक्तिसभावाच्च । पदस्य मुक्त इत्यत्रैव न भेदेनात्र
विवक्षा । वाक्ये तु भेदेनैव विवक्षेत्यन्यत् । पञ्चदशमपीदं भाष्ये स्पष्ट-
मितिवहवः । परे तु एवं सति प्राप्तादि पदेऽपि विशेषणविशेष्यभाव-

यस्येति चतुर्थां बङ्गनीहौ “डग्रापोः संज्ञाकृत्यसोर्बङ्गकामि”ति बङ्गकवचन-
ङ्गत्वम् । यद्वा जटावन्तो जटाः । अर्थां व्याद्यच् जटाः कृता जटा इति

तदाचौ शब्दः प्रयोक्तव्यः । एवं च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बङ्गनी-
ह्याऽऽभिधीयमाने ऽपि न कश्चिद्दोषः । कथं सामान्यमभिहितं विशेष-
स्यानुप्रयोगः सामान्यस्य तर्हि न प्राप्नोति देवदत्तः कश्चिदिति । सामान्य-
मपि विशेषो यथा विशेषेण विशेषान्तरं व्यावर्त्यते तद्व्याप्त्यान्त्येन विशेषो
व्यावर्त्यते । अन्यथा सन्देहः स्यात्सामान्यमत्र विवक्षितं विशेषो वेति ।
प्राप्तोक्तो ग्राम इत्यादीनि द्वितीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि । ऊढो

गुणे संख्याया इति । (कै)

सुवन्तलक्ष प्रत्येकसमाप्तत्वादिति तु वक्तुं युक्तम् । समासविधानं चेति पाठे चस्त्वर्थे ॥

द्वहज्जातादाविति । (कै)

“कालाः परिमाणेनेति” सूत्रस्थेन “उत्तरपदेन परिमा-
णिना द्विगोः सिद्धय” इति वार्त्तिकेन सिद्धे बहूनां तत्पुरुषे
इत्यर्थः । तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धमेव नापूर्वमित्याशयेन भाष्ये
द्विगुणहणम् । तत्पुरुषोऽपीत्यस्य “कालाः परिमाणेने”त्येतद्विभो-
ऽपि तत्पुरुष इत्यर्थ इत्यन्ये ॥

१ अ २ । पा २ । सू ५ ॥

अथासकल्पने गौरवं बह्व्रीह्युपग्रीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामानाधि-
करण्याभावात् पुंवत्त्वानापत्तिश्च । किं चालौकिकविग्रहे एकार्थीभावरूप-
सामर्थ्यकल्पनया तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयोः सामानाधि-
करण्याभावेन समासशास्त्राप्रतिः । स्वप्नकार्यघटितैकार्थीभावस्य चित्र-

वा तत्त्वरोतीति ण्यन्तादेशच् । एवं सुष्ठु नतम् अजिनं वास आच्छादनं
यस्य तेन समन्तानि श्रितानि रन्धाणि यस्येति विग्रहः । द्वयोर्दत्तौ हि

रघो वेन । उपहृतः पशुर्धक्षैः । उद्धृत आदनो यस्याः । चित्रा गावो यस्य ।
वीराः पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहाः । ‘प्रथमार्थे तु न भवन्तीति’ । अन्भि-
धानात् । एवमनन्तरादिषु न भवति चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति ।
‘अनेकमिति किमिति’ । सुप्तसुपेत्यधिकारादेव तत्पुरुषवद्बह्व्रीहिरप्येकस्य
न भविष्यतीति प्रश्नः । ‘बहूनामपि यथा स्यादिति’ । ‘अन्यथा सुप्तसुपेति
संख्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बहूनां न भवति महत्कष्टं श्रित इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४८३

(अ. २ । पा. २ । व्या. २)

(अनेकमन्वपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

ज्ञापकफलस्येति । (कै)

संख्याऽविवक्षारूपस्येत्यर्थः । यदा यथाकथंचित्सुवन्तत्वादिग्रहण-
रूपस्येत्यर्थः ॥ सर्वस्यापि समासस्य ग्रहणेन विधानादाह

विशिष्टेति ॥ (कै)

संख्याविवक्षेति । (कै)

मुख्यसुवन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् ॥

संख्याया अविवक्षेति । (कै)

यथाकथंचिद् द्वितीयान्तग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् ॥

न्वादौ क्लृप्तस्य भङ्गश्च । तस्मात् प्राप्तिकर्तृ-उदककर्म इत्यादि प्रकारेण
बोधः । उदके तन्निरूपकत्ववाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पर्यवसानम् ।
स्वर्गो ध्वस्त इतिवत् । अत एव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभाव-
कृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये विभक्त्यर्थस्य प्राधान्येऽपि धर्मिबोधकत्वमुक्तरीत्यैव ।

केशवासो रन्ध्रेभ्यः पूर्व उदात्तः स्यात् । इष्यते तु सुसमन्तयोः प्रकृतिस्वर
इति भावः । एवं नीलोज्ज्वलवपुः । इहापि नीलशब्दस्य प्रकृतिस्वरः । न

तथा बङ्गोद्दिष्टरपि न स्यादिति भावः । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदयं तद्विद्यार्थ-
त्युत्तरपदे द्विगुं प्राप्तिं तज्ज्ञापयति बङ्गनामपि समास इति । बध्नेवं तत्प-
र्येऽपि प्रसङ्गः । अथ चित्रगुरित्यत्रोत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञा प्रबोजनं
कस्मान्न भवति सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निवर्तितत्वादुत्तरपदमपि तेनैव
प्रत्याख्यते तदपि समासशब्दे प्रथमानिर्दिष्टं भवति नान्यथा । एवं मन्वते
चित्रगुस्तिस्रुति चित्रगुं पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नानाविभक्तिधोगेऽपि
वर्तिपदयोर्निश्चयप्रथमान्तादेकविभक्तौत्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति । 'सुसुष्म-
अटकेऽनेति' । सुसु सुप्या अटाः केशा अस्तेति अतुयां बङ्गोद्दिष्टौ 'उगपोः

(अनेकमन्यपरार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

अवाध इति । (कै)

अन्यत्र मुख्यद्वितीयाद्यन्तग्रहणं “सुप्सुपे”त्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथंचित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वमत्र तदापि दन्द्बज्जत्रौहि-
विधायके एवेष्टानुरोधात् । परिभाष्युत्तरपदकसमासविधौ चेति
बोध्यम् ॥ “ग्रहणेन तत्पुत्रव” इत्यत्र तत्पुत्रवपदमन्वयीभावस्याप्यु-
पलक्षणम् ॥

*यत्तु मीमांसकाः । बज्जत्रौहौ “चिचाराणां गवाम् अयम्” इति
विग्रह उचितो न तु “चिचारा गावोऽस्य” इति । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नाश्ल-
स्यानौचित्यात् । प्राप्तोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्योदकस्यायम् इति विग्रहः ।
प्राप्तोदकसम्बन्धोतिबोधः । सम्बन्धश्च स्वकर्तृकप्राप्तिकर्मत्वादिरिति तन्न । एवं

च चित्रगुरित्यत्र उत्तरपदस्याप्युपसर्जनसंज्ञार्थमनेकग्रहणमिति वाच्यम् ।
प्रथमानिर्दिष्टत्वं विनापि एकविभक्तौत्यनेन तत्सिद्धेः । प्रधानस्यान्यपदा-

संज्ञाहृन्दसोर्बहुत्वमिति बहुत्ववचनाद्भ्रूलत्वम् । यदा सुष्ठु सुष्ठु गटा वेष्टु
ते सुष्ठुगणटास्तादृशाः केषां अस्त्येति पुनर्बहुत्रौहिः । एवं सुष्ठु गजाजिनं
वास आच्छादनं यस्य तेन सुगजाजिनवाससा द्वितीयान्तोदाहरणं श्लोके
तथा पठितत्वात् ॥

• अथवाशब्दो गुणवचनः पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दौ दावपि सामा-
नाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ । तत्र गुणे संदेहः । किमेकवाक्यगतेनैव द्रव्येण
सह संबध्यते । उत प्रकृतेन द्रव्यमात्रेणेति । ननु च पिङ्गाक्ष्येकहायनी-
शब्दयोरपि गुणवचनत्वान्नैवात्र वाक्ये द्रव्यमस्ति कथं गुणवचनत्वमिति
चेत् । उच्यते

बज्जत्रौहिसमासोऽयं मतुपर्ये विधीयते ।

सोऽस्यास्तीति च संबन्धे मत्वर्थैः प्रवर्तते ॥

तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तदनुवृत्तावपि इयोः समासाभावार्यतदित्य-
स्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तन्निवृत्तिं विना सर्वेषामुपसर्जनत्वासंभवो
इयोः समासालाभश्चेति व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वम् ॥

वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । (कै)

समासापेक्षयेति शेषः ॥

विधविग्रहस्य मत्वर्थे बह्व्रीहिः कर्त्तृकर्मवचनेनाप्रथमायाः अप्रथमावि-
भक्त्यर्थे बह्व्रीहिः शेषो बह्व्रीहिः त्रिकतः शेष इति मुनिवचनविरुद्ध-
त्वात् । नचाक्षौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम् ।

यस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वर्तिपदयोर्नित्यं प्रथमान्तत्वात् । न चैवं राज-
कुमारीं पश्येत्यादावप्यतिप्रसङ्गः । तत्र द्वितीयाद्यन्तेनापि कुमारीशब्देन

सुसूक्ष्मशब्देन सुगजाजिनवाससा ।

समन्तश्चित्तरन्ध्रेण इयोर्द्वौ न सिद्ध्यति ॥

इति भाष्ये श्लोकः पठितः । तत्र तु श्लोकपूरणार्थं द्वितीयानिर्देशः ।
अन्यग्रहणं बह्व्रीहितत्पुरुषयोर्विधयविभागार्थमसति तस्मिन् कण्ठेकाण

गोमानित्येवामादिषु हि गोषु प्रातिपदिकेनाभिहितानु तद्वत्त्वर्थे
मनुष्याभिधातव्ये अवश्यं तावत्संबन्धः पूर्वतरमभिधातव्यः । कुतः

न हि गोभिरसंबन्धो गोमानित्यभिधीयते ।

तस्माद्विशेषणं तत्र संबन्धः पूर्वमिच्छते ॥

विशेषणं तावत्सर्वत्र पूर्वतरमभिधीयत इति स्थितम् । इह च
संबन्धो विशेषणमिच्छते न गोमात्रम् । असंबन्धेषु प्रत्ययानुत्पादात् । यदि
गोमात्रं विशेषणं भवेत् ततस्तासु प्रातिपदिकेनाभिहितानु विशेष्यं
प्रत्ययोऽभिदध्यात् ॥ संबन्धे पुनर्विशेषणे नियोगतः सोऽभिधातव्यः केन

यदपेक्षयेति । (कै)

विग्रहे यदेकविभक्तिकमित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या विग्रहीयपदान्तरा-
पेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यते । नहि चित्रा गाव इत्येतत्तथेति
भावः ॥

अथेति । (भा)

यथाकथं चित्पयांयेण । अन्यस्य समासस्य समासपदाद्यत्किञ्चि-
देकविभक्तिकमित्यर्थ इति भावः ॥ भाष्ये

अलौकिके प्रविष्टानामेव पक्षान्तरे समासाभावे परिनिष्ठितानां तदर्थ-
बोधनाय प्रयोगसम्भवे उपस्थितपरिवागेनानुपस्थितपदघटितलौकिक-
विग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात् । किञ्च न केवलमर्थबोधनाथैव तद्वाक्य-

विग्रहाभ्युपगमात् । अन्यग्रहणं किम् । बज्रव्रीहितत्पुरुषयोर्विषयविभागे
यथा विज्ञायेत । स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुषं परत्वादन्यपदार्थं बज्रव्री-

हत्यादौ व्यधिकरण्यपदे सावकाशं बज्रव्रीहिं स्वपदार्थं इव नीलोत्पलं सर
हत्यादौ समानाधिकरण्ये तत्पुरुषो बाधेत । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थं

चित् । न चास्य प्रातिपदिकमभिधायकमाकृतिमात्राभिधायित्वात् । न च
प्रातिपदिकार्थो गमकः । विनापि संबन्धेनोपपद्यमानत्वात् । केवलगोशब्दो-
च्चारणेऽपि चाप्रतीतेः । गोमत्पदोच्चारणेऽपि प्रत्ययवेलायामेव संबन्धबुद्धिः ।
अतश्च तदागमे हि तद् दृश्यत इत्यपि प्रत्ययार्थत्वम् । यच्च विशेष्ये वर्त्तते
तेन तत्प्रत्यासन्नं विशेष्यमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिकं विशेष्ये वर्त्तते
यतस्तद्विशेष्यभूतं संबन्धमुपाददीत ॥ प्रत्ययस्तु तत्र वर्त्तत इत्युपादत्ते ।
स चेदुपासत्तेनैव संबन्धिप्रत्ययसिद्धेरभिधानशक्तिप्रतिबन्धाद् विशेष्यानभि-
धानम् । न च विशेष्यप्रत्ययात्संबन्धप्रत्ययो भवति । प्राक् संबन्धादि-
शेष्यत्वाभावात्सिद्धे च विशेष्यत्वेन संबन्धे न पश्चात्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्य-

कुतश्चिदेव । (भा)

समासार्थविषये इत्युक्त्वरूपहेतोः किञ्चित्पदं समासरूपमध्या-
हृत्येत्यस्य ज्ञानविषयीकृत्येत्यर्थः । तदपेक्ष इति च शेषः ॥ अने-
नोक्तेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं दर्शितम् । अत एव समर्थं इत्यादा-
वुपसर्जनत्वेन ह्रस्वसिद्धिः । अन्यथा विग्रहीयसङ्घपदे विभक्तेरेवा-
भावेन तदपेक्षया नियतविभक्तित्वाभावात्तदप्राप्तिः । मम तु
अनियतविभक्तिकसमासान्तत्वं सूत्रपादं लुका विभक्तनुत्पत्तेरेवा-
न्वाख्यानाच्च ॥

प्रयोगः । किन्तु समासादेवैकल्पिकत्वप्रदर्शनायापि तद्दर्शकं चोक्तरीत्या
चित्रा गावो यस्य इत्याद्येव न त्वदीयम् अत एवाविग्रहो नित्यसमास

हिर्वाघते । असति त्वन्ग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ व्यधिकरणपदे बहूनां
समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थं इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पलं सर

सावकाशं तत्पुरुषं परत्वाद्बहुव्रीहिर्वाघत इति न कश्चिदोषः । पदग्रहणं
किं पदार्थं यथा स्याद्वाक्यार्थं माभूत् कश्चित्किञ्चिन्नद्यां सिष्णामुमाह नद्यां

प्रनौतिरिवास्य प्राप्नोति । तस्मात्प्रथमतःप्रत्यायत्वात्प्रथयार्थः संबन्धः ।
इतश्च प्रत्ययार्थः संबन्धः ॥

शब्दवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इत्येते ।

देवदत्तस्य गोमत्त्वं संबन्धश्च प्रतीयते ॥

यद्यैव श्रावलेयस्य गोत्वं विशेषणं यथा च विशेषणभूता जातिभाव-
प्रत्ययेन निष्कृष्टाभिधीयत इति गोपदस्य सैव वाच्यत्वेनेष्टा ॥ तथा देव-
दत्तस्य गोमत्त्वमित्युक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात्संबन्धनिष्कर्षप्रतीतश्च स एव
भावप्रत्ययार्थोऽध्यवस्यते ॥ यश्च भावप्रत्ययार्थः न प्रातिपदिकस्य विशेष्ये
वर्तमानस्य निमित्तम् । यश्च निमित्तं तद्विशेषणत्वान्मन्त्रमभिधेयं लाक्षणिकं

राघो या कुमारीति । (भा)

प्रथमान्तेनैव समास इति दूषणम् ॥

किं तर्हीति । (कै)

वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठितविभक्त्यापि समास इति समाधानम् ॥

ततश्चेति । (कै)

तस्य चेत्यर्थः ॥

इति वृद्धाः । अन्यथा कुम्भकार इत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्त्ता इत्यस्य सम्भवेन तस्य नित्यसमासत्वं भव्येत । कर्त्तृपदस्य न समासघटकतेति चेद-

इत्यादौ समानाधिकरण्ये तत्पुरुषो बाधेत । पदयदृष्टं किम् । ग्राहवती नदी । इह हि तत्र मा स्नासौदिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थयदृष्टं किम्

ग्राहाः सन्तीति । एतानि पदानि तस्मात्तत्र मास्नासौरिति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषां वङ्गप्रौढिसंज्ञा प्राप्नोति । अर्थयदृष्टं किं यावता पदे

विश्लेष्यम् ॥ यदि च मतुपा संबन्धोऽभिहितः ततः प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति गोमत्यातिपदिकादुत्पन्नौ भावप्रत्ययः संबन्धमभिधातुमर्हति नान्यथा । तस्मादपि संबन्धोऽर्थः । एतेन सर्वे यौगिकाः कृतञ्जितसमासेषु व्याख्याताः । सर्वत्र हि भावप्रत्ययः संबन्धमभिधत्ते । राजपुरुषत्वमौपगवत्वं पाचकत्वमित्यत एवैते यौगिकाः यतस्तेन त्रिमित्तेन वर्तन्ते । तस्मान्मत्वर्थ-विषयत्वाद्बहुव्रीहेरेकहायन्यादिशब्दैः संबन्धोऽभिधीयते । किं च

यस्मिन्नन्यपदार्थे च वङ्गप्रौढिर्विधीयते ।

तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात्संबन्धस्य प्रधानता ॥

एकं हायनमस्या इति घञन्तेनान्यपदार्थः प्रदर्शते । षष्ठास्य च प्रत्ययार्थत्वादिह प्राधान्यम् । तद्रूपदर्शनार्थमेव सर्वनामप्रयोगः केवलाया विभक्तेरप्रयोगात्सर्वनामार्थप्रतीत्यभावाच्च । षष्ठास्य स्वस्वामिसंबन्धसमूह-

पर्यायेणेति । (क्ते)

प्रयोगभेदेनापि यत्रैकविभक्तित्वमेव तत्र यथास्यादित्यर्थमिति भावः ॥ तदेवं प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेन समासापेक्षया विग्रहे यच्चित्त-विभक्तिकमित्यर्थमाश्रित्यानेकग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातं ज्ञापकक्षेत्र-परिहर्तुमनेकग्रहणं सूचकता कृतमिति दिक् ॥ वाक्यमुपमृद्य समासप्रवृत्तेस्तस्यापि बुद्ध्याद्भ्रूलवमस्तीत्यत आह

लौकिकसमासवृत्त्या चित्राणामित्यादेरपि तदघटत्वं तुल्यम् । न च चित्रा गावो यस्य इत्यपि विग्रहोऽस्तु तत्रैकल्पिकत्वबोधकः । अर्थनिर्णयार्थं तु यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । सत्वम् । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा चित्रगुरिति षडर्थसम्बन्धमात्रपरं स्यात् ।

पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव स्याद् न प्रकृत्यर्थे इत्ये तत्र यदुक्तमभेदोप-विकारावयवादिसंबन्धो वाच्य इत्येतत्प्रसिद्धम् । अतोऽपि संबन्धाभिधामं वज्रप्रोक्ष्या ।

न चाप्यन्यपदार्थत्वं जातेरध्ववसीयते ।

न हि पिङ्गाक्षिसंबन्धस्तस्या नाप्येकवर्षता ॥

व्यक्तिधर्मा ह्येते पिङ्गे अक्षिणी अस्याः । एकं ज्ञायनमस्याः चित्रा गावोऽस्त्येवमादयः । तासां च व्यक्तीनामनन्तत्वेन संबन्धानुपपत्त्येः । अभि-पारावावाचकः शब्द इत्युक्तम् । न ह्यद्य जातायां पिङ्गाण्यां प्रथमः प्रयोगो भवेत् । अतोऽवश्यं सामान्यं किंचिद्वाच्यमाश्रयितव्यम् । न च तदिह संबन्धादन्यदुपपद्यते । किं च .

बयोऽवस्थाभिधीयेत यद्यपि त्वेकज्ञायिनी ।

तथापि गुण एवान्मौ न इत्यमिति गम्यते ॥

लौकिके प्रयोगे इति । (कै)

लौकिके सर्वेषां चित्रगुपदशक्यत्वेन तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विग्रहः कार्य इति विशेषवाक्यं न बुद्धिस्थमिति । यदा समासः सामान्येन तदा वृत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः ॥

स तद्विशेष एवेति । (कै)

इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः । अविश्वमित्यस्यासर्व-मित्यर्थः ॥ चित्रा गावो देवदत्तस्येति विग्रहेऽपि न देवदत्तः समासशक्यः किं तर्हि विभक्त्यर्थ एवेति भाष्ये पचान्तरमाह

अथवा विभक्त्यर्थ इति ॥ (भा)

मदुक्तोऽपि समासघटकपदघटितवाक्यासम्भव एव नित्यसमासत्वमिति न बह्व्रीहेस्तत्त्वमितिवाच्यम् । पञ्चद्वयार्थं युगपदाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः । किञ्च

तथा च देवदत्तादिभिः सामानाधिकरण्यात् न स्यात् । सामानाधिकरण्याना-मेव बह्व्रीहिः । त्रिकतः शेषस्योक्तत्वात् । तेनेह न । पञ्चभिर्भुक्तमस्य

चाराद्धर्मिणोऽभिधाने सिद्धेऽपि शुक्लादिवद्धर्ममात्रस्यापि कदाचिदभिधानं प्राप्नोति तदनेनापाक्रियते पद्मादिशब्दवन्नित्यं धर्मिणिष्ठो बह्व्रीहिरिति

तस्मान्न द्रव्यशब्दः कश्चिदत्र विद्यत इत्यनुदाहरणत्वम् । न चान्य-दुदाहरणं संभवति साक्षाद् द्रव्यवचनशब्दाभावात् । सर्वत्र हि कृदि-शब्दानां जातिवचनत्वं यौगिकानां च संबन्धाभिधायित्वम् । यत्त्वेकान्तेन द्रव्यवचनः स्यादित्युक्तवित्यादिशब्दः स नैव वेदे प्रयुज्यते । तस्माज्जाति-गुणयोग्युक्तयोरेव वा नियमः स्यादिति सिद्धान्तोक्तावपि योजयितव्यम् । अथवाधिकरणमेव निर्विषयत्वान्नात्र व्यतिरिक्तमिति ॥ उच्यते ॥

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि संबन्धवाच्यत्वं संभवत्यतिगौरवात् ॥

तद्वाचष्टे

कृत्स्नेति ॥ (कै)

गृह्यत इति । (कै)

स्वतन्त्रः सन् समासशक्य इत्यर्थः ॥

प्रकृत्यर्थोपसर्जनः प्रत्ययार्थ इति । (कै)

स च संबन्धरूपः सांभर्गिकविषयतानिरूपिता च तत्सत्त्वे
प्रकारतेति भावः ॥

अव्ययेनापीति । (कै)

अन्यथा 'पूरणगुणेति निषेधः स्यादित्यर्थः । अव्ययशब्देन
कृदव्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्तं तत्रैव मयेति दिक् ॥

१ अ २ । पा २ । सू ११ ॥

समसनम् एकौभाव इत्यर्थकसमासे पदप्रतिद्वन्द्वविग्रहपदस्य समास-
घटकपदानां विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य त्वदुक्ते प्रयोगासम्भवात् । अनेन
पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येत्यादौ तु न भवत्यनभिधानात् । अव्ययानां वाच्यः ॥
उच्चैर्मुखः । उच्चैःशब्दस्याधिकरणाप्रधानत्वाद्वैयधिकरणादचनमित्याहुः ।
प्रतिपादनेन बहुव्रीहिः समानाधिकरणात्तानामित्यादिसंभिधानसिद्धस्यार्थस्य
प्रपञ्चः । 'उच्चैर्मुख इति' । उच्चैसोऽधिकरणाप्रधानत्वाद्वैयधिकरणाद-

यद्येकहायन्यादिभिः शब्दैः संबन्धोऽभिधीयेत ततो गोदाङ्गिरेण् ।
न त्वेतैः संबन्धोऽभिधीयते । कथम् अतिगौरवात् । इह हि संबन्धमात्रं
वाभिधेयं कल्प्येत तद्विशेषो वा । यदि तावत्संबन्धमात्रं ततः सर्वयौगिका-
नामेकविषयोपनिपातात्पर्यायत्वप्रसङ्गः ॥ अथ संबन्धविशेषः ततस्तस्य स्वतो
विशेषाभावादवश्यं संबन्धकृत एव मेदोऽभ्युपगन्तव्यः । संबन्धपि चानभि-

लिङ्गसंख्याभ्यामिति । (भा)

इदमुपलक्षणं चित्रगुर्देवदत्त इति समानाधिकरणेन व्यवहारो
न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

न्यायसिद्धान्तौति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानमन्यथा "गुणवचनेष्व"स्य वाचनिक-
तया समासस्य 'आकडारसूचोक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन वचना-
प्रवृत्तावसंगतिः । गुणवचनत्वे तु यथातथाशब्दासंगतिः स्पष्टैव ॥

१ सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु । २ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

हि वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते । न च
त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम् । इत्यर्थप्रदर्शनार्थं कल्पिते चित्रागावो यस्य इत्या-

त्रिकृतः शेष इत्युक्तरीत्या प्रथमान्तस्यापेक्षितत्वात्तस्य चेहापि सत्त्वाच्छक-
मकर्तुर्मिदं वचनम् । अत एव वाक् च वृषश्च प्रिया यस्येति त्रिपदबहु-

चनम् । 'सप्तम्युपमानेति' । सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपदं यस्य तस्य
शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य कोप इत्यर्थः । 'करुणेश्च इति' ।

धीयमानो न श्रुक्तोऽपि धीयमानं संबन्धं व्यवच्छेत्तुमित्यवश्यं सोऽप्यभि-
धातव्यः । न चैकस्मिन्संबन्धिनि संबन्धोऽवस्थितः । न च तन्मात्रेणान्य-
स्माद्यवच्छिन्नः प्रतीयत इत्युभावप्यभिधातव्यौ । तत्र गोमानित्येकः संबन्धो
गोशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य कश्चिदभिधाता वृश्यते । तेन मतुपा
विशिष्टं संबन्धमभिदधता तदन्तं सन्तं संबन्धिनमेकमनुज्ञाभिधातुमशक्तु-
वता नियोगतः सोऽप्यभिधातव्यः ॥ ततश्च तमभिधाथ संबन्धाभिधाया-
मतिगौरवं स्यात् ॥ अपि च ॥

संबन्धिनैव संबन्धः प्रत्येतुं यदि शक्यते ।

एतस्मात्संबन्धाशक्तिं कः श्रुतेः परिकल्पयेत् ॥

अभेदीपचारादिति । (कै)

आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्यर्थ एव चिचव्यादिपदैरुच्यत इति
भावः ॥

संबन्धभिधीयत इति । (कै)

विशेष्यतयाऽऽश्रीयते चिचगुर्देवदत्त इत्यादावित्यर्थः ॥ ननु
गवामपि संबन्धित्वात्तद्गतलिङ्गसंख्ये किं न स्यातां तच्चाह

तच्च द्विष्टत्वेऽपौति । (कै)

गवादिरूपस्वरूपितसंबन्धस्यैव बोधनेन स्वामिन एवाश्रय-
त्वात्तद्गतलिङ्गसंख्ये एव भवत इत्यर्थः । एवं च बङ्गव्रीहेः सामान्य-

दावपि विशेष्यविशेष्यभावव्यत्यासात् चित्रगोसम्बन्धीत्येव बोधः । व्यत्यास-
बोधनायैव चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः इति प्रदर्शयते वृद्धेः । सर्वनामसंज्ञा-

प्रोक्षौ कृते अवान्तरद्वंद्वोऽभ्युपगतः । प्रादिभ्यो घातुजस्य बहुव्रीहिवृत्तस्य ॥
वा चोत्तरपदलोपः ॥ प्रपतितपर्याः प्रपर्याः । गजोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिवर्वा

'सुपिस्य' इति कः । अमूर्द्धमस्तकादित्यनुक् । कण्ठस्थित इति पाठे तु
सप्तमीति योगविभागात्प्रमासः । समानाधिकरणत्वात्प्रमासे सिद्धे वचन-

यदा च पूर्वतराभिहितसंबन्धिप्रतीत्यैव संबन्धोऽप्याक्षिप्तः तदा नैव
प्रत्ययेनापि सोऽभिधीयत इति शक्यं वक्तुम् ॥ तस्मादर्याक्षिप्तैर्नैव संबन्धेन
भवितव्यम् । यत्त्वप्रतीते संबन्धे विशेष्यं न प्रतीयत इति । तत्र ब्रूमः ।

विशेष्यणादिना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययोद्भवः ।

विशेष्यणं च गावोऽत्र न संबन्धः कथं चन ॥

देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षितः ॥ तासु प्रातिपदिकेनोपात्ताः
सन्त्येव । यत् न संबद्धाभिरवच्छिद्यत इति । सत्त्वं नावच्छिद्यत तेनैव ताभिः

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । व्या. २)

शब्दत्वमेवेति विशेषज्ञानायानुप्रयोग आवश्यक इति भावः ॥ ननु
बहुव्रीहेः संबन्धिपरत्वस्योक्तत्वेन “यदि तर्हीति” भाष्यान्त्यान-
माशङ्क्याह

यथेति । (कै)

एवं च “कथमभिहित” इति भाष्यस्य सर्वदेत्यादिर्बोधः ॥

द्रव्यशब्देनेति । (कै)

तदेव दर्शितं भाष्ये “सल्लिङ्ग” इत्यादिना ॥

अर्थस्यैव लाभादिति । (कै)

स चार्थः प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव गृहीयत इति भावः । अर्थ-
ग्रहणसामर्थ्याच्च संबन्धादिर्विभक्त्यर्थ आश्रयाभिन्न एव बुध्यत इति
तत्त्वम् ॥ एवं च पद्मादिशब्दवन्नियमेन गुणिपर एवायं न कदा

सूत्र (१ । १ । २७) भाष्येऽपि सर्वं व्यादिर्येषां तानि इति विग्रहो दर्शितः ।
“सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात् स चित्रगुः इत्यनेन स्वामिप्राधान्यं

चोत्तरपदलोपः ॥ अविद्यमानपुत्रः अपुत्रः । अस्तिस्त्रीशरीरानामुपसंख्यान-
मसुबन्तत्वात् ॥ अथयत्वात्सिद्धम् । तथाहि । विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्त्रि-
मुत्तरपदलोपार्थम् । तेन वैयधिकरूपेऽप्यत्र गमकत्वमन्तीति प्रदर्शयते ।
‘उद्धमुखमिवेति’ । अत्रयवधर्मेण समुदायव्यपदेशादुद्धस्योपमानतेत्युपमान-
संबन्धात्सोपोऽर्थास्तभ्यते सर्वथा तावद्गोमच्छब्देन गोविश्लिष्टोऽयमिच्छेतद-
भिहिते कथमवस्थितास्ता गावस्तं विश्लिषन्तीति तासामेवैष व्यापारो न
शब्दस्य । तथा हि ॥

न विश्लिषन्ति गावोऽर्थं पृथिव्यामनवस्थिताः ।

तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥

(अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

चिदपि गुणपर इति भावः ॥ “यदितर्ही”त्यादिभाष्यमेकदेशिनो
षटादिशब्देष्विव तदुपपत्तेः । पंचकस्य सर्वत्र प्रातिपदिकार्थत्वात् ॥
न प्रामुवन्तीति । (कै)

उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः ॥

कर्मादिगतैकत्वेति । (कै)

दृश्यादिनिष्पितकर्मादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकार्थगतैकत्व
इत्यर्थः ॥

प्रदर्शयते” इति कैयटः । अत एव मासजात इत्यादेर्मासजातस्य यस्य स
इति विग्रहं प्रदर्शयन्ति । चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः इति वाक्ये चित्रगुपदं

पातसंज्ञा निपातो ऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञा । इह द्वौ श्लोको अर्द्धश्लोकश्च अर्द्ध-
श्लोका श्लोका इति व्यवह्रियते तत्र अर्द्धश्लोको वेधामिति बहुव्रीहिः ।

पूर्वपदमुद्गमुखशब्दः । अत्रोपमानोपमेययोर्वैयधिकरणवद्वचनमुत्तरपदलो-
पार्थं च । ‘उद्गमुख इति’ । उद्गो मुखमस्येति विग्रहः । न च प्राण्यौ

न हि येन विनाशार्थमात्राभो नास्ति तत्तदभिधातव्यं किं तर्हि यावता
विना विशिष्टबुद्धिर्नात्यस्यते । गोभिस्त्वाप्रतीताभिः तद्वति बुद्धिर्नात्यस्यते न
संबन्धेनापि । किं च ॥

वक्तृव्यापारमात्रं च संबन्धप्रत्यवेक्ष्यम् ।

स हि गोभिरसंबद्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥

सर्वत्र हि वक्तृकमविपर्ययेण श्रोतुः क्रमो भवति । स हि प्रथमं
तावत्किं चिद्विशेष्यं विवक्षति ततस्तस्य केन चिद्विशेष्येन विनाभिधातुम-
शक्तेः विशेष्यविवक्षां करोति ततः शब्दोच्चारणम् । श्रोता पुनः प्रथमं
तावच्छब्दं श्रद्धयति ततो विशेष्यं ततो विशेष्यं ततस्तदुपपत्त्यर्थानि वक्तृन्त-
राणि प्रपद्यते । तेन यद्यपि वक्त्रा पूर्वं संबन्ध आलोचितः तथापि श्रोता

समासेनेति । (कै)

प्रथमा हि प्रातिपदिकार्थगतसंख्यामात्राभिधायिनीति
तत्सूत्रानुवृत्तमनभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भावः ॥
नियोग इत्यस्यार्था

नियमेनेति ॥ (कै)

नियमाभावमुपपादयति

प्रतिनियतैवेति । (कै)

समयो हि सामान्यतो विभक्तिं बोधयति न प्रतिनियतां
कांचिदिति भावः ॥

तत्पदबोधपरम् । चित्रगोसम्बन्धो यो भवति स चित्रगुपदो बोध्य इति
बोधः । पञ्चतीति पाचक इत्यादेः पाचकपदं पञ्चतीत्येतत्सामानार्थमिति बोधः ।

उद्भूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति वज्रवचनं श्लोकाशब्दश्च श्लोकायोर-
र्द्धश्लोको च लक्ष्यया वर्त्तत इति सामानाधिकरण्यात् ॥

प्राग्यन्तरस्य मुखमुपपद्यत इति सामर्थ्यात् सादृश्यावगतिः । मुखेन च
मुखस्य सादृश्यं प्रसिद्धमित्युद्धमुखमिव मुखमस्येत्ययमर्थो भवति तस्मा-

पश्चादेवैनं ग्रहीष्यति । न तत्र वक्राप्यसौ पूर्वतरमवधारितः ॥ संबन्धेनोद्-
गृहीतयोर्गृहीतुमशक्यत्वादतस्तदीयेनापि क्रमेणोत्तरकालमेव प्रतीयमानः
संबन्धो नाथांश्चित्तत्वं परित्यजति । वस्तुधर्मश्लेषः यदसंबन्धा गावो न विशिंष-
न्ति स तासां व्यापारो न शब्दस्य । तेन यं यथावस्थितं शक्नुवन्ति विशेद्यं
स तथावस्थास्यते । संबन्धश्चासौ विशेद्यत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थात्संबन्धते ॥

विशेष्यत्वेन संपन्नं तद्विशेषणसंगतम् ।

गोविशिष्टोऽयमित्येवं गोमशब्दोऽभिधास्यति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

४६७

(अ. २ । पा. २ । व्या. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २७ ।)

यदीति । (कै)

यत इत्यर्थः । यतः प्रतिनिधयैव समयाज्ञ भवति तद्वटित-
समयाभावादित्यर्थः ॥

द्वितीयादयोऽपीति । (कै)

अर्थाभावेऽपि नियमपरिपालनाय विभक्तिश्लेषमैवेति निय-
माभावादिति भावः ॥

प्रातिपदिकेति । (कै)

कर्मादिप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यर्थः ॥

पचति पाकं करोति इत्यतोऽपि पचतिपदमेककर्तृरूपाकक्रियाबोधकमिति
बोधः । एवमन्यत्रापि । एवं च वृत्तिविग्रहयोः समानार्थता स्पष्टैव ।
विग्रहश्च वृत्त्यर्थवृत्तिवैकल्पिकत्ववृत्तिघटकपदस्वरूपबोधनोद्देशेन प्रवृत्तं

दुत्तरपदलोपो न वक्तव्यः । 'समुदायविकारषष्ठा इति' । समुदायावयव-
संबन्धे प्रकृतिविकारसंबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य
समासस्य शब्दान्तरेण सह वञ्जनीहिरित्यर्थः । 'किञ्चूड इति' । इदमपि

तस्मादप्यनभिधेयः संबन्धः ॥ किं च

विभक्तिवाच्यरूपेण संबन्धो नावगम्यते ।

रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च जज्ञगम् ॥

षष्ठीसप्तमीभ्यां हि यादृक् संबन्धः स्वप्रधानोऽसत्त्वभूतश्च प्रत्याख्यते न
तादृक् मत्वर्धीयेन । न च कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् भवतीत्येवमन
रूपान्तरोपादानं केचिदभिदधति ॥ तत्र किमसत्त्वभूतसंबन्धाभिधान-
माश्रीयताम् उत संबन्धेवार्थलभ्य तद्विशिष्टोऽभिधेयतामिति तदुच्यताम् ॥

प्राक्प्रतीतेकसवन्धिविशिष्टोऽभिहिते पदे ।

संबन्धिन्येव संबन्धः प्रतीत इति बोध्यते ॥

व्यतिकरो (कै)

व्यत्यासः ॥ अर्थाभावेऽपि समयाद्भवित्यतीत्युक्त्वा ऽर्धतो व्यवस्ये-
त्युक्त्वरसंगतेत्यत आह

यथान्यत्रेति । (कै)

विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तेर्न्याय्यत्वमिति भावः ॥ भाष्ये

अथवा सख्या नामेयमिति । (भा)

इत्थं यदैश्लेषेण प्रातिपदिकार्थः प्रतिपिपादयिषितः सापर-
प्रधाना इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह

संख्येयमनया विश्लेष्यमिति । (कै)

संख्येयं द्रव्यं प्रातिपदिकार्थो ऽनया संख्यया विश्लेष्यं परिच्छे-
द्यतया बोधनीयमेवं च यावत्संख्यं संख्येयं तावत्संख्याप्रतिपादिका
विभक्तिरुचिता विभक्तिमन्तरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भावः ॥

वाक्यम् । तेन लोके स्नातन्व्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्य-
विश्लेषणभावः ॥ तदुक्तं हरिणा—

“कश्चिद्गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्” ।

केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्तेः सिद्धम् । एवं स्वर्णविकारे स्वर्णशब्दस्य वृत्तेः
स्वर्णशब्दप्रकार इति सिद्धम् । वचनं तु केशसमाहारश्लेषः स्वर्णविकाराण्यकार

यत्तु सिद्धे विशेष्ये न पश्चात्संबन्धप्रत्ययेन कार्यमिति । सर्वं नास्ति ।
विनापि तु तेन गान्तरीयकत्वात्प्रतीयत इति किं क्रियताम् । यच्च भाव-
प्रत्ययेनाभिधानादस्य मत्वर्थत्वमित्यत्रापि ब्रूमः ॥

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाच्यो नास्ति गुणोऽपरः ।

तदा मत्वन्तराभावात्संबन्धो वाच्य आश्रितः ॥

यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । (भा)

असंकरेणेत्यर्थः ॥ तदाह

यदा चित्रगुरिति । (कै)

दावित्यादौ यथानुवादकं वचनं नियमेन तथाचापीति
भावः ॥ भाष्ये

अथवा वक्ष्यतीति । (भा)

एवं चोक्तेषु तेष्वसंकरेष्वैव वेति भावः ॥

घट्यर्थस्येति । (कै)

अथं भावः । प्रथमायाः समभिध्याहृतप्रातिपदिकस्य चित्रगो-
रूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्त्रार्थबोधनसामर्थ्येऽप्यतथाभूत-
संबन्धबोधे सामर्थ्यं नेति तद्बोधाय सम्बन्धस्योक्तत्वेऽप्यनुवादिता
वक्ष्येव स्यात् प्रथमा प्रातिपदिकार्थमात्राभावादिति ॥

इत्युपक्रम्य

“आख्यातं तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपर्ययः” ॥

इत्युत्तरपदस्य अत्रणं मा भूदिति । ‘प्रादिभ्यो धातुजस्येति’ । इदं न
वक्तव्यमेव प्रादयो हि ससाधनां क्रियां प्राङ्गर्थ्या निष्कौशास्त्रिर्निर्वाणसः

गोमतो भावो गोमत्त्वमिति हि

यन्निमित्तमपेक्ष्यायं गोमत्त्वब्दः प्रवर्तते ।

स एव गोमतो भाव उच्यते त्वतलादिभिः ॥

तत्र यस्मावत्प्रातिपदिकार्थी विशेषणं गावस्तासां तद्वतः पुत्रघादत्यन्त-
भेदाद्गावप्रत्ययेनाद्यह्यम् ॥ समवेतगुणयाज्ञौ हि भावप्रत्ययः । न चान्यो-

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । व्या. २)

लिङ्गान्तरेति । (कै)

एवं च षष्ठ्यर्थस्य चित्रगुरित्त्वं रूपे बहुव्रीह्याव्यभिचरितत्वेन
नियमेन षष्ठ्येव प्राप्नोतीत्यर्थ इति भावः ॥

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । (कै)

तत्र चाभिहितत्वं हेतुः । एवं च प्रातिपदिकार्थत्वान्तद्बोधिका
प्रथमेति भावः ॥ एतद् ध्वनयितुमेव

अभिहितः सोऽर्थ (भा)

इत्युक्तम् । तेन च षष्ठ्यप्राप्तिर्बोधमप्युक्तम् । अनभिहिते शेष
एव षष्ठीविधानात् । अत एव घटशब्दान्न षष्ठी । अन्यथा तत्रापि
घटत्वसंबन्धस्य नियमेन भानात्षष्ठी स्यात् ।

इति दीव्यतीत्याद्यर्थविहिततद्धितानां साधनप्रधानत्वेन । सूत्रस्य-
दीव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्य च गुणप्रधानभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथा

प्राचार्य इति, एवं नञोऽस्त्यर्थानामित्येतदपि । 'सुबधिकार इति'
अस्तीति तिउन्तमिति मत्वा वचनं निपातत्वात्सिद्धम् उपसर्गविभक्तप्रति-
रूपका निपाताः स्वरादिषु चास्तिशब्दः पठ्यते । इह किं सन्नङ्गाचारीति ।

ऽभिधीयमानस्तत्र गुणः संभवति यो निमित्तभावाद्भाव इत्युच्यते । न च
पुरुष एव तस्य भाव इत्येवं व्यपदेशभेदं लभते । तेन भावप्रत्यय ज्ञानार्थक्या-
त्तदङ्गेष्वित्यर्थप्राप्तं संबन्धमवलम्बते । निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुलक्षण-
मस्तीत्यभिधेयनिमित्तसंभवे तदपि तावद् गृह्यतामित्येवमाश्रीयते ।
तस्मादकारणमेतत् । यौगिकानां संबन्धाभिधानशक्तिकल्पनायाम्

अतश्च दृष्टिशब्देन संबन्धेवोच्यते तथा ।

तथैव यौगिकैः शब्दैः पिङ्गाद्यादिपदैरपि ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०१
 (अ. २ । पा. २ । व्या. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

अन्तर्भूत (भा)

इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपन्न इत्यर्थः ॥
 ननु षष्ठ्या एवापत्तिः । कथम् प्राप्नोदक इत्यादौ द्वितीयादौ-
 नामप्यापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्राप्नोदककर्मेत्येव बोधस्तत्र विशेष्ये
 तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणमादाय पर्यवसानमिति द्वितीयादि-
 प्रयोजककर्मत्वादेरबोधेन तदप्राप्तेः । षष्ठ्यर्थस्य तु षष्ठीप्रयोजक-
 रूपेणैव भानमित्याश्रयात् ॥

वचनेनेति । (कै)

समानाधिकरणानाम् अग्रप्रथमार्थे इति वचनाभ्यां चिकितः
 शेषपक्षोऽर्थः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । शेषग्रहणं तु पदतोऽर्थतो
 वा शेषबोधकं स्यात्तत्र कलाभावो दोषश्चेति वार्तिकतात्पर्यम् ॥

१ बङ्गव्रीहः समानाधिकरणानाम् ॥

२ कर्मप्रवचनेनाग्रप्रथमायाः ॥

वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भङ्ग्येतेतितदर्थः । यत् तत्र तद्भित्ते विपर्ययो
 दृष्ट इत्यर्थे वर्णनं भावप्रधानम् । अतिउन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानते-
 बङ्गव्रीहिर्यं के सन्नद्धचारिणस्तव । किं सन्नद्धचारोत्वमिति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरौ ह्युच्येते तत्र कठसन्नद्धचार्यहमिति सम्भावितमतिवचनम् ।

संबन्धस्य च भावत्वं व्याख्येयं तेषु पूर्ववत् ।

बङ्गव्रीहेरतो द्रव्यमभिधेयं न तद्गुणः ॥

यदप्येकं ह्यायनमस्या इत्यन्यपदार्थे यद्यर्थप्राधान्यात्संबन्धे बङ्गव्रीह-
 रिति । तत्राभिधीयते

अभिधेयो बङ्गव्रीहेर्यद्यप्यस्येति कथ्यते ।

तथापि प्रथमान्तेन तुल्योऽसौ संप्रतीयते ॥

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । व्या. २)

अमूर्धति । (कै)

“स्ये च भाषायामि”ति तु “अनन्तरस्येति” न्यायेन “तत्पुरुषे
कृतौ”त्यस्यैव बाधकमिति भावः ॥

उत्तरपदलोपार्थमिति ॥ (कै)

कण्ठेस्यकासनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः ॥ मुखस्यैवोपमानत्वेनोद्बुद्धशब्द-
स्योपमानपूर्वत्वं कथमत आह

अवयवधर्मेणेति । (कै)

मुखगतोपमानत्वेनोद्बुद्धस्यापि व्यवहारादिति भावः ॥

वैयधिकरण्यमिति । (कै)

वाक्ये समासे च सादृश्यसंबन्धेनान्वयः ॥ इवशब्दस्तथा संबन्धे-
नान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमानः ॥ उपमानानीति सूत्रभाष्योक्त-
रौत्या सामानधिकरण्यमस्यैवेत्यत आह

१ अ ६ । पा २ । सू १० ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ २ । पा २ । सू ५५ ॥

न्याशय इति तन्न । अक्षरस्वारस्यानुगुणं यत्पदपरामृष्टस्य प्रधानस्यैव
तच्छब्देन परामर्शात् । एकत्राधिकरणे पूर्वदृष्टगुणत्यागपूर्वकं गुणान्तरा-
यत्तु कठोऽहमिति न तस्माच्चात्यतिवचनं किं तर्ह्यार्थिकम् अहं तावत्कठ
इत्युक्ते गम्यत एतन्ननुतेऽपि कठा इति । कठस्य हि कठा एव सन्नद्ध-

यदि त्वन्यपदार्थः षडन्त एव संबन्धी स्यात् ततो यथैव राशः
पुत्रश्च इत्यत्र षडन्तत्वात्प्राजा पुत्रधविशेषणं भवति । प्रथमान्तत्वाच्च पुत्रश्च
प्रधानरूपेण समासाधी भवति । एवमेव चित्रम्नादिशब्दैर्देवदत्तादि-
विशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन् न चित्रगोविशिष्टो देवदत्तादिः । तस्मात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०३
 (अ. २ । पा. २ । व्या. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

उत्तरपदेति ॥ (भा)

समुदायविकारवाचकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योत्तरपदेन समास इत्यर्थ-
 भ्रमं वारयति

समुदायावयवसंबन्ध इति ॥ (कै)

भाष्ये

यथा पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति । (भा)

अनेन त्रिकतः शेष इत्यर्थेऽपि शेषग्रहणं प्रत्याख्यातं तुल्यन्या-
 यादिति बोध्यम् ॥ इदानीमनभिधाने सत्यपि “समानाधिकरणा-
 नामि”त्यादिवचनारम्भे ऽन्यस्यापि कर्तव्यत्वमापादयति । भाष्ये

अथैतस्मिन् (भा)

इत्यादिना ॥

श्रीकारस्यैव विपर्ययपदार्थत्वाच्च । अत एव एतद्वाख्यार्था “तेन दीव्यति”
 (४ । ४ । २) इत्यादौ निर्देशे गुणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याच्च

चारिणो भवन्ति नान्ये समाने ब्रह्मणि व्रतचार्यैव सन्नस्यचारौ भवति । के
 सन्नस्यचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचनं समासेन तु प्रश्ने
 कठा इति प्रतिवचनं कदाचिदपि न भवति वर्तिपदार्थानामुपसर्जनत्वात्

“चिचाराणां गवामयमिति” ईदृशेऽर्थे बह्वीहिवर्तते ॥ यद्यप्यन्यथा
 विग्रहः तथाप्युत्तरकालमौदृश्यदर्शनादेवमेव विग्रहोऽपि कर्तव्यः ॥ ततश्च
 संबन्धविशिष्टाभिर्गीभिर्देवदत्तादिविशिष्ट इति समासार्था विश्वायते ।
 यथैव च राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठां प्रयुज्यमानायां संबन्धः प्रधानभूतो-
 ऽभिधीयते क्वते च समासे निवृत्तायां विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्येक-
 प्रयोगवृत्तार्थापरित्यागात्संबन्धाधिक्यस्य च सामीप्यावगतविशिष्टार्थ-
 प्रत्ययादेव सिद्धेन संबन्धपरः समासो भवति । एवमेव षष्ठाप्रयोगादेव

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

वृत्तिपरिगणनम् । (भा)

वृत्त्याश्रयाणां परिगणनम् ॥

कष्टं श्रितमनेनेति । (भा)

१गत्यर्थेति वा १आदिकर्मणीति वा भावे ऋः । यदि कर्त्तरि कर्मणि वा ऋः स्यात् तदोत्तरवचनाभ्यामत्रमसामः स्यादेव । ऊदरथादाविवेति बोध्यम् । मत्वर्थं वर्त्तमानमनेकमित्युक्ते सामानाधिकरण्यमपि लभ्यमेवेति बोध्यम् ॥

तथा चोत्तरस्येति । (कै)

वाक्यं केन १वित्त्वसंख्येति सूत्राभिप्रायतया व्याख्यातम् ॥ तन्निबध्नाति भाष्ये

१ अ १ । पा ३ । सू ११ ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ७२ ॥

३ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

पुञ्जराजः । अनेन तुल्यन्यायात् सर्वत्र लृत्यर्थप्रदर्शनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययोः समानार्थत्वाय विशेषणत्वादित्यन्यास इति सूचितम् । तथा

किं सन्नद्धाचारिणीति समासेन सन्नद्धाचारिणीमभिधानात् । 'इह द्वौ द्रोणावर्द्धद्रोणश्चावर्द्धतृतीया द्रोणा इति' । अवर्द्धस्तृतीयो येषामिति बज्रव्रीह्याः द्रूतावयवभेदः समुदायः समासार्थ इति बहुवचनं द्रोणशब्दश्च द्रोणयोः अवर्द्धद्रोणोऽपि लक्षणाया वर्त्तत इति सामानाधिकरण्यं च भवति ॥

बज्रव्रीह्यावपि न संबन्धप्राधान्यम् ॥ तच्च न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्नाप्यन्यतरस्येत्यन्यपदार्थभूतद्रव्यप्राधान्याध्यवसानम् ॥ स चान्यपदार्थः संबन्धो योग्यतावशेन जातिद्रव्यगुणक्रियाणामन्यतमः परिगृह्यते ॥ तद्यथा

चित्रव्यक्तिमिदं जातिद्रव्यं नानागुणं त्विदम् ।

गुणोऽनेकाश्रयः कश्चिदिदं त्वेकाश्रया क्रिया ॥

केचिदिति । (भा)

अत्र प्रथमान्तसंख्यापदं समानाधिकरणानामित्युक्तावपि व्यर्थं
स्यात् । इौ वा चथो वेत्यादावेकैव समुदाये द्वित्वचित्तविकल्प-
प्रतीतेर्यथाकथं चित्तत्वात् । एवं द्विदशा इत्यत्राप्युक्तम् । अत्र पञ्चे
उत्तरस्य योगस्य यद्वचनं करणं तस्यार्थः फलमुपपन्नमित्युक्तार्थः ॥
अस्य कवभावार्थमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह

च “तद्वहति” (४ । ४ । ७६) इति सूत्रे भाष्ये “वहत्यर्थे रथादिभ्यः
प्रत्ययविधिरनर्थकः “तस्येदम्” (४ । ३ । १२०) इति विहितत्वात्”
इत्युक्त्वा “वहती”त्यस्य क्रियाप्रधानत्वेन “वोढे”त्यस्य सत्त्वप्रधानत्वेन
शब्दभेदान्न प्राप्नोति “अन्यः शब्दो रथं वहति अन्यो रथस्य वोढा”
इत्याशङ्क्य “अर्थसामान्यात् सिद्धं य एवार्थो रथं वहति स एवार्थो
रथस्य वोढेति” इति तद्वैयर्थ्यं वृद्धं कृत्वा “द्विःश्व” इत्यादौ “यतोलुग-
भावार्थं तद्” इति सिद्धान्तितम् । “य एवार्थः” इत्यादेः रथा इत्यस्य
विग्रहभूते रथं वहति इत्यत्र योऽर्थः स एव तद्विग्रहभूते “रथस्य वोढा”
इत्यनेत्यर्थः । एवं च तद्व्याख्यासक्तञ्चैव स्पष्टमुक्तः । एवं च दर्शितविग्रह-

सर्वत्र च योग्यत्वात्समानाधिकरणपदान्तरपरोपनीतोऽन्यपदार्थविशेषो
गम्यते । तद्विधेयं ह्यायनमस्या इति जातेरनादित्वात् विशेषणं संभव-
तीति व्यक्तिसाश्रयते । ननु व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामनभिधानमुक्तं
नैव दोषः

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्योपलक्षणम् ।

शब्दो सुकरसंबन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥

यत्र तावन्नाथैवान्यपदार्थं उपलक्ष्यते तत्र तथैकैक्या सकृद्ब्रह्मोत्तयो-
पपत्तिना व्यक्तयो देशादिभिर्ना व्यभिचराम्यन्त इति सूत्रान्तरं ॥ न

यद्दार्तिके इति ॥ (कै)

तदेव दर्शयति ।

कर्मवचनेनेति । (भा)

कर्मवचनेनेत्यस्यायमर्थः । प्रथमाभिन्नविभक्तोरर्थे कर्मबोधनेन
शब्देन प्रत्यासत्त्या कर्मवाचकस्य समास इति तेन व्यधिकरणे न
दोषः । अन्यथा मत्वर्थे इत्यस्याभावे ।

योर्विधयतापि समाना । अत एव समर्थद्वन्द्वे भाष्ये “महत् कष्टं श्रितः”
इति विग्रहे कष्टश्रितयोः समासः कुतो न इत्याशङ्क्य “इह समानार्थेन
वाक्येन भवितव्यं यस्मिन्वाक्ये वाक्येन गम्यते महत् कष्टं श्रित इति न त्रातु
चित् समासेनासौ गम्यते” इत्युक्तम् । तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च
प्रतीतिस्तस्यैव । तथापि महत् कष्टं श्रित इति वाक्ये कष्टपदार्थो
विशेषणत्वानाक्रान्त स्तनिष्ठ विशेष्यतया बुध्यते । समासे तु श्रितनिरू-
पितविशेषणत्वानाक्रान्त तथैवेति न महत्पदार्थस्य तत्र विशेषणत्वम् । एवं च
विषयता विशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासेन कथमपि भावमिति तदर्थः
एतदेवाभिप्रेत्य कैयटः । यः कष्टं श्रितः स महत्कर्मकरोतीत्यादि

च तदुपलक्षिताभ्योऽन्यत्र प्रयोग इत्यव्यभिचारः ॥ यत्र तु व्यक्तिभिर-
व्यक्त्यन्तराणि विशेष्यन्ते तत्रापि मूलोपलक्ष्यं जातिरेवाभ्युपगम्यते ॥ सर्वत्र
दूरमपि विशेषणमाणायामनुवर्तमानायां प्रथमोपलक्ष्यस्यामेदात्मनः
दर्शनमुपपत्स्यते । सर्वप्रथमसर्वान्ययोश्च शब्दार्थत्वम् । अन्तरालिका
तु लक्ष्यासिद्धिज्ञानत्वादनभिधेयत्वम् । अतश्च पिङ्गत्वात्क्षिप्त्वाभ्यां स्वयत्का
गुणावयवात्मिका लक्ष्यन्ते ताभिरवयवि द्रव्यमुपलक्ष्यते ॥ तच्च समासार्थं
भवति । स पुनः किमभिधेयो लक्ष्यविक इति । प्राधान्येन प्रतीतेः सामान
धिक्यरख्याद् “अनेकमन्यपदार्थ” इति च स्मरणाद्देवतातद्धितमत्वर्थीयां

अवक्तव्यमिति । (कै)

सूत्रेष्वैव सिद्धेरिति भावः । “आद्यमेव लि”त्यादि “उपन्यस्तती”
त्यानः कैद्यटन्यस्तु विन्यः । अस्यान्यवार्त्तिककारौयत्वान् “सुप्ता-
ख्यातेषु च” “वचनप्रामाण्यादि”ति समर्थसूत्रस्य वार्त्तिकस्य
“वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादि”ति भाष्ये व्याख्यानाच्च । एवं च सर्वथा

१ समर्थः पदविधिः (२ । १ । १) इति सूत्रस्थवार्त्तिकम् ॥

२ किं तर्हि वार्त्तिकवचनप्रामाण्यादिति । २ । १ । १ ॥

प्रतीचेत न तु महतः कष्टविशेषणत्वमिति । एवं चालौकिक इव
वृत्तिविग्रहभूते लौकिके एकार्थीभावाशेष एतद् भाष्येण बोधित इत्यपि
केचित् । युक्तं चैतत् । अन्यथा कष्टं अत्र इत्यस्यापि विग्रहत्वं न स्यात्
तद्वदेव विषयता भेदात् । विशेषणसमभिव्याहारे तु तत् सम्बन्धानुपपत्त्या
न अत्रादिह्यपप्रधाननिरूपितविशेषणतयोपस्थितिः तदसमभिव्याहारे
तु तथैवोपस्थितिरेवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् । समासतद्गुटकपदमात्रघटितविग्र-
हयोः समानार्थत्वे एतद्भाष्यतात्पर्यम् अत्र एव “कालाः परिमाणिना”
(२ । २ । ५) इति सूत्रे “किंप्रधानोऽयं समास उत्तरपदार्थप्रधानम्”

भिरिवाभिधीयत इति केचित् । व्यपरेत्वाजः ॥ युक्तं देवतातद्धितादावनन्य-
प्रयोजनत्वात्कन्दाधिक्यस्यान्यपदार्थाभिधानम् ॥ न च तत्र प्रातिपदिकार्थेन
सोऽर्थः शक्यो लक्षयितुं व्यभिचारात् केवलाच्च प्रातिपदिकादप्रतीतेः । वज्र-
व्रीहौ तु पूर्वोत्तरयोः पदयोर्विद्यमानस्वार्थत्वादन्यस्य चाभ्यधिकस्य शब्दा-
वयवस्याभावात् पृङ्गत्वाच्चित्वाभ्यामेव च इत्यप्रत्ययसिद्धेर्न शक्यमभिधेयत्वं
कल्पयितुमिति । न त्वेतद्वापित्वेन शक्यनाश्रयितुम् । कर्मधाः ये ह्येतद्वापि-
त्वेन स्यात्सर्वथा लक्ष्यानिमित्तोपपत्तेः । इह तु चित्रगुणित्येवमादिषु चित्र-
गोशब्दयोरन्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधायित्वात् देवतादिशब्देषु न श्रुत्या लक्ष-

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

“पञ्च भुक्तवन्तोऽस्ये”त्यत्र समासवारणाद्यानभिधानस्यावश्यकतया
“पञ्चभिर्भुक्तमस्य” “दृष्टे देवे गतः” “तत्र गतं पश्ये”त्यादावप्यन-
भिधानमाश्रित्य वार्त्तिकानां शेषग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव
युक्तमिति भाष्याग्रयः ॥

अव्ययानां च (कै)

इत्युक्तं नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थ-
प्रधानताया “अव्ययं विभक्ति” (२ । १ । ६) इत्यादिषु सूत्रेषु भाष्ये
उक्तत्वेन मासजातो दृश्यतामित्यादौ अ.तस्यैव कार्यसम्बन्धदर्शनात्
प्राधान्यनिश्चये न च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्तेः । तस्मात् वृत्तिविग्रहयोः
समानार्थत्वनिर्वाहमपश्यतो विग्रहसमासोभयविषयः प्रश्न उत्तरं चेति
विभाति । समासपदं च समासविग्रहोभयपरम् । न च विग्रहेऽपि
जातस्य प्राधान्येऽजातस्य मास इतिषद्यनुपपत्तिर्विशेषाद्यादेव षष्ठीविधाना-
दिति वाक्यम् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थ-

णया वासामानाधिकरणमवकल्पते । प्रागपि च देवदत्तादिशब्दादन्यपदार्थ-
प्रतीतेः न वाक्यार्थत्वकल्पना । न च केवलं समासवेलायां यौ पदार्थावव-
धारितौ तौ देवताद्यर्थसंबन्धिनौ यतो वाक्यार्थो देवदत्तः स्यात् । तस्मादवश्यं
प्रतीतेः स्मरणाच्चान्यपदार्थाऽस्य वाच्य इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं च प्राधान्यम-
विबद्धं भविष्यति । अतश्चैवमादिषु षष्ठीशैरन्यपदार्थाभिधानशक्तिर्वृत्तेति
यत्रापि कथं चिच्छक्त्या संभवति तत्रापि पूर्वोक्तप्रत्ययनपायादभिधेयत्वमेवा-
श्रवसौयते । तस्मादुपपन्नं पिङ्गाद्यादीनां त्रय्यवचनत्वम् । यच्चेकहायनीति
वधोवचन इति तदनुपपन्नम् । वयसो लक्ष्ययावगतेः । उच्चादिशब्दानां
हि वधोवचनत्वम् । एकहायन्यादिशब्दाः पुनः कालविशेषेभ्यस्तत्रय्यवचनाः
सन्तो वधो लक्ष्ययन्तः प्रवर्तन्ते । न ह्येकं हायनमस्या इत्येव वयो निर्दिश्यते

इत्यपि न कार्यम् । उच्चैरादीनां वृत्तिविषये प्रक्तिमप्रधान-
ताङ्गीकारेण सूत्रेण सिद्धेः । अन्यान्यप्यनिष्टांगोऽनभिधानमाश्रित्य
प्रत्याख्येयानीति दिक् ॥

अस्तीति (कै)

तिङन्तमेवेति मत्वा भाष्ये

बोधकत्वरूपवियद्दत्त्वविवक्षायां विशेषणविशेष्यभाववैपरित्येऽपि पूर्वजात-
संस्कारानिहतेः । एवं च वियद्दे तदुत्तरघद्येऽ मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीति-
वत् समासेऽपि विशिष्टोत्तरघद्या तत्प्रतीतिसम्भव इत्याशयेन यथैव-
मन्येवत्तरपदार्थप्रधानेषु धैवासावुत्तरपदे प्रधानेऽन्तर्वर्तिनीविभक्तिस्तस्याः
समासे अवर्णं भवति यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुष इति इह पुनर्वाक्ये
षष्ठीसमासे प्रथमा केन एतदेवं भवति इत्याशङ्क्य योऽसौ मासजातयो-
रभिसम्बन्धः समासे निवर्तते । अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदि-
कार्थः सम्प्रज्ञ इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इति अन्यथा विशेषणविभक्तेः
षष्ठाः प्रधानबोधकसमासादापत्त्यसंगतेः । कैयटोऽपि वृत्तिवियद्दयोः

किं तर्हि इत्यम् । तस्य ह्येकं ज्ञायनं जातस्य न वयसः । तस्मादुभाभ्यामप्ये-
ताभ्यामात्मैकदेशोपात्तगुणविशिष्टद्रव्यप्रत्यायनादुपपन्नोऽयं संग्रहः । किम-
बहिष्मा कृत्स्नप्रकरणगतक्रयाकुद्रव्यशेषत्वेन निविशते । अथवा समानवाक्य-
स्याख्यातपदप्रत्यायितक्रय एवैकज्ञायन्यामिति । अत्राप्युद्भवादिवादोत्पेः
संयुक्तप्रवखादसार्वत्रिकत्वे प्राप्ते तं परिहरति । एष गुणः क्रयेऽप्येकज्ञायन्या
वा समानवाक्योपादानात्संबध्यते । तत्र तावत्कारकविभक्तिनिर्देशादानाशङ्क्यो-
यतरे सति द्रव्यसंबन्धे क्रयसंबन्धः श्रुतिबलीयस्त्वाद्भवेत् । न चासावमूर्तत्वा-
न्निष्क्रियस्य गुणस्थोपपद्यते । यदि त्वागत्या पुनर्द्रव्ये संबन्ध आश्रीयते तत्ता-
प्येकज्ञायन्यामेकशब्दे परार्थवदित्वेन क्रयाबहिष्मानौ प्रति वैरूप्यं स्यात् ।

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २० ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

सुबधिकारे इति ॥ (भा)

अनपेक्ष्येति । (कै)

सोऽप्रामाणिक इति तत्त्वम् । एवं च तस्यातिङन्तत्वात् प्राति-
पदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥

समानार्थत्वं न्याय्यमत्र तु वाक्ये जातो विशेषणं समासे तु मासजातो
दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव कार्यसम्बन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थ-
प्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यते इति मत्वा पृच्छतीति प्रश्नद्वयाश्रयं वदन्नत्तरेण
तयोः समानार्थत्वमभिप्रैति । तत्र सम्बन्धस्य समासे निवृत्तिः षष्-
निमित्तत्वेन तत्र हेतुः अभिहितः समासेन । अत एवान्तर्भूतः सम्बन्धि-
विषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भावः । अत एव प्रातिपदिकार्थः सम्प्र-
इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनं षष्ठ्यभावनिमित्तकथनं च कारकप्राति-
पदिकार्थव्यतिरिक्तस्य शेषत्वात् । न च मासस्य जात इत्येव विग्रहोऽस्तु ।
एवं च वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति षष्ठीप्रसक्तिश्च न । “षष्ठी”

भिन्नविभक्त्यर्थयोगश्चासन्नभ्युपगन्तव्यः । क्रियासंबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्य-
त्वाद् गुणसंबन्धस्य च षष्ठ्यधीनत्वात् । अतश्च वाक्यगतेन संबन्धिना योग्य-
त्वाभावादसंबन्धमानः प्रकरणिना ऋह्यीतः सर्वार्थं स्यादित्याशङ्कते ॥ तेन
तर्ह्ययमेवार्थो निश्चीयत इति क्रयसंबन्धो नाशङ्कितव्यः । तदर्थमाह । न
चाशङ्कनीयप्रर्थं प्रमाणाभूतः शब्दोऽभिधास्यतीति । यदेतत्प्रमानवाक्योपा-
दानकरणाविभक्तिनिर्देशस्यैतेनापि क्रयैकहायनीविशेषणत्वबुद्धिदृढा जायते ।
तेन शब्दप्रामाण्याद्बन्धुविसंवादाच्च किं समञ्जसं किमसमञ्जसमिति जायते
सन्देहः । तत्र प्राथम्याच्छब्दानुरोधेन तावत्क्रियासंबन्धमुपन्यस्यति ।
वैदिकशब्दस्यातिभाराभावात् । तत्र विनियोगबन्धेनास्य बन्धु सामर्थ्य-
सद्भावान्वेषणे यतिष्यामहे । तद्यदि केन नित्यकारिणोपपत्स्यते ततः क्रय

अन्यपदार्थविशेषणोनेति । (कै)

अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषेऽवस्थाप्यतेऽनेन तादृशेन कट इति-
शब्देनोत्तरं नोपपद्यते इत्यर्थः ॥

(२ । २ । ८) इति सूत्रेण सिद्धे “काशाः परिमाणानां” इत्येतत्तु
काशाः परिमाणानां समस्यन्ते न तु परिमाणकालेन इत्यर्थेन जातमास
इत्येतन्नित्यर्थमिति वाच्यम् । एतद् भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छे-
दकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठी स्त्रीकारेण तथा विग्रहासम्भ-
वात् । एवमवयवावयवि समभिव्याहारेऽवयवत्वादिसम्बन्धेऽवयवविवाचकादेव
षष्ठीति बोध्यम् । तन्तूनां पट इत्यादौ तु जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी-
विशेषणत्वादित्यत्यासे च शब्दस्वभाव एव वीजम् । यत्त्वेकार्थीभाववत्त्वाद्
दृशौ विशेषणत्वादि श्यासा इति तन्न । एकार्थीभावफलेषु भाष्येऽस्या-
गणनाद् दृश्विविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । एवमेव वज्रघ्नौ हिवाक्तेऽपि
षष्ठीस्थितिवर्जघ्नौ प्रथमादौत्वपि बोध्यमित्यन्यत्र विस्तर इत्याहुः ॥

एव निवेशमङ्गीकरिष्यामः । अथ तु न कथं च नोपपद्यते ततो वाक्य-
भेदमभ्युपगम्यप्रकरणाधर्ममेतन्मध्यवस्थामः । न चात्र वाक्यभेदः प्रत्यया-
द्यन्यतमादृत्तिलक्षणाः । कस्तर्हि विभागरूपः । क्रयवाक्यस्याभेदं विभाग-
लक्षणाभ्युपगम्येत्यर्थः ॥

यद्वा भिद्यत इत्येवं घञयं कर्मकर्तरि ।

अत्रयाशब्द एवं च भेदो वाक्यस्य गम्यते ॥

एद्यक् भवद्वाक्यं मेदयतीति वाक्यभेदः । तादृशं चाभ्युपगम्य प्रकरणा-
धर्माध्यवसायम् । एतदुक्तं भवति यावच्छ्रुतिवाक्ये व्याप्रियेते तावत्प्रकरणा-
धर्मत्वं नास्ति । यदा तु वस्तुविसंवादाद्विहनशक्तिनौ ते निर्यापारे भवि-
ष्यतः तदा प्रकरणाविनियोग इति ॥

दिगन्तराणि । (कै)

प्रकारान्तराणि ॥

विशेषणविशेष्यभावाभावात्त्विति । (कै)

परिच्छेदपरिच्छेदकभावा विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमानः ।
वस्तुतो विशेष्यताविशेषवत्त्वरूपमेव तत्र तन्निविष्टमिति तेनापि
समास इति चिन्धम् ॥

व्यधिकरणप्राप्नोतीति । (कै)

प्रश्नविषयेणेति शेषः ॥ तत्र हेतुमाह

बहुव्रीहिः द्विधा । तद्गुणसंविज्ञानः (१) अतद्गुणसंविज्ञानश्च
(२) । लम्बकार्यमाणश्च इत्यादौ व्याहः । तस्यान्यपदार्थस्य गुणानां विशेष-
णानां कार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र इत्यर्थात् ॥ चित्रगुमानय इत्यादौ
अन्वयः । विधेयानन्वयिस्रष्टकावयवार्थकत्वं च तत्त्वम् । लम्बकार्यं भोजय
इत्यादावप्ययमेव । यदि विधेयान्वयित्वमेव विधेयक्रियाकाले संनिहितत्व-
मपि तद्गुणसंविज्ञानत्वमित्युच्यते तदा लम्बकार्यं भोजय इत्यादावप्याद्यमेव ।
संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धो यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वं प्रायो-
ऽन्यत्रान्य इत्यलम् ॥ बहुव्रीहौ विशिष्टशक्तिस्त्रीकारादेवाख्याधिकरणमुप-
पद्यते । तत्र हि “अख्याया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रौणाति” इति-
वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमख्यामावाक्याद् भित्वा प्रकरणे
सर्वद्रव्येषु निविश्यते उतक्रौणातिना सम्बध्यतदङ्गमेकहायन्या निविश्यत
इति संशयः । तत्र गुणस्यामूर्तत्वात् क्रयरूपक्रियासाधनत्वासंभवेन
एषगु भूतोऽविशेषात् प्राकरणात्कद्रव्यमात्रे निविश्यते । अख्यादिशब्दाश्च
गुणवचना एव । अनु तदात्तिप्रद्वयस्य क्रयसाधनत्वसम्भवेऽन्यथाप्रकरणेऽपि
निवेशो न स्यात् :

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५१३

(अ. २ पा. २ । आ. २)

(अनेकमन्यपदार्थैः । २ । २ । २४ ।)

अहं कठ इति । (कै)

यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यर्थः ॥

विशेषाभावमिति । (कै)

प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेषस्याभावमित्यर्थः ॥

अनुकरणमिति । (कै)

एवं च तद्विषयो न्याय इति मध्यमपदकोपौ समाप्तः ।

अमूर्त्तत्वात् क्रियाभिः काश्चिच्च द्रव्यैः सम्बन्धामम्भवादिति चेन्न ।
श्रौतेकहायान्यवरोधेन क्रये तदन्वयासम्भवात् । न च सत्यपि वलानले
द्रव्यस्य वस्तुन एकत्वेन विशेषाभावादयत्नमेतत् । अन्तःकृत्वहिं कृत्वावेन
क्रमेणान्वये द्रव्यैक्यस्यैवाभावात् । एवं चाविशेषादकणापदलक्षितान्तदर्शात्तिमं
वा द्रव्यं प्राकगणिकं सर्वमेवेति पूर्वपक्षः सोऽप्युक्तः स्यात् । एकहाय-
नीतिसमस्तस्यापि लाक्षणिकत्वेन श्रौतत्वाभावात् । **निरपेक्षो हि रवः**
श्रुतिः । इतरपदाश्रीन्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्रतीतिकं लाक्षणिकम् ।
अन्यथाबन्धोपलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात् । न च लक्षणादिकं विनेव
प्रकगणकन्यतानुमितिकदेशनिध्यन्नेनाहणया ज्योतिष्टोमापूर्वमाधनोभूत-
द्रव्यपरिच्छेदं भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकगणिकसर्वद्रव्याङ्गत्वमिति
वाच्यम् । द्रव्यपरिच्छेदं भावयेद् इत्यंशस्य प्रकगणतोऽप्यलाभात् । तस्मात्प्र-
णया प्रकगणे निवेश इति उद्भोक्तमेव ज्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव अहणयेति
टाव् निर्देशस्तुक्कान्दस इति पूर्वपक्षो मन्यते । आश्रयलिङ्ग्याहृत्वादि च
गणवचनानां पूर्वपक्षो न जानीते । आश्रयानिर्णयाच्च । न च स्त्रीद्रव्य-
लक्षणायां टाप । अहणापदलक्षिताद्रव्यमित्यस्य अमंगतेः । प्राकगणिक-
द्रव्यमात्रे निवेश इत्यसंगतेश्च । यच्च टापसाधुत्वार्थे इति । तन्न । एक-
वचनात्तन्स्वार्थिकप्रत्ययानिङ्गप्रत्ययानां साधुत्वमानार्थनाया भाष्यकाः ।

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

अन्वयानुकरणस्य गतिलात्समास इति तन्न ह्यभक्षियोग एव
तत्प्रवृत्तेः ॥ भाष्ये

अग्नौ करवाणि । (भा)

इत्यस्याग्नौ इविः करवाणोत्वर्थः ॥

कर्त्तर्यनुज्ञात इति । (भा)

“कुर्व” इत्यत्र कर्त्तरि लोट् । एवं च तात्पर्यतः प्रधानस्य
कर्त्तुरेवानुज्ञा भवति इति भावः ॥

विभिरनभ्युपगमात् किंच समासशतृग्रन्थनङ्गीकारे एकहायनी
पिङ्गाक्षौ पदयोरप्यरुणा पदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षा-
द्यकरणे वीजानापत्तिः ॥ मीमांसावार्त्तिककृतोऽप्येवमेव—

“सर्वत्र यौगिकैः शब्दैर्द्रव्यमेवाभिधीयते ।

न हि सम्बन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवात् ॥”

इति तदुक्तेः । तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थः । सम्बन्धस्य सांसर्गिकविषयतयैव
वाच्यत्वे तस्य सम्बन्धन्तरभानं विना भानायोगात् । विशेषणं च भावोऽत्र न
सम्बन्धः कथं च नेति तदुक्तेः । अत्र चित्रगुरित्वादौ सम्बन्धस्य सख्यत्वेन
तत्र वाच्यत्वकथं सम्बन्धनस्योत्तेपात् भानं स्वीकार्यमित्यर्थोऽतिगौरवा-
दित्यस्य शक्तिमदवयवकत्वे सति संसर्गबोधकशब्दत्वं यौगिकशब्दत्वम् ।
शक्तिमदवयवत्वं च राजपुरषादौ लोकसिद्धम् । पाचकादौ शास्त्रसिद्धम् ।
जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति । अत्रा इत्यादौ टाप् सिद्धिः ।
अत एव प्रावक्ष्येयस्य गौरिति कदापि न । सिद्धान्तस्तु अस्य गुणितादान्द्येन
गुणबोधकत्वम् । गुणित्वं च वाक्ये श्रुतत्वेन समिहितत्वादेकहायन्येवेतिवि-
शिष्टविधिपरम् । अत एव टाप् न्यायेन तस्मिन् सम्भवति ह्यान्दसत्वकल्प-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५१५
 (अ. २ । पा. २ । आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । १ । २४ ।)

कर्मापीति । (भा)

कर्मकारकमित्यर्थः ॥ तदाह

सकर्मकत्वादिति । (कै)

दृष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये

यथैव खल्वपीति ॥ (भा)

दार्ष्टान्तिकमाह

एवमिति ॥ (भा)

नाया अयुक्तत्वात् । अत एव “गुणे शुक्लादयःपुंसि गुणिलिङ्गस्तु तदती” इति कोशःसंगच्छते । मेदेन भानेऽप्यास्त्रलिङ्गग्राहिता वा “गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानो” त्युक्तेः । एक हायनौ च गौरेव क्रमप्राप्तत्वात् गवा ते क्रीनातीतिमन्वलिङ्गात् । एतदभिप्रायेणैव वार्तिके उक्तं “गुणस्यैवास्य इत्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वमित्यवस्थादीनां योग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषां कर्तृत्वादितरत्रकरणात्वं भविष्यति तत्रावस्थापदादेतदवगतम् । किञ्चिद्द्रव्यं परिच्छिन्दताव्यागुणेन क्रयः साधयितव्य इति एकहायन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेदः कार्य इत्येतावदपेक्षते । उभयापेक्षालक्षणाश्च सम्बन्धः श्रौघतरं निवर्त्तते । तेन नष्टाश्वदग्धरघवसयोरेव विनापि षष्ठौसम्बन्ध इति संनिहितातिक्रमे काग्याभावाच्चैवमेव ज्ञायते इति । परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहणं वा एतदधिकरणसिद्धान्तसूत्रमपि कटं भीष्मं कुब इत्येतद्गुत्पादनावसरे तत्पुत्रघप्रकरणे उक्तं व्याख्यातं च इतिदिक् । अत एव इन्द्रपीताधिकरणं संगच्छते । तथाहि । प्रातःसवनस्य गायत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहृतस्योपहृतभक्षयामोतिमन्त्र इन्द्रदेवस्य सोमभक्षण एव गान्यदेवस्य सोमभक्षणम् । इन्द्रं पीतस्येति लिङ्गान् । न च “इन्द्राप्रे तु लिङ्गाभावात् स्याद्” (मीमांसाद-अ १-पा २-सू १६)

नहि तेषामिति । (कै)

“कठ” इत्यस्य कठशाखाधेतेत्यर्थादिति भावः ॥ चरणं शाखा ।
तथा च तस्य प्रश्नस्यार्थमिदमुत्तरमिति बोध्यम् । नन्वसमासेन प्रश्न
इव समासेन प्रश्नेऽपि बहुवचनान्तमुत्तरं कुतो नेत्यत आह भाष्ये
न खल्वपीति । (भा)

“सब्रह्मचारिणः” समासेन प्रतिनिर्देषुं प्राधान्येन बोधयितुमशक्त्वा
अतः समासेन प्रश्ने कठा इत्युत्तरम् इत्यर्थः ॥ प्रश्नवाक्ये यत्प्रधानं
तद्विषयं यथाकथञ्चिज्जिज्ञासानिवर्त्तकमुत्तरमिति तात्पर्यं तदाह

इति सूत्रादुच्यते कपित्थयोर्मातरि इत्येवमाहत्ववद् इन्द्राग्निपीते इन्द्रपी-
तत्वरूपलिङ्गस्यसत्त्वेन इन्द्राग्निदेवत्वसोमभक्षणो मन्त्रापत्तिरितिवाच्यम् ।
अग्नीभस्मीकृतस्य पानासम्भवेन इन्द्रपीतशब्दस्य ढतीयातत्पुरुषेण सोम-
परत्वस्यायुक्तत्वेन दानकक्षणाया साधनं कृतेति चतुर्थीतत्पुरुषेण सोमपर-
स्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतया इन्द्राग्न्युद्देशकस्येन्द्रोद्देश्यकत्वाभावेनादोषात् ।
यत्तु इन्द्राग्निविषये इन्द्रस्याग्निसापक्षत्वेनासामर्थ्यादिन्द्रपीत इति समासो
न स्यादिति श्रवरसामिनोक्तं तत्रोच्यते । उपात्तपदप्रतीतिविषयसापेक्ष
एव “सापेक्षमसमर्थवत्” इत्यस्यप्रवृत्तेः पतञ्जलिनोक्तत्वात् । विशेषणस्या-
योगान्यथोक्तवच्छेदफलकत्वेन ब्रौह्मिभिर्यजेत इत्यादाविवेन्द्राद्यैव दत्त
इत्यर्थेनेन्द्राग्निदेवत्ये मन्त्राप्रवृत्तेश्च । तथा च सूत्रम् “एकस्मिन् वा
देवतान्तरादिभागवत्” (मौमांसाद—३-२-४०) इति । एकेन्द्रदेवत्व
एवायं मन्त्रः । यथादेवतान्तरसोमादस्य विभागोऽसम्भन्तददित्यर्थ
इति पूर्वपक्षे सोमपरत्वे हुतश्लष्टस्य भक्षणार्थमुद्भूतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन
तत्सम्बन्धिलक्षणा सोमपरोपहृतशब्देन व्यधिकरणान्वयो वा स्यात् ।
इतथावन्तस्यैव देवतायै दानेन सर्वस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव । इन्द्राय

वर्तिपदेति ॥ (कै)

कः समासार्थ इति । (भा)

वाक्यं न कोऽपीत्यर्थाभिप्रायेण भगवान्विवृणोति

समासार्थो नोपपद्यत इति । (भा)

वर्तिपदार्थस्याप्यन्तर्भावादिति बहुत्वानुपपत्त्या क्रियायां
वर्तिपदार्थस्याप्यन्वयादिद्यर्थः ॥

वसुमते ऋद्धामोति मन्त्रलिङ्गादिन्द्रस्य समुदायसम्बन्धबोधनात् सर्वस्यैव
दानं प्रक्षेपत्वं गस्यांशान्तगस्येत्यन्यो विनिधोगो वचनवलादिति वार्तिक-
मतेऽप्येतदावश्यकम् । अवशिष्टमात्रस्य तदुत्तलाभावात् । न च समुदाय-
दानेऽवशवस्यापि दानान्नलक्षणादि । अन्यथा समुदायदाने ततः पुनर्दान-
रेकदेशः खीकारे प्रत्यवायो न स्यादिति वाच्यम् । इन्द्राग्न्यादौ दानो-
द्देश्यत्वस्य समुदाये पर्याप्तित्वत् तत् कर्मत्वस्यापि समुदाये एव
सत्त्वात् । स्वत्वत्त्वं सपरस्वत्वोत्पत्त्याश्रयत्वेन क्रियोद्देश्यतायाः समुदाये एव
सत्त्वात् । नान्तरीयके पुनः स्वत्वनिवृत्तिस्वत्वोत्पत्तौ अवयवेऽप्यपीत्येकदेश-
साकारे प्रत्यवायोपपत्तिः । नान्तरीयकमादाय श्रौतश्रवहारस्तु नान्तरीय-
कशानोद्देश्यत्वस्यापि प्रत्येकं सत्त्वेनेन्द्राग्निदेवत्ये सोमभक्षणे तव मन्त्रापत्तेः ।
यत् खीकारे पाधानोर्लक्षणा स च लाघवादेन्द्राग्न्यादिविषये उभयनिर्दिष्ट-
एक एव न प्रत्येकनिर्दिष्ट इति । तन्न । इदं मम इत्याद्याकारकवृद्धि-
विषयत्वरूपस्य तस्य वृद्धेः प्रत्येकवृत्तितयोभयनिर्दिष्टत्वाभावात् निर्वापप्रभृति-
भतिपत्तिपर्यन्तमसुकदेवतासम्बन्धीदमिति याञ्चिकथवहारस्तु देवतोद्देश-
नोपकल्पितत्वमात्रेण । उपकल्पननिर्दिष्टोद्देश्यता च प्रतिपत्तिनाशेति
न तदुत्तरं तथा व्यवहारः । तस्माद् बहुव्रीहः इन्द्रेण पीतो यस्मिन्निति
प्रातःसवनस्येत्यधिकृतं प्रातःसवनमन्यपदार्थः । न च कर्मसमुदायाधायकाक-

अन्यपदार्थशब्दस्य । (भा)

अन्यपदस्यैव योऽर्थः । न तु स्वपदस्यापीत्यर्थ इति भावः ।

अत्र अर्धतृतीया इत्यत्र द्विवचनं स्यादिति कुतो नोक्तमत आह

समासस्येति ॥ (कै)

अवयवेन विग्रह इति । (कै)

अवयवार्थेन वाक्यमित्यर्थः । वर्त्तिपदार्थोऽवयव इति यावत् ।
नन्वर्धस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्नं समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्द्धं द्वयं
च समुदाय इत्यवोचितम्

रुपस्य तस्य भक्षणासम्भवं इति वाच्यम् । तेन तत् सम्बन्धि हविषो जक्षणाया
उपहृतस्येत्याद्यन्वयाय तवाप्यावश्यकत्वात् । सवनीयं हविरन्यपदार्थ इति तु
न युक्तम् । तस्मिन् ऊतशिश्रे इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात् ।
अतोतासु गोषु चित्रगुरितिव्यवहाराभाववत् इन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तमा-
दाय हविष इन्द्रपीत इति बज्रव्रीहियाऽव्यवहाराच्च न च पूर्वपदप्रकृति-
स्वरैर्गैव बज्रव्रीहित्वनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम्
इन्द्रेण पीत इति वृत्तीया तत्प्रबुधेऽपि “वृत्तीयाकर्मणि” (६ । २ । ४८)
इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्त्वात् । देवानामग्निमुखत्वेन इन्द्राय साहा
इत्यादिमन्त्रेणामौ दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्तिः । अतः पाधा-
तोर्दानेन जक्षणेत्याश्रयात् । पूर्वपक्षे दानजक्षणायामपि चतुर्थ्यर्थे बहुलं
अहन्दीति वृत्तीयान्तेनैव समासाच्च प्रकारान्तरेण्यपि पूर्वपक्षोप-
पादानस्य कृतत्वाच्च । किंच दानजक्षणायामपि इन्द्राय पीत इति चतुर्थी
समासो दुर्लभः । “चतुर्थी तदर्थाथ” इति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ-
चतुर्थ्यैव प्रकृतिविकृतिभाव एव च प्रवृत्तेर्भावसम्मतत्वात् । साधनं
कृतेत्वेऽपि न । चतुर्थीतदर्थाथेति सूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुर्थ्यन्तस्य तेन

‘अवयवेन विग्रहः समुदायः समासार्थ इति (भा)

चायुक्तमत आह

समुदायावयवानां चेति । (कै)

समुदायस्वान्यपदस्त्रैवार्यो नतु समस्यमानपदस्य स चावयवेभ्यो-
ऽभिन्नो ऽचान्यपदार्थः । अवयवगतवाङ्मयस्य च तच्चारोपाङ्गवचन-
मिति भावः ॥

१ असिद्धितौयोऽनुससार पाण्डवम् ।

संकर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्योऽस्य वर्धताम् ॥

समासाभाव बोधनात् । तादर्थ्यचतुर्थ्या कारकविभक्तित्वाभावेन तत्र
तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च । किंच तेन समासपूर्वपदप्रकृतिस्वरैगौव बङ्ग-
प्रौढत्वनिर्णयेऽधिकरणोच्छेदः । न च चतुर्थीतदर्थ इत्यनेन तत्रापि
पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति वाच्यम् । तस्य स्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव
प्रकृतेर्भाष्यसम्मतत्वात् । प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्रत्येकम् ।
प्रकृते तु न तादर्थ्यचतुर्थी उपपदविभक्तेरिति न्यायात् । “क्तेच” इत्यत्रापि
तदर्थ इत्यनुवर्त्तते गोश्चित्तमित्येव तदुदाहरणं न तु गोहितम् इत्यन्यत्र
निरूपितम् । अत एव चतुर्थी तदर्थे इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव
प्रत्येकौ“क्तेच” इति ज्ञापकं भाष्योक्तं संगच्छते । समासे प्रकृतिमङ्गोर्जुर्वतां
बहुव्रीहावप्यस्य पदार्थे क्लृप्ताद्यधिकरणत्वात् । त्वद्ग्रीवा पूर्वपदस्य
विभक्त्यर्थान्तर्भावेण क्लृप्तेति तत्पुरुषादविशेषः । न च दानार्थकृपाधातो-
र्भावहान्ताद् अर्थं आद्यच्च पीत इन्द्रो यस्येति बङ्गप्रौढदांनसम्बन्धौ-
सम्बन्धिन इति बोधः । “आहिताग्रादि”त्वात् । पीतशब्दस्य परनिपात
इति न बङ्गप्रौढौ क्लृप्ताद्यमित्येति वाच्यम् । धातोः । सकर्भतया भावे
क्लृप्त्यासम्भवात् । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानमूलकतयैवं विधे वृत्तिद्वयकल्प-

द्विवचनप्रसङ्ग इति । (कै)

उद्धतावयवभेदस्य समुदायस्य समासार्थत्वात् । तत्र बहुवचन-
मित्राचापि द्विवचनं स्यादिति भावः ॥

स्वस्वामीति । (कै)

साक्षात्संबन्धोपलक्षणं क्वचिद्वर्तिग्रन्थस्य युक्तपर्यायत्वदर्शनादाह

असारेति । (कै)

अनेकार्थोऽयमिति भावः ॥

नाया कक्षणातोऽपि दुष्टत्वाच्च । तदुक्तं जैमिनिना “सर्वेषां वैकमन्त्व-
मैतिश्रायनस्य भक्तिपानत्वात् सवनाधिकारो हि” (३ अ. २ पा. सू. ४३ ।
मौमांसादर्श-) इति “भक्तिपानत्वादि”त्यनेन तत्पुरुषनिराकरणं दान-
कक्षणा निराकरणं च । “सवनाधिकारो हि” इत्यन्यपदार्थप्रदर्शनमतस्तत्
सवनसम्बन्धिनां सर्वधामैन्द्राणाम् अन्यैन्द्राणां च हृदिषां सभन्तकं भजनां
थथा अन्नागामेक एव च मन्तः सर्वत्र इति तदर्थं इति तद् भाष्यादौ
स्पष्टमित्यजम्* ॥

* निरुक्तिशेषनिर्देशात् समानविधानेऽन्यैन्द्राणामभन्तत्वम् । यथा देवतां
वा तत् प्रकृतित्वं हि दर्शयति ॥ मौमांसादर्श- ३ । २ । २७-२८ ।

इन्द्रोतस्येति भक्तमन्त्राः किमिदं चैन्द्रकं ।

केवलेऽन्यत्र वोहाच्च सर्वत्रोत यथाश्रुतम् ॥

येन्द्र एव समर्थत्वात्तृणोमेवास्य भक्तगम् ।

उ.हो वाऽन्येषु कर्मैकेऽप्यस्तूहो भक्तभेदतः ॥

इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोमः पौत इतीरणात् ।

सवनस्येषु सवेषु मन्तो नृत्तेन पक्ष्याणाम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५२१
 (अ. २। पा. २। आ. २) (अनेकमन्यपदार्थे। २। २। २४।)

अवस्थानादिनिमित्त इति । (कै)

सर्वत्र संबन्धस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमिति उभयत्रापि
 काव्यनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति भावः । यद्वा
 सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽस्यपि विकल्पात्मकज्ञानविषयः । पुरुषस्य चैत-
 न्यमिति वत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति भावः ॥

नार्धस्येति । (कै)

एवं च दिवचनप्रसङ्गोऽपि नोदित इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपस्थाः दृष्टानां समीपे ये सन्ति इति विग्रहः । अत्रायं समीप-
 संख्यावत्परो दृष्टपदार्थस्य स्वस्तिदृष्टत्वसमीपसंख्यासम्बन्धेनान्वयः । दृष्ट-
 समीपसंख्यावन्त इति बोधः । ईदृष्टसम्बन्ध एवास्य साधुत्वं शब्दशक्ति-
 सभावात् । “संख्ययाव्याया” इत्यादिसूत्रवलाच्च । अत एव नवैकादृष्टत्वानेन
 प्रत्यायन्ते न तु दृष्टानां वृक्षादीनां समीपे वे नवादयः ते प्रत्यायन्ते ।
 एतेन “आसन्नविंश्या” “अदूरविंश्या” इति व्याख्यातम् । द्वौ वा त्रयो वा
 द्वित्राः । अत्र वा शब्दो विकल्पार्थकः । अत्र कार्ये विकल्पो न तु शब्दाद्
 बोधेऽतः शब्दान्निवृत्त्येन बह्वुबासुप्रस्थितेर्नित्यबहुवचनान्तता । अत्रापि
 एककालं समभिव्याहृतान्वयिप्रदार्थासम्बन्धत्वरूपो विरोधो भासते प्रायो-
 ऽयमेव सर्वत्र विरोधो बार्थः । क्वचिदेकाधिकरणादृत्तित्वरूपः । यथा शब्दो
 नित्यो न वेति विप्रतिपत्तिवाक्ये । तस्य शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्ववान्
 इत्यर्थः । क्वचिदेककालादृत्तित्वरूपो विरोधो यथा “त्रौहृभिर्धनेत”
 “यवैर्धनेत” इत्यादौ वा शब्दं विनापि तात्पर्यवशाद् देवदत्तो बामेनादृष्ट्या
 पश्यतीति वदेकविशेषविधेविशेषान्तरनिषेधफलकत्वात् निरपेक्षत्वभागेन
 समुच्चवासम्भवाद् विकल्पो बुध्यते स च समभिव्याहृतकारकाविश्रुतक्रियायां
 भिन्नकालिकत्वरूपः । अत्र त्रौहृभिर्धवैर्वा यदृशमिति प्रत्यवाक्यं

अस्ति सहायेति । (भा)

एवं चैकस्त्रैवान्यपदार्थत्वं न तु द्वावयवसमुदायस्येति भावः ॥

संयोगसमवायेति । (कै)

एवं च प्रकृते तद्गुणसंविज्ञानस्य वक्रमग्रक्यत्वात्सोहितोष्णीष-
मानय इत्यादौ उपलक्षणार्थसाहित्यप्रयुक्तवचनादर्शनेन द्विवचन-
प्रसङ्गाच्च दुष्टोऽयं पक्ष इति भावः ॥

यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षग्रीहिकरणकत्वसंशयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु
तदयागत्वसामानाधिकरण्येन तत्परमित्याहुः ॥ अन्ये तूत्तरे वा शब्दोऽन्यत-
रार्थः । एवं च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छैक्यैकतरग्रहणादौच्छिको
विकल्पः । इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वाशब्दः सर्वात्मना पक्षान्तरप्रतिक्षेपार्थः ।
उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे तत्प्रतिबोधार्थं इति प्रवादः । द्वित्रा इत्यत्रापि
द्वित्यन्यतर इत्यर्थः । अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूपं तच्च क्वचिद्व्यक्तिगतं
क्वचिद्धर्मगतं तात्पर्यवशात् । यत्तु स्वभिन्नभेद एवान्यतरत्वमिति तन्न ।
घटपटान्यतरमानस इत्यादितः कदाचिदुभयस्याप्यामयनापत्तेः । तस्मिन्न-
भेदस्य प्रत्येकं घटपटयोरिव समुदितयोरपि सत्त्वाद् इत्याहुः ॥ तत्र धर्म-
गतमेकत्वमिति पदार्थः पदार्थेन इति न्यायविरुद्धमिति द्वित्यन्यतरत्वार्थकथ-
नमसङ्गतम् । किंच द्वित्रा इत्यादौ नित्यबहुवचनान्ततानापत्तिः । अन्यतरत्वे-
नानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये । क्वचित्तू-
द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पात्तिकः समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि
वार्थः । यथा “दीर्घात्” “पदान्ताद् वा” (६ । २ । ७५ — ७६)
इत्यादौ । शास्त्रीयथ्यवस्थितविकल्पे तु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
भावाभावबोधो कथ्यानुसाराच्च व्यवस्था । स्यागुर्न वा इत्यादौ संश्रयात्मक-
ज्ञानजनके एकाधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थः । अन्यतरकोटेः

अयमर्थ इति । (कै)

प्राग्ब्याख्यात एतद्भाष्याच्चरार्थः । एवं च विग्रह उद्धृतावयव-
भेदश्च समुदायस्यान्यपदार्थत्वान्तादृश एव समासग्रन्थ इति तत्र-
त्यायनाय बह्ववचनमेवेति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कर्तव्यमर्धतृतीया इति । (भा)

प्रयोक्तव्यमित्यर्थः ॥

सर्वथा वाध्यत्वात् । अनेककोट्युपस्थितिरपि वा शब्दसमभिव्याहारादेव ।
स्यागुर्न इत्युक्ते स्यागुभिन्न इत्येव प्रतीतेः । क्वचित्तु एकाधेयाधिकगणत्वरूपो
विरोधो वार्यः । यथा घटे पटे वा सौन्दर्यमित्यत्र । केचित्तु द्वित्रा इत्यादौ
संशयविषयत्वं वार्यः । सन्देहविषयद्वित्वत्रित्ववन्त इतिबोधः । त्रित्वेनापि
सन्देहविषयत्वाद् बहुवचनं शब्दो नित्यो न वा इत्यस्यापि नित्यत्वादि-
सन्देहविषय इत्यर्थः । संशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याहुः । अपरे तु
वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रतिक्षेपकानेकधर्मवत्त्वं धर्मिणि गृह्यते ।
तदेव विषयनिष्ठं संशयत्वं तदेव वाशब्दवाच्यमिदमेव विकल्पितरूपतद्विष-
यकत्वाच्च ज्ञानं संशयः । एवं च स्यागुर्न वा इत्यादौ स्यागुतदभावरूपः
संशय इतिबोध्यम् ॥ द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसंशयसाधनिका क्रिया
इत्यादिरीत्या बोधः । अत एव भवेद् यदा बह्वनामानयनं तदा बह्वव-
चनमुपपन्नम् । यदा द्वावानीयेते तदा न सिद्धतीत्याशङ्क्य द्वौवेत्युक्ते
त्रयो वा इति गम्यते । त्रयो वा इत्युक्ते द्वौवेति गम्यते । “नैषापश्चा-
धिष्ठाना वाग्” इति भाष्ये उक्तम् । अन्येतर्था वा शब्द इत्याशङ्का-
शयः । कैयटोऽपि विकल्पो वार्य इति द्वित्रशब्दः कदाचिदयोर्वाचक
इति शङ्काशयमुक्त्वासंशयोऽत्र वार्यः । न तु विकल्पः । विवद्वानेकवि-
षयत्वादिमर्शस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसंकलनया पश्चाधिष्ठा-

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

योऽवयवस्तं समुदायं न व्यभिचरतीति । (भा)

यदवयवबुद्धिस्तद् बुद्धिं न व्यभिचरतीत्यर्थः । अन्यथा द्रोणा-
भाववह्नित्वरूपो व्यभिचारोऽर्धद्रोणेऽप्यस्येवेति तदसंगतिः स्पष्टैव ॥

अर्धाढकं पुनर्व्यभिचरति (भा)

इत्यस्य द्रोणमिति शेषः ॥

नित्यमुच्यते इति आह । अनेकविषयत्वाद् अनेकविषयरूपत्वात् ।
विमर्शस्य संग्रयस्य इत्यर्थः । तत्र क्वचिद्वचनवत् प्रमाणनैकाकोटिर्वाधैव ।
यत्र तु न तथा बाधकं तत्रैच्छिकं पाक्षिकानुष्ठानं क्वचित् । यथा
त्रौहियवविषये । क्वचिद् व्यवस्थया इत्यूह्यं संग्रयत्वस्य विषयनिरुत्वा-
देव संग्रयनक्षयपरं गौतमीये सूत्रे तदार्त्तिकं कृता संग्रयपदे विरुद्ध-
त्वात् संग्रय्यते विषयोऽनेन इति कारणाव्युत्पत्तिर्दर्शिता । विषयोऽत्र विभे-
द्यभूतः । अत एव “प्रमाणाप्रमेय” इति सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु संग्र-
यस्य पाठः । अत एव प्रमादयो ज्ञानभेदा न तत्रोक्ताः ।

“मात्सर्यंमुत्सार्यं विचार्यकार्यम् ।

आर्याः समर्थ्यादमुदाहरन्तु ॥

सेव्या नितम्बाः किमु भूधरायाम् ।

किन्वा स्मरस्मेर विलासिनोगाम् ॥”

इति पद्ये च संग्रयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग इति प्रकाशे उक्तम् । स
सन्देहाकङ्कारादिकल्पानङ्कारश्च न तेन पृथगुक्तः । निश्चयान्तसन्देहा-
कङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः ।

द्विराहतादश्या द्विदश्याः । अत्र सृज्यन्तर्भावेत्याह्नित्क्रियान्तर्भावेण च
द्विशब्दस्य ह्यतिविषये ह्यतिः । आह्नित्क्रियान्तर्भावेण च द्विशब्दो ह्यत्वसंख्या-
विशिष्टोत्पत्तिक्रियाह्नित्क्रियविषया दशेति बोधः । अन्यथाद्वित्वान्वयो न स्यात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५२५
 (अ. २ । पा. २ । षा. २) (अनेकमन्वपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

अर्धाढकं कर्तृद्रोणेन विनेति (कै)

द्रोणबुद्ध्या विनेत्यर्थः ॥

द्रोणेन । (कै)

द्रोणबुद्ध्या ॥

एकाढकसद्भावे । (कै)

तदुद्दिषद्भावे ॥

दशत्वसंख्यायाः संख्येयं प्रत्युपसर्जनत्वादेकत्वाच्च न तस्यां तदन्वयः संख्ये
 अपि न । विरोधात् न हि दशद्वौ भवन्ति । तदुक्तं हरिण्या—

न संख्यायां न संख्येये द्वौ दशोत्पत्ति सम्भवः ।

भेदाभावान्न संख्यायां न विरोधात्तदाश्रये ॥

केशेषु केशेषु गृहीत्वैदं युद्धं प्रवृत्तं केशकेशि । अत्र क्त्वाप्रत्ययो-
 ऽध्याहृतस्त्रिधादिक्रियामादाय बोध्यः । ग्रहणकर्मत्वं च प्रत्यासत्त्याकेशा-
 दिविशिष्टपुरुषवयोरेव । परस्परग्रहणादिरूपः । कर्मव्यतिहारः । समुदाय-
 शक्यो बुद्ध्यादिरूपक्रिया च । एवं च परस्परकेशाधिकरण्यकतवत् । पुरुष-
 कर्मकं ग्रहणोत्तरकालिकस्त्रितिकर्तृपुरुषकर्तृकाक्रियेति बोधः । क्रिया
 युद्धादिरूपेति क्वचित् प्रकरणात् क्वचिद् युद्धादिवाचकपदसमभिव्याहा-
 रान्नियेयम् । यथा—

“मृधं किमञ्जकदण्डताण्डवम् ।

सुजाभुजिन्तोषिभृतां दिवृत्तसः” ॥

इत्यादौ । एतेन

“कर्त्ताकर्त्विं प्रथितमयशः”

इति व्याख्यातम् । कर्त्ताभ्यां कर्त्ताभ्यामाकर्त्तृदं प्रथितमित्यर्थः । एते-
 नायं समासो युद्धक्रियायामेव इत्यपास्तम् ।

संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये । २ । २ । २५ ॥

आत्वाभावाच्चेति । (कै)

द्व्यष्टन इत्यालस्य बज्जत्रौहौ निषेधात्सोऽपि बज्जत्रौहिलनि-
सायक इति भावः ॥

कोऽयमिति (भा)

भाष्यस्य किंविद्यद्कोऽयमित्यर्थ इति तात्पर्यम् ॥

कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति । (कै)

बोधविषयत्वस्यैव विकल्पं वागब्दो द्योतयतीत्यभिमानः ॥

संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये ॥ संख्यायाश्च संख्या
व्ययादयः समस्यन्ते स बज्जत्रौहिः । दशानां समीपे ये वर्तन्ते त उपदशाः ।
नव एकादश वेत्यर्थः । सामीप्यप्राधान्ये त्वययीभाव इत्युक्तम् । उपविंशाः ।
बहुत्रौहौ संख्येय इति डच् । त्रिविंशतेर्डिति । आसन्नदशाः । अदूरदशाः ।

“संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्ये” ॥ ‘उपदशा इति’ ।
‘बज्जत्रौहौ संख्येय इज्जबज्जगणादि’ति डचि टिलोपः, दशानां समीपे ये
भवन्ति त उच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश वा, पूर्वपदार्थप्रधानोऽयं समासः,
उपशब्दोऽयमारारब्धेनैकार्थत्वात्समीपे समीपिचि च वर्तते तत्र समीपि-
प्राधान्येऽयं बज्जत्रौहिः सामीप्यप्राधान्येऽप्ययं विभक्तिसमीपेत्वययीभावः ।
‘उपदशं दन्तोष्ठा इति’ । अत्र धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकर-

बहुनामानयनम् । (भा)

इत्यस्य बहुनामानयनान्वय इत्यर्थं इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

यदा द्वावानीयेते इति । (भा)

द्वावेवानयनान्वयित्वेन बुध्येते इति भावः ॥

अनिर्ज्ञाते इति । (भा)

परस्परं प्रतिचेपकद्विलत्रिलवन्त इति बोधे ऽनिर्णीतसंख्यात्वाद्-
बहुवचनं भवतीति भावः । तदाह

केचिदिति । (कै)

परस्परप्रतिचेपकत्वं हि वार्थः । कदा चिद् द्वयोर्बोधः कदा
चित्तयाणामिति । अनिर्णीतसंख्यार्थकत्वाद्बहुवचनेन बहुवचनं साध्य-
मिति तदाशयः ।

अधिकदशाः । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । वार्थेऽयं समासः । ततश्च वैकल्पिकौ
द्वौ त्रयश्चेति पञ्च अस्माच्छब्दादुपतिष्ठन्ते । अत एव बहुवचनम् । उक्तं च
“सैषा पञ्चाधिष्ठाना वागिति” । कार्त्वाण्ये हि विकल्पो न त्वेत्च्छब्दजन्य-
बोधविषयत्वेऽपीति भावः । त्रिचतुराः । चतुरोऽवप्रकरणे व्युत्पद्यमानुप-

प्यम् । ‘उपविंशा इति’ । ‘ति विंशतेर्द्वितौ’ति लोपः, आसन्ना दशा-
नामासन्नदशास्तेऽपि नवैकादश वा, अधिकदशात्वेकादश, द्वौ वा त्रयो वा
द्वित्राः, वार्थेऽयं समासः, वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात् ततो यदि द्वौ
भवनस्तदा बहुवचनं न स्यात् तस्मात्संज्ञयोऽत्र वार्थः, स चानियतसंख्या-
विमर्शः, तत्र तु त्रयोऽपि सर्वदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्षं बहुवचनम्,
अथ वा पक्षैवात्र सर्वदा भवन्ति कथं विमर्शज्ञानमुभयपक्षान्त्वि एकं

(संख्यावाक्यवासन्रादूराधिकसंख्याः (अ. २ । पा. २ । आ. २)
संख्येवे । २ । २ । २५ ।)

अन्येत्विति । (कै)

संशयोऽचेति । (कै)

अग्निज्ञात इत्यस्य निश्चयेनाविज्ञाते इत्यर्थ इति भावः । तथा
च संशयविषये इति फलितम् ॥

अर्थशब्देनाचेति । (कै)

प्रकरणादिति भावः ॥

अन्तर्भावितेति । (कै)

संख्यान्तो बद्धव्रीहिः । अत एवैको द्वावित्यप्युत्तरम् । अन्यथा
बद्धविषयप्रश्ने तदुत्तरासंगतिरिति भावः ॥

विरुद्धानेकेति । (कै)

विकल्पार्थ एव वाग्रब्दः । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो न तु
बोधविषयत्वस्यापि च इति भावः ॥

संख्यानमि"त्यच् । द्विरावृत्ता दश द्विदशाः । अत्र वृत्तौ द्विदशेन दशत्वा-
वृत्तिगता द्वित्वसंख्योच्यते । ननु द्विजा इत्यत्र वार्थः । द्विदशा इत्यत्र
सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वैशैव सिद्धम् । न च मत्वर्थे पूर्वयोगः अमत्वार्थे
चेदमिति वाच्यम् । प्राप्तोदकादिषु मत्वर्थं विनापि तत्त्वोकारात् । सत्यम् ।
अन्यपदार्थप्राधान्ये पूर्वयोगः । इह तु वार्थसुजर्थो न प्रधानम् ॥

च तत्र यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते
च बद्धवचनमेव भवति, कस्य हेतोः मिश्रितेषु तयोर्हेतोः, एवं द्वित्रिपद-
मपि मिश्रितेषु वर्तत इति सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव
भवति, आनयनादिकार्थं तु इयोस्त्रयाणां वा यथावृत्ति भवति, वाक्यवदेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५२६
 (अ. २ । पा. २ । आ. २) (संख्ययाख्यासंग्रहादूराधिकसंख्याः
 संख्येये । २ । २ । २५ ।)

विमर्शः । (कै)

परस्परप्रतिक्षेपः ॥

विकल्पे । (कै)

इयत्तानिर्धारणसंग्रहे लनिर्धारणमिति भेदः । यदा संग्रह
 एव वार्थः ॥

अनेकविषयत्वात् । (कै)

अनेकविषयरूपत्वात् ॥

विमर्शस्य । (कै)

संग्रहस्येत्यर्थः । संग्रहत्वं च विषयनिष्ठमित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति । (कै)

वाच इति शेषः । द्विचशब्दजन्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय
 इति भावः ॥ भाष्ये

द्विदशा इति । (भा)

अत्रापि उज्ज्वलाभावाभ्यां बह्व्रीहिलस्य निश्चयः । द्वौ दश
 एषामुन्मगधानामिति विग्रहे उज्ज्वलपपत्तिः । संख्येये समाभावर्त्तनात् ।
 तस्माद्विषयविषय एवात्रापि प्रश्नः । तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेना-
 स्वपदविग्रहः कस्मादित्यत आह

समासस्य चैषा हि व्यापदतस्तेषु मिश्रितेषु वृत्तिः, तेन द्वौ वा पदेषा
 चानौयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । 'त्रिचतुरा इति' ।
 षतुर्गोऽप्रकरणे व्युपाभ्यामुपसंख्यानमित्यत्र । 'द्विदशा इति' । अत्र
 द्विशब्देन दशत्वादृत्तिगता द्वित्वसंख्या प्रतिपाद्यते न दशत्वसंख्या, एक-
 वात् । नापिसंख्यायुक्ताः, बह्वृत्यान्, तत्र वाक्ये मुच्यमानैरेवाभावात्सं-

(संख्यायाश्चयासन्नादूराधिकसंख्याः (अ. २ । पा. २ । आ. २)
संख्येवे । २ । २ । २५ ।)

अयं भाव इति ॥ (कै)

नापि संख्येयानामिति । (कै)

तेषां षड्भवात् ॥

दशत्वावृत्तीति । (कै)

यद्यपि “क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्लृप्तसुच्” एवं च दशत्वावृत्ती-
त्यसंगतं तथाप्यावृत्तिक्रियाजन्मगणनमेवाचेति बोध्यम् । दशत्वा-
वृत्तीत्यस्य दशत्वावृत्तिजन्मगतेत्यर्थः । यद्यपि सुजन्तोऽप्यावृत्ति-
गतसंख्याबोधकस्तथापि संख्या संख्येयस्य वा प्राधान्येन बोधकः
संख्याशब्द उच्यते नायं तथा द्वित्वसंख्यावृत्तिकदशत्ववन्त इति
प्रतीतेरित्याह

सुजन्तस्येति ॥ (कै)

शब्दान्तरत्वात् । (कै)

संख्या संख्येयतिरिक्तबोधकत्वात् ॥

वर्गाविति । (कै)

“पञ्चदशतौ वर्गवेति” निपातनात् वर्गगतद्वित्वप्रतिपादकतया
द्विशब्दः संख्यावाचीत्यर्थः ॥

१ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्लृप्तसुच् । ५ । ४ । १७ ।

२ अ ५ । १ । सू ६० ॥

रत्नवगमात्सुच् भवति, ततश्चास्रपदविग्रहः क्रियते द्विदश द्विदशा इति,
वृत्तौ तु स्त्रभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसंख्यां द्विशब्द एवाहेति
संख्यावाचित्वात्समस्यते । नन्वत्र वार्थः सुजर्थश्चान्यपदार्थ इति पूर्वोक्तैव
सिद्धं तत्र, सुचः स्वार्थिकत्वात्तदर्थो ऽपि पदार्थ एव । मत्वर्थे पूर्वयोगो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५३१
 (अ. २ । पा. २ । व्या. २) (संख्ययाव्ययासद्गादूराधिकसंख्याः
 संख्ये । २ । १ । २५ ।)

अभ्यावृत्तिसंख्याभिधायीति । (कै)

आवृत्तिर्जन्मगतसंख्याभिधायीत्यर्थः ॥

आवृत्तिश्च समासशक्येति । (कै)

द्विग्रहस्तद्गतसंख्यायामेव वर्त्तत इति भावः ॥ भाष्ये

'सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । (कै)

तथा सुजन्तत्वासंख्येत्यप्रसिद्धिरित्युच्यते । न च वृत्तौ सुजन्त-
 मस्ति तस्मात्केवलेनैव समासः ॥

सुजन्त इति । (कै)

संख्येति । (कै)

प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥

सुजर्थमिति । (कै)

यदुत्पत्तिगणने द्विग्रहस्तामुत्पत्तिविशिष्टां क्रियामित्यर्थः ॥

नहि शब्दैरिति । (कै)

तत्रतत्रार्थविशेषोपादानमवबोधनायान्वाख्याननिमित्तत्वेना-
 श्रीयते नतु शक्याधानाय न ह्येतावता सर्वत्र तदुपादानमावश्यक-
 मिति भावः ॥ भाष्ये समासेन तत्पतीतौ बीजमाह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके "असुजन्तत्वात् । सुजन्तेत्युच्यते" इत्येवं पाठोऽस्ति ॥

ऽमलार्थार्थोऽयमारम्भः । ननु प्राप्तोदकादिप्रथमार्थं वर्जयित्वा सर्वविभक्त्य-
 र्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम् एवं तर्हि प्रथमार्थोऽपि यथा स्यादि-
 त्ययमारम्भः, अथ प्रथमार्थं वर्जयित्वेतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते,
 एवं तर्हि तस्यैव प्रपञ्चः संख्यायाः समासः, अन्ययानां तु चतुर्दशादिभिः

(संख्याख्ययासन्नादूराधिकसंख्याः (अ. २ । पा. २ । व्या. २)
संख्येये । २ । २ । २५ ।)

यावता संख्येयो यः संख्येयति । (भा)

संख्येयत्वयोग्यो यः संख्येया संख्यायते गण्यते । संख्येयश्च पूर्व-
पदार्थसंख्यायाः प्रकृतेनोत्तरपदार्थः स च संख्यारूपः संख्येरूपो
वा । उभयथापि न ज्ञादिसंख्येयः । आद्यस्यैकत्वाद्द्वितीयस्य
दशत्ववत्त्वात् । अतः सामर्थ्यात् क्रियाजन्मरूपः सोऽर्थो वाच्य इति
सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भावः ॥ तद् ध्वनयन् व्याचष्टे

क्रियाभ्यावृत्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थः (भा)

इति कर्मधारयः । संख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽर्थः ॥

स चोक्त इति । (भा)

क्रियातज्जन्मरूपोऽर्थश्च समासेनोक्त इत्यर्थः । अनेन पञ्चकलः
पशतीत्यादौ क्रियोत्पत्तिः सुजाद्यर्थमिति बोधितम् ॥

अत्रोक्तत्वादिति । (कै)

वदतास्यैकार्थीभावकृतत्वं नेति सूचयति । अपृथगुपस्थितिर्हि सः
न तत्कृतत्वमस्य । एवमन्यपदार्थादथोऽपि न तत्कृता इति बोध्यम् ॥
नन्वनद्या युक्त्वा वाक्येऽपि सुचप्रयोगो न स्यादत आह

संख्येयवाचिभिः समासो विधेय एव । केचित्तु ये विंशत्यादयः संख्याने
वर्तन्ते तैः पूर्वैरेव सिद्धम् अधिका विंशतिर्येषां त इमे ऽधिकविंश्याः,
विंशतिसंख्या आसन्ना येषां ते आसन्नविंश्या इति, तत्र सर्वनामसंख्ययो-
रिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति, तस्माद्विंशत्याद्यर्थमप्यव्ययादीनां
ग्रहणं कर्तव्यमेव ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५३३
 (अ. २ । पा. २ । षा. २) (संख्ययाथ्यासनापुराणिकसंख्याः
 संख्ये । २ । २ । २५ ।)

वाक्यत्विति । (कै)

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः ॥

अनेनैवेति । (भा)

वृत्तौ दशशब्दो दशदर्शकः सामर्थ्यात् । उद्भूतावयवभेदो वर्ग
 एव समासार्थ इति नित्यवङ्गवचनान्तत्वमिति भावः । अधिका
 विंशतिर्यामिति किञ्चिदधिका विंशतिः संख्या यामामित्यर्थः ॥

भाष्ये

वार्थश्चेति । (भा)

सुजर्यन्तु विशेष्य इति न नोक्तः ॥

संख्यानेति । (भा)

द्वौ दशतौविंशतिरिति दशतौ परिमाणमस्य विंशतिरित्यु-
 भयथा तद्भूत्युत्तेरिति भावः ॥

संख्येयाभिधायित्वादिति । (कै)

“द्विदशा” इत्यादावपि द्विरावृत्तदशत्वसंख्यावन्त इत्यर्थात्संख्येय-
 मेवान्यपदार्थ इति भावः ॥ “द्विचा” इत्यत्रापि द्विचान्यतरा
 इति बोधाद्दार्थस्य प्राधान्यम् ।

अधिकविंशा । (भा)

इत्यादौ सर्वनामसंख्ययोरिति विंशतिशब्दस्य पूर्वनिपातः
 स्यादिति न शङ्क्यं तत्प्रकरणस्यानित्यत्वान्तत्र द्वि चा इत्यत्र
 वार्थान्यपदार्थः । अधिकविंशा इत्यादौ च संख्येयमिति सर्वचान्य-
 पदार्थ इत्येवं सिद्धं उत्रापि संख्येये वर्त्तमानवङ्गप्रतीहेरित्यर्थेन सिद्धः

(संख्याशय्यासन्नादूराधिकसंख्याः (अ. २ । पा. २ । आ. १
संख्ये । २ । २ । २५ ।)

अतिप्रसंगस्त्वनभिधानान्नेत्याशयेन पूर्वपक्षे विंशत्यादीनां संख्यासं-
योभयपरतया सिद्धावपि दशादीनां संख्येयमात्रपरतया अधिव-
दशा इत्यादिपूर्वेण न सिध्यतीत्याह भाष्ये

भवेत्सिद्धम् (भा)

इत्यादि । यद्यपि “बहुषु बहुवचनमि”ति सुचे एकद्विवह-
शब्दानां संख्यासंख्ययोभयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्रप्रयोग-
विषयमेव तदिति बोध्यम् ॥

सप्तम्येति । (कै)

तया च सन्तीति । (कै)

क्रियाच्चेपाद्ये समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते अन्यथा प्रथमान्तमेव
पठेदित्यर्थः । एवं च पूर्वपदार्थप्रधानोऽयमिति पूर्वेण न सिद्धि-
रितिभावः ॥ समासस्य समीपिप्रधानताया उक्तत्वेन कस्य समी-
प्यमर्थ इति अयुक्तमित्यत आह

धर्मणेति । (कै)

समीपिशब्दाद् “ब्राह्मणा” दित्वात् व्यञ् इत्याशयः ॥

आराच्छब्दवदिति । (कै)

अनेकार्थत्वमात्रे दृष्टान्तः । अत्र निपातस्थाप्युपमावाचकत्वं
द्रष्टव्यम् । अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया न भानम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३५

(अ. २ । पा. २ । व्या. २)

(संख्ययाव्ययासद्गादूराधिकसंख्याः
संख्येवे । २ । २ । २५ ।)

वार्थस्येति । (कै)

संख्येयस्योपलक्षणमेतत् । अधिकदशा इत्याद्यर्थं तदितिभाष्य-
कृतोक्तम् ॥ इदानीमिकेकार आह

मत्वर्थे इति । (भा)

एवं च पदानामसामानाधिकरण्याद्द्विचा द्विदशा इत्याद्य-
बिद्धिरितिभावः । द्विचान् पश्य इत्यादौ परिनिष्ठितविभक्ता
समासे शेषग्रहणबोधितप्रथमान्तलाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

कवभावार्थं वेति । (कै)

अनन्तरवङ्ग्रीह्यधिकारापेक्षानुक्तसमासान्तलरूपशेषत्वस्यैव वक्ष्य-
माणत्वादितिभावः । अनेन समासे तु शेषाधिकारस्तु समासा-
भावाच्चेति तात्पर्यम् ॥

शेषाधिकारेति । (कै)

न च सामानाधिकरणानाम् इत्यादिवार्त्तिकप्रत्याख्यानरीत्या
शेषग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव स्पष्टं च “आकङ्कार” (१।४।१)
सूत्रादावुक्तम् । तत् कथमेतदर्थलाभ इति वाच्यम् अनभिधानस्य
दुर्ज्ञेयतया तदर्थमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमित्याश्रयात्, प्रत्या-
ख्यानं च प्रौढ्या । अनभिधानम् अगतिकगतिरिति “सत्”
(३।२।१२७) सूत्रे उक्तत्वात् ॥

● (दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।) (अ. २ । पा. २ । षा. २)
(तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥
तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

“तत्र तेने”ति (२।२।२७) मध्यपतितसूत्रमतिक्रम्य योग-
द्वयस्य सङ्घविचारे कारणमाह

तुल्यन्यायत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

सङ्घयोगयोरिति । (भा)

सङ्घेन योगोऽस्येतिविग्रहेण स पुत्र इति समास उच्यते । तत्रा-
पदार्थ इत्येवेति सङ्घशब्दस्य साहित्यमेवार्थस्तद्वाङ् पित्रादिस्तु

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते स
बहुव्रीहिः । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोरन्तरालं दक्षिणपूर्वा । सर्वनाम्नो

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ सङ्घेत्येतत्तुल्ययोगे वर्तमानं ढतोयान्तेन सङ्घ-
वा समस्यते स बहुव्रीहिः । सपुत्र षामतः । सङ्घ पुत्रः । वोपसर्जनस्येति

“दिङ्नामान्यन्तराले” ॥ ‘दक्षिणपूर्वति’ । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वा-
त्पूर्वेष्वैव सिद्धे वचनमिदं त्वमत्वर्थेपि यथा स्यात्प्रथमार्थेपि यथा स्याद्वैयर्थि-

“तेन सहेति तुल्ययोगे” ॥ तुल्ययोगइति । ‘तुल्ययोगः समास-
सम्बन्धः’ ‘सपुत्र इति’ । ‘वोपसर्जनस्ये’ति सभावः । नन्वत्र पिता प्रधानम-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३७

(अ. २ । पं. २ । आ. २) (विद्युनामान्यन्तराले । २ । २ । २६ । ६)
(तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

समासार्थ इतिभावः ॥ “समानाधिकरणानाम्” इत्यस्य “ग्रेष”
इत्यस्य चापरामर्शनेदम् । अत एव वक्ष्यति मत्वर्थे “वा पूर्वस्त्रे”ति
नारम्भ्यम् इति कर्षधारथेणैव पुंवत्त्वमपि सिध्यति इतिभावः ॥

बहुव्रीहिसंज्ञैवेति । (कै)

बन्धकरणार्थं बहुव्रीहौ इत्यावश्यकं तत्र एतदभावप्रतिपदोक्तस्या-
भावात् । प्रतिपदोक्तत्वार्थमेव वा इदं कार्यमित्याशयः ॥

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । (कै)

भाषितः पुमान् यस्मिन् अर्थे इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

न शब्द इति । (कै)

तत्र ह्यन्यपदार्थं यत्किञ्चिदर्थमादाय स्यादेव भाषितपुंस्कल-
मिति भावः ॥

वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति भाष्यम् ॥ अत एव ठक्कसांस्त्रेति
वार्तिकस्योक्तिसम्भवः । यद्यपि तत्र श्रुत्या साहचर्याद्भूतस्यैव ऋद्यत इति
“नकोपधाया” इति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तम् । युक्तं चैतत् । गङ्गा
धरति धावन्त्या धरतीति प्राग्वहतीये ठक् गान्त्विको धावन्तिक इति
सभावः । नन्वत्र पिताप्रधानमन्यपदार्थः । सत्यम् । अधिकरणयोः प्रथमार्थे
च यथा स्यात् । कपञ्च मा भूदित्येवमर्थे वचनम् । तुल्ययोगेति किम् । स

करस्थेपि यथा स्यात्, किं च ‘विभाषा दिक्समासे बहुव्रीह्या’ वित्यत्र दिशां
प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहैर्यदृष्टं यथा स्यात् या पूर्वा सोपरास्योन्मग्नस्य तस्मै

न्यपदार्थोभिधेयः, सत्वं, अधिकरणयोः प्रथमार्थेपि यथा स्यादित्यपमारम्भः,
कवभावाद्यं च. उ/नञात्र कवभावः, । ‘दशभि पुत्रे रिति’ । इत्यम्भृत्यर्थः ।

(दिङ्नामान्यन्तराद्धे । २ । २ । २६ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

(तेन सहैति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यर्थः । यद्वा व्यक्तिमात्रबोधस्ततो
रुच्येति । दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तदभाव एव वा ।
न तु व्यवस्थाविषयं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ॥

व्यवस्थाशब्दौ । (भा)

इति भाष्यस्यापि व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकावित्यर्थः ।
न हि स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्ति-
निमित्तं भवति । दिक्शब्दानां सर्वनामत्वमवश्यमेष्टव्यमिति तात्प-
र्यकस्य “यदि पुनर्दिक् शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दाः स्युरि”तिभाष्यस्य
तर्हि तद्भावितं पुंस्कलमिति शेषः । दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथ्वी-
मध्यभागवधिकोदथाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृ-
त्तिरितिभावः ॥

यथा स्याद्गान्त्रिको धावत्वो मा भूदिति । तथापि भाष्यं दृष्ट्वा वार्तिकज्ञतोः
प्रवृत्तेः । अत एव हि “एकतद्भित्तेषु”ति सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवो लभ्यत इति
दिक् । भवन्मयः । सर्वकाम्यति । सर्वकभार्यः । सर्वप्रिय इत्यादिदृष्टौ पूर्व-

स्यैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी । विद्यमानतावाचौ सहशब्दः दशसु
पुत्रेषु विद्यमानेख्यत्यर्थः । तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् । ज्ञापकात् । यदयं

उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम्, अतस्तदर्थाप्ययमारम्भः, कव-
भावार्थं च ‘श्रेषाद्दिभाषे’ त्यत्र श्रेषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहेर्ग्रहणम्

‘प्रायिकमिति’ । ज्ञापकात्, यदयं ‘विभाषा साकाङ्क्षे’ ‘कृन्दस्यनेकमपि
साकाङ्क्षे’, ‘पूर्वादिभिः’, ‘सपूर्वाच्च’ ‘सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा’ ‘विभाषा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५३६

(अ. २ । पा. २ । आ. १) (दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २१ ।)

(तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

व्यवस्थाकृताविति । (कै)

व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यर्थः ॥

न तु रूढ्येति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षरूढ्येत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्त-
विशेषानपेक्षदिग्दृग्शब्दत्वं हि तत्त्वमितिभावः ॥

विषयवशादिति । (कै)

दिगादिरूपविषयवशादित्यर्थः । अस्य दिक्शब्दत्वमित्यनेना -
न्वयः ॥ भाष्ये

यदादिश इति । (भा)

यदादिभ्रूत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तं वक्ष्यन्तीत्यर्थः । आका-
शवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्यैवाधिकामेदः । उपाधिश्च पृथिवीमध्यं

भागतया प्रविष्टस्यैवायं पुंवद्भावः । गत्वन्मया “भस्त्रैषादे”ति लिङ्गात् ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सर्विका सर्वाः । न चान्तरालस्यान्यपदार्थ-
त्वात्पूर्वेष्वैव सिद्धमिति चेन्न । अप्रथमार्थे तदित्युक्तत्वात् । वैयधिकरण्यञ्च
“विभाषासाक्षात्ते” “विभाषासपूर्वस्ये”त्यादिनिर्देशात् । तेन सकर्मकः
सलोमक इत्यादि सिद्धम् ॥

‘अनेकमन्यपदार्थ’ इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्तते तेनात्र क्व न भवति, सर्व-
नाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणात् “विभाषा दिक्समान” इति यदा सर्व-
नामसंज्ञा नास्ति तदापि भवति ॥

सपूर्वस्येति, विश्वमानार्थपि समानो निर्दिश्यति तच्छापरयति प्रायिकं
विशेषणमिति-॥

(दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)
 (तेन सहैति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

तन्नान्तस्त्रास्य चत्वारः पर्वताः । एवं च तत्राप्युदयाचक्षसंनिहित-
 त्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अवधिस्तु परं पृथ्वीमध्यमेकमेव ।
 एवं चावधिलं सिद्धं दिक् शब्दलं च विशेष्यतया दिक् बोधकं
 शब्दमेवेति अभिमानः ॥

दिशि दृष्ट इति । (भा)

दिशि दृष्ट्या दृष्ट इत्यर्थः ॥

यो दिशमिति । (भा)

दिर्गातिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततथापि यो नाश्रयत इत्यर्थः ।
 एवं च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्ततथासा-
 समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कलाभाव इतिभावः । सर्वनामलं तु
 भवत्येव पृथिवीमध्यान्तत्तत् पर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदेश एव
 पूर्वादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्थाविषयत्वाच्चेतिदिक् ॥ भाष्ये

कवभावार्थो वेति । (भा)

शेषाधिकारस्यवज्जमीहावेव तद्विधेरितिभावः ॥

“विभाषादिक्रममास”इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमपीदम् । तेन
 या पूर्वा सोत्तरा यस्य सुग्धस्य तस्मै उत्तरपूर्वावेत्यत्र न विकल्पः । कव-
 भावार्थं च । तथा हि “शेषादिभाषे”त्यत्र तन्नादृक्त्वाद्याश्रयणेन एकः
 शेष उपयुक्तादन्यः अपरः शेषाधिकारः । तेनोत्तरपूर्वादौ न कम् । इह
 शेषग्रहणानुदत्तेः । द्वितीयशेषग्रहणानु प्रियपथः प्रियधुर इत्यादौ न
 कम् । यत् तत्र तेनेदमिति सूत्रे कैयटेनोक्तं शेषाधिकार एव गृह्यते न
 तुपयुक्तादन्य इति । तत् तत्रत्वभाष्यस्योक्तिसम्भवमात्रपरम् । नामग्रहणं
 कश्चर्यम् । इह मा भूत् । ऐन्द्राश्च कौवेर्याश्चान्तराणमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २। २। २७ ॥

युद्धक्रियायाभेवेति । (कै)

इदं च स्रोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायम् । अत एव “कर्णाकर्षि-
 प्रथितमद्यग्र” इत्यादिप्रयोगाः संगच्छन्ते । अत एव भाष्ये

क्रियाभिधानाद् (भा)

इत्येवोक्तम् ॥

सिद्धः समास इति । (कै)

पूर्वसूत्रेण कश्चित्तु पूर्वेणेति पाठोऽपि । “सरूपत्वादिति”
 विरूपपाणां त्वनभिधानात् समासो नेति भावः ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे द्वितीयान्ते
 च प्रहरणविषये इदं युद्धमित्यर्थे समस्येते कर्मव्यतिहारे स बद्धप्रौढिः ।
 इतिहरणादौक्त्विक्विवक्षातात्पर्यंकात् ग्रहणप्रहरणकर्मव्यतिहारयुद्धानि
 गच्छन्ते । गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहणं केषादि प्रहरणं दद्यादिकर्मव्यतिहारः ।

“तत्र तेनेदमिति सरूपे” । ‘इतिहरण इत्यादि’ । ततः समासा-
 दौक्त्विक्स्य यदि विवक्षा भवति एवमर्थे समासो भवति नान्धार्षमित्येवमर्थं
 सप्तमित्युक्तिप्रशब्द इत्यर्थः, तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । औक्त्विक्कर्म-
 मिति’ । अः दुर्नरसौ औक्त्विक्वौ इत्याह । ‘ततश्चेत्यादि’ । एतदेव विदुषोति

(तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २) १

समूहान्यथानुपपत्त्येति । (कै)

“सुप्सुपा” इत्यधिकारात् तस्मात्पदसमूहवृत्तित्वादिति भावः ॥

अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । (कै)

सुबुत्पत्त्यपेक्षत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

पूर्वदीर्घार्थं चेति । (कै)

भाष्ये इतिशब्दादिदमपि लभ्यमित्येके ॥

पक्षान्तरेत्विति । (कै)

प्रत्याख्यानपचेलित्यर्थः ॥

परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । केशेषु गृहीत्वा युद्धं प्रवृत्तं केशकेशि ।
मुष्टीमुष्टि । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य युद्धं प्रवृत्तं दण्डादण्डि । “इत्कर्मव्यति-
हार” इतीच्समासान्तः । तदन्तमव्ययं तिष्ठद्गुप्रभृतिष्विच्प्रत्ययस्य पाठेन
अव्ययीभावत्वात् । “अन्येषामपि दृश्यत” इति पूर्वपदस्य दीर्घः । अत एव
मुष्टामुष्टीति प्रामादिकम् । न च सूत्रे इदंशब्दात् प्राक् आकारः प्रश्लिष्य-
तामिति वाच्यम् । भाष्यकैयटाद्यसम्मतत्वात् । अस्यसीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च ।
परिशिष्टे तु आच्च गुणिन इति सूत्रितम् । गुणोऽस्त्यस्येति गुणौ नामीति
आख्याय मुष्टामुष्टीत्युदाहृतं तदपाणिनीयम् । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च

‘यत्तत्रेत्यादि’ । गृह्यतेस्मिन्निति ग्रहणं केशादि, प्रहरणं दण्डादि, कर्म
व्यतिहारः परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ‘स चाव्ययमिति’ । तिष्ठद्गुः
प्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्वात् । नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वैर्गौव सिद्धं न
वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च । तथाहि । ग्रहणप्रहरणं च केशादीनां
सहविवक्षितत्वादेकविभक्तित्वाच्चैकशेषः प्राप्तोऽनेन वचनेन बाध्यते कर्त्तव्यं

न तूपयुक्तादिति । (कै)

इत्यभिमान इति शेषः ॥ उपयुक्तादन्यः शेष इत्यर्थस्य “शेषा”-
दिति सूत्रे भाष्यकृतैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । आवृत्त्या शेषाधि-
कारस्यादित्यप्यर्थ इति पूर्वसूत्रस्य “कवभावार्थं वेति” वार्त्तिकेण
ज्ञायते तस्मात् “कवभावार्थं वेति” अत्रैकदेश्युक्तिः । वैयधिकर-
ण्यात् पूर्वेण न सिध्यतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि कवभावः
सिध्यतीत्याशयेन ॥

मुसलैश्च युद्धम् । इदमपि सूत्रे वैयधिकरणार्थं प्रथमाविभक्त्यर्थं एकशेष-
बाधनार्थं च । कवभावार्थं चेति तु भाष्येभ्यश्चयमात्रम् । शेषग्रहणस्य प्राग-
नुक्तपरतायाः पक्षमे स्पष्टत्वात् ॥

समूहविवक्षायां बहुव्रीहिसंज्ञा समुहस्यैकशेषे नोपपद्यते, ननु चासत्यस्मि-
न्पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधियते, न शक्यते बाधितुम् अन्तरङ्ग
एकशेषो बहुव्रीहिसंज्ञान्यपदार्थापेक्षत्वाद्बहिर्गङ्गः ॥

चार्थे इन्द्रः । २ । २ । २६ ॥

भाष्ये

चार्थ इत्युच्यते । (भा)

उभयत्रापि साहित्यसमूहो विशेषः स च समाहारेऽनुद्धृतावयव-
भेदः । अन्यत्र तु विपर्येत इत्याशयेनेदम् । यद्यपि चार्थोऽसत्त्वभूतो
विशेषणं च तथापि चार्थे इत्यस्य तत्सङ्गो इत्यर्थ इति बोध्यम् ॥
पूर्वपक्ष्याह

चार्थे इन्द्रः ॥ धवखदिरौ इत्यादौ इतरेतरइन्द्रे उद्भूतावयवभेदः
समूहः समासार्थः । अत एव “चार्थे इन्द्रः” इति सूत्रे भाष्ये चार्थे
विधीयमानस्य इन्द्रस्य तद्देवाङ्गिकसंखातामाशङ्क्य शब्दशक्तिसभावेन
गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम् । बहुव्रीहौ
अन्यपदार्थस्यैव अत्रापि चार्थस्यैव प्रधान्यौचित्यात् अत एव “गोस्त्रियोः”

चार्थे इन्द्रः ॥ प्रागनुक्तसमासमनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा
समस्यते स इन्द्रः । समुच्चयान्वाचयेत देतरयोगसमाहाराच्चार्याः । पर-
स्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्प्रति सम्बन्धिन्यन्वयः समुच्चयः । यथा
“अहरहर्नयमानो गामन्त्रं पुबधं पशुं वैवस्वतो न दृष्यति सुराया इव

“चार्थे इन्द्रः” । ‘समुच्चयेत्यादि’ । यदा परस्परनिरपेक्षाः पदार्था
एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चयन्ते तदा समुच्चयः, यथा “अहरहर्नयमानो
गामन्त्रं पुबधं पशुं वैवस्वतो न दृष्यति सुराया इव दुर्मदी”ति, दुर्मदी
यथा सुराया न दृष्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । अत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५७५
 (अ. २ । पा. २ । आ. २) (चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ।)

पाठेनापीति । (भा)

अपिना पाठेन तस्याः कर्तुमशक्यत्वसूचितम् । खरादिषाद्यो-
 राकृतिगणत्वात् । अभिधेयवद् विशेष्यवस्त्रिङ्गादिकं वक्तव्यं विशेष्यस्य
 चार्थस्य लिङ्गादिराहित्यात् तदङ्गमशक्यमिति भावः ॥ नेदं भाष्यं
 समाहारविषयं तत्र नपुंसकतैकवचनयोर्नियतत्वात् । तस्मादितरे-
 तरयोगविषयं तच्च तत्र चार्थस्य विशेष्यत्वे मङ्गच्छते नान्यस्येति
 बोध्यम् ॥

समुच्चितद्रव्याश्रये इति । (कै)

समाहारे तु लिङ्गं वाचनिकम् । वचनमपि द्वन्द्व इत्यादौ
 एकवचनशब्देन योगतः समाहारस्य निर्देगा ज्ञापकमिद्वयमिति ।
 इतरेतरयोगविषये एव पूर्वपक्षसिद्धान्ताविति भावः । एवं चेतरे-
 तरयोगे समाहारे द्रव्येणाभेद एवोच्यते इत्याहुः ॥

इति सूत्रे भाष्ये “कुक्कुटमयूथी” इत्यत्र ऋत्वमाशङ्क्य “द्वन्द्वे प्रतिषेधो
 वक्तव्यः” इत्युक्तम् । समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यात् प्रथमानिर्दिष्ट-
 त्वाद्योपसर्जनत्वम् इति कैयटेनोक्तम् । “प्रमाणप्रमेय” इत्याद्यसूत्रे न्याय-
 भाष्यकारोपि “चार्थे द्वन्द्वः समास” इति । अतः “सर्व एते प्रमाणादयो
 विज्ञेया इति सिद्धम्” इति वार्त्तिकं च ॥ तेन हि समासस्य चार्थे वृत्तिः

दुर्मद इति, अत्र नयतिक्रियायामेकस्यां गवादीनां समुच्चयः । गम्यमा-
 नत्वा तु चशब्दस्याप्रयोगः । यदा तु एकस्य प्राधान्यमित्यनुपसर्गकता

नयतिक्रियायामेकस्यां गवादीनां समुच्चयः, गम्यमानत्वाच्च चशब्दस्याप्रयोगः,
 एवं राजा-भौशान्यस्येति द्रव्ययोः, रक्तः शुकसेति द्रव्ये गुणयोः, रक्तः पटः

चार्थसद्भावादिति । (कै)

अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोगः । याञ्चिकत्वसमानाधिकरण-
वैयाकरणत्ववान् याञ्चिक इति बोधः इति भावः । स च वाक्ये च-
शब्दवलात् समासे समासवलादिति बोध्यम् ॥

वैयाकरणशब्दस्यैवेति । (कै)

अभ्यर्हितत्वात् समायां तु अच्पात् चाद् याञ्चिकशब्दस्यैव म-
स्यादिति बोध्यम् ॥

विशेषेति । (कै)

चार्थे इति व्यधिकरणधर्मवाचके सावकाशम् ॥ भाष्ये

अशेषत्वादिति । (भा)

उक्ता । तेन च समूहस्य ज्ञेयत्वलाभः । अन्यथा समासान्तरे इव चकागा-
घटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथं सर्वेषां ज्ञेयत्वलाभः स्यात् ।
एवं च पदानुबोधे अर्थे समासस्य शक्तिरित्युक्तमिति दिक् । पाणिपादम्
इत्यादिसमाहारे त्वनुद्भूतावयवभेदः समूहो विशेष्य इति बोध्यम् ।
उद्भूतावयवभेदत्वं चावयवगतसंख्याद्यारोपवत्तं तद्विपर्ययमनुद्भूतावयव-
भेदत्वम् उभयत्रापि इन्द्रे समूहोनावयवव्यतिरिक्तः । धवखदिरं धवखदिरौ
इति स्वद्वैरेवाभिधानात् । अवयवव्यतिरिक्तस्तु यूथं वनम् इति शब्दा-

तदान्वाचयः । यथा भिन्नामट गां चानयेति । अत्र हि अदशानाङ्गा-
मानयन्नपि भिन्नामट इत्येव । अनटंस्तु भिन्नां न । गामानयति तथा

कुण्डलं चेति गुणे द्रव्ययोः समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्यं, यदानेकस्य प्राधान्या-
ननुसोद्येन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचयः, यथा भिन्नामट.शास्त्रानयेति.

समासघटकपदबोधप्रधानार्थस्यैव चार्थसम्बन्धिले इन्द्रः । प्रधा-
नाप्रधानद्योरिति न्यायादित्याशयोऽत्र गूढः ॥

सुष्ठतदुष्कृते इति । (कै)

‘कृताकृतशब्दयोस्तयोरुद्भिरिति भावः ॥ नन्वत्र वैयधिकर-
ण्यात् कथं क्तेन नञित्यस्य प्राप्तिरत आह

कर्मसामान्यं चेति । (कै)

कर्मसामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भावः ॥

भिन्ने । (कै)

धर्माधर्मलक्षणे ॥

१ उपस्नातं स्थूलसिक्तं तृष्णीं गङ्गं महाङ्गदम् ।

द्रोणं चेदशक्नो गन्तुं मात्वा तातां कृताकृते ॥

नरेण्यौबोचते । एतेनेतरेतरयोगे तदनतिरेकेण इति मेद इत्यपास्तम् ।
यत् इतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणं तच्च समुदायशक्यम् । उत्तर-
पदलक्षम् इति तु बज्रवीक्ष्युक्तरीत्या निरसनीयम् । समुदायलक्ष्यम् इति
तु न युक्तम् । उपपत्तिप्रतिसम्भानं विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु
तद्विशेष्यं साहित्यस्य इतरेतरयोगइन्द्रेऽभाने तु द्वित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेद-
कसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभः स्यात् । गनूपस्थिते योग्य एव तदन्वय-

अटन्नपि नान्विध्य गामानयति । मिलितानामन्वय इतरेतरयोगः ।
समूहः समाहारः । तत्र समुच्चयान्वाचययोरनं समासः । असामर्थात् ।

अत्र ह्यस्मान्नादनानयन्नपि गामटेत्येव भिक्षाम्, अटन्तु भिक्षां न गामा-
नयति, अटन्नपि नान्विध्य गामानयति, इतरेतरयोगस्तु परस्परपेक्षाया-

समुच्चिते इति । (कै)

क्रियायां समुच्चिते । केचित्तु कृताकृते इत्यस्य पापपुष्पे
क्रमेण कृताकृत इत्यर्थमाहुः ॥

अतिप्रसङ्ग इति । (कै)

इन्द्रसंज्ञातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

गामश्र्वं पुरुषं पशुम् । (भा)

इति वाक्येऽपि परस्परसाहित्यरूपेतरैतरयोगे पदानां वृत्ते-
र्इन्द्रसंज्ञास्यादिति भावः ॥

१ “समुच्चिते प्राप्तिमिति” इंगखड्डीयविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ अहरहर्नयमानो गामश्र्वं पुरुषं पशुम् ।

वैवस्वतो न ब्रूयति सुराया इव दुर्मदी ॥

निबन्धो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थित्यपेक्षा । अत एव घटेन जलमाहर
इत्यादौ क्लिप्तेतरस्यैव योग्यतयान्वयो न तु क्लिप्तेतरत्वप्रकारको बोधः ।
न च घटाकाशदित्वादेः । प्रत्येकावृत्तेः समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि
सत्त्वेन आकाशपदाद् द्विवचनास्थापतिवारणाय संख्याया अन्वयितावच्छे-
कथाप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषां साधुत्वमवर्णं
बोध्यम् ॥

एकार्थीभावे हि सति पुष्यवन्तौ पश्येत्यादाविव एकपदोपात्तौ मिलि-
तावेव अन्विषातां न तु प्रत्येकम् । धवखदिरौ । वाग्वृषदम् । शेषः

मवयवभेदानुपगमेन समुदायव्युत्पत्तामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति,
यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कार्यमिति, तथैकापात्रेऽपि तद्भवति, तद्भूता-

दुःखेनेति ॥ (कै)

क्लेशेनेत्यर्थः । अल्पपाने न मदोत्पत्तिर्यस्येति फलितम् ॥

सुराया इति । (भा)

शेष षष्ठी । सुरया इत्यर्थः ॥

इन्द्रादीनामिति ॥ (कै)

भाष्ये लोकानां पाणका इत्यध्याहार्यमितिभावः ॥ धवखदिर-
योरिव अत्रापि विवचा स्यादत आह

अर्था इति ॥ (कै)

१ “सुरया” इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

अत एव एकोन द्वाविद्यानुपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभय-
वृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । अन्यथा केवल-
समवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्तिः । समवायस्तु नाना । तस्यैकत्वे
तु तदव्याप्यत्वविशिष्टापर्थ्याप्तिः सम्बन्धोऽस्तु । एवं च धवखदिराविद्यादौ
साहित्यभागमावश्यकम् । अन्यथान्वयितावच्छेदकधवखदिराविद्याप्यद्वि-
त्वद्वयादिप्रतीत्यापत्तिः । तथाचैकैकखदिरादित्वात् पर्यायेण तथाप्रयोगा-
नुपपत्तिरितिवाच्यम् । घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसम्बन्धेनाम्बुये एक-

किम् । गौत्रोत्पन्नम् । इह हि एकस्मिन्धर्मिणि अनेकधर्मसमुच्चयान्
इन्द्रः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । पटुश्चासौ खड्गस्येत्यादावपि इन्द्रे सति

वयवभेदत्वाच्च द्विवचनवज्जवचने भवतः, तादृशानामेवात्रयवतिरोधानसं-
वृत्तिरूपेणान्वये तत्समाहारो यथाच्छत्रोपानहमिति, कंहतिप्रधानत्वात्वे-

युगपदनुभवाभावादिति । (कै)

परस्य स्वज्ञानसदृशज्ञानसमर्पणाय शब्दप्रयोग इति भावः ॥
विप्रतिषिद्धत्वादेव युगपदेव युगपदभिधानानुपपत्तौ प्रश्नानुप-
पत्तिरत आह

आरादिति ॥ (कै)

तच्च दूरसमीपयोर्वर्त्तते ॥

पुरेति ॥ (कै)

चिरातीतभविष्यदासन्नयोर्वर्त्तते ॥

मुखप्रतिघातेन (भा)

घटाभिप्रायेणापि घटो इत्यापत्तेः । तस्माद् द्वित्वं द्वयोरेव पर्याप्तमेकोन-
दावित्यादिप्रतीतिवशात् पर्याप्तेः । प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्वं
स्वीकार्यं प्रत्येकावृत्तेरपि वनत्वादेः समुदाये वृत्तित्ववत् । अन्तःकरण-
विशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववत् ।
यदा द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमेको न द्वावितिप्रतीतेः समवाय-
विषयताया एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति नामा-
न्तरम् । अन्यथा साहित्यभागान्कौकारोऽपि तत्र प्रत्येकधर्मयोरेव
सम्बन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधोपापत्तिरिति चेन्न । घट-

इन्द्रे घीत्यादिनिबन्धापत्तेः । विशेषणमित्यादिना तत्पुरुषे तु काणखञ्जव-
दनियमः सिद्ध्यति । परं कार्थमिति पाठे चेदम् । एकसंज्ञाधिकारे तु

श्ववचनम् । 'तत्रेत्यादि' । स्यादेतत् । समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेऽपि गवा-
दीनामेकस्त्रिबाह्वरकं सामर्थ्यं दध्योदगादिवदस्येवेति, तत्र दध्योद-

इत्यादिना सुखप्रतिवर्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्या । दुःख-
जनकत्वं दुःखप्रतिवर्धिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचि-
तम् । एवं दुःखसुखजनकसामग्योर्निर्घमेन सुखदुःखप्रतिबन्धक-
त्वादि च सूचितम् । एतेन भारोत्तीर्णं गौणः सुखव्यवहार इत्य-
पास्तम् ॥ षष्ठीसमासे कवर्थसामानाधिकरणमत आह

वृत्ताविति ॥ (कै)

अयं भावः । सामानाधिकरणं नामलिखितयैकद्रव्योपस्थापकत्वं
तच्चापि पृथक् पूर्वपदेन स्वार्यानुपस्थितेरिति ॥

न दोष इति । (कै)

अनर्थैव रीत्या विरूपाणामपीत्येक शेषोऽपि करणीयः । इन्द्रा-
रक्षसामर्थ्येन वाक्यौयस्य समानार्थस्यैवाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ ननु

इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्य संख्यायाः प्रकृत्यर्थावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शना-
त्तदुपस्थाप्य संख्यात्वावच्छेदेनेव तत्त्वकल्पनेन इन्द्रे तदुपस्थापकस्य पदार्थताव-
च्छेदकस्य साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वान् । किं चाग्यययोग्यावच्छेदक-
धर्मवत्त्वेनोपस्थिते एव द्वित्वादेः साकाङ्क्षात्वात्तद्भानमावश्यकम् किं च
दत्तचैत्रौ पचत इत्यादौ आख्यातोपात्तद्वित्वान्वयेऽन्वयितावच्छेदकलाभाय
तद्भानमावश्यकम् । सुबुपात्तद्वित्वमेव तथेति तु न यत्तं चैत्रो मैत्रश्च

विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भवति । सामानाधिकरण्याभावे तु इन्द्र
एव । यथा प्रमाणप्रमेयेत्यादौ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यत्र च न न्यायार्थ-

नादावेकत्वात्क्रियायाः, इह तु कर्मभेदात्क्रिया भिद्यते, तथा च 'समुच्चये-
ऽन्यतरस्या' मित्यत्र आङ्गमट मठमटेत्यादिकं कर्मभेदनिवन्धनं क्रियाभेद-

अत्र पक्षे इत्येव वाक्यसमासार्थमिति तत्रापि सामानाधिकरण-
मस्येव इत्यत आह

लौकिकं चेति ॥ (कै)

स्वतन्त्रेणार्थबोधाय प्रयुक्तमित्यर्थः । इदं त्वलौकिकवृत्ति-
समानार्थकमेवेति भावः ॥ शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाभावा-
दाह

विप्रतिषिद्धार्था इति ॥ (कै)

तदप्युपपादयति

परस्यरेति ॥ (कै)

भाष्ये

निवर्तयतीति । (भा)

शब्द इत्यादावनन्वयापत्तेः । च शब्दस्तु न द्वित्वबोधकः कोशभाष्यादा-
वनुक्तेः । चार्थे द्वन्द्वविधानेन द्वन्द्वात् च शब्दस्यैव द्विवचनस्याप्यनापत्तेश्चेति
तन्न । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेशाकाङ्क्षा-
योग्यतयोः सत्त्वेनाक्षतेः । क्वचित् संख्यायाः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वाप्यन्वेऽपि
सर्वत्र तत्त्वकल्पने मानाभावाच्च । मम तु न दोषः । द्वित्वादिसम्बन्धस्य
प्रत्येकावृत्तेरेव समुदायवृत्तिसास्त्रीकारात् । समूहस्य विशेष्यतयाभा-

दान्वयो विवक्षितः । यद्यपि सामान्यविशेषयोर्वाचनिको द्वन्द्वनिषेध-
स्तथाप्यनित्यः स इति त्वदाद्येकशेषसूत्रण्यवोपपादितम् । अन्येकं किम् ।

मास्त्रित्वादाह रिष्यते, अन्यत्र च त्वप्रधानमेव चार्थे वर्तते न प्रधानमित्यने-
कस्य पदस्य चार्थे वृत्त्यभावादपि समासाभावः, इह पदस्यैव खण्ड-
नस्य

सहाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५५३

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(चार्थे इन्द्रः । २ । २ । २६ ।)

बुद्धित इति शेषः ॥ ननु निवृत्तौ तात्पर्यभेदात् तदितर-
भेदसादान् वा न चेन्नित्यदुर्लभोऽत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

विरूद्धानामिति । (कै)

न हि सहानुभवासम्भवः शब्दात् सहबोधे प्रतिबन्धक इति
भावः ॥

एकासंज्ञेति । (कै)

नाङ्गीकारेण द्वित्वादेः समूह एव भागात् । पटावित्यादावेकशेषेऽपि
इन्द्रवत् समूहे एव विशेष्ये तदन्वयः । किञ्च साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमा-
णाप्रमेय इत्यादौ सर्वस्य ज्ञेयत्वात्सिद्धिरेव सङ्घतद्विभ्याद्विज्ञानेऽपि शास्त्रार्थ-
सिद्धेः । परस्परसङ्घितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्य समूहस्य विशेष्यत्व
एव सिद्धेः । एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात् । समूहस्य विशेषणत्वेऽपि
एवमेव । न ह्यनेकघटपटराशौ अस्य राशेर्घटं पटम् आनय इत्युक्ते इमं
राशिमानय इत्यत इव सकलघटाद्यानयनं नियमेन प्रतीयते । अत एव
समासस्यान्विक्तसंख्यत्वादिशङ्कापरमुक्तभार्यं संगच्छते । तत्र नेतृभाष्य-
समाहारविषयं तस्य वाचनिकनिष्कैवचनयोः सत्त्वात् । तस्याश्रयगत-

होतृपोहनेद्योद्गातारः । न ह्यत्र द्वयोर्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वः कर्तुं शक्यः ।
होतृपोहोरप्यागष्टापत्तेः । वाक्कस्वभृषदमित्यादौ त्वादेर्नपि टनापत्तेः ।
न चोत्तरपदे नित्यसमासोपसंख्यानात्तद्यापि तदापत्तिः । सकलमुदाये

एकस्मिन्मिच्छनेकधर्मसमुच्चयाच्चार्यसद्भावात्समानाधिकरणयोग्यं इन्द्र-
संज्ञाप्रसङ्गः, ततश्च 'इन्द्रे घो'ति नियमः स्यात्, विशेषणमित्यादिना तु
तत्पर्यवच्छरण्ये स्वल्पपटुरित्यपि सिद्ध्यति, नैवः दोषः । एकसंज्ञाधिकारा-

एको वाचकः शब्द इत्यर्थः ॥ ननु वाचः क्रमो न वाच्यप्रतीति-
यौगपद्यविरोधीत्यत आह

अभिधानक्रमेति ॥ (कै)

अभिधेयक्रमः । (कै)

अभिधेयज्ञानक्रमः ॥

क्रमवदर्यावगमादिति ॥ (कै)

क्रमवतोऽर्थावगमस्य सत्त्वादित्यर्थः ॥ भाष्ये

सप्तशब्दः सार्थको निवृत्त इति । (भा)

जिह्वसंख्यायाह्रित्वाभावाच्च । इतरैतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रय-
गतजिह्वसंख्यायाह्रित्वात्तयाऽवयवतादात्म्येन भागं स्पष्टमेवोक्तम् । एताव-
तैवोभयपदार्थप्रधानो इन्द्र इति व्यवहारः । समूहस्यावयवेषु भेदेना-
प्रतीतेः । किंच दशसाध्योद्ध्यापनकभावोद्ध्यापनक्रिया तत्कर्तृत्वं च प्रत्येक
सम्बन्धमपि इतरसाहित्येनैव बुध्यते । तत्र चैकेनोत्थापयति समूह
उत्थापयतीति च प्रयोगः । तत्राद्ये एकशब्दोऽसहायपरः । एवं द्वित्वा-
दिकमपि प्रत्येकसम्बन्धमेव । इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तद्बुद्धिज्जा

प्रवृत्तस्य इन्द्रस्य एकाज्द्विर्वचनन्यायेनावयवे पुनरप्रवृत्तेः । उपसंख्यान-
स्यान्यत्रोपक्षयात् । न चैवं वाक्त्रचखगृषध ह्योतापोतानेष्टोद्गातार
इत्यादि न स्यादेवेति वाच्यम् । द्वयोर्द्वयोरेव सहविवक्षयां इन्द्रे समुदाययोः

द्विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसंज्ञैव भविष्यति, अन्यथा गौलं च तदुत्पन्नं चेत्वा-
दावपि इन्द्रः स्यात् यदा शेष इति वर्त्ततेऽतो विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वात्
भविष्यति, सामानाधिकरण्याभावे तु इन्द्र एव पटुखञ्जावागताविति ।

अर्थेन सहनिवृत्त इत्यर्थः । स्वार्थे कः ॥ ननु तस्य निवृत्तावपि एकेन शब्देन समासरूपप्रातिपदिकेन द्वौ बोधितौ इति द्विवचनं भविष्यति इति चेन्न । समासस्य समूहे शक्तावपि श्चादीनामवयवत एव बोधेन एकप्रातिपदिकजन्यबोधविषयत्वाभाव इत्यभिमानात् “तस्माद्” इति विनिगमनाविरहादुभयोरप्यनेकार्थत्वमित्याशयः । आगमेन अनाशङ्कनीयप्रमादवेदवाक्त्वेन । एतेन द्यावा इत्यादावपि द्विवचनानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् पूर्वस्मात् को विशेषः इत्यपास्तम् ॥ भाष्ये

इतरसाहित्यबुद्धिरेवापेक्षाबुद्धिः । अपेक्ष्यते सापेक्षासमूहस्तद्विषयाबुद्धिरित्यर्थः । लोके द्वावित्यादिप्रयोगे चैकशेषं विनापि द्यादिशब्दानां समूहबोधकत्वम् । अत एव इन्द्रैकशेषबोध्यर्थसमूहभानाङ्गीकारस्तदज्ञाने तदबोधात् स्पष्टं चेदं “सरूप” सूत्रे भाष्ये ॥ “तस्य पूर्यो” इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तमन्योऽन्यं वाच्यमाश्रित्य सर्वस्मिन् द्यादयः प्रवर्तन्ते इति । अन्योऽन्यम् । अन्योन्यसापेक्षम् । वाच्यं संख्येयमाश्रित्यपूरणप्रव्ययान्तपक्षमादिप्रकृतयः पञ्चादयः सर्वस्मिन् प्रत्ययवाच्यसहिते वर्तन्ते । तत्र तत् संख्याश्रयसमूहस्य प्रकृतिवाचकात् तदन्तर्गतस्यैकदेशस्य प्रत्ययो

पुनः सहविवक्षायां तदुपपत्तेः । पूर्वत्राप्यनेकराहणफलं दत्तमेव । तस्माद्यथावयवं समासान्तपुंवद्भावक्षरानुपां प्रवृत्तिरप्रवृत्तिस्थानेकराहणफलं स्थितम् । अनेकस्य चार्थे वृत्तिस्तु जहन्त्वार्थायां वृत्तौ मिलितस्यैव ।

‘अज्ञान्ययोधाविति’ । अज्ञान्यस्याव्ययत्वेऽपि तदर्थे विधीयमानस्य इन्द्रस्य सभावादेव लिङ्गसंख्यायोगः, कथं पुनरत्र द्विवचनं, यावता शब्दपौर्वापर्यादर्थाभिधानेऽपि पौर्वापर्यन्ततश्च अज्ञान्यशब्दः सहार्थेन निवृत्तः न्ययोध-

द्यावाह इति । (भा)

१“द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेन” इति मन्त्रस्यमिदम् । इ शब्दो-
ऽवसावद्योतकः । इतरेतरापेक्षयोभयत्रापि द्विवचनम् । द्वितीये

चिदस्मै (भा)

शब्देन व्यवधानात् समासाभावः । प्रधाने द्यावापृथिव्यावि-
त्याद्यमन्त्रार्थः ॥ यथोक्तं सूचितं कैशुतिकन्याय

१ द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभि ऋावे भवतः सत्युवाचा ॥ म१०.
सू१२. ऋ१.

वाचको यथा वाचीं प्राखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थः । अनेन हि तत् तत्
संख्यावत्त्वेन परस्परसापेक्षसमूहप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता सर्व एव द्वाद-
शोऽन्योन्यसपेक्षन्ते इति च तत्रोक्तम् । तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव
वाच्यः । अत एव पश्चादयोनिर्णय ब्रह्मवचनान्ता एव । ननु

दित्वादिद्योनिरेकत्वं भेदास्तत्पूर्वकायतः ।

विना तेन न संख्यानामन्यासामस्तिसम्भवः ॥

एकत्वेन विना दित्वादीनामुत्पत्त्यसम्भवाद् दित्वादीनामेकत्वम् ।
द्योनिः कारणं तेन विना न्यासासम्भवं दर्शयितुः भेदा इति । तत् पूर्वकाः

पक्षान्तरे तु प्रत्येकम् । तदेतदुच्यते । युगपदधिकारखवचने दन्त इति ।
अधिकारखं धर्तृप्रदायः । तस्य युगपद्वचन इत्यर्थः । अत एव आहुष

शब्द उपस्थिता, एक एवार्थस्त्वैकत्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा चा-
‘द्यन्तौ टिकता’विति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासंख्यमित्यस्य प्रदर्शितः
न च क्रमेण धर्तृप्रदायोः प्रतीतौ द्विवचनं भवति यथा वा वाच्ये ब्रह्म

महामाध्यमदीपोद्घोतः † ५५०
 (अ. २ । पा. २ । आ. २) (चार्घ्ये इन्द्रः । २ । २ । २६ ।)

उक्त्येति । (कै)

एवं च युग्मपदधिकरणवचनतायाः सत्त्वस्येदमनुमानमनुमा-
 पकमित्यर्थः ॥

साहचर्यादीति । (कै)

“द्यावा ह द्यामा” इति वाक्ये परस्परसाहचर्यात् “द्यावा सिद्धसौ
 पृथिवी” इत्यत्र साहचर्यं द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पना-
 श्रीयते चेत् किं समासे वक्तव्यमित्यर्थः ॥

इन्द्वेनेति । (कै)

अभेदमूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थः । तस्मादेकत्वमाद्यं द्वित्वादयस्तु पदार्था-
 न्तर संनिधौ तत् पूर्वका जायन्ते । तदेवाह

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्तं द्वित्वजन्मनि ।

एकत्वाभ्यां समुत्पन्नमेवं वा तत्प्रतीयते ॥

एकत्वद्वयविषयाबुद्धिर्द्वित्वादेः कारणं तत्र ब्रह्मस्यैव समवायिकारण-
 त्वात् प्रत्यासत्तभावाच्च । समवायिकारणत्वासम्भवेन तस्यानिमित्तकारणत्व-
 मेव । समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यत्वमाख्यया निमित्तमित्युच्यते ।
 यदा एकत्वाभ्यामेव द्वित्वमुत्पन्नमेकत्वद्वयबुद्ध्या तु तज्ज्ञानम् एतदेव
 मौमांसकमतम् । द्वित्वादिसरूपे मतभेदमाह

वाङ्मन्त्रं चाग्निङ्गच्छेत्तत्र सङ्घविचक्षायां तेनैव बलव्यति सुक्ति अङ्गवङ्गकचिन्ना
 इति सिध्यतीति सुक्तप्रकारणे भाष्य एव स्पष्टम् । यत्किञ्च रूपे सेयं

अपोष्वेति, अत्र अयोऽर्घ्यप्रवीतिदशायां अर्घ्यस्योत्थाप्रतीतिरेव कार-
 णम्, अस्तु तर्हि युग्मपदधिकरणवचने इन्द्रः । किमिदं युग्मपदधिकरण-
 वचन इति, अधिकरणं वृत्तिपदार्थः, अधिकरणे युग्मपदवचनं युग्मपदि-

इन्द्ररूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेदः समूहरूपोऽर्थः । स्रज्जादि-
शब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण बुध्यते तथापि इन्द्ररूपैकमाति-
पदिकजन्यबोधविषयताया इयोः सत्त्वेन द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचने-
ऽभाव इति भावः । एवं च खण्डनवादी स्मरते द्विवचनादिकमुप-
पाद्युगपदधिकरणवचनतावादं दूषयितुं तन्मतमनुवदति

स्रज्जोऽपि द्व्यर्थः न्यग्रोधोऽपि द्व्यर्थः इति । (भा)

इति तव मतमिति शेषः ॥

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।

हेकयोरिति निर्देशे प्राप्ते रामस्तथा स हि ॥

एकत्वाभ्यां नापूर्वद्वित्वमुत्पाद्यते । किन्तु तयोः समुदाय एव
द्वित्वम् । तत्रावयवाश्रयो भिन्नकारावभासः । संघाश्रयस्यैकाकारावभासः ।
यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते । तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्देन बोध्यते ।
यथा परस्परापेक्षे एकत्वे एव द्वित्वम् । अन्यं दूषयति एकत्वद्वित्वं परे
“हेकयोः” इति निर्देशे एकत्वत्रयस्य इन्द्रविषयत्वात् बज्रवचनापत्तिस्तथा-
ङ्गीकारे इत्यर्थः । अस्मादेकत्वाभ्यां जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वम्
एवं त्रित्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम् । ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् “द्वयोर्द्विवचनम्”
इत्याद्युपपन्नम् । तत्रोक्तम् ।

युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरपपादा चेति भाष्य उक्तम् ।
तस्यायमाश्रयः । अस्तु जहत्स्वार्थता तथापि धवौ च स्वदिरौ चैत्यादिवि-

करणवचनं, तत्र इन्द्रो भवति, केन पुनर्युगपद् द्वयोर्वचनम्, एकैकेन पदेन,
एतदुक्तं भवति, यावतां पदानां इन्द्रो यदि तावतामन्योन्यार्थाभिधानं
युगपद्भवत्येवं इन्द्रो भवतीति, अत्र हि द्विवचनबज्रवचनान्याद्यानुपपत्तिरेव

यदि तर्हीति । (भा)

यद्येवं स्त्रीकुरषे इत्यर्थः । यत्तु सधुविवरणे स्रचः स्रचशब्द-
घटितो इन्द्ररूपः समुदाय इत्यर्थः । “द्व्यर्थ” द्वयवयवसमुदायार्थः ।
एवं न्यपोधोऽपि इत्यपि व्याख्येयमिति तन्न । न्यपोधोऽपत्यंशस्य
वैयर्थ्यापत्तेः । “यदि तर्ही” इत्यादेरनुत्यानापत्तेश्च । न च प्रागुक्ता-
शयमविदुषो युगपदचनतावादिनोऽयं पूर्वपक्ष इति वाच्यं तत्
समाधानकालं पूर्वोक्तस्त्राशयप्रकटेनैव समाधानस्योचितत्वेन या-
भ्यामेवाचैकोद्व्यर्थस्ताभ्यामेवापरोऽपीत्यादितत्समाधानपरगत्यासंगतेः ।

एकोऽपि गुणमेदेन संघो मेदं प्रकल्पयेत् ।

गुणाःसमूहावयवास्तेषां मेदेन स्वात्मनः ॥

एकस्यापि द्वित्वादमेद इति तदुपपत्तिरिति हरियोक्तम् ॥ ननु
“पंक्ति विंशति” इति सूत्रे भाष्ये विंशत्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थ-
योश्चाज्ञानमितिप्रश्ने द्विशब्दादय दशदर्थदभिधायिनः श्रुतिप्रत्ययो द्वौदशतौ
विंशतिः । विंशत्यादयोदशदर्थे चेत् सामानाधिकरण्याभावेन विंशति-
गवमिति समाप्तानापत्तिः । विंशतिर्गाव इत्यस्य चासिद्धिः । दशतौर्द्वित्वा-
द्विवचनं च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिर्नोक्तम् । समुदाये एते विंशत्यादयो
भविष्यन्ति कथं सङ्घ इति वर्त्तते । न च प्राणिसमूहः सङ्घः इति लक्षाणां

यद्गो स्तङ्गतः प्रक्रियादशायामपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात् ।
अन्यथा मल्लोत्पुष्यवादेरपि प्रथमथैव राजा चासौ पुरुषस्त्वैतद्वियद्वा-

प्रमाणं, वियद्गो चापि दर्शनात्, वियद्गो खण्वपि युगपदचनता वृद्धते
प्रतिपत्तयोर्वैयर्थ्यात्, द्यावाचिदप्यै एधिषी नमेते इति, किं पुनः समासे यत्र
चान्या चान्या च शक्तिः प्रादुर्भवति, कथं पुनः अक्षरशब्देन न्यपोधाभिधानं

तत् पन्थसारस्त्रेण युगपदधिकरणवचनतावादिम एवैतत् पूर्वपक्षे
सिद्धान्तित्वमतीतेः ॥ ननु सञ्चन्यपोधयोर्द्वयार्थत्वमिति वदतोऽन्य-
वाचकत्वमसिद्धमत आह

लौकिकादिति ॥ (कै)

नन्यस्थान्यारूपत्वाभावेन सञ्चस्य न्यपोधत्वादित्यनुपपन्नमत आह

सञ्चशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये सञ्चशब्दस्य न्यपोधार्थः ॥

विंशतिरिति न सिद्धेत् । सङ्घः समूहः समुदाय इत्यनर्थान्तरं दशोद्घोतः
सङ्घो विंशतिरिति । न च विंशको गोसङ्घ इति न स्यात् । विंशतिशब्देनैव
गोसङ्घस्योक्तत्वात् । तत्र परिमाणिना उपगुणोपापत्तेरिति वाच्यम् । इत्याद्यां
इत्यसङ्घस्य दशतां दशत्सङ्घस्य दशतो गवां च पारमार्थिको भेदो नास्ति
केवर्णं बुद्ध्या प्रकल्प्यते । बुद्धित्यवस्थापितार्थनिबन्धनाच्च शब्दाबुद्धिभेदा-
र्थकारामूपनयनतोऽसत्त्वपि वास्तवे भेदे भेदमुपगमयन्तीत्यदोषात् ।
दशतोः लक्षादिंशतिशब्दाद्दशत्यसंघे परिमाणिनिष्पन्नसिद्धेः वास्तवमभेद-
मादाय सामानाधिकरण्यं च सिद्धं विंशतिर्गाव इति गवां दशतस्य
सात्त्विकभेदाभावाद् गवामपि दशतसङ्घगुणित्वेन गुणिना गुणविशेषणे
गवां विंशतिरिति बद्धी । समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचनं

पत्तिः । तत्पदमे तुल्यार्थत्वादीनां निर्विषयतापत्तिश्च । स्यादेतत् । भूत-
पूर्वमत्वा तन्निर्वाह उत्तरपदार्थप्राधान्यादिवत् । अलुक्स्मासे तु यथा

तेन वा तस्य, साहचर्यादिति, यद्वा तद्वा निमित्तं भवतु, यद्यपि च शोक-
स्यवहारे केवलस्य सञ्चशब्दस्य न्यपोधाभिधायित्वं न कृत्वं न्यपोधशब्दस्य
वा सञ्चाभिधायित्वम्, इन्द्रावयवाणांस्वनेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्-

स्रष्टेऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते । (भा)

इत्युक्तम् ॥ तत्र दर्शनमुपपादयति

लोकव्यवहारे स्रष्टेति । (कै)

पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणार्थज्ञानक्रमाद्युभयः क्रियाम्बयः द्विवचनं च न स्यादित्यभिमानः ॥ भाष्ये

तुल्यं हि कारणम् इति । (भा)

दर्शनरूपं कारणमपि तुल्यमित्यर्थः । तदाह

सिद्धम् । सामानाधिकरण्येऽपि विंशतिर्गाव इत्यादौ विंशतिसंख्या-
समुदित इत्यसमवायिनौ न तु प्रत्येकं समाप्तेति ग्रावोधनमित्यादिवत्
तद्गतैकत्वस्य विशेष्ये आरोपेणैकवचनसिद्धिरत एव इत्यगतलिङ्गसंख्या-
ननुवृत्तिः । प्राक्प्रतादेवां स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च । प्रतस्यनपुंसकत्वम् ।
विंशती विंशतय इत्यादित्केकशेषे साध्येवेति कैयटः । तदुक्तं भाष्ये एते
विंशत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति । भाववचनाः सन्तो गुणवचना
भवन्ति । गणवचनाः सन्तोऽवशिष्टा भवन्ति । अन्यैर्गुणवचनेषु कदाचिद्
गुणो गुणविशेषको भवति यथा पटः शुक्ल इति कदाचिद् गुणिना गुणो
विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं संहननक्रियावचनत्वात् ।

आक्रोश इत्याद्यनुवादसाध्यर्थादेव निमित्तापायन्यायो नाश्रयिष्यते । मैवम् ।
शापकस्य सामान्यविषयतायां लाघवेन इन्द्रावयवेऽपि द्विवचनाद्यनाभात्

रोषः, विषयविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति यथा आटशब्दस्यैकशेष एव
सत्तरि वृत्तिः पुत्रशब्दस्य दुहितरि, एतेनैतदपि निरस्तम्, एकेनोक्त-
त्वात्स्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यत इति, कथं इन्द्रावयवादात्मेव पर-

तुल्यो लोकेति ॥ (कै)

पुनर्भाष्ये शङ्कते

नवै लोके इति ॥ (भा)

किं युक्तमेतदिति । (कै)

“युक्तं पुनरि”त्यत्र काका प्रश्नो व्यङ्ग इति भावः ॥

भिन्नरूपत्वादिति । (कै)

ज्ञानो दृश्यतामित्यादौ षविभक्तिसमासे निर्विभक्तिकमित्यर्थः ॥

गुणवचना इत्यस्य तत् सादृश्यात् तच्छब्दव्यवहार्या इत्यर्थः । गुणवचनाः सन्त इत्यादिना तत् सादृश्यापपादनात् । अत एव गौविंशत्यादिषु षष्ठीसमास सिद्धिः । गुणवचनित्वे हि “पूरुषागणेति” निषेधः स्यात् । मुख्यगुणत्वेन कैयटादिकृतो व्यवहारस्वसंगत एव । भाष्यविरोधात् । एवं च विंशतिद्रव्यसमुदाय एव विंशतित्वमिति भङ्गान्तरेण प्रकृतिप्रत्ययविभागबोधनायोक्तम् । तथाच द्वादयोऽपि तत्तद् द्रव्यसमुहवचना इत्युक्तमेव । असमूह एव चैकत्वम् । “अर्हात्” सूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्रं संख्या आह इत्युक्तम् । भेदो वैलक्षण्यमिति कैयटः । एकत्वस्याभेदबोधकत्वात् तथा व्याख्यातम् । तदुक्तं हरिणा ।

निमित्तापायन्यायस्यानित्यत्वाच्च । न चैवं तत्रात्रलुगसिद्धिः । तेनैवेति सौत्रमंशं बहवचने पर इति व्याख्यां च प्रत्याख्याय बह्वु वर्तमानस्येत्वर्थस्य

स्वरसन्निधानादेषा शक्तिर्विज्ञसिद्धाविव छते द्रवता, नो खलु वर्द्धविगतौ भवति, यदि तर्हि ज्ञानोऽपि द्वर्थो न्ययोधोऽपि द्वर्थो बह्वत्वाद्बहवचनं प्राप्नोति, नात्र चत्वारोर्थाः किं तर्हि याभ्यामेवात्रैकोद्वर्थस्ताभ्यामेवाप-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६३
(अ. २ । पा. २ । व्या. २) (चार्थे दन्दः । २ । २ । २६ ।)

भिन्नशक्तित्वादिति । (कै)

तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका शक्तिः । समासे एकोपस्थितिजनिका
वा इत्यर्थः ॥

संज्ञेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । (भा)

संज्ञशब्देन न्यग्रोधार्थरूपस्योक्तत्वात्प्रयोगशब्दप्रयोगो नोपपद्यत
इत्यर्थः ॥ युगपदभिधानमनुक्तिश्च विद्वेद्यत आह

न्यग्रोधशब्देति ॥ (कै)

भारोद्यं चिति । (कै)

“भेदाभेदविभागोऽपि लोके संख्यानिबन्धनः”

इति द्वित्वादिभेदव्यवहारद्वन्द्वकत्वमभेदव्यवहारद्वन्द्वदिति हेतुकारणः ।
विकल्पानां विकल्पसमूहरूपत्वं च ह्यादय आहुः । असमूहरूपत्वं चैकशब्द
आह । एवं च हरिया कथमेकत्वं समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत् सत्यम् ।
परमतेन तथाभिधानात् । अत एवोपक्रमे ।

“संख्यावान्सत्त्वभूतोऽर्थः सर्व एवाभिधीयते ।

सधर्मो व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा” ॥

इत्युक्तम् । सधर्मः संख्यारूपो धर्मः व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमते, तेषां
द्वयाश्रिता गणरूपा संख्या । स्वमतमाह तेषामाद्यैवेति तेषां सत्त्वभूता-

स्यापयिष्यमाणात्वात् । अत एव जहत्स्वार्थायामपि लुक् स्थिति । सभ्यति
प्रतीयमानं यद्वज्ज्वलं तदाश्रयस्य तद्राजेनप्रागभिधानात् भूतपूर्वमतेषु
रोऽपि । स्यादेतत् । उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा ज्ञानन्ययोधौ ज्ञानन्ययोधा-
विति द्विर्बचने प्रतीतिरेवं ज्ञानन्ययोधावित्यत्रापि प्राप्नोति, तन्न, युगप-
दुत्पादात्, तद्यथा द्वयोरक्ष्णोर्युगपद्विस्फारितयोः पुरोवर्तिन्यर्थद्वये युगप-

इतरसंनिधाने एव श्रुत्वाविर्भावो न तु केवलस्यापीति भावः ॥

किमिमौ लक्ष्णावेवेति (भा)

भाष्यस्य मुख्यौ लक्ष्णावित्यर्थः ॥

तत् कुत इति । (कै)

तस्माद्गोधप्रतीतिरेव न स्यादतो न्यगोधशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम् ॥ गौणस्याप्यस्य लक्ष्यन्यगोधावित्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वात् मुख्यसमकक्षतया भाष्ये संदेह उक्त इत्यन्ये ॥

धीनां समूहस्य समूहिभिरत्यन्तभेदाभावादात्मिवेत्युक्तं तथा संख्यात्वान् । असमूहरूपमेकत्वं समूहरूपं द्वित्वादि । तत्रैव संख्यात्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणः प्रत्यय उपपन्नः । एतेन पदार्थमात्रादनुपाधेर्विलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपास्तम् । संख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य शोपाधित्वाद् इति पुञ्जराजादयः । तत्र द्वादावनुदूतावयवभेदः संख्या तद्विपरौतश्च तदाश्रयः । यद्वा समूहत्वेन आधारतादित्वत्वेन चाधेयता संख्यागतैकत्वस्य तु विशेष्येनारोपः शब्दशक्तिस्वभावात् । दशशब्दश्च दशसम्बन्धि समूहबोधकः । अनुदूतावयवभेदः सविशेष्यः समूहत्वेन च विशेष्यता संख्या च सर्वपदार्थ भेदिका । स्वस्यापि भेदिका गुणक्रियादिभेदिका च ।

त्वयापि वाच्यत्वात् । न हि तद्धितवृत्तौ एकशेषवृत्तौ च तद्राजोऽर्थवान् । तद्राजात्तद्राजदन्धे तु वैकल्पिको लुगिति वक्ष्यते । एवं स्थिते इन्द्रैकशेष-

देक्षा प्रतीतिर्गन्धते तथेहापि द्रष्टव्यं, ननु यदा लक्ष्यशब्दो न तदा न्यगोधशब्दो यदा न्यगोधशब्दो न तदा लक्ष्यशब्द इति कथमत्र युगपद्वापारः, स्मृतिस्थयोर्युगपद्वापाराददोषः, यदाचि हि अतुभात्राणि स्वस्वमर्थं स्मार-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६५

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(चार्थे इन्द्रः । २ । २ । २६ ।)

प्रतीताविति । (कै)

समुदायिन इयोरुपस्थितिरित्येवानुभवो न तु प्रत्येकं व्यर्थता-
नुभव इत्यर्थः ॥

समासस्य चानेकार्थेति । (कै)

अनेकार्थबोधकत्वादित्यर्थः ॥ उद्धृतावयवभेदसमुदायाभिधान-
शक्तिरूपयोः पर्याप्ताश्रयप्रयोगवद्भिरपि पदैः क्रमेणैकैव बुद्धिः
समूहात्मनवदिति भावः ॥

“क्रिया भेदाय कालस्तु संख्या सर्वस्य भेदिका”

इत्युक्तेः । एकविंशत्यादयोऽपि संख्यान्तराख्येव न संख्यासमूहः संख्या
कार्यानापत्तेः । स्थाङ्गसमुदायादौ स्थाङ्गादिकार्याभावाद् इत्यलम् ॥ एवं
चेतरेतरयोगे साहित्यं विशेषणमिति सूत्रभाष्याद्यसम्मतम् । एतेनोपस्थित-
धवखदिरयोरेव द्वित्वान्वयः । एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्धवच्छिन्नत्वरूपस्य
वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्पनाया अनौचित्यात् । अन्य-
तरस्यान्यतरत्वान्वयविवक्षायां पश्य धवखदिरौ किन्धीति तु न असामर्थ्येन
समासाप्राप्तेः । एकरूपेणैकविंशत्यान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्यैव इन्द्रनिमि-
त्तत्वात् । द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्यात् । हतः सर्वा

योरलौकिकवाक्येऽपि द्विवचनादिदुर्लभम् । लौकिके विग्रहे तु दूरापास्तं
तदिति दुःखेनैवोक्तम् । एतेन राजा चासौ पुरुषस्यैव विग्रहन्तो

यन्ति पश्चादाकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वेऽपि पराम्भेषु स्मृतिस्यान्वभिद्ध्यति,
तस्यामेव स्मृतौ युगपदारोहात्म्यम्भवत्येव युगपद्वापारः, वा च सा पदा-
र्थानां स्मृतिः सा क्रमभाविनीति तन्मनेणैव यथासंख्यादिव्यवस्था युगप-

द्विवचनमित्यर्थ इति । (कै)

अत एव पृथिवीत्यस्य प्रगृह्यत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ द्वितीयबोधस्य एकत्र चामापदेन । अपरत्र द्यावापदेन । अत एव “सन्नमेत” इति द्विवचनोपपत्तिः । देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य तिष्ठत इति वत् ॥

परस्परनिरपेक्षा इति । (कै)

न्ययोधम्बिच्छतां सन्नस्य इत्युक्ते न्ययोधस्य केदेनान्वये सन्ना-
पेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यर्थः ॥ नन्वेतावतोक्ते
“अहरहर्नयमान” इत्यादौ कथं समासप्रसङ्गो वारितोऽत आह

मृत्तिकायेत्यादावेवं रीत्या समासो नानभिधानात् । किं च नात्र द्वन्द्वः ।
एकरूपेण तथा न्वयाभावात् । नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे
मानाभावात् । “चार्थे द्वन्द्व” इत्यस्य चार्थे सति यथा विशेष्यान्यस्तथा
विशेष्यान्ये सति द्वन्द्व इत्यर्थः । “समर्थ” सूत्रे तन्वेण उभयविधसामर्थ्य-
ग्रहणं परन्तु व्यवस्थितसमुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात् ।
“क्षौमे वासानावभिमाद्धीयाताम्” इत्यादौ सहितयोरधिकारलाभस्तु
यत् कर्त्तव्यं तदनया सह इति वाक्याद् इत्यपास्तम् । तदुक्तसूत्रस्या-
शब्दत्वाच्च । धवखदिरावितादौ प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थान-
न्वयापत्तेश्च । संहितार्थबोधकत्वमिति तु बङ्गव्रीहिकारणे दूषितम् ।

मौमांसकाः परास्ता इति द्विक् । इह एकविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ
राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्यकष्टषिषु संख्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्टस्तस्माद्

दभिधानेषुपपद्यते, तदेवं युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम् ।
इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति, यद्ययं द्वन्द्वस्याद् एकं च विंशतिसंज्ञित-
देतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्गः, समाहारे च ‘स नपुंसक’मिति नपुं-

तत्र चेनेति ॥ (कै)

चेनाप्यचेनापीति । (कै)

चं विनापीत्यर्थः ॥ कश्चित् “विनापि चैन” इत्येव पाठः ॥
ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात् कथं समासप्राप्तिरत आह

सामर्थ्यं हीति । (कै)

कृतः सर्वो मृत्तिकया इत्यादौ समासापत्तेः । किं च क्रिया-
द्वारके सामर्थ्यं दधोदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारं भूतक्रियायाः

ध्वे द्वित्वानन्वयापत्तेश्च । न चानुशासनिकसन्निधानग्रहणेन यदुत्तरं
यः प्रत्ययोऽनुशिष्टः स तद् घटकार्थतदर्थैतदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति
ध्वेऽप्यन्वयो योग्यतादेर्नियामकत्वाच्च । अर्धपिप्पलीं राजपुरुषं पश्य
इत्यादौ न दोष इति वाच्यम् । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एकस्वरूपैक-
क्रियान्वयित्वसमनियतसमस्यमानपदार्थसमूहभानानुभवेन वृत्तेरावश्यक-
त्वाच्च । अत एवात्र विग्रहवाक्ये इव चादिप्रयोगो न इत्युक्तम् । “चार्थे
द्दन्द्” इति तु “अनेकमन्यपदार्थे” इति वत् शक्तिग्राहकमेव । एते
चार्थे इत्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्ये सति द्दन्द् इत्यर्थे इत्यपास्तम् ।
एकक्रियान्वयित्वे च शब्दशक्तेरभावाच्च । “अग्निधोमावि” त्यादौ समु-
दितस्य देवतात्वाच्च एव संगच्छते । न च चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावा-

द्दन्द् एवायम् । स च समाहारे । नेतरैतरयोगे । अनभिधानात् । पुंस्वन्तु
षोकात् । यदा त्वेकाधिका विंशतिरिति शाकपार्थिवादिः समासः क्रियते

सकप्रसङ्गः, अत एव एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति शाकपार्थिवादि-
त्यास्यमासः क्रियते, नैवं शक्यं ‘राजन्यबहुवचनदन्धेन्धकृष्णषु संख्ये’ति

पृथक् प्रयोगनिष्पत्तिः । किं चैवं सति सूत्रस्य चार्थपदविषयसुक्ता
पुनस्तदर्थप्रश्ने समुच्चयोल्लेखासंगतिरेव । गर्भार्थेन सौत्रेण तदप्रतीतेः ।
किं च “गामयं पुरुषं पशुम्” इत्यत्र सर्वत्र नैरपेक्षे समुच्चयोऽपि
कथं समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात् ॥ भाष्ये

लक्षश्च इत्युक्ते इति । (कै)

न्यपोधो दृश्यतामित्युपक्रमोक्तौ तु न लक्षश्च इति गम्यते इति
भावः ॥

ख्यातोपाक्तसंख्यान्वयाद्य चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाय च चस्य तदाचकलं
वाच्यम् । एवं च चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रेव षष्ठा प्रतिरितिवाच्यम् ।
तदात्मकत्वेन समूहप्रतीत्याभेदनिवन्धनषष्ठ्यप्राप्तेः । सच समूहः क्वचिद्
बाह्यवः क्वचिद् बौद्ध इत्यन्यत् । पुष्पदन्तादिपदेऽपि समूहः शक्योऽत
एव द्वित्यान्वयः पुष्पदन्तावित्यस्य प्रकृतिज्ञान्ताऽदन्ता वा । एकयोक्त्या
पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ इत्यमरे दन्देन पर्यायप्रदर्शनात् पुष्पवन्ता-
वित्यत्र द्विवचनोच्चारणात्केयोक्त्या इत्युक्तेश्च । समूहस्य शक्यतायाः
स्पष्टमेव साभात् । पुष्पवन्तपदं चन्द्रसूर्य्यसमूहे शक्तमित्याकारः शक्ति-
ग्रहोऽतो न तत् एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यानन्धम् । यत्तु भेदश्चार्थ
इति तन्न । तद्बोधाननुभवात् । चेन क्वापि तदर्थाप्रतीतेश्च । चार्थः साहित्यं

तदा समासान्तोदात्तत्वमपीष्यत इति पाञ्चमिकभाष्ये ब्रह्मब्रह्मसंख्ये
लजित्यत्र स्थितम् ॥

पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ न स्यात्, तस्माद् इन्द्र एवायं स च समाहारे नेत-
रेतरयोगे, अत्रभिधानात्, नपुंसकत्वन्तु किङ्कमश्लिष्यं षोकाश्रयत्वात्किङ्क-
स्येति न भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५६६
 (अ. २ । पां. २ । व्यां. २) (चार्थे इन्द्रः । २ । २ । २६ ।)

न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इति । (कै)

अत्रो दृश्यतामित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इत्यर्थः ॥ अन्वाचये
 षलोपश्च इत्युक्ते इति पाठः ॥

सापेक्षोऽयमिति (भा)

प्रधानीभूतक्रियेत्यर्थः ॥ तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

इतरस्य इत्यस्य तदा इत्यादिभिन्नकचतयाभिन्नक्रियान्वयितया
 तत्रैव सामर्थ्याभावे युक्त्यन्तरमाह

अनेकस्य पदस्येति । (कै)

परं भिन्नानामित्यन्यत् । शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तद्पाधिक्तभेद-
 वतोरेवोपाधिनिर्भेदप्रतिपादनान्नविरोधः । समूहश्च समूहबुद्धि-
 भिन्नाभिन्न इति निरूपितम् । सङ्घिताभ्यां क्तमित्यादेः समूहबुद्धि-
 विषयाभ्यां क्तमित्यादिक्रमेणार्थः । धवखदिरौ द्वित्वि इत्यादौ क्रियान्वय
 एव समूहस्य । क्रियोत्पत्तिस्तु समूहेऽसम्भवात् प्रत्येकमेव । एवं पित्रोः
 आङ्गं कुर्यादित्यादावपि । इदमेवाभिप्रेत्यतुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं साङ्घि-
 त्वमिति प्राञ्चः । यथा तुल्यधोरेककालमेकधर्मसम्बन्धानिर्मित्तत्त्वं तुल्यत्वं
 तद्विना तुल्यत्वासंभवात् । तथैककालमेकक्रियान्वयित्वनिमित्तं साङ्घित्वं
 समूह इत्यन्तरार्थः । समुच्चयान्वाचययोस्तु न समासः । ईश्वरं गुरं च भजनस्य
 इत्यादौ समुच्चये । एकस्यान्यसङ्घितस्यान्यवयवनिमित्तसाङ्घित्वेऽप्येकस्य
 केवलस्यैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयेन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य वृत्त्यभावात् । एक-
 धर्मावच्छिन्ने इत्युक्तेर्वस्तुतो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोषः । अनेकस्य

इदं समुच्चयेऽपि बोध्यम् ॥ एवं च समुच्चयेऽप्यनेकस्य चार्थं
वृत्तित्वाभावात् समासपरिहार इति प्रागुक्तमसंगतमेवेति बोध्यम् ।
एवं च समुच्चयेऽपि ॥

परस्परापेक्षारामिति । (कै)

एतेन व्यपेक्षा सामर्थ्यवादे इन्द्रेऽनुपपत्तिरित्यपास्तम् । पर-
स्परान्वयित्ववत् इतरान्वये परस्परापेक्षत्वस्यापि व्यपेक्षान्तात् ।
सा च प्रकृतेऽस्त्येवेति भावः ॥ एतद्विपर्ययस्य समुच्चयादौ दर्शित एव ।
“परस्परापेक्षाणाम्” इत्यनेन समुच्चयाद् वैलक्षण्यमुक्तम् । अत एव
भाष्ये “सूचस्य इत्युक्ते गम्यते एतन्नयोधस्य” इति समुच्चयस्याकारः
प्रदर्शितस्तेनल्लोकः परसाहित्यमपेक्षतेऽपर इतरसाहित्यमित्युक्तम् ।

केवलस्य क्रियान्वयोत्तरमपरस्यान्यसहितस्यावृत्त्या तदन्ययः । स च विशेष्य-
तया विशेषणतया वा । आद्ये - देवः पचति हसति चेत्यादौ । अन्यस्तूक्ते
समुच्चये । चैत्रो मैत्रश्च पचतौत्यादौ नित्यमेकवचनान्वाख्यातप्रयोग एव ।
चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात् । च सहितेनाप्यनुद्गृतावयवभेदसमूहस्यैव
प्रतीतेः । किं चात्र समासे एकपदोपस्थाप्य समूहस्यैवाकालमेवेतरान्वयस्य
पुष्पवन्तादौ क्लृप्तत्वेन समूहयत्स्यैव भङ्गापत्तिः । अत एव भिच्चा-
मट गांघानय इत्यन्वाचयेऽपि न समासः । अत्र चकारसमभिव्याहृते
आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते । आनुषङ्गिकत्वं चान्यनिष्पादकय-
त्ननिष्पाद्यत्वम् एवं च तद्वाप्यत्वं फलति । एवं चानुषङ्गिकं भिच्चाटनसहितं
गवानघनमिति बोधः । प्रायेणान्वाचयः यस्य क्रियान्वये भवति । यत्र तु
क्रियान्वय्यपि द्वयं हसन्ति च पचन्ति च इत्यादौ तत्र परस्परसाहित्याव-
गमाद्गानुषङ्गिकत्वप्रतीतिः । एवं समुच्चये च समभिव्याहृतस्य किञ्चिद-

अपि चानेन समुच्चये साहित्यविशेषणमित्युक्तम् । न्ययोधसहितः
 अच इति तदर्थः । अतोऽपि तत्र न समासः । चार्थप्राधान्ये एवैतत्
 समामप्रवृत्तेः । इतरेतरयोगस्य अचस्य न्ययोधस्य इत्युक्ते गम्यत
 एतत् । अचोऽपि न्ययोधसहायो न्ययोधोऽपि अचसहायः इति
 आकारः । अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेषता इति दर्शितम् ।
 एवं च समुच्चयाश्वयाश्वयस्यकारो द्योतकः । अन्तयोस्तु वाचकः । तत्र
 तदर्थस्य विशेषत्वादिति बोध्यम् । तस्मात् “गामश्चम्” इत्यादौ न
 समुच्चयः । विनिगमनाविरहेण सर्व्वेषां परस्परसाहित्यावगतेः ।
 अहरहः शब्देन तथैव प्रतीतेः । चार्थसाहित्यावगतिमद्भावेन समास
 प्राप्तिशंका । उत्तरं तु चशब्देन साहित्यं वाक्ये यत्र प्राधान्येन

प्रधान्यं प्रतीयते । त एव समकक्षयोरेकस्य समुच्चयत्वे दुःखं वृश्यते ।
 इतरेतरयोगेन मिलितस्यैकधर्मावच्छिन्नेतगन्वयः । धवखदिरी छिन्धि
 इत्यादौ तथैवानुभवात् । मेलनं च समूहरूपता । अत एव तद्विग्रहवाक्ये
 चदयप्रयोगः तेन ह्यन्योऽन्यस्मिन् अन्योऽन्यसाहित्यं गम्यते । तेन समूह-
 रूपता सिद्धिः । अत एव चैत्रस्य मैत्रस्य पचत इत्यादौ नित्यं द्विवचनान्य-
 न्ताख्यातप्रयोग एव । एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विगोधेऽपि समूहवृद्धिविषय-
 गतनामेकत्वैरविरोधात् । एकधर्मावच्छिन्नेत्युक्तेः । अनां ग्रामं गयति
 इत्यादौ न समासः । क्वचिदेककारप्रयोगेऽपि प्रकारान्तरश्रुततात्-
 पर्य्यवशात् परस्परसाहित्यावगतिर्भवत्येव । यथा सांक्राशकानां पाटलि-
 पुत्रकानां च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादौ । स्पष्टं चेत् “द्विवचन-
 त्रिभण्योपपद” इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । एवं क्वचिच्चकाराभावेऽपि तत्
 प्रतीतिर्यथा “अहरहर्नयमानो गामश्च इरुधं पशुम्” इत्यादौ अहरह-

१ (चार्थे इन्द्रः । २ । २ । २६ ।) (अ. २ । पा. २ । आ. २)

भासते वृत्तौ चाभावे च समासे तत्र समासशास्त्रप्रवृत्ति चक्षुताये वर्त्तमानानेकसुवन्तसत्त्वात् । “गामसम्” इत्यादौ तु अहरहः-
शब्देन साहित्यं गम्यते न तु चेनेति भाष्यार्थः । समुच्चयेऽपि शाब्द-
बोधे एकैव साहित्यं बुध्यते । एकोत्तरं च प्रयोगात् । इत्यनेक-
सुवन्तस्य प्रधानभूतचार्थे वृत्त्यभावात् समासाभाव इत्यथमर्थस्य
भगवता समुच्चयान्वयाचयस्वरूपनिरूपणेनैव तस्य प्रधानभूतचार्थं
वृत्त्या दर्शितम् । अत एव सन्नियोगशिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति
भाष्यतात्पर्यम् ॥ “इन्द्रस्त्वष्टा वरुणम्” इत्यादावपि परस्परसाहित्ये-
नैव श्लोकपालकत्वं बुध्यते इति बोध्यम् ॥

तचापीति । (कै)

परन्वनुभूतावयवभेदमिति भावः ॥ भाष्ये

पदसमभिव्याहारात् तत् प्रतीतिः । क्वचित्तु चदयसप्तोऽपि न तत्
प्रतीतिः । वाक्यान्तुपारमार्थत्वात् तयोः यथा “यदप्रये च प्रजापतये च”
इत्यादौ । मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येकं देवतात्वस्यैव प्रतीतिः । समाहारेऽनुङ्ग-
तावयवभेदः समूहो विशेषोऽत एव तत्रैकं वचनं सिद्धम् । इन्द्रश्च प्राणो-
त्यादिप्रकारणं तु नियमार्थं इति भाष्ये स्पष्टम् । पाणिपादं वाद्य इत्यादौ
वादनकर्मत्वन्तु वस्तुतस्तस्य पाणिपादाभिन्नत्वाद् बोध्यम् । यत्तु अत्र
समाहारो न भासते द्विवचनादित्यनुशासनेनासाधुत्वबोधनाच्चेति तन्न ।
सर्वत्र तद्बोधकानुशासनाभावात् । एकवचनविधायकाभावात् । समा-
हारइन्द्रगर्भेतेतरयोगे द्विवचनानापक्षे च इत्यणम् । स्यादेतद् - “अह-
रहर्नयमानो गामश्वं पशुम्” इत्यादौ “इन्द्रो वरुणस्त्वष्टादित्य एते
श्लोकपाशा” इत्यादौ च चार्थसंप्रत्ययात् इन्द्रः प्राप्नोति । चार्थे चशब्दस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । १०२
(अ. २ । पा. २ । व्या. २) (चार्थे इन्द्रः । २ । २ । २६ ।)

समाहारेति । (भा)

पृथग्वाक्यम् । अत्र सञ्चोऽपि न्ययोधसहाय इत्याद्यनुक्तव्यते ।
अनुद्धृतावयवभेदसाहित्यावगतिरिति विशेषोऽनुद्धृतावयवभेदमेव
साहित्यं समाहारशब्देनोच्यते ॥ तदाह

क्रियते इति । (भा)

इन्द्र इति शेषः ॥ सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरमाह

तत्रायमपीति ॥ (भा)

इन्द्रैकवद्भावः । (भा)

इति ग्रन्थेन पञ्चान्तरगौरवं प्रदर्शयत इत्याह

इन्द्रस्य च इत्युभयोरेव साधुतायाः प्रास्त्रेण बोधनात् । आद्ये “अह्वरहः”
इत्यनेन अन्ये “लोकपाला” इत्यनेनेतरैतरयोगप्रतीतेः । नमुयुगपद-
धिकरणवचने इन्द्र इति न्यासेन न दोषः । अधिकरणं वर्तिपादार्थो
तयोर्युगपत् पदद्वयेनाभिधाने इन्द्र इति तदर्थः । एवं च रामकृष्णावित्वादौ
रामपदेन रामकृष्णयोः कृष्णपदेन च तयोरभिधानाद् भवति इन्द्रः ।
गामन्त्रमित्यादौ तु गवाद्यो भिन्नैः शब्दैरेकैकरूपा एव एष्यक् प्रत्याख्यन्ते
इति न दोषः । विरूपायामित्येकशेषस्तु नात्र इन्द्रविधिसामर्थ्येन समा-
नार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरण्यातां विनापि समानार्थताया-
मेवैकशेषात् । यद्गो मृद्धावित्यत्र पुंस्त्वमपि न वृत्तेः प्रागपि यत्र
सामानाधिकरण्यं तथैव तत् प्रवृत्तेः सहभूतयोरेव युगपदर्थद्वयबोध-
सामर्थ्यामिति नान्यतरवैयर्थ्यं इन्द्रविषयं चैतद् अतः केवलरामपदाद्

युगपदिति ॥ (कै)

न च विषयेति । (कै)

नियमार्थमित्यर्थः ॥ वस्तुतो “द्वन्द्वैकवद्” इत्यस्य सर्वोद्देशो
विषयैकवदितिवचनं न कार्यमित्येवार्थं इति न दोषः ॥

न कश्चिद्दोष इति । (कै)

एकादीनां नित्यवज्जवचनान्तादिति भावः ॥ न केवसाप्रकृति-
रिति समयाद्वचनमित्यत एव अत आह

द्विवचनमिति । (कै)

उभयोः संख्यापरत्वे द्विवचनं संख्येयपरत्वे वज्जवचनप्राप्नोति
इत्येतेलेकवचनमिति भावः ॥

रामं कृष्णं च इति वाक्यघटकात् चेतोभयबोधः । वेदेतु क्वचिद् वाक्येऽपि
सा “द्यावा ह क्षामा” इत्यादौ । एकैकेनार्थद्वयाभिधानेऽपि “तित्यपु-
नर्वस्त्रोः” इति सूत्रस्य वज्जवचनस्य इत्यनेन “सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्
भवति” इति ज्ञापनात् । पक्षे धवखदिरमित्यादौ सिद्धिरिति चेन्न ।
“स्येयं पुगपदधिकरणवचनता दुःखा दुःखपपादा च” इत्यादिना भाष्ये
एव तस्या दूषितत्वात् । तत्र दुःखत्वं प्रतीतावनुपारोहत्वात् । तथाहि
सृष्ट्यवहारात् हि शब्दार्थनिर्णयः । न च स्रज्जशब्दस्य न्ययोधाभिधायित्वं
लोकं वृश्यते । न च स्रज्जशब्दस्य लक्षणा न्ययोधशब्देनैव तन्नाभात् ।
द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादित्ततः समु-
दायात् प्रतीतेः । “दुःखपपादा” इत्यस्य “दुष्टं निःसारम् उपपादनं

षष्ठीसमास इति । (कै)

सहस्राणां शतमिति विग्रहः । “संख्याया अन्वीयस” इति शतस्य पूर्वनिपातः । “तदस्मिन् अधिकम्” इति सूत्रे ध्वनितमेतत् ॥ भाष्ये

अस्तु तर्हि द्वन्द्व (भा)

इत्यस्य सोऽपौत्यर्थः ॥ “पूर्वभिद्धं त्विति” वार्त्तिकोक्तेस्तद्भावकल्पने मानाभावात् ॥

तिथ्यपुनर्वस्वोरिति । (कै)

एकविंशत्यादावितरेतरयोगस्तु न । अनभिधानादिति बोध्यम् ॥
द्वन्द्वतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदस्त्वित्यत एवेति केचित् । परे तु तत्पुरुषत्वे
स्वरो न सिध्यति इत्याशङ्क्य

यस्याः सा निष्प्रमाणा” इत्यर्थः । न च “द्यावा ह क्षामा” इत्यादौ आसे दर्शनात् समासेऽपि सेति वाच्यम् । तस्य ह्रान्दसत्वेन तत्र “सुपां सुप” इत्येव सिद्धिः । न च समासात् द्विवचनबहुवचनोत्पत्त्यर्थं तदावश्यकता पूर्वमुपपादितत्वात् । समुच्चयान्वाचययोः समासाभावार्थमपि न सा । उक्तरीत्याऽसामर्थ्येनैव तत्र समासवारणात् । आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्गश्चेति आङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ “तद्राजस्य बङ्गश्च तन्नैवास्त्रियाम्” इति लुक् तु तद्राजप्रत्ययार्थसमूहगतबङ्गत्वविवक्षायां तद्राजप्रत्ययस्य लुग् इत्यर्थात् तं विनापि सिध्यतीति चेत् सत्यम् । चेन कृतस्यार्थस्याभावात् समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात् । यत्र विग्रहे चेन बोध्यं साहित्यं

अस्तु तर्हि द्वन्द्व इति (भा)

वाक्योक्तेः । खरभेदो नेष्टः । उपक्रमे “कोऽयं समास द्वन्द्व” इति
सिद्धान्त्युत्तरत्र द्वन्द्व एवेत्येवार्थः ॥

सिद्धन्विति । (भा)

सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरित्याहुः ॥

तत्रैव द्वन्द्वो न चात्र तथा अक्षरहरादिपदसमभिव्यवहारेण तस्य तत्र
बोधेऽपि चकाराबोधत्वात् उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकाराप्रयोग इति दिक् ।

“उपदशं दन्तोष्टम्” दशसमीपोदन्तोष्ट समाहार इति बोधः ।
समाहारे दशसमीपत्वं च खट्वन्तिदशत्वसंख्या समीपसंख्यावदवयवकत्वेन ।
अत्र बहुव्रीहेर्गानुप्रयोगस्तस्य नित्यबहुवचानन्तत्वेन दन्तोष्टमित्यनेन अन्व-
यायोग्यत्वात् ॥

उपसर्जनपूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

विपर्ययप्रयोग इति । (कै)

पदयोर्विपर्ययेण प्रयोग इत्यर्थः ॥ सूत्रप्रत्याख्याने उत्तर-
पन्थानुत्थानमाशङ्क्याह

इदानीमिति ॥ (कै)

न भिद्यते इति । (कै)

वाक्यापेक्षयाप्रधानलरूपभेदवाच्य भवतीत्यर्थः ॥ तदाह

राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेकोऽत्र भेदसूक्तसम्बन्धः । एवं च राजनिरूपितभेद-
निबन्धवान् भवतीत्यर्थः । विशेषणलिङ्ग एव सम्बन्ध इति भावः ॥
परे तु षष्ठी सुबन्धेन समस्यते इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुबन्धेन
समाससक्तिरूपितसम्बन्धार्थकषष्ठ्येव गृह्यते इति तदेव षष्ठ्यन्तं

“उपसर्जनं पूर्वम्” ॥ ‘अनिघमो हि स्यादिति’ । यद्यपि विपरीत-
प्रयोगो लोके न दुष्टः परपुरुषापराधात् वाक्यवत्सम्भाष्येतेत्यर्थः इह ग्राह्यः

(उपसर्जनपूर्वम् । १ । २ । ३० ।) (अ. २ । पा. २ । अ. २)
 प्रथमानिर्दिष्टं न प्रधानमिति । एवं चार्थात् “पूरणशुभेति”
 सूत्रस्यसमानाधिकरणेनेत्यपि प्रत्याख्यातप्राथमेव समानाधिकरणेन
 षष्ठीसमासप्राप्तत्वे “षष्ठी” (१ । २ । ८) सूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणाद्

अर्थाभिदाद् (भा)

इति भाष्यस्यायमर्थः । अर्थस्य पुरुषस्य राज्ञाभिदाभावात् राज-
 निरूपितभेदनिबन्धनसम्बन्धवत्त्वाभावात् किन्तु धनादिनिरूपित-
 सम्बन्धत्वादिति सम्बन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः ॥ यन्तु “अर्था-
 भेदाद्” इति अप्रधानपदोपसर्जनपदघोरिति शेष इत्याहुस्तत्र ।
 “प्रथमानिर्दिष्टम्” (१ । २ । ४३) इति सूत्रस्यभाष्यविरोधात् ।
 वाङ्मयसम्बन्धिनिरूपिताप्राधान्यस्यापि सत्त्वाच्च । पूर्वकार्यासिद्ध्या
 तयोः पर्यायताया अग्रक्यस्वीकारत्वाच्च ॥

पुरुषस्य पुत्रो राजपुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशब्दे द्वयोरपि प्रथमा-
 निर्दिष्टत्वेप्युपसर्जनसंज्ञा ऽन्वर्थात्त्वाद्प्रधानस्यैव भवति, पुरुषस्यात्र राजा-
 पेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनिबन्धः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५०६”
 (अ. २ । पा. २ । आं. २) (अल्पाच् तरम् । २ । २ । ३४ ।)

अल्पाच् तरम् । २ । २ । ३४ ॥

तरपः अवणाविचारानुपपत्तिमाशङ्क्याह
 किमिति ॥ (कै)

तन्नेतरनिर्देशे अचन्ययोधावित्यादिसिद्ध्यर्थं यत् किं चिदपेक्ष-
 यास्यात्त्वमतिशयस्वरूपात्तापेक्षया । अतन्नेलन्त्यत्वमेवोपात्तापेक्षयेति
 बोध्यम् । अत एव अङ्गदुन्दुभिर्वीणानामित्यस्य सिद्धिस्तापक्षे
 तन्नात् “दयोः” इत्यस्याविवक्षावद् अतिशयस्याप्यविवक्षीयित्या-
 वित्याहुः ॥ भाष्ये

अल्पाच्तरम् ॥ अत एव निपातनात्सार्थं तरप् कुत्वाभावश्च ।
 इन्दे अल्पाच् पूर्वं स्यात् । धवखदिरौ । कथं तर्हि प्रासादे धनपतिराम-
 केशवानामिति । धनपतेश्च रामकेशवयोश्चेति विग्रहः । पूर्वाभ्यामल्पा-

“अल्पाच्तरम्” ॥ अत एव निपातनात्सार्थं तरप् कुत्वाभावश्च,
 यदि तु प्रकर्षे तरप् चेत्तदा धवखदिरमलाशा इत्यादौ बहुषु सन्निहितेषु
 द्विवचनोपपत्त्याभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात्, इयोरेव तु स्यात् अच-
 न्ययोधाविति । ‘अङ्गदुन्दुभिर्वीणा इति’ तुर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न
 भवति, तूर्थाङ्गोपजोविनामेव तत्र गृह्यात्, नियतइत्यविवक्षायां
 नातिपरत्वाभावा-‘ज्जातिरप्राणिनामि’त्येतदपि न भवति, अङ्गदुन्दुभिर्वीणाभ्यां

दुन्दुभिश्चत्वेति । (भा)

न चैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि इन्देऽपीत्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिश्चत्वेव
पूर्वनिपातः प्राप्नोतीत्यपिरसङ्गत इति वाच्यम् । पूर्वइन्दे ततो-
वौष्णाशब्देन इन्दे तद्वदेतस्य पूर्वनिपातप्राप्त्या तदुक्तेः । तद्धन-
यन्माह

कदाचिदिति ॥ (कै)

“अघातन्त्रम्” इति भाष्याशयमाह

अतन्त्रे इति ॥ (कै)

अल्पाच्त्वेति । (कै)

परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

चतरं विप्रतिषेधेन ॥ वागघ्नौ वागिन्द्रौ । एवमग्रेऽपि । कथं तर्हि
अघ्नोतिबोधोधाचरखप्रचारयैरिति । अघ्नोत्या च बोधादिभिश्चेति विग्रहे
भविष्यति । यदा । अनित्यमिदं प्रकरयम् । लक्ष्यहेत्वोः क्रियायाः,

दुन्दुभेर्इन्दे दुन्दुभिश्चत्वेवौष्णा इत्यपि भवति, एवं मृदङ्गश्च शङ्खपणवौ च
मृदङ्गशङ्खपणवाः, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपतिरामकेशवा-
नामित्यादि भवति, तथा होता च पोता च नेष्टा घोडाता चेति बहूनां
युगपद् इन्दे तृतीयस्थोत्तरपदमगन्तरमिति तस्यैवानङ् भवति नेतरयोः
होतृपोतृनेष्टोडातारः, इयोर्इयोर्इन्दे अयायामप्यानङ् भवति होतापोता-
नेष्टोडातार इति, एवमन्यत्रापि इन्दे क्रियायामानुपूर्वविशेषाद्भूविशेषो

मृदङ्गशङ्खतूणवा इति । (भा)

पक्षद्वयेऽपि भाष्योक्तरीत्यैव साध्यम् । अतन्मपचेत्तारोपितत्वा-
दस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ मृदङ्गशङ्खतूणवा इत्यतिशये तरप्
परापरो दृष्टार्थः । “स्वरिताद्” इति सूत्रे ‘उदात्तानाम्’ इति
वङ्गवचननिर्देशवत् ॥ तन्न्वेतरनिर्देशे वङ्गषु निधमाय भाष्ये अक्षम्

अल्पाजिति वक्ष्यामीति । (भा)

यतः स्तुतश्चित् सर्वस्यायल्पात्त्वात् सामर्थ्यादतिशयप्रतीतिरेवं
च द्वयोरित्यंशाभावात् शङ्खदुन्दुभीत्यादिषिद्धिः । एवं च द्वयोरित्यं-
शत्यागपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम् । मृदङ्गेत्यादौ
चयाणां समासे तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति पाठः ॥

नियतद्रव्येति । (कै)

जातिप्राधान्ये हि तदाश्रयणं व्यक्तीनां विनिगमनविरहेण
नान्तरैयकत्वाद्बोध इति भावः ॥ तदाह

समुद्राभ्राद् इत्यादिनिर्देशात् । तेन ससौख्यबौदार्यविशेषशालिनीम् ।
लोचनाधरकृतादृष्टतरागेत्यादि सिद्धम् । ऋतुनक्षत्राणां समानाद्यग-
यामानुपूर्व्येण निपातो वक्तव्यः ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ताः । कृत्तिकागो-

वेदितव्यः । पूर्वाभ्यामल्पात्तरमित्येतत्पूर्वानुसारेण गम्यमानत्वाद्भूतौ न
पठितं, इन्द्रे घौ’ त्वस्यावकाशः पटुगुप्तौ, ‘अल्पात्तरमि’त्यस्यावकाशः
अल्पयोधौ, वागधौ इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पात्तरमित्येतद्भवति । अजाद्य-
दन्तमित्यस्यावकाश उद्धरम्, अल्पात्तरमित्यस्य स एव, वागिन्द्रा-
वित्यत्रोभयप्राप्तावल्पात्तरमित्येतद्भवति । ‘ऋतुनक्षत्राणामिति’ । ऋतु-

लक्षणेति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्नघिलजात्यवच्छिन्ने क्वचित् प्रवृत्त्याचरि-
तार्थत्वात् । एकस्य युगपदबन्धबन्धमङ्गावासम्भवाच्च । अन्तस्थावधि-
त्वेऽपि एवास्य व्यवधानाच्च पुनस्तत्रैवाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

व्यक्तिपक्ष इति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्न तत् तद् व्यक्तिविषयलक्षणभेदेन तेषाम-
चारितार्थात् पुनः पुनः प्रवृत्तिरस्यैवेति भावः । वस्तुतो वाचनिक-
भेदेदम् । जातिपक्षेऽप्यवृत्तिं विक्रैव तज्जात्याअथसर्वविषयकत्वसम्भ-
वात् ॥ “उद्गयनस्थौ” इत्यस्थानुपयोगादाह

द्विष्टौ । समाक्षराणां किम् । यीश्ववसन्तौ । लघ्वक्षरं पूर्वम् ॥ कुश-
काश्रम् । अर्धर्हितश्च । मातापितरौ । वासुदेवाङ्गनाभ्यां वृद्धिति निर्द्वेषे-
नेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थं भाष्यम् । वर्णानामानुपूर्व्येण ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय-

नामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम् । मातापितराविति ।
आचार्यः श्रेष्ठो गृह्यां, मातेत्येक इति स्मृतिः । पितुर्द्विगुणं माता
गौरवेणातिरिच्यत इति च । ‘अर्धामेधे इति’ । सत्यां अर्धायामर्धक्रिया-
कारिणी मेधेत्यर्धर्हितत्वं अर्धायाः । ‘दीक्षातपसी इति’ । दीक्षार्थं तप
इत्यर्धर्हितत्वं दीक्षायाः, लघ्वक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादर्धर्हित-
मित्येतदेव भवति । समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति’ । तेन अतु-
नक्षत्राणामित्यत्रैव वर्णयद्द्वयं न कृतमिति भावः । वर्णानामुत्पत्तिकृत-

महाभाष्यप्रदीपोद्घातः ।

५८३

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(अल्पाच् तरम् । २ । २ । ३४ ।)

लौकिकेति ॥ (कै)

प्रदर्शनेति । (कै)

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्” (ऋ-म१०. सू ८०. अ १२.)

इत्यादिवेदेदर्शनात् ॥ अल्पीयस इत्युचितमत आह

अर्थस्येति ॥ (कै)

एतच्चेति । (कै)

अत एव तत्पुरुषेऽप्येकादश इत्येव । बह्वीशौ द्विषा इत्यादि-
सिद्धिष इत्याहुः ॥

विट्शूद्राः । भ्रातुश्च ज्यायसः ॥ युधिष्ठिरार्जुनौ । संख्याया अल्पी-
यस्याः ॥ एतच्च इन्द्राद्विषयकम् । द्विषाः । द्वाविंशतिः । श्लोकथो-
रिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

मानुष्यं अयत एव मुखतो ब्राह्मणमष्टजद्राज्यां राजन्यमूतभ्यां वैश्यं
पद्भ्यां शूद्रमिति । ‘संख्याया अल्पीयस्या इति’ । इन्द्रे चादन्द्रे चेत्याहुः ।
अल्पीयस इति पाठे अल्पीयसोर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थः । ‘नवतिष्ठत-
मिति’ । इन्द्रः श्लोकथोरिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

यदा विश्वस्यति । (कै)

देव इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसम्भवः । विश्वं देवो यस्येति विपश्चः ।

“न संज्ञायाम्” (५ । ४ । १५५) इति कप् निषेधः ॥

सप्तमीविशेषणे वज्रप्रोहौ ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च वज्रप्रोहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठकालः । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निश्चांते काल इति विशेषणं तदेदं बोध्यम् । अन्यदा तु सप्तमीग्रहणं विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । सर्वनामसंख्यबोधपसंस्थानम् । सर्वश्वेतः । दिशुक्ताः । कथं तर्हि तः परो यस्मात्स तपर इति, कथं च जहत्स्वार्थेति । इह हि जहत् स्वं पदं यं स जहत्स्वः सोऽर्थो यत्रेति वज्रप्रोहिर्गर्भो वज्रप्रोहिः । तथा च स्वपरशब्दयोः सर्वनामत्वात्पूर्वनिपातः स्यात् । सत्यम् । सूत्रभाष्यादिप्रयोगाद्भाजदन्तत्वं बोध्यम् । मिथोनयोः समासे तु संख्यापूर्वशब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ एतदर्थमेव हि संख्यासर्वनासोरिति नोक्तम् । ह्यन्यः । अन्यः । वा प्रियस्य पूर्वत्वम् । गुडप्रियः प्रियगुडः । गङ्गादेः परा सप्तमीष्टा ॥ गङ्गुकण्ठः । क्वचिन्न । वहेगङ्गुः । आकृतिगणायम् ॥

“सप्तमीविशेषणे वज्रप्रोहौ” ॥ ‘कण्ठकाल इति’ । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निश्चांते काल इति विशेषणं प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणेन प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वादेव सिद्धम् । ‘सम्प्रधारणाशामिति’ । इदमस्य इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा ‘परत्वादिति’ । शब्दपरविप्रतिषेधादित्यर्थं, एवमर्थमेव च संख्यासर्वनासोरिति नोक्तम् । ‘गङ्गादिभ्य इति’ । गङ्गादयः प्रयोगतो बहुव्याः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषः ।

५८५

(अ. २ । पा. २ । आ. २)

(निष्ठा । २ । २ । ३६ ।)

द्विशुक्ल इति । (कै)

द्वौ शुक्लगुणकौ यस्य इत्यर्थः । अत्र हि द्वयोर्गुणवाचिवाद्-
निधमो विशेषणत्वस्य । पुत्रभार्या शब्दावपि गुणचनाविति भाष्या-
शयः । अन्यपुंस्त्वधर्मभोग्यस्त्रीत्वथोर्गुणत्वादित्यन्वे ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

यदयमिति । (भा)

भाष्ये षड्व्रीहौ आष्कादनभिन्नजात्यादिभ्यः परमुत्तरपदं
ज्ञान्तमनोदात्तं कृतादौन् वर्जयित्वा इति सूचार्यः ॥

निष्ठा ॥ निष्ठान्तं षड्व्रीहौ पूर्वं स्यात् । कृतकृत्यः । जातिकाल-
सखादिभ्यः परा निष्ठा बोध्या ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाष्कादनादिति
चापकात् । सारङ्गो जग्धोऽनया सारङ्गजग्धौ । क्लादन्याख्यायामित्यनु-
वर्तमाने अस्त्राङ्गपूर्वपदादिति छीष् । मासजाता । सुखजाता । कथं तर्हि
कृतकटः । प्रीतोदकः । गङ्गादेरिति वत्प्राप्तमाधमाचे तात्पर्यमिति कृत्ति-
कारः । कथं चारस्मितमिति । नपुंसके भावे क्व इत्यस्य न पूर्वनिपातः ।
निष्ठाशब्दोपादानेन बिहितस्यैवेह यद्वाद्यादित्याहुः ॥

“निष्ठा” ॥ ‘अवमुक्तोपान्तक इति’ उरःप्रभृतिवत्त्वम् । ‘ननु
चेत्यादि’ । यथा चित्रगुरिति’ । गुणद्रव्यशब्दयोश्चनिपाते गुणशब्दस्य
विशेषणत्वं क्रियाद्रव्यशब्दधोरपि क्रियाया एव विशेषणत्वं, ततश्च पूर्वेष्वेव
विद्ममिति भावः । ‘विवक्षानिबन्धनत्वादिति’ । यदा कृतं क्विद्विदनेनेति
निश्चयि कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते । ‘कटे

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कडारशब्दस्येति । (कै)

बहुवचनसामर्थ्यादजहल्लक्षणाच्छचिण इतिवदाश्रयणीया इत्यर्थः ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च समाप्तः ॥

कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति' । एवं विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वा-
शङ्कैव नास्तीति भावः । क्वचित् वाशब्दो न पठ्यते तत्र विवक्षानिवन्धन-
त्वादित्युक्ते तामेव विवक्षां दर्शयतीति व्याख्येयम् । 'जातिकालसुखादिभ्यः
परवचनमिति' । आपकात्सिद्धं, जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनादित्याह,
तज्ज्ञापयति जात्यादिभ्यः परा निष्ठा निपततीति । 'प्राङ्ङगघीति' ।
प्राङ्ङं जगघमनयेति बहुव्रीहिः । 'क्तादल्पाख्यायाम्' 'अस्त्राङ्गपूर्वपदादे' ति
डोष् । अत्राजः । निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहणं तेन
सुस्थितं चारहसितमित्यादौ नपुंसके भावे क्त इत्यस्य परनिपात इति ॥

कडाराः कर्मधारये ॥ कडारादयः शब्दाः कर्मधारये पूर्वं प्रयोक्तव्याः ।
कडारो जैमिनि । जैमिनिकडारः । कडार, गडुक्, काय, खड्ग, कुण्ड,
खोड, खणति, गौर, लक्ष, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गलतनु, जठर, बधिर, मठर,
कुञ्ज, बर्र, कर्मधारये किम् । कडारपुरुषको ग्रामः ॥

"कडाराः कर्मधारये" ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यधीं ऽवगम्यत इत्याह ।
कडारादय इति ॥

महाभास्यप्रदीपोद्घोतः ।

षास्त्रिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तौर्यदर्शिना ।
सर्वेषां व्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्याकुत्तान इव शोण्ड्यात् ॥

अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥

स्ववाचेति । (कै)

प्रयोजककर्त्तव्यर्थः । करणभृतयेत्यर्थो वा स्वशब्देतरे भवाच्च-
स्वरूपार्थयोः प्रसिद्धत्वेऽपि तस्यानेकार्थत्वात् सिद्धान्तभिमत्तमर्थं
तन्मुखेन वाचयित्वा सूत्रप्रत्याख्यातुं प्रश्न इति भावः ॥

अर्थचतुष्टयासम्भवोदिति । (कै)

तद्विषयत्वासम्भवोदित्यर्थः ॥ भाष्ये

अनभिहिते । अधिकारोयम् । तिङ्कृतद्वितसमामंशिति बह्व-
चम् ॥ तेन तिङ्शब्दे कर्मणि द्वितीया न तिङ्, मेव्यते इतिः ।

“अनभिहिते” ॥ अनभिहितशब्दोयमनेकार्थः, तथाहि । अभिपूर्वस्य
दधातेर्हिगोतेश्चैतद्रूपं सम्भवति, अभिपूर्वश्च दधातिर्बन्धनेऽपि दृष्टः, अन्धा-
भिधानीमादत्त इति, उच्चारणेऽपि, अनभिहितः प्रलोक इति, प्रतिपादनेऽपि

विहितस्याभावादभिहिते इति । (भा)

लौकिके प्रयोगसाधवानादरेण भवत्येव तथाप्रयोगः ॥ विहितस्य तु नेत्याग्रयेन तदुक्तं

न सम्भवतीति । (कै)

ताभ्यामितिशेषः ॥ कस्यापि तद्धितस्यान्याद्येनोत्पत्त्यसम्भवाद् व्यर्थं विशेषणं तथाह

उत्सर्ग इति ॥ (कै)

विरोधकाभावादिति । (कै)

परदेशरोधकाभावादित्यर्थः ॥

अण इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् इञ् इति बोधे सप्तपर्णशब्दे समासे द्विभावात् कथं वीष्णावगतिस्तथाह

समासेन त्विति ॥ (कै)

मनु सर्वथोक्तार्थानामप्रथोम इति न्याये सति सूचारम्भानुपपादनात् किं पत्तावदिति यन्धेनात आह

ज्ञत्, ज्ञतः कटः । तद्धितं, श्रुतेन क्रीतः श्रुत्यः श्रुतिकः । श्रुता-
चठन्धतावधत्ते । समासः, प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः । परिग-

अभिहितोऽर्थ इति । हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वर्त्तते, इह तु वक्ष्यमा-
याणां कर्मादीनां बन्धनाद्यर्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनोऽभिहितशब्द-
इत्याह । 'अनभिहिते निर्दिष्टेऽमुक्त इति' । वचिरच प्रतिपादनवचनः ।

आरम्भवादीति । (कै)

तथा च तद्व्याये फलाभावेन तद्व्यायसत्त्वे न मानमित्यभि-
मानः ॥ भाष्ये

न चावास्ति नेति । (भा)

वर्त्तिपदार्थानामन्यपदार्थेन संस्पृष्टत्वात् पृथक्त्वाभावेन वहिर्भू-
तास्त्रिसामानाधिकरण्याभाव इति भावः ॥ यत्तु कैयटेनास्वर्थस्य
तत्रैवान्यपदार्थे एवान्तर्भूतत्वादित्युक्तं तदनुपयुक्तवज्रघ्नीहावस्यर्था-
नन्तर्भावस्य “मतुप्” सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । तच्च हि तद्विधितार्था-
दावपेक्षया पञ्चगुरित्यादौ वज्रघ्नीहेरन्तत्वमुक्तं विशिष्टस्य
षष्ठ्यर्थस्य तद्विधितार्थत्वादस्यर्थोऽत्रश्यापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्यर्थमात्रापे-
क्षस्य वज्रघ्नीहिरिति कैयटः ॥

स्वार्थस्य संस्पृष्टत्वादिति । (कै)

अन्यपदार्थेनेति शेषः । स्वार्थे वर्त्तिपदार्थः । अत्रोपसंक्रान्तत्वं
हेतुः । तच्च नियमेन विशेषणत्वम् । भाष्ये

द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम् (भा)

इत्यस्य “तस्यापत्यम्” इति सूत्रस्य द्वितीयपदवाच्यमर्थ-
मित्यर्थ इत्याशयेनाह

यत् किम् । कटं करोति भीष्ममुदारम् । इह विशेष्यात्कटादुत्पन्नत्वा
द्वितीयया गतार्थत्वाद्द्विशेषणात् द्वितीया न स्यात् । परिगणनसाम-

‘उक्त्वाथानामप्रयोग इति’ । यथा सामान्येनानभिहित इत्येतावत्युच्यमाने
कटं करोति भीष्ममुदारं दर्शनीयमित्यत्र कटशब्दाद्द्विशेष्यवाचिन उक्त-

समर्थानामिति ॥ (कै)

न चाचेति । (कै)

सप्तपर्णशब्दस्तु तादृशे वृत्तविशेषे रूढ इति भावः ॥

पङ्क्त्यौ पङ्क्त्याविति । (भा)

अष्टापदं शादि फलमित्यमरः ॥

पूर्वाचार्य्येति । (कै)

स्वमते तु विकरणा द्योतका इत्यभिमानः । वस्तुतो बङ्गक-
चोरपि द्योतकविषयेऽप्ययं न्यायः । द्योतकविषयेऽपि एकेन द्योतिते
उक्तार्थानामिति न्यायेनापरद्योतकाभाव इति बोध्यम् ॥ भाष्य-
कारस्तु “येन नाप्राप्ते योविधिरारभ्यते सतस्यापवाद” इति लक्षणानु-
सारेण तत्रकौण्डिल्यन्यायमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधनमिति
तद्भावः । तन्मतेऽप्ययं न्याय आवश्यकः । यद्योक्तं “समासेना-
भिहितः सुजर्थ” इति द्विदशा इत्यादौ सुजेति ॥

इदानीमिति । (कै)

दृष्टानामन्यथासिद्धिपरिहाराय जात इत्यर्थः ॥

अन्यस्य त्विति । (कै)

शास्त्रविहितस्येत्यर्थः । लौकिके प्रयोगस्वाभावानाद्रादिति भावः ।

शान्तु भवति । स्यादेतत् । कटोपि कर्म भौष्मादयोपीति पक्षे
सर्वेभ्यो द्वितीया उचितैव । अरुणैकहायनीन्यायेन हि पार्थिवः

द्यमानया द्वितीययाऽनवयवेन कटगतस्य कर्मत्वस्याभिहितत्वाद्भौष्मादिभ्यो
द्वितीया न स्यादिति मन्यमानः पृच्छति । ‘केनानभिहित इति’ ।

एवमेव व्यतिष्ठनीत इत्यत्रापि समावेशः । ततो हि पूर्वमात्मने-
पदं ततः स्पष्टं तत्प्रतीतये व्यतिप्रयोगोऽपि ॥

अपूपौ (कै)

इत्यत्र द्विवचनं तु विरुद्धविभक्त्यपेक्षया विभक्तेः अन्योपसिद्ध-
त्वात्कृतं विहितो न स्यात् । न भवितुमर्हतीत्यर्थः । “अर्हं कृत्यत्तस्य”
इति चादर्हं खिड् ॥

एकत्वादीनामिति । (कै)

संख्यावाक्यविभक्तिविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीनां विभो-
क्त्यलमवश्वेत्यर्थः ॥ आदिना द्वित्वादि । तदाह

कर्मणीति ॥ (कै)

एकस्य यदिति । (कै)

एकत्वस्याश्रयो यत् कर्म इत्यर्थः । द्वेकयोरिति षष्ठीति
भावः । इदं चिन्त्यम् । बह्वजित्यत्र सप्तमीदर्शनेन द्वेकयोरि-
त्यस्यापि सप्तमीत्वौचित्यात् । तस्मात्प्रातिपदिकार्थस्यैकत्वे षति
तद्गतकर्मत्वशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यर्थ उच्यते । अयं च चतुष्कं
संख्यानं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे । चिकपक्षे तु कर्मणि द्वितीया
भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य ततः कर्मण एकत्वे तदेकवचनमित्यर्थः

परस्परवच्छेदः । अत एव हि सङ्गन्वावित्यादौ कारकपूर्वत्वप्रयु-
क्तौ यत् सिध्यति । परस्परगोत्र्यत्र समानाधिकरणग्रहणाज्जापकात् ।
इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह । ‘तिष्ठन्तद्धितसमासेरिति’ । बह्वु-
प्रयुक्तेषु केषां चिदर्शनेन केषां चिन्वार्थान्वयप्रतिपादनं परिसंख्यानं,

(अत्रभिहिते । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । षा. १)

संख्याबोधकस्य । इदमेवाभिप्रेत्याद्ये एतन्मते कर्मण एकत्वे इत्या-
दिकमेणार्थं दर्शयिष्यति भगवानित्याहुः ॥

नार्थ इति । (कै)

प्रधानार्थस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थानुक्तावपि तेन न्यायेनाति-
प्रसङ्गविरहात् तन्मात्रबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भावः ॥

तदभिधानायेति । (कै)

उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानार्थविषय इति भावः ॥

तेषामेवेति । (कै)

तथा च संख्याया विभक्त्यर्थत्वमसम्भावितमिति भावः ॥

सप्तमीनिर्देश इति । (कै)

ननु द्वितीयायाः सूत्रे श्रुतत्वात्तदपेक्षयैव सप्तमी उचिता न
त्वेकत्वापेक्षया किं च संख्यायाः प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादे-
कत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवार्थं उचित इति चेन्न । कारकस्य प्राति-
पदिकार्थत्वेन तत्र विधानानुपयोगाच्छुद्धिनियमार्थत्वापेक्षया एक-
त्वविशेषणतया विधित्वद्वारा अर्थनियमस्यापि सिद्धिरिति
विधित्वाय तथैवान्वय उचित इत्याश्रयात् । तत्र पक्षे यथा
प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा तिङ्गणभिहितेऽपि

अभेदान्वयस्यले विशेष्यविभक्तिर्विशेषणादपि भवतीति पक्षेऽप्येवम् ।
सकृत्त्वविति तु कारकेशाभेदान्वयतो विशेषणस्यापि कारकत्वानपा-

प्रत्युदाहरणेषु सर्वत्रद्वितीया न भवति । 'कटं करोतिभीष्मित्यादि' । कटः
कृतो भीष्म उदारो दर्शनीय इति, करोतेत्यश्रयमानः क्लृप्त्यर्थो ऽनवयवेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५६३

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अत्रभिहिते । २ । १ । १ ।)

स्युरित्येतदर्थं स आवश्यकः ॥ एकत्वादथ इत्यस्य ते एवेत्यर्थः ।
एवं च संख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थं इति पक्षे सूत्रमाव-
श्यकमित्युक्तं भवति । तदितरपक्षेषु च न कर्त्तव्यमिति । पञ्चक-
पक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति “वज्रध्विति” सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ।
पञ्चकपक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयस्य दृष्टत्वा-
दन्याभिहितेऽपि स्यादतः स आवश्यकः । वस्तुतस्तु एकत्वादथो
विभक्त्यर्था इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्त्यद्योत्यत्वेन बोधिता
इत्यर्थः । एवं कर्मादयो विभक्त्यर्था इत्यस्यापि । यद्यपि द्योतक-
विषये कश्चिद् दिव्यं सुबद्धमिति न्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि
प्रकृते सञ्चानुषारादुक्तार्थानामित्येवाश्रीयते । परं तु अयं न्यायः
सूत्रोक्तप्रधानविषय इति भावः । उक्तार्थानामिति न्यायस्य
द्योतकविषयेऽपि सञ्चारो दृश्यतेऽधिपरौ इति सूत्रे भाष्ये ।
अपूर्वौ द्वावित्यादौ व्यभिचारस्य तत्रैवोक्तः ॥ ५. तु प्राधान्यादेकत्वा-
दौनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीनामत आह

कर्माद्याश्रितानामिति ॥ (कै)

माभूवद्वितीति । (कै)

वाक्यसमाप्ताविति शब्दः ॥ भाष्ये

यात्समाधेयम् । तस्मान्नार्थः परिगणनेन । किञ्चानभिहिताधिकारे-
णापि नार्थः । नहि कटः कृत इत्यादावतिव्याप्तिः । क्लृप्त्येनैव

सर्वकर्माभिधत्ते तदद् द्वितीयापीति यो मन्दधीर्मन्यते तं प्रतीदं परि-
गणनं, स्रष्टृशब्द प्रति न वक्तव्यमेव । तथाहि । प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना

तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । (भा)

सामर्थ्यमचोक्तार्थानामप्रयोगरूपम् ॥ स्वपक्षेनाद्यं दोष

इत्याह

एकत्वादीनां त्विति ॥ (कै)

द्वितीयादिषु वैषम्यं दर्शयति ।

द्वितीयादयस्त्विति ॥ (कै)

अनभिहितैकत्वाद्यभिधानायेति । (कै)

“प्रातिपदिकार्थ” सूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदि-
कार्थविशेषणलाभभवेनैकत्वादिति विशेषणत्वमिति भावः ॥

कर्तुरेकत्वमिति । (कै)

येऽपि क्रियायामेव तिङ्वाच्यकारकगतसंख्यामारोप्य तत्रैव
तिङ्कर्तृसंख्यान्वय इति वदन्ति । तेषामपि आरोपमूलतया
सोक्तप्रायेवेति बोध्यम् । अन्यथा तिङ्कर्ताश्रयगताया उक्तत्वेऽपि
चैतलविशिष्टरूपनामार्थगताया अनुकलेन तदसंगतिरेव स्यात् । न
च क्रियायाः स्वत एकत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य
कथमुक्तत्वम् । तस्यापि साधने दिवाद्यभावबुद्धिनिमित्तके
तदनारोपे सत्त्वात् । अन्यथा पक्षत इत्यादौ दिवचनाद्यनापत्तिः ।

कर्मत्वस्योक्तत्वात् । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तद्यथा बह्वपदुत्तरित्वादौ
बहुचोक्तार्थत्वान्न कल्पवादयः । किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाश

द्वितीया यदाकारविशिष्टोऽर्थः प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव
कर्मभावमाशङ्के, कटश्च्येन कटत्वनातिविशिष्टोऽर्थो ऽभिधीयते न भौषा-

(अ. २ । पा. १ । आ. १)

(अनभिहिते । २ । १ । १ ।)

मम तु आरोपितयाप्युत्तरया संख्यया बाधाश्च दोषः । आवृ-
त्तिगतसंख्यारोपेण सहस्रदक्षिणत्वादिवत् । एवं च द्विलाघ्यभाव-
बुद्धौ द्रव्यस्य निःसंख्यत्वाभावेन साधने एकत्वमवगतमेवेति भाष्या-
श्रयात् ॥ ननु तिङ्मुपोर्युगपत्प्रवृत्तेर्वक्तुं शक्यत्वेन तिङ्कोक्ता
इत्यसंगतमत आह । भाष्ये

परिगणनं चेति । (कै)

तथा च तिङ्कृदित्यादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्याप्तो-
चनया तिङुत्पत्तिपर्यन्तं सुप् प्रतीचत इत्यर्थः ॥ अस्तिर्भवन्तिपर
इत्यस्य न्यायसिद्धत्वमाह ।

सर्वत्र चेति ॥ (कै)

श्लेकयोरिति सूत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्यासिद्धिमाशङ्-
क्याह ।

प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति ॥ (कै)

अभिहिते प्रथमाभाव इति (भा)

भाष्यस्याभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाङ्गीकारादि-
त्यर्थः ॥ भीष्मादीनामपि कर्मत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह ।

द्वितीया कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधियते । निवृत्त्याश-
त्वात् । न च वृत्तः प्रवृत्त इत्यादिरवकाशः । तत्रापि प्रतीयमाणा-

द्याकारविशिष्ट इति तत्प्रतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति
तथा तदाकारविशिष्टस्य कर्मत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति, तत्र-
त्वयस्य प्रवृत्तत्वस्य न कर्मत्वमाचष्टे किं तु प्रवृत्तत्वे प्रति यस्य

विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति । (कै)

प्रधानगतकर्मत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तदुक्तमेव विशिष्टस्य
तदपेक्षयातिरिक्त्वाभावादिति शङ्कितुरभिमानः ॥ आरभे
दोषाभावमाह ।

आरम्भादिनस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

सामर्थ्यादिति । (भा)

भौष्पादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यर्थः ।
विशिष्टस्य कर्मत्वे विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककर्मत्वशक्तिरूप-
सामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्टं कर्मैत्युक्तव्याघातः । तच्च न
कटपदोत्तरद्वितीययाभिहितमिति भावः ॥ तदाह ।

तच्च च यथेत्यादिना । (कै)

विशिष्टगतैककर्मत्वप्रतिपादनेच्छायामयं प्रयोगस्तत्रातिपादनं
च नोभयत्र द्वितीयां विनेति भावः ॥ अत्र पक्षे भौष्पपदात्
कर्मत्वाद्यनास्तिङ्गितशुद्धगुणस्त्वैवोपस्थितिरितरस्य तद्विशिष्टप्रतीतौ
पश्चाद्विशिष्टस्यैककर्मत्वशक्तिमत्तयोपस्थितौ च भौष्पाद्युत्तरद्विती-
यापि सहकारिणीति तात्पर्यं तदाह

स्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिदं न तु
रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तित्वात्पर्यकेष्यस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात्
कर्मभावस्तमिति युक्तं यदनवयवेन सर्वकर्माभिधत्ते । ननु च कर्मादयो
विभक्त्यर्थास्तेषां च तिङादिभिरभिहितवचनमनर्थकम् अन्यत्रापि विहित-
तस्याभावादभिहिते, यत्राप्यनभिहिताधिकारो न क्रियते तत्रापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

५८७

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अन्वभिहिते । २ । ३ । १ ।)

नन्यत्वदिति । (कै)

तद्विशिष्टत्वं कटस्थेत्यनन्तरं विशिष्टस्य कर्मत्वं चेति शेषः ॥
यथा कटे करोतीत्यत्र विशिष्टकर्मत्वं न प्रतीयते । एवं भीष्मः
कटं करोतीत्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्विशिष्टाप्रतीत्या तन्न
प्रतीयत इति भावः ॥

पश्चादिति । (कै)

तथा च न विशिष्टस्य कर्मत्वं किं तु क्रियायां कर्मत्वान्त्व-
तयोर्मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येके । परे तु
साक्षात्कृत्वाश्रयादेरपि द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कर्मत्वादिकमेवं
च भीष्मस्यापि पृथक्कर्मशक्तिविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदात् ।
द्रव्येणाभेदान्वयान्तु तस्याः शक्तिर्वाक्यार्थबोधे विशिष्टाग्रहो भीष्म-
कटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव । कारकाणां भावनान्वय
इत्यस्य च साक्षात् स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्यर्थान्तद्विरोधः ।
तदेव धनयन् कैयट आह ।

प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे । तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु । न च
ततोऽपि परत्वात् षष्ठीप्रसङ्गः । अशेषत्वात् । उच्यते । परिगणनं
तावत्प्रत्याख्यातमेव भाष्ये । सूत्रं तु कर्तव्यं कट इत्यादिसिद्धये ।

शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे नैव विहितं भवति तद् यथा बज्रपटुगिति
बज्रचोक्तत्वादीषदसमाप्तेः सत्यपि सम्भवे कल्पवादयो न भवन्ति,
द्विदंश द्विदंशाः समासेनोक्तत्वात्सुत्रार्थस्य सुत्रं न भवति, पटुगणौ
दन्देनोक्तत्वाच्चार्यस्य चशब्दो न प्रयुज्यते, तद्वदत्रापि तिष्ठादिभिर्गभि-
हितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । नन्वभिहितार्थस्यापि प्रयोगो

(अनभिहिते । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

क्रियायां पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे प्रत्येकं द्वितीयोत्पत्तिः
पश्चात्त्वैकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति । (कै)

पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः । अचरस्वारसात्
पृथक् सर्वेषां कर्मत्वे इत्यस्य च साक्षात्परंपरया वेति शेषः ।
द्रव्यगुणयोः करोतिना संबन्ध इत्यत्रापि स एव शेषः पूरणीयः ।
संबन्धस्य तदर्थफलाश्रयत्वरूपः । एतेनाचपत्ते प्रथमं सर्वेषां भावना-
न्वयः पश्चात्पार्ष्णिकः परस्परं मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध
इति परास्तम् ॥

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवाच्चानुभवाच्चैकवाक्यतयेति (कै)

कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्त्रीकाराच्चेत्याहुः ॥

क्रियान्तरे । (कै)

तद्विशेषे आसनप्रथनादिरूपे ॥

ईप्सिततमत्वादिति । (कै)

साक्षात् क्रियान्वयैव हीप्सिततमम् । एवं करणमज्ञापि
साधकतमत्वाद् द्रव्यस्यैवेति बोध्यम् ॥ परेत्विदं चिन्त्यम् । अथेन

इह हि प्रथमां बाधित्वा कर्तृकर्मणोः कर्तृति घट्टी स्यात् । न
च कर्तृनोक्तार्थत्वाद्देह घट्टीति वाच्यम् । संख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे
सुप्कारम्भात् । कर्मणि यदेकत्वं तत्र कृत्योर्घे घट्टोक्त्वचनमिति हि

घट्टो ऽपूपौ हाविति, सत्यम् । अयं तु न्यायः यदुताभिहिते
विहितं न स्यात् नहि असन्नितया शब्दः प्रयुज्यते ऽपि तर्थाभि-
धानाय, स चेदर्थः शब्दान्तरेणाभिहितः किमिति शब्दान्तरं प्रयुज्यते,

यथा दीपिकया ब्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्या कारकान्त-
रापेक्षयैवप्रकर्षां न तु स्वकचायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । गां
पयो दोग्धीत्याकडारसूत्रभाष्यासंगतेश्चेति दिक् ॥

अथवेति । (कै)

सामानाधिकरण्यं नाम अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकार्थबोध-
कत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनार्थस्यापि भेदादे-
कार्थत्वं भवेत् तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तद्भिन्नविशेषणाना-
मिति नियमात्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्समा-
नाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति ॥ तदुपपाद-
यति

ततो यथेति । (कै)

यथा मैत्रीभङ्गभिया सधनो निर्धनस्य स्वधनेन स्वसमानवा-
सौऽलङ्कारादीन् करोति । एवं सामानाधिकरण्यभङ्गभिया स्वशक्तिं
तचारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं संपादयतीति भावः ॥ नत्वेवमेव
कृतः कट इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह । भाष्ये

वाक्यार्थः । तथा च षष्ठीवाच्यस्य कर्मकत्वादेः कृतेनानुक्तत्वाद् दुर्वास्य
षष्ठी । कारकं विभक्त्यर्थं इति पक्षे तु मास्तु सूत्रमिति स्थितम् ।

अक्षिप्तिकोचादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो नैव प्रयुज्यते किं पुनः शब्दे-
नवाभिहिते, अयूपौ दाविद्यादौ तु दावानय कौ दौ ताविभि
सामान्योपक्रमे वाक्यमिति यथा कथंश्चिदुपयाद्गौं, तस्मान्नाह
एतेनेत्याश्रयस्य संख्यापि विभक्त्यर्थं इति दर्शयन्नाह । 'बहुषु बहुवचनस्मि-

अस्ति खल्वपौति (भा)

अभीष्वादिगुणगत इत्यस्य तद्गुणविशिष्टगतमित्यर्थः ॥

गुणगतं कर्मत्वमिति । (भा)

भाष्ये कर्मशब्दः शक्तिपर इति भावः । अयं भावः । ऋष्य धातोरुत्पत्त्यार्थप्रकृतिगतधर्माभावादन्यगते तत्राभिधातये यद्यप्रकृतिवाच्यक्रियानिरूपितकर्मत्वशक्तिमत् तत्सर्वगता साभिधीयत इति युक्तम् । द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकादुत्पत्त्या खप्रकृतिभूतप्रातिपदिकार्थकर्मत्वसाभान्तदेव बोध्यन्वान्यदिति । भीष्मं कटमित्यादौ ॥ आरम्भवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्राप्तिरूपदोषाभावाद्देष इत्यनुपपन्नमत आह ।

पश्यमाण इति । (कै)

तिङ्भिहिते वचनसामर्थ्याद्दोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोषः । तथा अनभिहितैकत्वादिके वृत्त इत्यादौ तस्यास्वारिता-र्यादित्याह

अनभिष्टैकत्वादीति । (कै)

एकं पश्येत्यादौ द्वितीया तु कर्मणो अनभिहितत्वादेकत्वे षष्ठेऽपि भविष्यतीति क्त्वा प्रथमाभावापत्तिरेव कृता ॥ ननु आरम्भे तु सूत्रे पशुंदासोऽयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । असमर्थसमासापत्तेः । वाक्यभेदापत्तेश्च । प्रासाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया त्वेवमादिनेति । अयमर्थः । चिकःप्रातिपदिकार्थ इत्यस्मिन्दर्शने कर्मादिवदेकत्वादिसंख्याविभक्त्यर्थः, तत्र कर्मादीनां युगपद्विभक्तिभिरभिधीयमानानां परस्परं विशेषणविशेष्यभावमनापन्नानां केवलप्राति-

कर्मादीनां विभक्त्यर्थे एकत्वादीनां निमित्तत्वं कथमतस्तदुप-
पादयति ।

यस्यापीति । (कै)

प्रातिपदिकार्थगतैकत्वादिविशिष्टे कर्मण्येति सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टकर्मशक्तावित्यर्थः ॥

वाचिकेति । (कै)

बोधिकेत्यर्थः । द्योतकत्वपक्षस्यैवोचितत्वादेकत्वादीनां विशेषण-
तथैव भागात् । एवं चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थे प्रथमेत्यर्थे
तदपेक्षयातिरिक्तं यचैकत्वं वृत्त इत्यादौ तथैव स्यान् न त्वेक
इत्यादौ । इत्याह

ततश्चेति । (भा)

उक्तार्थानामित्यस्य प्रधानार्थविषयत्वादेकत्वे उक्तेऽपि प्रधान-
कर्माभिधानाद्य द्वितीयादीनामेतन्मतेऽपि सिद्धिरिति तदनाप-
त्तिर्नाकारि । एतद् भाष्यं हरिणाप्येवमेव व्याख्यातमित्याह ।

तदुक्तमिति । (कै)

निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

आसिक्तियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्च सदेः परेण घना अभि-
हितमिति सप्तमीनिषेधापत्तेः । पर्युदासे तु आसिक्तियागिरूपितम्

पदिकार्थगतानामभिधानं वृत्त एको वृत्तः कर्म पशुरेकः पशुः
करखमिति वाभिधानं, पञ्चासैकक्रियाम्बयबलेन परस्परसम्बन्ध इति
घाभाकरा मन्यन्ते । भाट्टाश्च परस्परसम्बन्धस्य अतन्मस्थानेकार्थ-

द्वे एकत्वं इति । (कै)

द्वयोरपि तयोर्माङ्गणौ द्वावित्यादाविवैकरूपेणैव भानास्र
बोधावृत्तनुभवविरोधौ । इयं च कल्पना शब्दशक्ताश्रयेत्याह

एवं शब्देति ॥ (कै)

अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्वविशिष्टद्रव्याभिधानाद्दोषस्तदव-
स्योऽत आह

गुणोपसर्जनमिति ॥ (कै)

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

गुणगुणिनोरभेदाच्चैकः पट इति सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु
प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्ता तेनैव द्रव्यं विशेषयितुं शक्यं
किं तत्र विभक्त्येत आह

केवलस्येति । (कै)

अयं भावः । वृद्धव्यवहाराच्छक्तिपक्षः वृद्धव्यवहारस्य विभक्त्यन्ते-
नैवेति विभक्तिसमभिव्याहृते गृहीतायाः शक्तिसदभावे अनुदोधान्
पदार्थानुपस्थित्या संख्येयमविशेषितम् । एवं च पदार्थोपस्थित्यन्य-
थानुपपत्त्या ऽभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति श्लोकव्यवहारे प्रयुष्य-

धिकरणशक्तिसमभिव्यक्ततामाश्रित्य सप्तमीविधः प्रवर्तते । आसने
आसने शयने श्येते इत्यादौ तु षटः प्रकृतिभ्यां क्रियोपस्थितौ तद्यो-

स्याद्वाः पादा माषा इत्यादावभिधानदर्शनेऽप्येकशेषमन्तरेणादर्शनासनेते-
त्यादौ च कृत्तिकार्ययोर्युगपत्क्षिप्ताभिधीयमानयोरपि विशेषणविशेष्य-
भावस्य प्राभाकरैरप्यभ्युपगमात्तददेव विशिष्टाभिधानं मन्यन्ते । आसा-

(अ. २ । पा. ३ । व्या. १) (अत्रभिहिते । २ । ३ । १ ।)

मानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति दृढव्यव-
हारे एव किं मूलमिति न शक्यम् । भाष्ये

न नियोगत इति । (भा)

न नियमत इत्यर्थः ॥ प्रातिपदिकार्थस्याशेषत्वात्कथं तत्र
षष्ठीत्यत आह ।

कर्मादीति । (कै)

तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमानः ॥

अव्यतिरिक्तस्येति । (कै)

अतिरिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिसंख्येत्युच्यते । एवं च
कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः शेष इति मात्र षष्ठी तदतिरिक्तस्य
कस्याप्यप्रतीतेरिति भावः ॥ अर्थाभावेऽपि समयपरिपासनाय
विभक्तौ कथमर्थतो व्यवस्थेत्यत आह

सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति ।

एक इत्येति । (कै)

विद्वद्भूविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तिर्न्याय्येति भावः ॥ पण्डितेऽपि

यम् अनुद्वैतशक्तिकं वस्तुमात्रं कृता उच्यते । तस्य च वर्तमानैककर्तृक-
निष्प्रकृत्यपस्याप्यक्रियानिरूपितशक्त्युद्भवप्रतिपादनाय सप्तमीति दिक् ।

कमप्यमेव पक्षः । तत्र कर्मादयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्याः
कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति, विपर्ययो वा एकत्वादि-
विशिष्टं यत्कर्म तत्र द्वितीयेति, तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे

दोषाभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुवर्थ इति दर्शने सूत्रम् । कार्यदर्शनान्तरे
नेति स्थितम् । तन्नारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्तिं बोधयितुमाह

तदेवमिति । (कै)

सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्तिद्योत्यता
कारकं तु तद्विशेषणत्वेन तथेति दर्शनमित्यर्थः ॥ भाष्ये

तिङ् क्रियते कट इति ॥ (भा)

न चात्र सङ्ख्याकारकयोर्हभयोरप्युक्तेः सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति
पक्षेऽपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्यहणं व्यर्थमिति
वाच्यम् । संख्यायाः क्रियायामेवान्वयेन कारकगतसङ्ख्यायाः शब्दे-
नानभिधानादित्याशयः । एवं च पश्यतोदनं देवदत्त इत्यादौ
तिङ्कोक्ता एकत्वादय इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यसे-
कदेश्चुक्तिरिति यथा कथं चिद् व्याख्येयमिति सूचितम् ॥
तिङ्कृतोरिव तद्धितसमासयोः कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थं विधानादाह

अपत्यापत्यवदिति ॥ (कै)

तद्धितोक्तत्वादिति । (कै)

तद्धिताक्तोक्तत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेतयोः संबन्धस्य प्रातिपदिकार्थ-

स्यादेतत् । यद्यथं पर्युदासस्तर्हि पक्लौदगो सुश्रुत इति न सिद्धेत् ।
भुजिप्रत्ययेनाभिहितेऽप्योदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमात्रिण्य द्वितीयापत्तेः ।

तिङ्गादिभिः प्रधानभूतानां कर्मादीनामभिहितत्वादप्रसङ्गो द्वितीयादीनां
संख्याप्राधान्यपक्षे कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसंख्याभिधानाय
द्वितीयादयः स्युरेव । प्राभाकरे तु पक्षे कर्माद्यंशाभिधानेऽपि संख्या-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (अन्भिहिते । २ । ३ । १ ।)

त्वेनाशेषत्वात् षष्ठीप्राप्तिः । कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो हि तत्र शेषः । न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शेष इत्याशयेनैते उदाहरणे । यदा संबन्धो न प्रातिपदिकार्थः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिसत्त्वादिति वाच्यम् । घटपदाद् घटघटत्वयोः संबन्धस्य भावेन तत्र षष्ठ्या दुर्वारतापत्तेः । तत्र हि नैतदन्यतमेनाभिधानमिति चेत्सत्यम् । वाक्ये ऽस्य संबन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वं दृष्ट्वा ऽत्राप्यप्रातिपदिकार्थत्वमित्यभिमानात् । किं च का तर्हि स्यात् शेषस्य लक्षणा षष्ठी अशेषत्वाच्च समयाच्च द्वितीयैवेत्ययिमयन्धेन कटं भीष्ममित्यादौ अभिहितत्वाद्प्राप्तद्वितीयासाधनार्थं परिगणनमित्येतत् खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतयोर्ददाहरणत्वाभावस्यापि कथनेन तद्विषयमाशोदाहरणमधिकमित्यर्थस्यापि कथनात् । “अनेकमन्यपदार्थे” इति सूत्रे भाष्येऽप्यनयोरनुदाहरणत्वं सूचितम् । न च श्रुतेन क्रीतः श्रव्यः प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदक इत्यादि तद्विषयमाशोदाहरणमिति वाच्यम् । प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तोदककर्मत्वादिप्रकारेणैव बोधस्तच्च विशेष्ये तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणमादाय तात्पर्यावसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककर्मत्वादेः शब्दादबोधेन द्वितीयाद्यप्राप्तेः । एवं च विशेषणत्वव्यत्यासोऽपि न । उपजीव्यस्यैकधर्मिबोधकत्वरूपसामाभावे हि क्लृप्ति वक्ष्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुञ्जिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेधः सुवचः । किन्तु प्रागुक्तदोषानिस्तारः । अत्रोपस्थानभिहितस्याभिधानाय द्वितीयादयः स्युर्गिति । ‘अन्भिहितकर्माशयेष्विति’ । अन्भिहितानि कर्मादीन्याश्रयो येषां तेऽस्त्वर्थः । एतेन कर्मशील्यादिसप्तमीनिर्देश एकत्वादौनामाधारतया न पुनरभि-

नाधिकरणस्य च न बाधः । चित्रगुरित्यादौ चित्रार्थां गवामय-
मित्यादौ यथा तस्य षष्ठौप्रथोजकता तथाचापि स्यात्तेनैव रूपेण
भानादिति बोध्यम् । एवं यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थाप्यते
न तेन रूपेण शत्यशब्देनेति न तदर्थं इतरकारकाम्बयः । इदं च
कर्तृकर्मणोरित्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । अतो न तदर्थकर्मणो विभक्ति-
प्रान्नियोग्यता । एवं च सांप्रतमित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण
क्रियायाः कारकस्य षोऽङ्गिरिति न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्तिः ।
अतो निपातेनाभिहितत्वादिभक्त्यनुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव । “नारद
इत्यबोधिस” इत्यत्रापि नारद इतीत्यनेन श्री.लक्ष्णोद्यज्ञानाकारानु-
वादान्तत्र न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलम् ॥ परिगणनफलमाह भाष्ये

उत्सर्गे हीति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे ।

सामान्येनेति ॥ (भा)

एकयोगक्षेमत्वादिति । (कै)

एकार्थबोधकस्यैव सामानाधिकरण्यपदार्थत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

कर्मादीनामभावादिति । (भा)

अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यर्थः ॥

अते । प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधाने प्रथमैव । अनभिहिते नेति प्रस-
क्त्यप्रतिषेधात् । आसने आस्ते श्यने शेत इत्यत्र तु न प्रधानशक्त्ये-

धेयत्वमेति दर्शितम् । ‘अनभिहित इति’ । यदि प्रसक्त्यप्रतिषेधः
स्यात्ततो द्वयोः क्रिययोः कारकेन्यवरेणाभिहितेऽपि विभक्त्यभावप्रसङ्गः,
प्रासाद आस्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादास्थं

अन्येति । (कै)

प्रथमेत्यर्थः । एतमभिसंबन्धं सामानाधिकरण्यरूपमितरसंबन्धा-
नवच्छिन्नविशेषविशेषणभावः सामानाधिकरण्यम् ॥

द्वितीया भविष्यतीति । (कै)

अस्याग्रथ उक्तः ॥

तस्मान्नार्थ इति । (कै)

भौष्मादिभ्यो द्वितीयादेः प्रकारान्तरेण वारणवद्भावत्याम्नर-
स्याभावाच्चेति भावः ॥ यत्तु एतद्वलेन निपातेनाप्यभिधानमिति
वदन्ति । तदथुक्तम् । उक्तरोत्या निष्कलं च विभक्त्यर्थं यद्व्यथं
तेन समासविधायकासंगतिश्चेति दिक् ॥

तन्निराकरणेति । (कै)

ननु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोऽथं दोषः । घञः क्तत्वेन
परिगणनेऽपि दोषतादवस्थादिति भावः ॥

नास्तीति । (कै)

अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यर्थः ॥ ननु
क्रियाभेदे शक्तेर्भिन्नत्वात्सर्दिनिरूपितस्याभिहितत्वेऽपि व्याप्तिनिरू-
पितस्याभिहितत्वावच्छिन्निरित्यत आह ।

भिधानं येन प्रथमा स्यात् । एतच्च स्वादुमि ऋमुक्तिरिति सूत्रे कैयटादौ
स्यष्टम् । हरिहरप्याह ।

तस्मान्तरेण तदिप्रत्ययेन घञाभिहितं प्रसौदन्त्यस्मिन्प्रासाद इति
तत्राभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात् पर्युदासे त्वास्ति-
प्रत्ययेन चतुर्थभिधानं तदाश्रया सप्तमी सिद्धति । ननु च प्रासादा-

द्रव्यं चेति ॥ (कै)

तद्वातिरेकेणेति । (कै)

गुणसमूहो द्रव्यमिति भावः ॥

नतावत्प्रत्यक्षमिति । (कै)

शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यर्थः ॥

स्वरूपेति । (कै)

शक्तिस्वरूपेत्यर्थः ॥ अत एव संबन्धस्य दुर्गहत्वात् तत्पूर्वक-
मनुमानमपि नेत्याह ।

तत्पूर्वकस्येति ॥ (कै)

ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकार्यस्य कादाचित्कत्वानु-
पपत्त्या शक्तिरवगम्यते तददिहाप्यसु अत आह

कार्यं चेति । (कै)

द्रव्यस्वरूपेति । (कै)

नतु तद्वातिरिक्तशक्त्याद्यत्तमित्यर्थः ॥

शक्तिसाधनपक्षं चेति । (कै)

एकस्यैव परस्परविरुद्धकर्तृकर्मादिव्यपदेशः शक्तिं गमयति । एवं

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।

शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुबध्यते ॥

स्थस्य द्रव्यस्य कारकत्वाद्भिहितत्वादन्यत्वं नास्ति । नैव दोषः, शक्तिः
कारकं तत्र सदिक्रियाशक्त्यभिधानेऽप्यासिक्रियाशक्तेरनभिधानं, नन्वेवं
प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि या शक्तिरभिहिता तत्र मा भूद्भिक्तिर्वा त्वभि-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६०६

(अ. २ । पा. ३ । षा. १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

चेकनिरूपितशक्तिरभिधाने तच्छक्त्यन्तरस्यानुकालमेवेत्येतदाशयः ॥
पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

प्रसज्येति । (कै)

द्रव्यं कारकमित्यपि बोध्यम् ॥

एकैवासनक्रियेति । (कै)

तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भावः ॥ प्रत्यभिज्ञायैक-
त्वावगतेः कथमन्यत्वमत आह

भिन्नपदेति । (कै)

प्रत्यभिज्ञा तु साजात्यनिबन्धनेति भावः ॥ नश्वेवमनभिहित
इति सूत्रं व्यर्थमत आह

एकपदेति । (कै)

अत एव गोप्राय इति कृतं कटमानय भीमादिभेतीत्यादौ
चतुर्थ्यादय इति भावः । तथा च पदभेदमर्थं आरोप्य तन्निरूपित-
शक्तिभेदोपीत्यमिप्रायः ॥ एकस्येत्यस्यार्थमाह

प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति ॥

हिता तत्र भविष्यति । उच्यते, अनभिहिते कर्मखीत्येकत्वादौनामा-
धारनिर्देशः संख्या च द्रव्यधर्मे ऽतो ऽनभिहिते कर्मखीत्यादिभिरपि
शक्तिदारेण द्रव्यमेवोच्यते, अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूतं
यद्द्रव्यं तस्यैकत्वादिसु विभक्तय इति । एवं च यदि प्रसज्यप्रतिषेधः

आसनमित्यचेति ॥ (कै)

आसनत्वसिद्धानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्येनाग्निसाधनत्वमाह

आस्यत इति । (कै)

आस्ते इति स्तोत्रस्य व्याख्यानम् ॥

संनिधीयत इति । (कै)

अस्मिन्नितिप्रत्ययार्थत्वेन निर्दिष्टवस्तुन आसिक्रियासम्बिधान-
मन्तरेणासनत्वायोगादासिक्रियासाधनत्वं कृतप्रकृत्यर्थस्थासेः स्वाधि-
करणद्रव्यद्वारेष्ट्यं तदाह ।

एवं सामर्थ्यादिति । (कै)

कर्त्ता भवतीत्यस्य कारकं साधनं भवति स्वप्रकृतिकण्डुउन्नार्थ-
द्वारेत्यर्थः ॥

यत इति । पर्युदासेष्वनभिहितां प्रधानशक्तिमाश्रित्यैव विधिः प्रवर्त्तते ।
एतेनपक्वं भुङ्क्ते दत्तं गृह्णातीत्यादिपक्षद्वयेऽपि समर्थितं भवति । वस्तुतस्तु
पक्त्वा भुज्यत इत्यादौ ऋद्धेः पक्षिभुजिभ्यां न युगपच्छब्दोऽन्वयबोधः ।

स्यात्ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण त्रयस्याभिहितत्वात्प्रतिषेधः स्यात्, पर्युदाने
त्वनभिहितशक्तिद्वारेणाविधिरिति स्पष्ट एव फलभेदः, यत्र तर्हि
शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम् आसने आस्ते शयने शेत इति,
अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्यं वस्तुमात्रमनुभूतशक्ति-
मभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिर्भविष्यति, यदि
तर्हि पर्युदासो ऽयमिति निर्णयते इह पक्त्वा भुज्यते ऋद्धेः इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ५११
 (अ. २ । पा. ३ आ. १) (अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

एकस्याचासेरिति । (भा)

भाष्ये आसि श्रेतेरप्युपलक्षणम् ॥ नन्वेवं स्युट्प्रकृतिभृतासि-
 क्रियायास्तिङन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्तं न
 सिद्धमित्याशङ्कते ।

नन्विति । (कै)

केचित्तु आमनक्रियायास्तस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्तिः ।
 प्रकृतिभृत आस्तिरस्यर्थः । तदर्थस्थापि लोके प्रयोगदर्शनात् । एवं
 श्रेतेरपि तिष्ठत्यर्थो जज्ञाश्रय इत्यादौ उभयत्राप्यासिपहणमुप-
 लक्षणमेवं च भाष्यं समञ्जसमेवेत्याहुः ॥

वस्तुमात्रमिति । (कै)

नासादिक्रियाधिकरणत्वेन तद्बोधः ॥ किं त्वासनत्वेनेत्यर्थः ।
 तदेवाह

अनुद्धृतशक्तिकमिति ॥ (कै)

किन्त्वन्यतरेण शाब्दः, अपरेणार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीययोर्थवस्थैव ।
 पक्वा भुज्यते ओदनः । अर्थादोदनमेव पक्वेति । न हीयकाः पक्वे-
 त्यादि सम्भवति । न चोपस्थितपरिगत्यागोनोपस्थितकल्पना च न्याया ।

भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहित ओदने क्वाप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य द्वितीया
 प्राप्नोति भावे हि क्वाप्रत्ययः, प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधा-
 नमाश्रित्य प्रतिषेधः सिद्ध्यति, उच्यते, नात्रौदनस्य युगपद्भाष्यां शाब्द-
 एवाग्नयः किं तर्हि भुजिनैव सन्निधानान्तु पक्षिनाग्नयः, केवलशब्द-
 थापारगिरूपणे तु किमिष्टकाः पक्वौदनो भुज्यत उनीदनमेवेति न

शब्दव्युत्पत्तये इति । (कै)

अनुसोमादिवद्रुढा एवेत्यर्थः ॥ अत एव पक्व इत्यादौ केनेति कर्चाकाङ्क्षावदासनमित्युक्तेन तदाकाङ्क्षा । अत एवाशिः साधनमित्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यमुक्तम् ॥ प्रयोजनं वदन् विचारस्य प्रकृते संगतिमाह

यदि द्रव्यमिति । (कै)

अत्र द्रव्यमित्यस्य शक्यनाविष्टं द्रव्यमित्यर्थः ॥ ननु वृक्षशब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेऽपि यच्छब्दोपात्तस्य कर्तृत्वं भविष्यति शब्दभेदेन भेदाद् अत आह

अयं भाव इति । (कै)

शब्दभेदमात्रेणार्थभेदानिद्विरिति भावः ॥ वृक्षे देवदत्तस्तिष्ठति वृक्षं पश्येत्यादौ दोषाच्च ॥

द्रव्यमिति । (कै)

शक्तिरहितं शुद्धद्रव्यमित्यर्थः ॥

षोडशं पक्वेति प्रयोगे तु भुज्यत इत्यत्रार्थे षोडशस्य कर्मता । अत एव घटं कर्तुं शक्यत इत्यपि भवत्यवेति पस्पशायां कैयटः । तस्मा-

चायते, अतः शब्दव्यापारापेक्षयाभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति, अगमिहितवचनमनर्थकं प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्, कृतः कट इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भवन्ति सूत्रारम्भः, यदि चात्रापि स्युः क्तेदानीं प्रथमा स्यात् । नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती कृतः कट

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१३

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(अगभिहिते । २ । ३ । १ ।)

तन्निबन्धनेति । (कै)

एकरूपत्वनिबन्धनेत्यर्थः ॥

नानार्थक्रियेति । (कै)

आर्थक्रियानिरूपितभङ्गकारणत्वनिबन्धन इत्यर्थः ॥

नानाशक्तीति । (कै)

एवं च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोष इति ध्वनितः । अत्र हि पक्षे अभिहितायां शक्तौ नेत्यर्थः । तत्र या शक्तिरभिहिता तस्यां मा भूत्प्रत्ययः । या त्वनभिहिता तद्बोधनाय सादेव प्रत्यय इति बोध्यम् ॥

सूत्रं प्रत्यास्थातमिति । (कै)

एकत्वादयो विभक्त्यर्था इति पक्षेऽपीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अनवकाशत्वादिति । (भा)

नन्वेवं कृतः कट इत्यादावेव न कटं करोतीत्यादावित्यत्र किं

त्यर्थदासे एकवाक्यत्वं समाससौष्टवं चेत्थेव । गणरूपत्वं पक्षद्वयेऽपि तुल्यमिति स्थितम् । एतेन विषदृष्टोऽपि संवर्धं स्वयं क्लेशममाभ्यत-

---

इत्यादावेव भवतीति न पुनः कटं करोतीत्यादावपीति, कुतोऽयं नियमः, उच्यते, कृतः कट इत्यादौ यद्यपि कृतशब्दसन्निधाने कटस्य कर्मता प्रतीयते तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादित्यत्र एव प्रातिपादिकायै इति प्रथमा भविष्यति यथा वीरः पुत्रश्च इति, कटं करोतीत्यत्र तु कटशब्देनैव कर्मशक्तिमान्ऽर्थोऽभिधीयत इति स्थिति-

विनिगमकमिति चेन्न । न मात्रग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाधिक्ये
प्रथमाया अप्रवृत्तेः कृत इत्यादौ तद्वृत्तप्रत्ययेनाभिधानेनाधिका-
भाव इति भावः ॥

अस्तिर्भवन्तीपर इति । (कै)

प्रथमाया अपि कर्मणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्येण क्रियायोग
एव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

ज्ञानं च सत इति । (कै)

बुद्धिमत् इत्यर्थः ॥ अनवकाशत्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपन्यासोऽसं-
गत इत्यत आह

सावकाशत्वमभ्युपगम्येति । (कै)

नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरे वाक्ये
सत्त्वाया अनावश्यकत्वादस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्याभावात्साहचर्यं च सर्वत्र
न व्यवस्थापकमित्यभिमानः । वैतण्डिकोक्तिरियमिति तात्पर्यम् ।

मिति व्याख्यातम् । साम्प्रतमिति निपातेनाभिहितत्वात् । युक्तमिति
हि तदर्थः । परिगणनं तु प्रत्याख्यातमेव । इह ह्यरदत्तेन भाट्टमते

रिक्तत्वात्प्रतिषेदिकार्यस्य प्रथमा न भविष्यति । नन्वकारकेषु साव-
काशा प्रथमा यथा वृत्त इति, तन्न । अत्राप्यस्तीति प्रतीते,
कर्तृत्वान्तृतीयाप्रसङ्गः, यत्र ह्यन्यत्क्रियापदं न अयूथे तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति
अन्यते लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो भविष्यति, अद्यापि
यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यं न क्रियासम्बन्धे यथा नीलमुत्पलं न

अनेन वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम् । उक्तरीत्या तत्रापि सत्तात्वेपात् । अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति न्यासः संगच्छत इति बोध्यम् । स्पष्टं चेदं प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये ॥

अश्लेषत्वादिति । (कै)

अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संमन्न इत्यनेकमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थत्वेन प्रातिपदिकार्थकारकव्यतिरिक्तल-
रूपश्लेषत्वाभावादिति भावः ॥

षष्ठी प्राप्नोतीति । (कै)

न च हत्यानामिति विभक्तेन षष्ठीनिषेधात्कथं तन्प्राप्तिः ।
न च नात्रोभय प्राप्तिः । तदधिकाराभावेनोभयप्राप्तेरपि सत्तादिति
वाच्यम् । एकसूत्रपक्षे दोषात् । योगविभागस्तु भाष्यज्ञता वक्ष्यते
न वार्त्तिककारेण ॥

कारकविशिष्टा संख्या विभक्त्यर्थ इत्युक्तं तच्च कर्त्तृधिकरणस्थयथाश्रुत-
भाष्यस्वरसमनुवृत्त्य कथञ्चिन्नेयम् । वस्तुतस्तु भाट्टमते प्रकृत्यर्थेन संख्य-

गुक्तं राज्ञोयं पुरुषो न देवदत्तस्येति, नह्यत्र नीलमुत्पलमस्ति राज्ञः
पुरुषोऽस्तीति प्रतीतिरतोऽस्त्रेवाकाङ्कमवकाश इत्युच्येत एवमपि विप्र-
तिषेधात्प्रथमा भविष्यति, द्वितीयादीनामवकाशो यत्र प्रातिपदिका-
र्थस्य व्यतिरेकः, कटं करोतीति प्रथमायास्त्वकाङ्कमवकाशो नील-
मुत्पलमिति, कृतः कट इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रथमेव भविष्यति ।
ननु तामपि बाधित्वा परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, श्लेषलक्षणा षष्ठी

यद्येकत्वादय इति । (कै)

प्राधान्येनविभक्तिधोत्या संख्यैव कारकं तद्विशेषणत्वेन तदेदं
सूत्रं कार्यमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥ उक्तार्थानामिति
न्यायः शास्त्रोपान्तप्रधानार्थविषय एव । कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वे तु
व्यर्थम् ॥ ननु तदापि द्योतकसमावेशस्य दृष्टत्वात् कृतः कट इत्यादौ
क्रियते कट इत्यादौ च तद्वारणाय स आवश्यक इति चेन्न ।
आद्ये विशेषणत्वेन भावेन तस्य द्योत्यत्वासंभवादन्ये क्रियां प्रति यस्य
विशेषणत्वेऽपि कटपदार्थं तत्त्वाभावेन तदुत्तरद्वितीयाद्योत्यताया
असंभवाच्चेति दिक् ॥

भा च करणत्वादिशक्तयो विशेष्याः । अत एवैकशक्तिमोडीकृतानेक-
विधिसत्तत्र खीकृत इति दिक् ।

प्रातिपदिकार्थमात्रस्य प्रथमाविधावुपयोगादेशेऽप्यत्र भविष्यति । इह
तर्हि कर्तव्यः कट इति कृत्ययोगे प्रथमां बाधित्वा 'कर्तृकर्मणोः
कृतौ'ति मण्डौ स्यात् तत्रतिषेधर्थिमत्रभिहित्वाधिकारः कर्तव्यः, तदेवं
संख्याविभक्त्यर्थ इत्यङ्गन्यत्वे कर्तव्यं सूत्रमिति ख्यतम् ।

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

सामीप्यसंबन्धे इति । (के)

समयाशब्दशक्यस्यापि सामीप्यस्य तत्प्रधानार्थनिरूपितसंबन्धत्व-
मपि । यथा राज्ञः स्वमित्यत्र स्वत्वश्चेति भावः । सामीप्यान्-
नर्थादीनां न वक्ष्यर्थत्वमिति तु समभिव्याहृतपदार्थभेदसामी-
प्यादिपरम् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ द्वितीयादयः शब्दाः सुपां त्रिकेषु वर्तन्ते ।
समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् । पूर्वाचार्यव्यवहाराच्च । इह स्वादि-
सूत्रेष्वैकवाक्यतया विधिः भिन्नवाक्यतया नियमो वा । सोऽपि प्रकृतान-
र्थानपेक्ष्य प्रत्ययनियमो वार्थनियमो वेति सर्वे पक्षाः साधवः । उक्तं च ।

सुपां कर्मादयोप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिष्ठाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति ॥

व्याख्यातं चेदं प्रथमे ॥ इह च तिष्ठामिति स्वरसात्प्रसूषि
कर्माद्येव वाच्यं न तु कर्मत्वम् । न च तिष्ठस्यपि कर्मत्वमेवार्थं इति
वाच्यम् । तयोरेवेत्युत्तरसूत्रेऽपि तथात्वापत्तौ घटः कृत इत्यादावमेदा-
न्ययानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च लःकर्मणि, कर्मणि द्वितीयेति सूत्र-
स्वरसोपि सङ्गच्छते । घटमित्यत्र च घटः कर्मत्वादान्वये आनयनादौ

“कर्मणि द्वितीया” । ‘द्वितीयादयः शब्दा इति’ । सनिकायप्रसि-
द्धिरेवेत्यर्थः । ‘उभयसर्वतसोरिति’ । उभयसर्वशब्दयोक्तिसिक्तयोः प्रयोग
इत्यर्थः । उभयशब्दैकदेश उभयशब्दोऽनुकृतः । उभयशब्दस्य तसिक्तन्यस्याभा-

उपर्यर्थे वर्त्तते इति । (कै)

उपरि सामीप्ये वर्त्तत इत्यर्थः ॥

संबोधनेति । (कै)

संबोधनविभक्तेः पदान्तरानपेक्षत्वादित्यर्थः ॥

उभसर्व इत्येताभ्यामिति (भा)

भाष्यस्य एतत्प्रकृतिकाभ्यामित्यर्थः ॥ उभशब्दान्तसोनुत्पत्त्यासा-
युक्तं परिहरन्मुक्तस्यार्थस्य वार्त्तिकद्वयात् साभस्तथा दर्शयति

कर्मत्वेन संसर्गेण विशेषणत्वम् । तथा च प्रकारतया संसर्गविधया वेति
द्विधाकर्मत्वादिभानमित्येकः पक्षः । शक्तिः कारकमिति भाष्यस्वरसात्त्रैव
वाच्यत्वपरः । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया आधार आधेयं वा द्वितीयार्थः ।
ओदनं पचतौत्वत्र द्वि ओदनरूपो य आधारस्तद्विशिष्टा विक्रित्तिर्भासते
वैशिष्ट्यं त्वाधेयता ओदनाधेया वा विक्रित्तिरर्थः । आधेयरूपप्रत्ययार्थस्य
प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् । आधेयत्वमेव च संसर्ग इति पक्षान्तरम् ।
आकृत्यधिकरणान्यायेनाधारत्वाधेयत्वे एवार्थे इति चापरम् । संसर्गा
एवैते । तात्पर्यग्राहिका एव परं विभक्तय इति मतान्तरम् । सर्वेऽप्यमी
पक्षा हेलाराजौषादौ तत्रतत्र स्थिता भाष्यादिसम्भन्ताश्चेति दिक् ।
ओदनं पचतौत्वादौ,

उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयान्धितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि वृश्यते ॥

वात् तस्य द्विवचनटावविषयत्वात्, धिगित्यविभक्तिको निर्द्वेषः । 'आन्धे-
दितान्तेऽस्विति' । कृतद्विवचनेऽस्वित्यर्थः । 'उभयतः सर्वत इति' । पक्षस्था-
त्त्वसिन् । 'धिगिति' । निन्दार्थीयम् । 'उपर्युपरीति' । 'उपर्यध्वः ससा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६१६
 (अ. २ । पा. ३ । आ. १) (कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।)

उभसवयोरिति ॥ (कै)

ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवायचः प्रवृत्तेरुभप्रकृतिकत्वं न तस्य
 इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

उभेति । (कै)

तद्वटितोभयशब्दलाक्षणिकमिति भावः ॥

अस्यार्थः । उभयशब्दसर्वशब्दयोस्तसिलन्तयोः प्रयोगे द्वितीया
 कार्या । उभशब्देन ह्युभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथा तसिलसम्भवात् ।
 उभशब्दो हि द्विवचनटाव्विषय इत्युक्तम् । धिगित्यत्र सप्तम्या लुक् ।
 प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् । न त्वविभक्तिकः । गवित्ययमाहेत्यत्र
 यथा पदान्तत्वाभावात्सोपः शाकल्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिस्तथेह ऋत्वाप्रवृत्ति-
 प्रसङ्गात् । न चायं गान्त एवेति वाच्यम् । कस्य च दृश्यस्याप्रवृत्तौ
 धकिदित्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । आम्नेडितान्तेष्विति । कृतद्विवचनेष्वि-
 त्यर्थः । उभयतः कृष्णं गोपाः । सर्वतः कृष्णम् । धिक् कृष्णाभक्तम् ।
 उपर्युपरि लोकं हरिः । अध्यधिलोकम् । अधोधो लोकम् । कथं तर्हि,
 उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः । उच्यते । उपरिबुद्धीनां उत्तानबुद्धी-
 नामुपरि चरन्तीत्यर्थः । एवं चाम्नेडितान्तत्वाभावात् द्वितीया । यद्वा ।
 प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्वसः सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम् । तेन
 वीष्णाद्विवचने सति नास्य प्रवृत्तिः । ततोऽन्यत्रापीत्युक्तम्, तान्परिगणयति

भौष्ये' इति द्विवचनं, ततोऽन्यत्रापीत्युक्तं, तानेवान्यान्परिगणयति । 'अभित
 इत्यादि' । 'अभितो ग्राममिति' । उभयत इत्यर्थः । 'परिग' इति । सर्वत
 इत्यर्थः, 'पर्यभिभ्यां च' इति तसिन्, आभिसुख्यदत्तर्गपि विभक्तिप्रति-

ननु कर्मप्रेति । (के)

अन्यथा कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्येव सिद्धं स्यादित्यर्थः ॥

वृत्तिकारः, अभितःपरितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेपीति । अभितः
कृष्याम् । उभयत इत्यर्थः । परितः कृष्याम् । सर्वत इत्यर्थः । पर्यभिभ्या-
च्चेति तस्मिन् । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ऽभि-
तःशब्दोस्ति सोपीह ऽट्टह्यते । समयानिकषाशब्दौ समीपपर्यायौ । यामं
समया निकषा वा । हाशब्दः श्लोकवृत्तिः । हा कृष्याभक्तम् । तस्य
श्लोचत इत्यर्थः । बहवपवादो द्वितीया । सम्बोधने त्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमैव । हा
तातेति यथा । एतेन धिङ्मुख्येति प्रयोगो व्याख्यातः । बुभुक्षितं न
प्रतिभाति किञ्चित् । एव प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गे न तु कर्म-
प्रवचनीयः । एवमन्येऽपि वृश्चिग्रहणात्साधनीयाः । तथाथा, चैत्रं यावच्छी-
तमिति । परमपुत्रवाराधनमृते इति च । तथा च चान्द्रसूत्रम्, ऋते
द्वितीया चेति, चकारात्प्रथमी । सा चास्मच्छाले अन्यारादित्यनेन
विधास्यते ।

रूपको निपातोभितःशब्दोस्ति सोपि ऽट्टह्यते, समयानिकषाशब्दौ समीप-
वचनौ ऽट्टह्यते, हाशब्दः श्लोकादिवृत्तिः, हा कन्ये इत्यादौ कारकविभक्ति-
त्वादन्तरङ्गत्वात्सम्बोधनविभक्तिर्भवति । 'बुभुक्षितं न प्रतिभातीति'
प्रतिरूप क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गे न कर्मप्रवचनीय इति दृश्यते ।

तृतीया च होश्चन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हविःपरस्तत्रद्वितीया । तत्समा-
नाधिकरणत्ववागूशब्दादनेन तृतीयापि । विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वाच्च
सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतम् भाष्यमतं च । “एवं तर्हि
तृतीयापि सिद्धे”त्यादेर्भाष्यस्योक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् ॥
ननु जुहोतेः प्रीणात्यर्थत्वेऽग्निहोत्रशब्दस्यान्यर्थत्वे करणत्वात् तृतीया
सिद्धिमाशङ्क्याह

तृतीया च होश्चन्दसि । जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद् द्वितीया च
हन्दसि । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते ।
यस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तममेध्यमापद्यते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अत्रये ह्यथ
इति व्युत्पत्तेश्च । जुहोतिः प्रक्षेपे । अस्मिन्नेव च प्रयोगे यवागूशब्दा-
त्तृतीया । अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । विरुद्धार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वा-
न्नामार्थयोरभेदान्त्वयः । यवाग्वाग्णं हविरग्नौ देवतोद्देशेन त्वक्षा प्रक्षिप-
तोत्थयः । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो हि ज्योतिष्यपि

“तृतीया च होश्चन्दसि” ॥ ‘यवाग्वाग्निहोत्रमिति’ । क पुनरग्नि-
होत्रशब्दो वर्तते हविषि, तेष्वग्निहोत्रमधिश्चयेत्, अग्निहोत्रं शग्णगा-
यत्, तदाह्वर्यस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तममेध्यमापद्येतेत्यादिषु दर्शनात् जुहो-
तिरपि प्रक्षेपे एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्रशब्दाद्
द्वितीया यवाग्वाग्णं हविर्देवतोद्देशेन प्रक्षिपतोत्थयः । अयं योगः शब्दो-
ऽवक्तुं, कथम्, अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वर्तते अग्निहोत्रं प्रज्वलित-

(द्वितीया च द्वोऽऽन्दसि । २ । ३ । ३ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १) ।

देवतेति । (कै)

अग्निहोत्रशब्दो हविःपरः । तद्विशेषणं यवागूरिति भावः ॥
यद्यपि अग्नौ हविरिति चिन्त्यं पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिश्रु-
तिविरोधात् । तस्मादैधमाधारे प्रचेप इत्येव युक्तं तथापि प्रकृ-
ताभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वाः कर्मत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्यर्थः ॥
चकारेण द्वितीयाविधानात् प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

किमप्राप्तेति ॥ (कै)

प्रथोजनान्तरषिद्धमेतस्यावश्यकत्वाद् सत्येतस्मिन्नित्ययुक्तमत आह
नहीति । (कै)

एवं च बुद्धावमति तस्मिन्नुपायान्तरपरमिति भावः ॥ “एवं
तर्हि द्वितीयापी”त्यादिभाष्यं पूर्वपक्ष्युक्तिः । अर्थभेदात्सा न युक्तेति
स्फुटत्वाद् भाष्ये नोक्तम् ॥

वर्तते । अग्निहोत्रं प्रवृत्तमिति दर्शनात् । ह्यतेस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च ।
जुहोतिश्च । प्रीणने । तद्यदा यवागूरशब्दात्तृतीया तदा यवागूर्वाग्निं प्रीण-
यतीत्यर्थः । यदा तु द्वितीया तदा यवागूर्वाख्यमग्निहोत्रं हविर्भूयं प्रक्षिप-
तीत्यर्थ इति । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयं तत्पत्त्यं
चान्यशस्त्रमिति न्यायात् । दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं

मिति जुहोतिरपि प्रीणने तद्यदा यवागूरशब्दात् द्वितीया तदा यवागूर्वाग्नि-
होत्रं प्रीणयतीत्यर्थः; यदा तु द्वितीया तदा यवागूर्वाख्यं त्रयमग्निहोत्रं
हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । मीमांसकास्त्वाहुः । अग्निहोत्रशब्दः कर्म-
नामधेयमिति दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६२३
 (अ. २ । पा. ३ । आ. १) (तृतीया च होश्चन्दसि । २ । ३ । १ ।)

अग्निधिति । (कै)

बहुवचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरर्थान्तरासम्भवात्प्रीणात्यर्थ-
 त्ममित्यर्थः । यत्तु मीमांसका अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्वं
 तत्प्रख्यान्यायात् स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमाशविति
 दर्शनाच्च । एवं च करणभूते होमे सामानाधिकरणस्याग्निहोत्रस्य
 करणत्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदं यवाग्वा अपि
 करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तत्र सूत्रानुगुणं नापि भाष्यानु-
 गुणं कर्मणीत्यनुवृत्तेः । पाणिनीयस्मृतेर्वचनरूपत्वेन जैमिनीयन्या-
 यरूपत्वेन तदाधिकताया अस्या उचितत्वाच्च । एवं च यवाग्वाग्निहोत्रं
 जुहोतीत्यादिवाक्ये नामधेयत्वाभावोऽत एव यवागूमग्निहोत्रं जुहो-
 तीत्यादिषिद्धिरिति दिक् ॥

दर्शपूर्णमासावित्यादि । एवं स्थिते भावार्थाधिकरणन्यायेन कर्मण्यकोटि-
 निक्षिप्ते होमे सामानाधिकरण्यापन्नस्याग्निहोत्रस्य कर्मण्यत्वात्तृतीयायां
 प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थमिदं वचनमिति तत्तु सूत्रसन्दर्भविषयम् । कर्म-
 णीति ह्यनुवर्तते ।

वित्यादि तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च श्रतानि च एतद्वा अग्निहोत्र-
 मन्येष्टुर्ह्यते अत्ररामर्थं वा एतदृदग्निहोत्रमिति च त इत्याहुः । कर्मण्य-
 त्वात् तृतीयायां प्राप्तायां पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्, इदं च सूत्रानुगुणं न
 भवति कर्मणीति हि वर्तते ।

अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥

अन्तरेणेति । (कै)

द्वतीयान्ताभिप्रायेण प्रश्न इत्याह

अन्तरेति । (कै)

नतशब्दोऽज्ञातार्थक इति भावः ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अर्थज्ञतबहिरङ्गत्वस्य ग्रास्त्रेनाश्रयणाच्चिन्त्यमिदम् ॥ साकणिक-
त्वम परिहारे तेनैवान्तरेणेत्यस्य व्यावृत्तौ भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था
पूर्वस्मादविशेषश्चेत्यत आह

अथवेति । (कै)

साहचर्यमत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ आभ्यां योगे द्वितीया स्यात् । अन्तराशब्दः
सप्तम्यन्तस्य मध्य इत्येतस्यार्थे वर्तते । अन्तरेणशब्दस्तु तत्र च विनार्थे च ।
अन्तरा त्वां मां च हरिः । मृगालसूत्रामलमन्तरेण स्थितरुल्लङ्घामरयो-
र्द्वयं सः । अन्तरेण हरिं न सुखम् । ननु मध्यस्यावध्यपेक्षतया यथा-

“अन्तरान्तरेण युक्ते” ॥ ‘अन्तरान्तरेणशब्दाविवादि’ । ननु यथा
गौर्नावि बद्धा नेतरेतरत्राणाय भवति तावृगेतत् द्वयोरपि निपातत्व-
यभिपारात् सत्वं, साहचर्यात्सजातत्वं लक्ष्यते सजातीयविजातीयभावे
सजातीयप्रत्ययो भवति तद्यथा गुरुभार्गवावित्युक्ते यद्वयोरिव प्रतीतिर्भवति
न त्वाचार्यपरशुरामयोः, यद्दान्तराशब्देनाद्वितीयान्तरेण साहचर्यादन्तरेण-
त्वस्याप्यद्वितीयान्तस्य यद्वयं स च निपात एव, तथा अन्तरेण शब्देनाटान्तरेण

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६२५

(अ. २ । पा. ३ । व्या. १)

(अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ३ ।)

कोऽन्यः सहाय इति (भा)

भाष्यप्रयोगे इति शेषः । यथा कार्यं बहुशब्देन सहायत्वं तथा प्रयोगेऽपीति भावः ॥

परस्परेति । (कै)

अन्तरासाहचर्यादन्तरेणेत्यदतीयान्तं तस्मात्साहचर्यादटाबन्तमेवेति निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भावः । न च परस्परसाहचर्यादन्तरेणेत्ययोरेव ग्रहणं क्लृप्तं नेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यन्त्रव्यययोः स्वरार्थौ चार्थौ वा पाठेन परस्परसाहचर्यसंभवेऽप्यन्यव्यययोः पाठाभावात्साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वादिति । तन्न । उक्तभाष्येण साहचर्येण साहचर्यस्य सहायप्रयोगे निधामकताया उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु युक्तग्रहणात् संबन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षयोरेवैतयोर्ग्रहणम् । न च टाबन्तान्तराशब्दज्ञया । अनादृतदेशत्वेन परिधानीयत्वेनैव च तेन बोधादिति भाष्याशयः ॥

अस्य गोर्द्वितीयेनेति । (कै)

द्वितीयशब्दोऽपि सहायवाची मध्ये इत्यर्थेनान्तरेणेत्यादिना कमण्डलोरपि योगात् प्रत्रानुपपत्तिरत आह

वधिभूताभ्यां युद्धदस्मदर्थाभ्यां चामरद्वयेन च योगस्तथा आधेयेनापि सह । तस्मादाधेयादपि द्वितीया स्यात् । मैवम् । तत्रान्तरङ्गतया प्रथमाया एवोत्पत्तेः । तस्माद्विशेषणादियं बध्नापवादभूता द्वितीया न तु विशेष्या-

साहचर्यादन्तराशब्दस्याप्यटाबन्तस्यैव ग्रहणं स च निपात एव । 'बध्नापवादो योग इति' । असत्त्वस्मिन्योगे श्रेयत्वात् बद्धी प्राप्नोति सति तस्मिन्प्रयुक्तत्वात् बद्धी न भवतीत्यपवादत्वमेतत्, 'मध्यमाधेयेति' । आधेय-

(अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

अन्तरेति । (कै)

अन्तरेत्यादेर्मध्यवर्तीत्यर्थः ॥ ननु

कमण्डलोरिति । (कै)

अभेदस्य सत्त्वेऽपि तस्य षष्ठौप्रयोजकत्वाभावेन तदपवादविभक्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भावः ॥

आधारार्थत्वादिति । (कै)

आधारस्य तन्त्रत्वादित्यर्थः । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समानन्यायेनाधेयपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि तद्योग इति भावः ॥

नत्वाधाररूपेति । (कै)

आधारशक्तिप्रधानेत्यर्थः ॥

तत्स्थानमिति । (कै)

अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्यं स्यादिति भावः ॥

कमण्डलुयोगेति । (कै)

अत्यन्तभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः ॥

इपीति स्थितम् । अथ टावन्तेनान्तराशब्देन द्वतीयान्तेनान्तरेणेत्यनेन च योगे कुतो नेति चेत् । प्रतिपदोक्ततया तयोरेवेह ग्रहणात् परस्परसाहचर्याच्च । तद्यथा, गुरुभार्गवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिर्नत्वाचार्यपरमु-

परतन्त्रमित्यर्थः, सप्रम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वर्तत इति यावत् । 'अन्तरात्वां च मां च कमण्डलुरिति' । तत्र च मम च मध्ये कमण्डलुरित्यर्थः । अत्र यथा मध्यस्थावध्यपेक्षायामवधिभूताभ्यां बुध्पदस्मद्ध्यां योगस्तथाऽधारस्थाधेयपरतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगात्ततोऽपि द्वितीया प्राप्नोति, नैव दोषः कमण्डलुरित्यत्र विद्यतस्तीति वा क्रियापदानुषङ्गात्कमण्डलुः कर्त्ता स च तिडाभिहित इति प्रथमैव भविष्यति कारकविभक्तित्वात्, तदेतत्सह-

महाभाष्यप्रश्नोद्द्योतः । ६२७
 (अ. २ । पा. ३ । षा. १) (अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।)

उद्धृताधारेति । (कै)

तस्य चाधेये आधाराधेयभावेनैवान्वये साधुत्वं न तु केन
 चिदभेदान्वये इति भावः । उपपदविभक्तेरिति न्यायमूलकं न
 वाचनिकमित्याह

सा चेति ॥ (कै)

क्रियाद्वारक इति । (कै)

सर्वत्र सम्बन्धस्य किञ्चित् क्रियाकारकभावमूलत्वाद् यथा स्वत्वं
 क्रयादिनिबन्धनमिति भावः । युक्तिरत्र शिथिला सर्वत्र प्रथमाया
 एवापत्तेर्युक्ताद्यर्थेऽपि सत्ताकर्तृत्वस्याव्यभिचारात् । न चैवं सूत्राणां
 वैथ्यं न्यायानुगतेऽर्थे किं कुर्मस्तस्मादचनमेवेदम् । अत एव
 नमस्यति देवानित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत् ।
 तत्र हि क्रियाकारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये । न च विशेषणे सम्ब-
 न्धस्योद्धृततया प्रतीतेस्तत्रैव षष्ठ्यपवादत्वेन सम्बन्धार्थिकैव द्वितीयेति
 वाच्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याशयात् । उपपदविभ-
 क्तेरिति वचनान्तु षष्ठ्यपवादत्वमेव न प्रथमापवादत्वमित्युत्तराशयः ।
 प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधा-
 नादिति बोध्यम् । तदुक्तं “कमण्डलोः कर्तृत्वं तिङ्गभिहितमिति” ॥

रामयोः । तेन किमनयोऽन्तरेण गतेनेति सिद्धम् । किमनयोर्विशेषण
 ज्ञातेनेत्यर्थः । युक्तग्रहणाद्देह । अन्तर्गत्वा मां च कृष्णस्य मूर्तिः ।
 इह कृष्णान्न द्वितीया । अन्तरेत्यनेनानन्वयात् ॥

युक्ते प्रधानं इत्यत्रोपपादयिष्यामः । निपातयोर्यद्देहादिह न भवति किं
 तेन तयोऽन्तरेण ज्ञातेन, विशेषवचनोपमं अन्तर्गतायां पुत्रि वसतीति सुप्रस्य
 प्राकार इति नात्र सुप्रस्यान्तराशब्दार्थेन योगः किं तर्हि प्राकारेण ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

लाघर्यमित्युत्तरं लादिभिरभिधानं यथा स्यादिति भाष्ये
पाठमभिप्रेत्याह

ननु कर्मणीति । (भा)

अकर्मकधातुभिर्योग इति तु न विधायकमिति प्रागेव निरूपितम् । लाघर्यमित्युत्तरं भाष्ये पाठान्तरं लादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूदिति ल्युक्तं प्रकारान्तरेण संप्रतरेभावात् ॥ नन्विदं वार्त्तिकं सकर्मकाकर्मकविषयमकर्मकविषयं वा । नाद्यः ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासमाले । यद्यपीह कर्मत्वादेव सिद्धम् । कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणामित्युक्तेस्तथापि सकर्मकार्थं गुणद्रव्याभ्यां योगार्थं चेदम् । मासमधीते । मासं कल्याणी । मासं गुहधानाः । क्रोशमधीते । क्रोशं कुटिला नदी । क्रोशं पर्वतः । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । कृत्योर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” । मासमधीत इति । ननु कर्मत्वादेवात्र द्वितीया सिद्धा, कथं, कालभावाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्, अत्रप्रथं कर्मसंज्ञाश्रयणीया आस्यते मास आसितव्य आसित मास इति कर्मणि लः कृत्यस्तखलर्था यथा स्युरिति, सत्यम्, इदमप्यवश्यं वक्तव्यं द्रव्यगुणाभ्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया यथा स्यादिति तत्र क्रियात्यन्तसंयोगेऽपि परत्वाद्नेनैव युक्ता द्वितीया मासस्येति ‘कृत्योर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण’ इति षष्ठी ॥

(अ. २ । पा. १ । आ. १) (कालाध्वनोरत्नसंयोगे । २ । १ । ५ ।)

मासं पठति वेदं देवदत्त इत्यादौ मासादिकर्मण्यपि स्नाद्यापन्तौ
मासः पचते वेदं देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्तेः । मान्यः । सङ्कोचे
मानाभावात् । सकर्मकार्थं कासाध्वनोरित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्ही-
दानौमिदं सूत्रं कर्त्तव्यमिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति चेदुच्यते ।
सर्वविषयं वार्त्तिकं सूत्रं च न कार्यमित्येव तात्पर्यम् । न च मासं
पचते वेदं देवदत्तेनेत्याद्यापत्तिः । उभयमन्निधौ अन्तरङ्गे सुख्ये
च द्रव्यकर्मण्येव सप्रवृत्तिरिति न दोषः । द्रव्यकर्मणोऽन्तरङ्गत्वं च
धालन्तरार्थानङ्गस्वार्थकर्मत्वेन वार्त्तिकप्रामाण्येन “गौणे कर्मणि
दुह्यादेरि” त्यादिवद् भाष्यप्रामाण्येनात्राप्येवं विकल्पनाश्रयणाच्च ।
एवं च प्राकृतमेवेति पक्षेऽपि न दोषः । अत्र पक्षे आस्यते मास
इति कर्मणि छे यत्राक्रियथेति वक्ष्यमाणरौत्या ऽवश्यकेनाप्यनेन
द्वितीया तु नात्यन्तसंयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात् ॥

यद्येवमिति । (कै)

अकर्मणि कर्मशब्दप्रयोगेण वत्यर्थावगतौ अतिदेशस्वाभाव्यादेव
स्नाश्रयसिद्धेरिति भावः ॥

तद्रूपासङ्ग इति । (कै)

कर्मशब्दरूपस्यासङ्गः सम्बन्धः संज्ञालमित्यर्थः ॥

धात्वर्थाङ्गे इति । (कै)

आसनपूर्वके व्यापने धातोर्वृत्तिरित्यर्थः ॥ नन्वमथा रौत्या
कटमास्ते इत्यपि स्यादत आह

नियतत्वाच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशी वार्त्तिकाश्रयमाह

६३०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

एवं मन्यते (भा)

इत्यादिना ॥ तद्दृषयति ।

नैवं शक्यमिति ॥ (कै)

पुनर्वार्त्तिकारम्भ आवश्यक एवमपीत्याशङ्कते

यदि तर्हीत्यादिना । (भा)

तर्हि तद्वक्तव्यं कर्मवदिति यदुक्तं तदित्यर्थः ॥ उत्तरयति
सिद्धान्ती ।

न वक्तव्यमिति ॥ (भा)

अकर्मकाणामित्युच्यते इति । (कै)

गत्यादिसूत्रे इति शेषः । तत्र योगविभागेन सजातीयापेक्ष-
नियमेन सिद्धे तत्सूत्रे ऽकर्मकग्रहणात्कालादिभिन्नकर्मरहितार्थ-
बोधकानामेव शास्त्रे ऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणमिति बोध्यत इति
भावः ॥ अकर्मकग्रहणं सामर्थ्यादत्यन्ताविद्यमानकर्मकग्रहणार्थमेव
स्यादत आह

न चेति । (कै)

एवं च तदर्थसम्भव इति भावः ॥ तस्मान्नत्सामर्थ्यान्निषेधप्रति-
योगिसमर्पककर्मग्रहणेन मासादीनामग्रहणं तदाह

त एवमित्यादि ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

कालादीनां कर्मत्वप्रयोजकव्याख्यादिरहितेऽर्थे इत्यर्थः । इदं
णतिसूत्रे निरूपितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६११
(अ. २ । पा. ३ । षा. १) (कालाध्वनोरत्नसंबन्धे । २ । ३ । ५ ।)

यद्यपीति । (कै)

अकर्मकाणामित्यस्य कर्मानन्वयर्थप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्य-
भिप्रायः ॥

तथापि धातूनामिति । (कै)

धातूनामन्यपदार्थत्वात् कश्चित्कर्मस्यर्गोऽप्यकर्मकत्वहानेः । साम-
र्थ्यान्नविद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भावः । अर्थाना-
मन्यपदार्थत्वेऽपि भाष्योपपत्तिरुक्तैवेति चिन्त्यम् ॥

तदर्थानामेवेति । (कै)

अधिकार्थं वृत्तावपि तदर्थस्यात्यागादिदमुक्तम् ॥

द्रव्ये इति । (कै)

विषयसप्तमौयम् । सामर्थ्याद् द्रव्यरूपकर्मरहिता इत्यर्थ इति
भावः ॥ शिष्टं भाष्यं कैचटश्च गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ । एतद्भा-
ष्यस्य वास्तवार्थोऽपि तत्रैवोक्तः ॥ ननु तुल्यन्यायेन कालकर्मणा सक-
र्मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्मणि सौ न स्यादत आह

यच्च त्विति । (कै)

तत्संनिधौ तु न तेन व्यवहार इति मासःपद्यते वेदमिति न
प्रयोगः ॥ तर्ह्यनद्यैव कल्पनया सर्वत्र द्वितीयादिमिद्धौ सूत्रं न
कार्यमिति पृच्छति भाष्ये ।

न तर्हीति ॥ (भा)

उत्तरवति ।

यथाक्रिययेति । (भा)

न च मासमास्ते इत्यादौ प्राकृतकर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी-
बाधनाथं तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रिययेति असंगतम् । क्रियाकारक-
भावेन यचान्वाद्याभावस्तदर्थमित्यर्थात् ॥

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

निष्ठा । (कै)

समाप्तिः ॥

साधनापवर्गे इति । (कै)

साधनोपरमकृतक्रियात्यागेऽपौत्यर्थः ॥

क्रियाया एवेति । (कै)

खत एवेत्यर्थः । स च फलत्वप्राप्तावेव भवतीत्यर्थः । साधने
आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियायाः समाप्तिः स
क्रियापवर्गः प्रयोजनाल्लभेन क्रियाया आवृत्त्यावश्यकत्वेऽपि आल-
स्यादिना क्रियातो निवृत्तिः साधनापवर्ग इति भेद इति भावः ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवर्गः फलप्राप्तिस्तस्यां द्योत्यायां कालाध्वनो-
रन्त्यन्तसंयोगे तृतीया स्यात् । अत्रा क्रोशेन वानुवाकोऽधीतः । अपवर्गे
किम् । मासमधीतो नायातः ॥

“अपवर्गे तृतीया” । ‘अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्ति-
रिति’ । तत्रैवापवर्गशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भावः । ‘कर्तव्यावृत्ताविति’ ।
अप्राप्त्यादिना कर्तुं परमादित्यर्थः, तत्र मध्ये क्रियाविच्छिन्नेति प्रवृत्त्यापायो
न त्वपवृत्तेति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६३३
 (अ. २ । पा. ३ । षा. १) (सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।)

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

२ । ३ । ७ ॥

प्रदेशादिति । (कै)

स चेह

इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति । (कै)

यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वं न तथापि बोध-
 क्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये “यत इति” पञ्चमीति
 बोध्यम् ॥

क्रोशास्त्रक्षम् (कै)

इत्यस्येतः क्रोशादूर्ध्वं विद्यमानं लक्षमित्यर्थः ॥ तद्धनयन्नाह

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्यां
 सप्तमीपञ्चम्यौ स्तः । अद्य भुक्तायं दृष्टे दृष्टाद्वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्येयं
 कालः । इहस्थोयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत् । कर्तृकर्मणोर्मध्येयं
 देशः । कालाध्वभ्यां विभक्तयोर्गथासंख्यं न भवति । अस्मृतित्वात् ॥

“सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये” । ‘कारकमध्ये इति’ । मध्यम्याव-
 धिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समासः कालाध्वनौश्चैतद्विशेषणमित्याह ।
 ‘कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वनाविति’ । अद्य भुक्त्वादि’ । ननु चात्र देव-
 दत्त एकः कर्त्ता तत्कथं कारकयोर्मध्ये काल इत्याह । ‘कर्तृशक्त्योर्गिति’ ।
 स्यादेवं यदि द्वयं कारकं स्यात् शक्तिस्तु कारकं नेह भिद्यते एका अद्य
 भुजेः साधनमपग दृष्टभुजेः तेनानयोर्मध्ये काल इत्यर्थः । ‘कर्तृकर्मणो-
 र्गिति’ । इधनस्त्यतीतीध्वामः पुरुषः स कर्त्ता इत्यसने व्यधने स्थाने वा कर्म

(कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

कर्मापादानयोरिति । (कै)

भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्तिव्यत्ये इत्याह

शक्तिरिति ॥ (कै)

शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह

क्रियानुमितशक्तौति ॥ (कै)

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥

पुनर्द्वितीयेति । (कै)

वार्त्तिकेनेति शेषः ॥ भाष्ये

तावद्युक्तमप्रतेरिति । (भा)

तत्रत्यः प्रतिषेधोत्पत्त्यमिति सूत्रस्थप्रतिपर्यनुनासुपलक्षणमित्यर्थः ॥ भाष्ये

वजनार्थ एवेति । (भा)

तच्चैवार्थं तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥

लक्ष्यम् । 'कर्मापादानयोरिति' । कर्म तदेव सामर्थ्याद्गम्यमानं धनुरपदानं यतः शर आश्रयन्ति । कर्माधिकरणयोर्वेति' । कर्म तदेवाधिकरणमिहेति निर्दिष्टः प्रदेशः, इहकालाध्वानौ द्वौ सप्तमीपक्षस्यावपि द्वे ततश्च संख्यातानुदेशः प्राप्नोति कालात्सप्तमी अध्वनः पक्षमीति अत आह । 'संख्यातानुदेश इत्यादि' । 'अस्वरितत्वादिति' । स्वरितेन लिङ्गेन यथा संख्यमित्येतत्तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

कर्मप्रवचनीय युक्ते द्वितीया ॥ स्पष्टोऽर्थः । हरिं प्रति पर्यनु वा ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् ।

२। ३। ६ ॥

अन्यतरस्य वेति । (भा)

अधिरीश्वरे इति ईश्वरसंबन्धे ऽधेः कर्मप्रवचनीयत्वविधानेन संबन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयोः कर्मप्रवचनीययुक्तत्वेऽपि यस्य चेश्वरवचनमित्यस्यावृत्तौ मानाभावेनान्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भावः ॥ तात्पर्यघाहकाभावात् । भावप्रधानत्वे ऽपरितुष्यसाह

अथवेति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्तेनैवैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचन-शब्देनैश्वर्यमुच्यत इत्यर्थः । यद्गतमैश्वर्यं तदाचकात्सप्तमी ॥

तचेति । (कै)

तदेतिपाठ उचितः ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ कर्मप्रवचनीययुक्ते इत्यनुवर्तते । यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण पञ्चमीसप्तम्यौ न्तः । प्रकृतसूत्रार्थस्तु यस्मादधिकं यस्य चेश्वर-

“यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी” ॥ यस्मादधिकं तद-स्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवतः । ‘उपखार्यां श्लोश इति’ । ‘उपोधिकं चे’ति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । ‘यस्य

ई३ई

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ. २। पा. ३। आ. १)

एतत्सूचेति (कै)

तदेकदेशं यस्य चेश्वरवचनमित्येतदित्यर्थः ॥

ब्रह्मदत्ताधीना इति । (कै)

अषड्चेत्यादिनाध्युत्तरपदत्वात्खः । अत एव परिग्रहीचधीन-
मिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोपपत्तिः ॥ नन्वेवमधिनाव्यथीभावो न
स्यादत आह

विभक्त्यर्थेति ॥ (कै)

संमन्यत इति । (कै)

तृतीय उक्तोर्थ उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदत इत्यर्थः ॥ अनु-
मोदनाकारमाह । भाष्ये

नित्यमित्यादि । (भा)

परिग्रहीचधीनम् परिग्रहीत्राधारकमित्यर्थः ॥

प्रथमा चेति । (कै)

भाष्ये तु शब्दश्चार्थे इति भावः । सूत्रारम्भे तस्य वैचर्यप्रथ-

---

वचनं कर्मप्रवचनीययुक्ते यत्र सप्तमी स्यात् । उपपगर्जे हरेरुंणाः । परा-
र्द्धादधिका इत्यर्थः । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिनोः पर्यायेण सप्तमी । तथाहि ।
ईश्वर इत्युच्यते येन तदीश्वरवचनं ऐश्वर्यम् । अथ तेश्वरशब्दो भावप्रधानः ।

ऐश्वरवचनमित्यादि' । इयमनेनोच्यते इयोरपि भवति तत्रापि पर्यायेणेति
तत्र इयोरपि तावद्भवति कथम् ईश्वर उच्यते येन तदीश्वरवचनमैश्वर्यम्,
अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधानः ईश्वरत्वस्योक्तिरैश्वरवचनं यस्य स्वामिन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६३७

(अ. २. पा. ३। आ. १) (यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।)

मानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति तृतीयो वदतीति तात्पर्यम् ।
एतत्सूत्रसत्त्वे हि अधिरौश्वरे इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधायकं
कार्यम् । तथा चाधेः कर्मप्रवचनीयत्वान्तद्योगस्योक्तरीत्या स्ववा-
चकेऽपि सत्त्वाद् द्वितीया प्राप्नोतीति दोषः । एतत्सूत्राभावे तु
ऐश्वर्यविषयोऽधेः क्रियायोगाभावेन गत्यादिसंज्ञाबाधरूपफलाभावात्
कर्मप्रवचनीयसंज्ञाया अयभावेन कर्मप्रवचनीययोगाभावाद् द्विती-
याप्राप्तौ प्रथमा सिध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

का तर्हि स्यात्षष्ठीसप्तम्यौ (भा)

इत्यादिरेकदेश्युक्तिः ॥

अधिपतिदायाद् इति । (कै)

यस्य यो दायादः स तद्दानादिस्वामित्वात्स्वामीति लोके व्यव-
ह्रियत इति ईश्वरपर्यायाविभाविति भावः ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

भेदसंबन्धेनेतराम्बयित्वाभावादित्यर्थः ॥ ननु ईश्वरत्वद्योतकस्ये-
श्वरापेक्षया कर्मप्रवचनीयस्याधेः कथं पञ्चास्रसंबन्धद्योतकत्वे येन ततो
द्वितीया स्यादत आह

यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य
सस्य ईश्वर उच्यते ततः स्वादित्यर्थः । पर्यायेण चैयं विभक्तिः श्रेष्वविषये
कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भात् विशेषणादेवोत्पन्नया सप्तम्या द्विष्टस्यापि सस्व-
ईश्वरत्वमुच्यते ततः सप्तमीत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्वं निर्दिश्यते यस्य
सस्येश्वर उच्यते ततः स्वात्सप्तमीत्यर्थः । पर्यायेण वा भवति श्रेष्वविषये

(यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ. २। पा. ३। आ. १)

अधिरौश्वर इत्यधेरिति । (कै)

ऐश्वर्यं विषयार्थद्योतकस्याधेरिति तदर्थं इति भावः । एव च परस्परप्रतियोगिकसंबन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्त्वेव तन्ना-
ग्निरिति भावः । उभयगतस्य संबन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया
षष्ठ्यैवेति भावः ॥ भाष्ये

अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । (भा)

अधिद्योत्यो ब्रह्मदत्तनिष्ठः संबन्ध इत्यर्थः । एवमप्येऽपि ।
चस्तुमयचापि वाक्यालंकारे ॥

ईशितव्यस्येति । (कै)

ऐश्वर्यविषयाधेः कर्मप्रवचनीयत्वमिति तदर्थः । षष्ठी तु
विशेषणादुत्पन्नाप्युभयगतं संबन्धं सामर्थ्याद्बोधयति । परञ्च तद्बो-
धकविभक्त्यविधानादत्र तु परत्रापि तद्बोधकविभक्तिप्राप्त्या विशेष्य-
निष्ठसंबन्धबोधकत्वं न विशेषणविभक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया
प्रथमापवादिकापीत्यभिमानः ॥ सूत्रे स्वपदानुपादाने कथं स्ववच-
नात्प्राप्तिरत आह

न्यस्याभिधानात् । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतया विशेषणादेव
प्रत्ययौचित्याच्च । विशेष्यात् प्रथमैव । अधिगामे भूः । सप्तमीशौण्डे-
रिति समासपक्षे तु रामाधीनेति भवति । अषडक्षेत्यादिना खः । विभ-

कर्मप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्याद्विच्छस्यापि संबन्धस्या-
भिधानात् । 'अधिब्रह्मदत्त इति' । 'सप्तमी शौण्डे'रिति समासपक्षे ब्रह्म-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६१६

(अ. १। पा. ३। आ. १) (यस्मादधिकं यस्य चैश्वरवचनम् । २। ३। ६।)

यस्येति । (कै)

तत्र द्वितीया प्राप्नोतीत्यन्नं भाष्यं पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।
अत्र पक्षे द्वितीयावारणाद्याह भाष्ये

एवं तर्हीति ॥ (भा)

स्ववचनादिति । (कै)

वार्त्तिकमेवैतद्दोषवारकमपीति व्यासष्ट इत्याह ।

अन्यथा व्याख्यातमिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवमपीति । (भा)

अधेः स्तंप्रति कर्मप्रवचनीयत्वादिति भावः ॥ ननु संज्ञा-
विधानसामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमां बाधते इत्यत आह

कर्मप्रवचनीयसंज्ञा त्विति । (कै)

तद्योगे ऽपवादविधेस्तस्याः संज्ञाया द्वितीयाविधावनुपपत्त्यान-
मित्यर्थः ॥ उपपदविभक्तेरिति न्यायेनेव षष्ठीशेष इति सूत्रे वक्ष्ये-

---

त्तर्यवृत्तित्वे लव्ययीभावः । अधिरामम् । स्वादिभक्तौ अधिभुवि गमः ।
इह सूत्रे यस्य चैश्वरवचनमित्यंशः प्रत्याख्यातो भाष्ये । तथाहि । स्वामि-
न्याधारे भूः स्थिता तस्यां च स्वामी तत्रा यदा यदधिक्रमणत्वेन विवक्ष्यते

दत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थवृत्तित्वेऽधिब्रह्मदत्तमित्यव्ययीभावः । अथ
योगः ब्रह्मोऽवक्तुं स्वामिन्याधारेपक्षालः स्थिताः स्वेयाधारेषु ब्रह्मदत्तः स्थितः
तत्र यदा यदधिक्रमणं तत्र स्वामी भविष्यति एवं च कृत्वा 'धिरौश्वर'

(यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ. २। पा. ३। व्या. १)

माणया पुरुषादिप्रधानपदात् षष्ठीवारकयुक्त्वाप्यच द्वितीया वार-
यितुं शक्येति बोध्यम् ॥

यथाधिकरणत्वमिति । (कै)

केचित्तु अधिकरणसप्तम्यां संज्ञासूत्राभावेन द्वितीयायाः प्राप्त्य-
भावेन सूत्रप्रत्याख्याने तात्पर्यं सति स्वंप्रति कर्मप्रवचनीयत्वं
नोपन्यसेत् तस्मात् स्वस्वामिभावविवचायामाधारत्वाविवचायां
सप्तम्यर्थं “यस्य चेश्वरवचनम्” “अधिरीश्वर” इति च सूत्रद्वयं
कार्यं विनिगमनाविरहेण च सूत्रद्वयसोभयत्रार्थं तात्पर्यमित्येव
भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने । “अधिरीश्वरे” इत्येतदौ-
श्वरत्वे द्योत्ये ईश्वरे द्योत्य इति वा व्याख्येयमन्थे स्वंप्रतिकर्मप्रव-
चनीयत्वं लभ्यते किं चाधिकरणसप्तम्यां पञ्चालेषु द्वितीयावारक-
युक्त्वेव पञ्चालेषु सप्तम्यां ब्रह्मदत्तादपि वारयितुं शक्यत्वेन स्ववच-
नान्तु सिद्धमित्यस्यायुक्तत्वे एवं भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥

तदा तत्र सप्तमौ भविष्यति । एवं चाधिरीश्वर इति संज्ञासूत्रमपि न
कर्तव्यम् । न चा गत्युपसर्गत्वबाधार्थं तत् । ऐश्वर्यविषयस्य अग्नेः क्रिया-
योगाभावेनैव तदप्राप्तेः । उत्तरार्थमिति चेत्तर्हि योगविभागो न कार्यः ॥

इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा मावक्तव्या ऐश्वर्यविषयस्वाधिः क्रियया नैव युज्यते
अतो गत्युपसर्गत्वबाधार्थापि न युज्यते ॥

महाभाष्यप्रहोपोबुधोतः ।

६०१

(अ. २ । पा. २ । आ. १) (गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टा- यामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

तर्द्धादिभ्यो द्वितीयापि न स्यादत आह ।

द्वितीयेति ॥ (कै)

भाष्ये

विवधमिति (भा)

“पर्याहारस्य मार्गस्य विवधौ वीवधौ च तौ” इत्यमरः ॥

“पर्याहाराध्वमार्गेषु समौ विवधविवधौ” इति नानार्थकोशः ॥

भाष्ये

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ॥ अन्धभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि एते क्लृप्तेषु सत्याम् । ग्रामं ग्रामाय वा गच्छति । गत्यर्थेति किम् । ओदनं पचति । कर्मणीति किम् । अन्धेन व्रजति । चेष्टायां किम् । मनसा हरिं व्रजति । अनध्वनीति किम् । पश्यान्

“गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि” । “चेष्टाक्रियाव्यामिति” । वस्तुव्याख्यानमेतत्, सूत्रे तु सप्तमी चेष्टायामिति । ‘परिस्पन्दनक्रियाव्यामिति’ । परिस्पन्दन एव चेष्टा शब्दः प्रसिद्ध इति भावः । खं रूपमिति वचनात्स्वरूपग्रहणाशङ्कयामाह । ‘अन्धन्येयग्रहणमिति’ । सप्तमीनिर्देशादिति भावः, सप्तमीनिर्देशे ह्यनध्वनि कर्मणीत्वन्वयः, नान-

(गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेद्याया- (अ. २ । पा. ३ । आ. १)
मनध्वनि । २ । ३ । २२ ।)

पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यमिति । (भा)

एवकारो भिन्नक्रमः । इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थः ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

तथा चैतन्मात्रफलसाधकतदचनारम्भे तदचनप्रत्याख्यानं न
चमत्कारकारीति भावः ॥

न्यायस्येति । (कै)

तत्फलस्यान्यथा साधनेन तदचनप्रत्याख्यानात्पूर्वं तत्कर्त्तव्यं
भवतीति भावः ॥ तदेव ध्वनयन्त्याख्यानान्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

न्यायमेवं दर्शयति ।

गच्छति । आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आस्थितः । सम्प्राप्तः । गन्ता
अधिष्ठित इत्यर्थः । तेन यदा उत्पथात्यत्रा एवाक्रमितुमिच्छते तदा भव-
त्येव चतुर्थी । उत्पथेन पथे गच्छति । अजाज्ञयति ग्राममित्यत्र तु न
चतुर्थी । अगत्यर्थत्वात् । प्रतीयते ह्यत्र गतिः । न त्वसौ नयतेरर्थः ।

ध्वनः प्रकृतेरिति अर्थ एव कर्म नाध्वशब्दः, तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी
न भवति द्वितीया तु कर्मणि द्वितीयेति भवति । 'आस्थितः संप्राप्त इति' ।
गन्ताधिष्ठित इत्यर्थः । 'यत्र त्विति' यदोत्पथेन पथ्यैवाक्रमितुमिच्छते तदा
भवत्येव चतुर्थीत्यर्थः । इह कस्मान्न भवति अजां नयति ग्राममिति अग-
त्यर्थत्वात् प्रतीयता ह्यत्र गतिर्न त्वसौ नयतेरर्थः प्रापणवाचित्वात्, इह तर्हि
स्त्रियं गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति, सिद्धं त्वसंप्राप्तवचनात्, असंप्राप्तं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६४३

(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (गत्वर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चोच्यता-
मनध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

तत्र पदेति ॥ (कै)

भेदे इति । (कै)

संयोगानुकुलत्वापाराद् यदा भेदो विवक्ष्यत इत्यर्थः । एतच्च
“कर्त्तरि कर्मे”ति सूत्रे “संप्रदानसंज्ञा” सूत्रे च निरूपितं तत
एवावधार्यम् । संयोगश्च कर्त्तृनिष्ठ एव फलत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि
बोध्यम् । अन्यथा परत्वात्कर्मत्वमेव स्यादित्याहुः ॥

यदात्वभेदेति । (कै)

ग्रामनिष्ठसंयोगानुकुलत्वेनैव यदा विवक्षेत्यर्थः ॥

अत एवेति । (कै)

प्रापणवाचित्वात् । एवं स्त्रियं गच्छतीत्यत्रापि न चतुर्थी । अस्मिन्प्राप्त-
प्रेषाभावात् । अनध्वनीति ह्यपनीय अस्मिन्प्राप्त इति पूर्यते । द्वितीया-
ग्रहणमपवादविषयेऽपि यथा स्यात् ; तेन छद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति
अन्यथा चतुर्थीत्येव ब्रूयादिति वदन् वृत्तिकारो ग्रामं गन्तेति वृत्तन्तयोगे
उदाजहार । इदन्तु भाष्यविशदम् । तथाहि । मन्दर्शनादिभिराप्य-

यदस्तु गमनेन संप्रेष्यते तस्मिन्कर्मणीति वक्तव्यं स्त्री तु संप्राप्तिवैति
चतुर्थीभावः, अध्वनश्चानपवादः, संप्राप्तो ह्यध्वा यदा त्वसंप्राप्तः संप्रेष्यते
तदा भवितव्यमेव चतुर्थीत्युक्तं पुगस्तात् । ‘न चतुर्थीवति’ । नञः काङ्क्षा
प्रयोगादिकस्येतेत्यनेनावयवः, कर्मणि चतुर्थीं विकल्पितायां तथा युक्ते
कर्मणि द्वितीयेत्येव द्वितीया भविष्यतीति भावः । ‘ग्रामाय गन्तेति’ ।
द्वितीया तावत्कद्योगे षष्ठीं बाधते तथा च तुल्यकृत्ता चतुर्थी इन्द्रेण

(मत्स्यकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टाया- (अ. २ । पा. ३ । अ. १)
मगधनि । २ । ३ । १२ ।)

चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्तृकर्मणोरिति षष्ठी-
विषये क्लृप्तोऽपि द्वितीयार्थमिति न व्याख्यानौघं प्रत्याख्यानेन
भिन्नफलत्वादित्यन्वयः । अप्रत्याख्यानौघमिति पाठान्तरे तु
चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधा-
नार्थमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्यानेन सः भिन्न-
फलत्वादिदं सूत्रमप्रत्याख्यानौघं स्यादिति योजना । एवं च
भाष्यमते ग्रामस्य गतेत्यादौ षष्ठ्येवेति भावः ॥

अथवा नयतिरिति । (ऋ)

एतन्नगतीत्यत्र निरूपितम् ॥

मानत्वात्क्रियापि क्लृप्तमि कर्मति क्रिययाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्वं सिद्धं
सन्दर्शनादीनां गमनस्य च भेदाविवक्षायां तु द्वितीयापि सिद्धेति सूत्रमिदं
प्रत्याख्यातं भाष्ये । एवं हि वदता क्लृप्तोऽपि षष्ठ्येवेत्येते । अत एवाक्ने-
रिति सूत्रे ग्रामं गामीत्युदाहृतं भाष्ये ॥

प्रतिपाद्यत इति चतुर्थीपि क्लृप्तोऽपि भवतीति भावः । अयं योमः शुक्लो
वक्तुः, कथं, संदर्शनप्रार्थनाभ्यवसायैराप्यमाणत्वात्क्रियापि क्लृप्तमि कर्मं तत्र
अदा गमनस्य संदर्शनादीनां च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा संदर्शनादि-
कर्मणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, अर्भेदविवक्षायां
तु गमनस्य कर्मत्वाभावाद्ग्रामः कर्मैव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एते-
नेति भाष्यकारस्य पक्षः तत्र क्लृप्तयोगे षष्ठ्येव भवति ॥

चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

तदर्थशब्दार्थमाह ।

तच्छब्देति ॥ (कै)

कार्यं प्रयोजनमिति । (कै)

बहुव्रीहिः । कार्यप्रयोजकमित्यर्थः ॥ ब्राह्मणाय दधीत्यादौ
दध्नो ब्राह्मणकारणत्वाभावादुक्तम् ॥

विशिष्यकार्येति । (कै)

भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तथापि कार्यमिति भावः ॥ सो ऽर्थो
पथेति बहुव्रीहिस्तु नोक्तः । तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वात् ।

यथा घञ्छीति । (कै)

विशेषणनिष्ठतथैव सम्बन्धोद्धृततथा प्रतीतेरिति भावः ॥
विभक्त्याभिधानेऽपि तिङ्गादिभिरनभिधानाद्धेतौ द्वितीया स्यादेवे-
त्यत आह ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ स्पष्टम् । विप्राय मां ददाति । तार्थ्ये उप-
संख्यानम् ॥ यूपायदाव । इह दावशब्दाद्धेताविति द्वितीया तु न भवति ।

“चतुर्थी सम्प्रदाने” । ‘तार्थ्यं इति’ । तच्छब्देन कार्यं प्रति निर्दि-
श्यते तस्मा इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकार्यप्रयोजनं कारणमभि-
धीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति ख्यत्वा कार्यकारणसम्बन्धोऽभिधीयते

प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति । (कै)

षष्ठीविषये हेतुद्वितीयाविधानादिति भावः ॥

प्रातिपदिकार्थेति । (कै)

हेतुत्वेनेतरान्वये च द्वितीया भवत्येतदर्थस्य च कश्चिदर्थं तेना-
न्वयाभावादिति भावः ॥ उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति ।

तस्यापीति ॥ (कै)

उपकार्यं हीति । (कै)

विद्यमानमेव यत्किञ्चिदुपकारविशिष्टं कार्यमित्यर्थः । तेन
घटाद्य दण्ड इत्यादि नेत्याहुः । मोक्षाय हरिं भजतीत्यादौ
क्रिययायमिति संप्रदाने चतुर्थी बोध्या ॥

गम्यमानविभक्तित्वादिति । (कै)

“चतुर्थीतदर्थं”ति सूत्रेण ज्ञायमानविभक्तित्वादित्यर्थः । तद्धि
ज्ञापकं कार्यवाचकाच्चतुर्थ्यां सत्यामेव सङ्गच्छते इति भावः ॥

तदनुवादेनेति । (कै)

षष्ठीविषये हि सा । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैव । अनूपसंख्यानस्यावश्यकत्वे
सूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न । हरये रोचत इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् ।

समासकृतजितेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात्, तत्र द्विल्लेऽपि
सम्बन्धस्य षष्ठीविशिष्टेषादेव चतुर्थी भवति यूपाय दाविति हेतुद्वितीयापि
विशेष्यान् भवति हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थीव प्रत्यायितत्वात् षष्ठीविषये

(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।)

तदर्थानुवादेनेत्यर्थः ॥ नित्यशब्दत्वेनान्यचोक्तेनाचापीतरेतराश्र-
यपरिहारः सुकरस्तथापि कार्यवादेऽपि परिहर्तुमाह ।

तत्तर्हीति । (कै)

चतुर्थीविधायकमन्यद् वचनमित्यर्थः ॥ वस्तुत इतरेतराश्रयत्व-
मेव नेत्याह ।

न खल्वपीति । (कै)

यदि चतुर्थी समासं विनान्यः समासो न स्यात् स्यादेवेतरे-
तराश्रयः । अस्ति चात्र षष्ठीसमास इत्याश्रयः ॥ नन्वत्र षष्ठी
कथमित्यत आह ।

सम्बन्धसामान्येति । (कै)

तादर्थ्येन बोधे चतुर्थी सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीति भावः ॥
षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये शब्दशक्तिस्वभावाश्रित्यसमास इत्याश्रये-
नाह । भाष्ये

गुरोरिदमिति ॥ (भा)

भाष्ये

ऋपिसम्प्रदायमाने च ॥ विकारवाचकाश्चतुर्थीत्यर्थः । स हि सम्प्रदाये प्रादु-
र्भवति । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां चतुर्थी

च हेतुद्वितीया, इह तु प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमैव भवति, यदि
तर्हि तादर्थ्यं उपसंख्यानं क्रियते नार्थः सम्प्रदाने चतुर्थी योऽपि ऋपा-
ध्यासाय मोदीयते उपाध्यायार्थः स भवति, अत्रशं संप्रदानग्रहणं कर्त्तव्यं

(चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । १ । १३ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

यान्येनेति । (भा)

इत्यर्थानामित्यादिना । कर्मणायमभिप्रेतौति संज्ञाविधानं तु
“दाशगोत्रौ संप्रदान” इत्यर्थः । तत्संप्रदानकं दानमिति बोधार्थं
च । दानकर्मणो गवादेः संप्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वा-
भावे चतुर्थ्यनार्थस्य दानक्रियाम्बयानापत्तिरिति तदन्वयायं चेति
दिक् ॥ भाष्ये

यद्यमिति ॥ (भा)

यद्यपि समासः प्रकृतिविकृतिभाव एव तथापि तज्ज्ञाप्या
चतुर्थी सर्वत्रेति भावः ॥

क्लृपि सम्पद्यमाणे च ॥ (वा)

सम्पत्तिशब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यते इत्याह ।

सम्पत्तिरिति ॥ (कै)

नन्वेवं प्रकृतिविकृत्योर्भेदसत्त्वेनाभेदान्बयानुभवसिद्धौ भव्यते-
त्यत आह

अभेदविवक्षायां प्रथमेव । भक्तिर्ज्ञानं कल्पते इति केचित् । अन्ये
त्वभेदविवक्षायामपि चतुर्थीत्याहुः । अनिकर्तुरित्यपादानत्वविवक्षायां

‘इत्यर्थानां प्रीयमाण’ इत्याद्यर्थम् । ‘क्लृपिसंपद्यमान इति’ । संपत्ति-
रभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्तिरिह ऋच्छते तत्र यद्रूपमुपजायते ततो विकारा-
चतुर्थी । ‘सूत्राय कल्पते यवागूरिति’ । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षायां

विकारस्य चेति । (कै)

तथा च प्रकृतिवाचकसमानाधिकरणत्वात्प्रथमाविभक्तेरप-
वादोऽयमिति भावः ॥ विहृद्धार्यकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधि-
करणेनान्वय इति बोध्यम् ॥ ननु सामानाधिकरणप्रकृतेरपि
चतुर्थी स्यादत आह ।

यच्च रूपमिति ॥ (कै)

अपादानविवक्षेति । (कै)

अपादानपदे न शक्तिः कल्पेहृत्यन्वर्थत्वे इदम् । अत्र वदन्ति
कल्पत इत्यादेः परिणमत इत्यर्थः । परिणामस्य रूपान्तरप्राप्तिः ।
तदेकदेशे रूपान्तरे मूत्रादर्विकारस्याभेदेनान्वयेन ततो द्विती-
यायां प्राप्तायां तद्बाधेन चरितार्थां चतुर्थी । अभेदविवक्षायां
परत्वात् प्रथमया बाध्यते । यवागूर्मूत्रं कल्पत इत्येव हि तदा ।
ध्वनितं चेदं हरदत्तेन । कल्पेहृत्यन्वर्थत्वे जनिकर्तुरिति प्रकृतेः

पञ्चमी । भक्तेर्ज्ञानं कल्पते इति । केचित्तु तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति ।
उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ प्राणिनां शुभाशुभयोः सूचको भूतविकार उत्पातः ।

चतुर्थी, अभेदविवक्षायां तु मूत्रं संपद्यते, यवागूर्मिति प्रथमैव भवतीति
केचिदाहुः । अन्येत्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति, यदा तु 'जनिकर्तुः
प्रकृति'रित्यपादानत्वं विवक्षते तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति,
केचिदाहुः मूत्रं संपद्यते यवाग्वा इति । अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति

(चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ १)

पञ्चम्यामपि विह्वतिषाषकात्परत्वादुपपदविभक्तेरिति न्यायाच्च प्रथमैवेति दिक् । अन्येत्त्वित्यचेयमेवावृत्तिः । “प्रकृत्यादिभ्य” इति द्वितीयावत् प्रथमापवादोऽप्येवेत्यपरे । यद्यपि दाह्यूपथोरिव यवा-
गूमूत्रयोः प्रकृतिविकारभावोऽस्ति तथापि यवाम्वा मूत्रार्थत्वाभावात्
तादर्थ्यचतुर्थ्यांश्च गतार्थता । “एवमुत्पातेन ज्ञापिते” इति
वचनस्य सार्थक्यमूह्यम् ॥

द्वितयोगे चेति । (वा)

इदं “तस्मैद्वितमि”ति निर्देशाज्जापकात्सिद्धमित्याहुः ॥ अरो-
चके रोगाख्यायामिति एषुञ् श्लोकतो नपुंसकत्वं ततो मत्वर्थ
इति । सर्वचामयस्थोपसंख्यानमित्यामयशब्दाद्दिनिः । अन्यचा-
पीति दीर्घः ॥

१ वाताय कपिलाविद्युदातपायातिलोहनी ।

हृणा सर्वविनाशाय (पीता वर्षाय विज्ञेया) दुर्भिक्षाय सितामभवेत् ॥

वाताय कपिला विद्युत् । द्वितयोगे च ॥ चतुर्थीसमासविधानञ्ज्ञाप्यते ।
ब्राह्मणाय द्वितम् ॥

मूत्राय संपद्यते यवाग्वा इति । ‘उत्पातेनेति’ । प्राणिनां शुभाशुभ-
सूचको भूतविकार उत्पातः । ‘अरोचकित इति’ । अरुचिररोचक
रोगाख्यायामिति एषुञ्, बहुलवचनादस्त्रीलिङ्गता ।

महामाध्यप्रदीपोद्घोतः । ६५१
 (अ. २ । पा. ३ आ. १) (नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबघड्-
 योगाच्च । २ । ३ । १६ ।)

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबघड्- योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

पूर्ववीति । (कै)

पुनर्विधानार्थेन चेनेदं सिद्धमिति कश्चित् ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबघड्योगाच्च । एभिर्वेगे चतुर्थी स्यात् ।
 हरये नमः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्वलीयसी । प्रधानभूतक्रिया-
 सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । नमस्कारोति देवान् । कथन्तर्हि नमसकार देवेभ्य
 इति, रावणाय नमस्कुर्वीत् इति च भट्टिः । अत्र माधवः । साक्षात्प्रभृतिषु
 पाठाद्वैकल्पिकं नमःशब्दस्य गतित्वम् । तत्र गतिसंज्ञापक्षे उपसर्गवद्
 द्योतकतया क्लृप्त एव प्रणतिरर्थः । तत्कर्मणि द्वितीया नमस्यति देवा-
 न्निवत् । अगतित्वे तु करोति क्रियाकर्मभावापन्नं विशेष्यभूतं प्रणाम-
 माचष्ट इति देवादावकर्मणि नमःस्वस्तीति चतुर्थीवेति । अत्रेदं वक्तव्यम् ।
 उक्तरीत्या चतुर्थीसमर्थनेऽपि नमसो गतिसंज्ञाभावान्नस्युसोर्गोत्वोक्ति
 सत्त्वं न स्यात् । तथा च प्रयोगानिर्वाहस्तदवस्थाः । तस्मात्किंधार्थोपपदस्य
 चेति चतुर्थी बोध्या । देवान् प्रसादयितुमित्यर्थात् । वर्धमानस्तु, आद्धाय
 निगस्यन्न इति वक्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति चतुर्थीत्याह । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।

“नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंबघड्योगाच्च” ॥ ‘अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहण-
 मिति’ । अलमित्यर्थग्रहणं तत्रापि पर्याप्त्यर्थग्रहणमित्यर्थः । तत्र तावदर्थ-
 ग्रहणं तस्मै प्रभवतीति निर्देष्टात्, इह चानं कुर्वते कन्यामित्युपपदविभक्तेः
 कारकविभक्तिर्वलीयसीति द्वितीया भविष्यति, एवमलमोदनेनेत्यत्रापि
 करणे द्वितीया, ओदनेन न किं चित्साध्यमित्यर्थावगमात्, तेन भूषणप्रति-

(गमःस्त्वित्स्वाहास्वधर्णवषड्-
योगाच्च । २ । ३ । १६ ।)

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

अलं रोदनेनेति । (कै)

रोदनं मा कुर्वित्यर्थः । एवं चात्र तृतीया कथम् । तस्मा-
द्रोदनेन साधं नास्ति । अतस्तन्मा कुर्वित्यर्थः ॥ भाष्ये

पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति (भा)

वार्त्तिकस्य द्वेषा व्याख्याऽनेन प्रभवादियोगे षष्ठ्यपीति
ध्वनितम् ॥

अप्रये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । अलं मम्लो मम्लाय । अलमिति पर्या-
प्त्यर्थग्रहणं तेन दैत्येभ्यो हरिरलं प्रसुः समर्थः शक्त इत्यादि । कथन्तर्हि
प्रभुर्बुभ्रुषुर्भुवनत्रयस्तेति माघः । उच्यते । पर्याप्त्यर्थस्तेवालमो ग्रहणं न तु
अलं रोदनेनेत्यादौ वार्यार्थस्यापीति व्याख्यानान्तरं भाष्ये स्थितम् । एवञ्च
व्याख्याभेदात्प्रभवादियोगे षष्ठापि साधुः । अत एव सूत्रकारो द्वेषा
निरदिक्षत् । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः, स एषां ग्रामशौरिति च ।
तथाच भट्टिः । नाप्रोथीदस्य कश्च न एप्रोथास्मै न कश्चनेति । प्रोथृ
पर्याप्त्यावित्यस्य रूपम् । अलं रोदनेनेत्यत्र तु कश्चो तृतीया । रोदनेन न
किं चित्साध्यमित्यर्थावगमात् । वषडिन्द्राय । चकारः पुनर्विधानार्थं ।
तेनाग्निर्विद्वत्तायामपि षष्ठीं बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्त्विति गोभ्यो
भूयात् । अन्यथा स्त्वित्योगे चतुर्थ्या अवकाशः । स्त्विति जाल्मायास्तीति ।
तच्चकथने कुशलाधराग्निधौत्यस्यावकाशः । स्त्वितिभिन्नाः कुशलार्थाः ।
उभयप्रसङ्गे परत्वात् पक्षे षष्ठी स्यात् ॥

वेधयोरग्रहणात्पर्याप्तेरेव ग्रहणम् । 'चकारः पुनरित्यादि' । कन्वथा
स्त्वित्योगे चतुर्थ्या अवकाशः स्त्विति जाल्माय, जाल्मत्वादाग्नीरभावाद्भूव-
कथनमेतत्, कुशलार्थैराग्निभि चतुर्थ्या चेत्यस्यावकाशो ऽन्ये कुशलार्थाः,
कुशलं देवदत्तस्य कुशलं देवदत्ताय, स्त्विति गोभ्यो भूयादुभयप्रसङ्गे परत्वा-
त्यक्षे षष्ठी स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ६५३
(अ. २ । पा. ३ । आ. १) (मन्यकर्मण्यनादरे विभाषा-
ऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ।)

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

२ । ३ । १७ ॥

भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यपि प्राण्यप्राणिषु उभयत्राप्याद्येनैव सिद्धे उत्तरयोगेनाद्य-
न्यनित्यताज्ञापनात् कचिदेव प्रवृत्तिरिति । न त्वां काकमि-

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु । प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि
चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वां ढयं मन्ये ढयाय वा । मन्यतिग्रहणं
किम् । न त्वां ढयं चिन्तयामि । श्यना निर्देशान्नेह । न त्वां ढयं मन्ये ।
मनु अवबोधने । तनादेरुः । न च मन्येति यका निर्देशः किं न स्यादिति
वाच्यम् । अत्रभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अत्रभिहितं
कर्म सम्भवति । श्यन्नपि दैवादिकधातुपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवर्द्धितः ।

“मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु” । ‘मन्यतेः कर्म मन्यकर्मिति’ ।
मन ज्ञान इत्यस्य दैवादिकस्य धातोः श्यना उपलक्षणं न तु प्रयोगस्यस्य
श्यनन्त्यानुकरणमित्यर्थः । तेन श्यनोभावेऽपि भवति ढयाय मत्वा ऋ-
नन्दनोऽपि वाक्येन रक्तः प्रधनाग्निगस्थदिति । श्यना तु तानादिकस्य मनु
अवबोधन इत्यस्यैव निरासः । ‘अनादगन्तिरस्कार इति’ । न त्वादराभाव-

(मन्थकर्मण्यनादरे विभाषा-

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

ऽप्राणिसु । २ । ३ । १० ।)

त्यादौ नातिप्रसङ्गस्तथापि योगविभागं विनापि सर्वसमाधानं
वक्तुमद्यमुपक्रमः ॥ अत्र भाष्ये

येषु प्राणिषु नेष्यते (भा)

इत्यत्र बज्रवचनेन शुककाकातिरिक्तप्राणिन्यपि निषेधो
ध्वनितस्तदभिप्रत्यैव वृत्तौ शृङ्गाल उदाहृतः ॥ भाष्ये

नत्वां नावं मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति । (भा)

यावद् यतो नाव्यं नावा स्वल्पनीकया तार्यमपि तथा मह-
त्यापि न तीर्णमतस्त्वां नावमुडुपमपि न मन्ये इत्यर्थः ॥ नौशब्दे-

तेन दृष्टाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्तः प्रधानाङ्गिरास्यदिति भट्टि-
प्रयोगः संगच्छते । अनादरश्चात्र नादराभावमात्रमपि तु तिरस्कारः,
कुत्सेति भावत् । अथर्मान्दतादिवद्वचनः प्रतिपक्षवाचित्वात् । स च द्वेषा ।
उत्कृष्टस्यापकृष्टेनोपमानात् । यथा दृष्टाय मत्वेति । दृष्टमिव मत्वेत्यर्थः ।
अचिन्तु निषेधयोगेनोपमानायोग्यत्वप्रतीतेः । यथा न त्वां दृष्ट्यां मन्ये इति ।
दृष्टतुल्यमपि त्वां न मन्ये इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । अत्रात्यन्तमनादरः

मात्रं, कथम्, अन्ततादिवद्वचनः प्रतिपक्षवाचित्वादिति भावः । मन्थकर्मणि
प्रकृष्टतुल्यतयदृष्टमिति वार्त्तिकं, यदाचिनस्तुर्थी विधीयते ततः प्रकर्षेण
यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिच्छते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविव-
क्षायां, तेन प्रतिषेधयुक्तायां कुत्सायां चतुर्थी विधानं संपद्यत इति
मत्वाह । 'न त्वा दृष्टायेति' । मन्थकर्मण्यनादर उपमाने विभाषाऽप्राणि-

नोडुपं स्वल्पनौकोच्यते त्वां शब्दार्थस्तु महती नौरेवं ज्ञानादरे
भवतीत्याहुः । एवं नत्वान्न मन्ये चावहुक्तं न आहुमित्यस्य
यतः आहुं आहुीयैर्विप्रैर्न भुक्तमतस्वामूपरूपमन्नमोदनमपि न
मन्ये इत्यर्थः ॥

प्रकृष्य कुत्सितेति । (कै)

परावरयोगे चेति ज्ञा । अतिशयविशिष्टकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये
इत्यर्थः ॥ तदाह

पूर्वत्र त्वनादरमात्रम् । उभयत्रापि सूत्रेण सिद्धम् । वार्त्तिककारस्वाह ।
प्रकृष्य कुत्सितग्रहणं कर्त्तव्यमिति । यदाच्चिन्नश्चतुर्थी ततोऽपि यदि कुत्सा
न तु साम्यमात्रं तदा चतुर्थीत्यर्थः । एवञ्च प्रतिषेधयुक्त्यायामेव कुत्सायां
चतुर्थीविधानात् प्रागुक्तभट्टिप्रयोगो विरुध्यते सूत्ररीत्या तु सः । तथा
चापि श्रुतिरपि मन्वकर्मण्यनादरे उपमाने विभाषा, प्राणिवृत्तसूत्रयत् ।
अप्राणिवृत्तपनीय ज्ञानावादिच्चिति पाठ्यमिति भाष्यम् । नौकाकान्न-
शुकश्टगालाः नावादयः । तेन न त्वां नावमन्नं वा मन्ये इत्यत्राप्राणिवृत्तेऽपि

स्वित्यापि श्रुतिरधीते स्म, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च भट्टिप्रयोगो
निदर्शनीयः । 'अज्ञानं दृषदमित्यादि' । तत्त्वाख्यानमेतत् । 'यस्य माता
न पश्यतीति' । दर्शनयोग्यम् । 'व्यवस्थितविभाषा चेति' । ननु जेषु
प्राणिवृत्तेषु ते नावादयो भविष्यन्तीति किं व्यवस्थितविभाषया, हृत्ति-
कार एवात्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्यति । 'न त्वा नावमिति' । नावा त्वायं-
मुदकं नाव्यं तद्यदेव तीर्थं तदेव नावमपि सन्तीं त्वां नाव्यं नाव्यं मन्ये प्रयो-

यद्वाचिन इति । (कै)

त्वां ढणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद् वार्त्तिकारम्भ
इति भावः । अपिश्लिवाक्येनोपमानवाचकात्ततोऽपि तिरस्कारे
चतुर्थीत्युच्यते ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

—

चतुर्थी न । न त्वां शुने मन्य इत्यत्र तु प्राणित्वेऽपि चतुर्थी भवत्येवेति
दिक् । अनादरेति कर्मणो विशेषणम् । अनादरघोतकं यत्कर्मिति । तेन
ढणादरेव चतुर्थी न तु युष्मदः, अथस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा ॥

जनस्य निष्पन्नत्वादिति भावः, एवं यावन्न भुक्तं आह्नमित्यत्रापि इच्छथम् ।
'प्राणिवु त्रुभयमिति' । विषयविभागेन । 'एतदपीति' । एतदेव साक्षा-
त्प्रयोजनमन्यत्र नावादित्वादेव सिद्धेरित्यवोचाम ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—•••—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां व्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलक्ष्मणाधि गाम्भीर्याद्गुप्तान इव षोडशात् ॥

—•—

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

—•••••—

क्रियापदेति । (के)

क्रियानधाहारे विभक्त्यन्तरबाधनाय वार्त्तिकमिति भावः ।
अभिरूपादिकं तु गुणो न क्रियेति तात्पर्यम् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । रायेण वायेन हतो बाली । प्रकृत्यादिभ्य
उपसङ्ख्यानम् । प्रकृत्याभिरूपः । क्रियाया अश्ववयात् कर्तृकरणयोरभा-
वात् षष्ठीह प्राप्ता । ननु गम्यमानकरोति क्रियाकरणत्वात् सिद्धम् ।

“कर्तृकरणयोस्तृतीया” । ‘प्रकृत्याभिरूप इति’ । क्रियाया अश्वव-
यात्कर्तृकरणयोरभावात्षष्ठी प्राप्नोति । ‘प्रायेण याञ्चिका इति’ । प्राय-
शब्दो वञ्चर्थः, नष्टवो याञ्चिका इत्यर्थः । ‘गार्ग्योऽस्तीति’ । प्रथमा षष्ठी
वा प्राप्नोति । ‘समेनेति’ । अत्र द्वितीया प्राप्नोति । ‘द्विबोद्येनेति’ ।

षष्ठ्यचेति । (कै)

प्रकृतिसम्बन्धोऽभिरूप इति बोधादिति भावः ॥

प्रथमा षष्ठी वेति । (कै)

गोत्राभिन्नगर्गापत्यमिति बोधे आद्या । सामान्यविशेषभावसम्बन्धीनं गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववानिति बोधेऽन्त्येति भावः । गोत्रशब्देनागस्त्यष्टमसप्तम्यर्थपत्यम् । परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण द्विद्रोणाभिन्नमिति । अर्थात् पञ्चके संख्याया अतिदशान्ताया इति कम् ॥

करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्वं विवक्षितम् । स्वभावेनायसभिरूपः कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात् । इदन्तर्हि प्रायेण याज्ञिकाः । प्रायशब्दो बह्वर्थः । बहवो याज्ञिका इत्यर्थः । ननु याज्ञिकशब्दाभिधेयमध्ययनं प्रति बाहुल्यं करणम् । सङ्घीभूय यज्ञमधीयत इत्यर्थात् । यत्रापि विशिष्टवेधं कश्चिद्दृष्ट्वा प्रायेणायं याज्ञिक इत्यध्यवस्यति । तत्रापि गम्यमानज्ञानक्रियां प्रति करणत्वात् सिद्धम् । व्याचारादिबाहुल्येन

द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणं पात्रादिः, द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थः, अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । 'पञ्चकेनेति' । पञ्चपरिमाणस्य पञ्चकः सङ्घः, तत्र सङ्घसङ्घिभोरभेदविवक्षायां पशूनित्यनेनैतत्समानाधिकरणमित्यत्रापि द्वितीयैव प्राप्नोति । 'साहस्येति' । साहस्यपरिमाणः सङ्घः साहस्यः, सर्वमन्यत्पूर्ववत्, इत्युपसंख्यानमारभमाणस्याभिप्रायः, प्रत्याख्यानं तु इह तावत्सङ्घाभिरूप इति गम्यमानापि क्रियाकरणादिष्यपदेशस्य निमित्तम् । इह च करोतिक्रिया गम्यते, करणान्तरव्युदासाय च प्रकृतेः करणत्वं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६५६
(अ. २ । पा. ३ । आ. २) (कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ।)

एष तत्र प्राय इति । (भा)

तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो येन हेतुना तेऽधीयत इत्यर्थः ॥

तच्चाध्ययनस्येति । (कै)

अधीयत इति क्रियाधात्वार इति भावः । बद्धभिरध्ययने
पहणधारणयोः शौकार्यं भवतीति बाहुल्यं तच्चेन विवक्षितमिति
बोधम् ॥

एतेनाहं संज्ञाये इति । (भा)

अहं “माठर इति” गोत्रेण परैः संज्ञाये इत्यर्थः ॥

अप्रयोगे हेतुमाह

याज्ञिकोऽयमिति जनैर्ज्ञाप्यत इत्यर्थात् । केचित्तु प्रायेणशब्दो विभक्ति-
प्रतिरूपको निपातो नूनमित्यर्थे वर्तत इत्याहुः । दृश्यते च प्रायेण
सामग्रविधौ गुणानामिति । प्रायेण निष्क्रामति चक्रपायाविति च । इदं
तर्हि गोत्रेण गार्ग्यः, प्रथमा षष्ठौ वा प्राप्नोति । नन्विहापि अनेनाहं
ज्ञाये इत्यर्थात्सिद्धम् । इहन्तर्हि समेन विषमेयैति, अत्र समविषमाभ्यां
द्वितीया प्राप्ता । ननु पथोऽपि गमने करणत्वात् समेन पथेयर्थोस्तु ।

विवक्षितं स्वभावेनयमभिरूपः कृतो न वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थः । प्राये-
णेत्ययमर्थो ऽस्मिन् ग्रामे ये विप्राः सन्ति ते बाहुल्येन यज्ञमधीयत इति
तत्र याज्ञिकशब्दामिधेयमध्ययनं प्रति बाहुल्यस्य करणत्वं सङ्गोभूय यज्ञ-
मधीयत इत्यर्थः, इह तर्हि कथं विप्रिष्टवेषं कं चिन् दृष्ट्वाध्यवस्यति
प्रायेणायं याज्ञिक इति । अत्राप्ययमर्थो ऽस्मिन्नावद्याज्ञिकानामाचारादि-
बाहुल्यमुपलभ्यते ऽतोनेनाचारादिबाहुल्येन याज्ञिकोऽयं जनैर्ज्ञाप्यत इति,

प्रतीयेति । (कै)

अत्र केचित् । एवं रीत्या कारकत्वादिव्युत्पादने “हेतावि”
ति सूत्रस्ये “त्यम्भूतलक्षण” इत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तिर्यदि तत्र द्रव्या-
द्यन्वयविवक्षायां सार्थक्यं तर्ह्यत्रापीति प्रत्याख्यानमत्रासिद्धान्त्येक-
देश्युक्तिरेव सम्बन्धसामान्यविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाच्चे-
त्याहुः । अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्ये ॥

इदन्तर्हि द्विद्रोणेन धान्यं क्रीयाति । पशुकेन पशून् गृह्णाति । इयो-
र्द्विद्रोणयोः समाहार इति द्विद्रोणं पात्रादिः । दौ द्वोणौ कृत्वैत्यर्थः । इह
द्वितीया षष्ठी वा प्राप्ता । पशु परिमाणमस्य पशुकः सङ्घः । तत्र सङ्घ-
सङ्घिनोरभेदविवक्षायां पशूनित्यनेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीया प्राप्ता ।
एतदपि प्रत्याख्यातं भाष्ये । द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दः तस्य च
कृत्यं प्रति करणत्वं द्विद्रोणादीनां च यन्मूल्यं तेन द्विद्रोणाद्येव क्रियत इत्यर्थ-
भेदोऽपि नास्तीति ॥

तत्र प्रतीयमानज्ञानं प्रति करणत्वं, केचित्प्रायेणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको
निपातो ज्ञातमित्यस्यार्थे वर्तत इत्याहुः, वृश्यते च प्रायेण सामग्र्यविधौ
गुणानामिति, प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाद्याविति च । ‘गोत्रेणेति’ । अने-
नाहं ज्ञाये इति ज्ञानक्रियायामस्तीति भवनक्रियायां वा गोत्रस्य करण-
त्वम् । ‘समेनेति’ । पशो गमने करणत्वं समेन पद्येत्यर्थः । ‘द्विद्रोणेनेति’ ।
द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दस्तस्य च कृत्यं प्रति करणत्वं द्विद्रोणादीनां
च मूल्यं तेन द्विद्रोणाद्येव क्रीयत इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६१
(अ. २ । पा. १ । षा. २) (सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।)

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥

ननु भाषाणामिव तिलानामपि वापक्रियेषितत्वाद्प्राधान्य-
मसिद्धमत आह

तथायुक्ततयेति । (कै)

वस्तुतः सद्दार्थविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोषः ॥ ननु वाक्या-
पेक्षया कर्मत्वेन मिश्रीकरणस्य च तदर्थत्वेनाप्राधान्याद्यायविरुद्धा
दतीयेत्याशङ्क्याह

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गलोपपादनमेव पूर्वमित्यादि । पूर्वं मिश्रणक्रिया-
सम्बन्धे तदर्थत्वमपि न स्यादिति भावः ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ सद्दार्तेन युक्तेऽप्रधाने दतीया स्यात् । पुत्रेण
सद्दागतः पितुः । पितुरत्र क्रियासम्बन्धः शब्दः, पुत्रस्य तु आर्थ इति

“सहयुक्तेऽप्रधाने” ॥ क्रियागुणद्वयैर्दयोः सम्बन्धे सति सहशब्दस्य
प्रयोगो भवति, अतः पुत्रेण सद्दागतः पितृत्वादौ नि क्रियादिसम्बन्धे
यथाक्रममुदाहरणानुपन्यस्तानि । नन्वत्र सर्वत्र सद्दार्थसम्भावादेव पितुः
पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्धः प्रतीयते तत्कृतः पितुः प्राधान्यं,
केचिदाहुः । यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकालः प्रज्ञातः स यदान्यस्या-
प्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादीयते यथायं पुत्रस्य
कदागत इत्यपेक्षायां राज्ञा सद्दागत इति पुत्रस्यक्रमनं विशिष्टकालमुप-

न तु पुत्रस्येतीति । (कै)

तस्य सहार्थबलादनुमीयमानं कर्तृत्वमिति तृतीयाया अप्रा-
प्तिरिति भावः ॥

एकेन शब्देन । (कै)

केन ॥

गुणप्रधानयोरिति । (कै)

प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयोः कर्षोरित्यर्थः ॥
भाष्ये

अप्रधाने । (कै)

इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्तरीत्यर्थः ॥

प्रधानकर्त्तरि (भा)

इत्यनोच्चारितशब्दबोधक्रियाकर्तरीत्यर्थः ॥ तदेवाह ।

तस्याप्राधान्यम् । सहैऽप्रधान इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणम् ।
पुत्रेण सार्धम् । विनापि सहशब्देन तदर्थागतौ स्यादेव, तथा च सौत्र

पादयितुं वाक्यं प्रवर्त्तत इति पुरुषस्य प्राधान्यं राज्ञस्तूपलक्षणत्वेनोपात्तत्वा-
दप्राधान्यमिति, एवं तु भ्रूयैः सह राजागत इत्यत्र न स्याद् नहि भ्रूत्वा-
गमनं प्रसिद्धकालं येन तत्कालत्वं राजागमनस्य प्रतिपाद्येत, यत्र चोभयो-
रप्यज्ञातः क्रितादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात् पुत्रेण सहागतः पितेति,
तस्माद्ब्रह्मण्यमप्राधान्यमत आह । 'पितुरुत्त्रेत्यादि' । पूर्वे प्रजातोप्रजातो
वा यस्य क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते तस्य प्राधान्यं यस्य तु सहार्थान्यया-
नुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्राधान्यं, कस्य पुनः शब्देनोच्यते कस्य वा प्रतीयते,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६६३
 (अ. २ । पा. ३ । आ. २) (सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।)

प्रतीयमानगमौति । (कै)

साहित्यानुपपत्त्यर्थः ॥ प्रविश पिण्डीमित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेक्षविभक्तेर्दृष्टत्वादिति भावः । आद्यस्तु न तथा धातोर्विधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एकाम्बयित्वाद्धि समानाधिकरणसाहित्यं हि पुत्रस्याध्याहृतागमनसम्बन्धज्ञान एव बोद्धुं शक्येन त्वन्येति तात्पर्यम् ॥ षष्ठ्यच बाधिकेत्युत्तरदर्शनाद्देवदत्ते द्वतीयाथं सूत्रमिति भाति तदनिष्टमित्यत आह

ल्युटेति ॥ (कै)

भाष्ये

षष्ठ्यचेति । (भा)

एवं चोभयोस्तृतीयाप्रसक्तभावेन नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ ननु षष्ठीबाधनार्थमेव तर्हीदमावश्यकमत आह

प्रयोगः । दृष्टोयनेति । प्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चैवं पितुरपि द्वतीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपपत्तेः ॥

यस्य विवक्ष्यते, एतदुक्तं भवति । द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोगः, तत्र यदा द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्धः शब्देनोच्यते सहागतौ पितापुत्राविति तदा द्वयोरपि प्राधान्यान्न भवति, तदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्धशब्देन प्रतिपिपादयिषत्वपरस्य सहार्थात्पुत्रावप्युच्यते तदा तस्याप्राधान्यात्तदाच्चिनस्तृतीयेति, एवं च कृत्वा सह ग्राख्या प्रस्तरं प्रहरतीति तद्यपि प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्धः प्रज्ञातः सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीति ग्राख्यावाक्यज्ञातः तद्याप्युक्तेन न्यायेन ग्राखाशब्दात्तृतीया सिद्धतीति विभक्ति-

सा च प्रधानेति । (कै)

प्रधाने चारितार्थसम्भवादिति भावः ॥

भवत्येवेति । (कै)

अत्र वदन्ति । तृतीयाषष्ठ्योः को विशेषो यत् तृतीया-
ऽप्रधानेऽपि षष्ठी नेति । एवं च पुत्रेण सहागमनमित्यादौ
षष्ठी बाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यकमिति । अन्ये तु कृद्योगे
षष्ठीकृद्योगस्य तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एवं च ग्राह्यकृतप्रकृत्यर्थान्व-
यिनोः कर्तृकर्मणोरेव षष्ठी नप्रतीयमानात् । सम्बन्धयोरिति
भाष्योपपत्तिमाहः ॥

क्रियाया अभावादिति । (कै)

अस्ति क्रियासत्त्वेऽपि साहित्यवशात् स्थौल्यमेव पुत्रे प्रती-
यते न तु तत्क्रियाकर्तृत्वमिति भावः ॥

ख्यासो न वाच्यः । ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्तुः क्त्वादिभि-
रभिधानं न त्वप्रधानस्य एवादेस्तस्यापि तु सहार्थसामर्थ्यात्कर्तृत्वं प्रतीयत
इत्यभिहिते कर्त्तरि कर्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा, इह तर्हि पुत्रेण
सहागमयं पितुरिति 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिस्रैः
सह माषान्वपति तिलान्माषान्वपतीत्यर्थप्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति, इह च
पुत्रेण सह स्थूलः पुत्रेण सह गोमानिति द्रव्यगुणसम्बन्धप्रतिपादन एव
तात्पर्यमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्तृगन्धोऽपि नास्तीत्यारम्भमेवावश्यं
सूत्रम् । 'सहार्थेन योगे विधानादिति' । युक्तग्रहणादर्थग्रहणं लभ्यते
ऽन्यथा सहे प्रधान इत्येव वाच्यं स्यात्, विनापि सहशब्देन वृद्धो यूनेत

कारकविभक्तिरिति । (कै)

तिष्ठत्यादिक्रियानुषङ्गान् स्थूल इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति
भावः ॥ संयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

तदपवादत्ववारणाद्येदं वचनमेवेति चिन्त्यम् ॥

गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । (कै)

एकान्वयित्वादिप्रमानाधिकरणाखण्डोपाधिरूपसाहित्यस्य सङ्-
ग्रहार्थतया पूर्वमन्वयिज्ञानावश्यकत्वादिति भावः ॥

बाधित्वेति । (कै)

स्वामित्वमपि गोनिरूपितमेवेति स्वामिसङ्घोऽपि गवा-
मिति भावः ॥

निपातनादिति का चित्यक्यते, इहाप्रधानवचनं प्रधानतिवृत्त्यर्थं क्रियते
पितुस्तृतीया मा भूदिति तत्र प्रातिदिकमात्रापेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वात्प्रथमा
भविष्यति नार्थोऽप्रधानवचनेनेति मन्यमानः पृच्छति । 'अप्रधान इति
किमिति' । 'श्रित्येन सङ्गोपाध्यायस्य गौरिति' । यत्रात्राप्रधाने षष्ठी-
विषये द्वितीया एवं प्रधानेऽपि स्यादिति मन्यते । अत्राहुः । यथा ग्रामं
न गच्छतीत्यादौ ग्रामगमनयोः पूर्वमभिसम्बन्धः पश्चाद्गवा प्रतिषिध्यते
एवमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्धः पश्चात्सम्बन्धविशिष्टस्य गोः सङ्घार्थेन
योगः, अन्यथा कस्य सङ्घत्वं प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वा-
दुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन ॥

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

अङ्गशब्दस्यार्थं आद्यजन्तवे शङ्कानुपपत्तेराह

अङ्गशब्द इति । (कै)

अप्रसिद्धत्वात् स न गृह्यत इति भावः ॥

अचि घञि वेति । (कै)

उभावपि भाव इति भावः । एरजित्यच् ॥ नन्वेवं काणशब्देऽ-
चिषामानाधिकरणमनुपपन्नमत आह

येनाङ्गविकारः ॥ येन शरीरविकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् ।
अर्थं आद्यजन्तः सूत्रे अङ्गशब्दः । तद्विकारलक्षकश्च प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव
एव गृह्यते सन्निधानात् । स चार्थाद्विहृत एव न ह्यविहृतेनावयवेन

“येनाङ्गविकारः” ॥ अङ्गशब्दोऽवयववाची प्रसिद्धन्तस्त्वार्यं सूत्रार्थः
स्याद् येन गुणेनाङ्गस्याद्यादेर्विकारस्ततस्तृतीयेति ततश्चाक्षिकाशमस्येत्या-
दावेव तु स्यात् कायादेर्गुणवचनादेव च स्याद् अक्षणा काय इत्यादावक्ष्या-
देर्न स्यादित्यालोच्यान्यथा व्याचष्टे । ‘अङ्गशब्दोऽत्रेत्यादि’ । अर्थं आद्यच्
प्रत्ययान्तः शरीरवचनोऽङ्गशब्दः सूत्रे उपात्त इत्यर्थः । येनेति च यदपेक्ष-
मङ्गिनोऽङ्गित्वं स हेतुत्वेन निर्दिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतौ हतौयेति
दर्शयति । ‘विकृतेनेति’ । सामर्थ्यादेवैतच्छब्धते न ह्यविहृतमङ्गमङ्गिनो
विकारं प्रति हेतुः । ‘अक्षणा काय इति’ । कथं पुनः पुनश्च कायो याव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६७

(अ. २ । पा. ३ । आ. २)

(येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।)

काणगुणेति ॥ (कै)

लुग्विधानाद्वेति । (कै)

इदं चिन्धम् । गुणगुणभयाभिधानसमर्थे एव तत्प्रवृत्तेः ।
नङ्गच्छः काणमिति कदाचिद्भवति । कर्मघञन्तः काणत्वगुणवि-
शिष्टाच्चवाचीति परे ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

शब्दतोऽङ्गविकाराप्रतीतेरिति भावः ॥

अचप्रत्ययान्त इति । (कै)

अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानाद् ग्रहणमिति भावः ॥

शरीरस्य विकारः सम्भवति । तदेतदभिसन्धाय वृत्तावृत्तम् । येनाङ्गेन
विकृतेनेत्यादि । अक्षणा काणः । पादेन खञ्जः । पाणिना कुण्डिः । सामा-
न्योपक्रमे वाक्ये अस्त्येत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा, निरूपयति वा काणो वेति । तत्र

तान्निधर्मः काणता तेनाङ्घ्येव काणं भवति न पुरुष इत्याह । 'व्यवयव-
धर्मेणेति' । तदेवं यदङ्गगतो विकारोऽवयवधर्मः समुदाय आरोपादङ्गिनः
प्रतिपाद्यते तत्र यदङ्गगतो विकारस्तत्तत्तृतीया भवति । कथं पुनरक्षिप्रशब्दः
प्रयुज्यते यावता काणशब्दोऽङ्गगतमेव विकारमाचष्टे, तत्र काणो देवदत्त
इत्युक्तं नैव संदेहो भवति किं स्वयमेव काणः किं वाक्ष्णः काणतयेति,
नाप्येवं संदेहः किन्वदक्षः काणतयासौ काणः किं वा पादस्येति, तदनर्थकौ-
ऽक्षिप्रशब्दस्य प्रयोगः, एवं पादेन खञ्जः, पाणिना कुण्डिरित्यादौ पादादी-
नाम् । उच्यते । अक्ष्याद्युपक्रमे वाक्ये अस्त्येत्युक्ते न ज्ञायते किं निरूपयति

(येनङ्गविकारः । २ । ३ । २० ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. २)

विकृतमङ्गमिति । (कै)

शामर्थ्यादिति भावः ॥ तदेवोपपादयति ।

न हीति ॥ (कै)

समुदायोऽङ्गौ द्योत्यते इति (भा)

भाष्ये । विकृत इत्यादिः ॥

तस्यैव । (कै)

अवयवस्यैव ॥

विकारप्रतिपत्तिरिति । (कै)

ग्राह्येति भावः । आर्षीं तन्मतीतिष्ठ न द्वितीयानिमित्त-
मिति धेयम् ॥

काण इत्यादिप्रयोगो न विरुध्यते । यद्यप्यस्यैव काणं तथापि तद्योगा-
च्छरीरेऽपि अवहारो निरूढः । षष्ठ्यपवादो योगः । अक्षिसम्बन्धिकाण-
त्ववानित्यर्थात् ।

किं वा काण इति, तत्र निरूपयत्यादिनिवृत्तये काणशब्दप्रयोगः, यथा
दावानय कौ तौदावित्युक्ते ब्राह्मणाविति । 'अङ्गविकार इति किमिति' ।
'अङ्गग्रहणं प्रति प्रश्नः, क्वचित्तु तथैव पाठः । 'अक्षि काणमस्येति' ।
नन्वत्र परत्वात्प्रथमा भविष्यति । न । अस्यङ्गग्रहणेऽत्रैव स्याद् मुखो
क्षत्र विकारः, उदाहरणे तु गौणो ऽवयवधर्मस्यावयवविन्यारोपात् ।

इत्थंभूतलक्षणे । २ । ३ । २२ ॥

भाष्ये

इत्थंभूतलक्षणे इति । (भा)

इत्थंभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तत्स्य लक्ष्यवाचिपदघटित-
दस्ये सति लक्षणवाचकान्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः ॥ तदाह

यदा लक्षणवाचोति । (कै)

लक्ष्यवाचिनःशब्दस्य लक्षणवाचिनः समासं विना लक्षणवा-
चिनस्तत्स्यत्वं न सम्भवतीत्यत आह

लक्ष्यवाचिसमासेति । (कै)

लक्ष्यवाचिषट्कसमासेत्यर्थः ॥ कमण्डलुपाणिशब्दो बहुव्रीहिणा
लक्ष्यच्छास्त्रवाची तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणत्वायोगात्पारिशेष्यादाह

कमण्डलुशब्दादिति । (कै)

इत्थंभूतम्हात्त्रत्वप्राप्तम्हात्त्रत्वस्य लक्षणं कमण्डलुरिति भावः ॥
बहुव्रीहौसमुदायस्य संबन्धित्वेन संबन्धो बोध्यः ॥

इत्थंभूतलक्षणे ॥ कश्चित् प्रकारं प्राप्त इत्थंभूतस्तल्लक्षणे तृतीया
स्यात् । जटाभिस्तापसः । जटाज्ञाप्यतापसत्ववान् ॥

“इत्थंभूतलक्षणे” ॥ इदं शब्दात्सन्निरहितवाचिनः प्रकारवचने धात्, ‘इदमस्मि’रिति धमुप्रत्यये कृते इत्यमिति भवति, न चात्र किञ्चित्सन्निरहितमस्तीतीत्यंशब्दः सन्निरहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, भूप्राप्ता-
वात्मनेपदी च, आ घृषाहेति शिञ्जभावपक्षे गत्यर्थत्वात्कर्त्तरि क्तप्रत्ययस्तदाह-
‘कश्चिदिति’ । तस्येति कर्मणि षष्ठी, लक्ष्यते येनेति लक्ष्यं, येन श्वेत-
श्वादिना राजत्वादिप्रकारविशेषापन्नतयान्यो लक्ष्यते तदित्यंभूतलक्षणम् ।
‘तत्रेति’ । वर्त्तमानादित्यर्थः । ‘कमण्डलुना ज्ञात्रमज्ञाचोदिति’ । ज्ञाचो-

तत्र चैतरपदार्थान्वय इति । (कै)

अपेक्षावादे शङ्केयं तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलुश्लेषित्वे-
नान्वयः सुवचः पाण्डधिकरणकमण्डलुश्लेषित्वाच्च इत्यर्थः स्यादिति
भावः ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

एतेन लोपविषयमेव तदज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

तत्स्थे इत्यं भूतलक्षण्ये इति (वा)

वार्त्तिकस्मारस्येनावयवात् तृतीयापत्तेः प्रतीयमानत्वात् । एतेन
समुदायात्तृतीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् ॥

प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । (कै)

तन्मध्यपतितन्यायादकञ्ज्दृष्टेणैव ग्रहणेऽपि कप्रमादिवच्छा-
स्त्रेणावयवत्वाबोधनादवयवत्वे मानाभावादिति भावः । पूर्वं लक्षण-
त्वाविवक्षया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पञ्चाल्लक्षणत्वविवक्षायामत्र
तृतीयापादनं कृतपूर्वीकटमिति वदिति बोध्यम् । केचित्तु
कमण्डलुपाणिशब्दाच्च तृतीयापत्तिः । कमण्डलुपाणि तस्यैव लक्ष-
णत्वात्सकृदसौ कमण्डलुपाणिपत्तो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भव-
तीति “अनुर्लक्षण” इति सूत्रे भाष्यात् तदेवेत्यस्य कमण्डलुपा-

पाध्याययोगेच्छतोश्चात्रस्य हस्ते कमण्डलुर्भवति, कमण्डलुना क्वात्रोऽय-
मिति ज्ञातव्यमित्यर्थः । यद्येवमीदृशे ज्ञाने कमण्डलोः करणत्वादेव तृतीया
सिद्धति, एवं तर्हि यदायं प्रमाता प्रमितिदशायामेवात्मनः प्रमितिविशेषं
प्रतिपादयितुं वाक्यं प्रयुज्जते कमण्डलुनायं क्वात्र इति तदा ज्ञानक्रियाया
अप्रतिभासादप्रतिपाद्यत्वाच्च करणत्वासम्भवः, उदाहरणं त्वेवं यास्थेयं,
कमण्डलुना क्वात्र इत्येवं रूपं ज्ञानमभूदिति, कोऽर्थो, उदाहरीदिति निर्दि-
ष्टस्य द्रष्टृत्वनिविशेबोऽत्र कथ्यते न प्रयोक्तुरित्यर्थः, इह कमण्डलुपाणि-

णित्वमेवेत्यर्थो अन्यथा स एवेति वदेत् । कमण्डलुयुक्तपाणिश्चाप्य-
स्तद्वयवीति बोधः स्यात्कमण्डलुयुक्तार्थकमण्डलुपदेन समानाधि-
करणो बह्व्रौहिः । अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्ग्रहणेऽपि-
तद्वयवत्वं नेत्यस्यापातरमणीयत्वेन लुग् दुर्वार एव । अत एवेष
एकाचोमिति सूत्रे भाष्ये

नरमन्य इत्यादौ (भा)

समासप्रातिपदिकसंज्ञोत्तर जातस्याप्यमः “सुपोधालि”ति लुग्
विधिसामर्थ्येनेत्युक्तमित्याहुः ॥ भाष्ये

पृथग्भावादिति । (भा)

एकार्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोरूपस्थित्या तस्य
लक्षणत्वेन ह्यन्तेऽप्ययासंभव इति भावः ॥ तदेतद्वक्ष्यति कैचटः ।

नास्तिलक्षणस्य प्राधान्यमिति । (कै)

विशेषणत्वानाक्रान्तौपस्थितिरित्यर्थः ॥ प्रागुक्ताग्रयानभिज्ञः
ग्रहते ।

किं वक्तव्यमिति । (कै)

अचार्थं सूत्राच्छामभ्युच्ययुक्तिमप्याचैकदेशी भाष्ये

प्राधान्येनेति । (भा)

श्लाघ इति बहुव्रीहौ ह्यते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति, न च प्रत्यय-
लक्षणेनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधः, ‘न छिसंबुद्धो’रिति
लिङ्गात्, न च ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’रिति संप्रत्ययान्नायात्तृतीयाया
लुग्लभ्यते, तस्याः समासप्रातिपदिकं प्रत्ययवयवत्वादित्यत आह । ‘इह न
भवतीति’ । ‘समासेन्तर्भूतत्वादिति’ । समासार्थं प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थः ।
इत्थंभूतस्य लक्षणं यत्प्रधानं तत्र तृतीया बहुव्रीहौ तु वक्षिपदानां स्वार्योप-
सर्जनान्यपदार्थाभिधायित्वात्प्राप्ति प्राधान्यम् ॥

संज्ञोऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । २३ ॥

अन्यपदार्थेन योगे स्वामिनः पञ्चमी स्यादत आह

भूतपूर्वेति ॥ (कै)

अन्ययुक्त इति । (कै)

अन्यत्वप्रतिथोगीत्यर्थः ॥ पूर्वस्वान्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामी-
तुदाहरणार्थः । उभयप्राप्तये गवा तुल्येन च स्वामिनं संबन्धमुप-
पादयति ।

गवां य इति ॥ (कै)

संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ॥ सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि ढतीया वा
स्यात् । पित्रा पितरं वा सज्जानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्यान इति तद्ध् ।
कृत्योगे तु परत्वात्षष्ठी । पितुः संज्ञाता । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, आध्याने
परत्वादधिगर्धेति षष्ठी मातुःसज्जनातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारात् ।
कर्मत्वविवक्षायां ढतीयाद्द्वितीययोरवश्याभ्युपेयत्वात् । भिन्नविषयता षष्ठा
विप्रतिषेधस्यान्याय्यत्वाच्चेति दिक् ॥

“संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि” ॥ “संजानीत इति” । “संप्रतिभ्यामना-
ध्यान” इत्यात्मनेपदं, “आजनीते” जादेशः । आध्याने तु अधीगर्ध-
दयेष्णामिति षष्ठी भवति मातुः संजानातीति, कृत्ययोगे त्वनाध्यानेऽपि
परत्वात्कर्तृकर्मणोः कृतौति षष्ठी भवति मातुः संज्ञातेति ।

हेतौ । २ । ३ । २३ ॥

व्यापारानाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतुः ॥

योग्यतामाचयुक्त इति । (कै)

व्यापाराविष्टं क्रियामाचविषयं च करणं व्यापारावेष्टे च
 क्रियाविषयत्वमेव फलप्राधान्यमेवेति ततो भेद इति भावः ॥

न त्विति । (कै)

वृत्तिकारवदिति भावः ॥

अन्येत्विति (कै)

मतेऽनुपाहकाभावोऽवशिष्यीकम् ॥

हेतौ । हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यज्ञः । इतु-
 रिह कौत्सिकः फलसाधनोभूतः न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति ह्यभिमतः । तस्य
 प्रकारेण कर्तृसंज्ञाविधानात्कर्तृकरणयोरित्येव तृतीयायाः सिद्धत्वात् । न
 च कौत्सिकहेतोरपि करणत्वात्तस्यो दोष इति बाध्यम् । कौत्सिकस्य प्रत्या-
 दिसाधारख्यात् निर्वाधारसाधारख्याच्च । करणस्य तु क्रियामाचविषय-
 त्वात् । व्यापारनियतत्वाच्च । आह च । “प्रत्यादिविषयो हेतुः कारणं
 नियतत्वमिति । अनास्थिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुवत्त्व इति च” ॥
 तथा फलमपौह हेतुवत्त्वेन गृह्यते । अन्वयनेन वसति । इत्यत्र प्रत्यय
 इति ह्यने चैयटे स्पष्टम् ।

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

ननु ल्यबोपविधायकस्यात्र प्राप्ते ऽदर्शनात् ल्यबोप इत्य-
संगतमत आह

यञेति । (कै)

वाक्यैकदेशन्यायेनेति भावः ॥ ल्यब्रह्मणं क्ल उपलक्षणम् ।
आसनात्प्रेक्षत इत्यस्यासने स्थित्यर्थः ॥

तञेति । (कै)

ल्यबन्ताभावेऽपि गम्यमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भावः ॥ गम्य-
मानक्रियापेक्षया ऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत आह

क्रियाया इति ॥ (कै)

यदाश्रित्येति । (कै)

यद्वधिलेनाश्रित्येत्यर्थः ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ स्पष्टम् । ग्रामादागच्छति । ल्यबोपे कर्मण्यधि-
करणे षोडशस्थानम् ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमाह
आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । गम्यमानापि क्रिया कारकविभक्तिनिमित्तं

“अपादाने पञ्चमी” ॥ ‘प्रासादादिति’ । अत्र ल्यबन्तस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो
गम्यत इति द्वितीया प्राप्नोति । ‘आसनादिति’ । सप्तम्यत्र प्राप्नोति ।
प्रत्याख्यानं तु प्रेक्षयं चक्षुषा पदार्थानां ज्ञानं, तैजसं चक्षुर्बहिर्निःसृत्य
विषयान् गृह्णाति निःसरणाङ्गके च प्रेक्षये धातुर्वर्त्तते तत्राङ्गभूतनिःसरणं
प्रति प्रासाद उपात्तविषयमपादानं भवति । प्रासादात्प्रेक्षत इति कोर्षः,
प्रासादप्रदेशाच्चाक्षुषं तेजो निःसार्यपदार्थान् गृह्णातीति । ‘प्रत्याख्यानबो-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ६७५
 (अ. २ । पा. ३ । आ. २) (अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।)

तत्रेति । (कै)

तत्र वर्त्तमानाच्छब्दादित्यर्थः ॥ तद्युक्तात्काष्ठादित्युचितमत
 आह

काले विषये इति ॥ (कै)

युक्तो मासादिरिति । (कै)

मासकार्त्तिकोऽसावध्वधिमद्भावः संबन्धः । आग्रहायण्यास्तु न
 तद्युक्तत्वमिति भावः ॥

अथवा पञ्चमीति । (कै)

तच्छब्देन पञ्चमी परामृश्यते ॥ “तद्युक्तञ्च” तत्प्रकृत्यर्थः ॥
 “तस्मात्” परे परावयवके कालेऽभिधेये काष्ठावाचिनः सप्तमीत्यर्थः ।
 आग्रहायण्यास्यार्थं परत्वं न शाब्दं तत्तुमासस्यैवेति भावः ॥

दर्शनं चक्षुरिति । (कै)

करणे लुडिति भावः ॥

प्रविश्रपिच्छौतितवत् । तेन कुतो भवान्, पाटलिपुत्रादित्यादि सिद्धम् । इह
 हि प्रत्यक्षादिसिद्धमागमनसुषुषुषौत्यावधावेव प्रश्नोत्तरे प्रवर्त्तते । एतेन
 प्रश्नाख्यानयोश्चेति वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । अपेक्षितक्रियाया दानत्वेनैव
 सिद्धत्वात् । अन्यथा कश्चन्द्र इत्यादावतिश्याप्तेश्च । यतस्त्राध्वकाक्षनिर्माणं
 चेति । विश्रष्टे प्रश्नाख्याने ऋद्धेते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते इह न
 भवति कस्यायमर्थो राष्ट्रार्थं इति कुतो भवानिति क्रियाया अभावा-
 दनपादानत्वात् फलवद्भवनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धामागमनादिक्रियामपेक्षेद
 प्रयुज्यते तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्त्तमानमागमनं प्रत्यपेक्षित-
 क्रियमपादानं पाटलिपुत्रादौति । ‘यतश्चेति’ । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वका-
 क्षयोः परिच्छेदस्त इत्यर्थः । मवोधुमन्नाम नमरं, सांकाश्यं तपोवनं, कृत्ति-

तेजो रूपमिति । (के)

अपक्रमणसामर्थ्यमनेन दर्शितम् । विषयप्राप्तिषो नद्यनरश्मयः
सूर्यरश्मिवत् प्रासाददेशस्यपुरुषनयनादपक्रम्य यावद्विषयदेशं
गच्छन्तीत्यर्थः । एवं प्रासादात् प्रेक्षते चक्षुः प्रासादादपक्रम्य
विषयं जानीते इत्यर्थः । प्रासादस्यपुरुषाभिर्गमनं प्रासादादिति
यवद्विद्यते इति बोध्यम् । प्रासादमारुह्य भुङ्क्ते इत्याद्यर्थं प्रासादाद्
भुङ्क्ते इत्यादीनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्यप्रासाभिर्ग-
तमसं भुङ्क्ते इति भाष्यरीत्यार्थं इत्यन्ये ॥

प्राप्त्यविषयप्राप्तिवादिनि । (के)

प्रावरयोगे चेति क्त्वा । बौद्धो यथा कथं सिद्धिभागो
बोधः ॥ भाष्ये

अन्या चान्या चेति । (भा)

दर्शनक्रियेत्यर्थः ॥

तत्र पक्षमी तद्युक्तादध्वनः प्रथमासप्तम्यौ कालात्सप्तमी च वक्तव्या । वनाद्गामो
योजनं योजने वा । कार्तिका आद्यहायणी मासे । कृत्तिकाभिर्बुद्ध्या
पौर्णमासी कार्तिकी । पौर्णमास्या लुभविशेष इति लुब् न भवति ।
साक्षिन्पौर्णमासीत्यधिकारे विभाषापाठगुनीश्वर्याकार्तिकीचैषीश्व इति

कायुक्ता पौर्णमासी कार्तिकी, पौर्णमास्यां 'लुभविशेष' इति लुब् न भवति
'साक्षिन्पौर्णमासी' त्यधिकारे विभाषा पाठगुनीश्वर्याकार्तिकीचैषीश्व,
इतिनिर्देशात्, अये हायनमस्या इत्याद्यहायणी, प्रसादेराकृतिगच्छता-
श्लार्थिकोऽयं, आद्यहायण्यन्वयादिति निपातनासत्त्वम् । 'तद्युक्तादिति' ।
तेन पक्षमन्तार्थेनाधिकारेण युक्तात्काळे वर्तमानाभ्यासादिशब्दादित्यर्थः ।

अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनमिति । (कै)

दर्शनपदेन वृत्तिरेवाभिमतः । कैषटोक्तव्याख्याने तु चतुर्थ्यङ्गि-
रिति विशेषं बोध्यम् । वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिरं ज्ञानानुभ-
वानापत्तिरिति पूर्वपक्षः । तावत्काशं स्त्रिरत्वेनाद्यसुत्तरं द्वितीयं
तु स्पष्टमेवेति ध्येयम् ॥ सन्धिपि द्वित्वे विभक्त्यन्तर्ध्वे द्वित्वापत्तेः
कर्मव्यतिहारभावेन समासवद्भावाप्राप्तेरेकशेषेण बाधाश्च इत्याप्रा-
प्तिकथमन्यान्येतीत्यत आह

भाष्यकारेति । (कै)

तन्नामास्थान्कर्मव्यतिहाराभावेऽपि बहुवचनप्रवृत्त्यात् कश्चित्समास-
वद्भाव इत्यर्थः । कृतव्रीह्यादिविन्यान्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन षष्ठीस-
मास इति परे ॥ प्रभृतिपदप्रयोगेऽपि तदर्थयोगेऽपि वा कथं
पञ्चमीत्यत आह

निर्देशात् । अये ज्ञायनमस्या इति आद्यज्ञाययी । प्रचादेराकृतिप्रवृत्त्यात्
कार्यिकोऽयं, आद्यज्ञाययस्यन्त्यादिनिपातनास्त्वम् । तद्युक्तादिति । तेन
पञ्चम्यन्तेन अर्थदारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थः । अत्र

यदा तथा पञ्चम्या युक्तो योर्थः कार्त्तिक्यादिकृतः परो यः कालो मासादि-
कृतः वर्त्तमानादित्यर्थः । अर्थतश्च परत्वं न शब्दत इति व्यवहितेऽपि भवति,
कार्त्तिक्याद्यज्ञाययीर्मध्यवर्ती मासः कार्त्तिक्याः परो भवति । 'अध्वन इति'
तद्युक्तादित्यपेक्षते, प्रत्याख्यानं तु वाक्यैकदेशस्यात्र प्रयोगः, तदयमर्थः ।
मवीधुमवः निःकृत्य यदा चत्वारिचोजनानि गतानि भवन्ति ततः सांकाशं,
चतुर्षु चोजनेषु गतेषु सत्सु सांकाशमिति, गतानीति च कर्मणि निष्ठा

भाष्यकारवचनादिति । (कै)

इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते इत्येवं रूपात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भावः । न प्रयुज्यते इत्युक्त्वा प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति सूचितं तदप्यवधिमादायेत्येवं रूपप्रभृत्यर्थयोगे एव प्रवर्त्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तमादायेत्यर्थः ॥ अधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्यत आह

ततश्चेति । (कै)

कार्त्तिकीमादाय मासे गते आद्यहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भावः ॥ तत्र

प्रातीति (कै)

एतदर्थमेव ततः सांकाश्यमिति वाक्यभेद इति भावः ॥

भाष्ये कार्त्तिक्याः प्रभृतीति प्रयोगात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । प्रभृतीत्यर्थग्रहणम् । तत आरभ्येत्यर्थ इति कैयटात् । “स्नान्धात्प्रभृत्येवं सपञ्जवानीति” कुमारः ॥

यदा जनैर्बोजनानि गतानि भवन्ति ततस्तैः सांकाश्यं प्राप्यत इत्यर्थः । यदा ऽध्ववर्त्तिनां निःसरणं गमनं वाध्वन्यारोप्य निःसृत्य गतानीति ल्यपः कार्त्तिकस्य च प्रयोगः, तस्य प्रतीयमाननिःसरणक्रियापेक्षयापादानत्वं, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्थाव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेषु सत्त्विति ‘यस्य च भावेन भावलक्ष्य’ मिति सप्तमी, आद्यहायणी मासइति कार्त्तिक्याः परत्र मासे गते सति आद्यहायणी भवतीत्यर्थः, तत्र दिग्योगलक्षणा पञ्चमी, सप्तमी पर्यवत् ॥

षष्ठतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

तदर्थोपलक्षणमिति । (कै)

मध्यमपदस्योपिषमासादिति भावः ॥

अतस्त्रशब्दस्यार्थस्येति । (कै)

अधिकरणवृत्त्या आश्रयणाशक्यत्वे हेतुं दर्शयन् अतस्त्रशब्दे
प्रत्ययत्वव्यभिचारं दर्शयति

तस्यतेरिति । (कै)

न च प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया 'ब्रूयते'ति सूत्रभाष्य-
पठितया प्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ज्ञाने सिद्धे
प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थज्ञाने इति वाच्यम् । तदनित्यत्वज्ञाप-
नेनापि चारितार्थात् ॥

षष्ठतसर्थप्रत्ययेन । एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य ।
उत्तरतः । दक्षिणोत्तराभ्यामतस्य च । एवं पुरःपुरस्तादुपसृपेरिच्छात् ॥

“षष्ठतसर्थप्रत्ययेन” । अत्र तस्यतेर्गन्पूर्वस्य द्विप्यतश्चितिरूपसम्भ-
वेऽपि प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययाप्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति
सिद्धं नार्थः प्रत्ययग्रहणेन । ‘पुरस्तादिति’ । पूर्वोत्तरावराज्यामसिपूरध-

६८०

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः ।

(वद्यतसर्षप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ।)

(अ. २ । प. ३ । आ. २)

संभवाच्चेति । (कै)

चो हेतौ ॥ भाष्ये

अन्यस्तेन समानार्थः । (भा)

इत्यस्य तेनापि चोगे सिद्धमिति ज्ञेयः ॥

अथ प्रत्ययेति । (भा)

परिभाषयेव सिद्धे इत्यर्थः ॥ कुप्तेऽपि प्रत्ययस्य चण्येन प्रत्ययान्त-
नमस्येवेत्यत आह

प्रत्ययग्रहणमिति । (कै)

अच्चेकुंगीति कुक् ॥

—

वक्षेवा' 'मन्नाति चे'ति पूर्वशब्दस्य पुरादेशः । उभयं परिष्कारिति । ऊर्ध्व-
शब्दस्योपशब्द आदेशो रिङ्परिष्कारित्यौ प्रत्ययौ भवतः, ततः पञ्चाङ्गौति
भाष्यकारप्रयोगात्प्रथमी ॥

महाभाष्यप्रदीपोकृतः ।

६८३

(अ. २ । पा. ३ । आ. २)

(पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतर-
न्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ।)

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतर- स्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

नञः प्रतिषेधार्थत्वेऽसंगतिरत आह

काङ्क्षेति ॥ (कै)

अनधिकारत्वेऽन्यारादित्यस्यासंगतिरत आह

योगात्परेद्धिति । (कै)

भाष्ये

द्वितीयापष्टीविषये इति । (भा)

एनपा द्वितीया । (२ । ३ । ३१) “षष्ठ्यतमर्थे”त्यत्र चेत्यर्थः ।
षोडशमत्यागे न्यायसिद्धपूर्वनिपातत्यागे च बीजं चित्यम् । केचित्तु
“एनपा द्वितीया” “षष्ठ्यतमर्थेने”त्येवाष्टाध्यायीपाठः । एवं च
‘पृथग्विने’त्यनेन द्वितीयाविधानमपीति । एनपेति योगविभागात्
षष्ठ्यपीति वृत्त्युक्तं चित्यमित्याहुः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्च-
यार्थम् । निपातानामनेकार्थत्वात् । मण्डूकश्रुत्या पञ्चम्यनुवर्तते । एभिर्भागे

“पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्” ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणेन पक्षे
यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानात् द्वितीयया मुक्ते श्रेयत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति, अथ
स्यादनेकार्थत्वात्निपातानामन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थं न विश्वस्यार्थमिति,
एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चयेन, अद्यापि योगविभागेनास्या अपि

(पृथग्विनागानाभिस्तृतीया-

(अ. २ । पा. ३ । आ. २)

न्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ।)

अन्यतरस्यां ग्रहणमिति । (कै)

अन्यथानामनेकार्थलात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यर्थः ॥ आशयानभिद्यः
ग्रह्यते भाष्ये

अस्त्यन्यदिति । (भा)

यद्यपि संबंधानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वा अनुवृत्तिषामर्थादेव
पञ्चम्यामपि सिद्धायाम् अन्यतरस्यां ग्रहणं चिंत्यप्रयोजनं षष्ठी तु
नेष्यते भाष्यकृता तथापि तद्विना तयोर्दुर्ज्ञेयत्वात्तद्बोधनायैव तद्
ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ तद्भनयन्नेवाथवान्येत्यादिपक्षद्वयमाह

बाध्यते इति । (कै)

इह तु द्वतीयथा न बाध्यते चस्थानीयान्यतरस्यां ग्रहणादिति
भावः ॥ भाष्ये

यत्नादिति । (भा)

अत्र चान्यतरस्यां ग्रहणं यत्नोऽस्तीति भावः ॥

द्वतीयापक्षस्यै स्तः । वृत्तिकारस्त्वाह । पृथग्विनागानाभिरिति योगविभा-
गाद् द्वितीयापीष्यत इति । पृथग्रामेण रामाद्रामं वा । एवं विना नाना ।
द्विषष्ट् गाना च वर्जन इत्यमरः । नानानारीर्निष्फला लोकयात्रेति प्रयोगः ।

सिद्धिः, एवमपि तदनन्तरा षष्ठी समुचीयेत न कथं चन पक्षमी सा चेष्यते
तत्त्वार्थमित्याह । 'पक्षमीग्रहणमिति' । 'इहेति' । न पूर्वयोर्योगयोः मन्बू-
कमतयोऽधिकारा भवन्ति, यद्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षमी, अन्यतरस्यांग्रहणं
तर्हि किमर्थं समुच्चयार्थं तत्र किं समुचीयेत इत्यपेक्षायां पक्षमीग्रहण-
मिहानुवर्त्ततइत्युच्यते । 'योगविभागः कर्त्तव्य इति' । असत्यपि मुनिचर-
वचने प्रयोगवाङ्मत्यादेवं व्याख्यातम् ।

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

२। ३। ३५ ॥

भाष्ये

पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । (भा)

पञ्चम्यन्तदूरान्तिकार्थैर्युक्तादित्यर्थः । सामान्यतो दूरान्तिकार्थ-
युक्तात्प्रतिषेधे पूर्वसूत्रस्थान्यतरस्यां ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरत एवात्र
वार्तिके पञ्चमीविधानमिति सार्थकं दूरान्तिकार्थैरिति पूर्वसूत्रेण
षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तिः पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थैः षष्ठीत्यनेन षष्ठ्येवेति

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ एभ्यो द्वितीया स्यात्कारात्पञ्चमी-
द्वितीये । प्रातिपदिकार्थे विधिरयम् । ग्रामस्य दूरं दूरादूरेण वा ।
अन्तिकमन्तिकान्तिकेन वा । उत्तरत्राप्येतदनुवृत्त्या तत्तद्विषयेऽपि द्विती-
यादयः स्युः । तथा चाधिकरण्येऽपि प्रयुज्यते । दूरादावसथाम्बूत्रमिति ।
आवसथस्य दूर इत्यर्थः । असत्त्ववचनग्रहणमनुवर्तते । तेनेह न । दूरः
पश्याः । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथः स्वमिति ॥

“दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” ॥ ‘प्रातिपदिकार्थे विधानमिति’ ।
अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भावः । नन्वनिर्देश्यन्तरेण्यन्तरस्य शेषविषये पूर्व-
विभक्तिविषये च विधानमेतद्युक्तं प्रथमा विषये तु परत्वात्त्वेन प्राप्नोति ।
नैव दोषः । उत्तरत्राप्येतदनुवर्तते तेनोत्तरविभक्तिविषयेऽपि सर्वत्र यथा-
विधानं भवति, तथा च दूरादावसथाम्बूत्रमित्यधिकरण्येऽपि भवति, आवस-
थस्य दूर इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे विधानमित्येतत्प्रादाहृतविषयं इत्युक्तं,
तथा च सत्त्ववचनेभ्यो यथायथं विभक्त्या भवन्तीति वक्ष्यति, प्रातिपदि-
कार्थं एव तु विधाने यथायथमित्यनुपपन्नं प्रथमेव भवतीति वाच्यं स्यात् ॥

(सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. २)

न तु पञ्चमी । अनेन निषेधादिति भावः ॥ “दूरादावसथादि”-
त्यनयोः सामानाधिकरण्यभ्रमं निराकरोति

आवसथस्येति । (कै)

दूरात् सामस्येत्यादौ त्वनभिधानात्पञ्चमी नेति भावः ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

इन्विषयस्य (कै)

इत्यस्य इनो विषयस्येति समामः ॥ प्रकृतित्वेन च स इनो
विषयस्तदाह

१ दूरादावसथान्मूर्धं दूरात्त्यादावसेचम् ।

दूराच्च भाथं दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गरोः ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः । कटे आत्ते ।
दूरान्तिकार्थेभ्यः प्राग्विभक्तियसुक्तम् । अनेन च सप्तमीति तेभ्यश्चतस्रो
विभक्तयः फलिताः । क्तस्येन्विषयस्य कर्भण्युपसङ्ख्यानम् ॥ इति इदन्तः
शब्दः । विषयो वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । अधीतौ व्याकरणे ।
अधीतमनेनेति विग्रहः । आद्धमनेन भुक्तमित्यतो ऽनेनेति वर्त्तमाने इष्टा-
दिभ्यश्चेति सूत्रेण कर्त्तरौनिप्रत्ययः । ततस्तद्धितार्थेन सहेकार्थीभूतस्याधी-

“सप्तम्यधिकरणे च” । ‘क्तस्येन्विषयस्येति’ । इदन्तः शब्दो विषयो
वृत्तिभूमिर्यस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । ‘अधीतौ व्याकरणे इति’ । अधीतम-
नेनेति विग्रहः आद्धमनेन भुक्तमित्यतो ऽनेनेति वर्त्तमाने ‘इष्टादिभ्यश्चे’
तौनिप्रत्यये कृते तद्धितार्थेन कर्त्ता सहेकार्थीभूतस्याधीतस्य निष्कस्य व्याकर-
णादिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकरणादौ गण्यभूतयापि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६५५

(अ. २ । पा. ३ । आ. २)

(सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ६६)

इन्नन्तस्येति । (कै)

ज्ञानप्रकृतिकेष्वन्तस्येत्यर्थः ॥

अत्र व्याकरणस्येति । (कै)

पूर्वमविवक्षितकर्मतया भावे क्ते पश्चात्कर्मसंबन्धेन कर्मणाऽन-
भिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्याशयः । कर्मणि क्तप्रत्ययान्तात्तु वा इति
रथविकन्यायात् । एतेन कर्मणि क्तप्रत्यये व्याकरणशब्दात् प्रथमै-
वेति निरस्तम् ॥

तस्य निष्कृत्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् । क्तप्रत्ययेनानभिहितं
व्याकरणम् । तत्र कृतपूर्वोक्तमितिवद् द्वितीया प्राप्ता । गुणभूतयापि
हि अध्ययनक्रियया कर्मणः सम्बन्धो न विरुद्धः । सहाधीतवान् व्याकरणा-
मित्यादौ यथा । आह च, “अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।
क्रिया सम्बध्यते तदत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति” ॥ न विविच्य ग्रहो यस्याः
सा अविग्रहा । गृणीभूतेत्यर्थः । ननु कालकर्मणोऽपि सप्तमी प्राप्नोति
मासमधीती व्याकरण इत्यादौ । मैवम् । तस्य बहिरङ्गत्वात् । न चैवं
तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । तद्विधाने ज्ञानानुसंधेन व्यक्तिपक्ष-

प्रकृतिवाच्याध्ययनक्रिययाऽधीतवान् व्याकरणमितिवत् कर्मतया सम्बन्ध-
माने कृतपूर्वोक्तमितिवद् द्वितीयायां प्राप्तायां सप्तमी विधीयते । इह
भासमधीती व्याकरण इति कालकर्मणो बहिरङ्गत्वात्सप्तम्यभावः । ‘साधु-
र्देवदत्तो मातरौति’ । अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्भातापिद्विषयत्वेऽपि क्रियाया
अभावादधिकरणत्वाभावाद्दचनं, साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेन चार्थमत्र
साधुग्रहणं, तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति, अर्चाग्रहणं तत्र निपुणार्थं, कथं
तर्हि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते अर्चयामिति किं साधुर्भूत्यो राज्ञ इति ।
उच्यते । राज्ञो भूत्येन सह शब्दोऽन्वयो न साधुना राज्ञो भूत्यः स
साधुमिति, तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते प्रत्यासत्या तु

(सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. २)

'अधिकरणत्वविवक्षायामिति । (कै)

अस्तीत्यध्याहारेण कर्तृद्वारा व्यापाराश्रयत्वविवक्षायामित्यर्थः ॥

वह्निरङ्गत्वादिति । (कै)

तच्चोपपादितं "कालाध्वनोरि"त्यत्र ॥ उभयचानेनैव सप्तम्यां
द्विज्ज्ञायामर्चाग्रहणं तत्र व्यर्थमत आह

अर्चाग्रहणं त्विति । (कै)

तत्र साधुग्रहणं तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चायां प्रत्यादियोगे निषेधार्थं
न चानेन द्वारा तस्वामर्थेनास्याप्यप्रवृत्तेरिति केचित् । क्रियाया
एव कारकाह्लादसङ्गतिमाशङ्क्याह

१ "अधिकरणविवक्षया" इत्यपि दृश्यते ॥

स्याश्रयत्वात् । साध्वसाधुप्रयोगे च । साधुः कृष्णो मातरि असाधुर्मातुके ।
अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मात्रादिविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावेनाधिकरण-
त्वाभावाद्वचनम् । साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धे अनर्थार्थमत्र साधुग्रहणम् ।
तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति । सूत्रे अर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् । साधुग्रहणन्तु
तत्र वार्त्तिकं वृद्धा सूत्रस्याप्रवृत्तेरिति ध्येयम् । अर्चायां कर्तृत्वे अनर्हाया-
मकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च । सत्सु तरत्सु असन्त आसत इत्यादि । यद्यपीदं "यस्य
च भावेने"त्येव सिद्धम् । तथापि लक्ष्यलक्ष्यभावाविवक्षायांमपि यथा
स्यादिति वचनमित्याहुः । निमित्तात्मर्भयोगे ॥ निमित्तमिह फलम् । तदा-
चिनः सप्तमी स्यात् । यदि तस्य कर्मणा सह योगो योगविशेषः संबोगसम-
राजविषयमेव साधुत्वं गम्यत इत्येतावता तत्प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् । 'कार-
कार्हाणामिति' । कारकशब्दो भावसाधनः, कारकत्वाह्वाणामित्यर्थः ।
'ऋद्धेऽस्त्विति' । ऋद्धा भोजनक्रियामर्हन्तीति कारकाह्वाः, लक्ष्यलक्ष्यभावा-
विवक्षायांमपि यथा स्यादिति वचनम् । 'दरिद्रेष्वास्तीनेऽस्त्विति' । दरिद्रा-
भोक्तां नार्हन्तीत्यकारकाह्वाः । 'तद्विपर्यासेवेति' । कारकाह्वाणामकार-

कारकशब्द इति । (कै)

शक्तिपरः स इति परे । उत्तरसूत्रेण “यस्य च भावेन” इत्यनेन क्रियाफलमिति व्याख्यानादिति भावः ॥ भाष्ये “अद्वा” इत्यस्य विद्यादिगुणसम्बद्धा इत्यर्थः । “संयोग” इत्यस्य व्याख्यानं “संबन्ध इति” समवायस्यापि संग्रहाय ॥

वायात्मकः । “चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सौमिपुष्कलको हतः” ॥ चर्मफलकं द्वीपिकर्मकं हननमित्यर्थः । अत्र हेतुद्वितीया प्राप्ता । तत्र हि फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते । अर्थात्तन्नेन वसतीत्यादिसिद्धय इति प्रत्यय इति सूत्रे कैयटे स्थितम् । अत्र द्वीपि-चर्मयोः समवायः संबन्धः । चमरशब्दाज्जातिलक्षयो ङीष् । पुष्कलकः शङ्खः । सौमिपि सौमिपानार्थं हतो निहृतः निखत इत्यर्थः । निहन्यमानेन शङ्खेण सह सौमिः संयोगः संबन्ध इति हरदत्तादयः । दुर्गवाक्यप्रबोधे तु कुलचन्द्रस्वाह । सौमा अशङ्कोशः पुष्कलको गन्धमृगः । उक्तं च मेदिनीकोशे, सौमा घाटस्थितिच्छेदेष्वशङ्कोशेषु च स्त्रियामिति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकौलधोरिति च । कर्मयोगे किम् । वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

कत्वेऽकारकाङ्क्षायां च कारकत्व इत्यर्थः । ‘निमित्तात्मकयोग इति’ यत् क्रियाप्रयोजनं यदर्थः क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्तं, तदाचिनः सप्तमी भवति यदि तस्य निमित्तस्य कर्मणा कर्तुरीप्सिततमेन सह समवायादि-लक्ष्यः सम्बन्धो भवतीत्यर्थस्तत्र हेतुद्वितीयायां प्राप्तायां वचनं, तत्र हन्ति-कर्मणा द्वीप्यादिना चर्मदिर्निमित्तस्य समवायः सम्बन्धः । ‘चमरीमिति’ । चमरशब्दाज्जातिलक्षयो ङीष्, पुष्कलकः शङ्खः स सौमिपि सौमिपानार्थं हतो निखात इत्यर्थः, तेन च निहन्यमानेन शङ्खेण सौमिः संयोगः सम्बन्धः । कर्मसम्बन्ध इति किं, वेतनेन धान्यं लुनाति ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

२ । ३ । ३७ ॥

भूय इति । (कै)

अनुमायकत्वं लक्षणत्वं तत्प्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष इति भावः ॥

यथाम्नीति । (कै)

तथा च उदयति सवितरि तमो नष्टं धूमे सति वह्निर्भवती-
त्यादावेव स्यात् इति भावः ॥ भाष्ये

द्वितीयो भाव आरभ्यते (भा)

इत्यस्योच्यत इत्यर्थः ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते
ततः सप्तमी स्यात् । निर्जातकाला क्रिया अनिर्जातकालायाः क्रियायाः

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” ॥ इह भूयो दर्शनाश्रयो लक्ष्य-
लक्षणभावो यथाग्निधूमयोः, ततश्चोदित आदित्ये तमो नष्टम् उदिते
चन्द्रमसि समुद्रः प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद् इह त्वग्निषु ज्वयमानेषु अथ
इत्त्वग्निवृषणं यदा गमनेन सह पुनःपुनर्न दृष्टघरं तथा न तत्तस्य लक्षण-
मितीह न स्यादित्याशङ्क्याह । ‘प्रसिद्धा च क्रियेति’ । प्रसिद्धिरेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६८

(अ. २ । पा. ३ आ. २)

(यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

२ । ३ । ३० ।)

लक्षणशब्द इति (कै)

नाथं शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतस्त्रिक्रपर्यायः । किन्तु वृत्तं प्रतिविद्योतत इत्यादाविवानिर्घातज्ञापनवृत्तिरिति भावः ॥ भाष्ये

सकृदपि यन्निमित्तत्वायेति । (भा)

तत्कालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यर्थः ॥

तदेव । (भा)

कमण्डलुपाणिलमेव ।

अनिर्घातकालस्येति (कै)

अनेन मानान्तरेण यस्य स्वरूपं ज्ञातं तस्य कालविशेषज्ञापनार्थं शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्तिं सूचयति । “राष्ट्रपरागे चायादि”-
त्यादौ कालवाचकादधिकरणे एव ॥

कालपरिच्छेदकत्वात् लक्षणमित्युच्यते । गोषु दुह्यमानासु मतः । एवं
देशपरिच्छेदिकापि सति गुणो द्रव्यत्वमस्ति ॥

क्रियायाः क्रियां प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते न पुनर्दर्शनम्, एतदुक्तं भवति
निर्घातकाला क्रियाऽनिर्घातायाः क्रियायाः सकृदपि कालपरिच्छेदेहेतुत्वे-
नोपात्ता भवत्येव लक्षणमिति ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागो भेदः । गोभ्यो गौरैव कथं विभक्तत्वमत आह

गोमण्डलादिति (कै)

पृथक् क्रियते भेदेन बोध्यते ॥

अवधारणमाश्रीयत इति । (कै)

माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य इत्यादौ माधुराणां पाटलिपुत्रकेषु
प्राणित्वेनान्तर्भावेऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावादिभाग एवेति
भावः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ विभागो विभक्तं निर्द्धार्यमाणास्य यत्र भेद एव न
तु शब्दोपात्तसामान्यरूपाक्रान्तता तत्र निर्द्धारणाश्रयात् पञ्चमी स्यात् ।
माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आच्छतराः । न ह्यत्र गवां कृष्योत्यादिष्विव सामान्य-
विशेषभावः किन्तु शब्दोपात्तधर्मयोर्विरोध एव । इदञ्च सूत्रं बुद्धिकल्पित-
मपायमाश्रित्यापादानप्रकरणे प्रत्याख्यातम् । आह च । “बुद्ध्या समीहितैक-
त्वात् पञ्चालान् कुबभिर्यदा । पुनर्विभजते वल्ला तदापायः प्रतीयत” इति ॥

“पञ्चमी विभक्ते” । “विभक्तमस्यास्तीति” । निर्द्धार्यमाणात्, एतदुक्तं
भवति, निर्द्धार्यमाणास्य निर्द्धारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्धारणं भवति
ततश्च सर्वत्रैव निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्तीति सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते
यस्मिन्ननिर्द्धारणाश्रये विभाग एव न केन चिदात्मभाव इति, तेन गवां कृष्ये-
त्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्यामौः पृथक् क्रियते तथापि गवात्मनान्तर्भावे-
स्तीति न भवति, उदाहरणे तु माधुराणां पाटलिपुत्रेषु प्राणित्वेनान्तर्भावे-
ऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावादिभाग एव भवति, प्रत्याख्यातं चैत-
त्सूत्रमपादानप्रकरणे “बुद्ध्या समीहितैकत्वात्पञ्चालान् कुबभिः पृथग् बदा
विभजते वल्ला तदा ऽपायः प्रतीयत” इति ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

२ । ३ । ४३ ॥

प्रतिपरीति (के)

कर्मप्रवचनीयसंज्ञासूचस्याः प्रत्यादय इति भावः ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ॥ आभ्यां बोगे सप्तमो स्यादर्चा-
यां गम्यमानायां न तु प्रतेः प्रयोगे । मातरि साधुर्निपुणो वा । पुत्र
कर्मणि शुभे । अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्षणः कः । अर्चं पूजायामस्माद्धौ-
वादिकाद् दूरोश्च हल इत्यप्रत्ययः । चौरादिकान्तु ग्यासन्न्येति युष् स्यात् ।
अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भूत्वः । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । साधु-
ष्यब्दप्रयोगे त्वनर्चयामपि सप्तमो भवत्वैव । साध्वसाधुप्रयोगे षेति वार्त्ति-
कादिति प्रागेवोक्तम् । अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ नेह । साधुर्निपुणो
वा मातरस्मति पर्यस्तुवा ॥

“साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः” ॥ साधुष्यब्दः ज्ञवापाजिमी-
त्यन्तः, पुत्र कर्मणि शुभइत्यस्मान्निपूर्वादिगुपधेति के निपुण इति भवति,
अर्चं पूजायामित्यस्माद्धौवादिका ‘दूरोश्च हल’ इत्यकारः, चौरादिकान्तु
युष् भाष्यम् । अप्रतेरित्यत्र प्रयोगइत्यध्याहार्यं तदाह ‘न षेतिः प्र-
वृत्त इति’ । ‘साधुर्भूत्वो राज्ञ इति’ । पूर्वमेवेतद् दृष्टितमुपपादितं च,
निपुणः पुत्रो मातरिति तु तत्त्वकथने न्याय्यं प्रत्युदाहरणम् ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

२ । ३ । ४४ ॥

स्यतेरिति (कै)

“द्यतिस्यतौ”त्वे कृते

अस्य सितमिति । (कै)

कारकं कर्मकारकव्यतिषङ्गो रज्जादिभिः सम्बन्धेन गौणार्थस्य-
त्परत्वरूपः । अत एव पूर्वमुत्सुकसाहचर्यादित्युक्तम् । तत्परे
प्रसितासक्ता इत्यमरः ॥

प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ॥ आभ्यां योगे तृतीया स्याच्चात्मतमौ ।
प्रसित उत्सुको वा हरिणा हरौ वा । तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः ।
उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोपि तत्परे एवेह गृह्यते तेन प्रकर्षेण सितः युक्त
इत्यर्थे न भवति ॥

“प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च” ॥ बिम्बबन्धने प्रकर्षेण बद्धः प्रसि-
वक्तदाह । ‘यस्तत्र नित्यमवबद्ध इति’ । नित्यमित्यनेन प्रशब्दस्यार्थमाचष्टे,
अवबद्ध इवावबद्धः, यो हि यत्र प्रसक्तः स तत्रावबद्ध इव भवतीति
भावः । तेन प्रकर्षेण सितः युक्ततर इत्यस्य ग्रहणं न भवतीति प्रदर्शितं
भवति । ‘केशेषु प्रसिन इति’ । तत्पर इत्यर्थः ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह

पुष्येण युक्त इति सर्वेति । (कै)

ततश्च पुष्यं प्रतीक्षते पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीप
इत्यादि प्रयोगा नास्मिन्नेति भाव इति सर्वं निर्मलम् ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्तञ्चया लुप्यमानस्य
प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानात्तृतीया सप्तम्यौ स्तोधिकरण्ये । मूलेनावाहवेहेवी
श्रवणेन विसर्जयेत् ॥ मूले श्रवणे इति वा । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यथो
लुप्तविशेषइति लुप् । अधिकरण्ये किम् । पुष्यः । पुष्यं प्रतीक्षते । पुष्याय
स्पृहयति । अत्र केचित् सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तम्यौ लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन

“नक्षत्रे च लुपि” । नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्तञ्चया लुप्यमा-
नस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्तमानादिति सूत्रान्तरान्वयः, यद्योचते । नक्षत्रे
लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमौ लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इत्यर्थ इति, तत्रोत्तराभ्यां
श्रवणोभ्यां नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणान्न स्यात्तस्यालुबन्तत्वात्, कथं तर्हि
लुबन्तान्नक्षत्राभिधायिनः श्रब्दादिति वृत्तिः, प्रायोदृश्यैतदुक्तं लुबन्तार्था-
भिधायो प्रायेण लुबन्तो भवति, लुबन्तार्थाभिधायिनः श्रब्दमात्रादित्यर्थः ।

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति व्याचख्युः तेषां लुबन्तविशेषणान्न स्यात्, उत्तराभ्यां फाद्युनीभ्यां नोत्त-
राभ्यां गच्छेदिति यथेति हरदत्तः ॥

‘लुबन्तादिति’ । लुबन्ते समाप्तावस्येति बज्जब्रौहिः, ख्यानिद्वारकं च लुपोऽ-
न्यावयवत्वं द्रष्टव्यम् । अधिकरण इति वर्त्ततइति’ । एवं च पुष्यं प्रतीक्यते
पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीपद्वन्वादावपि न भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

—•••—

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

—•••—

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यावृत्तान इव शोष्ठवात् ॥

—•••—

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन- मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।

—•••—

तद्गणमन्तरा तदर्थं प्रथमा नियमास्त्राभात् प्रश्नानुपपत्तिरत
थाप

इत्याविति ॥ (कै)

अन्तरेणापीति । (कै)

अर्थ इत्युक्त्वापि कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यतः स्त्रादिविधिस-

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे
लिङ्गमात्रादिषु च प्रथमा स्यात् । इन्दान्ते श्रुतत्वात्प्रत्येकं मात्रशब्दः सम्ब-

“प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा” । ‘प्रातिपदिकार्थः
सचेति’ । अत्र जिष्टद्वितस्येदं लक्षणं न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य, गौः शुकः
पाचको विद्य इत्यादावसम्भवात् । योर्थः सन्नेव केवलं न जात्यादिरूपो न

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाखवचन- (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

दर्धे इति साभादिति भावः ॥ तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविग्रहपरिभाष-
याच्छताद्यर्थे तन्नामः ॥ नन्वव्ययानामप्यर्थवत्त्वान्तेनैव सिद्धमत आह

असतीति ॥ (कै)

यत्नादिति । (कै)

प्रातिपदिकघट्टणसामर्थ्यादस्य संख्यावाक्यैरेकवाक्यतायामपि
प्रकृतार्थापेक्षानियमाश्रयणादर्थनियमाश्रयणाद्वाऽसंख्यादव्ययादवचन-
सिद्धिरिति भावः ॥

अथवेति । (कै)

लिङ्गे वर्त्तमानाप्रातिपदिकादिति सूचार्थः । सर्वत्र लिङ्गं
प्रकृत्यर्थे इति भावः । इदं चिन्त्यं प्रातिपदिकार्थघट्टणाभावे
लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तौ स्त्रीपुमानित्यादावेव स्यात् न वृष
इत्यादौ जात्यादेरप्यधिकस्य भावात् । तस्मादाद्यव्याख्यैव ज्यायसौ ॥

जात्यादिरिति । (कै)

आदिनाश्रयः जातिपदं च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् ॥

अथे । स चावधारणे । मात्रं कान्त्वेवधारणइत्यमरः । प्रातिपदिकार्था-
दीन्नेव तन्मात्रमित्यस्यपदविग्रहः । मयूरथंसकादयश्चेति समासः । प्राति-
पदिकार्थः सत्ता । उक्तं हि । तस्यां सर्वे शब्दा श्वबस्थिता इति । तां

लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियोगी स इह प्रातिपदिकार्थत्वेन विवक्षितो यथा-
व्ययार्थ इत्यर्थः, यथाव्ययार्थो हि केवमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुरीवृषस्तावृष
इति गौः शुक्ल इत्यादौ तु सत्त्वरूपेण लिङ्गग्रहणादेव सिद्ध्यतीति भावः ।

महाभाष्यप्ररोपोद्घोतः ।

१६०

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थकिङ्कपरिमाख्यवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानाभावान्तद्भूतिरिक्तः शेष इति न
सम्भव इति भावः ॥

नन्वसंस्थेति । (कै)

षष्ठीविधायकस्यापि श्लोकयोरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति
भावः । वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाभावशेषः प्रातिपदिकार्थरूपः
प्रथमाया विषयः ॥

सर्वचेति । (कै)

न तदपेक्षः शेष इत्याशयेनैकदेश्याह

षष्ठ्यचेति । (भा)

एवं चाष्टयाख्याने विनास्य भाष्यस्यासङ्गतिः ॥ पर एकदेश्याह

इदं तर्हीति (भा)

इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यग्रे स्फुटं भविष्यति । उच्चैर्नीचैरित्यप्ये-
कदेश्युक्तिः । “अव्ययादाप्सुप” इति ज्ञापकात्सिद्धेरिति बोध्यम् ॥

प्रातिपदिकार्थे च धात्वर्थे च प्रचक्षते इति च । उच्चैः । नीचैः । अत्र हि
परिमाख्यविशेषोपहितं सत्तामार्थं प्रतीयते इत्याहुः । अन्ये तु नियतोप-
स्थितिकः प्रातिपदिकार्थे इत्याहुः । अस्मिन्पक्षे उक्तः कुत्रां भित्तिरित्यादौ-

---

अन्वेत्वाहुः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य बोधः प्रतीतो यमर्थं प्रातिपदिकं न
अभिचरति तेन विना प्रातिपदिकस्याप्रयोगः सर्वः प्रातिपदिकार्थः, सत्ता-
ग्रहणं रूपकक्षयं तेन सत्ता गोलं श्रौवस्यं मुक्तो गुणः पापको डित्यो
गौः मुक्त इत्यादिकमप्युदाहरणमिति । नन्वत्र सर्वत्र किङ्करादेव (सङ्गं,

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिभाष्यवचन- (अ. ९ । ५८. ३ । आ. ३)
 मात्रे प्रथमा । २ । ३ । १९ ।)

ननु प्रादिपतिकलेऽप्यथयानां लिङ्गावोभक्तत्वेन व्यभिचारात्
 तन्प्रातिपदिकार्थः इत्यत आह

सत्त्वभूतेति । (के)

प्रातिपदिकार्थ इत्यस्य हि तन्नप्रातिपदिकार्थे इत्यर्थो न तु
 प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थे इति असंभवादिति भावः ॥

अधिकविशेषेति । (के)

द्रव्यजातिभ्यामधिकेत्यर्थः ॥

स्त्रीत्वाद्यधिकमिति । (के)

स्त्रीत्वादिकमधिकं यचेत्यर्थः ॥

यमर्थमिति । (के)

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य प्रातिपदिकस्य धोऽर्थोऽवधारितः
 प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्तदधिकव्यावृत्त्यर्थमात्रपक्षमिति भावः ॥
 द्रव्यमात्रापेक्षयाधिकव्यावृत्तौ घट इत्यादावपि न स्यादिति
 तात्पर्यम् ॥

नां नियतलिङ्गाणां प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्येव सिद्धम् । लिङ्गमात्रमिति
 तु तटस्तटोतटमित्याद्यर्थम्, । न ह्यत्र पुंस्त्वादि नियतोपस्थितिकम् । अथः
 लिङ्गमात्राधिक्येऽपि विधीयते । परिभाष्यमात्रे श्लोको नोक्तिः । इव हि

न, मात्रद्वयं क्षियते तच्चावधारणार्थं पयोगमात्रं त्रतीयतीतिवत्, तदस्य
 स्त्रीपुंसानुपसक्तमित्यादावेव तु स्याद् यत्र लिङ्गमेवार्थं सत्तेत्यादौ तु मात्राद्य-
 धिकार्थसङ्ख्यायाम् स्यात् । अथ कन्यामात्रं वक्ष्यतीतिवत्पक्षस्य स्यात्-
 वचनत्वात्लिङ्गमात्रे प्रथमा लिङ्गस्यस्त्रीत्वेऽपि प्रथमा भवतीति कात्यायनादिति-

न प्रातिपदिकार्थ इति । (कै)

कुमारत्वस्यैव नियमेन भानान्तदर्थता न तु खिङ्गस्येति भावः ॥
अथ स्त्रीत्वं न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्त्वम् ॥

तटस्तटमिति । (कै)

अथ खिङ्गत्वान्न प्रातिपदिकात्कस्यापि खिङ्गस्य नियमेनानु-
पस्थित्या तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभाव इति भावः ॥

जातिरेवाचेति (कै)

अथ प्रकृतसूत्रे जातियहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरप्रातिपदिकार्थः
प्रातिपदिकार्थग्रन्थेन विवक्षितः । जातिपदमाश्रयस्याप्युपसङ्गणम् ।
एवं च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भावः ॥ अन्तरङ्गत्वाच्च तयो-
रेव प्रातिपदिकार्थग्रन्थेन ग्रहणं खिङ्गादीनां तु प्राबेण स्रोतक-
शापेक्षप्रतीतिकतया वहिरङ्गत्वमिति तदाश्रयः । एतदेवाभिप्रेत्य
प्रातिपदिकार्थः सन्नेति वृत्तावुक्तम् उक्तव्याख्यादृष्टं चिन्त्यमेव ।
अनेकखिङ्गत्वेऽपि स्वमोर्नपुंसकादिति ग्राह्यत्वेन खिङ्गे प्रातिपदि-
कवाच्यत्वस्यैव सर्वसम्मतत्वेन तटादिग्रन्थेऽपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन

मोक्षकक्ष्यं बन्धरिमाञ्जन्तत्वरिच्छिन्नो प्रीहिरित्त्वर्थः । प्रकृतवर्धनस्य प्रीहस्य
प्रत्ययार्थे परिमाणे अन्तेऽन संसर्गेऽव विशेषकता प्रत्ययार्थस्य प्रीहिवु परि-
च्छेदपरिच्छेदकभावेन संसर्गेऽव विशेषकमिति बोध्यम् । वचनमात्रे, एकः

काधीलङ्गार्थेऽपि प्रथमा भवतीत्युच्यते इत्येवं वृत्तं पश्यन्वादी कर्मादिसङ्गा-
पेऽपि खिङ्गमस्त्रीत्वेव प्रथमा स्यात्, कर्मस्यैव द्वितीयेत्वस्मिन्प्रत्ययविद्यमाना-
पेक्ष कर्मादीनां द्वितीयादिव्यभिचयत्वात् । 'वचनमेकत्वादीति' पूर्वाशार्थ-

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन- (अ. २। पा. ३। आ. ३)
मात्रे प्रथमा । २। ३। ४६।)

विद्धिरत एव द्वितीयाद्यन्ते लिङ्गबोधः । नहि समाने प्राति-
पदिकवाच्यत्वे वृष्णादिशब्दवाच्यप्रातिपदिकार्थशब्देन वृष्णते न
तटादिवाच्यमित्यत्र जातिरेवाचेत्युक्तातिरिक्तं निमित्तमस्ति । एवं
चाक्षिगाद्ययानि लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाः शब्दाः प्रातिपदिकार्थ
इत्यस्योदाहरणानि । अन्ये तु लिङ्गाद्याधिक्यस्येति बोध्यम् । येषुपि
गौर्वाहौक इत्यादौ गोसदृशे लक्षणं वदन्ति तेषां मते तदेव
प्रवृत्तिनिमित्तं तदुत्तरत्वप्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु शक्यतावच्छेदकारोपेणैव तत्त-
द्बोधकपदे एव लक्षणेति वादिनां शक्यैव न ॥ भाष्ये

अथ परिमाणेति । (भा)

श्लोकादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्सि-
द्धिरिति प्रश्नाग्रथः ॥ उत्तरन्तु लक्षणया परिमेयवृत्तता यदा
तदर्थमितीत्याह

द्वौ बहुवः । वचनं सङ्ख्या । तथैव प्राचां व्यवहारात् । तत्र प्रकृत्या
उक्तायामपि सङ्ख्यायां यथा स्यादित्येतदर्थमिदं वचनम् । इह सूत्रे अर्थ-
लिङ्गयोः प्रथमेत्येतावदेवावश्यकम् । इतरन्तु अर्थम् । तथाहि प्रातिपदिक-
ग्रहणं तावदाद्यम् । उगाप् प्रातिपादिकादि ज्ञादयो विधीयन्ते । तत्रार्थे

प्रसिद्धेरिति भावः । 'उच्चैरिति' । अत्र प्रथमायां सत्यां याम उच्चैश्चव
स्मिन्वादौ 'सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषे'ति तेमयादिविकस्यो भवति,
परत्वं तु यथापि सिद्धं, यस्मिन् द्व्यर्थे द्वितीयादयो न विहितः स श्रेयः ।
नन्वसङ्ख्यात्वात्प्रथमार्थस्य कथं वक्तुं स्यात्, एकत्वाद्यर्थनियमे यथाः सङ्-
ख्यायामनिबन्धत्वात्, प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयापेक्षत्वात्प्रथमस्यैकत्वा-

यदा मानमेयेति ॥ (कै)

व्यभिचारादिति । (कै)

मेघस्यापि द्रोणत्वारोपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधे तद्बोधेऽपि परिमाणस्य भागात्स नियतः परिमाणे वृत्तौ मेघार्थत्वाभावेन व्यभिचारी च इति भावः । प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो हि प्रातिपदिकार्थः । परिमाणशब्दे च कर्मणि क्लृप् परिमेये इत्यर्थे इति तात्पर्यार्थः ॥ एवं हि सिंहे माणवक इत्यादौ संज्ञा न स्यात् । सिंहसदृशार्थस्य व्यभिचारेणाप्रातिपदिकार्थत्वात् ।

तस्मात् द्रोणः खारौ श्राढकमित्यत्रापि

यथा स्यादिति (भा)

भाष्यस्य विभक्त्यर्थस्य परिमाणस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन त्रींशदादौ भेदान्धये यथा स्यादित्यर्थः ॥ प्रातिपदिकार्थे प्रथमायां तु नामार्थयोरभेदान्धयव्युत्पत्तिविरोधेन तथाप्यथो न स्यात् कैयटादिमतेऽपि इत्यत्र मेघवृत्तित्वेऽपि यथा स्यादिति क्लृप्पया भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च ॥ सूत्रभाष्यकृतोः सिंहे माणवक

इत्यपेक्षायां यस्मात्स्रादिविधिसुन्दर्य इति कथ्यते एव । परिमाणमप्यनर्थकं, गौर्वाहीक इत्यादाविव मूल्यार्थमात्रे प्रथमायां सत्यां पदान्तरसमभियाहारेण गौयार्थप्रतीत्युपपत्तेः । वाहीके गोत्वस्येव त्रींशदादौ त्रीण्यत्वा-

दिभिः परस्परमेव आवर्त्तनात्, विधिवाक्यपक्षे तु स्रादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य 'वहुषु बहुवचन'मित्यादेः सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात् । ननु उग्राप्रातिपदिकात्स्रादयो विधास्यन्ते तत्रार्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्यपेक्षायां यस्मात्स्रादिविधिसुन्दर्य इति विज्ञास्यते नार्थः प्रातिपदिकसङ्घटने, तत्राय-

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन- (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

इत्यादेरज्ञानकल्पना चाधिका यदा धी नियतोपस्थितिकः स
तदा प्रातिपदिकार्थ इति खीकृत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्वं च ।
मङ्गाख्यायां शाब्दबोधवैलक्षण्यसूत्रे तद्गृहणम् । न च परिमाणं
प्रातिपदिकार्थ इति तत एव तन्नाभान्तत्र प्रथमाविधानं व्यथं
द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् ।
न च तव अत्रे द्रोणो व्रीहिसामयेत्यपि स्यात् प्रातिपदिकार्थ-
साधुचर्यात्कान्तोः सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽप्येव परि-
माणे प्रथमायाः साधुत्वबोधनात् । अत एवाभिहिते प्रथमेत्यादि-
लक्षणैः समफलता । मन्मते हि सिंहे माणवक इति वत्
द्रोणो व्रीहिरित्यपि लक्षणया साधुशब्दबोधकृतवैलक्षण्यानादरे-
णापि तत्र तत्र वार्त्तिकप्रवृत्तेर्दर्शनादिति गम्याः । प्रवृत्तिनिमित्तं
सुख्यं तदाश्रयस्येति दावेव प्रातिपदिकार्थशब्देनात्र विवक्षिताव-
त्वनन्तरङ्गत्वात्तः परिमाणग्रहणं लक्ष्यार्थोपलक्षणमिति कैयटाश्रयं
मन्ये । अपरे तु प्रातिपदिकग्रहणं किमर्थमित्यस्य ज्ञापकाबिद्धि-
रित्याश्रयः । तदजानान एकदेश्याह

दिरारोपसंभवात् । एवं वचनग्रहणमपि व्यर्थम् । न केवला प्रकृतिः प्रयो-
क्तयेति प्रत्ययः परस्मैति सूत्रे वक्ष्यमाणातया प्रत्ययस्यावश्यकत्वात् । अन-
न्वितवचनप्रयोगापेक्षया अशुवादकप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् । मात्रग्रहण-

मन्मथैः । लिङ्गग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति कुमारो खीनेत्वादावप्यत एव लिङ्गं
प्रातिपदिकग्रहणे तु क्लिबमाये खीमादिशब्दानां खीकुल्लार्याथभिषरदेऽपि
प्रत्ययन्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वसत्तदर्थे प्रथमासिद्धार्थं लिङ्गग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् ।

उचैरित्यादि । (कै)

एकदेश्चुत्तित्वादेव “तिङ्स्मानाधिकरणे प्रथमे”ति वार्तिकेन
सङ्गाद्येतेतसूत्रखेनायथादाविति सूत्रखेन ज्ञापकादयथेभः सर्वा
विभक्तय इत्यादि भाष्येण च न विरोधस्तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य
पक्षान्तरं न कस्यचित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एवं प्रत्याख्यातप्राथं
प्रातिपदिकग्रहणं ज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च
तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धिः तिङ्स्मानाधिकरणे प्रथमैवेति च निश्चयान्न
वार्तिकमतेऽपि दोषः । अथ लिङ्गेत्यादेर्दृष्टः क्लृप्तमितीत्यन्वय
इत्यन्ये भ्रुवत इति मतेन कैचटोक्त एवार्थः । एतद्वीथ्यैव च
द्रोषादिग्रन्थेन सिध्यति । ते हि द्रोषत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका
अपि द्रव्यनिष्ठलिङ्गमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्या
अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषां तन्निष्ठपरिमाणत्वं बोधकत्वे
प्रमाणाभावः । सूत्रभाष्यप्रामाण्येन । अनुभवादिना च तदङ्गी-
कारात् । तच्चोक्तानादीनामप्युपसर्गणं तद्धनयन्नुदाहरति ।

मपि व्यर्थम् । सम्बोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः ।
ननु वीरः पुत्रश्च इत्यादौ अभेदसंसर्गस्याधिकस्य भागात् प्रथमा न स्यादिति
चेन्न । संसर्गस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तत्वात्कारवाधानु-

उच्यते । प्रातिपदिकग्रहणं तावदर्थपदेनासम्बद्धमित्यथैव वक्ष्यते, लिङ्ग-
ग्रहणमनेकलिङ्गार्थं, तटस्तटं तटो कुमारः कुमारो कुलं कुलः कुलिका,
अन्वया येनार्थेन विना प्रवृत्तेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमा
नामलिङ्गेश्चस्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात् अथ मात्रग्रहण-
मकृत्वा ज्ञानिवचनं वाङ्गीकृत्वाधिकार्यैस्तद्भावेऽपि प्रवृत्तत्वंस्यान्वय इति

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन- (अ. २ । पां. ३ । आं. ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।

द्रोणः खारी आठकमिति । (कै)

अथ कैचटव्याख्याने नव्यव्याख्याने च भाष्ये ऽप्यथि व्रीह्यादि-
पदानुपादानेन न्यूनता । नव्यव्याख्याने द्रोणो व्रीहिर्मानवेति प्रथो-
गापत्तिश्च । आनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवश्च । प्राति-
पदिकार्थलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्यापि प्रातिपदिकार्थलौचित्यं
चात एव इन्द्रोपपत्तिः । कैचटव्याख्याने यदा यो निघतोपस्थितिक
इत्याश्रित्य तदकरणापत्तिश्च । जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थ-
पदेन ग्रहणेन नेषपरत्वेऽपि सिद्धिश्च । किं च यथैतानि समुदि-
तानि भवन्ति तथैव स्यादित्यनुपदवच्छ्रमाणाभाष्यविरोधः । तस्य
हि यत्र स्यादित्यनुपदेषु एतानि समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति
तथैव स्यादित्यर्थो ऽस्वरस्वारखेन लभ्यते । पदस्यैव लक्षणेति सिद्धान्ते
द्रोणो व्रीहिरित्यस्य कैचटरीत्यानुदाहरणत्वाच्च । न च द्रोणादि-
शब्दानामिधत्ताविशेषावच्छिन्नयद्वादिपरिमितव्रीह्यादिपरिच्छेदक-
द्रोणत्ववदादिबोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत एव

पपत्तेः । वार्त्तिककारत्वाच्च । अभिहिते प्रथमेति । वृक्षस्त्रिभुक्ति इतः
कटः शब्दः प्राप्तोऽको याम इत्यादौ तिछादिभिरभिहिते कर्मादौ प्रथमा
भवतीत्यर्थः । एवञ्च वीरः पुबव इत्यादौ सत्त्वप्याधिष्ण्यभिहितत्वात्

स्यात्, यद्येवं वृक्षं पश्येत्त्यादौ कर्माद्याधिक्येपि स्यात्प्रत्ययनिघमपत्ते, तद्विह
वृत्तौ कुमारी कुखमित्यनुदाहरणं वृक्षशब्दस्यार्थादुदाहरतः । ननु माभून्मात्र-
ग्रहणं मा च भूस्त्रिङ्ग्रहणं मा च क्वारि 'संबोधने चे'ति सूत्रं सर्वत्रार्थ
इत्येव प्रथमा भविष्यति, न चैवं कर्मादिभ्यपि प्रसङ्गः कर्मणि द्वितौचैवेत्येव-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३०५

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थक्षिप्रपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ३६ ।)

आभासश्च प्रथमाविधानवैचर्यमिति वाच्यम् । आद्येन तत्प्रमा-
नाधिकरणद्रोषत्वादेरच्छोपाधिरूपश्च जातिरूपश्चैव वा प्रवृत्ति-
निमित्तत्वात् । तत्तु भासमानमपि क्षिप्रवद्विज्ञेयान्वयेव । द्रोषः
परिमाणमिति तु द्रोषादिशब्दानामनेकार्थत्वात्किञ्चिदाद्य द्वौ
ब्राह्मणविति वदन्ति वदन्ति ॥ ननु शब्दे कार्यक्षिप्रार्थे वचन-
पक्षमत आह

अर्थे इति । (भा)

प्रातिपदिकार्थादिवचनादिति सूत्रे तु प्रकृतेरधिकरणत्ववि-
वाधायां सप्तमौति भावः । गर्गाः शतमित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदा-
वृत्तेरनुचितत्वेनास्तु समुदाये वाक्यपरिचयान्निः प्रकृते कथमत आह
प्रथमेति । (कै)

प्रथमा सिद्धेति । तथा चाविधीयमानत्वान्प्राधान्या ऽविज्ञा
पूर्वन्यायानवतार इति भावः ॥

प्रथमा सिद्धेति । न च वृत्तः वृत्त इत्यादावत्याप्तिः । अस्तौत्वआहारात् ।
अथ भाष्यम् । अभिहितेनाभिहितेतिप्रसङ्ग इति तथाहि । प्रासादात्वा-

---

मर्षेणियमस्याम्ययात्, एवमपि राज्ञः पुत्रश्च इति वच्यर्थेपि स्यात्, श्रेय-
नक्षत्रा हि वृद्धौ उपप्रयुक्तान्यस्य श्रेयस्त्वस्य यदि प्रकृत्यर्थस्याधिक्येपि
प्रथमा स्यात् ततस्तस्यापि प्रथमा विधायुपयुक्तत्वात् वृद्धौ न स्यात् । अथ
वचनसामञ्जस्यस्वामिभावादौ वृद्धौ भवति क्षिप्रार्थेपि स्यात् अतो
मात्रग्रहणं तावत्पर्यन्तं तस्मिन्क्षिप्रमात्रे क्षिप्रग्रहणं 'संबोधने चैति
सूत्रं' च कर्त्तव्यं तदाधिक्येपि यथा स्यादिति । 'परिमाणग्रहणं क्रिमिति' ।

(प्रातिपदिकावैलिक्रमरिमाखवचन- (अ. २ । पा. ३ । जा. ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

नियमायेति । (कै)

कर्मण्येव द्वितीयेत्यादिनिघञे ऽन्यतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमा-
वारणाय प्रातिपदिकार्थमात्रेणान्तबन्धनमित्यर्थः ॥ ननु प्राधान्या-
प्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये विधीयमानस्योद्देश्यार्थतथोद्देश्येऽपि प्राधा-
न्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव धागोद्देशेन विधीयमाना अपि
ब्रीह्यादयो गुणत्वेन व्यवह्रियन्तेऽत आह

अथवेति ॥ (कै)

नन्वभिहित्वाधिकारेऽपि संख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाभावोऽत आह

बहुषिति । (कै)

इहाधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादेः सर्वस्य
प्रातिपदिकेनाभिहिततया संख्यैव विशिष्यत इति भावः ॥ ननु
परिगणनात् दोष इत्यत आह

स्तइत्यत्र सदिक्रियायाश्वासिक्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तच्च सदेव
त्पन्नेन वञ्चामिहितम् । आसेर्लटा त्वनभिहितम् । तत्र सप्तमीं वाधित्वा

अर्थ इति वा लिङ्गइति वा सिद्धिं मन्यते । 'ब्रोकः खारीति' । अयं भावः ।
वेनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा, ब्रोक्यादयश्च कौटुं दासमर्थं
परिभाष्यमेवार्थं न व्यभिचरन्ति, बदा तु ब्रोक्यादिपरिमिते ब्रीह्यादौ वसन्ते
तदा तस्य व्यभिचारित्वात् स्यात् । नच लिङ्गग्रहणादपि सिद्धिः, तदाधिक्य
मात्रे हि तेन स्वादिति, परिभाष्यग्रहणं चोन्मानादीनामुपलक्ष्यं, तेन
दृष्टं पक्षमित्यादावपि भवति । अथ जवलेन संसृष्टो जवकः रूपो जवकं
धाकमित्यत्र कथं प्रथमा, जवकशब्दो हि जवकजातीयमेव ब्रक्यं न व्यभि-

(अ. २ । वा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

परिगणनस्य चेति ॥ (कै)

वचनग्रहणादिति । (कै)

एवं चात्र सूत्रेऽनभिहित इत्यस्यासंबन्ध एवेति भावः ॥

मात्रग्रहणादिति । (कै)

मात्रग्रहणं कुर्वन्तः सूत्रज्ञतः प्रत्ययनियम एवाभिप्रेतः । न च प्रत्ययनियमेऽपि प्रातिपदिकार्थ एवेति नियमेन कर्मादिषु तद्वारण-संभवात्तद्वैषम्यमिति वाच्यम् । यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधि-करणार्थान्तरः स्यात् । एव गं दोग्धि पथ इत्यादावपादानत्वादि-शक्तिबोधोऽपि द्वितीया भवति । एवं च कर्मणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे इत्येवं नियमाकारः । तथा प्रातिपदिकासत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु

परत्वात्प्रथमा स्यात् । अतिष्ठसमानाधिकरणो प्रथमेत्युच्येत । तदपि न । देवदत्तः पचतीत्यादिषु तिष्ठां दौर्लभ्यापत्तेः । तथाहि । देवदत्तः पच् नट्

चरति अथिचरति तु संख्यम् । उच्यते । साधारणशब्दोऽयं लवणजातौ-यस्य संख्यस्य चाक्षादिशब्दवत्, एवं च 'लवणासुगिति वचनादिज्ञायते तत्र यथा दधिदाधिकशब्दयोः प्रथमा भवत्येवमत्रापि भवत्यिति, इह तर्हि कथं युक्तः षट् इति, युक्तशब्दो गुणमेव न अभिचरति अथिचरति तु तदन्तं षट्स्य युक्त इति दर्शनात्, अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मतुषो लृग् वाच्य' इति वचनात्साधारणशब्दत्वेव, इह तर्हि कथं गौर्वाहीक इति, गोशब्दो हि साक्षादिमन्तमेव न अथिचरति अथिचरति तु वाहो-

(प्रातिपदिकार्थविकल्पपरिभाष्यवचन- (अ. २ । पा. ३ । अ. ३)
भाष्ये प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

प्रातिपदिकार्थसत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति भाष्यग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न
चैवं संख्याधिक्येऽपि प्रथमा न स्यात् । द्व्येकचोरित्यादिभिरस्यैक-
वाक्यतया तदाधिक्ये प्रष्टुत्वेऽर्धनियम इति । अथ पक्षे तु तुल्य-
न्यायात् “सम्बोधने च” इति सूत्रं चिन्नादिग्रहणमनभिहित इति सूत्रे
समवादेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् ॥

सामानाधिकरण्यादिति । (कै)

तद्योः पदघोरेकार्थवृत्तित्वान्नात्प्रवृत्तिनिमित्तघोरेकवृत्तित्वाच्चे-
त्यर्थः ॥

विशेषणविशेष्यभावस्य । (कै)

विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य ॥ भाष्ये

इति ख्यते धावत्तिस्यो न कृतास्तावत्तिस्यसामानाधिकरण्याभावात् प्रथमै-
वेति नियमो न प्रवर्तेत । तथा च देवदत्तशब्दाद्विशेष्योत्पन्नाः सर्वे खादयः

कम्, अत्रापि बाह्यीके साक्षादिमद्रूपारोपाद्गोशब्दः प्रयुज्यते तत्र यथा
साक्षादिमद्रूपेर्भवत्त्वेवं बाह्यीकवृत्तेरपि भविष्यति । यद्येवं क्रौञ्चः खातीत्या-
दावप्येवमेव भविष्यति लक्षणादिशब्दवत्साधारणशब्दाः स्युर्गौर्वाह्यीक इत्या-
दिवद्गौत्रा वा गङ्गायां घोष इति वक्ष्याच्छाशिका वा नाम्ना गतिरस्ति सर्वथा
सिद्धा प्रथमा । किं च परिनेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा
प्रथमापि भवति । अथ प्रस्येन परिमिता क्रौञ्च इत्येवं प्रातिपदिकार्थ-
व्यतिरेकेऽपि यथा स्यादिति वरिभाष्यग्रहणं, यद्येवं प्रस्येनेति द्वितीया
न स्यात्, शेषविवक्षायां च बह्वी न स्यात्, प्राश्लिक्त इति तद्विषय न
स्यात्, तदेतत्परिभाष्यग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । ‘उल्लेख्यपीति’ । अत्राद्या-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकार्थविक्रपरिमाखवचन-

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

व्यतिरिक्तः प्रातिपदिकार्थ इति । (भा)

व्यतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यर्थः ॥ “मयूरव्यंसकादित्वा”सु-
मासः ॥ भाष्ये

वीरत्वमिति । (भा)

वीरशब्दादर्श आद्यजन्तः । वीरवत्त्वं वीरसम्बन्धस्तन्निरूपित-
विशेष्यतेति यावत् । यतो वीरत्वं वीरनिरूपितविशेष्यत्वं पुरुषे-
ऽधिकं भासते ऽतः पुरुषार्थोऽधिकार्यविशिष्ट इत्यर्थः । एवं वीरे
पुरुषनिरूपिते विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा वीरत्वं
पुरुषे इत्युक्त्वा स्तुतिवीरत्वपुरुषत्वयोः साहित्यरूपो वीरपुरुषयो-
र्विशेषणत्वे विशेष्यत्वनिधायकः संबन्ध उक्तः सोऽपि वाक्यार्थ एव
तदेवाभिप्रेत्य कर्मधारयविषये इत्यापादनं “चार्थे इन्” इति सूत्रे
भाष्ये कृतम् । एवं च वीरत्वपुरुषसमूहवान् वीरपुरुष इति बोधः ॥

सन्धेवेति शब्दज्ञानचौ स्याताम् । तन्निमित्तभूतस्याप्रथमान्तेन सामानाधि-
करणस्य सत्त्वात् । तिष्ठविधेस्तु लिङादिध्ववकाशः । स एव प्रथमैवेति

नभिहित्वाधिकारा ‘दृञ्चु वञ्चवचन’ मित्वादिनास्यैकवाक्यात्पितृकृत-
द्वितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्वादौनाम-
भिहितत्वाद्दुर्गार्थत्वाद् वा न स्यादिति भावः । ‘एको द्वौ वचन इति’ ।
अथ कथमेकं वचनेन कृतमित्वादौ द्वितीयादयो भवन्ति नहि तत्र
कश्चिन्नोक्तिः । उच्यते । तत्रार्थद्वयमस्ति कर्मादय एकत्वादयश्च, तत्रैक-
त्वादौनामभिधानेऽपि कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति, इह
त्वन्भिहितार्थान्तराभावात् स्यात् । नन्वाप्येकादिभिः शब्दैरेकत्वादि

(प्रातिपदिकार्थनिष्पत्तिपरिमाणवचन- (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

अनपेक्षितः शब्दान्तरेति । (कै)

अनपेक्षितशब्दान्तरार्थसंसर्गेषोपहितः प्रापितो विशेषणभावः
स्वार्थं येन तस्मादित्यर्थः । पुरुषसंसर्गेण हि वीरार्थस्य तन्निरूपित-
विशेषणतेति भावः ॥

एवमिति । (कै)

पुरुषशब्दार्थस्य तदर्थसंसर्गेण तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थः ।
मात्रपदेनान्तरङ्गार्थकृतमेवाधिक्यं पावर्त्यते न तु बहिरङ्गकृत-
मिति भावः ॥ भाष्ये

आधिक्यमिति । (भा)

स्वार्थं यञ् ॥

वाक्यार्थः । (भा)

वाक्यशक्यः । विषयतानामपि शक्यत्वं मन्त्रूषाथामुपपादितम् ॥
ननु विभक्त्यन्तरान्विते ऽपि सुन्दरं कटमित्यादौ प्रथमा स्यादत आह

नियमस्यापि विदो लटो वेत्यादेस्तु विदिमात्रप्रयोगे चरितार्थता । यथा
वेत्य वेदेत्यादि । स्यान्नित्यपि मध्यमोक्तमयोर्विधानादर्थात्प्रकरणात्

विशिष्टं इत्यमभिधीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा
भविष्यति यथा गुणोपसर्जनइत्यवचनाच्छ्लादिशब्दात्प्रतिनिमित्तभूतस्य
गुणस्य निष्कृष्याभिधाने भावप्रत्ययः षट्स्य श्रौक्त्वमिति, तदेवं वचनग्रहण-
मपि शक्यमकर्तुम् । प्रातिपदिकग्रहणं किमिति । उक्तोत्र प्रचुरभिप्रायः ।
'निपातस्यानर्थकस्येति' । अन्यथार्थाभावाद् स्यादिति भावः । 'प्रकम्बत
इति' । किं पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते, पदत्वं, बधामप्येतत्सिद्धं, तथाहि ।
कर्मादिषु द्वितीयादयो विहितः प्रकृत्यर्थमात्रे प्रथमा तत्र प्रकृत्यर्थाभावे

तिङ्श्रुदिति । (के)

अभिहिते इत्यत्र चार्थनियम एवाश्रीयत इति उच्यैरित्यादौ
न दोषः ॥

प्रथमा प्राप्नोतीति (भा)

परत्वादिति भावः ॥ न च शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनु-
ब्रूयत इति न्यायेनाद्यं दोषो वारयितुं शक्य इति वाच्यम् ।
क्रियथोरत्र गुणप्रधानभावाभावादित्याहुः ॥ भाष्ये

तिङ्समानाधिकरणे इति । (भा)

न उच्यैरित्यादौ प्रथमानापत्तिः तिङ्समानाधिकरणे प्रथमै-
वेत्यर्थः । नियममात्राश्रयणेनादोषात् ॥

उक्तं पूर्व्वेति । (वा)

पूर्व्वपन्थेनेत्यर्थः ॥ पूर्व्वेणाचार्येणेति कश्चित् । अनेनानभिहित-
सूत्रोक्तं “विप्रतिषेधादे”ति वार्त्तिकं प्रौढ्येति सूचितम् । तिङ्-
निष्ठास्य प्रयोगानावश्यकत्वाच्च । पाठिकश्चायं दोषः । श्रुत्वादिविधौ हि
अप्रथमेत्यादिः पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधो वेति द्वैतम् । तत्र द्वितीये उक्त-

खसामिभावादिसंबन्धसद्भावे घोषयत्त्वादित्यात्सिद्धा षष्ठौ । न च तस्या
एकत्वादिषु नियमः, उक्तोत्तरत्वात्, तदेवमर्थजिह्वमात्रे प्रथमेत्येतावदेवा-
वश्यं कर्त्तव्यं, मात्रग्रहणमपि न कर्त्तव्यं, कर्माद्याधिक्ये कस्मान्न भवति,
ज्ञापकात्, यद्यं ‘संबोधने चे’त्याह, यदि ह्याधिक्येऽपि स्यात्तदनर्थकं
स्यात्, उत्तरार्थे हि संबोधने सामन्वितमित्येष वक्तव्यं किं योगविभागेन,
इहावधारणायां मात्रग्रहणा ‘संबोधने चे’ति ज्ञापकादाऽधिक्ये प्रथमया

(प्रातिपदिकार्थनिकृपपरिमाखवचन- (अ. २ । पा. ३ । आ ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

समानाधिकरणे प्रथमाया अप्रथमासमानाधिकरणे अत्रज्ञानयो-
र्विधानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह

दैवदत्तेति ॥ (के)

ननु एकवाक्यतया विधानमिति पक्षे तिङ्प्रथमानाधिकरणस्या-
भावात् प्रथमाया इव कर्माद्यभावाद् द्वितीयादीनामप्यभावेन
द्वितीयादिषामानाधिकरण्ये विधीयमानग्रन्थादेरप्राप्तौ तिङ्
जातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह

यावत्तिङ् इति । (के)

भिन्नवाक्यतया ऽविशेषेणोत्पन्नानामर्थनिश्चय इति भावः ॥

सर्वे स्वादयः स्थिता इति । (के)

विनिगमनाविरहेषु सर्वेऽपि समूहात्मनश्चुद्धिविषयतया स्थिता
इत्यर्थः ॥

दोषस्यासङ्गतेः प्रथमाया अपि सत्त्वेन शत्रादिनिषेधसम्भवाद् । यत्तु भाष्ये
पर्युदासपक्षे विभक्तियुगे दोषो नेत्युक्तन्तश्चिन्त्यम् । तत्र हि द्वितीया

न भवितव्यं ततश्च वीरः पुत्रश्च इत्यादौ पदसामानाधिकरण्ये विशेषण-
विशेष्यभावस्याधिकार्थस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति, न वाक्यार्थत्वाद्,
यदत्राधिक्यं स वाक्यार्थः पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठाभ्यामुभाभ्यां प्रथमा विधीयते
पञ्चात्माकाङ्क्षावशेनान्योन्यान्ये विशेषावगतिरपजायमाना बहिरङ्गत्वा-
त्प्रथमप्रवृत्तं संस्कारं न वाधत इत्यर्थः । अपर आह । अभिहिते प्रथमेति
अक्षयं कर्षयं तिस्रादिभिरभिहिते कर्मादौ वृत्तच्छक्ति कृतः कटः
शब्दः प्राप्तोदको याम इत्यादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः, तत्र वीरः पुत्रश्च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७१३

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकावैकिकपरिभाष्यवचन
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ७६ ।)

द्वितीयाद्यन्तेति (के).

अप्रथमेति पर्युदात्तेन प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तमानाधिकरणे
इत्यर्थकेन प्रवादेर्विधानमिति भावः ॥ नन्वेवमपि कर्मण्येव द्विती
येत्वादनिघमात्कथं द्वितीयादीनां स्थितिरत आद्य

कर्मण्यीति । (के)

वार्त्तिककारस्वार्थनिघम एव वक्ष्यत इति भावः ॥ नन्वपवादे-
नोत्सर्गस्य बाधाविशेषात्पुनरुपोपन्यासः किमर्थोऽत आद्य

इहेति । (के)

उत्सर्गप्राप्तप्रवृत्तिबाधप्रकारविषयमिति भावः ॥ इत्यमिति
अप्येकचतुष्कदर्शनं अष्ट्यैकचतुष्कदर्शनस्येत्यर्थः । तदेवाद्य

सर्वविषयस्वीकारेणेति । (के)

सत्येवं मन्यते शास्त्रेषु सर्वत्र प्राप्तस्य विषयविशेषे उपवादेन

कर्मण्येत्वादिति वचनस्य स्यात्प्रकारात् देवदत्ते द्वितीया मा भूत् । यद्यो गु
स्यादेव । सा हि श्रेय एवेति नियम्यते । यत्र च विभवान्तरस्य नियमो

इत्यादावाधिक्येभ्यभिहितत्वात्सिद्धा प्रथमेति, अत्र को दोषः, यत्र क्रिया
नास्ति तत्र न स्यात् इत्यः इत्यः, तथापि क्रियाऽस्ति कथं इत्यः इत्यः,
अस्यैति मन्वते, इह तच्चिं प्राप्तदत्तात् इति यदि क्रियाया आसि
क्रियायाश्चैकमधिकरणं प्राप्तदास्यं तत्र यदिप्रत्ययेन च्छान्नाभिहितं प्रचोद-
नस्त्रिप्रासाद इति आसिप्रत्ययेन तिष्ठानभिहितं तत्र यदिप्रत्ययेन
चदभिधानं वदात्तया प्रथमा प्राप्नोति, यत्र च विशेषणसंबन्धे तात्पर्यं नीच-
शुत्यर्थं न रक्षामिति तथापि न स्यात् क्रियाया अभावाद् । अन्यथाह,

(प्रातिपदिकार्थचिह्नपरिमाख्यवचन- (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ ।)

निवृत्तिरिति कतिपयेति अक्षयैकचक्षुष्को हि अक्षयदर्शनात्प्राग्मेवो-
त्सर्गस्यापवादविषयातिरिक्तं विषयं निर्णयति

विषयविभागायेति । (कै)

किं विषये निश्चिता प्रवृत्तिः किं विषये बाधकत्वाद्येति
विषयविभागायेत्यर्थः ॥

पूर्वं अपवादा इति । (कै)

अपवादशास्त्राणीत्यर्थः ॥ अभिनिविद्यन्त इत्यस्य बुद्धिविषय
भवन्तीत्यर्थः । ततश्चद्विषयत्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गे
बुद्धिविषयः यन् अचं संस्करोतीति भावः । द्वितीये अपवा-
दशास्त्रविषयं अथमेव त्यक्तोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयमिदं अक्षय
संस्करोति । शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इत्यस्यादेव
ज्ञापते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न प्रवृत्तः स श्रेयः । ततश्च तिस्रः सामानाधिकरण्यात् प्राक् श्रेयकक्षक-
वर्णा सत्त्वां दुर्वारौ शब्दज्ञानत्वाविति ॥

तिस्रसामानाधिकरण्ये प्रथमेति अक्षयं तिस्रन्तेन यत्सामानाभिधेयं देवदत्तः
पचतीति तत्र प्रथमा प्रासादस्यास्य इत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभावः, वोरः
पुत्रश्च इत्यादौ चाधिक्तेऽपि तिस्रसामानाधिकरण्यां प्रति योग्यत्वाद्भवतीति
अत्र को दोषः, इह देवदत्तः पचतीति देवदत्तः पच् सट् इति ख्यते
चावत्तिस्रामुत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिस्रसामानाधिकरण्याभावात्प्रथमेवेति विष-
मस्याप्रवृत्तौ देवदत्तशब्दाद्विशेषेण विहितः स्यादस्यः ख्यता इति शब्दज्ञा-
नयोर्निमित्तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यास्य विद्यमानत्वात्तावेव स्यातां तिस्रं

प्रतीक्षत इति । (भा)

अपवादविषयत्वं ज्ञात्वा तत्र तिरुबुद्धिर्निवर्त्तत इत्यर्थः ॥

पाक्षिक इति । (कै)

पक्ष भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वात् षञ् ॥

कतरस्मिं पक्षे इति (कै)

भावः । षदोष इति शेषः ॥

विभक्तिविषये चापीति । (कै)

अर्थनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो
भवत्येव नियमस्थानेकाश्रितत्वादिति भावः ॥ विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्ध-
निवर्त्तको विभक्तिनियमः । अर्थस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवर्त्तको-
ऽर्थनियम इति भेदः ॥ तत्र पक्षचतुष्टयं पर्युदासार्थनियमौ पर्यु-
दासविभक्तिनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेध-
विभक्तिनियमौ चेति । तत्राद्ये एव दोषोद्भावमिति भावः ॥
पक्षद्वयेऽपि । पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपक्षद्वयेऽपि ॥

त्वभावः स्यात्, न च तिरुविधेरानर्थक्यं, किञ्चादिषु सावकाशत्वात्, प्रथमे-
वेति नियमस्थिति स एव विषयः स्यादिति दोषः । पक्षे चायं दोषः, कत-
रस्मिन् पक्षे, कटः श्रद्धज्ञानचावित्यत्र द्वौ पक्षौ अथमेति पर्युदासः प्रस-
ज्यप्रतिषेधो वेति, तथा 'कर्मणि द्वितीये' त्यादावपि प्रकरणे द्वैतं
भवति विभक्तिनियमः स्यादर्थनियमो वेति तद्युदासार्थनियमः पर्युदासचा-
सौषये तदा ऽयं दोषः, कथं, कर्मणि द्वितीयेवेत्यस्मिन् नियमे द्वितीया-
दौषामनियतत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रेण भावात्तदास्यौ श्रद्धज्ञानचौ-

(प्रातिपदिकार्थविष्णुपरिभाष्यवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

(अ. २ । पा. ३ । वा. ३)

प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । (के)

अदि प्रथमासमानाधिकरणभिन्ने इति पञ्चुंदाव आशीषते
तदाऽपि न दोषः । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासमानाधिकरण्य-
स्यापि सत्त्वेन तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावादित्यपि बोध्यम् ॥
नन्वर्थनिश्चये श्रद्धाज्ञानचोरभावेऽपि सर्वत्र विभक्तिप्रवणपत्तिरत
चाह

श्रद्धाज्ञानचोरिति । (के)

अनियतायाश्चेति ॥ (के)

अदा हि विभक्तौत्यस्य भाष्यस्य अथास्मितसूचन्यासे इत्यर्थः ।
प्रत्ययनिश्चयस्यैव सूचयस्यतत्वात् तत्र च प्रथमाया विशेषपुरस्कारे-
णानियतायाः प्रातिपदिकार्थमात्रप्रतिबद्धायाः सन्निधानमस्येवेति
भावः ॥ ननु वार्त्तिकन्यासेऽयं पन्थः । तद्व्यासे एतन्नियमस्वीकारे

प्राप्तः प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदात्मनः प्रतिषेधः
प्रवर्त्तत इति न दोषः श्रद्धाज्ञानचोरभावान्तिवृत्तु सत्सु तस्यासामानाधिकरण्या-
त्प्रथमैवेति नियमेन द्वितीयादीनां आवर्त्तितत्वात्, अदा तु द्वितीयादीनां
कर्मादिषु निश्चयः कर्मस्यैव द्वितीयेति तदा तदभावे तस्मात्तदावर्त्तितत्वा-
त्तत्र प्रथमायाः सन्निधानात्पञ्चुंदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च नास्ति श्रद्धाज्ञानचोः
प्रसङ्गः, अदभावे च तिवृत्तु सत्सु तस्यासामानाधिकरण्यात्तत्रैव प्रथमा
भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमास्त्विति इति न दोषः । ननु च
विभक्तिनिश्चये कर्माद्यभावेन अस्यापि द्वितीयादीनां तत्त्वाभावकस्यापि
चेचचो प्राप्नोति, तथाहि । अत्र तिवृत्तासामानाधिकरण्यं नव प्रथमेऽस्वकारे-

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

(प्रातिपदिकाद्यैश्चिद्व्युपरिमादवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ ।

प्रथमावाक्येऽप्येवमेव निघमापत्तौ देवदत्तवचुक् इत्यवस्थायां विभ-
क्त्यामान्याभावेन पर्युदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाभावेन
अत्रादिरप्राप्तावपि प्रसङ्गप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याभावेन
निषेधाप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न । वार्त्तिकमते श्रवादिविधौ
प्रसङ्गप्रतिषेध एव प्रथमाविधावर्धनिघमा एवेति न दोषः । सूत्र-
मते द्वयवचयपि न चतिरिति तात्पर्यात् ॥

द्विघमास्यामेव द्वितीयादिवत् यद्यपि नियता स्यात्स्यात्तत्राप्रसङ्गकस्याः
सा तु श्लेषकस्या यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न कृतः स श्लेषः ततश्च
विद्वेषामानाधिकरण्यात्प्राप्तावप्येवत्वात् यदौ प्राप्नोतीति तस्यामानाधिकर-
ण्यात्प्रधानत्वादेव स्यातां पर्युदासे प्रसङ्गप्रतिषेधे तु न दोषः प्रथमाया
पि भावात् । अत्रं द्वयोरपि पक्षयोः पर्युदासे भवत्येष दोषः, भाष्ये तु
विभक्तिनिमित्ते पर्युदासेपि न दोष इत्यनास्थावाद् । वार्त्तिक एव दोष
इत्यत्रैव तात्पर्यं, अन्तर्गं च किञ्चिदुद्यत्प्राभिधानमित्यपरमते ।

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

किमप्रधानमिति । (कै)

“शिवश्च विशेषश्च” इत्यतो षष्ठी “शिव चसर्वोपयोग” इत्यतो वा षष्ठी निव्यञ्ज इत्यर्थः ॥

तच्चापि षष्ठीप्रसङ्ग इति । (कै)

न चेतस्य कर्मत्वाद्यविवक्षायां चारितार्थ्येन क्रियाकारकभावेनान्यथे तत्तद्विधिभिर्वाधात् षष्ठीप्राप्तिः । अभिहितविषये ऽपि प्रथमया वाधादिति वाच्यम् । “ज्ञो विदर्थस्य करणे” (२ । ३ । ५१) इत्यादिषु शेष इत्यनुष्टुप्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनान्यथेऽपि परत्वात्षष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थात् दोषः । शेषशब्दो ऽन्यवाची । तस्य प्रतिषोभ्याकाङ्क्षायामुपस्थितकर्मादय एव प्रकरणात् गृह्यन्त इत्याह

कर्माद्यनन्तरमिति ॥ (कै)

ननु कर्मादित्यतिरिक्तार्थासंभव इत्यत आह

षष्ठी शेषे । कारकप्रातिपदिकार्थ्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुत्रस्य । ननु प्रत्ययनियमपक्षे शेष एवेत्ववधारणार्थमस्तु नाम शेषग्रहणम् । अर्थनियमपक्षे तु षष्ठीस्यान्यस्य च

“षष्ठी शेषे” । उपयुक्तादन्यः शेषः, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थ्यपर्यन्ता उपयुक्ता इत्याह । कर्मादिभ्योऽन्य इति । ननु न कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थस्य अतिरेकः संभवति कथं क्रियामन्तरंय संपन्नानुपपत्तेः;

स्वस्वामीति ॥ (के)

क्रियाकारकेति । (के)

स्वत्वेतुदानादिक्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थः । यत एवंविधोऽनः
कारकेभ्यो ऽन्य इत्यर्थः ॥

विशेषणभाव एव स्मरणं प्रति मातुरिति । (के)

क्रियाकर्तृत्वमूलकविशेषणविशेषणभाव इत्यर्थः । एतेन क्रिया-
कारकभाव एव संबन्धेन विवक्षित इत्यन्यास्यं वक्ष्येण साधर्मिकेव
विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकारः ।

राज्ञः पुरुष इति । (भा)

अथ राजा विशेषणं पुरुषो विशेष्य इति ॥

संबन्धाभावादिति । (के)

दानादिना स्वीकरणातिरिक्तसंबन्धाभावादित्यर्थः । सर्वत्र तस्य
संनिमित्तस्य च कर्मादे रवश्यं भावादित्यन्वयः ॥ ननु 'राज्ञः पुरुष'
इत्यत्र राजा पुरुषस्य किं सिद्धातीति राजा कर्ता पुरुषः संप्रदानं
भवतु नाम राज्ञो वक्ष्यम् । विप्रस्य गौः । विप्रस्य तिस्रा इत्यादौ
तु तदसंबन्धाच्छेत्वं भविष्यतीत्यत आह भाष्ये

प्राप्तौ वक्ष्येति नियमसम्भवात्किन्नेति चेन्न । उत्तरार्धमवग्रहकर्तृत्वस्य
शेषग्रहणस्य स्यद्धार्धमिदं ग्रहणम् । न चाग्रधानार्थं शेषग्रहणम् । तेन

सर्वत्र तस्यास्तन्निमित्तानां कर्मादीनां चावग्रहभावात्, तथाहि । राज्ञः पुरुष
इति राजा कर्ता राजा प्रथं पुरुषात् इदातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । 'इच्छस्य
प्राप्तेति' । लोकाप्रसिद्धा इच्छोधिकरणं, तार्किकप्रक्रियया तु प्राप्ता,

७२०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(बह्वी षष्ठे । २ । १ । ५० ।)

(अ. २ । पा. १ । वा. १)

एतत्स्वं नामेति । (भा)

तच्च याच्ञाग्रहो न पूर्वतः प्रतिपाद्यो लक्षते ॥

अपहरणादिति । (के)

यथा युद्धे षष्ठिपादोनाम् ॥ ऋग्विगिमथयोर्भेदमाह

परिवर्तनादिति ॥ (के)

न विवक्षत इति । (के)

न हि अक्षरद्वयस्थित्यासि तत्तदभिधातयं यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकृदिति भावः ॥ वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधाराधेशभावमूलाको-
ऽवयवावयवभाव इति बोध्यम् । अक्षतो विवक्षायाः प्रकृते न
धंगतिरत आह

दृष्टान्तेति ॥ (के)

भाष्ये

तच्च षष्ठी प्राप्नोतीति । (भा)

पर्यायेति भावः । परस्मैति नियमेन यौगपद्यासंभवात् ॥

ननु स्याद्विवाक्येन षष्ठ्यामपि पर्यायेण प्राप्तार्थां पुनः षष्ठीविधान-
मप्राप्ताग्ने विध्यर्थं न तु नियमार्थमित्यत आह

द्वयोः पर्यायेण वा न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येनाप्रधानादेव
वया न्याय्यत्वात् । अप्रकृतार्थं पुनरुचं प्रति तु राच इति वच्यर्थस्य विशेषण-
त्वमुचितमेवेति दिक् ॥

देवदत्तस्य औरिणादौ तु प्रतिग्रहणादौ कर्तृत्वं प्रतीयते देवदत्तः प्रति-
ग्रहणीता क्रोता विनिमाता उपहृता इति, उच्यते, नटस्य प्रह्वोतीत्यत्र
तावत्क्रियाकारकसंबन्धरूप एव षष्ठिः, कथम्, 'आस्तातोपचोम' इत्युप-

समे इति । (कै)

एवं च मीमांसकमतसिद्धौ ऽयं नियम इति भावः । व्याकरणे तु परिसंख्यापि नियमपदेनोच्यते । अर्थनियमे ऽपि उत्तराथं शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥

शक्यमकर्तुम् (भा)

इत्यस्मात्काकर्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ननु शेषग्रहणाभावे ऽपि दोषघत्तेन न्यायान्तरस्य चादर्शनेनेति चेदित्यनुपपन्नमत आद्य

व्याकरणान्तरे त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

व्यतिरिक्तः (भा)

इत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्तया राजनिर्हृपितविशेष्यतया सहित इत्यर्थः । यत्तु षष्ठ्यर्थसंबन्धस्याग्नेोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहित इत्यर्थ इति तन्न । पुरुषं कामिष्ठं स्वत्वमपि षष्ठ्याभिहितमिति पुरुषशब्दात् षष्ठी नैव्यधिमभाष्येण तस्य षष्ठ्यर्थलोक्त्या वाक्यार्थत्वकथनानुपपत्तेः ॥ भाष्ये

षष्ठी स्यादिति । (भा)

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तत्वात् षष्ठ्यैव स्यादित्यर्थः ॥

योग्यग्रहणाद्गतस्यापादानसंज्ञा नास्ति दृष्ट्यादिपत्रिगणनाच्चाकर्तृत्वत्वे ऽपि कर्मसंज्ञा नास्ति, तदयं गटः कारकमेव शेषः, तच्चोक्तं क्रियायास्तस्मिन्मिमांसकाणां च सर्वत्र भावाप्त्याः प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति । तन्न, प्रतियोग्य-
क्यादिजन्यस्य सर्वलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसंबन्धस्यापि दृष्टपक्षाप-

संबन्धस्य (कै)

विशेष्यविशेषणभावस्य ॥ भाष्ये

यद्वाधिव्यमिति । (कै)

उक्तरूपम् पदांतरसंनिधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाख्यार्थत्वं संबन्धित्वम् ॥

उक्तम् । (भा)

संबन्धकृतं राजनिरूपितं विशेष्यत्वम् ॥

राज्ञः संबन्धित्वावगमः । (कै)

संबन्धकृतो विशेषणत्वावगमः । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्यार्थत्वे तद्विधायकसंबन्धोऽपि वाक्यार्थ एवास्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

संबन्धित्वम् । (कै)

विशेषणत्वम् ॥

अनियतप्रतियोगीति । (कै)

अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः ॥ तदाह

त्वात् । यदि च परस्परसंपकार्योपकारकभावाभावे संबन्धानुपपत्तेः क्रियाकारकसंबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीत्युच्येत, अस्तु तथा न कश्चिद्दोषः, नहि यद्यदस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्यं यदेव तु विवक्षितं तदेव खनिमित्तां विभक्तिं प्रच्युते तत्र स्वस्वामिभावादिसंबन्धविवक्षायां सन्नपि क्रियाकारकसंबन्धो न विवक्ष्यत इति द्वितीयास्यभावे बह्वी भविष्यति एवं च मातुः स्मरति न माषायामश्रीषादनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्वाटौ

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७२३
(अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।)

राजा परोपकारित्वेनेति । (कै)

विशेषणत्वेनेत्यर्थः ॥

न स्वनिष्ठत्वेन (कै)

न स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया ॥ भाष्ये

पुरुषे सोऽर्थ इति । (भा)

किञ्चिदन्यपदार्थनिरूपितं विशेष्यत्वम् ॥ शब्दार्थयोर्निष्पत्त्यात्
शब्दकृतमर्थकृतमित्यनुपपन्नमत आह

किं तर्ह्यर्थस्येति । (कै)

अर्थस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्दे ऽर्थकृतत्वमिवार्थं शब्दकृतत्वं
नेति भावः ॥

प्रतिपिपादयिषया (कै)

इत्यस्य विषयीकरणाकरणाभ्यामित्यनेनान्वयः ॥

राजनि सो ऽर्थ इति । (भा)

विशेषणत्वं संबन्धस्येत्यर्थः ॥ तदाह

तत्रेति ॥ (कै)

परोपकारित्वेन । (कै)

विशेषणत्वेन ॥

अथमात्रेऽपि क्रियाशब्दे मात्रसंबन्धं स्मरन्मिति संबन्धमात्रं विवक्षितं
कर्मत्वं तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति । उक्तं च ।

संबन्धः कारकेभ्यो ऽन्यः क्रियाकारकपूर्वकः ।

अत्रायामश्रुतायां च क्रियायां खोऽभिधीयते ॥

षष्ठी भवतीति ॥ (कै)

तस्य विशेषणतानियामकसंबन्धबोधिका । तद्गतविशेषणताबो-
धिका च षष्ठी भवतीत्यर्थः ॥

पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । (कै)

अविवक्षितत्वेनेति शेषः । राजादिपदासन्निधानेन तस्योप-
कार्यतयान्यनिष्पितविशेष्यतया ऽविवक्षितत्वेन स्निग्धतया स्मार्थमा-
चनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वाद्गन्तरङ्गत्वात्प्रथमेत्यर्थः ॥

द्विष्ट इति । (हरिः)

असौ संबन्धः ॥

परार्थत्वात् (हरिः)

परं विशेषणत्वम् अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वादिशेषणतानियाम-
कत्वादित्यर्थः । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य संबन्धं विना
विशेषणत्वासंभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात् ॥

१ द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु स्थितिरिच्छते ।

तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥

इति । 'षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेधः स्वस्वामिभावात्संबन्धः
षष्ठ्यर्थः स च द्विष्टस्तत्र यद्यप्येकस्मादप्युत्पन्नयापि यथा द्विष्टस्यापि संबन्ध-
स्यावगमात्तुभाष्यां षष्ठी न भवति तथापि कदा चिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति
प्रथमा च न प्राप्नोति संबन्धस्याधिकस्य भावात् न वा वाक्यार्थत्वात्, यदत्र
पुरुषस्याधिक्यं स वाक्यार्थः राज्ञ इत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य संबन्धः
प्रतीयते पुरुषप्रातिपदिकं तु स्मार्थमात्रे वर्तते इति तत्र प्रथमा च भविष्यति

तत्र संबन्धो व्यतिरिच्यते । (हरिः)

उद्धृततया प्रतीयत इति । तत्र षष्ठीत्यर्थः । विशेष्यस्य तु
स्निष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसंबन्धाकाङ्क्षेति भावः । तत्र
विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमानः ॥

प्रधाने ऽप्युपयुज्यते । (हरिः)

तस्य द्विष्टत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादि-
पदसंनिधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यर्थः ॥

किं पुनस्तदिति (भा)

भाष्ये

सो ऽर्थ (भा)

इत्यत्र तच्छब्दार्थः कः किं विशेषणत्वमेवातोऽन्योऽपीति प्रश्नः ।
उत्तरम् ।

स्वामित्वमिति । (भा)

स्वामित्वं तत्कृतं विशेषणत्वं चेत्यर्थः ॥

स्वस्वामिसंबन्ध इति । (कै)

तन्मूलकं विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यम् । स्वस्वामिनोः संबन्धः
स्वत्वस्वामित्वोभयरूपः स चैकदेशेन स्निष्ठः स्वामिनिष्ठश्चेति
बोध्यम् ॥

षष्ठी च न भविष्यतीति, एतदुक्तं भवति, राज्ञ इति केवलपद उच्चार्यमात्रे
संबन्धित्वमनियतप्रतिबोधिकमवगम्यते एवमप्यदमन्निधौ तु सविशेषस्य
प्रतीतिरिच्छेतावत्, ततश्चानियतं स्वमपेक्ष्य प्रथममेव संबन्धात्प्रवा षष्ठी

समासेति । (कै)

स्वशब्दादेश्चर्यं आमिनचि स्वामिन्शब्द इति भावः ॥ भाष्ये

किं कृतमिति । (भा)

स्वत्ववदाचकपदानुपादानादिति भावः ॥ उत्तरयति ।

स्वकृतमिति । (भा)

साम्प्रत्ययतः स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थः ॥ नन्वेवं पुरुषशब्दो-
पादानं व्यर्थमत आह

पुरुषेति ॥ (कै)

ननु स्वामित्प्रतिपिपादयिषायां राजा स्वामीति प्रयुज्यतां
किमिति षष्ठीप्रयोगः । प्रयोगयोर्विषयविभागस्य कः सामान्यनिरू-
पितं स्वामित्वं च कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति । भाष्ये

तद्यथेति ॥ (भा)

क्रियाकृताः ॥ (भा)

क्रियासामान्यनिरूपिताः ॥

उपजायन्ते ॥ (भा)

विवक्षन्ते ॥ तदेवाह

भवति । ननु च षष्ठीस्वारणानुस्वारणकृतो यो विशेषो ऽङ्गभवान् पुरुषपदादपि
षष्ठीस्वारण्यतुं गंस्यते स विशेषः । नैतत्सूच्यते । गहि शब्दस्य भावाभावा-
भ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किन्तर्हि विद्यमान एवार्थः प्रतिपिपादयि-
षितश्च वाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति तत्र गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षित-
त्वात्तदन्ते षष्ठी भवति पुरुषस्य तूपकार्यत्वात्स्वनिरूपितत्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा

आश्रीयन्त इति ॥ (कै)

यदेत्यादि । (कै)

उभयत्रापि भवतोत्यस्य तदेति शेषः ॥

शक्तिसाक्षणाद्यातिरेक इति । (कै)

अयं भावः । सर्वे पदार्थाः सर्वशक्तिमन्तः शक्तिभिश्च धर्मिणा भेदाभेदौ तत्र भेदविवक्षायां विभक्तयः । अभेदविवक्षायां तु करणादिशब्दैरभिधानं भेदविवक्षा च क्रियासामान्ये क्रिया-विशेषे वा विशेषणत्वे चान्वयविवक्षामेव भवतीति । इयमेव च

क्रियां प्रति व्यापारावेशविवक्षया । (कै)

तस्यां विशेषणत्वविवक्षया ॥

प्रातिपदिकार्थता । (कै)

विभक्तिसमभिव्याहारं विनापि तदर्थता ॥

अपरोपकारित्वेनेति । (कै)

इतराविशेषणत्वेत्यर्थः ॥

स्वनिष्ठतया ॥ (कै)

स्वार्थनिरूपितविशेष्यतया ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दाष्टान्तिके योजयति

भवति, तत्र च संबन्धो गुणो पदं निधाय प्रधानमपि स्पृष्टति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तोन्यधानुपपत्तेः रूपान्तगमाश्रयति प्रधानं तु स्वनिष्ठ-त्वेन न रूपान्तरं मज्जे, उक्तं च ।

द्विष्टोप्यसौ पगार्धत्वाद्गोषु अतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानः सन् प्रधानेऽप्युपयच्यते ॥

तदेवमिति । (कै)

एवं च स्वप्रकृत्यर्थस्य विशेषणभावेऽपि विभक्त्यर्थ इति बोध्यम् ॥

संज्ञानेवेति । (कै)

संज्ञान्यवहारः करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यर्थः । विभक्त्यभावेन
शास्त्रीयसंज्ञाया अनुपयोगात् ॥

'स धर्मः । (हरिः)

शक्तिरूपः ॥

नाभिधीयते । (हरिः)

सामान्यतो विशेषतो वा पृथक् नाभिधीयते । फलाश्रय-
त्वादिनैव ततो बोधादिति भावः ॥

उपकारः । (हरिः)

स्वप्रकृत्यर्थस्थेतरविशेषणतानियामककर्मादिपदेन संबन्धपदेन
शोक्तस्य न शक्तिरूपता नापि संबन्धरूपता । अत्र कर्मादिशब्दै-

१ स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ॥ हरिः ।

इति । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्यं राज्यस्य प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा
पुरुषस्य राजेत्वमपि भवत्येव, यदा च राज्यः पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य
गृहादिसंबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्रधानभावो
न विरुद्धत इति दाभ्यामपि षष्ठौ भवति, राज्य इति हि षष्ठा राजपुरुषयो-
रेव संबन्धोभिहितो न पुरुषस्य गृहस्य च, इह पक्षके प्रातिपदिकार्थे
'कर्मणि द्वितीये' त्वादौ चार्थनियमपक्षे शेषयद्दणं शक्यमकर्त्तुं कथं

महाभाष्यप्रवीपोद्घोतः ।

७२६

(अ. २ । पा. ३ । आ. १)

(बह्वी शेषे । २ । ३ । ५० ।)

नाभिधीयते इत्युक्त्वा कृदन्ते सर्वेषु तदनभिधानमिति लभ्यते । न हि कृतकर्मशब्दयोः कश्चिदिशेष उभयत्रापि कर्मणि प्रत्ययात् ॥

विभक्त्यादिभिः (हरिः)

इत्यत्रापि शब्द आश्रयवाचीति बोध्यम् । उक्तमाश्रयमजानानो “यस्मादधिकमिति” (२।३।६) सूत्रोक्तरीत्या “अधिगच्छदन्ते प्रज्ञात्वा” इत्यत्रापि पञ्चाक्षरशब्दाद् द्वितीयैव । प्रकृते पुरुषपदात्पठो शक्यते । भाष्ये

‘यद्येवं तर्हीति ॥ (भा)

ननु घञ्ज्ञा उभयत्रापन्तिवद्वितीयादीनामप्युभयत्रापन्तिः कुतो कृतैत्यत आह

शक्तिस्त्विति । (कै)

संबन्धस्तु स्वत्वस्वामित्वोभयरूपतयोभयद्विक्रममिति भावः । यद्यप्येवं क्रियाकारकभावं संबन्धोद्दिष्ट एव तथापि “कर्मणी”त्यादि-शास्त्रवत्त्वादिह स्वामित्वस्यैव तत्र शक्तेरपि तदर्थत्वाच्च दोषः । क्रियावाचकस्याप्रातिपदिकत्वादिपि न तदापत्तिरिति बोध्यम् ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तकेषु “यद्यैव तर्हि” इति पाठो दृश्यते ।

कर्मादयो नियताः शेषोऽनियतः, ततश्च स्वादिस्तु शेषे द्वितीयादिषु यथा च शेषे प्राप्तेषु बह्वीत्येतावदप्युक्तमात्रं नियमार्थं सम्यद्यते यथैव भवतीति, यत्र च बह्वी च प्रत्ययान्तरं च प्राप्नोति तत्रैवंविधो नियम इत्यर्थाच्च यत्र भविष्यतीति उत्तरार्धमेव तदवश्यं शेषग्रहणं कर्मणः, अिकपक्षे तु स्वार्थे

षष्ठाभिहित इति (भा)

भाष्ये ऽयं भावः । कथं भीष्म इत्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीया-
साधनात्परिगणनमनावश्यकं राजपदोत्तरवच्छया स्वामित्वस्योक्तावपि
पुरुषे स्वतंत्रं विना पुरुषनिष्पितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमय-
र्यायातमिति ॥ नन्वर्थसम्बन्धेऽपि स्वामित्वे राज्ञः स्वामित्यादौ षष्ठी
दृश्यते किं च वार्त्तिकमते इदं परिगणनेन विद्वद्भूमित्यतः पूर्व-
सुक्तमभिप्रायं स्मारयति ।

गुणप्रधानभावेनेति । (कै)

रूपान्तरं विशेषणतानियामकसंबन्धवत्त्वं पदान्तरासमभिव्याहारे-
ऽपीति भावः ॥

प्रधानं त्विति । (कै)

पदान्तरासमभिव्याहारे इति शेषः ॥

रूपान्तरम् । (कै)

अन्यनिष्पितविशेष्यतानियामकसंबन्धं तस्या एवाप्रतीत्येति
भावः । अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यं
तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषसंबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः ॥

षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादौनामिव कर्मादिः शेषो वाच्यत्वेन विधातव्यः,
तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादौनामनियतत्वात्तेष्वपि षष्ठां प्राप्तायां शेष एव
षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठी नियमार्थं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ।

अधीगर्थदयेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

एषां कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति सिद्धान्ते सूचार्थः ।
कर्मादीनामविवक्षा च शेष इति बोध्यम् ॥ ननु मातुः कर्मत्वा-
विवक्षायां किं निमित्तेन संबन्धेन माचादेः स्मरणे ऽन्वय इत्यत
आह

मातुरिति । (भा)

अवस्थाने विषयत्वभावेन माता कर्त्री स्मरणमधिकरणं तन्नि-
मित्तकं विषयत्वं संबन्ध इत्यर्थः ॥

अन्येत्विति । (कै)

स्वकर्मत्वज्ञतो विषयविषयीभाव एव संबन्ध इति भावः ॥
कर्मव्यतिरिक्तस्थाभावादादिग्रन्थवैकल्यमत आह

अधीगर्थदयेषां कर्मणि ॥ एषां कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । इक्
स्मरणे, ककार इति विशेषणार्थः । अधिशब्दोच्चारणान्तु सामान्यापेक्ष-

“अधीगर्थदयेषां कर्मणि” ॥ इक् स्मरणे ककारोऽनैव विशेषणार्थः,
अधिपूर्वस्थैवोच्चारणमेवमेवायं प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनार्थम्, ‘शेषत्वेन विव-
क्षित इति’ । ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वैवैव सिद्धा षष्ठी यथा न भाषा-
यामश्रीवाद्गुणकरोति भगवतो नारायणस्येति, सत्वं, प्रकरणं तु नियमार्थम्,
अस्मिन्विषये षष्ठी भवत्येव अयत एव न लुप्यत इति, किं कृतं भवति

(अधोगर्घ्यद्वेषां कर्मणि । २ । ३ । ५९ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

आदिशब्द इति ॥ (कै)

द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति । (कै)

द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यर्थः । दिवविषये “वि-
भाषोपसर्ग” “द्वितीया ब्राह्मण” इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्याच्च प्रक-
रणे शेषयज्ञणानुवृत्तिर्नेति वार्त्तिकारम्भः । पदाभावे अक्षदैवानभि-
हितत्वात् षष्ठी । यदा कर्मणि तदा ऽभिहितत्वान्प्रथमैव तदाह

कर्मणि त्विति ॥ (कै)

विनापीति । (कै)

अब्रह्मदन्ते ब्रह्मदन्तशब्दप्रयोग इवेत्यर्थः ॥ वत्यभावे चिद्धि-
सुपपादयति ।

नाप्राप्ते इति । (कै)

वस्तुतस्तु अयं अचियो ब्राह्मण इत्यादौ लोके वतिं विना-
प्यतिदेशविषये स्नात्रयानिवृत्तिदर्शनादिदं चिन्त्यम् । किं तु वत्य-

आपकं इडिकावध्युपसर्गं न अभिचरत इति । अत एव स्मृत्यर्थद्वेषा-
मिति गोल्लम् । सूत्रभङ्गपक्षेपि हि कित्त्वं कर्त्तव्यमेव इत्यदिक इत्यत्र

समासो निवर्त्तितो भवति मातुः स्मरणमिति, एवं पूर्ववृत्ते परत्र च
प्रकरणे सर्वत्र प्रवृत्त्यं, समासे सति ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’ इति षष्ठी
लुप्येत, तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यत इति सिद्धं भवति, कथं तर्हि
विशेषस्त्यतेः संशय इति समासः, उच्यते, शेषवत्या एव समासविशेषः,
इह तु ‘कर्त्तकर्मयोः द्वितीति’ कर्मरूपविवक्षायामेव षष्ठी समासो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७३३

अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (अधीगर्षदयेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।)

भावे ऽकर्मसंज्ञेयं स्यात् । तथा च स्नाञ्जं न स्यादिति भाष्य-
तात्पर्यम् ॥ भाष्ये 'कर्मवद्भावश्च' फलान्तरमाह

कर्माभिधाने हीति । (भा)

द्विस्यार्थे ॥

इत्येके इति । (कै)

तत्रेष्टापत्तिरित्यत्राक्षिः ॥ भाष्ये

अविवक्षिते कर्मणीति । (भा)

एवं चाविवक्षितकर्मकलेनाकर्मकत्वाद्भावे सादयः सिद्धा इति
भावः ॥ नन्वेवं शेषषष्ठ्यैव सिद्धे प्रकरणमिदं व्यर्थमत आह

प्रकरणञ्चेति । (कै)

मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि शेष इत्यस्य संबन्धो बोध्यः ॥

साधनैरिति । (हरिः)

करणकर्मकारकैः ॥

---

१ साधनैर्यपदिष्टे च अयमाशक्तिवे पुनः ।

प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये । हरिः ।

विशेषणार्थम् । हरित्युक्तेः कटीजतावित्यत्र प्रसिद्धस्यापतेर्यद्वेषापत्तेः ।
मातुः स्वरश्चम् । सर्पिर्बोदयनमीक्षणं वेत्नादिकृत्वादिप्रत्ययेष्विह प्रस्वरश्चे

भविष्यति, कः पुनरत्र विशेषः शेषवद्याः समासः स्यात्कारकवद्या वा,
अथमस्ति विशेषः कारकवद्याः समासे क्तवत्तरो भवति शेषवद्याः समासे

(अधीगर्थद्वेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

व्यपदिष्टे इति (हरिः)

विगतोपदेशे विगतव्यवहारशेषत्वेन विवक्षित इति यावत् ॥

श्रूयमाणक्रिये इति । (हरिः)

स्वरूपकथनम् । तच्च शेषत्वाविवक्षायां ह्यद्योगपक्ष्या समासस्य दुर्वारत्वेनेदं व्यर्थमादिकर्मणि कर्तरि ऋप्रत्ययान्तस्य ऋादिभिः समासवारणार्थत्वात् न हि तत्र ह्यद्योगसंज्ञणा षष्ठी “न लोकेति” निषेधादिति बोध्यम् ॥

उदाहरणं प्रत्युदाहरणञ्च यद्यपि तिष्ठन्तं दृश्यते तथापि तत्सर्वमुपलक्ष्य-
तया ऽभियुक्तैर्थाख्यातमेव ।

तु समासान्तोदात्तत्वं स्यात्, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये प्रकरणं यत्र च कारकबन्धो प्रतिबिध्यते यथा मातुः स्मृतमिति तत्र समासोपि मा भूत्, एवं चात्र प्रकरणे ये ऽनुपासाः यामि चात्र प्रत्युदाहरणानि तेषूभयेष्वपि निष्ठायोगे शेषवशाः समासो ऽन्यत्र कारकवशा अपीति वेदितव्यम् । ‘गुणैरिति’ । गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य नियमस्याभावात्समासो भवत्येवेत्यर्थः । इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाहरणगतिरिति ॥

रजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ।

२ । ३ । ५४ ॥

कर्मणि षष्ठीविधानेन भावकर्तृकादित्यनुपपन्नमत आह

ल्यब्लोप इति ॥ (कै)

तन्मत्याख्यानपक्षे ऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

कर्तृत्वासंभवादिति । (कै)

अमत्त्वभूतस्य भवत्यर्थातिरिक्ते कर्तृत्वासंभवादिति भावः ॥

रजार्थानां भाववचनानामज्वरेः । भावकर्तृकाद्यां ज्वरिवर्जितानां रजार्थानां कर्मणि श्रेष्ठे षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रजा । रजो भङ्गे । भिदादिपाठात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वाह । रजाशब्दो व्याधी क्लृः । सूत्रे भाववचनानामिति कर्तरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षितः ।

“रजार्थानां भाववचनानामज्वरेः” ॥ रजोभङ्गेभिदादिपाठादस्मादेव निपातनाद्वा ऽह् ‘भाववचनानामिति’ । नायमर्थो भाववाचिनामिति धातूनां भाववाचित्वात्प्रतिपादात् किं तर्हि भावशब्देन घञादिवाच्यः सिद्धरूपो भाव लभ्यते । वचन इति कर्तरि ल्युट्, तत्र प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते न हि रजार्थानां भावो वक्त्रा प्रतिपादयितोच्चारयिता बोधयत्येते तस्मान्प्रत्ययार्थ एव कर्ता विवक्षितः, भावो वचनः कर्ता येषामित्यर्थः, तदाह । भावकर्तृकाद्यामिति’ । ‘चौरस्यामयतीति’ । अम रोगे चुरादिः ‘नाम्ये मितो ऽहेताविति’ चुरादौ वचसा ‘ज्जनो ज्जुक्कसुक्कज्जोऽमन्ताच्चे’ति सिधं न भवति

(रजार्थानां भाववचनानामञ्जरेः । (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)
२ । ३ । ५४ ।)

कर्तरीति । (कै)

बहुलवचनादित्यर्थः ॥

अन्येत्विति । (कै)

बाहुलकाद्वाधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं वरमित्यभिमानः ॥

रुजाशब्द इति । (कै)

अन्यथा रजार्थानामिति निर्देशो ऽनुपपन्न इति भावः ॥

धातुमात्रेति । (कै)

धात्वर्थमात्रे इत्यर्थः । अकार उच्चारणार्थ इति निर्देशोपपत्ति-
रिति भावः ॥ तिङन्तं प्रत्युदाहरणं वार्त्तिकमते शेषग्रहणानु-
वृत्तेस्तन्मते ऽभावात् ॥

तर्हि वक्त्रा सम्भवति । तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहाय वचिर्बोधः ।
अञ्ज्वरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ रोगस्य चौरञ्जरः । चौरसन्तापो वा ।
रोगकर्टकचौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थः । तपेर्हेतुमस्यगन्तादेरच् । इह
समाप्तो भवत्येव ॥

‘अपमिच्छे’त्वारभ्य नान्येमितोहेता’ वितः प्राग्ये पठितास्तयवसुरादिषु मितो
भवन्ति नान्य इत्यर्थः । ‘आमय इति’ आङ्पूर्वस्य मीनातेरच्, मीनाति-
मितोतीत्यात्वस्य निमिमौलियां खलषोरिति प्रतिषेधः । ‘नदीकूलं रज-
तीति’ । अत्र नदी कर्त्री न भावः । ननु रुजाशब्दा व्याधौ रूढ इति नात्र
प्रसङ्गः एवं तर्हि प्रत्युदाहरणदिगियं दर्शिता इदं तु प्रत्युदाहरणं श्लेषा
पुरुषं रजतीति व्याधिना कासादिना ग्राह्यतौत्यर्थः । ‘ज्वरयतीति’ । ज्वर
रोगे घटादिः, ‘सन्तापयतीति’ । ‘हेतुमति चे’ति षिच्, सन्तापोत्र
भावः कर्ता च ॥

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

भाष्ये

पूर्वेणापीति (भा)

“विभाषोपसर्गं” (२।३।५८) इत्यनेनेत्यर्थः ॥ “दिव” इति सूत्रे शेषपहणानुवृत्त्या शेषषष्ठी तत्त्वाविचायां द्वितीयेतीदमपि सिद्धमतमाह ।

अत्र च शेष इति । (कै)

“दिवस्तदर्थस्येति” (२।३।५८) सूत्रे इत्यर्थः । अत्र शेष इत्यस्य संबन्धे “विभाषोपसर्गं” इति सूत्रं समासविकल्पफलकं वाच्यं तथा च नोपसर्गं इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषायहणं व्यर्थं स्यात् । “विभाषोपसर्गं” इत्यत्र शेष इत्यस्यासंबन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कर्मणि द्वितीयायाः शोपसर्गं सिद्धत्वेन आपाद्यरूपाभावेन निरूपसर्गं ऽपि कर्मत्वविवचायां दिव इत्यस्या-
प्रवृत्त्या कर्मणि द्वितीयेत्येव सिद्धतया “द्वितीया ब्राह्मणे” इत्यस्य

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ब्राह्मणविषये प्रथमे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया वा स्यात् । षष्ठ्यपवादः । ग्रामस्य तदहः सभायां दौत्येयः । शोप-
सर्गस्य छन्दसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरूपसर्गार्थं व्याख्यम् ॥

“द्वितीया ब्राह्मणे” ॥ मन्वथतिगिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । ‘ग्रामस्य तदहः सभायामिति’ । ग्रामस्य सभायामित्यन्वयः, तदहश्चित्येतद्ग्राहक्यां,

(द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ।) (अ. २ । पा. ३ । आ ३)

वैयर्थ्यापत्तिः । कृति त्विदं न प्रवर्तत इति पुनर्विधानं समासाभावा-
द्येत्यपि न वाच्यमिति भावः ॥ परे तु दिव इति सूत्रे शेष इत्यस्य
निवृत्तिर्याख्यानादेव नोपसर्ग इत्यत्र “विभाषोपसर्ग” इत्यतः पद-
आघवाभावान्तिङन्ते रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । कृति
“प्रतिपदविधानेति” निषेधात् षष्ठीसमासाभाव एव । अत एव
तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः । परे तु दिव इति सूत्रे शेष
इति संबन्धाद् एव “कर्मादिव्यकर्मकवद्वचनमिति” वार्त्तिकरीत्यां
शतस्य दीव्यत इति भावे इष्टः प्रयोगः सिध्यति । अत एव सकर्मका
अधीगर्थादयः प्रेक्ष्यब्रूपर्यन्ताः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते इति कैयटः ।
शेष इत्यनुवृत्त्या वार्त्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव
भाष्यतात्पर्यम् ॥

अत्र चेति । (कै)

कैयटस्यापि । अत्र प्रकरणे इत्यर्थः । एवं चात्रत्यं भाष्यं वार्त्तिक-
करीत्या । एवं च “ज्ञो विदर्थस्य” “कत्वोर्थे”ति सूत्रे च न शेष-
पदसंबन्धो मानाभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिरत एव यदा
कर्मविवक्षितमित्येवोक्तमन्यथा कर्मादिविवक्षितमिति वदेदित्याहुः ॥

‘स्रमोर्गुंसका’दिति लुक्, ‘अहन्निति’ इत्यम् । ‘अनुपसर्गस्य’ नित्यं षष्ठीं
प्राप्तावामिति’ । दिवस्तदर्थस्येत्यनेन, अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वकं षष्ठीमपि
प्राप्तायां नित्यद्वितीयां कस्मान्न भवतीत्याह । ‘सोपसर्गस्येत्यादि’ ।

प्रेष्यन्नवोर्हविषो देवतासम्प्र- दाने । २ । ३ । ६१ ॥

हविषः प्रस्थानाद्यभवादाह

यदेति ॥ (कै)

प्रेष्यन्नवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ॥ इद्यतेर्देवादिकस्य गत्वर्थस्य लोप्य-
ध्यमपुत्रवैकवचनं प्रेष्येति तत्प्राहचर्याद् भ्रुविरपि तथाभूतो गृह्यते ।
देवतासम्प्रदानं यस्त्यार्थस्य तत्र वर्तमानयोः प्रेष्यन्नहौत्वेतयोः कर्मणोर्हवि-
र्विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये ह्यग्नस्य हविषो वषाया
मेदसः प्रेष्यानुब्रूहि वा । प्रेष्यन्नवोः किम् । अग्नये ह्यग्नं हविर्वपामेदो
जुञ्जधि । हविषः किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् ।
माणवकाय पुरोडाशान्प्रेष्य । हविषः प्रस्थितत्वेन विशेषणं प्रतिषेधो
वक्तव्यः ॥ इन्द्रामिभ्यां ह्यग्नं हविर्वपामेदः प्रस्थितं प्रेष्य । इह सूत्रे
शेषग्रहणं न सम्बध्यते । तिङन्तेन समासस्याप्रसक्तत्वात् । इदञ्च भाषाया-
मपि वर्तते । उत्तरञ्च कन्दोपहृत्वात् ॥

“प्रेष्यन्नवोर्हविषो देवतासंप्रदाने” ॥ ‘इद्यतेर्देवादिकस्येति’ । इषु
गतावित्यस्य श्रयणा निर्देश इच्छतीष्यात्योरिच्छाभीक्ष्ण्यार्थयोर्नित्यर्थः ।
तद्विषय एवेति । लोप्यध्यमैकवचनान्तः । ‘देवतासंप्रदान इति’ । देवता
संप्रदानं यस्त्यार्थस्य तत्र वर्तमानयोः कर्मणि कारक इत्यन्वयः, ‘हविषो’
हविर्विशेषवाचिन इत्यर्थः । ‘प्रेष्येति’ । ब्रूहिप्रेष्येत्यादिना ज्ञतः । ‘अग्नये
गोमयानि प्रेष्येति’ । गोमयं हविरेन ह्यपि न चोदितं, ‘हविषः प्रस्थित-
स्येति’ । प्रस्थितशब्देन यदिप्रेष्यते तस्येत्यर्थः, इदं च भाषायामपि भवति
उत्तरञ्च कन्दोपहृत्वात् ॥

(चतुर्थ्यर्थे बहुलं क्वन्दसि । २ । ३ । ६२ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

चतुर्थ्यर्थे बहुलं क्वन्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

खर्वेण । (भा)

अग्निदग्धशरावेण । अञ्जलिरपकशरावो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वो वामनः । रजस्वलाप्रस्तावे तैत्तिरीयश्रुतौ न महा-
वीत नाखः अक्षमद्याद्ब्रह्महत्यायै ह्येषा वर्णं प्रति सुष्यास्तेषो
खण्णाङ्गरभञ्जनं वा वस्त्रिया अक्षमभञ्जनमेव न प्रतिगृह्यं काम-
मन्यदित्युपक्रम्य

यां मलवद्वाससमित्यादि । (भा)

“मलवद्वाससं” रजस्वलात् ॥

संभवति (भा)

गर्भाधानार्थसुपगच्छन्ति ॥

ततो जायते सोऽभिशस्तः । (भा)

मिथ्यारोपितपातकः ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं क्वन्दसि ॥ बहो स्यात् । पुरुषमन्वञ्चन्मसे गोधा-
कालकादावाघाटस्ते वगस्यतीनाम् । वगस्यतिभ्य इत्यर्थः । बहुलमप्यत्राश्र-

---

“चतुर्थ्यर्थे बहुलं क्वन्दसि” । ‘या खर्वयेति’ । रजस्वलायाः खर्वपाता-
दिप्रतिषेधार्थोपमर्थवादः । तत्र हि बहुलं मद्यर्थे चतुर्थीति, न वक्तव्यं,

अरण्ये इति । (भा)

संभवतीत्यनुवर्त्तते ।

स्तेनः । (भा)

चौरः ॥

पराचीम् । (भा)

लज्जादिना पराग् वलितवदनामन्यचित्तां वा ॥

तस्यै ह्रीतमुखी । (भा)

लज्जावगतवदनस्तस्यैव व्याख्या ॥

अपगल्भः । (भा)

अप्रगल्भ इत्यर्थः ॥

मारुक् । (भा)

मरणशीलः ॥

अभ्यङ्गे । (भा)

तैलादिनेति शेषः ॥

दुश्चर्मा । (भा)

कुष्ठी ॥

प्रलिखते । (भा)

चिचादि लिखति ॥

मसश्चतुर्थी । अद्यर्थे चतुर्थीत्यपि वक्तव्यम् ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः ।
व्यत्ययवचनात्सिद्धम् ॥

योगविभागात्सिद्धं, चतुर्थार्थे इति शायं समासः किं तर्हि चतुर्थी अर्थ इति
योगो विभक्त्या, बलतीत्यनुवर्त्तते, अर्थे बलती भवति चतुर्थी चेति, तत्र

(चतुर्थार्थं बज्जलं कन्दसि । २ । ३ । ६२ ।) (अ. २ । पा. ३ । व्या. ३)

खलतिः । (भा)

अकेग्रशिराः ॥

अपमारी । (भा)

अपमृत्युधुक्कः ॥

अञ्जनम् । (भा)

नेत्रयोः कज्जलदानम् ॥

श्यावदन् । (भा)

मलिनदन्तः ॥

या क्षणति । (भा)

श्रौषधादीन् क्षिणति ॥

उदन्धुकः । (भा)

गले रज्जुं बध्वा मरणशीलः ॥

उन्मादुकः । (भा)

उन्मत्तशीलः ॥ एतदपे श्रुतौ । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्व-
स्त्रिस्तो रात्रीर्भ्रतं चरेत् । अञ्जलिना वा पिवेदखर्वेण वा पात्रेण
गोपोथायाहृष्टायै जार मनाथ्यै तन्तुरिति । तस्मान्निस्तो प्रजायै
रात्रीर्भ्रतं चरेत् । अहृष्टाया जारेत्यर्थं ऽहृष्टायै जारेत्यादि ॥

स्वार्थं एव षष्ठीचतुर्थ्यां विधानमनर्थकमित्यन्योन्यसन्निधानादन्योन्यार्थे विभ-
क्तिद्वयं विज्ञायते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

यथोक्तेति । (कै)

“तस्य कर्मकर्षर्थम्” (भा) इत्यस्यार्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्तार्थकत्वं
 निरस्यतीति भावः ॥ ननु कर्तृकर्मत्वे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति
 धातोरित्ययुक्तमत आह

इहेति ॥ (कै)

वाचकं धातुमिति । (कै)

न च स्ववाचकाक्षेपे ऽपि धात्वाक्षेपे मानाभावः । खनतीत्याद्यर्थं
 जायमानानां तद्धितानामपि क्रियोपसर्जनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावा-

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ शेष इति निवृत्तम् । कृत्योर्गो कर्तरि कर्मणि च
 षष्ठी स्यात् । भवतः प्रायिका । अयां खष्टा । कर्तृकर्मणोः किम् । प्रस्त्रेण
 भेत्ता । स्यादेतत् । इह कर्तृकर्मभ्यां क्रिया व्याक्षिप्यते । तद्वाचीह
 धातुरेव । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः । कृतस्तिष्ठश्च । तत्र तिष्ठः प्रयोगे नलोक्तेति
 प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् कृत्योर्ग एव षष्ठी भविष्यति तत् किं

“कर्तृकर्मणोः कृति” । ‘इह क्रियायाः साधनं भवतीति’ । कर्तृ-
 कर्मभ्यां क्रिया समिधाप्यते, धातुरेव क्रियावाची, धातोश्च द्वये प्रत्ययाः
 कृतस्तिष्ठश्च, तत्र तिष्ठप्रयोगे नलोकाव्ययेति लप्रतिषेधेन भाव्यं स चावश्यं
 लप्रतिषेधः कर्तृभ्याः, वे कृतो लादेशास्तदर्थम्, अदोदं पचन् अदोदं पच-
 मानः, पपिः सोमं, ददिर्गा इति, इह तु नार्थः कृत्यप्रत्ययेनेति मत्वा पृच्छति ।

(कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

चकत्वात् । तदर्थाश्रयाद्विष्वपि कर्तृत्वादिप्रथुक्तकार्यदर्शनाच्च ।
अयमेव “तस्य कर्मकर्त्तृत्वं” इति वक्रुराशय इति वाच्यम् । एत-
द्भाष्यप्रामाण्येन कारकलोपयोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्धितादि-
वाच्येति निर्णयेनादोषात् । एवञ्च देवदत्तेन श्रुत्योऽस्य अभिको
भूमित्यादयो ऽपप्रयोगा एव । अत एव हिरुगादियोगे न द्विती-
यादयः । न चाधिका खारी द्रोणेनेत्यनापत्तिः । तच्च प्रकृत्यादि-
त्वाद्धेतौ वा द्वितीयायाः सन्नेनादोषादिति पञ्चमे निरूपयिष्यामः ॥
भाष्ये

अकृतो ऽव्ययस्य ये इति । (भा)

अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किञ्चिन्नित्यानिरूपिते ये कर्तृकर्मणोः
इत्यर्थः सूत्रस्यापि अव्ययप्रयोगे नेत्येवार्थः ।

छाद्यह्येन । मैवम् । तद्धितान्तस्य वारण्यीयत्वात् । यथा कृतपूर्वीकट-
मिति । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव
कर्मणो ऽभिहितत्वात् द्वितीयया न भाष्यम् । एवं तदपवादभूतया षष्ठीापि ।
इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किञ्च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो
दुर्लभः । एवं तद्धितोपीति चेत् । अपोक्तं हरिणा । विशेषकर्मसम्बन्धे
निर्मुक्तोऽपि कृतादिभिः । विशेषनिरपेक्षान्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥ अकर्मकत्वे

‘कृतोति किमिति’ । ‘कृतपूर्वी कटमिति’ । ननु कृतः कटः पूर्वमनेनेत्य-
स्मिन्विग्रहे क्तस्य कर्मणि विधानात्तेनैव कर्मणोऽभिहितत्वात्तैव द्वितीयया
भाष्यम्, एवं च तदपवादः षष्ठीपि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिताधिकारात्,
कृतशब्दस्य च कटसापेक्षस्य समासो दुर्लभः, एतेन तद्धितो व्याख्यातः,
तस्मादायमसाभूदेव प्रयोगः । सत्यम्, विशेषविवक्षायां नैव समानतद्धितौ

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७४५

(अ. १ । पा. ३ । आ. ३) (कर्तृकर्मणोः कृति । १ । ३ । ६५ ।)

तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । (भा)

इदन्तकर्तृत्वकर्मत्वमेवैतयोर्न लव्यथकर्तृत्वकर्मत्वमेतयोरित्यर्थः ॥
तदुपपादयति ।

न लोकेति । (कै)

अन्देशे तत्पुरुषस्यैव न्याय्यत्वं कृत्पदोपादाने तु अन्यपदार्थस्य
स्यष्टत्वाद्भ्रूहीहरेवेति भावः ॥ भाष्ये

प्रतिषेध- (भा)

शब्दो नियमशास्त्राणां निषेधे पर्यवसानमभिप्रेत्येत्याहुः ॥

एकत्वस्याविवक्षामिति । (कै)

उद्देश्यनिमित्तगतत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

सत्येवं ज्ञान्ते भावाभिधायिनि । ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति
कर्मणाम् ॥ अविद्यया गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः । क्रिया सम्बन्धते
तदत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति ॥ अस्यार्थः । कृतादिभिः शब्दैः कृतादिमभि-
व्याहारात् विशिष्टकर्मसम्बन्धे निष्कृष्य भुक्तेऽपि अनुभूतेऽपि कृतः पूर्वं
कटोनेनेत्यवस्थायामिति भावः । तस्यामवस्थायां कृत्तविरहात् । कर्मसामान्य-
वचनोऽय एव कृतशब्दः प्रवर्तते कृत्तं कभते । अविवक्षितकर्मतायां नेह

भवतो, यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कर्मसामान्यं भावे वा क्त उत्पद्यते तदा
सापेक्षत्वाभावात्प्रमासः, केन 'सुप्तये'ति, ततः 'पूर्वादिनिःसपूर्वाद्ये'-
तीनिःप्रत्ययः, न च कटस्य क्लेनाभिधानं करोतेत्यद्यमानः क्तप्रत्ययः कर्म-
सामान्यमेवाह विशेषकर्मसंबन्धात् तस्याभिधानं न चात्र तद्धितेनेकार्थी-
भूतस्य निष्कृष्य कटेन संबन्धः सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतयापि कारकायां

(कर्त्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

कृतो ये इति । (भा)

कृदन्तशक्तिग्रहसहकारेषोपस्थितायाः क्रियाया ये इत्यर्थः ॥

तद्धितेनेति । (कै)

तद्धितान्मशक्तिग्रहसहकारेषोवोपस्थितक्रियाया ये इत्यर्थः ॥

एतद्भाष्यभवनाभावे हेतुमाह तच्च

द्वितीयेति ॥ (भा)

कटापेक्षत्वादिति । (कै)

कृत इत्यस्य विशेष्यतया कटसापेक्षत्वादित्यर्थः । अन्यथा क्रियायाः कारकाग्ने नित्यसापेक्षतया ऽसंगतिः स्पष्टैवेति बोध्यम् । नित्यसापेक्षस्थले ऽपि कश्चिदेव समाधो न सर्वत्रेत्याशयमन्ये ॥ भाष्ये

वच्यत इत्यादावपि कर्मसामान्ये प्रत्ययाभ्युपगमादिति भावः । अविवक्षित-कर्मणां भावे प्रत्यय इति मतान्तरमाह, अकर्मकत्व इति । ननु कर्मसामान्ये भावे वा क्तप्रत्यये कृते सापेक्षत्वाभावात्सुपेति समासे कृते पूर्वादिभिः सपूर्वाच्चेति कर्त्तरि इतिप्रत्ययोस्तु नाम । कटस्य तु प्रथमपक्षे क्तेनाभिधानं दुर्वारम् । यथा शक्यञ्च क्षुदुपहन्तुमित्यत्र क्षुधः क्तत्वप्रत्ययेन । मैवम् ।

सबन्धो भवति यथा कटं कृतवानिति, कृतपूर्वीशब्दश्चायं पूर्वकृतमनेनेत्यस्मिन्नर्थे क्षुत्यादितः पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः संपद्यते, तच्च करोति-क्रियापेक्षामस्ति कटस्य कर्मत्वम्, अत्रभिहितं च तदिति कृद्यहणे षष्ठी स्याद्, यच्च च निष्ठान्तेन शब्देन कर्त्तृकर्मणो संबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रयः प्रतिषेधो यथा कटं कृतवान् कृतः कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन

यो ऽसौ कृतकटयोरिति । (भा)

यः कृतकटयोः सामानाधिकरणरूपसम्बन्धो वाक्ये दृष्टः स
उत्पन्ने प्रत्यये इति निवर्त्तते निवृत्त इति बुद्धिविषयो भवति
भावविषयकृतग्रन्थेन वृत्तिसत्त्वान्तत्रान्यार्थदर्शनात्तद्धितार्थनैकार्थी-
भूतस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धाभावादिति भावः ॥ ननु विशेषा-
तिरिक्तसामान्यसङ्गावे मानाभावात्कृत्वात्त्वर्थफलाश्रयः क्तेनाभिहित
इति ज्ञानकाले तदर्थफले ऽन्वितस्य कटस्थानभिहितताया वक्तु-
शक्यत्वाच्च “कर्मसामान्ये” इत्यसङ्गतमत आह

भावे वेति । (कै)

अविवक्षितकर्मतया अकर्मकत्वं फलाग्ने प्रागाश्रयविशेषान्वया-
विवक्षैवात्र कर्माविवक्षेत्याहुः ॥

तद्धितार्थनैकार्थीभूतस्य कृतव्यर्थस्य निवृत्त्य कटेन सम्बन्धाभावात् ।
तदेतदाह, ततः क्रियावतेति । नन्वेवं क्रिययापि योगाभावे कथं द्वितीये-
त्वाश्रयत्वाच्च । अविवक्षेति । विशिष्य यद्वा यद्वा तद्विहितप्राधान्येना-
ग्रह्यमाणापीत्यर्थः । अयं भावः । गुणभूतस्यापि क्रियया कारकाणां सम्बन्धो
दृश्यते । यथा कटं कृतवानिति । कृतपूर्वीशब्दस्यायं पूर्व कृतमनेनेत्वस्मिन्नर्थे

संबन्धो न भवतीत्युक्तमेव, अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाच्यक्रियापेक्षे
ये कर्त्तृकर्मणो तयोः प्रतिषेधस्तथा सति नेदं कृद्ग्रहणस्य प्रयोजनं तेनैत-
दपि निरस्तम्, असति कृद्ग्रहणे कटं कारयति पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञ-
दत्तेनेति शिञ्जप्रकृतेः पचैरर्थं प्रति कर्त्तृकर्मणोः बलीप्रसङ्गः सति तु कृद्-
ग्रहणे शिञ्जोक्तत्वात् न भवतीति कथमिव निरस्तं, न लोकेत्यत्र नेवं ज्ञायते

(कर्टकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

कृतं पूर्वमनेनेति । (कै)

अर्थप्रदर्शनमात्रमेतत् । नत्वयं प्रयोगः साधुः । प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं
भाष्ये सामानाधिकरणनिवृत्त्युक्तेर्वाक्ये कृतकटयोः सामानाधिक-
रण्येन प्रयोगस्यैव साधुत्वात् ॥

कर्मत्वमिति । (कै)

अख्यनभिहितं कटस्य कर्मत्वमित्यर्थः ॥

विशेषकमेति । (हरिः)

१ विशेषकर्मसम्बन्धे निर्मुक्तोऽपि कृतादिभिः ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कृतशब्दः प्रवर्तते ॥

अकर्मकत्वे सत्येव क्लान्ते भावाभिधायिनि ।

ततः क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणा ॥

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थिता ॥ हरिः ॥

व्युत्पादितः । पूर्वं कृतवानित्यनेन समानार्थः सम्पद्यते । तत्र करोतिक्रियापेक्ष-
मल्लि कटस्य कर्मत्वम् । अत्रनभिहितञ्च तत् । अतो ऽसति कृद्यद्दृश्ये षष्ठी
स्यादेवेति स्थितम् । स्यादेतत् । अदनेः पच्यतेतमां, गुहर्धरिञ्चोक्रियतेत-
रान्वयेत्यादावपि अदने . धरिञ्चादेः कर्मणः क्रिययैव योगाद् द्वितीयैव

लप्रकृतिभूतस्य घातोर्थे कर्टकर्मणो इति किं तर्हि क्लान्ते पदे या क्रियोच्यते
प्राधान्येन गुणभावेन वा तत्र ये कर्टकर्मणो तयोः षष्ठी न भवतीति तेनेद-
मप्यप्रयोजनम्, अथ स्याद् न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययविशेषणार्थं कृद्यद्दृश्यं
तेनोच्चैः कटानां कृद्येत्प्रकृतोप्यव्ययस्य प्रयोगे निषेधाभाव इति तदपि

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (कर्त्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ।)

कृतः कटो ऽनेनेत्यस्यामवस्थार्था कृतशब्देन विशेषकर्मकटादि-
“सम्बन्धे” ॥

निर्मुक्ते ऽपि । (हरिः)

अनुभूते ऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरहाद् ॥

विशेषनिरपेक्षः । (हरिः)

भाववचनः ॥ “अन्यः” एव ।

कृतशब्दः प्रवर्तते । (हरिः)

वृत्तिं सभत इत्यर्थः ॥ तदेवोपपादयन्नविवक्षितकर्मतया भावे
न इत्याह ।

अकर्मकत्वे इति । (हरिः)

एवं विशेष्यनिरपेक्षे विशेयश्चरहितसामान्यस्थाभावादित्यर्थः ॥

स्यात् । क्रियाविशेषणीभूतेन लकारार्थेन कर्मान्वयश्चेत् क्तार्थेनाप्यस्तु ।
क्रियायाः कारकेष्विव शक्तेरपि शक्तिमत्युत्थिताकाञ्चकत्वाविशेषात् ।
किञ्चास्तु नाम कथञ्चित् क्तार्थपरित्यागेन वृत्तिः । राजपुरुषादौ संख्या-
विशेषस्य मासजातादौ गुणप्रधानभावादेश्च बह्वृत्त्यागदर्शनात् । तथापि
कृतशब्दस्य व्यर्थमेव । नकोकेति निष्ठायोगे निषेधासिद्धेः । निष्ठाश्रधातृपात-

न, अथयेन कर्त्तृकर्मणो विशेषयिष्यामो ऽव्ययस्य ये कर्त्तृकर्मणो तयोः सन्ती
नेति, न चाकृत उच्चैसः कर्त्तृकर्मणो सम्भवतः, इह तर्हि करोतीति कृदिति
कृतशब्देन कर्त्तृकर्मणोः तत्र कर्त्तृकर्मणोरित्येव घट्टामपि सिद्धायां पुनर्विधानं
गुणभूतेषु कर्त्तृकर्मणो यथा स्याद्भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति,
भिदेच्छन्तात्यर्थाद्यादिना गदुच्, अत्र य्यर्थस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्ता प्रधानं
प्रयोज्यकर्ता तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावाद्गुणभूत इति प्रधानेतरसन्निधौ प्रधा-

(कल्लकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ । (अ. २ । पा. ३ । आ. १)

अत्र ज्ञानं भावाभिधाधि तदिति कश्चित्पाठः सुयुक्ततरः । यत्त-
न्यन्तपाठे भावाभिधाधिनि सति समासे तद्धितोत्पत्तिरिति शेषः ॥
एवं सति तद्धितोत्पत्तौ यथा ऽसामर्थ्यं न भवति तथा दर्शयति ।

ततः क्रियावतेति । (हरिः)

कर्मणां कटादीनां क्रियावत्कर्त्र्थके इतिना तदन्तोपस्थाप्य-
क्रियया योगो भवतीत्यर्थः ॥ तत्रोपपत्तिमाह ।

अविग्रहेति । (हरिः)

विग्रिष्य प्राधान्येन यद्गो यद्गणं तद्गृहिताप्राधान्येन गृह्यमाण-
पीत्यर्थः । गुणभूतक्रियया वा कारकाणां सम्बन्धदर्शनादिति
भावः ॥ तदुक्तं भाष्ये ।

१ हरिकारिकायाम् ।

क्रियायोगे न भवतीति हि तदर्थः । ग्रामं गतवानित्यादावपि कारकाणां
क्रियसैवान्वयात् । न च पाचयति यद्दत्तो देवदत्तेनेत्यत्र णिच्प्रकृत्यर्थं प्रति
कार्तुः प्रयोञ्छ्यात्पक्षीं वारयितुं ह्यद्गृह्यम् । णिच् तु न कृदिति
वाच्यम् । लयोगे नेत्येव निषेधसिद्धेः । लप्रकृत्या लान्तपदेन वा या क्रियो-
पात्ता तद्योगे नेत्यर्थात् । सा च क्रिया गुणभूता प्रधानभूता जेत्यत्र

नादेव स्यात् ह्यद्गृह्याद्प्रधानादपि भवति, एतदपि नास्ति प्रयोजनं,
कृतीयावत् सिद्धं, तद्यथा पाचित षोदनो देवदत्तेन यद्दत्तेनेत्यादौ प्रधा-
नाप्रधानयोर्द्वयोरपि कर्त्तृत्वतीया भवति तत्कस्य हेतोः एकशब्दवाच्यत्वा-
भावेन विरोधाभावात् तथा यद्यपि भविष्यति, इह तर्हि प्रयोजनम्,
'अभयप्रप्तौ कर्मणो'ति बहुव्रीहिर्यथा स्याद् अन्यथान्यपदार्थस्यानुपात्त-
त्वान्तपदबः स्यात्तत्र चानिष्टं वक्ष्यते, यद्येवमुत्तरमेव ह्यद्गृह्यं कर्त्तव्यम्, अथ

अस्ति च करोतेः कृटेन सामर्थ्यमिति । (भा)

सामान्येन तदावृत्तिरिति । (भा)

अविवक्षितकर्मतया धात्वर्थमात्रवृत्तिना भावकान्तेनेत्यर्थः ॥

विशेषार्थिनेति । (भा)

कर्मविशेषजिज्ञासानिवर्त्तकयत्नवतेत्यर्थः । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्कृषिदेव तेन घटं क्रियते घटं कृतमित्यादि नापादनीयम् । कृद्गुणेषु कृते तु न दोषः । कर्मणः कृदन्तमात्रोपस्थायक्रियान्वयाभावात् । स चास्योक्तरीत्या न कापि पृथक् प्रयोग इति तस्माच्च ग्रन्थिपदाभावात् । अत एव तत्पदुक्तानां पाचकपुत्रः पाचकतर इत्यादौ न दोषः । निषेधसूत्रे ऽपि सादिमाह-

नाग्रहः । गौशमुख्यन्यायस्तु नाश्रीयते । लक्ष्यानुसंधात् । स्मरितेनाधिकः कार इति व्याख्यानान्न । अत एव स च तृतीया लभ्यते । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्यत्रोभाभ्याङ्गर्त्तभ्यां षष्ठाप्यत एव । तस्माद्यथे कृद्गुणमिति । अत्राहुः । कृत्वेव यथा स्यात्तद्विधाधिक्ये मा भूदिति कृद्गुणमिति । व्याकरणं प्राज्ञः । प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्येण एवञ्च वदतां मते षोडशस्य पाचकतम इत्यत्रापि षष्ठी नेति लभ्यते । कृतपूर्वैतिवत्कृतं च पूर्वै-

वानुपात्तेष्वन्यपदार्थे व्याख्यानाद्गुणव्रीहिविषयिणो यथैकाचो द्वे प्रथमस्येति तदेतत्कृद्गुणं चिन्त्यप्रयोजनम् । केचिदाहुः । इहैव तद्विहितवृत्त्यर्थं कृद्गुणमिति, प्रजानातीति प्रचः प्रच एव प्राज्ञः 'प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्येण कृते व्याकरणं प्राज्ञ इत्यत्र षष्ठी न भवति, ननु क्रियमाणेऽपि कृद्गुणे कस्मादेवात्र न भवति यावता भवत्येव कृतोत्र प्रयोगो नद्यात्रैतच्छब्दं वक्तुं प्रत्ययार्थनैकार्थीभूतस्य कृदन्तस्य निष्कृष्य व्याकरणेन संबन्धो

(कर्त्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ३५ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

चर्याञ्जिष्ठांशेऽपि तथार्थ इति न निषेधप्रवृत्तिः । कटं कृतं पाचक-
पुत्र इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिरत एव भाष्ये “करोतेः कटेन
सामर्थ्यमित्युक्तं” न तु कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तम् । एवं च सकर्मक-
धातावीङ्गुविवक्षाया भावे क्तप्रत्यय ईङ्गुसमासविषय एव नान्य-
चेति भाष्यस्वरसात्कथ्यते “भ्रान्तं देशमि”त्यादौ तु “गत्यर्थकर्म-
के”तिभावे क्तो बोध्यः ॥

एतच्च विशेषापेक्षायामिति । (कै)

अत्रैव प्रधानन्यायो न तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामि-
त्यर्थः । विरोधाभावे हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाभावः । तदुपपादकं
भिस्रशब्दवाच्ययोरित्यादीति बोध्यम् ॥

त्यादेरभ्युपगमे तु तथादायन्तेन समासादिगौ कृते कृद्ग्रहणस्यावर्त्ततापि
सम्भवति भाष्यं त्विष्टोदासौनमेवेत्यभियुक्तप्रयोगा अन्वेषणीयाः । यत्तर्हि
अथै रामोदसुप्तमिति भट्टिः । उच्यते । अन्वित्येवं षष्ठी । तदर्हमिति
निर्देशात् । द्विकर्मकेभ्यस्तु कर्तरि कृति कृते “प्रधाने नियताषष्ठी गुण्ये
सुभयथा भवेद्द्विकथितसूत्र एवोक्तम् ॥

न संभवतीति प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेनार्थान्तराभावात् । नैष दोषः । कृद्-
ग्रहणसामर्थ्यात्कृदन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते इह तु कृता तद्धितेन
चैकस्वरूपः संबन्ध इति न भविष्यतीत्यलमिति चोदेन । ‘शेष इति निवृत्त-
मिति’ । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्याः समासो भवतीति कृत्योगा च
षष्ठी समस्यत इति न वक्तव्यं भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७५३
(अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।)

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

नियमेनानेनेति । (कै)

नियमप्रास्ताविकाणां निषेधे तात्पर्यादन्यथानुवादवैयर्थ्यापत्तिरिति
भावः ॥

स्त्रीप्रत्यय एवेति । (कै)

भाष्ये

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी
स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन । अकाकारयोः प्रयोगे प्रतिषेधो नेति
वक्तव्यम् ॥ भेदिका विभित्वा वा वदस्य जगतः । कथन्तर्हि क्लिप्ता बाधा न
भवतीति स्यागापापघोभाव इति सूत्रे वृत्तिः । तथा सुटा सौयुटो बाधा न

“उभयप्राप्तौ कर्मणि” ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कर्मण्यौ संज्ञेते ।
‘उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति’ । न तत्पुरुषः । ‘उभयोः कर्तृकर्मणोः
षष्ठी प्राप्ता सत्यामिति’ । अत्र प्रयोजनं वक्ष्यति । ‘कर्मण्येवेति’ । विपरि-
तस्तु नियमो न भवति उभयप्राप्तावेव कर्मण्येति एवं हि पूर्वसूत्रे कर्म-
यङ्गमनर्थकं स्याद् अनेनैव विशिष्टविधानमस्मयण्यौयं स्यादिति भावः ।
‘आश्चर्य इति’ । सकर्मकभ्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी
प्राप्ता नियमेन कर्त्तरपनीयते, प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिभावे नियम इति
कर्तृकर्मणोः प्रयोगेऽपि कर्त्तरि द्वितीया भवति, ‘अन्तर्धा येनादर्शनमिच्छ-
ती’ति अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्युभयोः प्राप्तिः, अत्र आगन्तरस्य
विधिर्वा प्रतिषेधो वेति कर्तृकर्मणोरिति प्राप्तिर्नियम्यते शेषषष्ठी तु

(उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति कृतिरिति च (भा)

स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणदानादिति तदाश्रयः ॥

अपरे त्विति । (कै)

मोदाहरणमादरणीयमिति तद्भावः ॥

भवतीति सुट्तिथोरित्यत्र वृत्तिः । अत्र रक्षितः । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्य-
यस्येह ग्रहणं प्राथम्यात् । बाधाशब्दे तु गुरोश्चङ्ग इत्यकार इत्याह
करणात्प्रविवक्षायां ढतीयेति वा बोध्यम् । शेषे विभाषा । स्त्रीप्रत्ययविषय-
मेवेदमित्येके । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा । केचिद-
विशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

कर्त्तर्येपि भवत्येव नियमस्य प्रयोजनं पक्षे ढतीयाश्रयणं कर्मापि यदा
शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्रापि शेष षष्ठी भवत्येव तस्याश्च 'कर्मणि
चे'ति निषेधाभावात्समासोऽपि भवति, निषेधस्य तु प्रयोजनं कृत्वरो मा
भूदिति एतदपि सूचितं 'पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति' आख्यमिद-
मित्येतावदेकं वाक्यं किं तदित्याह । 'अोदनस्येति' । अत्र पाके अोदनस्य
कर्मत्वं प्रादुर्भावे च ब्राह्मण्यानां कर्त्तृत्वमित्यनेकत्वात्प्रदुर्भावप्रतिर्भवति ।
'भेदिका चेति' । पर्यायादिषु एषुच् । 'चिकीर्षेति' । 'अप्रत्ययात्' ।
अन्योभयत्रापि कर्त्तरि ढतीया न भवति षष्ठी तु शेषविवक्षयापि सिद्ध्यति
समासोऽप्यत्र भवति धर्मजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यशुश्रूषेति शेषे
विभाषेति तत्र यदा नियमेन कर्त्तरि ढतीया तदा 'कर्मणिचे' ति
निषेधात्याखिनिना सूत्रकृतिः आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाधुः समासः,
पाणिनेः सूत्रकृतिराचार्यस्य शब्दानुशासनमिति तु साधुः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः । २५५
 (अ. २ । पा. ३ । व्या. ३) (क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६० ।)

क्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ॥

नपुंसके भाव इति । (कै)

इदं वार्त्तिकं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कासोदासीन
 “नपुंसके भावे क्त” इति सूत्रविहितक्तयोग एव । तेन भूते भावे
 क्तेन योगे तृतीयैवेति वार्त्तिकमतम् । यद्यपि शेषलविवक्षयापि
 सिद्धं तथा ऽपि कर्त्तृत्वप्रकारके बोधे षष्ठ्यर्थमिदमिति वार्त्तिका-
 ग्रथः । भाष्यकारस्तु तादृश एवार्थं साधुत्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचख्यौ ॥
 भाष्ये

यद्येवमिति । (भा)

एवं शेषलविवक्षया षष्ठ्यङ्गीकारे ॥

अधिकरणवाचिनश्चेत्यचेति । (कै)

एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थ इत्यर्थः ॥ तत्र हि क्तोऽधि-
 कारणे च भ्रौव्यगति इति विशेषविधाना “नपुंसके भावे क्त”

क्तस्य च वर्त्तमाने ॥ वर्त्तमानार्थक्तस्य योगे षष्ठी स्यात् । ग्लोकेति
 निषेधस्यापवादः । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति

“क्तस्य च वर्त्तमाने” ॥ ‘राज्ञां मत इति’ । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति’
 वर्त्तमाने क्तः, शेषविज्ञानादित्युपसंख्यानं प्रत्याचष्टे, सदप्यत्र क्त्वात्स्य
 कर्त्तृत्वमविवक्षया तिरोधीयते संबन्धित्वात्तमेव तु विवक्षित्यते ततश्च न

(क्तस्य च वर्तमाने । २ । ३ । ६७ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

इत्यस्याप्रवृत्तिरेवेति वार्त्तिकमते वार्त्तिकेन षष्ठी न प्राप्नोति
शेषलविवक्षयाश्च भावविषये ऽभाव एवेति वार्त्तिकमते चैशब्दा-
प्रत्याख्यात्मते च शेषे षष्ठी स्यादिति “चातुःशब्दमि”त्यर्थः ॥
तदाह ।

तत्र शेषेति । (कै)

कर्माविवक्षया ऽकर्मकले इत्यादीनि चलारि रूपाणि । सकर्म-
कले तु अहिना सृष्टो घाम इति पञ्चमीमपि बोध्यमिति केचित् ॥

सप्तमीप्रयोगेणेति । (कै)

“इहे”ति सप्तमीप्रयोगेणैवेदं दर्शितम् । इहपदार्थस्त्वैव चेदं
विवरणं भाष्ये इति बोध्यम् ॥

किं तर्हि भाव इति । (कै)

इदमिहाहिः सृष्ट इत्युदाहरणे, कर्करौत्यस्योपलक्षणम् ॥

वर्तमाने क्तः । कथन्तर्हि नपुंसके भावे क्तस्य योगे षष्ठी । ह्यात्रस्य हसित-
मिति शेषविज्ञानात्सिद्धम् । कर्तृत्वविज्ञायां तृतीयैव । ह्यात्रेण हसित-
मिति ॥

मावाकामन्नीयादितवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थः । ‘तथा चेति’ । उपसंख्यानं
त्वेतन्न सिद्धतीति भावः ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थटनाम् ।

२ । ३ । ६६ ॥

अपनीयेति । (कै)

सफ़िट् पक्षणे तस्य फलाभावादित्यर्थः ॥ अयपक्षणेनैव सत्कान्च्
कसूनां सिद्धत्वात्किं सफ़िट्पक्षणेनेत्यत आह

किकिनौ चेति । (कै)

ल्येत्यस्य लादेशयोग इत्येवार्थः । लयोग इति तु न शङ्क्यम् ।
आदेशे लत्वस्यान्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाधोगात् ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थटनाम् ॥ त्रिष्टुप्तिरूपविनाशप्रसङ्गात् ढना-
मिति खल्वं न कृतम् । एषां प्रयोगे घष्ठी न स्यात् । कर्तृकर्मयोः क्तौति
प्राप्ता प्रतिषिध्यते । लादेशाः, अ्योदनं पचन् पचमानः पेचानः पेचिवान् ।
कचन्तर्ह्वं बभ्र्वेचं पपिः सोमं ददिर्गा इति । नञ्चि किकिनौ लकारौ नापि
तदादेशौ । नैष दोषः । किकिनौ लिट्चेत्यनेन लिट्कार्षातिदेशः कियते

“न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थटनाम्” ॥ त्रिष्टुप्तिरूपविनाशप्रसङ्गात्
ढनामित्यत्र खलाभावः । ‘उ उक्तं’ । अनेनोकारप्रसङ्गे दर्शयति तच्च
लक्ष्येति पूर्वदन्धे उकारस्य पूर्वविधातः स्यात् परनिपातेऽपि लघुकेति स्यात्
तस्मात्परयोर्दन्धं कृत्वा पञ्चालुशब्दस्य दन्धः कार्यः, उकारेण च कृतो
विशेषणान्तदन्तविधिः, अयपदेशवद्भावात्केवलस्यापि अयपङ्गम् । ‘श्रद्धघान-

(न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्धत्तनाम् ।

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३)

२ । ३ । ६६ ।)

लिट्कार्यातिदेशादिति । (कै)

द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशास्त्रिडादेशतुल्यावित्यर्थ
इति भावः ॥

व्याख्यास्यामीति । (कै)

संज्ञां न व्याख्यास्यामि किं त्वतिदेशं व्याख्यास्यामीत्यर्थः ॥
ननु श्लिष्टदतिदेशे ऽपि कथं समात्राश्रयषष्ठीनिषेधो ऽत आह ।

विशेषेति । (कै)

संज्ञाप्रकरणाभावादिति मत्वेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

न तु लिट्संज्ञा । विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यत इति । उ, कटं
चिकीर्धुः । कन्यामलंकरिष्ठाः । उक, वाराणसीमागामुकः । कमेर्भाषायाम-
निषेधः ॥ लक्ष्म्याः कामुकः । अव्यय, कटं कृत्वा । तोसुन्मसुनोरप्रतिषेधः ॥
पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः । पुरा क्रूंस्य विष्टपोविष्पुष्मिन् । निष्ठा, षोदनं
भुक्तवान् । देवदत्तेन कृतम् । खलर्धं, त्वया सुकरम् । ईषत्यानः सोमो
भवता । ढन्निति प्रत्याहारः श्लष्टशानचावित्त्वारभ्य ढनो नकारात् । तेन

चाविति' । तेन शानार्थ-ढन्निति प्रत्याहारो नाश्रयणीय इति भावः ।
'क्किनिचैति' । ननु लयहृद्येन लकारास्तदादेशाश्च यद्वीतुं युक्ताः कटं
कार्याचकार षोदनं पाचयति क्किनिस्त्वयुक्तां यद्वयम् अन्त्वादलादेश-
त्वाच्च । नैष दोषः, क्किनिचैति लिट् चेत्यनेन लिट्त्वातिदेशः क्रियते न
लिट्संज्ञा तत्र कार्यां पचान इत्यादौ किटि तदादेशे च वृष्टः प्रतिषेधः
क्किनिचैति भविष्यति । उदाहरणेषु सर्वत्र कारकचयाः प्रतिषेधः शेष-

महाभाष्यप्रश्नीपोद्घोतः । ७५६
 (अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (न लोकाययनिष्ठाखलर्ष्यटनाम् ।
 '२ । ३ । ६६ ।)

उकारेति (भा)

कारप्रयोगेण वर्णग्रहणमिति ध्वनितम् । तत्फलमाह

उकारान्तेति । (कै)

शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधिः । स च प्रत्यय एव
 साहचर्यादिति भावः । तेन कन्यामलङ्कारिष्णुरित्यादि सिद्धम् ।
 प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु वर्णग्रहणे न प्रवर्तते इति बोध्यम् ॥

शानप्रभृतौनामपि यद्वयम् । सोमं पवमानः । पूष्यजोः शानन् । नटमा-
 घानः । ताच्छील्य्यादिषु चानश् । अधियन् पारायणम् । इड्धार्योरिति
 शता । तृन्, पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम् । द्विषः शतुर्वा । सुरस्य सुरं
 वा द्विषन् । सर्वत्र कारकवध्याः प्रतिषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव ।
 ब्राह्मणस्य कुर्वन् । सत्त्वानुरक्ता नरकस्य जिष्णवः । क्वाप्तस्य हसितम् ।
 जनिकर्तुरित्यादि । इत्साकूणां दुग्पर्ये त्वदधीना हि सिद्धयः । अपि
 वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयमिति च । यद्वा । इत्साकूणां

षष्ठी तु भवत्येव ब्राह्मणस्य कुर्वन् व्योदनस्य पचन् अपां पेशरसि नरकस्य
 जिष्णवो गुणैः तानि द्विषद्दीर्यनिराकृष्टिरिति । 'आगामुकमिति' ।
 लक्षपतपदेत्यादिनोकञ्, रक्षांसि वाराणसी प्रत्यागमनशीलानि भवन्ति,
 शापादिमोक्षार्थमित्यर्थः । 'दास्याः कामुक इति' । द्वितीयानित्यर्थे वचनं
 षष्ठी तु शेषविज्ञानादेव सिद्धा । 'पुरा सूर्यस्येति' । भावकक्षय इत्यादिना
 तोसन् । 'विस्मय इति' । 'हृदिपटदोः कसन्' 'पूष्यजोः शानन्' ताच्छी-
 ल्ययवोवचनशङ्कषु चानश् 'इड्धार्याः शान्तकृष्टिषो'येतेषु न इति नामु-
 बर्ततेइति स्यापयिष्यते तेन लग्रहणादसिद्धिरिति मत्वाह । 'द्विगिति' ।

एतेषां चेति । (कै)

“पूज्योः ग्रामनि”त्यादीनामित्यर्थः ॥ भाष्ये

प्रतिषेधार्थमिति (भा)

षष्ठ्याः सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकवार्त्तिकमिति भावः ॥

तदेव विध्वर्थमिति । (भा)

नित्यं प्रतिषेधे प्राप्ते पक्षे षष्ठौविध्यर्थमित्यर्थः ॥

सिद्धय इत्यन्वयो न तु इत्साकृणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य विस्मय-
मित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुर्वचमिति दिक् । इह उच्च उक्तञ्च
उक्ताविति व्युत्पाद्य लक्ष उक्तौ चेति विग्रहीतव्यम् । उकारेण च कृतो
विशेषणान्तदन्तविधिः । व्यपदेशिवद्भावात्केवलेनापि निषेधः ॥

‘प्रत्याहारग्रहणमिति’ । ‘द्विषः प्रतुर्वा वचनमिति’ । ‘द्विषोमिञ्’ इति
षोडं श्रुतप्रत्ययस्तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । प्रत्याख्यानं तु
षोडशविघ्नानां प्रथम्यत्र द्वितीयेति सता च समासप्रतिषेधात्प्रमासे क्त्व-
रार्थं कारकषष्ठी विधेयेत्यपि नास्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७६१
 (अ. २ । पा. १ । आ. १) (अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः । २ । १ । ७० ।)

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।

२ । ३ । ७० ॥

स्वरितत्वेति । (कै)

“यथासंख्य”सूत्रे स्वरितेनेत्यनुवृत्तेरिति भावः ॥

भविष्यदधिकारेति । (कै)

इदञ्च तुमुन् णुलावित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ भविष्यदर्धकस्यापि
 ग्रहणमिति पचान्तरमपि तत्र स्पष्टम् ॥

अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः । भविष्यत्कस्य भविष्यदाधमर्णार्थे नञ्
 योगे षष्ठी न स्यात् । एधानाहारको व्रजति । व्रजङ्गामी । द्वितीयासमास-
 प्रसङ्गे क्युत्यादितमेतत् । आधमर्ण्ये, शतं दायी । भविष्यदिति क्यते ।
 तेन भविष्यदधिकारविहितस्य ग्रहणात्तेन वर्मशतस्य पुरुकः । पुत्रपौत्राणां
 दर्शकः । अयं हि अनुक्तृचावित्यविशेषेण विहितो न तु तुमुन् णुलाविति-
 वद्भविष्यदधिकारस्यः । इह यथासंख्यं वारयितुं भाष्ये योगो विभक्तः ।
 अकस्य भविष्यति, इत आधमर्ण्ये चैति ॥

“अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः” ॥ अकस्य भविष्यति काठे इत्यस्य
 आधमर्ण्ये चैति संख्यातानुदेशस्य व्याख्यानात् भवतीति भावः । ‘ग्रामं
 गमोति’ । ‘भविष्यति गम्यादयः’ । ननु च नात्र घटाः प्रसंगः कथं गत्वर्थं
 कर्मणोत्वत्रोक्तं द्वितीयाग्रहणं किं न अनुर्थेव विकल्प्येत अपवादविषयेषु
 यथा स्याद् ग्रामस्य गन्तेति, सत्यं, श्रौते तावत् प्रतिषेधे लभ्यमाने किं
 द्वितीयाग्रहणसामर्थ्याश्रयणेनेति मन्यते ॥

कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

भाष्ये

भावकर्मणोरिति । (भा)

तत्र भावे ऽकर्मकादिधानेन कर्मणो ऽभाव एव । कर्मणि तु सकर्मकादिधाने ऽपि तस्याभिधानमेवेति भावः । न च कर्त्तव्य-पूर्वीकटमित्यादौ अविचक्षितकर्मतया भावे त्वे पश्चात्कर्मसन्निधाने भावेऽपि संभव इति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येन कृत्यविषये तथा विवक्षाया अभावादित्याहुः ॥

भव्यादीनामिति । (भा)

तत्र हि कर्त्तरि कृत्यः । गेयो माणवकः सान्नामित्यत्र कर्मणि विकल्पाभावाच्चेत्यर्थः ॥

तन्निवृत्त्यर्थमपीति । (कै)

कृत्यानां प्रयोगे कर्त्तव्येव षष्ठी न कर्मणि सा च वेति कस्माच्च व्याख्यायत इत्यर्थः । यद्यप्येवं व्याख्याने गेयो माणवकः सान्नामिति न सिध्यति तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्य तत्र

कृत्यानां कर्त्तरि वा ॥ षष्ठी वा स्यात् । कर्त्तकर्मणोः कर्त्तरीति नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । कर्त्तव्यमिदं कृष्णेन कृष्णस्य वा । कर्त्तरीति किम् ।

“कृत्यानां कर्त्तरि वा” ॥ ‘कर्त्तरीति किमिति’ । ‘तयोरेव कृत्यस्त-खणर्या’ इति वचनादकर्मकेभ्यो भावे सकर्मकेभ्यश्च कर्मणि कृत्यानां विधानात्कर्त्तरेव तैरनभिधानं सम्भवतीति कर्त्तकर्मणोर्द्वयोरधिकारोपि

(अ. २ । पा. ३ । आ. ३) (कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।)

दोषाभाव इति भावः । अत्र पक्षे विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिरनु-
भयप्राप्तिविषये भवतः कटः कर्त्तव्यो भवता कटः कर्त्तव्य इत्यादाव-
सिद्धिं च मनसि निधाय भाष्ये उक्तम् ।

एवं तर्हीति । (भा)

कर्त्तृकर्मणोर्द्वयोरपीति विकल्पस्वनुभयप्राप्तिविषयः । अक्रष्टया
ग्रामं शाखा देवदत्तेनेत्यस्यैवेष्टेरित्याशयः । वृत्तिस्वरसोऽप्येवमेव ॥
भाष्ये

ग्राममाक्रष्टव्य (भा)

इत्यस्य देवदत्तेनेति शेषः । उभयप्राप्तावित्यस्य सम्बन्धाऽज्ञानेन
वा तत्रेदमुदाहृतं देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कर्त्तव्यमिति कर्त्तरि
वेत्यस्योदाहरणम् ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोतीति (भा)

निषेध इति शेषः ॥ ननु च

उभयप्राप्तिरिति । (कै)

उभयप्राप्ताविति तत्पुरुष इति भावः । ब्रह्मप्रीहिरित्युत्तरम् ।
पर्यायेणेति कर्त्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यर्थः ॥

गोयो साक्षात्कर्त्तृकः साक्षाम् । भव्यगोत्रेति कर्त्तरि युद्धिधानादनभिहितं कर्म ।
इहापि भाष्ये योगविभागः कृतः । तद्यथा, कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्तौ,
कर्त्तर्येव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्नः । 'गोय इति' । भव्यगोत्रेत्यादिना कर्त्तरि
यत्प्रत्ययः । 'साक्षात्कर्त्तृकः' । कर्मणि नित्यमेव षष्ठी भवति । 'उभयप्राप्तौ
कृत्य इति' । उभयोः कर्त्तृकर्मणोः प्राप्तिर्यस्मिन् कृत्ये, तत्र द्वयोरपि
कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी न भवतीत्यर्थः । 'कृत्येति' । कर्त्तृकर्मकत्वात्प्रधाने

(कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ४६ ।) (अ. २ । पा. ३ । आ ३)

बहुव्रीहीति । (कै)

कदाचित्कर्मणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेककृत्ये युगपदु-
भयप्राप्तिर्नास्तीति भावः । अनेन भाष्येण अत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवो-
भयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादश्च समाप्तः ॥

नेत्यनुवर्तते । नेतव्या व्रजंगावः कृष्णेन । इह प्रधाने कर्मणि गवाख्ये कृत्यः ।
अप्रधानकर्मणः कर्तुंश्च । कृत्येनानभिधानात्षष्ठी प्राप्ता निषिध्यते । ततः
कर्त्तरि वा ॥ षष्ठी स्यात् । अन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

कर्मणि कृत्यप्रत्ययो न त्ववधान इति तस्मिन् कर्मणि कर्त्तरि च प्राप्ता षष्ठी
न भवति, एतच्च योगविभागास्तुभ्यते, कथं, कृत्यानामित्येको योगः, अत्रो-
भयप्राप्तौ नेति च वर्तते, युगपदुभयप्राप्तीनां कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न
भवतीत्यर्थः । ततः कर्त्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्तते ऽन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

कृतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां न्यायवीजानां महाभाष्यं निबन्धने ॥
अलम्ब्याधे गाम्भीर्याद्गुप्तान इव सौष्टवात् ॥

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

तद्वितार्थेत्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरेव
ग्रहणे मानाभावः । तन्मात्रग्रहणे ऽपि समाहारशब्दस्य कर्मसाधनत्वे
बहुवचनप्राप्तेर्वक्ष्यमाणरौत्या भावसाधनत्वे ऽपि तत्प्राप्तेः प्रश्नानुप-
पत्तिरत आह

इहेति । (कै)

कर्मसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ वक्षीति वचनम् । बाहुलकात्कर्तृरि ख्यट् ।
सामान्ये नपुंसकम् ॥ समाहारद्विगुरेकार्थप्रतिपादकः स्यात् । तद्वितार्थेति

“द्विगुरेकवचनम्” ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येतानु-
प्रयोगत एकवचनं न स्यात् पञ्चपत्नीयं शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद्द्विगो-

द्रव्यमिति । (कै),

गुणादीनामाधारत्वादित्यर्थः ॥ एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य शब्दधर्मत्वादाह

संख्याशब्देनेति ॥ (कै)

उच्यते इति । (कै)

अत एव द्विगुपदेन सामानाधिकरण्यं पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी स्यादिति भावः । वचनमिति च सामान्ये नपुंसकं बोध्यम् ॥

द्विग्वर्थस्येति । (कै)

एवं चानुप्रयोगे ऽपि सिद्धिरिति भावः ॥ षष्ठीसमासेऽर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह

एकशेषविषय इति ॥ (कै)

एक शेषे च (भा)

इति तु भाष्ये विषयसप्तमी भाष्यस्वारस्यात्तु विषयसप्तम्यन्तेन “सुसुपे”ति समास इति साभ्यते ॥ भाष्ये

सूत्रे हि भावसाधन एव सप्ताहार इति स्थितम् । तथा च न्यायसिद्धमेतत् । कर्मसाधनताभ्रमं वारयितुमाग्भ्यते स नपुंसकमित्यस्य प्रवृत्त्यर्थं च ।

इति पञ्चम्या च निर्देशः स्यात् अतोन्वर्थस्यैकवचनस्येदं गृह्यमिति मत्वाह, ‘एकस्य वचनमेकवचनमिति’ । वक्तव्येति वचनं, ‘कृत्यल्युटो बद्धल’मिति कर्त्तरि ल्यट्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कर्मणि षष्ठाः समासः,

नैतन् द्विगोरिति । (भा)

द्विग्वर्थस्येत्यर्थः ॥

समुदायस्येति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्येत्यर्थः ॥ यद्यपि “शिव्यमाणं लुप्यमानार्थाभि-
धायीति” अयमपि द्विग्वर्थ एव तथापि न दोष इत्याह

बहिरङ्गत्वाच्चेति । (कै)

बहुवचनसमभिव्यवहारेणैवास्य प्रतीत्या जातसंस्कारानिवृत्ति-
रित्याशयमन्ये ॥ पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येकं समुदाये वा परिसमाप्तौ
तद्धितार्थं द्विगुत्वानपायात्किं विचारेणेत्यत आह ।

यदि तावदिति ॥ (कै)

समानमिति । (कै)

अयमेव पुरस्तादेव चोदितं परिहृतं चेति भाष्यस्यार्थः ॥

दृश्यते च भ्रमनिवृत्तयेपि सूत्रकृतो यत्नः । यथा उपक्रादिभ्योऽन्यतमस्याम-
दन्द् इति । तत्र हि अदन्द् इत्यस्य दन्द्ग्रहणं नानुवर्तत इत्यर्था भाष्ये
स्थितः ॥

तत्र चैकस्यार्थस्य वाचकं भवतीति सामान्येनोपक्रमः पश्चात्किं तदित्य-
पेक्षायां द्विगुरित्यस्य पुल्लिङ्गस्य संबन्ध इत्येकवचनमिति नपुंसकोपपत्तिः,
एतदेव व्यनक्ति । ‘एकस्यार्थस्येति’ एवं च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति
यदि द्विग्वर्थ एको भवति, न च वस्तुतोनेकार्थस्य वचनप्रतिपाद्यिकार्थत्व-
मापादयितुं शक्यमिति सामर्थ्यादितिदेशो विज्ञायते तदाह । ‘तदनेन

समाह्रियमाणत्वादिति । (कै)

समुदायरूपत्वादित्यर्थः । समुदायसमाहारौ च पर्यायाविति
भावः ॥

निवृत्तिर्न सिध्यतीति । (कै)

समाहारानुवादेनैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाष्याच्चरार्थः ॥
प्रत्येकमेव समान्तिरित्यत्र विनिगमकमाह

नहीति । (कै)

एवं च न वा समाहारैकत्वादिति निष्कलम् । किं च समासे
संख्याविशेषानवगतेः समुदायमादाय बहुवचनोपपत्तिरपि नेति
भाष्याग्रयः ॥

तिरोहितेति । (कै)

अध्यानुरोधादिति भावः । अत्र पक्षे द्रव्यानयनं तु नान्त-
रीयकत्वाद् द्रव्याकृत्योरभेदन्यायेन वा अवश्यं च भावसाधन एव
समाहारशब्दस्तत्राश्रयणीयः । अन्यथा पञ्चखद्वीत्यादावनुपसर्जनत्वाद्
दृष्टो न स्यात् । एवं च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूचमिति

प्रकारेणेति' । तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्तं भवतीत्याह । 'द्विगुरर्थे एक-
वद्ववतीति' । 'समाहारद्विगोश्चेदं यद्वयमिति' । तद्वितार्थे यो द्विगुल्ल-
स्यैकवद्भावो माभूदित्येवमर्थं पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः पञ्चगवः पटा इति, अथ
क्रियमाणोऽपि समाहारयद्वये इह कस्मान्न भवति पञ्चपूजो च पञ्चपूजो च
पञ्चपूज्य इति, शिष्यमाणस्य द्विगुत्वात्तदर्थस्यैकवद्भावः प्राप्नोति, न वा
बहिरङ्गत्वाद्, बहिरङ्गोयं द्विगुरर्थः सत्येव द्विगावेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे

बोधम् ॥ समुदाये शब्दसमाप्तौ पञ्चगवः पटा इत्यादौ तद्धितार्थे-
ऽपि समाहारसम्भवात्कथं तेनापि तद्भावृत्तिरत आह

समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । (कै)

प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्धितार्थद्विगोश्च तत्त्वाभावादिति भावः ॥

पञ्च पूष्य इत्यनेन नेदं तुल्यमित्याह

यदा बहूनामिति ॥ (कै)

असमाश्वसतेति । (कै)

वस्तुतः समासेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यर्थसंख्यानवगमेन सर्वत्र समासादेक-
शेषैव बह्ववचनादीति भाष्याशयः । अत एव “एवं तर्हि”त्यादि-

सति पश्चादुपजायमानत्वादन्तर्गुणे प्राथमकल्पके द्विगुर्वे चरितार्थं
एकवद्भावो ऽत्र न भविष्यति, यद्येवं पञ्चगवः पटा इत्यत्राप्येवमेव भवि-
ष्यति, सत्त्वं यदा पटाः प्रत्येकं पञ्चभिर्गोभिः क्रीताः, यदा तु बहवः पटा-
संहताः पञ्चभिर्गोभिः क्रीयन्ते तदाऽयमेकशेषस्याविषयः, यदि तर्हि
समाहारद्विगोर्यदृशं नार्थोऽनेन, कथं, समाह्वरणं समाहारः समुहस्तस्यैक-
त्वाद्यूथं वनमित्यादिवदेकवचनं भविष्यति, यदि तर्हि समाह्वयत इति
समाहार इति कर्मसाधनः समाहारशब्दस्तदाऽपेक्षितपरस्यैः पञ्चपूलाः
समासार्थ इति बह्ववचनप्रसङ्गे ऽतिदृश आरभ्यते, तदाह, प्रत्यधिकरणं
वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगुरेकवचनविधानमिति, अधि-
करणं इयम् । संख्यावाची पश्चादिशब्दः, यत्संख्याविशिष्टं इत्यमभिधीयते
तदभिधानयोग्यं वचनमुत्पद्यते पञ्चपूलीशब्देन पञ्चपूलाः समाह्वयमाणा
उच्यन्तेऽतः समासार्थस्य पश्चादिभिः सामानाधिकरण्याद् द्विवचनबहुवच-

(दिगुदेकवचनम् । २ । ४ । १ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

परिहृतं “वे”त्यन्तं भाष्यं संगच्छते । अन्यथा तदसंगतिरित्यन्ये ॥

उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारपक्षस्य व्यावर्त्य इत्याह

उत्तरपदत्वे त्विति ॥ (कै)

सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । (कै)

तच्चे सत्यपि खगतसंख्याद्यभावाच्च ततः प्रत्यय इति भावः ।
पञ्चगवप्रिय इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्य-
पिना सूचितम् ॥

नप्रसङ्गे एकवचनं विधीयत इत्यर्थः, संख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्म-
साधनत्वं समाहारशब्दस्य दर्शयति, भावसाधने तु वैयधिकरणं पञ्चानां
पूजानाम् । न वा समाहारैकत्वादिति, अयमर्थः, तिरोहितावयवभेदः
समूहरूपः समाहारो द्विगवर्थस्तस्यैकत्वाद्गनादिवदेकवचनसिद्धेर्नात्र सूत्रेण
प्रयोजनम् अवश्यं च तद् भावसाधनः समाहार आश्रयणीयः । अन्यथा
पञ्चानां खदानां समाहारः पञ्चखदीत्यत्र वा टावन्त इति स्त्रीत्वपक्षे
खट्वाशब्दस्यानुपसर्जनत्वाद् ऋसो न स्यात्, अनुपसर्जनत्वं चाप्रथमानिर्दि-
ष्टत्वाद्नेकविभक्तित्वाच्च, भावसाधने तु पञ्चानां खदानां समाहारः,
समाहारं समाहारैवेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि खट्वाशब्दस्य
निबन्धनत्वादेकविभक्तिं चेत्युपसर्जनत्वाद् ऋसत्वं सिध्यति, एकवचन-
मित्येतत्सूत्रार्थं कर्तव्यमेव । ‘पञ्चपूजोति’ ‘अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः
स्त्रियां भाष्यत’ इति स्त्रीलिङ्गत्वाद् ‘द्विगो’रिति ङीप् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ७७१
(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।)

इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

२ । ४ । २ ॥

पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे युक्तिमात्र
नहीति ॥ (कै)

एवं च पूर्वपक्षात्सिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह

इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ प्राण्यङ्गानां इन्द्र एकार्थः स्यात् ।
एवं तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानाम् । प्राण्यपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् ।
रथिकाश्वारोहम् । इह प्राण्यसेनयोरङ्गं नामावयवः । तूर्यस्य तु अङ्ग
नामोपकारकं बोध्यम् । मार्दङ्गिकेत्यादौ मृदङ्गवादनं शिल्पमित्यर्थे
शिल्पमिति ठक् । प्राण्यपादमित्यादौ जातिरप्राण्यनामित्येव सिद्धे व्यति-

“इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्” ॥ इह यस्य इन्द्रस्य कश्चिदवयवः
प्राण्यङ्गवाची कश्चित्तूर्याङ्गवाची कश्चित्सेनाङ्गवाची यथा प्राण्यमार्दङ्गिका-
श्वारोहा इति स व्यतिकीर्णवयवोऽपि प्राण्यङ्गादीनां इन्द्रो भवत्येवेत्येक-
वद्भावः प्राप्नोति तत्राह ‘अङ्गशब्दस्येत्यादि’ । ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेव
परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य नहि प्राणितूर्यसेनाङ्गानामेकमङ्गं सम्भवति, एवं
तर्ह्यङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोऽङ्गशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धो न तु
प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पश्चाद्बहुवचनसंबन्धः । ‘त्रौण्यि वाक्यानि संपद्यन्त
इति’ । सूत्रं तु तेषामेव ग्रहणकवाक्यमिति भावः । तत्र प्रथमेन वाक्येन
प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गयोरेव इन्द्रः कृतस्तस्यैकवद्भावो विधीयते द्वितीयेन
तूर्याङ्गानां तूर्याङ्गैरेव तृतीयेन सेनाङ्गानां सेनाङ्गैरेवेति न संकरप्रसङ्गः,

(दन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

तस्मादन्यथेति । (क्लै)

अङ्गानामित्येवंरूपवङ्गवचनान्तस्य सतः प्रत्येकं समाप्तिरित्यर्थः ।
पूर्वपक्षे प्राण्यङ्गस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनव्यक्त्वा व्यतिकरः शङ्कितः ।
शिद्धान्ते तु प्राण्यङ्गानामित्यादिवङ्गवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकवाक्यात्
फलभावात् प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव समास एकवद्भाव इति विशेष

करनिरासाद्यं वचनम् । हस्त्यश्वं हस्त्यश्वयेत्यत्र तु सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्-
शुलक्ष्णो विकल्प इति विभाषादक्षेत्यत्र भाष्यकैद्ययोः स्थितम् । अथ
कथं रथवाजिपत्तिकरिण्यौसमाकुलमिति । नपुंसकङ्गसत्त्वेन हि भाष्यम् ।
उच्यते । रथादिसहितः करिण्य इति मध्यमपदलोपी समासो बोध्यः ।
यदा । रथश्च वाणी चेत्यादि विग्रहः । जातावेकवचनम् । फलसेनादीनां
वङ्गप्रकृतिरिति वक्ष्यमाणत्वान्नैकवद्भावः । एतेन पातितैरथनागाश्वैरिति ।

तथा तूर्याङ्गानामिति दन्द्र एकवद्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारक-
वचनः पूर्वत्रोत्तरत्र चावयववचनः सेनाङ्गानां चेति पूर्ववदपेक्षा । 'प्राणि
पादमिति' । अत्र जातिरप्राणिना'मित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासाद्यं
वचनम् । 'मार्द्दङ्गकपाणविकमिति' । 'शिल्प'मिति ठक्, । 'बौणा-
वादकेति' । 'नित्यं क्रीडाजीविकयो'रिति समासः, विपक्षौ परिवादिनी
तञ्जीविकः परिवादकः । पणवम्दङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिना'मित्येव
सिद्धम् । 'रथिकाश्वारोह'मिति' । कथं रथवाजिपत्तिकरिण्यौसमाकुल-
मिति, यावतैकवद्भावे सति नपुंसकङ्गसत्त्वेन भाष्यम्, निरङ्गुशाः कवयः
रथवाजिपत्तिसहिताः करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभिः समाकुल-
मिति वा समर्थनीयम् । दन्द्रस्येत्थारभ्य 'विभाषा समीप' इत्यन्तस्य
प्रकरणस्थानारम्भणीयतां शङ्कते । 'इतरेतरयोग इत्यादि' । 'सिद्धमेवैक-
वचनमिति' । 'ततश्चानारम्भणीयं प्रकरणमिति भावः । परिहरति ।

(अ. २ । पा. ४ । व्या. १) (इन्द्रश्च प्राणिवृषसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।)

इति भावः । केवलप्रतिपदिकस्य पदान्तरेणाश्वयायोगादिभक्त-
न्तस्यैवाश्वयो वाच्यस्तथा च श्रूयमाणविभक्तिं त्यक्त्वा विभक्त्यन्तर-
कल्पने गौरवाद्भुवचनान्तस्यैवाङ्गशब्दस्याश्वय इति तात्पर्यम् ॥

वाक्यचयमिति । (कै)

वचनान्तान्ताङ्गशब्दघटितमित्यर्थः । अत्र तूर्याङ्गशब्देन वादका

इत्थं रथाश्वेभनिषादीनां प्रगे इति माघश्च व्याख्यातः । इहापि मध्यम-
पदलोपादेकवचनान्तेन विग्रहाद्वा । यद्वा कृतद्वन्द्वानामेकश्लेषः । तथा च
तिष्ठस्त्रीणि त्रीणीति सूत्रे लुटःप्रथमस्येति सूत्रे च भाष्यम् । उभयं हीष्यते
वहन्ति शक्तिकिटकानीति । माघटिप्यग्रे रथतुरङ्गाश्वेभे निषीदन्तीति
णिन्तेनोपपदसमाम इति समाधानान्तरं साग्म् । यद्यपि चार्थे इन्द्र

‘इदं त्विति’ । कः पुनरसौ विषयविभाग इत्याह । ‘प्राण्यङ्गादीनामिति’ ।
कथं पुनः प्राण्यङ्गादीनां इन्द्र एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीनां
समाहार एवेत्यर्थो भवतीति, वचनव्यक्तिभेदात्, एवं ह्यत्र वचनं व्यज्यते
य एकवचनो इन्द्रः स एषां भवतीति न पुनः प्राण्यङ्गादीनां यो इन्द्रः
इत्यनूद्य तस्यैकवचनता विधीयते, एकवचनान्तश्च इन्द्रः समाहारइन्द्रः स
प्राण्यङ्गादीनामपि ‘चार्थे इन्द्र’ इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियमः
संपद्यते, दधिपय आदिष्वपि येषां ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन
नियमस्याप्राप्तिल्लेषां तावच्चार्थे इन्द्र’ इत्यनेन प्राप्तो इन्द्रः प्रतिषिध्यते य
एकवचनो इन्द्रः स एषां न भवतीति वचनव्यत्याश्रयेण येषामपि
दधिपयसौ इत्यादीनां ‘जातिगप्राणिना’मिति नियमस्य प्राप्तिल्लेषामन-
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो
युक्तस्तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभिः साहचर्यादेकवचनो इन्द्र इत्येतावन्मात्र-
स्यापेक्षणात्समाहारइन्द्र एव प्रतिषिध्यते न नियमः; वृत्तादिविभाषा-

(दन्द्वाच प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २।४।२।) (अ. २। पा. ४। आ. १।
 एव गृह्यन्ते । मृदङ्गग्रङ्गुपणवा इति “अस्पाचतरम्” (२।१।
 २४) इति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् तस्माद्दृष्ट्याच्च “सेनाङ्ग”शब्देन
 रथाद्याहूटानामेव ग्रहणं संगमं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति “येन
 विधिरि”ति (१।१।७२) सूत्रस्थभाष्यस्वरसाच्च “फलसेना”
 (वा-६। ४। १२) इत्यत्र तु सेनाशब्देन हस्तिरथादय एवेत्याहुः ॥

इत्येवेतरेतरयोगे समाहारे च दन्द्वाच विहितः । समाहारस्यैकत्वाच्च
 सिद्धमेकवचनं तथापि नियमार्थमिदं प्रकरणम्, प्राण्यङ्गादीनामेकवचन-
 दन्द् एव । समाहारदन्द् एवेत्यर्थः । न च समाहारे एवामेवेति विपरीतं
 ग्राह्यम् । तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे बज्जवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारैक-
 वचनव्यावृत्तये क्रियते तिष्यपुनर्वस्वदमिति ॥

प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यामः । अथैवं कस्मान्न विज्ञायते इतरेतरयोगपक्षे-
 ऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयत इति । उच्यते । यदीतरेतरयोगविहितदन्द्-
 स्यैकवद्भावो विधीयत दन्द्वाचुदघहान्तेत्यादिना समाहारनिबन्धनं कार्यं
 न स्याद् दधिपय आदिषु तु यस्य दन्द्स्यैकवचनप्राप्तिस्य प्रतिषिध्यतेति
 समाहारदन्द्स्यैकवचनतायां प्रतिषिद्धायामपि द्वित्वबज्जत्वाभावाद् द्वि-
 वचनबज्जवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्त्तव्यः, अत्र च व्याख्यानमेव
 शरणम्, अथ नियमोऽपि भवन्नेवमेव कस्मान्नवति प्राण्यङ्गादीनां समाहार
 एवेति न पुनः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति, उच्यते । एवं हि
 विज्ञायमाने दधिपय आदिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो न प्राप्नोति तेषु
 प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, तिष्यपुनर्वस्वोरिति बज्जवचनग्रहणमनर्थकं स्यात्
 तद्धितसमाहारदन्द्पक्षे तिष्यपुनर्वस्वदमित्यत्रैकवचनस्य प्रसङ्गे द्विवचनं
 माभूदित्येवमर्थम् । यदि च त्वदुक्तो नियमः स्यात्तिष्यपुनर्वस्वोरत्र प्रकरणे-
 ऽसङ्गीर्त्तितयोः समाहारदन्द्भावादनर्थकं तस्यात्, अतो वृत्तिकारोक्त-
 मेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

प्रतिपत्ता । (कै)

अनुवादे चरणानाम् ॥ चरणानां इन्द्र एकवत्स्यात् । चरणशब्दः
कठकालापादिषु शाखाभेदेषु मुख्यः । तदध्यायिषु पुरुषेषु गौणः ।
उभयेषां चैषां गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातिसंज्ञा । तत्र शाखाभेदवाचिनां
जातिरप्रायिनामित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वादौषोऽपि पुरुषवृत्तिरेव ऽऽह्यते ।
उदगात्कठकालापम् । प्रत्यष्ठात्कठकौधुमम् । इह यदा कठकालापेषूदितेषु
प्रतिष्ठितेषु आवाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति संवादं ज्ञत्वा तच्च विस्तृत्य कश्चि-
दास्ते तत्र प्रतीदमुच्यते । ननूदगात्कठकालापन्तत्किमास्यत इति । अतो
भवत्यनुवादः । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासित्वास्त्रिनिः ।

“अनुवादे चरणानाम्” ॥ चरणशब्दः कठकालापादिषु शाखाभेदेषु
मुख्यस्तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण उभयेषां चैषां ‘गोत्रञ्च चरणैः सहे’ति
जातिसंज्ञा तत्र शाखाभेदवाचिनो ‘जातिरप्रायिना’मित्येकवद्भावस्य
सिद्धत्वादौषोऽपि पुरुषवृत्तिरेव ऽऽह्यत इत्याह । ‘चरणशब्दः शाखानिमि-
त्तक इति’ । शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थः । गौण इति कश्चित्पठ्यते ज्ञ-
चिन्न । ‘प्रमाणान्तरावगतस्येति’ । शब्दादन्यत्प्रमाणं प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षादि ।
‘सङ्गीर्तनमात्रमिति’ । मात्रशब्दो ऽवगतिव्युदासाय, नन्वर्थप्रतिपादनाय
प्रयोगः स चेदर्थः प्रमाणान्तरेणावगतः किमिति शब्दः प्रयुज्यते, कार्या-
न्तरविधानार्थं यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्यां तत्र गन्तव्यमिति

श्रीता अद्यतन्याम् इति । (भा)

अद्यतनीति लुङः संज्ञा ॥

कठचरकाल्लुक् । तदधीते तद्देव्यम् । प्रोक्ताल्लुक् ! कलापिशब्दात्कलापि-
नोऽण् । नान्तस्य टिलोपे सन्नद्धाचारीत्यादिना टिलोपः । अध्येत्रणो लुक् ।
एतेन कौथुमो व्याख्यातः । यदा तु उदयप्रतिष्ठे नानूद्यते, किन्तु अज्ञाते
ज्ञाप्येते तदा प्रत्युदाहरणम् । उदगुः । कठकालापाः ॥ स्थेयोरद्यतन्यामेवेति
वाच्यम् ॥ स्थेयोः किम् । अनन्दिष् कठकालापाः । अद्यतन्यां किम् ।
उद्यन्ति कठकालापाः ॥

संवादः कृतो भवति स च विस्मृत्योदास्ते तदा तं प्रतीदमुच्यते ननूदस्या-
त्कठकालापं किमास्यत इति । कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः, वैशम्पायानान्ते-
वासित्वासिनिः, 'कठचरकाल्लुक्, कलापिशब्दात्कलापिनोऽण्' नान्तस्य
टिलोपे सन्नद्धाचारीत्यादिना टिलोपः, उभयत्राध्येत्रणो लुक्, एतेन
कौथुमो व्याख्यातः 'यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति' । प्रमाणान्तरे-
यानवगतस्य शब्देनाद्यं प्रत्यायनमित्यर्थः । 'उदगुरिति' । 'आत' इति
भेर्जुस् 'उस्यपदान्ता'दिति पररूपत्वम्, अद्यतनीति लुङः पूर्वाचार्यसंज्ञा ।
'अनन्दिष्'रिति' । टुनदि समृद्धौ, सिजभ्यस्तेति जुम् ।

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

२ । ४ । ७ ॥

जनपदे विशेष इति । (कै)

जनपदस्थानविशेष इत्यर्थः ॥

ग्रामप्रतिषेध इति (भा)

ग्रामग्रहणेन नगराणां ग्रहणं नेत्यर्थः ॥ भाष्ये

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ॥ अग्रामा इत्येकवचनस्य स्थाने सौत्रं बहुवचनम् । विशिष्टलिङ्गानां भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनान्देशवाचिनाश्च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवक्तव्यात् । सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयवधर्मिणावयवविनि द्वन्द्वे बोध्याः । नदीदेश इत्यसमासनिर्देशः । उध्यस्य इरावती च

“विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः” ॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य त्रिवर्गं भिन्नलिङ्गानामिति, विपूर्वः शिर्षिर्भिदिना समानार्थः, तथा च भेदकं विशेषणं भेद्यं विशेष्यमित्युच्यते तत्र नञ्विशिष्टेनेत्यत्रापि भेदहारेणैवाधिक्यमर्थो व्याख्यातः, यस्य हि नञ् भेदकः स नञ् अधिको भवति । ‘नदीवाचिनामित्यादि’ । अथ तर्हि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दानां द्वन्द्वेन सामानाधिक्यमन्वय इत्यादिना । अग्रामावयवोऽग्राम इत्यपि

(विभिन्नलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः । ३ । ४ । ७ ।) (अ. २ पा. ४ । आ. १)

उभयतश्चेति । (भा)

यो ग्रामाणां प्रतिषेधः । उभयतोर्ग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामान्यतरावयवस्य वेत्यर्थः । नगरसर्वावयववे च

उध्येरावति । कुरवस्व कुरक्षेत्रं च कुरकुरक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गाः किम् गङ्गायमुने । मद्रकेकयाः । नदीदेश इति किम् । कुक्कुटमयूर्ध्वौ । अग्रामा किम् । जाम्बवं नगरं शालूकिनौ ग्रामः । जाम्बवशालूकिन्यौ । अः पूर्वपदार्थस्य अग्रामत्वेऽपि उत्तरपदार्थस्य ग्रामत्वात्तदाश्रयः प्रतिषेधः

द्रव्यम्, अग्राम इति चैकवचनस्थाने बहुवचनम् । 'असमासनिर्देश एवायमिति' । समासे हि यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत्स्यात्, 'गङ्गाकुरक्षेत्रे इति' । समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्गः, समाहारे चेन्नपुंसकत्वप्रसङ्ग इति भावः । 'उध्येरावतीति' । उच्छ्रित्वा उत्सर्गं, 'भिद्योर्धौ नदे' । 'देशः खल्वपीति' । उदाङ्गित इति शेषः । 'जाम्बवशालूकिन्याविति' । जाम्बवं नगरं शालूकिनौ ग्रामः, तत्रोभयतश्च ग्रामाणामिति प्रतिषेध एव भवति ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृतः । 'जनपदो हि देश इति' । जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थः । अवश्यं जनपदो देश इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह । 'तथा चेति' । ग्रामे माध्येयम् । अमह्या ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते तद्वदिहापि नगरावयवस्यापि द्वन्द्वस्यात्र प्रतिषेधः स्यात्, ज्ञापकात्सिद्धं, यदयं 'प्राचां ग्रामनगराणांमिति ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति इह शास्त्रे ग्रामग्रहणे नगरं गृह्यतइति, नैतत्सुसूच्यते वक्ष्यति हि तत्र ग्रामत्वान्देव सिद्धे नगरग्रहणं प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थं ग्रामग्रहणमङ्गविशेषणं पूर्वेषुका-

“अनगराणामिति”

प्रतिषेध इति भावः ॥ तदाह

ग्रामनगरेत्यादि ॥ (कै)

तदुक्तं, उभयतश्च ग्रामायां प्रतिषेधो वक्तव्य इति । नदीग्रहणमदेशत्वात् ।
अनपदो हि देशः । अत एव पर्वतानां न । कैलासश्च गन्धमादनं च
कैलासगन्धमादने ॥

मशमी, नगरग्रहणं तृत्तरपदविशेषणं पूर्वपाटलिपुत्रक इति, वाहीकग्रामे-
भ्यश्च उदीचग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणं न स्यात्तस्मादाह
ग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति । ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः
इत्यर्थः । ‘उभयतश्चेति’ ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्सति ग्रामाश्रयः
प्रतिषेध एव वक्तव्यो न पुनर्नगराश्रयः प्रतिषेध इत्यर्थः ॥

द्वादशजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥

अर्हार्थे इति । (कै)

अनेन द्वादशशब्देनोरगोऽप्यर्हार्थः । तेन जन्तुशब्दस्य कर्मधारय इति ध्वनितम् ॥ भाष्ये

स्वं शोणितं नास्तीति । (भा)

यथा जल्लोकप्रभृतीनाम् ॥

द्वादशजन्तवः ॥ एषां दन्द् एकवत्स्यात् । यूकान्तिद्धम् । अयानकुलात् द्वादशजन्तवः ॥

“द्वादशजन्तवः” ॥ द्वादशशब्दोयमस्येव कृपणे द्वादशोयं पुरुष इति, अस्यङ्गर्होने शोलहोने च ‘द्वादशभ्यो वे’ति, अन्ति परिमाणापचये द्वादशान्तन्द्ला इति, इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमित्याह ‘अपचितपरिमाणः द्वाद इति’ । अन्यशशरीर इत्यर्थः, अपचयस्यापेक्षित्वात्कालादनवस्था माभूदिति स्मृतिमुपन्यस्यति । ‘द्वादशजन्तुग्नस्थिः स्यादिति’ । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सोनस्थिः, स्मृत्यन्तरमाह । ‘अथ वेति’ । द्वादशजन्तवः, अर्हार्थेऽपि स्थायितञ्चीत्यादिना रक् प्रत्ययः, यः द्वादशमानोऽपि न म्रियते यथा जल्लूका स द्वादशजन्तुः यस्तु म्रियते स पापनिमित्तत्वात्तद्दोषार्हः, द्वादश एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवायं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह । ‘शतं वेति’ । प्रकृतिरञ्जलेरङ्गं येषां शतं प्रकृतौ भवति शतेनाङ्गि-ञ्जलिः पूर्यत इत्यर्थः । स्मृत्यन्तरमाह । ‘किंचिदानकुलादपीति’ । नकुलपर्यन्ताः द्वादशजन्तव इत्यर्थः । ‘इतरासान्तद्विरोधादिति’ । अयनस्यप्रादिभिः स्मृतिभिर्भू प्रयोगा उपदर्शिता न ते सर्वे ताभिः संग्रह्यन्त इत्ययमत्र विरोधः ॥

येषां च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ६ ॥

यत्नेनेति । (कै)

पुनर्विधानार्थनेत्यर्थः ॥

येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ॥ येषां नित्यं वैरं तेषां इन्द्र एकवत्यात् । गोव्याघ्रम् । गजसिंहमित्यादि । विरोधो वैरं न तु सहानवस्थानादिः । द्वायातपावित्यादावतिव्याप्तेः । शाश्वदिति त्रैकल्यामाह । तत्रभवाइत्यर्थे कालादृत्त । तान्तात्परत्वेपि निपातनादिकादेशः । अथयानां भमात्र इति प्राप्तस्य टिपोपस्थाभावश्च सामान्यापेक्षमिकस्य केनावाधे ज्ञापकमिदम् । तेन कान्दविकादि सिद्धमिति कश्चित् । वस्तुतस्तु कन्दुःस्वेदनी तत्र संस्कृतं भद्रा इत्यण् । कान्दवम् तदस्यपण्यमिति ठक् । शाश्वतिकः किम् । चित्रमैत्रौ कलहायेते । एतेन देवासुरैर्गमनमन्वुनिधिर्ममश्येति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । तेषां हि अमृतादिप्रयुक्तः कादाचित्कोविरोधो न तु नित्यः । मश्र्यनप्रवृत्तिकाले तदिच्छात् । इह पशुशकुनिदन्दावकाशो महाजोरश्वं महाजोरभाः । हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः । येषांचेत्यस्यावकाशः अमणव्राह्मणम् । मार्गाग्मूषकम् । अश्वमहिषं काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे पशुत्वात्पशुशकुनि विभाषा प्राप्ता चकारेण पुनर्विधानाद्येषां चेति नित्यमेव भवति ॥

“येषां च विरोधः शाश्वतिकः” ॥ ‘विरोधो वैरमिति’ । न सहानवस्थानादिः, द्वायातपावित्यादावपि प्रसङ्गान्, पूर्वसूत्राच्चानुवृत्तेन जन्तुपहणेन विरोधस्य विशेषणान् जन्तूनां हि विरोधो वैरमेव भवति ।

(शुद्धाख्याननिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

शुद्धाख्याननिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

प्रत्यय इति । (कै)

दिग्शब्देभ्य इत्यादिना ऽस्तातिः तस्य च लुगिति भावः ॥

डोम्बा इति । (कै)

अशाननिकटे ये च सन्ति मृतवस्त्रचितिकाष्ठादिसंघाहका-
खण्डाखण्डदृशास्ते डोम्बा इत्युच्यन्ते । “तस्माच्छूद्रो यश्चेऽनवकृतः”
इति श्रुतेः शुद्धाणां यज्ञकर्मणि बहिष्कृतत्वं विरुद्धमित्यत आह

‘शाम्बतिको नित्य इति’ । शम्बदिति त्रैकाल्यमाह, ‘तत्र भव’ इति
कालादृषि तान्तादपि निपातनादिकादेशः, अथयानां भमात्रे टिलोपा-
भावश्च, गोपालस्यापत्यानि गौपालयः, अत्र कादाचित्को विरोधः ।
‘चकारः पुनरित्यादि’ । पशुशकुनिदन्दावकाशो महाजोरश्च महाजोरम्भाः
हंसचक्रवाकं हंसचक्रवाकाः, विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाशः अमथब्राह्मणं
मार्जारमूषिकम् । अश्वमहिषं काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशु-
शकुनिविभाषा स्यात्, चकारादयमेव भवति ॥

शुद्धाख्याननिरवसितानाम् ॥ अबहिष्कृतानां शुद्धाणां दन्द एकव-
त्स्यात् । तद्गायस्त्वारम् । रजकतन्तुवायम् । शुद्धशब्दोऽत्र चैवर्गिकेतरपरः न

“शुद्धाख्याननिरवसितानाम्” ॥ शुद्धशब्दोऽत्र चैवर्गिकथतिरिक्त-
जातिमात्रवचनो न लक्ष्यपर्यायः, निरवसितप्रतिषेधात् । ‘निरवसित-

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (श्रुद्राख्याननिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ।)

श्रुद्राणामिति । (कै)

पूर्वोक्तश्रुतिस्वाग्निहोत्रादिविषयेति भावः ॥

तद्दशादीनामिति । (कै)

तेषां प्रतिष्ठाभवादिभिर्भावः । श्रुद्रशब्दो ऽत्र सूत्रे चैवर्णिके-
तरपर इति बोध्यम् ॥

स्मृतिकारैरिति । (कै)

“भस्मना शुध्यते कांस्यमि”त्यादि ॥

तु शुद्धत्वजातिपरः । अनिरवसितानामिति प्रतिषेधात् । निरवपूर्वात्त्यतेः
कर्मणि क्तः । निरवसानं बहिष्करणं तच्चेह पात्राद्विवक्षितम् यैर्भुक्ते पात्रं
न शुध्यति भस्मना शुध्यते कांस्यमित्यादिस्मृतिकारोक्तसंस्कारेणापि । ते
पात्र बहिष्कृताः । अनिरवसितानां किम् । घण्टालम्बतपाः ॥

इति । निरवपूर्वात्त्यतेः कर्मणि क्तः, तत्र प्रकृत्यर्थमाह । ‘निरवसानं
बहिष्करणमिति’ । अनेकार्थत्वाद्भानुनामुपसर्गवशादेति भावः । पात्रा-
द्विष्करणमिह विवक्षितमित्याह । ‘यैरिति’ ‘संस्कारेणापीति’ । भस्मना
शुध्यते कांस्यमित्यादिना स्मृतिकारैर्भुक्ते न शुध्यति तेन, तत्र भोक्तुं न
लभन्त इति ततो बहिष्कृता भवन्ति ॥

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥

भाष्ये

यथोच्चारितं दृग्दृत्तमिति । (भा)

दृन्प्रयुक्तमिदं कार्यं गणे यथोच्चारितशब्दविषयमित्यर्थः ॥
तत्फलितमाह

गवाश्वप्रभृतीनि च ॥ एतानि दृन्रूपाणि कृतकवद्भावानि साधूनि
स्युः । गवाश्वम् । गवाविकम् । गवैडकम् । अत्राविकम् । अत्रैडकम् ।
एषां पशुदृन्विभाषायां प्राप्तायां वचनम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकौशतम् ।
पुत्रपौत्रम् । श्वचागडालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाणवकम् उद्भ्रखम् ।
घ्राटीप्रच्छदम् । इहाप्राणिजातिवाचिनामबहुप्रकृत्यर्थः पाठः । उद्भ्रशम् ।
मूत्रशकृत् । मूत्रपुरीषम् । यज्ञन्भेदः । मांसशोणितम् । दर्भपूतीकम् ।

“गवाश्वप्रभृतीनि च” ॥ दृन्रूपाण्येवमव्याख्यायतीतीति नपुंसकोप-
पत्तिः, गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावान्येव पठ्यन्ते तेषामनेन साधुत्वमात्रं
विधीयते न त्वैकवद्भाव इत्याह । ‘गवाश्वप्रभृतीनीति’ । गवाश्वप्रभृतीनां
अतुर्गाम्यशुद्धे विभाषायां प्राप्तायां वचनम्, एवमुच्छस्वरम् उद्भ्रशमिति
दर्भशरादीनां ढ्योलपपर्यन्तानां ढ्यदृन्ने विभाषायां प्राप्तायां दासीदासा-
दीनां ‘पुमान्स्त्रिये’ त्येकशेषाभावोऽपि निपातनात्, घ्राटीपटीकमित्यादी-
नामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थः पाठः, अन्येषां कुञ्जवामनादीनाम-

गणो इति ॥ (कै)

यथोच्चारितमित्यस्य फलमाह

यदा त्विति ॥ (कै)

अर्जुनपद्वयम् । ढगोलपम् । दामीदासम् । अत्र एमान्स्त्रियेत्येकशेषो न । कुटीकुटम् । मांसशोणितम् । भागवतीभागवतम् । गवान्प्रभृतिषु यथोच्चारितं दन्दवृत्तमिति वार्त्तिकम् । गणपाठे रूपमेषां विवक्षितं न तु पूर्वोत्तरपदनिर्द्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थः । तेन अवडादेशाभावपक्षे न भवति । अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्यः पशवो गोश्चः ॥

प्राप्ते वचनम् । 'यथोच्चारितं दन्दवृत्तमिति' । गणे यादृशाः कृतावडादेशाः पठितास्तादृशानामेव दन्दवृत्तं दन्दकार्यमेकवद्भावमन्तर्गतं भवति । 'रूपान्तरेष्विति' । 'अवडस्फोटायनस्ये' ति विकल्पितत्वाद्यद्वा नास्ति तदेत्यर्थः । एतेन गणपाठे रूपमेषां विवक्षितं न पूर्वोत्तरपदनिर्द्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्तं भवति ॥

(विभाषा वृक्षमृगशब्दान्यव्यञ्जनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । अ. १)
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

विभाषा वृक्षमृगशब्दान्यव्यञ्जन- पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरो- त्तराणाम् । २ । ४ । १२ ॥

इन्द्रप्रकृतिर्वर्तिपदानि तेषां बड्वे त्रिप्रभृतिष्वेव स्यादत आरु

बहव इति ॥ (कै)

पदार्थाः । (कै)

तादृशपदार्थप्रतिपादकाः शब्दाः तदर्थानां बड्वलगमकस्यैक-
वद्भाव एव । यदा बदरत्वेनैवानेकेषां भानमेकवद्भावबलादिति

विभाषा वृक्षमृगशब्दान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा-
णाम् ॥ २ । ४ । १२ ॥ वृक्षादीनां सप्तानां इन्द्रः । अश्ववडवेत्यादि इन्द्रत्रयं च
विभाषा एकवत्स्यात् । वृक्षादौ विशेषाणां ग्रहणम् । तथाहि । वृक्षादि-
शब्दैः प्रत्येकं इन्द्रो विशेष्यते । न चैको वृक्षशब्दो इन्द्रः । न च इयोः सह-

“विभाषा वृक्षमृगशब्दान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्त-
राणाम्” ॥ २ । ४ । १२ ॥ अत्र वृक्षादिभिः प्रत्येकं इन्द्रो विशेष्यते न चैको
वृक्षशब्दो इन्द्रः, न च इयोः सहप्रयोगः, एकशेषात्, न च पर्यायाणामपि
सहप्रयोगः, ‘विष्पाणामपि समाधाषाना’ मेकशेषवचनात्, नापि विशेषेण

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृत्तश्च धवस्वेत्यादिसामान्यविशेषयोर्वाचनिकद्वन्द्व-
श्ववत्त्वपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

नैकार्थाभावविरोधः ॥ एतत्सूचानुपात्तं फलं दन्दस्वेहोपादानं बद्ध-
प्रकृतिवन्निधमाद्येत्याह

जातिरिति । (कै)

न च जातिप्राधान्य एव जातिरित्यस्य प्राप्तिस्तत्र च न बद्धवचनं
तस्या एकत्वात् । अत एव चौरोदकं संयुक्त इति “अन्नादिवस्वे”ति
(६ । १ । ८५) सूत्रस्यभाष्यप्रयोगः संगच्छते । “जात्याख्यायाम्”
(१ । १ । ५८) इति सूत्रं च भगवता प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् ।
जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिदारकपरम्परया संख्यान्वये तत्सम्भवात्
तदेवं जातिप्राधान्ये व्यक्तिदारकपरम्परया सङ्ख्यान्वये बदरामलक-

प्रयोगः । एकशेषात् । एवं पर्याययोग्ये । विरूपायामपि समानार्थाना-
मेकशेषारम्भात् । नापि वृत्तश्च धवस्वेत्यादिसामान्यविशेषयोर्वाचनिकद्वन्द्व-
निर्बंधस्योक्तत्वात् । न च प्राच्यभरतेखिति निर्द्देशादनित्यः स इति वाच्यम् ।
तथापि वृत्तधवमित्यादिप्रयोगादर्शनेन निर्बंधस्यैव प्रकृते प्रवृत्तेः । तस्मा-
द्विशेषाणामेवेह ग्रहणं स्थितम् । अन्तन्ययोधम् व्यक्तन्ययोधाः । बहूपध-

सहप्रयोगोवृत्तश्च धवस्वेति, वृत्तशब्देनैवाशेषविशेषाच्छेषोपाद्वादिशब्द-
प्रयोगस्य निष्कलत्वात्, कथं तर्हि गोबलीवर्द्धावित्यादौ सामान्यविशेषयो
सहप्रयोगः, बलीवर्द्धशब्दसंनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवीश्वेव वृत्तेर्द्धयोग्ये
विशेषवचनत्वादिति चेद् इहापि तर्हि धवपदसंनिधौ वृत्तशब्दस्य तद्य-
तिरिक्तविषयतया द्वन्द्वप्रसंगः, किं च वाक्येऽपि कथं सहप्रयोगः ब्राह्मणा
आगता वृत्तयोपयोगत इति, प्राधान्यस्यापनार्थमुक्त्वाथस्यापि प्रयोग इति
चेद् द्वन्द्वेऽपि तर्हि प्राप्नोति, तस्मादनभिधानमेवाश्रयणीयम् । नहि वृत्तधव-

(विभाषा वृक्षमृगद्वयधान्यवृक्षनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
 श्ववडवपूर्वापरधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

मित्येव । पाठान्तरे । आद्यव्याख्यायां बदरामलकानीत्यपि । व्यक्ति-
 प्राधान्ये तु बदरामलकानीत्यपि । जातौ साक्षात्सङ्ख्यान्वये बदरा-
 मलके इत्येव व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तिरेकत्वविवक्षायां बदरामलके
 बदरामलकमित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् ॥

व्याचक्षत इति । (त्रै)

अन्यचेत्यस्येह पाठसामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतित्वं चानेन विधे-
 यमिति लभ्यत इति बोध्यम् । अत एव वार्तिकव्याख्यानभाष्ये
 विभाषेत्युक्तम् ॥

तम् । बहूपमताः । कुशकाशम् । कुशकाशाः । त्रौह्यवम् । त्रौह्यवाः ।
 दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम् । गोमहिषाः । तित्तिरिक्पिञ्जलम् ।
 तित्तिरिक्पिञ्जलाः । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे ।
 अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । अत्र वार्तिकम् । बहुप्रकृतिः फलमेनावनस्य-
 तिमृगशकुनिक्षुद्रान्तुधान्यदृगणानामिति ॥ येषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकव-

मिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृक्षविशेषवाचिनां ग्रहणम्, एवं मृगा-
 दिष्वपि द्रष्टव्यम् । 'इत्येतेषां इन्द्र इति' । एतेषामित्येकापि षष्ठी विषय-
 भेदाद्भिद्यते, वृक्षादींश्चकुनिपर्यन्तान्प्रत्यवयवषष्ठी अश्ववडवादीन् प्रति
 निर्द्धारणषष्ठी, वेऽत्राप्राणिनस्तेषां 'जातिरप्राणिना' मिति नित्यं समा-
 हारइन्द्रे प्राप्ते उभयत्र विधीयते यो विभाषाप्राप्तैकवचनो इन्द्रः स एषां
 भवतीति वचनव्यत्याश्रयणेन तेषामेव वृक्षादीनामन्यैः सह इन्द्रे यथाप्राप्त-
 नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो भवति त्रौह्यकुशपञ्चमिति, जातिर-
 प्राणिनामिति नित्यः, इन्द्रश्चन्द्रस्यर्था इत्यत्राद्रथवाचित्वा 'जातिर-

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृत्तमृगद्वयध्यान्यङ्गनपशुशकुन्य-
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

अन्यत्विति । (कै)

वार्तिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाचनिकः किन्तु “विभा-
षावृत्ते”ति सूत्रप्रतिविषयानुवादकः । तस्मादेषां य एकवद्भवति
यश्च विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि बह्वृत्ततिरेवेति वाच्यम्
इति वार्तिकव्याख्यानभाष्यार्थः । एवमेव “यूक्ताञ्चिच्च” इत्यपि
भाष्यव्याख्येयः । अत एवाग्रे “बह्वृत्ततिरेव यथास्याद्” इत्येव
प्रयोजनमुक्तं न तु फलचुद्भजन्वग्रे विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति
तदाशयः । अत्राशयव्याख्यैव युक्ता । भाष्यकारेण फलचुद्भजन्वोर्वि-
भाषाप्रकरणे पाठः कर्तव्य इत्युच्यतेऽतो न वार्तिकप्रयोजनकथन-
भाष्यविरोधो “यथोत्तरं सुनीनांप्रामाण्याच्चै”वमेव युक्तमित्याहुः ॥

दित्यर्थः । नेह । बदगामलकौ । रथिकाश्वारोहौ । प्रत्नन्यग्रोधावित्यादि ।
इदं वार्तिकं विध्यन्तर्गेषभूतं न तु स्वातन्त्र्येण विधायकम् । विधित्वे हि
स नित्यश्चेत्तर्हि वनस्पत्यादीनामेतत्सत्रोपात्तानामपि बह्वृत्ततिले विकल्पं
वाधित्वा नित्यं स्यात् । अबह्वृत्ततिले च सौत्रो विकल्पः स्यात् ।

प्राणिनां नित्यस्याप्रवृत्तौ ‘चार्थे दन्द’ इत्युभयत्र प्राप्तो भवति, पशुग्रहणं
हस्त्यश्वादिषु परत्वात् । मेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्वाधनार्थम् । मृगशकुनि-
ग्रहणं किमर्थम् । नञ्छेतेषामनेन प्रकण्ठेन नित्य एकवद्भावः प्राप्तो यद्वाध-
नाय विकल्पोऽभ्यनुष्ठाप्यते, अन्यत्र प्राण्यभावादेशामुभयत्रैव दन्द इति नियमो
न सम्भवति, अथैषामेवोभयत्र दन्द इति नियमः स्यात्, क्व तर्ह्येषां स्यात्,
न क्वचिदिति चेत्, यद्येवं ‘चार्थे दन्द’ इति सामान्यनक्षणमनवकाशं स्यात्

(विभाषा वृत्तमृगद्वयध्यान्यव्यञ्जनपशुशकुन्ध- (अ. २। पा. ४। आ. १)
श्ववहवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २। ४। १२।)

सेनाङ्गत्वेषीति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्र सेनाङ्गशब्देन हस्त्यारोहादीनामेव ग्रह-
णात् । अत्र तु सेनाशब्देन हस्त्यश्वदीनां ग्रहणं भाष्यप्रामाण्यात् ।
अत एव संघामं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति भाष्यप्रयोगः संगच्छते ।
बहुप्रकृतित्वाभावाच्चैकवदिति तु न युक्तबहुभिरेष तैः संघामस्य
निष्पाद्यत्वात् । वनस्थतिशब्देन वार्तिके वृत्तग्रहणमेतत् सूत्रानुपा-
त्तानामपि पाठात् । प्रकरणविषयत्वनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत
आह

वैकल्पिकत्वे तु फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्यादिलक्षणान्तरप्राप्तनि-
त्यमेकवद्भावं बाधित्वा बहुप्रकृतिकत्वे विकल्पः स्यात् । न च बदरामलकं
बदरामलकानीति भाष्यदर्शनादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र बदरामल-
कानीति क्वाचित्कः पाठः । सोऽपि बदरामलकानीत्येवं प्राप्ते चातिलक्षणो
नित्य एकवद्भाव इति व्याख्येय इति कैयटेनोक्तत्वात् । यत्तु नित्य एकवद्भावे

विशिष्टविधानमेव तदानीमाश्रयणीयं स्यात् प्राण्यङ्गादीनां समाहारे दधि-
पय आदीनामितरेतरयोगे वृक्षादीनामुभयत्रेति, अथैषामेवोभयत्रेत्यने-
नान्येषामुभयत्रापि इन्द्रो वार्यते, अन्यतरत्र तु भवत्येव, एवमपि क्वात्यत्रेति
न ज्ञायते 'सर्वो इन्द्रो विभाषयैकवद्भवती'ति चानुपपन्नं स्यात् । उच्यते ।
यत्तुल्यजातीयानामेवायं विकल्पस्तत्रैव नियमः प्रवर्त्तते मृगविशेषवाचिनां
मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र इन्द्रः, अन्यैस्तु संहान्यतरत्रेति, नान्यमपि न
ज्ञायते कान्यतरत्रेति, स्यादेतदेवं यद्युभयत्रैषां इन्द्र इतिश्रुतं स्याद् इह
तु विभाषैकवचनो इन्द्र इति श्रूयते ततश्च यो विभाषाप्राप्त एकवचनो

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृत्तमृगवृत्तान्यव्यञ्जनपशुशकुन्ध-
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

येषामिति । (कै)

एतत् सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भावः ॥ भाष्ये

नित्यो इन्दैकवद्भावः प्रोप्नोतीति । (भा)

अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यप्राप्नोतीत्यर्थः ॥

अविशेषेणेति । (भा)

एवैकवचनं इन्द्रविषयं यद्यच्छास्त्रं प्राप्नोति तद्वृत्तप्रकृतरेवेत्यर्थं
इति भावः । एतेन वदरामलके इत्यत्र जातिरित्यस्याप्रवृत्तावपि
“चार्थे” इति विभाषास्यादित्यपास्तम् ॥

परशुत्वेनैव सिद्धेऽप्यग्रहणं न कार्यमित्याशयेन वार्तिकमित्याह

प्राप्ते विलम्बोऽनेन क्रियत इति मतान्तरं कैयटेनोक्तम् । तदापाततः। वद-
रामलके तिष्ठत इति तदुत्तरभाष्यविरोधात् । उक्तगौत्या प्रकृतवार्तिकस्य
वृत्तप्रकृतिके विकल्पविधिपरत्वे हि अन्यत्र नित्य एकवद्भावो दुर्वारः
स्यादिति दिक् । तथापि यदि विभाषारक्षेत्यत्र पठितत्वादस्यैव शेषः
स्यात्तदा वनस्पत्यादिष्ववहुप्रकृतित्वे विकल्पभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति

इन्द्रः स मृगविशेषवाचिनां मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति वचनव्यक्तौ
व्यक्तमेव ज्ञायते ऽन्यैः सङ्घेतरैतरयोगइन्द्र इति, अथास्यां वचनव्यक्तौ
विभाषाग्रहणं किमर्थं यावता विभाषैवैकवचनान्तो इन्द्रः प्राप्तस्तत्रैताव-
देवास्तु य एकवचनो इन्द्रः स एषामेभिरेवेति । उच्यते । असति विभाषा-
ग्रहणे वचनव्यक्त्यन्तरमपि सम्भाव्येत एषामेभिः सदैकवचन एव इन्द्र
इति यथा प्राण्यङ्गादिषु सति तु तस्य नियमस्यासम्भवारभिमतो नियमः

(विभाषा वृत्तमृगद्वयान्यथञ्जनपशुशकुन्य- (अ. २ । पा. ४ । आ. २)
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तरायाम् । २ । ४ । १२ ।)

पशुत्वादिति ॥ (कै)

नाचेति । (कै)

पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवग्रहणमेव न्याय्यमित्याशयः ॥ नपुंसक-
त्वस्य प्रतिपदविधिलं समर्थयते

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

भाष्ये

ज्ञास्यामीति । (भा)

अन्तर्भावित्पर्यञ्जापयिष्यामीत्यर्थः ॥

नित्यो विधिः स्यात् । तस्मात्सर्वप्रकरणशेषोऽयम् । येषां फलादीनां दन्दोऽनेन
नक्षत्रान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवेति । तेन प्रकृत्ययोधावित्यत्र
अयं विकल्पो जातिरप्राणिनामिति नित्यस्य न भवति । एवं त्रीष्टयवौ
कुशाकाशावित्यादि । प्रकृतसूत्रोपात्तानान्तु इत्थं विषयविभागः । येऽत्राप्रा-
णिनस्तेषां जातिरप्राणिनामिति नित्यं प्राप्ते विकल्पो विधीयते । स च

संपद्यते, एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि नियमस्वरूपं विज्ञेयम्, पशुवद्व-
इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं तत्र प्रतिपदविधानादश्ववडव-
मित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवा' वित्येतद्भाषित्वा 'स नपुंसक' मित्येतदेव
भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाजं पराम्भश्य विधीयमानं नपुंसकत्वमेक-
वद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति पूर्ववदश्ववडवावित्येतत्तु एकवद्भावभाव-
पक्षे प्रवर्त्तते अश्ववडवौ अश्ववडवान् इति, एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र
वक्ष्यति अश्ववडवयोर्विभाषिकवद्भाव उक्त इत्यादि । बहुप्रकृतिरिति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७६३

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (विभाषा वृक्षमन्त्रध्यायवृक्षमन्त्रप्रत्यय-
श्ववहवपूर्वापराधरोत्तराद्याम् । २ । ४ । १२ ।)

इह नित्य इति । (भा)

विनिगमनविरहात्प्राण्यज्ञादीनामेव समाहारः । तेषां समा-
हार एव इत्येवं द्विविधोऽपि नियम इति भावः । अन्यथैतत्प्रयो-
जनखण्डनपरभाष्येषामेव समाहार इति नियमस्यैव साभात् ।
एतद् विषये इतरेतरयोगाद्यावृत्त्या इन्द्रस्येत्यारभ्यैतत्पर्यन्तमित्यो
विधिरित्यादिकैयटासंगतिः स्यात् । भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनख-
ण्डनपरम् ॥ भाष्ये

यद्यमिति । (भा)

तेषां तैरेव । तथा च वृक्षादीनामन्यैः सह इन्द्रे यथा प्राप्तं नित्यं विकल्पो
वा तद्यथा व्रीहिजुषप्रक्षामित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यः । अक्षप्रक्ष-
स्यर्षे अक्षप्रक्षस्यर्षा इत्यत्र तु चार्थे इन्द्र इत्युभयत्र । न चेह जातिरप्राणि-
नामित्यस्य प्रवृत्तिः । अत्रयजातित्वात् । अप्राणिनामिति हि पर्युदास
इत्युक्तम् । पशुग्रहणान्तु इत्यन्वादिषु सेनाङ्गलक्षणास्य नित्यविधेर्बाधना-

बहवो वृक्षत्वसंख्यायुक्ता वर्तिपदार्थाः प्रकृतिः काग्यां यस्य इन्द्रार्थस्य
स बहुप्रकृतिः, तदर्थोभिधायित्वाद् इन्द्रोऽपि वृक्षप्रकृतिः, नेदं स्वतन्त्रं
लक्ष्यं स्वातन्त्र्ये नित्यं चेदमस्पत्यादीनामपि । एतत्तुत्रविहितं विकल्पं
बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे नित्यं एकवद्भावः स्याद् विकल्पे पञ्चादीनामपि
जातिरप्राणिनामित्यादिलक्ष्यान्तरेण प्राप्तं नित्यमेकवद्भावं बाधित्वा
बहुप्रकृतित्वे विकल्पः स्यात्, अतो लक्ष्यान्तरस्य शेषोऽयन्मत्रापि यदि
विभाषा वृक्षेत्यत्र पटितत्वादस्यैव शेषत्वं स्यात्ततो वनस्पत्यादिष्ववृ-

(विभाषा वृक्षमृगहृद्यधान्यव्यङ्गनपशुशकुन्ध- (अ. १ । पा. ४ । आ. १)
 श्ववहवपूर्वापरमधरोत्तरायाम् । २ । ४ । १२ ।)

एवं कैकवद्भावप्रकरणं व्यर्थमिति भावः । सर्वशब्देऽसङ्कुवहृत्ति-
 रित्यभिमानः ॥ एवञ्चान्यतरनियमस्य ज्ञापकाच्चिरासेऽन्यतर एव
 स्थित इत्याशयेनाह

प्राण्यङ्गादीनामिति । (कै)

“सर्वो दन्द” (भा) इत्यत्र सर्वशब्द एतत्प्रकरणस्य सूचानुपा-
 न्तविषय इति भावः ॥

लिङ्गमशिष्यमिति । (भा)

शास्त्रोक्तलिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदर्शनादिति भावः ॥ भाष्ये

उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । (भा)

र्थम् । मृगशकुनियहृद्यं त्ववशिष्यते । तत्रेत्यं वचनं व्यज्यते । यो विभाषा-
 प्राप्ता एकवचनो दन्दः स मृगाविशेषायां तैरेव नान्यैरिति । तेनैषामन्यैः
 सह इतरैतरयोग एवेति फलितम् । एवं पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि
 पशुदन्दत्वादेव सिद्धे अश्ववहवग्रहणं प्रतिपद्विधानार्थम् । तेनैकवद्भावपक्षे

प्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधिः स्यात्,
 फलादिषु तु न दोषः, एतद्विकल्पप्राण्यभावाच्चक्षयान्तरप्राप्तेरेव
 नियमनात्तस्मात्सर्वस्यैव प्रकरणस्यार्थशेषस्तदेतदाह । एषां बहुप्रकृति-
 रेवेति 'एषां फलादीनां दन्दोनेन लक्षयान्तरेण वा एकवद्भवन्
 बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थः । 'बदरामलके इति' । अत्र 'जातिर-
 प्राणिना'मिति न भवति । 'रथिकाम्भारोहाविति' । अत्र सेनाज्ञ-
 कक्षयः । 'अक्षयप्रोधाविति' । अत्रायं विकल्पो 'जातिरप्राणिना'नित्यश्च

(अ. २ । पा. ० । आ. १) (विभाषा वृक्षमृगादृष्यधान्यव्यङ्गपशुशुन्य-
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तरायाम् । २ । ० । १२ ।)

नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यर्थः । स च कश्चिदेकवद्भाव-
भावेन कश्चिन्नित्यत्वाभावेन । एवं च मृगादीनां व्यतिकरे इतरे-
तरयोग एवोत्तरसूत्रविषयेऽधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति
ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तथोर्विभाषा एकवचनो इन्द्रः स मृगाणां
मृगैरेव इन्देऽन्यत्र नेति वचनव्यक्त्याऽन्यत्र विशेष्यभूतैकवचनइन्द्रस्यैव
निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एवं “विप्रतिषिद्धं च”
(१ । ४ । १३) इत्याद्यापि च एकवचनो विभाषा इन्द्रः स यदि
विहङ्गार्थानां चेद्द्रव्यवाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्रव्यवाचिनामि-
तरेतरयोग एव फलति ॥

पूर्ववदश्ववडवावित्येतद्वाधित्वा सनपुंसकमिति प्रवर्तते । तच्छब्दो हि एक-
वद्भावभाजं परामृशति । तेन एकवद्भाववद्गुणसकत्वमपि प्रतिपदविहितः
सम्पद्यते । पूर्ववदश्ववडवावितित्वैकवद्भावविरुद्धपक्षे प्रवर्तते । अश्ववडवौ ।
अश्ववडवान् ॥

न भवति, अवनस्पतीनां तु वृक्षविशेषाणामिवङ्गप्रकृतित्वेऽप्यत्र विकल्पो
भवत्येव । आम्नपलाशम् आम्नपलाशौ, अन्ये तु वनस्पतिग्रहणं वृक्षमात्रोप-
लक्षणं मन्यन्ते । ‘वृक्षपृषती इंसचक्रवाकाविति’ । अत्राप्यस्य विकल्पस्या-
भावः । ‘यूक्ताणिज्ञे इति’ । ‘क्षमजन्तव’ इत्यस्याभावः, त्रीहियवौ कुश-
काप्राविश्वत्र तुभयोः ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

समाहारविषये “उपदशं पाणिपादम्” इत्येव । इतरेतरेत्
“उपदशाः पाणिपादाः” इत्येवेत्येते । विपर्येतमपि प्राप्नोतीत्या-
शयेन प्रश्न इत्याह

अनुप्रयोगे इति ॥ (कै)

भाष्ये

नैतदस्तीति । (भा)

सूत्रेण इन्द्रस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगानियमस्तदवश्य
एवेति नेदं सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः । प्रश्ने “उदारण” शब्दोऽपि
प्रयोजनपर एवेति भावः ॥

विभाषा समीपे ॥ अधिकरशैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छिन्नौ
समाहार एवेत्येवंरूपो नियमो वा स्यात् । उपदशं दन्तोक्तम् । उपदशा
दन्तोक्ताः । अथयंविभक्तौत्यादिना सुवन्तसामान्येन विधीयमानोऽव्ययीभावः
सङ्ख्यापि भवति । बहुव्रीहस्तु सङ्ख्यायाव्ययासन्नेत्यादिना विशिष्य
विहितः । तत्रैकवद्भावपक्षे अव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यते । एकार्थस्य त्वेकार्थ

“विभाषा समीपे” ॥ अधिकरशैतावत्त्व इत्यधिकारात्समीपरूप
एतस्मिन्निति गम्यते, उक्तौ त्वर्थमात्रं दर्शितम् । ‘अधिकरशैतावत्त्वस्य
समीप इति’ अत्र च भावप्रधानः समीपशब्दः, अधिकरशैतावत्त्वस्य
सामीप्येन परिच्छिन्नावित्यर्थः । अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेधः,
नहि विभाषा समाहारइन्द्र प्रतिषेधः । ‘अव्ययीभावो विहित इति’ ।
अथयं विभक्तौत्यादिना । यद्यप्यत्र सङ्ख्यायेति नास्ति, सङ्ख्यापि तु

(अ. २ । पा. ४ । षा. १) (विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ।)

नन्वर्थस्येति । (कै)

एवं च समाहारदन्तपक्षेऽव्ययीभावस्य बहुव्रीहेर्वानुप्रयोगेऽपि
दन्तार्थस्यैकवत्त्वादुपदशमित्येव भविष्यतीति भावः ॥

अव्ययत्वादिति । (कै)

अव्ययत्वेनासंख्यत्वादित्यर्थः ॥

सत्यपि वेति । (कै)

नाव्ययीभावात्” (२।४।८२) “दतीयासप्तम्योः” (२।४।८४)
इत्याद्यारम्भादसंख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताव्ययविषयमिति भावः ॥

अथेति । (कै)

अर्थस्यैकवत्त्वान्नित्यबहुवचनान्तस्याप्युपदशशब्दस्यैकवचनान्त-
संपत्तावपि पाणिपादस्येतिषष्ठ्यन्तसमभिव्याहारे उपदेशस्येति
षष्ठ्याश्रयेतेति भावः । वस्तुतो नियमे मानाभावेनोभयत्रापि उभ-
यानुप्रयोगः स्यात् । तथाच इतरेतरयोगे “उपदशपाणिपादा”
इत्यपि स्यादिति भाव्यार्थः ॥

एवान्तरङ्गः । ऐकार्थस्य सामीप्यप्रधानत्वात् । यद्यप्यव्ययीभावो निःसंख्य-
स्तथापि भेदाभावरूपमैकार्थ्यं बोध्यम् । सामानाधिकरण्यात् सामीप्यतद-
तोर्भेदविवक्षया । अधिकरणैतावत्त्वन्तु समाहारसमाहारिणोर्भेदविव-
क्षया । पदान्तरे तु बहुव्रीह्यस्य बहुव्रीह्यै बहुव्रीह्यैरेवानुप्रयुज्यते बहुव्रीह्यस्य
भवत्येव । ‘बहुव्रीहिरिति’ सङ्ख्याव्ययान्नेत्यादिना । तत्रैकवद्भावपक्षे-
ऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत इति । ऐकार्थस्यकार्थ्यं इति भावः, ऐकार्थस्य तस्य
सामीप्यप्रधानत्वात्, यद्यव्ययीभावोव्ययत्वान्निसङ्ख्यास्तथापि भेदाभावरू-
पमैकार्थ्यमस्यैव । सामानाधिकरण्यं च सामीप्यतदतोर्भेदाश्रयेण प्रति-

एकवचनस्य त्विति । (कै)

तावतैव नाव्ययीभावादित्याद्युपपन्नसंख्यासंबन्धज्ञापकमिति भावः । पञ्चमीद्वतीयासप्तमीग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव पूर्वाचार्यानुरोधाद्वा । तदनुरोधफलं च तेषां प्रमादबोधनं क्वचित् स्मृतप्रामाण्यबोधनं क्वचिदिति बोध्यम् ॥ मन्वव्ययार्थं संख्याया अभावादेकार्थं इत्यनुपपन्नमत आह

अभेदैकत्वेति । (कै)

तथाच भेदसहचरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थसमीपप्रधानाव्ययीभावस्येत्यर्थः । एतेन समासेऽपि अन्तर्वर्तिसंख्याया अभानं बह्ववचनादि तु एकग्रेषेणेति बोध्यम् ॥

तस्य समीपे प्राधान्यात् । यदि तूभयत्राव्ययीभाव एवानुप्रयुज्येत । तदा तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बह्ववचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नभभावे कृते उपदशा इति न स्यात् । बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगे तु उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात् । उपदशं पाणिपादस्येति चेष्यते । तस्माद्यथोक्तमेव मनोरमम् ॥

पाद्यम्, अधिकरणैतावत्त्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्ष्यैवोपपाद्यम् । 'इतरत्र बहुव्रीहिरिति' । बह्वर्थस्य बह्वर्थ इति भावः । बह्वर्थत्वं च तस्य समीपप्रधानत्वात् । ननु इन्द्रर्थस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्याप्येकवचनता सिद्धा किमेतया क्लृप्तकल्पनया । उच्यते । अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगे तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बह्ववचनं न स्यात्, सत्यपि वा तस्मिन्नभभावे कृते उपदशा इति न स्यात्, बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति षष्ठी स्यात्, उपदशस्यापि पादस्येति चेष्यते ऽतो यथोक्तमेव साधीयः ।

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ॥

इदानीन्तनसंज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह

अनादिरिति ॥ (कै)

अचेति । (कै)

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ॥ अधिकारोयम् । कर्मधारयशब्दो भाव-
प्रधानः । इन्द्रगर्भो नञ्वा बहुव्रीहिः । न विद्येते नञ् च कर्मधारय-
स्येभ्यो यत्र स तत्पुरुष इत्यर्थः । वक्ष्यति विभाषासेनासुरेत्यादि । तत्पुरुषः

“तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः” ॥ असन्देहार्थं नञ्कर्मधारयस्तत्पुरुष
इति न्यासादनञ्कर्मधारय इति पदच्छेदः । अत्र कर्मधारयशब्दो भाव-
प्रधानः । नञ् कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयौ तौ न विद्येते यस्मिन्तत्पुरुषे सो-
ऽनञ्कर्मधारय इति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे त्वस्मिन्नजमात्रस्य तत्पुरुषस्या-
भावान्तद्युक्ततत्पुरुषो नञ्प्रत्ययेन कक्षणीयः स्यात्, लिङ्गवचनयोश्चान्यतरस्य
अन्ययो वाच्यः स्यात्, अतो बहुव्रीहिरेव न्याय्यः, तन्नौ वस्तुमात्रं दर्शितं
‘नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वेति’ । ‘विभाषासेनेति’ । अनन्तरेषु
सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोगः, संज्ञायां कश्चेत्यत्र तावदनादिः संज्ञा ऋद्धान्ते न
वा तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वा लघीनश्च संज्ञास्ति, उपज्ञोपक्रम-
मित्यत्रापिषष्ठीतत्पुरुषादिना तदादित्वासम्बन्धयः । ‘ज्ञाया बाहुल्य’ इत्य-

(तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २ । ४ । १६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १.)

शास्त्रस्थानादित्वादिति भावः ॥

न च समूहिभिरिति । (कै)

तदंशे नित्यसाकाङ्क्षादिति भावः ॥

किम् । वृद्धसेनो राजा । नञ्रह्यैतः किम् । असेना । कर्मधारयत्वरहितः
किम् । परमसेना । मध्यमसूत्रेष्वयमधिकारो नातीवोपयुज्यत इति तत्रैव
वक्ष्यामः ॥

चापि पूर्वपदार्थधर्मो बाहुल्यं षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते । सभामा-
नेत्वञ्च तु राजामनुष्यपूर्वेति वचनात्समासस्य कर्मधारयस्य च सभान्त-
स्याप्रसङ्गः । इन्द्रस्य तु प्राप्नोति । ईश्वरश्च सभा च ईश्वरसमे इति, अतस्त-
त्रापि तत्पुरुष इत्यस्यांशस्योपयोगोऽस्त्वैव, 'अशाला चे'त्यञ्च समूहवचनः
सभाशब्दः समूहस्य च समूहपेक्षा स्फुटतरेति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव भविष्यति
नान्यस्य, ब्राह्मणस्य सभा च ब्राह्मणसमे असभा परमसमेति, अतो
विभाषा सेनेत्वत्रैवास्य साक्षादुपयोग इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोदघोतः । ८०१
(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (परवल्लिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।)

परवल्लिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः ।

२ । ४ । २६ ॥

तत्पुरुषे विधित्वेन चारितार्थसम्भवादाह

दन्तेति ॥ (कै)

विध्यर्थमिति । (कै)

अवयवार्थातिरिक्तः समुदायोऽल्लिङ्ग इति पचे इदम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

उद्धृतावयवभेदः समूहः समासार्थः । लिङ्गेनैव लिङ्गवान् इति पचे इदम् ॥ इदं पचद्वयं षष्ठ्यन्तपचे । षष्ठ्यन्तत्वे तु विध्य-

परवल्लिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः ॥ एतयोः परपदस्यैव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविसे । मयूरीकुक्कुटाविमौ । अर्धं पिप्यत्या अर्धपिप्यली । स्यादेतत् । यदि समासार्थस्य परवल्लिङ्गत्वमनेनातिदिश्यते तर्हि पूर्ववद-

“परवल्लिङ्गं दन्ततत्पुरुषयोः” ॥ किमर्थमिदम्, इह दन्ते त्रीणि दर्शनानि । अवयवार्था एवापेक्षितपरस्परा दन्तार्था न तु तद्यतिगिक्तः समुदायो नामेत्येकम् । अवयवार्थव्यतिगिक्ता एव समुदायो दन्तार्थः, स चावयवल्लिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीयम्, स एव स्वयं लिङ्गशून्य इति तृतीयम् । तत्र पूर्वके दर्शनद्वये विभिन्नलिङ्गावयवदन्ते युगपद्भवलिङ्गानुपपत्तः पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्गं भवतीति नियमार्थं भवति । तृतीये

(परवस्त्रिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । चा. १)

र्थत्वमेवेति बोध्यम् ॥ इदं इन्द्राग्नेन समाह्वरविषये । तस्य विश्वि-
द्यनपुंसकत्वाविधानात् किन्तु इतरेतरयोगविषयषष्ठीति इन्द्रतत्पु-
रुषयोरित्यत्रायं सन्देहः । तत्र षष्ठीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य
समासार्थत्वात् । अवयववचनवत्त्वमिदमित्तानेकस्त्रिङ्गाप्राप्तौ चियमाया-
यमित्याह

नियमश्चेतीति ॥ (कै)

समुदायार्थो नास्ति इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य तस्य इन्द्रार्थतया नावयवार्था इत्यन्ततिरिक्तः

स इत्यर्थः ॥

अपेक्षितपरस्परौ (कै)

इत्यनेन समूहरूपतासमासार्थस्योक्ताविरुद्धस्त्रिङ्गावयवार्था वा

अवहवाविति सूत्रेणापि न्यायसाम्यात्समासस्यैवातिदेष्टव्यम् । ततश्च टाप्
श्रूयत समासार्थस्य पुंस्त्वेऽपि उत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वानपगमात् । यत्तु गोस्त्रि-
योरिति ऋक्ष इति तन्न । चार्थे इन्द्र इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषां
प्रथमानिर्दिष्टत्वेऽपि प्राधान्यादुपसर्जनसंज्ञाविरहात् । अन्यर्थसंज्ञा हि सा ।

तु समासार्थस्याङ्गस्य परवस्त्रिङ्गता भवतीति विध्यर्थः । तत्पुरुषोऽपि
द्विविधः, पूर्वपदार्थप्रधानो ऽर्धपिप्यञ्यादिः, उत्तरपदार्थप्रधानो राज-
कुमार्यादिः, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधान्यादेव परवस्त्रिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्व-
पदार्थप्रधाने विध्यर्थं भवति, तत्र वृत्तिकारेण विधिपक्षे आश्रितस्तदाह ।
'परस्य षस्त्रिङ्गं तद्भवतीति' । एवं हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिर्भवति,
इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा इन्द्रे नियमरूपेति वचनव्यक्तिभेदः स्यादिति
भावः । 'इन्द्रस्य तत्पुरुषस्य वेति' । एतेन इन्द्रतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (परवल्लिङ्गं इन्दतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।)

इत्यनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता । सचावयवसंख्यावदवयव-
लिङ्गग्राहीति मते निघमार्थत्वमुक्तम् ॥

पर्यायेणेति । (कै)

विरुद्धलिङ्गावयवद्वन्द्वस्थले इत्यर्थः ॥

यद्येवमिति । (कै)

परस्यैव लिङ्गं न पूर्वस्य इत्यर्थादितिर्नोपपद्यत इति भावः ॥

केवलाकेवलेति । (कै)

ममस्तासमस्त इत्यर्थः ॥

भाष्ये

दैवज्ञतमिति । (भा)

उपमितसमासः समानलिङ्गपदयोरेवेति । अत्रापि न दोष
इति भावः ॥

अत एव राज्ञः कुमार्याः राजकुमार्या इत्यत्र न ऋस् इत्युक्तम् । अत एव
च कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र न ऋस् । ननु मास्वन्वर्धता । तथा चान्ध्रवडवाविति
सिद्ध्यति । राजकुमार्याः कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र तु ऋस्ते कृते पुनः स्त्रीप्रत्ययान्

दर्शयति । सप्तम्यां त्वयमर्थो भवति इन्दे तत्पुरुषे च यत्परं तद्वलिङ्गं
भवतीति । तत्र कार्थिण्योनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिशब्दत्वात्तदाक्षि-
प्तस्य पूर्वपदस्य लिङ्गविधिर्भवति यदा इन्दे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्गं
भवतीत्यक्षरार्थः । तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधिः । अत्र पक्षे मयूरी-
कुक्कुटावित्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः
प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्या राजकुमारो अर्द्धपिप्पलीत्यादौ मूर्ध्वपदे स्त्रीप्रत्य-

(परवस्त्रिङ्गं दन्तत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

सप्तमीति । (कै)

अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये ॥

स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । (कै)

अतिदेशविरुद्धत्वात् स्वाश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः ॥ अतिदि-
श्यमानधर्मप्रयुक्तकार्यविशेषमप्याह

कुक्कुटेति ॥ (कै)

मन्वेवं सूत्रवैयर्थ्यमत आह

पूर्वपदप्रतिषेधे चेति ॥ (कै)

व्यतिरिक्तसमुदायेति । (कै)

तथा च परपदार्थलिङ्गसदृशल्लिङ्गसमुदायरूपार्थस्त्रेयार्थाद्व्युत्प-
पत्तिरिति भावः । समासात्स्वत एव लिङ्गस्यान्यत्वाद्ग्रथं विशेषणं
समासस्यातिदिश्यत इति च वक्तुं युक्तमत आह

सिद्धम् । तदक्तम्, परवस्त्रिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति । तथाह ।
लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययार्थश्च गृह्यते । तन्वाद्याश्रयणात् । एवञ्च
दन्तार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य च परस्येव लिङ्गं स्यात् । तदभिधायी प्रत्ययश्च

यप्रसङ्गः । किं पुनरस्मिन्पक्षे किञ्चिदिष्टं सिध्यति आहो स्त्रिदोषान्तरमेव,
सिध्यतीत्याह । 'इह पूर्वकायः, अर्धद्रोण इति' । यत्र पूर्वपदं नपुंसकमुत्तर-
पदं च पुलिङ्गं तत्र परस्य लिङ्गे पूर्वस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति,
न च पूर्ववदिह किं चिदनिष्टमापद्यते । इन्द्रेऽपि पूर्वके दर्शनद्वये गुण-
कर्मणौ द्रव्यगुणावित्यादौ यत्र पुंनपुंसकाभ्यां भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे यत्र
वाऽवर्णान्तं स्त्रीप्रत्ययान्तं वा पदं न भवति गतिस्थाने योषित्यस्यौ तित्ति-

अ. २ । पा. ४ । व्या. १) (परवल्लिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।)

समासार्थेति ॥ (कै)

स्वल्लिङ्गबाधनायेति । (कै)

स्वल्लिङ्गञ्च नपुंसकमित्यभिमानः । यदि तु वनं सेनासङ्घ इति
वत्तस्यानेकलिङ्गत्वं तदात्रापि पचे नियमार्थत्वमेवेति बोध्यम् ॥

वचनान्तरे इति । (कै)

द्विवचनविषयमेव निपातनस्य तत्साहचर्याल्लिङ्गातिदेशेऽपि
तत्रैव स्यादित्यभिमानः ॥

समुदायार्थे इति । (कै)

इतरेतरयोगेऽप्युद्भूतावयवभेदः समुदाय एव समासार्थ इति
भावः ॥

परस्यैवेति सूत्रार्थः । तथा च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकर्मणौ इत्यादौ लिङ्गाभि-
धायो प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते । उभयरुम्भवे तृभयम् ।
यथा कुक्कुटमयूर्यावित्यादौ । ततश्च औपदेशिकस्य ऋसत्वेऽप्यातिदेशिकस्य
अवर्णं भविष्यति । न च पुनर्ऋसः प्राज्ञः । अनुपमर्जनत्वात्तदन्तस्याप्राति-

रिबलाके इति तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे इन्द्रस्य पर्यायेण
दयोरेपि लिङ्गे प्रकृतेऽपि सर्वमिष्टं सिध्यति, पूर्ववदेव न किञ्चिदनिष्ट-
मापद्यते । व्यतिरिक्तो इन्द्रार्थः स्वयं लिङ्गग्रन्थ इत्यत्र तु पक्षे इन्द्रार्थस्या-
लिङ्गत्वं तदवस्थमेवेति दोषान्तरमेव । 'इन्द्रस्य तत्पुरुषस्य चेति' । इन्द्रार्थस्य
तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थः । तेनानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं भवति । यदि तर्हि
षष्ठाश्रयणेन समासार्थस्य परवल्लिङ्गमितिदिश्यते 'पूर्ववदश्ववडवा' वित्य-
त्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गं समासार्थेऽतिदिश्येत् ततश्चोत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वं

(परवस्तिङ्गं इन्दतत्पुबघयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । षा. १)

कुक्कुटमयूरी इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ऋस्रत्वे कृते “दीर्घादि”तिनिषेधानवतारा-
त्पूर्वसवर्णदीर्घापत्तिरिति भावः । “इन्देनेति” निषेधे तु अश्ववड-
वेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तस्यानुपसर्जनत्वादिति । (कै)

समुदायान्तस्थातिदेशादित्यर्थः । अत एव तदन्तस्थाप्रातिपदि-
कालमपि बोध्यम् ॥ अथं हेतुर्लिङ्गविशिष्टभावासत्त्वान्नित्यः ॥

यकारचयश्रवणेति । (कै)

न च पुनर्द्विलप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्र-
वृत्त्या पुनर्द्विलाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

पदिकत्वाच्च । न चैवमपि दत्तागार्ग्यायण्यौ दत्ताकारौघगम्ये इत्यत्र
ऋस्रत्वे कृते समासात्पुनः फक्थ्यङौ स्यातामिति वाच्यम् । भस्याडे तद्धित
इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिसम्भवादिष्टापत्तेरिति । मैवम् । दत्ता च युवतिश्च
दत्तायवती इत्यत्र तिप्रत्ययद्वयश्रवणापत्तेः तत्राभत्येन पुंवङ्गावायोगात् ।

स्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्गः । सप्तमीपक्षे तु ‘पूर्ववदश्ववडवा’ वित्यत्रापि
पूर्वपदार्थनिङ्गमुत्तरपदार्थस्यातिदिश्यत इति वडवाशब्दस्य पुंस्त्वातिदेशात्
स्त्रीत्वाभावे टापो निवृत्तिः सिध्यति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम्,
न तावत्पूर्ववदश्ववडवा’विति निपातनमाश्रयितुमुचितम्, वचनान्तरे ऽन-
तिदेशप्रसङ्गाद् अश्ववडवान् अश्ववडवैरिति । एवं तर्ह्यश्ववडवपूर्वापराध-
रोत्तराणामित्यत्र टापोनुच्चारणान्निपातनादश्ववडवयोर्द्वन्द्वे ङास्त्रिवर्तिष्यते ।
अपर आह । ‘कार्थे इन्द’ इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषामेव वर्तिपदा-

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (परवस्त्रिङ्गं दन्धतत्पुत्रवयोः । २ । ४ । २६ ।)

भस्याढ इति । (कै)

अङ्घ्रियोस्तद्धितत्वादिति भावः ॥

अन्वर्थेति । (कै)

अप्रधानस्यैव प्रथमानिर्दिष्टस्योपसर्जनसंज्ञाविधानादित्यर्थः ॥

अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति । (कै)

अन्वाङ्घ्रयोरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भावः ॥ अन्व-
र्थत्वानङ्गीकारे तु ह्रस्वविधायके दन्धेनेति वचनकरणस्य दोष
इति भावः ॥

*ननु तद्यतिरिक्त इति । (कै)

अत्यन्तं अतिरिक्त एवेत्यर्थः । अत एवापेक्षितपरस्परविति
सङ्गच्छते उनेन समूहरूपतावयवयोः सूच्यते । अत एव पञ्चत्रये

• उपलब्धकैयटपुस्तके 'न तु अतिरिक्त' इति पाठो दृश्यते ।

तस्मादुपसर्जनत्वं दन्धे नास्त्येव अन्वर्थत्वादिति स्थितम् । अन्ववहवावित्यत्र
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ उपायान्तरं वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते । विभाषाशुद्ध-
गेतिसूत्रे ऽन्ववहवेत्यत्र टापौ निवृत्तिर्निपात्यते । तदुक्तम्, समासादन्य-

र्थानां प्रथमानिर्दिष्टत्वेनोपसर्जनत्वा 'द्वोस्त्रियोरुपसर्जनस्ये'ति ऋसत्वं भवि-
ष्यति, इहापि तर्हि प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्याविति, अस्तु, का रूपसिद्धिः,
परवस्त्रिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ, कोऽर्थः, लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्य-
योर्थश्च तन्त्रेणैकशेषेण बोध्यते तदर्थमर्थो भवति इन्द्रार्थस्य तत्पुत्रवार्थस्य
परस्येव लिङ्गं भवति तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येव भवति ताभ्यामिति ।

(परवस्त्रिङ्गं दन्वतत्पुबधयोः । ३ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

बोधाविशेषः । अन्यथा फलभेदः स्यादेतेनागं कैयटः साहित्यमि-
तरेतरयोगे विशेषणमित्येवंपर इति वदन्तः परास्ताः ॥

नियमार्थमिति । (कै)

पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भावः ॥

अवयवार्थव्यतिरिक्तो वेति । (कै)

व्यतिरिक्त एवेत्यर्थः ॥

स चावयवलिङ्गेनेति । (कै)

अवयवसंख्यया संख्यावानित्यपि बोध्यम् ॥

स चालिङ्ग इति । (कै)

उद्धृतावयवभेदले ऽपि तस्मिन्नेव मानाभाव इति भावः । नपुं-
सकलिङ्ग इति वक्तुमुचितम् ॥

स्त्रिङ्गमिति चेदश्ववडवयोष्टाबलुग्वचनं निपातनात् सिद्धमिति ॥ द्विगुप्रा-
प्तापन्नालंपूर्वगतिसमानेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः
पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नजीविकः ।

तत्र च यत्र त्रय्यगुणौ गुणकर्मणौ अर्द्धत्रोण इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो
न संभवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते उभयसम्भवे तूभयं यथा कुक्कुटमयूर्या-
विति, ततश्चौपदेशिकस्य ऋसत्वेप्यातिदेशिकस्य अवगं भविष्यति, तस्य
आनुपसर्जनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनर्ऋसत्वाभावः, इह तर्हि
दत्तागार्यायण्यौ दत्ताकाशीघगन्धे इति ऋसत्वे कृते समासात्पुनः व्युत्थयौ
प्रसृतः, स्तां, 'भस्त्राढे तद्धित' इति पूर्वोत्पन्नयोर्निवृत्तिर्भविष्यति । यत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२०६

ख. १ । पा. ४ । आ. १) (परवस्त्रिङ्गं इन्द्रतत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।)

अथवेत्यादि (भा)

भाष्यस्य “यदि पुनर्थथाजातीयमि”त्यादिनोक्तार्थस्त्वैवानुवाद-
परमिति बोध्यम् ॥

यदिपुनरि- (भा)

त्यादिपन्थस्यापि विधिपरत्वात् स्त्रिङ्गवाधनायेति व्याचक्षणे-
नोपाध्यायेन विधिलमुक्तप्राथमेव ॥ अन्ये तु

यदि पुनरिति (भा)

भाष्यस्य समामस्येति पदकर्तव्यता परता इन्द्रतत्पुरुषयोरिति
पदावृत्तिपरता वा ॥

अथवेत्यादेश (भा)

तत्रत्याख्यानपरतेति वदन्ति ॥

अनंजुमारिः । निष्कौशाम्बिः । भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यातम् । तथाहि । तत्पुरुष-
ग्रहणं न करिष्यते । परवस्त्रिङ्गं इन्द्रस्येति । कथं पूर्वकार्योर्द्धपिप्लीति ।
एकदेशिसमासोऽपि नारभ्यते । कर्मधारय एवायं पूर्वश्चासौ कायश्च अर्द्ध-
सामो पिप्ली चेति । ततश्च प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भवति । न

तर्हि एवद्भावो नास्ति अमत्वाद् यथा दत्ता च युवतिश्च दत्तायुवती इति
तत्र द्वयोः स्त्रीप्रत्यययोः अवन्यप्रसङ्गः, तस्मादुपसर्जनङ्गत्वत्वं इन्द्रे न
भवति । अन्यर्था ह्युपसर्जनसंज्ञा ऽप्राधान्यस्य विधीयते, इन्द्रे चावयवार्थाना-
मेव कार्यान्वयादप्राधान्याभावः । परवस्त्रिङ्गमिति चार्थ एवातिदिश्यते-
ऽन्ववद्ववाविति च निपातनादित्येतदेव सम्मति । ‘द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादि’ । स
तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यस्तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते परवस्त्रिङ्गं

(परवस्त्रिङ्गं हन्तत्पुरुषयोः । २ । ४ । २६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

अतः पूर्वपदस्येति । (कै)

अप्राप्तेरित्यर्थः ॥

आश्रयभेदादिति । (कै)

समुदायरूपस्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यर्थः ॥ मध्ये तु पक्षे भाष्यानुपहस्यन्त्यः । एकदेशिसमासानारम्भे ऽपीह तत्पुरुष-पक्षे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थो ऽत आह

हन्तस्येत्येतावदिति ॥ (कै)

भेदविवक्षायां षष्ठीत्यस्याभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह

अयमर्थ इति । (कै)

एवञ्च परत्वादित्यस्योक्तल्ललादित्यर्थ इति भावः ॥

च षष्ठीसमासनाधनार्थमेकदेशिसमासो ऽवश्यारब्धय इति वाच्यम् । इच्छत्वादनभिधानाच्च । तथाहि । द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्र-कारस्यापि षष्ठीसमास इष्टोर्धशब्देनापि षष्ठीसमासो भाष्यकाराणामिष्ट

हन्तस्येत्येव, कथं पूर्वकायः षर्धंपिप्लीति, एकदेशिसमासो नारप्यते, कर्मधारय एवात्र भविष्यति पूर्वस्वासौ कायश्च षर्धं चासौ पिप्ली चेति । पूर्वोदयः शब्दा एकदेशे वर्तन्ते कायादयस्तु समुदाये कथमेवां सामानाधिकरण्यम्, अवयवेन समुदायोपचारात् । तदेवं कर्मधारये कृते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भविष्यति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेन नाप्येक-देशिसमासेन, षष्ठीसमासप्रसङ्ग इति चेन्नेच्छत्वादनभिधानाच्च । तत्रै-तस्यात् । यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कर्मधारयेणापि सिध्यन्ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८११
(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (परवस्तिङ्गं दन्हतत्पुबभयोः । २ । ४ । २६ ।)

एवमादौति । (कै)

भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीदृशप्रयोगसिद्धार्थमेवोपचाराश्रयणमिति

भावः ॥

मुनिद्वयाच्चेति । (भा)

एवञ्च सूचयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वे कर्मधारयस्य
चेति भावः ॥

पिप्यल्यर्धमित्यपी- (भा)

त्यपिना सूचयतोदाहरणसंग्रहो बोध्यः ॥

इति प्रागेवोक्तम् । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्य-
तीति । इदञ्च प्रत्याख्यानं दुर्बलम् । अनभिधानाश्रयणमगतिकगतिरिति
संग्रहयविधौ भाष्य एवोक्तत्वात् ॥

तथापि मुख्यार्थवृत्तिषु कायादिशब्देषु यथा पूर्वं कायस्येत्वेवमादि वाक्यं
भवति तथा कायपूर्वं इत्यादि षष्ठीसमासोऽपि स्याद् अतस्तस्मिन्वृत्तये
एकदेशिसमास आरब्ध इति तच्च नैवम्, इष्टत्वादनभिधानाच्च । तत्र
तावद् द्वितीयवृत्तयेत्यत्रान्यतरस्यायहृणात्सूत्रकारस्य षष्ठीसमास इष्टो
भित्ताद्वितीयमिति, 'अर्धं नपुंसक'मित्यत्रापि भाष्यकार आह इष्यतेच
षष्ठी समासोऽपि तद्यथा ऽपुपार्धं मया भक्तितमिति, अस्ति च पैङ्गले सूत्रे
प्रयोगः स्याद्वै चार्थार्धमिति । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात् षष्ठी समासो
न भविष्यति ॥

रात्रान्हाहाः पुंसि । २ । ४ । २६ ॥

अनुवाकादय इति । (भा)

रात्रान्हाहाः पुंसि ॥ एतदन्तो दन्तत्वपुत्रघौ पुंस्येव । रात्रेः पूर्वी
भागः पूर्वरात्रः । एकदेहिसमासः । अहः सर्वैकदेशेत्यच् समासान्तः ।
पूर्वाहः । राजाहःसखिभ्य इति टच् । अन्तोन् एतेभ्य इत्यन्हादेशः । अन्तो-
दन्तादिति णत्वम् । अहः । न संख्यादेःसमाहार इत्यन्हादेशाभावः । अन्-
तोखोरेवेति टिकोपः । परवह्निङ्गापवादोऽयं योगः । अन्तो तु एते पुंसोऽ-
क्तम् । तत्राप्येतदन्ता इत्यर्थो बोध्यः । यत्तु राजादीनामेवानेन पुंस्ये कृते
तदन्तस्य परवह्निङ्गमित्येव सिद्धिमिति । तन्न । समाहारे नपुंसकत्वापत्तेः ।
परवह्निङ्गापवादो हि स नपुंसकमिति योगः । न च नपुंसकत्वे इष्टा-
पत्तिः । द्विरात्रस्त्रिरात्र इति अत्तिकारीयोदाहरणविरोधात् । तद्वि
समाहारे द्विगुरिति सर्वैर्थाख्यातम् । अमरोपि प्रायुक्तं । ते तु त्रिंशद-

“रात्रान्हाहाः पुंसि” ॥ ‘इत्येते पुंसि भाष्यन्त इति’ । केचिदाहुः ।
रात्रादीनामेवानेन पुंस्यं विधीयते तदन्तस्य तु परवह्निङ्गमित्येव सिद्धि-
मिति, एवं तु समाहारे ‘स नपुंसक’मित्येतदेव स्यात् परवह्निङ्गापवाद-
त्वात्तस्य, तस्मात्प्रावाच्यन्तस्य समासस्यैवेदं लिङ्गविधानं युक्तम्, एवं हि
समाहारेपि परत्वादमेव प्रवर्त्तते । इत्येते पुंसि भाष्यन्त इत्यच् त्वेतदन्ता
इत्यर्थो इत्यच् । ‘त्रिरात्र इति’ । समाहारे द्विगुः, अहः सर्वैकदेशेत्यच्

अनुवाको वाक्यमिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह

तत्र विशिष्टमिति ॥ (कै)

होरात्र इति, मासेन स्यादहोरात्र इति च । तस्मात्तदन्तस्यैवायं पुंस्व-
विधिः । यद्यपि संनिधानात्परवर्द्धिङ्गताया एवायमपवादस्तथापि परत्वाद्-
पुंसकतां बाधते । अत्रेदं चिन्त्यम् । उक्तरीत्याहोरात्र इत्यत्र पुंस्वमस्तु ।
द्विरात्रादौ हि वृत्तिकारहरदत्ताद्युक्तं पुंस्वमसङ्गतम् । तत्र विशिष्टकौव-
ताविधेः । तथा च लिङ्गानुप्रासनसूत्रम् । अपथपुण्याहौ नपुंसकौ ॥ संख्या-
पूर्वा राज्ञिरिति । अमरुप्याह । राज्ञेः प्राक् संख्यायान्वितमिति,
गणरात्रं निश्वङ्गय इति च ॥ अनुवाकादयः पुंसौति वक्तव्यम् ॥ अनुवाकः ।
शयुवाकः । सूक्तवाकः । वाक्यविशेषस्यैताः संज्ञाः । कर्मणि घञन्ता इति
नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

समासान्तः । पूर्वाङ्ग इति । अङ्गः पूर्वा भागः एकदेशिसमासः । 'राजा-
हःसखिभ्यश्च' । 'अङ्गोऽह एतेभ्य' इत्यङ्गादेशः 'अङ्गोऽदन्ता'दिति
यत्वम् । 'हाह इति' । 'न संख्याऽदेः समाहार' इत्यङ्गादेशाभावः, 'अङ्गश्च-
खोरेवे'ति टिलोपः । 'अनुवाकादयः पुंसौति' । वाक्यविशेषस्य ताः
संज्ञाः कर्मणि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥

उत्तरपदार्थप्राधान्यात्परवसिङ्गत्वाच्च सूत्रेष्वैव सिद्धमत आह
राचाङ्गाहा इति । (कै)

“पथः संख्येति” वार्तिके कृतसमासान्तपथिन् शब्दस्यैव ग्रहणं
साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनातिपन्था इत्यादौ न दोषः । सत्पथ
इत्यादौ तु “स्वतिभ्यामेवेति” नियमात्समासान्तो ऽख्येवं तदेव
“संख्याव्ययादेरि”त्यस्य व्यावर्त्यमित्याहुः ॥

पूर्वकालत्वादिति । (कै)

सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः ॥

द्विगोरप्राप्तमिति । (कै)

वस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तच्च सम्बन्धबोधकमिदं सम्बोधन-
प्रथमैवेति न प्रथमामात्रमित्यर्थः ॥

समाहारद्विगोश्चेति । (कै)

समूहसमूहिनोरत्यन्तभेदाभावात्सपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा-
ख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

अपथं नपुंसकम् ॥ इदं नपुंसकं स्यात्तत्पुंसधे । समासान्तरे तु
अपथो देशः । अपथा नगरी । कृतसमासान्तनिर्देशाग्नेह । अपथ्याः ॥

“अपथं नपुंसकम्” ॥ ‘पथः संख्याव्ययादेरित्यस्यापरकाणभवि-
त्वाद्यमारम्भः । ‘अपथमिति’ । ‘पथो विभाषे’ति यदा समासान्तप्रति-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८१५
 (अ. २ । पा. ४ । आ. १) (अथपद्यं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ।)

यदा पञ्चगाव इति । (कै)

अयं पञ्चसु तथैव भाष्ये दूषितः । चार्थबोधकसमाहारपदे-
 ऽपि कर्मसाधनतापत्तौ बह्वपद्रव इति चिन्त्यमेतत् ॥

कृते इति । (भा)

अन्यथादन्तवाभावात्तस्यादिति भावः ॥

न तु समाह्रियमाण इति । (कै)

एवञ्च कर्मसाधनव्युत्पत्तिरसङ्गतेति तामवष्टभ्य स्त्रियां पञ्च-
 खट्वेत्यपि रूपमिति न वाच्यमिति बोध्यम् ॥

परत्वादिति । (कै)

यौगपद्यासम्भवरूपविरोधाभावाच्चिन्त्यमिदम् ॥ सन्नियोगशिष्टत्वे
 पञ्चतन्त्रमित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह

च शब्देनेति ॥ (कै)

“नक्षोपः प्रातिपदिकेति” नक्षोपसिद्धिमाशङ्क्याह

उत्तरेति ॥ (कै)

तादर्थ्ये इति (कै)

पाचान्तादिप्रयोगसिद्ध्यर्थमित्यर्थः ॥ अत एव वृद्धिसूत्रे (१।१।

१) सूत्रशब्दस्यापाचादित्वे कैयटसंमते. ऽपि न चिसूचीत्यादि-
 प्रयोगविरोध इति बोध्यम् ॥

बोधो न भवति तदक्पूर्वरूपरित्यकारः समासान्तः । समासान्तनिर्देशाच्च
 तदभावपक्षे पुंस्त्वमेव भवत्यपत्या इति । ‘तत्पुंसश्च इति वर्तते इति’ ।
 एतदर्थमेव ‘स नपुंसक’मित्यस्यानन्तरं न कृतम् ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृती- यादौ । २ । ४ । ३२ ॥

कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्त्तिकानुत्यानादाह

पश्चादिति ॥ (कै)

द्वितीयादौ विधितादेशस्य द्वितीयादावप्रसक्तोदाह

एनादेश इति । (कै)

सूत्रत्रयस्याप्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थः । एवञ्च समानाधिकरण-
ग्रहणेन कथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते ॥ एवञ्चोत्तरवा-
र्त्तिकं व्यर्थमत आह

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ अन्वादेशविषयस्येदमनुदात्तो-
दादेशः स्यात्तृतीयादौ । प्रतेबभ्रूविचक्षणं शंसामि, माभ्याङ्गा अणु, इह
बभ्रूष्वन्देगोक्तयोः रिदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशो भवत्येव । अन्वादेशश्च कथि-
तानुकथनमात्रं नत्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः । न
चैवमौषदथ इति श्लोके यच्छब्देगोक्तस्य पुनः कथनादेतमातमित्यत्रैवादेशः

“इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ” । ‘अन्वादेशोऽनुकथनमिति’ ।
शब्दाधीकथनमेतत्, यादृशस्वत्राभिप्रेतस्तादृशं पश्चाद्व्यति । ‘आभ्यां
ह्रात्राभ्यामिति’ । आदेश एषः । ‘अथो आभ्यामिति’ । एषोऽन्वादेशः ।
अथोऽन्वादेशे चान्वादेशोऽभिव्यज्यते । ननु द्वितीयादावयमादेशस्तत्र च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८१७
 (अ. २ । पा. ४ । आ. १) (इदमोऽन्वादेशेऽश्रुतुदात्तसूतीयावौ ।
 २ । ४ । ३२ ।)

प्रत्यासन्धेति ॥ (कै)

तदेवाह भाष्ये

तद्द्वेष्यमिति । (भा)

तथा च सूतात्यर्थं वार्त्तिककृता वार्त्तिकान्तरेण व्याख्यात-
 मिति भावः ॥

कथितमि- (कै)

त्यस्याज्ञाते सत्कथितमित्यर्थः । तेन "तमातमि"त्यादौ नादेश
 इति बोध्यम् ॥

नापि चेति । (कै)

अभ्युपेत्यवादेनेदम् ॥ भाष्ये

स्यादिति वाच्यम् । किञ्चिद्विधायान्यद्विधातुमनुकथनस्यैवान्वादेशत्वात् ।
 इषदर्थादिबृत्तेष्वनुवादेप्यविधानात् । अशादेशवचनं साकृत्कार्यम् ।
 अन्यघान्वादेशे ऽज्ञातार्थविवक्षायामिमकाभ्यामित्यपि प्रसज्येत । ननु
 त्यदाद्यत्वेन सिद्धौ विधानसामर्थ्यात्सर्वादेशोऽस्तु किं शित्वेन । मैवम् ।
 आभ्यामेभिरित्यादौ विकाराभावार्यतापत्तेः, मोरात्प्रतीतिवत् । नन्वाभ्या-
 मिन्द्रपक्षमित्यादावन्वादेशत्वविवक्षाविरहे यथा ऊढिमिति विभक्त्यदा-

टाग्रामोसि चैनादेशो वक्ष्यते ऽन्याः सर्वा हलादयस्तत्र हलि लोपेनैवा-
 भ्यामित्यादिरूपं सिद्धं नार्थं अशादेशवचनेन, तत्राह । 'अशादेशवचनमिति' ।
 अज्ञातार्थविवक्षायामकचि कृते 'हलि लोप' इत्यत्रा 'नाप्यक' इत्यतोक्त
 इत्यधिकारादिद्रूपलोपो न स्यात्, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूपं न
 सिद्धेयत्, तस्मान्साकृत्कार्यमादेशवचनं, साकृत्कार्यं चास्मिन् शिल्कगं

(इदमोऽन्वादेशेऽग्रनुदात्तसृतीयादौ । (अ. २ । पा. ४ । आ. १
२ । ४ । ३२ ।)

राचिरधीतेति । (भा)

द्रव्यकर्मणाऽविवक्षितत्वात्कार्त्तकर्मणि ऋः । सम्बन्धस्याविवक्षणा-
दत्यन्तसंयोगाविवक्षणाद्वा षष्ठ्यपवादः “कालाध्वनोरिति” (१।३।५)
द्वितीया न कृता ॥ मकारस्यादेशे विकारवचनानर्थक्यानुपपत्ति-
रित्याह

त्यदादित्वादिति । (कै)

परत्वाच्चदाद्यत्वं मन्यते ॥ भाष्ये

ये ऽन्ये इति । (भा)

दीर्घत्वादयः पररूपञ्चेत्यर्थः ॥ भाष्ये

कृता तथा माभ्यां गा इत्यत्रापि कुतो नेति चेन्न । तत्र प्रकृतेरनुदात्त-
विधानात् । ऊडिदमिति सूत्रे चान्तोदात्तादुत्तरपदादिति सूत्रादन्तो-
दात्तादित्यस्यानुवर्त्तनात् । तथा चान्वादेशे आभ्यामित्यादेः सर्वानुदात्तता
इतरत्र त्वन्तोदात्ततेति विवेकः । स्यादेतत् । सवेकाच्च इत्युदात्तेनेह
भाष्यम् । सः सप्तमीबहुवचनमिति भाष्ये वृत्तौ घोक्तत्वात् यत्तूडिदमिति
सूत्रे ह्रस्वदत्तेनोक्तम् । इहान्तोदात्तादित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्सवेकाच्च इत्यपि
न प्रवर्त्तते । न च यदीमेना उभ्रत इति प्रसो व्यावृत्तौ सामर्थ्यापत्तयः ।

सर्वादेशार्थम् । न वान्यस्य विकारवचनानर्थक्यात् । यदि ह्ययमन्यस्य
विकारः स्याद्वचनमिदनर्थकं स्यात् तदाद्यत्वेनैव सिद्धेः । अर्थवद्देशप्रति-
षेधार्थम् । अन्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येन्य आदेशा आभ्यामित्यादौ
दीर्घादयस्ते माभूवन्नित्यकारस्याप्यकारवचनं स्याद्यथा ‘मो राजि समः का’
विति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् । ननु च कृते ऽप्यकश्चि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८१६
 (अ. २ । पा. ४ । आ. १) (इदमोऽन्वादेशेऽग्रनुदात्तकृतौयादौ ।
 २ । ४ । १२ ।)

अनुस्वारादय इति । (भा)

प्रशाम्बल्लयतीत्यादौ “मो नो धातोरिति” (८ । १ । ६४)
 नत्वाभाव आदिशब्दार्थः ॥ “अ अ इति” (८ । ४ । ६८) निर्देशे
 विपरीत गौरवमत आह

समुदायादिति । (भा)

तस्याः “सुपां सुलुगिति” (७ । १ । ३८) लुक् । वस्तुतः
 धौचत्वादिभक्त्यनुत्पत्तिरेव वक्तुमुचिता । कृतैकादेशस्यादेशत्वे विव-
 चिताभिद्धिरत आह

एकाग्र्यह्येनेव तद्वावृत्तेः । एकाच इत्यस्य चावश्यानुवर्त्यत्वात् । अन्यथा
 ग्रीवायां षड्भौ अपि कच्च आसनि । मत्स्यं नदीन उरनि द्विपन्तमित्यत्राति-
 प्रसङ्गात् । आसमित्यादयो ह्यन्तोदात्ता एवादेशाः सूत्रे पठिता इति ।
 अत्रेदं वक्तव्यम् । आभ्यामित्यत्र सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्तिः
 सप्तमीवज्जवचनेष्वेध्विति रूपं न तादृगिहास्ति । तथा चात्रैवान्तोदात्त-
 पृथग्यस्य चरितार्थत्वात्सामर्थ्यविरहः । तथा च माभ्याङ्गाः, तदस्य प्रियम्,
 तदस्मै नयमित्यादेः सिद्धावपि भिसादौ दोषस्तदवस्य एव । एभिरग्रे,
 सुन्वन्ति सोमात्वचसित्वमेषाम्, प्रेषातदेशां निश्चितं, एषु धावोरवदित्यादौ
 हि ए इत्येव रूपमस्येव । तथा च तत्र विभक्तोरुदात्तप्रसङ्गः । न च

अनेनादेशे सत्त्वाभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादज्ञाताद्यर्थगतिः प्रकरणा-
 धीना, यद्येवमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु प्रकरणादिनैवाज्ञाताद्यर्थः प्रतिपत्स्यते-
 ऽतो ऽनुदात्तत्वमेव विधेयं नादेशः, उच्यते । असत्त्वादेशे प्रकरणादिक-
 मन्तरेणाकचैव कश्चिदज्ञातादिकं प्रतिपादयेत्, मैवं प्रतिपीपददित्यादेश-
 वचनम् । उत्तरार्थं च । अनुदात्तवचनं किमर्थं, यावन्तोऽदिस्यदादौति

(इदमोऽन्वादेशेऽग्रनुदात्तस्तृतीयादौ । (अ. २ । पा. ४ । आ. १)
२ । ४ । ३२ ।)

तत्रेति । (कै)

कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भावः ॥

अत्र न कर्त्तव्य (भा)

इत्यादिरेकदेश्युक्तिः । व्याख्यानसापेक्षत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च शका-
रस्यैव लघुत्वात् ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

अथमेव भाष्ये वैचित्र्यशब्दार्थ इति भावः ॥ वस्तुतो ऽभिधान-
लक्षणाः “कृत्तद्धितसमासा” (१ । २ । ४ ६) इति “अकर्त्तरि
चे” (३ । ३ । १ ८) ति सूत्रभाष्योक्तेरनभिधानादकजित्वेव भाष्यार्थः ॥

सावेकाच्च इत्येतत्सूत्रस्यकैयटपर्यालोचनयेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । अन्येत्विति
वदता कैयटेन तन्मते ऽस्वरसाविष्करणात् । तद्धीजन्तु बद्धतरवैदिक-
प्रयोगविरोध एव । अथोच्यते सावेकाच्च इति सूत्रे ह्रदत्तोक्तरीत्या सुः
प्रथमैकवचनमेव । न च त्वयेत्यत्रातिप्रसङ्गः । साववर्णेति निषेधात् ।
शेषे लोपश्चिलोप इति पक्षे तु सावेकाच्चत्वाभावात्प्राप्तिरेव नास्ति ।
रूपविवक्षापि विफला । एवञ्च एभिरित्यादौ प्राप्तिरेव नास्तीति ।
तदपि न । रूपविवक्षाभावे दोषभ्रामित्यत्रातिप्रसङ्गात् । तैत्तिरीये हि

विभक्तौबदात्तत्वं शेषनिघातेनैव सिद्धम्, अनुदात्तवचनं विभक्त्यन्तस्यानुदा-
त्तार्थम्, शेषनिघातेन हि प्रकृतेरेवानुदात्तत्वं सिद्ध्यति । कथं पुनरिदम-
स्तृतीयादावशादेष्टो भवति स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं
विधातुं शक्यम् । नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्वं विधीयते किं त्वनेन
प्रकृतेरनुदात्तत्वे कृते ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्ते-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । २२१
 (अ. २ । पा. ४ । आ. १) (इदमोऽन्वादेशेऽग्रनुदात्तसूतीयादौ ।
 २ । ४ । ३२ ॥)

किञ्चेति । (के)

निष्कलमथन्वादेशेऽकञ्चिधानमिति भावः । “किञ्चे”त्याद्यपि
 चिन्मथम् । तदर्थं कुक्षितपदघटितस्त्राकञ्घटितस्य वा साधुत्वेन
 तदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अनभिधाने तु न दोषः ।
 कुक्षिताभ्यामाभ्यामित्यर्थस्य वाक्यैकदेशन्यायेन बोधादित्याहुः ॥

अंसाभ्यां स्त्राहा शेषभ्यां स्त्राहेति मध्योदात्तं पठ्यते । एवं स्थिते सुः
 सप्तमीबहुवचनमेव याच्छम् । अन्यथा इन्द्रोयातो वसितस्य राज्ञेत्यत्र या
 इत्यन्तोदात्तं न स्यात् । नहि प्रथमैकवचनं यद्रूपं यानिति तदिहास्ति ।
 अत एव गोशुनोः प्रतिषेधः सार्थकः । तदेवमन्तोदात्तानुवृत्तिसामर्थ्यं
 प्रथमैकवचनग्रहणं वा श्रृणामित्येवंरूपस्य षाष्ठहरदत्तग्रन्थकालजस्य
 समाधानद्वयस्यापि दुष्टत्वादेभिगित्यादि कथमिवाच्छामिति फलितः पूर्वपक्षः ।
 अत्रोच्यते । सावेकाच इत्यत्राप्यन्तोदात्तादित्यस्यापकर्षांस्तोत्रदोषः ।
 उच्यदावगनुवर्त्तितस्याप्यनुवृत्तिस्तु ब्रह्मघा दृष्टैव । अत एव तुबस्तुसुत्रे
 स्तुत्रीत्यादिसिद्धये पितृत्वस्य निवृत्त्यै सार्वधानुकुग्रहणमिति स्थिते
 प्रास्यतीति प्रयत्नम् इदं वारयितं तिष्ठोत्वस्यानुवृत्तिर्वक्ष्यते ॥

बदात्तत्वेऽनुदात्तौ सुपपिता’ वित्नुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पदं कृत्स्नमेवानु-
 दात्तं भवति । अथन्वादेशोनुकथनम् इहापि प्राप्नोति देववृत्तं भोजय इमं
 च यद्दत्तमिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेशः, तत्र ‘द्वितीया टौस्त्रेण’ इत्येवादेश
 प्राप्नोत्यत आह । ‘नेहेति’ । ‘एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि’ । तत्रैवान्वादेश-
 शब्दः प्रसिद्धतर इति भावः ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ।

२ । ४ । ३३ ॥

तद्विनापि सर्वानुदात्तलघिद्धिं दर्शयति

अत्रेति ॥ (कै)

अनेन भाष्ये

स्त्रित्खरे (भा)

इत्यस्य प्रकृतेः प्रत्ययनिमित्तके इत्यादिः ॥

निघाते (भा)

इत्यस्य प्रत्ययस्येत्यादि । एतदोऽनुदात्तत्वेनेत्यत्रैतदित्यस्याग्र इति शेष इति दर्शयति । अन्यार्थं तदादेशेनापहारात्तस्थानुदात्तत्वा-
सम्भव इति बोध्यम् । एतदोऽनुदात्तत्वेनेति क्वचित्पाठः ।

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ अन्वादेशविषये एतदोश् स्यात्
चानुदात्तस्त्रतसोः परतः तौ चानुदात्तौ स्तः । एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः
अथोऽत्राधीमहे अतो न गन्तास्मः । अत्रात इति पदे सर्वानुदात्तौ । ननु
पञ्चमे एतदोऽनिति भाष्यसम्मतः पाठः । न्यासरौत्या वृत्तिपाठोऽप्येवमेव ।
पदमञ्जरीरौत्या तु एतदोऽनिति वृत्तिपाठः । उभयत्रापि अकारे सिद्धे
क्लिमनेनेति चेत् । पाञ्चमिकस्योदात्ततयाऽनुदात्तार्थमिह पुनर्वचनमिति

“एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ” ॥ ‘पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति’ ।
पाञ्चमिकोऽग्रादेश उदात्तः स्याद् अनुदात्तस्येच्छते इत्यनुदात्तार्थं पुनर्वचनं,
त्रतसोरिति वचनं निमित्तभावार्थम् अन्यथा त्रतसौ चानुदात्तावित्यग्राचयो
विज्ञायेत, अत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावनुदात्ताविति । किमर्थं पुनस्त्रत-
सोरनुदात्तत्वमिच्छते यावताऽत्रात इत्यादौ त्रतसोः कृतयोः प्रकृतेर्लित्खरे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

२२१

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३१ ।)

तदाऽग्रनुदात्तत्वेनेत्यर्थः । “येन नाप्राप्तिन्यायेना”ग्रनुदात्तत्वे ऽस्य
लित्स्वरापवादत्वात्प्रित्यलोक्तिरसङ्गतेत्यत आह

एतच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

उदात्तभावो नास्तीति । (भा)

अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भावः ॥ अपवादविषयपरिहाः
रेणोत्सर्गप्रवृत्तेः कथं प्रत्ययस्वरौऽत आह

अपवादाप्रवृत्ताविति ॥ (कै)

णमुल्लोपाविति । (कै)

परैरिति शेषः ॥

गृह्याद्य । ऋतसोरिति वचनं निमित्तभावार्यम् । अन्यथा ऋतसौचानुदा-
त्तावित्यन्वाचयो विज्ञायेत । स्यादेतत् । ऋतसोः कृतयोः प्रकृतयोर्लित्स्वरः ।
ततः शेषनिघातेन ऋतसोरनुदात्तत्वं सिद्धम् । अष्टमात्रस्य त्वनुदात्तत्वं
विधीयताम् । मैवम् । ऋतसोर्हि कृतयोर्ननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्प्रि-
त्यत्वाच्चानुदात्तोऽप्रादेशः स्यात् । ततस्तद्विधानसामर्थ्यात्प्रित्यलोक्तिरसङ्गस्याप्रवृत्ता-
वृत्सर्गः प्रत्ययस्वर एव ऋतसोः स्यात् । यथा गोप्यदमित्यत्र णमुल्लोपेन
सहविधानात्प्रित्यस्वराप्रवृत्तौ प्रत्यायाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरै-
यान्तोदात्तं पदं भवति । तस्मात्तसौ चानुदात्ताविति कर्तव्यमेव ॥

कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यग्रनुदात्तः कश्चित् । यद्येवं लभ्येत
कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यम्, इह हि ऋतसोः कृतयोर्लित्स्वरश्च प्राप्नोति
अनेन चानुदात्तोऽप्रादेशस्तत्र येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्प्रित्यत्वाच्चानु-
दात्तोऽप्रादेशे कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लित्स्वस्याप्रवृत्तावृत्सर्गः
प्रत्ययस्वर एव ऋतसोः स्यात्, यथा गोः पदप्रमित्यत्र णमुल्लोपेन सह
विधानात्प्रित्यस्वराप्रवृत्तौ प्रत्यायाद्युदात्तत्वे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैयान्तो-
दात्तं पदं भवति, तस्मात्तसौ चानुदात्ताविति वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

ननु इदमो ऽपि लिख्यत इत्यनेन तदुपायः क इति प्रश्नस्य प्रतीयमानत्वान्तदुत्तरं वाच्यं न त्विदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यमिति विप्रतिपत्तिरुचिता । अथे विधिनिषेधयोरभावाद् तच्चाह

न कर्त्तव्यमित्युत्तरमिति । (कै)

एवञ्च नेथं विप्रतिपत्तिरपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमानं प्रश्नं तद्विदमो ग्रहणं कर्त्तव्यमिति विशेषाकारेण कृत्वा तस्योत्तरमाहेत्यर्थः ॥

इदम् शब्दादिति । (कै)

एतेनेदमस्त्वलो ऽभावादेतदित्यत्र तत्सम्बन्धाभाव इत्यपास्तम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः ॥ द्वितीयायाटौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेशः स्यात्स चानुदात्तः अन्वादेशे । इदमोत्र मण्डूकप्रुत्या ऽनुवृत्तिः । अथैनमदेः । एनेन । एनयोः । कथन्तर्हि अइउयित्यत्रोदाहृते हे रोहिणीति श्लोके एनादेश इति चेत् । अथं ओगीतटं स्पृशति एनं निवारयेति व्यत्यासेन योज्यम् । आशीविषेण इदमच्छददंशदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न शक्य-

“द्वितीयाटौस्वेनः” ॥ अनन्तरत्वादेतद एवैनादेशः प्राप्नोति, इदमो-
पौष्यते तद्विदमो ग्रहणं कर्त्तव्यं, न कर्त्तव्यम्, इदमोन्वादेश इत्यत इदम
इत्यनुवर्तिष्यते, एतदस्त्वतसोरित्यत्रापि संबन्धात्तस्यापि त्रतसोरिदेशप्रसङ्ग-
त्तत्राह । ‘इदमो मण्डूकप्रुतिन्यायेनानुवृत्तिरिति’ । इदमप्यत्र वक्तव्यम्,
इदमो ह प्रत्ययेन बाधितत्वात्तलो, ऽसम्भवात्तसोरित्यत्रासम्बन्ध इति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८२५
 (अ. २। पा. ४। आ. १) (द्वितीयाटौस्त्वेनः। २। ४। १०।)

इप्रत्ययेन । (कै)

इदमो इ इति विहितेन । तथा तसिन्विषये ऽपि इदम
 इमं बाधित्वा ऽयमेव स्यात् ॥

एकग्रहणकेति । (कै)

इदमस्तृतीयादौ एतदस्ततषोऽनुदान्तो भवतीत्येवं रूप-
 मित्यर्थः ॥

एनद्वक्तव्य इति । (भा)

भाष्ये तथा च सूत्र एवेनद्वक्तव्यः । तकारोच्चारणसामर्थ्याच्च
 नपुंसके लुम्बिषये ऽपि भविष्यति तकारोच्चारणसामर्थ्यात्पदाद्यत्व-
 नाधापेक्षया लुक्प्रवाधस्य “न लुमतेति” (१ । १ । ६३)
 निषेधस्य बाध एवोचित इति भावः । नचैनदस्यदाद्यत्वापवाद-

मित्यादौ त्वन्वादेशत्वस्याविवक्षा बोध्या । अमुद्रूप इत्यादावनद्यतनत्वस्य
 यथा । अथ कथं प्रक्षालयैतत्परिवर्तयैन्दिति । नपुंसकैकवचने एन्दिति
 वक्तव्यात् । वस्तुतस्तु सूत्रएवैनद्वक्तव्यः । एनं एनौ इत्यादि तु त्वदाद्यत्वेन
 सिद्धम् । एनंश्चित इति द्वितीयासमासे त्वेत्च्छ्रित इत्येव भवति । नत्वेत

यदि परमनुवृत्तिसाद्यर्थात्तस्याप्यादेशेन भाष्यं, न चासति ऋजि तद्विधान-
 मुपपद्यत इति ऋजः सत्ता परिकषय्यते, तदपि न । उत्तरार्थमप्यनुवृत्ति-
 सम्भवादिति । ‘एन्दिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यमिति’ । एनादेशे कृते
 ‘ऽतोमि’त्यम्भावे सत्त्वेनमिति प्राप्नोन्व्यत एनदादेशो वक्तव्यः । यद्येवमयमेव
 सर्वत्रास्तु नार्थ एनादेशेन, कथम् एनं एनौ एनान् एनेन एनवेरिति,
 त्वदाद्यत्वे कृते भविष्यति, नपुंसकैकवचने तु नित्यत्वात्त्वमोर्नपुंसकादिति
 नृकि कृते एन्दिति स्यादिति सिद्धम्, इह त्वेनं श्रित, इति द्वितीया-

(द्वितीयोपाटौस्त्वेनः । २ । ४ । ३४ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १)

त्वान्तश्च कृते त्यदाद्यत्वं दुर्लभं द्वितीयेत्यादि, सप्तम्या “आर्धधातुक”
(२ । ४ । ३५) इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यै-
नाभावात् । वस्तुतो यथेनदित्यादिः पूर्वपक्ष्युक्तिरिति विषयसप्तम्यां
मानाभावेनैनादेशः कार्य एवेति बोध्यम् ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अपारद्विधीयन्तु नपुंसकलुकीवाचापि लुकि सामर्थ्यादेनदादेश-
प्रवृत्तिरङ्गाधिकारानिर्देशे ऽपि भविष्यतीति भाष्याग्रथः । बहिर-
रङ्गत्वन्तु न लुक्विषये दुर्वसतानिद्यामकमिति दिक् । वस्तुतो-
ऽप्रयुक्तत्वात्तत्राप्यस्यमविषय इति भाष्यार्थं इति बोध्यम् ॥

एनदा । सुपोधात्विति लुका बहिरङ्गेऽप्यन्तरङ्गाणां बाधनात् । न चैवं
प्रत्याख्येनदित्यपि न स्यादिति वाच्यम् । अमो लुका लुक्त्वेऽपि तकारो-
च्चारणसामर्थ्यादेनदादेशप्रवृत्तेः । न चैवमेतच्छ्रितेपि एनदापत्तिः । एक-
पदात्मयत्वेनान्तरङ्गे अमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे समासलुकि
अप्रवृत्तेः ॥

सभासे अक्षप्येनादेशोऽप्याप्येनदादेश उभाभ्यामपि न भाष्यं, कथम्, अन्तर-
ङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते तस्मादेतच्छ्रित इति भवति । ‘एकमेव
विधानमिति’ । अथं दण्ड इत्यनेन दण्डस्य सत्तामात्रमुपलक्ष्यते न तु
किञ्चिद्विधीयते, एवमोचदर्थ इत्यादिना आकारस्य स्वरूपमात्रं निर्दिश्यते न
तु किञ्चिद्विधीयते ॥

आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

व्यक्ताविति (के)

परसप्तम्यामुचिततया तत्पक्षेवाश्रयणमुचितमिति भावः ॥

तथापि भूविति । (के)

अत एव जग्धादिस्वित्युक्ता ऽपि “भयमि”त्याद्येव भाष्ये
उदाहृतं वचरेषुपक्षचणमैतत् ॥ अतो बहुत्सर्गलाभावादाह

उत्सर्गशब्देनेति ॥ (के)

भाष्ये

ययतः श्रवणमिति । (भा)

अत्कार्यस्य वृद्धादेरित्यर्थः ॥

आर्धधातुके ॥ अधिकारोयं ष्यच्छियेति यावत् । विषयसप्तमी
चेयम् । तेनार्धधातुकोत्पत्तेः प्रागेवादेशेषु प्रवृत्तेषु यथायथं प्रवृत्तयाः ।
तथाहि । अस्तेभ्यम् । परसप्तम्यान्तु ष्यति कृते भाष्यमिति स्यात् ।
वृजेः प्रवेयम् । ष्यति तु प्रवैयमिति स्यात् । अच्छिष आश्लेयम् । ष्यति

“आर्धधातुके” । ‘वध्यादिति’ । आशिषिणिष्, ‘जिष्ठाशिषी’त्वार्ध-
धातुकसंज्ञा । ‘हृन्त्यादिति’ । विध्यादिणिष् । विषयसप्तमी ‘चेयमिति’ ।
सामान्यनिर्देशोऽयं तत्र आपिस्त्वान्निवृत्त्याच्च न तेन सङ्घ देशकालकृतं पौर्वापर्यं
सम्भवति तस्माद्विषयसप्तमी । यदि तु अङ्गनिर्देशेन परसप्तमी स्याद्भवामि-

आकृतौति । (कै)

एवञ्चार्धधातुकत्वजातिविषये आदेशा नतु प्रत्यये परे इति
भाष्यादेशेषु कृतेषु पश्चाद्यदेव भविष्यतीति भावः ॥

जातिपक्षस्येति । (कै)

सर्वेषाम्निमित्तवाचकशब्दानां जातिपरत्वं स्यादित्यभिप्रायेण
दोषदानमिति भावः । दित्यधिक्ययोर्धति “यतो नाव” (६ । १ ।
२२३) इत्याद्युदात्तत्वं ष्यति “तिक्वरितमि”ति खरितत्वमिति भेदः ॥

ज्ञापकत्वादिति । (कै)

सर्वदेशस्याश्रयाश्रितत्वादिति भावः ॥ तत्र व्यापारैकत्वाद्देशकतं
नित्यत्वात्कालकृतमिति विभागः ॥

सप्तम्या चेहेति । (कै)

“तस्मिन्निति” (१ । १ । ६ । ६) शास्त्रवत्त्वात्तत्र शास्त्रे विषयसप्तम्य-
भावं मन्यते ॥

युक्ति आख्याय्यमिति स्यात् । भ्रुवस्तु अजन्तत्वाद्यति वच्यमिति स्यात् ।
वाच्यमिति चेद्यते । स्यादेतत् । आङ्गधिकारस्थे आर्धधातुकाधिकार एव
जगध्याद्यो विधीयन्ताम्, मैवम् । जन्तुरधिजगे अध्यगौष्ट बभूव वित्य-
तुरित्यत्र घञ्जाद्यादेशानामसिद्धतया उपधालोपाहोपेत्यवग्यामभावापत्तेः ।

त्वादि न स्यात् । तथाहि । जलन्तत्वाद्दस्यादीना ‘मृहलोर्यदि’ति ख्यति
कृते तत्र परत आदेशैर्भाष्यं तत्र ह्योर्द्धञौ कृतायां तृतीयस्य च एकं
भाष्यं प्रवैषं आख्याय्यमिति प्रसज्येत । इह च ‘भ्रुवो वचिः’ भ्रुवोऽजन्त-
त्वाद्यति कृते वचादेशे च वच्यमिति प्राप्नोति विषयसप्तम्यां तु नैष

भूतपूर्वस्येति । (कै)

अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्यतया “अङ्गोपाविद्यक्षणगुणे” (वा-६ । ४ । ४८) त्यादि पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्येण अतोऽङ्गोपा (६ । ४ । ४८) दीनां स्थानि-
वत्त्वरभाष्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वमिति केचित् ।
वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्वं वक्तुं शक्यमिति न दोषः ।
अङ्गसंज्ञासूत्रेऽपि (१ । ४ । १३) यस्माद् यस्य प्रत्ययस्य विधानं
तस्मिन्निवचित एवाङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याग्रयः ॥ भाष्ये

सति पौर्वापर्ये इति । (भा)

न च व्यक्तिद्वारकं पौर्वापर्यमत एव “दृष्टान्ताच्चेति” (१ । १ ।
१०) सूत्रे व्यक्तिद्वारकं सामीप्यं कैयटेनोक्तमतः कथमिदं भाष्यमिति
वाच्यम् । तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रे प्रयोजकत्वस्य मया बोधि-
तत्वात् । परम्परासम्बन्धस्यासम्बन्धताया “अनेकमन्यपदार्थे” (१ ।
१ । १४) इति सूत्रे भाष्ये उक्तः ॥

न चातोलोपादयोप्यत्रैव विधीयन्तामिति वाच्यम् । गतो गतवानित्यङ्गानु-
नासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावादतोलोपापत्तेः । यदि त्वार्धधातुकोपदेशकाले
यदकारान्तमिति व्याख्यायते ऽसिद्धत्वसूत्रञ्च प्रत्याख्यायते तदा ऽन्यतर
वार्धधातुकाधिकारः शक्योऽकर्तुम् । नन्येकस्तेदार्धधातुकाधिकारकालं

दोष इत्याह । ‘तेनेति’ । यथा प्राप्तमिति’ । यो यतः प्राप्नोति स
ततो भवतीत्यर्थः । ‘असिद्धवदन्नाभा’दित्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम् । अत्र
चाङ्गाधिकारे च द्विर्दार्धधातुकाधिकारः कियते । यदि ह्येतेष्व्यादृशास्तत्रैव
विधीयेरन् अक्षतुरधिजगे ऽध्यगौष्ट बभूव विद्यतुगिति घसाद्यादेशा-

आर्धधातुकावयवा इति । (कै)

अत एवैषां यद्गुणान्ते प्रयोगा नेत्याहुः । शुक्लार्धधातु-
कावयवलाभावात् ॥

प्रतीतिधिति । (भा)

प्रयुज्यमानास्त्रित्यर्थः ॥

न केवलेति (भा)

सङ्केतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवञ्च तस्य
व्यावहारिकत्वादनित्यलक्षणमिति व्याह ।

व्यवहारेति ॥ (कै)

विषयसप्तमीत्वपरसप्तमीत्वे कथं भवतिष्ठेयातामिति चेन्न । सूत्रद्वयारम्भ-
पक्षेऽप्याङ्गस्यैकस्यैव ज्ञापकत्वे गोभयव्युत्पत्ताश्रयत्वात् । यथा चैतत्तथा
नपदान्तासूत्रे उपपादितम् ॥

नामसिद्धत्वादुपधाकोपाङ्गोपेत्यवुग्ययो न स्युर्यदि त्वतोकोपादयोप्यत्रैव
विधीयेदन् गतो गतवानित्यनुनासिककोपस्यासिद्धत्वाभावात्तो कोपः
स्यादित्येवा दिक् ।

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ।

२ । ४ । ३६ ॥

तकारादिप्रत्ययमाचेति । (के)

सूचे विषयसप्तमीति युक्तं वक्तुम् ॥ भाष्ये

उपदेशिवद्बचनमिति । (भा)

उपदेशी क्त्वा तद्वचनो वचनं कार्त्तमित्यर्थः । भाष्ये
समासे क्त्वा अवादेश इति भावः ॥

अनादिष्टार्थम् । (भा)

चित्वाद्यादेशाभावार्थमित्यर्थः ॥

अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥ ल्यविति लुप्तसप्तमीकं एचक् पदम् ।
अन्तेर्जग्धरादेशः स्यात्क्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थं न
ल्यनुबन्धः । तुमुप्रसङ्गात् । एवं लुप्तोच्चरित्तादौ । प्रजग्ध्य जग्धम् ।
जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वात्कितोति ल्यनुबन्धते । ज्ञापयत्तन्तरङ्गात्वात् ल्यपा

“अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति” ॥ ल्यविति एचक् परं लुप्तसप्तमीकम् ।
इह षट्शपापेक्षं समासमपेक्षमाद्यो ल्यप्त्वादिङ्गः क्त्वाप्रत्ययमात्रापेक्षया
जग्ध्यादेशोन्तरङ्गः, तत्र क्त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्धं वाच्यं
ल्यपराहणेन । एवं तर्हि ल्यप्त्वादिङ्गत्वात्कितोतिव सिद्धे जग्धौ
ल्यविति वदुष्यते तत्र ज्ञापयत्तन्तरङ्गात्त्वामपि विधीनां हि प्रभृतीनां

(अदो जग्धिर्त्यति किति । २ । ४ । ३६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. १) ।

प्रधायेत्यादि (कै)

हित्वे त्वादिष्टानादिष्टेष्वङ्गतेषु यथा स्थादित्येषो ऽनादि-
ष्टार्थमित्यस्यार्थ इति भावः ॥

हित्वादिधिति । (भा)

आदिना हित्वदत्तेत्त्वदीर्घत्वानि गृह्यन्ते । वार्त्तिके यदिति
सामान्ये नपुंसकं जग्धिरिति यः स इत्यर्थः ॥

अकस्मात् । (भा)

न कस्माच्चित्तप्रयोजनादित्यर्थः । अनर्थक इति भावः ॥ कुत-
स्तचाह

सिद्धमिति ॥ (कै)

भवति बाधनम् । तथाहि । पदद्वयसापेक्षं समासं प्रतीक्ष्यमाणो ल्यम्ब-
हिरङ्गः ततः प्राक्तिक्रितीति सिद्धौ जग्धिः । ल्यब्रह्मण्यन्तु हित्वदत्तात्वे-
त्त्वदीर्घत्वश्रुद्धिदामन्तरङ्गायामपि बाधं ज्ञापयति । दधातेर्हिः, जहातेश्च
क्ति, हित्वा । नेह । विधाय । दोदङ्गो, दद्या । नेह प्रदाय । जनसन-
खनांसन्भ्रूलोः, खात्वा । नेह । प्रखन्य । प्रखाय । इह हि ये विभाषेति

ल्यपा भवति बाधनमिति । विधाय विहाय प्रदाय प्रखाय प्रखन्य प्रखाय
प्रखन्य आण्ड्यय प्रदीप्य प्रपञ्चोत्थेषु विधिषु 'दधातेर्हिः' 'जहातेश्च
क्ति' 'दो दद् घोः' 'जनसनखनां सन्भ्रूलोः' 'यतिस्त्यतिमास्यामिति किति'
'अनुनासिकस्य क्लिभ्रूलोः क्ङिति' 'क्ङोः श्रुडनुनासिके च' 'आर्धधानुकस्येष्वा-
दादे'रित्येते विधयः ज्ञावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यपा बाध्यन्ते । एष

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः । ८३३
 (अ. २ । पा. ४ । आ. १) (अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ।)

अद इति । (कै)

सामान्ये नपुंसकं यतो ऽत इति च शेषः ॥

एष एवार्थ इति । (भा)

अन्येन निबद्ध इति शेषः । मया निबध्यत इति वा ॥

विकल्पः । द्यतिस्यतिमास्यामिति किति । स्थित्वा । नेह । प्रस्थाय ।
 अनुनासिकस्यक्लिभ्लोगिति दीर्घः । क्रान्त्वा । नेह । प्रकस्य । क्वोः श्रुठ ।
 पृष्ठा । द्यूत्वा । नेह । व्यापृच्छ । प्रदीष्य । इट् । देवित्वा । नेह । प्रदीष्य ।
 वस्तुतस्तु ल्यबृहणं बान्तरङ्गबाधं ज्ञापयितुं किन्तु विध्यथे व्ययमेव वेति
 निरूपितमचः परस्मिन्निति सूत्रे ॥

एवार्थः प्रलोकान्तरेण भाष्ये कथितः । जग्धिर्विधिर्ल्यपि यसदकगमम् ।
 अकरणं निव्ययोजनमित्यर्थः । 'सिद्धमदन्ति कर्तृतीति विधानात्' । अदो
 जग्धिविधानमित्यर्थः । ज्ञापकार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह । 'हिप्र-
 भर्तौस्तु सदा बहिर्गङ्गो ल्यबृभगतीति कृतं तद् विद्धि' । ल्यबृभगतीति,
 ल्यबादेशो हरति व्यपनयति बाधत इत्यर्थः । उ इति निप्रातोनधाम्ना ।
 एतदेवास्य प्रथोजनमित्यर्थः ॥

हृगो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

हृलन्तलक्षणेति । (कै)

हृलन्तलक्षणया प्रतिप्रसवभूतेत्यर्थः ॥

श्रौपसंख्यानिके इति । (कै)

सङ्गसं तपोत्यनेनेति भावः ॥

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

स्थानिवदादेश (१।१।५ ६) इत्यनेन ॥

अस्त्रोपस्येति । (कै)

“अचः परिस्त्रिञ्चि” (१।१।५ ७) त्यनेन । एवञ्च “जनि-
बधोश्चे” (७।३।२ ५) ति सूत्रे वधिग्रहणं न कार्यमिति भावः ।
स्त्रतन्त्रो वधधातुस्तु नास्त्येव । अत एव व्यञ्जनान्तोऽवधीदित्यदौ
“वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य” इति सङ्गच्छते ऽन्यथा तस्य वृद्धेर्दुर्वार-
त्वेन तदसङ्गतिः ॥

हृगो वध लिङि ॥ हृन्तेर्वध इत्यादेशः स्यादाहृधातुके लिङि । वध्यात् ॥

“हृगो वध लिङि” ॥ ‘अकारान्तश्चायमादेश इति’ । कुत एवत् ।
श्रौलीयमाचार्यस्य यत्र व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रेकारमुच्चारयति यथा जग्धादौ
तस्मादिकाराकारणादकारान्तोऽयमादेशः । ‘हृलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भव-
तीति’ । उत्तरसूत्रेण वधादेशे कृत इति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८२५
(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (गाड् लिटि । २ । ४ । ४६ ।)

लुप्तत्वात् स्थानी न भवतीति । (कै)

अतिदेशेनाहार्यं बुद्धिसत्त्वेऽपि षष्ठ्यर्थस्योच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् ॥

उपदेश इति । (कै)

वक्ष्युपदेशे इत्यर्थः ॥ उपदेशत्वावच्छेदेनैकाचत्वस्य विवक्षणा-
दिति भावः ॥

गाड् लिटि । २ । ४ । ४६ ॥

डित्वादीत्विति । (कै)

“धुमास्ये” (१ । ४ । ११) त्यनेनेति भावः ॥ इणः परस्मै-
पदित्वेन लुङि “गातिस्ये” (२ । ४ । ७७) ति चिचो लोपा-
दातिदेशिकङित्वभाजो भावात्कर्मणि चिण्वदिडभावपक्षे उदाहृतं
न तु गाड् गताविति । तस्यापि यद्वृत्ते तु सामान्यपक्षणार्थमिति
वदेत् । न तु विशेषणार्थमितीति भावः ॥

गाड् लिटि । इषो गाड् स्याल्लिटि । अर्धजगे । वार्तिकमते लिटौति
परसप्तमौ । द्विवचनेच्चीति स्थानिवद्भावस्तु न भवति । ल्लिटौति द्विलकार-

“गाड् लिटि” । द्विलकारकोयं निर्देशः, लिटि लकारादाविति ।
तेन प्रागेवादेशेभ्यो लावस्थायामेवादेशो भवति । किं सिद्धं भवति अर्धि-

तुल्यताभावादिति । (कै)

वस्तुतो भाष्यप्रामाण्येन व्याख्यानादेवास्याग्रहणम् । अत एव
“घटाद्योन्मीलितमिति” न्यायविरोधो न सानुबन्धादिति । “गाड्-
कुटादिभ्य” (५ । २ । १) इत्यत्र व्याख्यानादिङादेशस्यैव ग्रहणं
भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकोपन्यासः ॥

द्व्यतायाञ्चेति । (कै)

“अनल्विधावि” (१ । १ । ५६) ति प्रतिषेधस्तु स्थान्यल्ला-
अग्रे कार्यं अनुबन्धश्च लुप्तत्वात् स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यर्थः ॥
भाष्ये “नन्दनेति” ल्युः कर्त्तरि । पुंशौत्यमरस्य प्रमादः इति वा ॥

कनिर्द्देशेन लावस्थायामेव गाडः प्रवृत्तेः । भाष्यमते तु आर्धधातुकीयाः
सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमात्परनिमित्तता नास्तीति प्रागेवोक्तम् । यद्यपि
स्थानिवद्भावेन डित्वात्तड् सिद्धस्तथापि गाड्कुटादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रहणार्थं
डित्कारणम् । न हि स्थानिवद्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते । गड्कुटादिभ्य
इति वृत्तमाने कै गै है शब्दे, इयोगालुडीत्येतयोरपि ग्रहणं स्यात् ।
ततश्चागासीन्नटः, अगासातां ग्रामौ देवदत्तेनेत्यत्र घुमास्थेतीत्वं स्यात् ।

जगे ‘द्विर्वचनेऽची’ति स्थानिपद्भावो न भवति । डित्कारणमनर्थकं स्थानि-
वद्भावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह । ‘गाड्यनुबन्धकारणमिति’ ।
‘गाडिति ग्रहणं यथा स्यादिति’ । ननु चैतदपि स्थानिवद्भावादेव सिद्धं,
नेत्याह । ‘नहीति’ । गांकुटादिभ्य इति वृत्तमाने कै गै है शब्दे इयो गा
लुडीत्येतयोरपि ग्रहणं प्राप्नोति ततश्चागासीन्नटः, अगासातां ग्रामौ देव-
दत्तेनेत्यत्रापि घुमास्थादिति सूत्रेणैत्वं प्रसज्येत । अपर आह । यत्र

अबुदात्तत्वमिति । (कै)

पित्वादित्यर्थः । 'अट्निषेधाय माड् लुङ्' इत्यर्थस्य निघातप्रतिषेधाय हिः ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु परस्मैपदानां णत्तु "विदो षटो वे" (१ । ४ । १)
त्यादौ यथामंख्यनिर्वाहाय परस्मैपदानां क्रमेणोपस्थितये "तिप्रसि" ॥

१ "मा हि स्म विनवम्" इत्यत्र ॥

गाड् गतावित्यनेन सह सामान्यग्रहणार्थीयं डकार इति तु न भ्रमित्यम् ।
गाते इत्यादौ तडं प्रवर्यं तदीयडकारस्य निवृत्ताकात्ततया उल्लिखित-
प्रज्ञाप्यशरीरं नु यत्र सानुबन्धकात्षष्ठी उच्चार्यते तत्राहतायामेवेत्सञ्चायामादेश इति । सत्यामपि वा तस्यां तत्र स्थानिवद्भावेनानुबन्धकार्यं नेति ।
प्रयोजनन्तु नन्दना कारिकेत्यत्रोगिह्लक्षणेऽपीवभावः । तथा हि युवोर्गना-
काविति सूत्रे ऽनुनासिकोकारौ युव् निदिष्टौ । अन्यथा भुज्यः शंयुग्मि-
त्यत्रातिशयोक्त्याः । तथा च स्थानिवद्भावेनोगित्वात्नन्दना कारिकेत्यत्रोगि-
ह्लक्षणेऽपीप् स्यात् । नन्दः कारक इत्यत्र चोगिह्लक्षणेऽपीप् स्यात् । ननु

सानुबन्धकात्षष्ठी उच्चार्यते तत्राहतायामेवेत्सञ्चायामादेशः प्रवर्त्तते सत्या-
मपि वा तस्यामनुबन्धकार्यमादेशे न भवतीत्यस्यार्थस्य चापनार्थं गाड्-
यनुबन्धकरणमिति, किं प्रयोजनं, 'चक्षिडः ख्यान्' इति इत्यात्मनेपदं
न भवति । त्रिदादेशकरणसामर्थ्यात्स्वरितञित इत्येतदेव भविष्यति । इह
तर्हि लटः श्रद्धशानचौ, लट इति सानुबन्धकात्षष्ठी, पचमानः, टित
इत्येते न भवतीति : प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वविधानादिह न भवति ।

(गार्ड् क्तिट् । २ । ४ । ४६ ।)

(अ. २ । पा. ४ । आ. १)

(३ । ४ । ८) त्यादिसूत्रसूत्रक्रमेणोपस्थितौ सानुबन्धकयोरेवोप-
स्थितिरिति भाष्याग्रयः ॥

निन्दामाहेति । (कै)

अन्यथा दोषाणामाधिकाभावात्प्रकर्षप्रयोगोऽनुपपन्न इति
भावः ॥ “स्वरित झित” (१ । ३ । ७२) इत्यत्र विकल्पवाचिनो-
ऽनुपादानादाह

कर्चभीति । (कै)

युम् स्यादिति सत्त्वं डीप् तु कारिकायामापास्तताम् । नन्दनायान्तु कर्चं
ल्युः कर्चरीमनिञ् भावे कः किर्चोः प्रादितोन्यत इत्यमरेण पुंस्वस्योक्त-
त्वादिति चेन्न । एतत्सूत्रे युवोरिति सूत्रे च नन्दनेति भाष्योदाहरणबलेन
ल्युः कर्चरीत्यमरस्य प्रायिकत्वात् । तथा च श्रीहर्षः प्रायुङ्क्त । विशिष्य
सा भौमनरेन्द्रनन्दनेति । तस्मान्डीपनुमोरभावो ज्ञापनफलमिति । अत्रो-
च्यते । युवोरित्यत्रानुनासिकयथावेव युवू न त्वनुनासिकोकारौ । अतो
डीबनुमौ न । तथा यजमान इत्यत्र टेरेत्वाभावोऽपि न ज्ञापनफलम् ।
टित आत्मनेपदानामित्यत्र प्रकृतानामेवात्मनेपदानां ग्रहणात् । तडामित्येव

इह तर्हि ‘युवोरनाका’वित्यत्र भुव्युः श्रंयुःरित्यत्र मा भूदिति, अनुनासिको-
कारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ ततश्च नन्दनः कारकः नन्दना कारिका
स्थानिवद्भावादुगिह्यत्वाद्यौ डीब्रुमौ प्राप्तः, अस्माज्ज्ञापकान्न भवतः ।
अनुनासिकयथोक्तत्र ग्रहणं न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति नात्रोपि-
त्वार्षप्रसङ्गः, इह हि ‘सिर्ह्यपिच्च,’ सिपो हिरिति वक्तव्यम् । अपिचेति
न वक्तव्यम्, इह च तुङ्घोक्तातडिति तिप्सिपोक्तादाश्रिषीति सानुबन्ध-
कात्वस्योमुच्चार्यादेशो विधेयो डित्करणं न कर्तव्यम् । इह च तस्यस्थामि-

अनुनासिकयोरिति । (कै)

युवोरिति विशेष्यम् ॥

उगित्वं नास्तीति । (कै)

उकारविशिष्टस्य स्थानिलादिति भावः ॥

वास्तु । अन्यान्यपि सम्भावितानि ज्ञापकफलानि प्रत्याख्यातानि भाष्ये । प्रत्यत ज्ञापनाभ्युपगमे बाधकान्यपि सन्ति । तथाहि । अचिनवमित्यत्र अमादेशस्य पिप्पसिद्ध्यर्थं तस्यस्यमौनामिति वक्तव्यम् । अचिञ्चोरनार्धयोः क्लोत्यवित्यादौ स्थानिनि अनुबन्धस्यक्तव्यः । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धि-गुणप्रतिषेधश्च यथा स्यात् तदेवं बहुसूत्रभङ्गापत्तेर्नेदं ज्ञापकं सूत्रकृतोभि-प्रेतं किन्तु पूर्वोक्तमेवाहितस्य फलं बोध्यम् ॥

यामिति प्रकारो नोच्चार्यस्तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः, अचिञ्चोरनार्धयोः क्लो ल्यवित्यादौ यत्र स्थान्यनुबन्धकार्यमिच्छते तत्राननुबन्धकः स्थान्युपादेयः । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिगुणप्रतिषेधश्च भवति तदेवमस्य पक्षस्य मन्दात्वादनुपन्यासः ॥

चक्षिडः ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥

रूपद्वयेति । (कै)

चक्षुशौ चख्यावित्तीत्यर्थः ॥ भाष्ये

ख्यादिरिति । (भा)

खकारयकारादिरित्यर्थः । एवं कशादिः खशादिरित्यपि
ककारशकारादिखकारशकारादिरित्यर्थकम् ॥

चक्षिडः ख्याञ् ॥ आर्धधातुके विवक्षिते । ढजादौ चक्षितेत्यादि-
निवृत्तये सूत्रम् । कर्त्रभिप्राये फले आत्मनेपदार्थश्च । मुनिर्वेदं व्याख्या-
स्यते । आख्यातेत्यादि तु ख्या प्रकथन इत्यनेनापि सिद्धम् । अत्र
वार्तिकानि । चक्षिडः ख्याञ्क्षुशौ ॥ आकशाता खशादिर्वा ॥ असिद्धे
शस्य यवचनं विभाषा ॥ अस्यार्थः । खकारशकारादिरादेशोनेन विधेयः ।
असिद्धकाखे तु शास्त्रप्रकरणानन्तरं खशाञ्ः शस्य यो वेति वचनं कर्तव्यम् ।
तथा च चर्त्वे यत्वं सिद्धमिति खर्परत्वाभावेन खश्चिच्चस्याप्रवृत्तेर्यत्त्वपक्षे
आख्यातेति सिद्धम् । यत्वाभावपक्षे तु चर्त्वेन क्शातेति रूपम् । प्रयोजनं
सौप्रस्थे वुञ्चिधिः ॥ सुप्रचष्टे सुप्रस्थः । आतस्त्रोपसर्ग इति कः । तस्य

“चक्षिडः ख्याञ्” ॥ कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते आचख्ये
इत्यात्मनेपदं यथा स्यात् ढजादौ चक्षितेत्यादि मा भूदिति च योगारम्भः ।
आख्यातेत्यादि ख्या प्रकथन इत्यस्यैव सिद्धम् । अत्र यथान्यासे आकारा-
त्पूर्वे भागःखकारयकारात्मेति स्यादाख्यातेति, ककारशकारात्मापि

अकारप्रक्षेपादिति । (कै)

वस्तुतस्तु तं विनापि मशका धूमप्रयोजनमित्यादेरिव बुञ्-
विधिनित्यत्वेन प्रयोजनमिति वार्त्तिकार्थः । अयिमवार्त्तिकाणा-
मेवमेव व्याख्येयत्वात् । अथ वार्त्तिकस्य भाष्ये ऽनुक्रमणार्थयोग्य-
तया स भाष्याह

घञ् भवतीति । (भा)

“योपधाद्गुरुपोत्तमादुञ्जि” (५ । १ । १३९) ति प्राप्तबुञ्जो
भावे “ब्राह्मणादित्वात्” घञ्जिति भावः ॥

भावः सौप्रख्यम् । घञ् । योपधाद्गुरुपोत्तमादिति बुञ् तु न भवति ।
यत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । तथा सुप्रख्येन निवृत्तो देशः सौप्रख्यः । तत्र
भावः सौप्रख्यीयः । वृद्धाब्धः न तु धन्वयोपधादिति बुञ् प्रयोजनान्तरमाह,
निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यात इत्यत्र संयोगादेरातोधातोर्योगवत् इति न
भवति । यत्वस्यासिद्ध्या यगवत्ताविगृह्यात् । एवञ्च नध्याख्येति सूत्रे
ख्यात्प्रख्यं न कर्त्तव्यं भवति । रुविधिः पुंस्थानम् ॥ यत्वस्यासिद्धतया ऽमुपरत्वा-
भावात्पुमः खयौति हत्वं नेत्यर्थः । गत्वं पर्यास्थानम् ॥ यत्वस्यासिद्धतया
प्रकारे वानटा अवाधात्कृत्यश्च इति गत्वं नेत्यर्थः । सस्थानत्वं नमःख्यात्रे ॥
प्रपरेदिसर्जनौय इति विसर्गः सिध्यतीत्यर्थः । सस्थान इति त्रिजामूकी-
यस्य प्राचां संज्ञा । सस्थानत्वं त्विह नेति योज्यम् । गत्वादीनामप्यभावस्यैव

त्विष्यते आक्शातेति, तदेतदाह । ‘कक्षादिःप्ययमिति’ । कक्षादेऽकार-
उच्चारणार्थः । अपर आह खशादिरेवायमादेश इति, अत्राश्कार उच्चार-
णार्थः । तत्र चत्वे कृते क्शातेत्यादि भवति । कथमाख्यातेति खकारयका-
रयोः अवयवम् । असिद्धकाळे यत्वविधानानन्तरं खशाञ् प्रस्य यो वेति प्रस्य
यत्वं विभाषा बल्लभ्यम् । तत्र चत्वे यत्वं सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्वपक्षे
रूपम्, अन्यदा क्शातेति रूपम् । अवश्यं च प्रस्य यत्वं मया अशङ्कीयम् ।

लाक्षणिकत्वादिति । (कै)

अस्य तत्रापहणे आख्यानमित्यपि स्यादिति तद्वाच्यत्वार्थः
खग्रादित्वमिति भावः । वस्तुतः खतन्त्रख्याधानोर्धधातुके प्रथो-
गाभाव एवेष्टव्यः । अन्यथा तत्रादाय सौप्रख्यादौ बुञ्जादि दुर्वा-
रमेव स्यादित्यस्य खग्रादित्ववैयर्थ्यापत्तेः । न च पाञ्चिकखडादि-
'सिद्धिरेव फलं "संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे" इति भाष्यस्य सर्वथा-
ऽसङ्गतेः । जिङ्गामूलीयस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिङ्गामूलीयस्य
दुर्वारत्वाच्च । एवञ्च नद्याख्येत्यत्र तदपहणे फलाभावात्तदपि न

प्रक्रान्तत्वात् तस्माद्बुञ्जत्वबलव्यक्तानि संस्थानश्चेति पञ्चकं प्राप्तं वारयितुं
शस्य यत्वं ह्यतमिति स्थितम् । स्यादेतत् । ख्या प्रकथन इति धातुमादाय
बुञ्जादिपञ्चकं दुर्वारम् । सत्वम् । सोऽपि खग्रादिः । बलविधिरप्युभय-
साधारणे बोध्य इति हरदत्तमाधवादयः । कैयटस्तु नैतन्मने । भाष्ये
ख्याधातोः खग्रादित्वानुक्तेश्चन्द्रिः ख्याच्चादेशमेवोपक्रम्य यत्त्वविधानात्
नद्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणान्तु कर्तव्यमेव आख्यात इत्यत्र नत्वाभावाय ।
ख्याच्चादेशस्तु लाक्षणिकत्वात्तत्र न गृह्यत इति यत्त्वस्यासिद्धत्वात्प्राप्तिरेव
नास्त्येति च बोधयितुं प्राङ्गत्वग्रहणम् । यत्वं तु सुब्योगाप्रख्यानादिति
निपातनाम्न भवति । बुञ्जत्वसंस्थानत्वानि तु ख्यातौ स्युरेव । ख्याच्चादेशे
तु नेति तत्र रूपद्वयं बोध्यम् । अस्मिन्मते आदेशे प्रख्यानादिति प्रयोगो-

इह सुप्रचष्टे सुप्रख्यः आतश्चोपसर्ग इति कः, ततो यत्त्वस्यासिद्धत्वा-
त्सुप्रख्यस्य भाव इति योपधाद्गुरूपोत्तमादिति बुञ् न भवति अयोपधत्वात्,
तस्मिन्नसति व्यञ् भवति सौप्रख्यमिति । तथा सुप्रख्येन निर्दत्ते देशे
भवः सौप्रख्योयः, धन्वयोपधादिति बुञ् न भवति, 'ढञ्जाच्' एव भवति ।
आख्यातः, यत्त्वस्यासिद्धत्वाद्ययत्त्वाभावात्स्योगादेरिति नत्वं न भवति,

(अ. २ । पा. ४ । आ. १) (अक्षिडः ख्यान् । २ । ४ । ५० ।)

कर्त्तव्यमेवेति भाष्याग्रथः । ख्याधातुरपि अशादिरिति मिश्रं तु
न युक्तं भाष्यस्वारखेनादेशस्यैव चलमिति आभात् ॥

निपातनादिति । (कै)

सौचप्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेस्त्रिन्यसेतत् ॥

यात्वेति । (कै)

कृत्यषः (८ । ४ । २८) इति प्राप्तिः ॥

द्वयम् (कै)

जिज्ञामुस्त्रीयत्वमित्येषा ॥ “नृचचा” इति प्रयोगे रश्चो
विशेषणत्वे नपुंसकत्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह

पपत्तेः कथं निपातनमुपन्यस्तमिति चिन्त्यम् । वृक्षादाविव अत्वांशेऽपि
रूपद्वये इष्टापत्तिः, अनिष्टत्वे वा ऽनभिधानात्कृत्यल्युटोवञ्जनादृगाच्च तत्र
ल्युटेव नेति न्यायः पश्याः । परमार्थस्तु ख्याधातुः सार्वधातुकमात्रविषयः ।
संस्थानत्वं नमः ख्यात्र इति वासिकं तद्भाष्यं चेह प्रमाणम् । आर्धधातुकेऽपि
तत्प्रयोगे उक्तप्रयोजनासङ्गतेः । एवं यात्वं पर्याख्यानमित्यपि । तथा च
नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमेव । अरदत्ताद्यत्वेत्या तु गौरव-
यन्ता उपक्रमादिविरुद्धा । सार्वधातुकेऽपि क्शाप्रयोगे प्राप्ते ऽनभिधान-
मात्रालम्बना चेत्त्ववधेयम् । वर्जने प्रतिषेधः । दुर्जनाः सक्षण्याः । वर्जनीया

‘न ध्याख्यापृम्किंमदा’मित्यत्र ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । पुंसः स्थानं
पुंस्थानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात्पुंसः खय्यम्पर’ इति विधिर्न भवति,
पर्याख्यानम्, यत्वस्यासिद्धत्वात्कारेणानटा यवाया ‘त्कृत्यत्र’ इति
अत्वाभावः । नटः स्थानेत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् खरः प्रपंगत्वात्कारे
विसर्जनीय’ इत्येव विधिर्भवति । नन्वसिद्धे प्रस्य यवचनेति ख्या प्रकथन
इत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वृक्षादिप्रसङ्गः, एवं तर्हि सोऽपि

छान्दस इति ॥ (कै)

नन्वत्र विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोगं न पश्याम इत्यत आह

सर्वप्रकारेणेति ॥ (कै)

अनपेक्ष्येति । (कै)

तेषां सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भावः ॥

इत्यर्थः । असनयोश्च ॥ नृचक्षा रक्षः । छान्दसो वर्णविकारः । भाषायान् नृचक्षो रक्ष इति भवतीति कैयटहरदत्तौ । माधवस्तु हे अग्ने नृचक्षाः मनुष्याणां द्रष्टा त्वं रक्षः परिपश्येति वेदभाष्ये व्याख्यत् । विचक्षणः । अनुदात्तेतश्च लाहदेरिति युच् । अत एवान्तोदात्तः पश्यते, विचक्षणः प्रथयन्निति । पत्रान्तस्य चक्षणमित्यादौ तु ल्युट् । अत एव लिङ्गरेणाद्युदात्तता । कथं तर्हि पुंस्त्वनं पर्याख्यानमिति प्रागुदाहृतमिति चेत् । वक्ष्यमाणाञ्जलकादित्यवेहि । वङ्गन्तय्यन्नवधकमात्रविवक्षणाजिरार्थं, सर्वप्रकरणापेक्षमेतत् । तन्निति संज्ञाछान्दसोर्यह्यं तत्र अन्नशब्दे जग्ध्यभावः । अन्नास्य इति निपातनाद्वा सिद्धम् । वधक इति एतुनि वधादेशः । अक्षोपस्य ख्यानिवत्त्वाद्बुध्यभावः । कुन्शिस्त्रिसंज्ञयोरित्यधिकारे हनोवध-चेत्युणादिसूत्रेण गतार्थमेतत् । मात्रमिति, इय औणादिके द्वनि गादेशः । गाउधातुना वा सिद्धम् । अजिरमिति वीभावो न । अजिरशिश्नरेति निपातनात् सिद्धम् ॥

शशादिः शस्य षवचनमपि साधारणं द्रष्टव्यम् । 'नृचक्षा रक्ष इति' । छान्दसः प्रयोगः । भाषायां तु नृचक्षो रक्ष इति । 'विचक्षण इति' । अनुदात्तेतश्च लाहदेरिति युच् । 'वधक इति' । अतो जोपस्य ख्यानिवत्त्वाद्बुध्यभावः 'मात्रमिति' । द्वनि गादेशः । 'अजिरमिति' । अजिरशिश्नरेति निपातनमनादुक्तम् ॥

अनेर्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

क्यप उपसंस्थानमिति (भा)

भाष्येऽधिकरणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ॥

वलादाविति । (कै)

यद्यपि भाष्ये ढ्येव विकल्पो लभ्यते तथापि “पादस्य पदा-
 ज्जाती” (६ । ३ । ५२) ति निर्देशेनेह च न भवित्यति । समाज
 इत्यपि भाष्यस्थोपलक्षणताया आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव वृत्त्यादिप्रा-
 माण्यादिति भावः ॥

अनेर्यघञपोः ॥ अनेर्घातोर्वी इत्यादेशः स्यादाहुंघातुके घञमपक्ष
 वर्जयित्वा । प्रवयणीयः । प्रवायकः । अघञपोः किम् । समाजः । उदाजः ।
 समजः । उदजः । समुदोरजः पशुखित्यप् । दीर्घाख्यानां किमर्थम् ।
 संवीतिः । घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानम् ॥ समन्या । संज्ञायां
 समजेति क्यप् । इह पूर्वसूत्रादेत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन
 प्रञ् अयक्यप्सु न । समाजः समजः । समञ्चेति वलादावार्धघातुके ल्युटि
 च वा ॥ प्रजिता प्रवेता । प्राजनं प्रवयणम् । एवञ्च नार्थो घञपोः

“अनेर्यघञपोः” ॥ प्रवयणीयः प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये
 ऋक्षदीर्घयोरेविशेषं मन्वानः पृच्छति । ‘दीर्घाचारणं किमिति’ । दीर्घाखा-
 ख्यानमित्यर्थः । ‘घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानमिति’ । क्यपि यः
 प्रतिषेधस्तस्य क्यपसम्बन्धो भवतीति क्यप इत्युक्तम् । यत्वाह अपोत्वेव
 क्यपि सिद्धः प्रतिषेधः, कथम्, अविति प्रत्याहारः अपोऽकारादाग्भ्या

वर्तमानोक्त इति । (कै)

तेन रथं सूत इति न भवति ॥

न तर्हीदानीं वक्तव्यं वायाविति वक्तव्यमिति (भा)

व्यवस्थितविभाषयैव यौ वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भावः ॥

वायुरिति । (कै)

यदि वातेरुषि वायुः प्रकारान्तरेण सिध्यति तर्हि घञपक्षेण
पक्षणवदिदमपि व्यर्थमिति कश्चित् ॥

प्रतिषेधेन नापि क्वप उपसङ्ख्यानानेन नापि वायाविति सूत्रेण । तस्मा
दनेवीं वेति घञपोः क्वपि चायं न सम्मतः । वजादौ यौ च वान्यत्र
नित्यमित्येष निर्णयः ॥ आर्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव इत्ययो-
त्पत्तेर्वीभावे वजादित्वाद्यत् । वेवीयते । नात्र यच्छ्लुगस्ति यतो लुका यत्
आर्धधातुकस्य विषयत्वापहारान्नार्धधातुकस्यत्वमिच्छिरिति वीभावस्य नैव
प्रसङ्गः । उक्तञ्च, नल्लुमताङ्गस्येति सूत्रे कौयटेन । लुका यद्यो विषयत्वा-
पहाराद्विषयसप्तम्यामयगोप्यसिद्धिरिति ॥

क्वपः प्रकाराद् इति, तस्य संवीतिरिति क्तिन्वपि प्रतिषेधः प्राप्नोति,
तस्मात्संज्ञाग्रहणात्समर्थत्वञ्च वीभावाभावः । नञ्चादेशेन संज्ञा गम्यते ।
'वजादावार्धधातुके वेच्यत इति' । नार्थोऽनवेच्छ्या नापि घञपोः प्रतिषेधेन
नापि क्वप उपसङ्ख्यानानेन नापि वायाविति सूत्रेण, एतावदस्त्व वा क्तिटि,
क्वनेवींत्वेव, व्यवस्थितविभाषयं, तेन घञपोः क्वपि नैव भवति, वजादौ यौ
च विकल्पः, अन्यत्र नित्यम् ॥

अथक्षत्रियार्थञ्जितो यूनि लुगणिकोः ।

२ । ४ । ५८ ॥

अथत्यवार्त्तिकानि अनधिभ्यर्थांनीत्याहुः । पैसादिदर्शनादि-
मानि सिद्धानीति वृत्तिः ॥

अथक्षत्रियार्थञ्जितो यूनि लुगणिकोः ॥ क्षत्रियशब्दः क्षत्रियगोत्र-
परः । ऋषेरपत्यमार्थम् । इतश्चानिञ् इति ङकि प्राप्ते श्रिवादिपाठादण् ।
ठगपौष्यते । आर्षेयं वृथोत इति दर्शनात्तस्माच्छ्रुत्वादिष्वपि पठनीयः ।
अथप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रापत्यप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात्
अन्तश्च परयोः युवाभिधायिनोरणिकोर्लुक् स्यात् । कुर्वादिभ्यो ण्यः ।
तस्माद्युनि इण् । तस्य लुक् । कौरथ्यः पिता । कौरथ्यः पुत्रः । ननु
कौरथ्यशब्दस्त्रिकादिषु पश्यते । ततः कौरथ्यायणिरिति हि पित्रा
भाव्यमिति चेन्न । तत्र हि कुत्रगादिभ्यो ण्य इत्यनेन विहितस्य क्षत्रिय-

“अथक्षत्रियार्थञ्जितो यूनि लुगणिकोः” ॥ ‘अथादयो गोत्रप्रत्यया
इति’ । ‘गोत्राद्युन्यस्त्रियामि’ति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात् ।
क्षत्रियगोत्रस्य क्षत्रियामिदेशोपचारात् क्षत्रियशब्देनाभिधानम् । ऋषेरप-
त्यमार्थम्, ‘इतश्चानिञ्’ इति ङकि प्राप्ते श्रिवादिपाठादण् । ठगपौ-
ष्यते आर्षेयं वृथोत इति । तस्माच्छ्रुत्वादिष्वपि पठनीयः । एवं गोत्ररू-
पाभ्यां क्षत्रियार्थाभ्यां प्रत्ययस्योपलक्षणाद् अथादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम् ।
‘क्षत्रियार्थिति’ । क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । ‘आर्षार्थिति’ । ऋष्य-
भिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टाद् अन्तादयोऽसम्भवा-

(यत्क्षत्रियार्थञ्चितो यूनि लुगण्योः । (अ. २ । पा. १ । आ १)
२ । १ । ५८ ।)

गोत्रस्य ग्रहणम् । इदन्तु ब्राह्मणगोत्रम् । ऋष्यन्ककट्याकुत्सस्यश्वेत्यम् ।
तस्माद्युनि इञ् । तस्य लुक् श्वाफष्कः पिता । श्वाफष्कः पुत्रः । क्षत्रिय,
वसिष्ठावृष्यत् तत इञ् । तस्य लुक् । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
आर्षः, विदाद्यञ् तस्माद्युनीञ् । तस्य लुक् । वैदः पिता । वैदः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । कुत्सातः सौवीरगोत्रादान्यत्रेदम् ।
अन्यथा फेष्कचेति कृप्रसङ्गात् । यमुन्दश्वेत्यादिपरिगणनस्य भाष्यविशङ्क-
त्वात् । श्वेत्यः किम् । श्रिवादिभ्योञ् । ततो यूनि इञ् । कौहृडिः पिता
कौहृडिः पुत्रः । यूनि किम् । वामरथस्य क्वात्राः वामरथाः । कुर्वादिभ्यो
य्यः । तस्मात् कणवादिभ्यो गोत्रे इति श्रैषिकोञ् । वामरथस्य कणवादि-

वरमनिर्दिष्टोपौञ्चेव प्रथममुदाहृतः । 'क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति' ।
औरसशब्देन साहचर्यात्, स हि 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' त्वञन्त-
त्वात्क्षत्रियशब्दः । उरसशब्दः सकारोपधो जनपदवाचो, तस्माद्यनि
प्राग्दीयतौथोणिति । 'फेष्कचे'ति च अञ्चौ तु न भवतः, यमुन्दश्च सुयामा
चेति परिगणनात् । कणवादिभ्यो गोत्रे इति श्रैषिकोणिति' । वामरथस्य
कणवादिवत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठादिति भावः । 'अब्राह्मणगोत्रमा-
त्रादिति' । अत्र भाष्ये त्रीणि वाक्यान्वपन्यस्तानि, अण्यिञ्चोर्लुकि तद्भ्राजा-
युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति प्रथमम् । अस्योदाहरणं बौधिः पिता बौधिः
पुत्रः, औदुम्भरिः पिता औदुम्भरिः पुत्रः, बुधोदुम्भराभ्यां साक्वावयव-
कक्ष्य इञ्, 'यञ्चोश्चे'ति षक्, तस्य लुक्, । अनयिञ्चार्थमेतद्वचनम् ।
साक्वावयवेत्यत्रोदुम्भरान्तिकखिला इत्यादि संभवोदाहरणं न परिगणन-
मिति बुधशब्दादपौञ् भवति । क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यान-
मिति द्वितीयम् । मात्रशब्दो व्यासर्थः, तद्भ्राजादिति नियमो नास्ति ।
क्षत्रियगोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दादत इञ्चोऽतद्भ्राजादपि परस्य-

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

वत्स्वरवर्जमिति कुर्वादिषु पाठात् । अत्र श्रैषिकस्यागो न लुक् । अण्योः
क्रिम् । दाक्षेर्पथं युवा दाक्षायणः । अत्राक्षयगोत्रमात्राद्यवप्रत्ययस्योप-
सङ्ख्यानम् ॥ मात्रशब्दः कात्स्न्ये च्छ्रियादिजातिं विनापि अत्राक्षयत्वमा-
त्रेण ततः परस्य अण्यन्ध्यां भिन्नस्यापि लुगित्यर्थः । भण्डिजङ्कार्यखरकौ
वैश्यौ ताभ्यामतइत् तदन्तात्प्रको लुक् । माण्डिजङ्गिः पिता पुत्रश्च । एवं
कार्यखरकिः ॥

प्रको लुक् भवति, जाबलिः पिता जाबलिः पुत्रः, दत्तिकारेयोपन्यसं
द्वितीयम् । अत्रापि मात्रशब्दो व्याख्यर्थः । च्छ्रियादित्यपि निबन्धो नास्ति
अत्राक्षयगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । माण्डिजङ्ग-
कार्यखरकौ वैश्यौ, ताभ्यामत इत्, तदन्तात्प्रको लुक्, व्यापकत्वाच्चेदमुपन्यसं
दत्तिकारेण ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योतः ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

श्रुतेऽप्य पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायकीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सोष्टृवात् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

२ । ४ । ६१ ॥

ननु बह्वलवदर्थप्रतिपादकतद्राजस्यानेन लुम्बिधानात् प्रियवाङ्मा
इत्यादावस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ बहुष्वर्थेषु विद्यमानस्य तद्राजस्य
लुक् स्यात्तेनैव लुग्भागजातीयेनैव कृतं चेद्बह्वलं न तु स्त्रियाम् । अङ्गाः
वङ्गाः । सुङ्गाः । पुङ्गाः । मङ्गाः । ते तद्राजा इत्यादीनामिह संज्ञा

“तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” ॥ इह बहुष्वित्यनेन जसादिबहु-
वचनं वा ऋद्धेत अर्थो वा, आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति जसादिषु बहुवचनेषु
परतस्मिन्नाजस्यास्त्रोलिङ्गस्य लुगिति । द्वितीये बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्येति
बहुवचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बहुष्वब्देनापि जसादि-
शब्दं कक्षयितुम् । संज्ञानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्शनाद् भीमो भीमसेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८५१

(अ. २ पा. ४।आ. २) (तद्राजस्य बह्व्यु तेनैवास्त्रियाम् । २।४।६१।)

• इहेति ॥ (कै)

बह्ववचनग्रन्थस्य प्रत्ययविशेषे सङ्केतिततया बह्वग्रन्थेन तत्प्रतीतिः

कथमत आह

संज्ञानां चेति । (कै)

“विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोप” इति वचनादिति भावः ॥
प्रत्ययग्रहणपक्षे ते तद्राजार्थेनैव कृतं यद्बहुत्वं तत्प्रतिपादके बह्व-
वचने परत इत्यर्थः । तत्पदेन तद्राजपरामर्शिणा नातदर्था लक्ष्यत
इति बोध्यम् ॥ अर्थग्रहणपक्षे बह्व्यु वर्तमानस्य तद्राजस्येत्यर्थः ।
प्रत्ययग्रहणपक्षस्य तेनैवेति लिङ्गमुक्त्वाऽर्थग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह

अस्त्रियामिति । (कै)

तत्र पूर्वमिति निषेधत्वादिति भावः ॥ प्रियवाङ्गा इति समा-
सस्यैकत्वादाह

समासार्थेति ॥ (कै)

तेनैव चेत्कृतं बहुत्वमिति (भा)

भाष्ये । तन्मात्रार्थगतबहुत्वार्थके वचने परत इत्यर्थः ॥

लोहध्वजाः । ब्रीहिमताः । इह तु व्यादयस्तद्राजा इति । तद्राजस्येति
किम् । सौपगवाः । राघवाः । यादवाः । कश्यपार्चि रूच्यूयामभ्यथे वक्ष्य
इति । निबध्यमाना यदुभिः कथं चिदिति च । उच्यते । रघ्वपत्न्ये रघुशब्दो

सत्या सत्यभावेति । जसादीनां च बहुत्वाद्बहुत्वमिति बहुवचनोपपत्तिः ।
गन्धेवमपि मुखत्वावर्थग्रहणमेव युक्तम् । सत्यम् । तेनैव ग्रहणादस्य
पक्षस्य सम्भवः । तद्धि प्रियवाङ्गा इत्यादौ बहुवचनं परमिति लुक् ।
प्रसक्तस्य निवृत्तये कृतम् । अर्थग्रहणे चात्र तद्राजस्य बहुत्वे वचनभावादेव

(तत्राजस्य वज्रघु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६९ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

अन्येति । (कै)

अन्यपदार्थस्य न तद्राजान्तमाचार्यः किन्तु समुदायार्थ इति
भावः ॥ एकवाक्यत्वासम्भवादाह

एतावदिति ॥ (कै)

प्रअरूपार्यानुपपत्तेश्चुदेः क्रियामाचे लक्षणेत्याशयेनाह

कुर्वन्तीत्यर्थ इति ॥ (कै)

सर्वथा वचनेनैवेति । (कै)

अत्र पक्षे तेनैवेत्यवश्यं कार्यमिति वार्तिकतात्पर्यमित्यर्थः ॥

अवहुत्वे (कै)

इत्यस्य वज्रवचनपरत्वाभावे इत्याह

समासेति ॥ (कै)

सर्ववज्रवचनत्वाभावादसङ्गतिमाशक्याह

शसमेवेति ॥ (कै)

भाष्ये

लक्षणाया वर्तते । एतच्च वज्रघु इत्येति सूत्रे पदमङ्गलां स्पष्टम् । नन्वेवं
परस्मैत सूत्रे वज्रमङ्गलमङ्गल इत्यादीनामपश्चद्वत्परं भाष्यं विरुध्येतेति
चेन्न । भाष्यस्य शक्तिभ्रमप्रयुक्तपरत्वात् । इत्येते हि गोवीश्वरस्य गोवी-

लुकोऽप्रसङ्गः । यद्येवमस्मादेव लिङ्गाद्भ्रमवचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणस्या-
सम्भवः । उच्यते । अस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्य पक्षस्य सम्भवः । तद्वाश्रयः
स्त्रिय इत्यादौ तत्राजस्य वज्रघु वर्तमानस्य लुङ् माभूदिति कृतम् । वज्र-
वचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन व्यवधानादेव लुकोऽप्रसङ्गः । न चान्यदस्याप-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८५३
 (अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्वाजस्य बज्जु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१।)

न चात्रेति । (भा)

लुका लुप्रत्वादिति भावः ॥

अन्तरङ्गानपीति । (कै)

न्यायादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनास्यापि
 लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह

अस्यैवात्रेति । (कै)

ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भावः । वस्तुतस्त्रिभ्यमेतत् ।
 “एङ्ङ्रस्वात्संबुद्धेरि” (६।१।६५) । त्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति
 स्पष्टं शब्देन्दुशेखरे ॥ अनेनापि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाश-
 कलक एतदपेक्षया प्राबल्यं बोध्यते ॥

तत एव ज्ञापकादिति । (कै)

नायं लुकुसुबल्लुगपेक्षया बल्लवानिति तु भाष्याशयः ॥

सादृश्यशक्तिभ्रमाभ्यां गवि प्रयुक्तस्य साधुत्वे । एतेन सोयमित्यभिसम्बन्धा-
 त्त्वेन विना यदि बन्धादयः प्रयुज्येरन्नपत्यनियमो भवेदिति हरिश्चोक्तोपि
 यास्यातः बज्जुकिम् । आङ्गः । वाङ्गः । तेनैव किम् । आङ्गदेवदत्तयज्ञ-

त्वानि बल्लः स्त्रियः ‘वृद्धेत्कोसनाजादांञ्ज्यड्’ ‘यड्स्वाप्’ आम्बद्या
 इत्यत्रैकादेशस्यान्तबद्धावादव्यवधानाल्लुकप्रसङ्गः, एकादेशस्य पूर्वविधौ
 स्थानिवद्भावाद्वापि चाप्या व्यवधानात् । तदेवं लिङ्गद्वयदर्शनात्पक्षद्वय-
 सम्भवः । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । तत्राद्ये पक्षे ऽतिक्रान्तोऽङ्गान-
 त्यङ्गः, अतिगर्गः, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्गरूप्यः, गर्गरूप्य इत्यादौ बज्जवचनपर-
 त्वाभावाद्बुद्धं न स्यात् । न च वृत्त्यर्थवाक्ये यच्छादि बज्जवचनं तत्रैव

(तत्राजस्य बह्व्यु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. १ । पा. ४ । आ. २)

यथास्थितमेवेति । (कै)

एवञ्चानङ्गाधिकारविहितकार्यं प्रतिषेधाय वार्त्तिककृता न्यामान्तरमारम्भं तस्यार्थस्य सूत्रेणैव स्थाभे वार्त्तिकं न कार्यं सूत्रस्य च न प्राप्तिरङ्गोद्देश्यककार्याभावादिति भावः ॥

न समस्तस्येति । (कै)

न च पूर्वस्येत्यर्थः ॥

इति चेष्टत इति । (कै)

तस्मादङ्गस्य तदवयवस्य वा कार्यं निषेध इत्यर्थः ॥

अस्त्रियामिति चाचेति । (कै)

एतदर्थमेवास्त्रियामिति करणे तु गौरवमिति भावः । न च ङीलुकः स्थानिवत्त्वाद्बहुवचनपरत्वाभावः । लुकि तन्निषेधात् ॥

गार्ग्यश्चेति । (कै)

युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वादेकवचनान्तेन विग्रहः ॥

इत्ताः । अद्यपीह बहुत्वमाङ्गेष्वन्येति तथापि नेदं लुगभाजोर्थ एव विश्रान्तम् । देवदत्तादिगतत्वात् । नन्वेवं भार्गवस्य वास्यस्य व्याघ्रायस्य च ऋगुवत्सायायसा इत्यत्र लुङ् न स्यात् । उत्तरसूत्रेष्वपि तेनैवेत्यधिकारात् ।

परतस्तस्यामेवावस्थायां लुग्लभ्यते ऽन्तरङ्गत्वादिति वाच्यम्, अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्लभ्यत इति वचनात् । न च लुमेऽपि तस्मिन्प्रत्यय-लक्षणेन लुग्लभ्यः, 'न लुमताङ्गस्ये'ति निषेधात् । ननु च न लुमताङ्गस्य कार्यं किं तर्हि तदेकदेशस्य प्रत्ययमात्रस्य, अङ्गस्य इत्यादौ च समर्थात्-द्वितीत्यन्तेः लक्षणे वाक्ये यद्बहुवचनमङ्गेषु इत्यादि तत्रैव लुग् भविष्यति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८५५

(स. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बह्वृषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

• अत्रहुषिति । (भा)

भाष्यस्य न विद्यते बह्वृषचनं परं येभ्यस्तेषु वर्त्तिपदेष्वित्यर्थः ॥
सुवन्नान्तद्धिते बह्वृषचनपरत्वत्त्वादाह

प्रातिपदिकादेवेति । (कै)

“न सुमतेति” (१।२।६२) । निषेधात्प्रत्ययलक्षणाभावेन लुकि
न सिध्येदित्येव भाष्याग्रथ इत्यपि कश्चित् । तत्र सामर्थ्यञ्च
सुवन्नेत्युत्तरभाष्यविरुद्धम् ॥

जसि परत इति । (कै)

उदात्तलोपशब्देन सोदात्तघटितलोप उच्यते इति भावः ॥
अपूर्ववचनत्वशङ्कां वारयति

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

अम्बष्ठस्येति । (कै)

चक्षियनामेदमातो वा नामेधेयस्येति वृद्धत्वम् । आम्बष्ठस्येति
पाठे तु सम्यगेव ॥

आयाययो च नडादिप्रको लुगभावात् । सत्यम् । तेनैवेत्यस्य तच्चातौयेनेति
व्याख्यातत्वाददोषः । अपत्यतयेह साजात्यात् । यथेवं गार्ग्यस्य काश्यपश्च
गालवश्चेत्यत्र गालवे ऋष्ययो लुगभावेपि अपत्यतया साजात्याद्यञ्जोलुक्-

इदं तर्हि अत्रैरपत्यानि बह्वृषि 'इतस्त्वानिञ्' इति ठक्, तस्य 'कित'
इत्यन्तोदात्तत्वं, तस्य जसि परतो ऽत्रिभृगिविति लुकि कृते उदात्तनिवृत्ति-
स्वरः प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीयं पद्यमाश्रित्याह । 'बह्वृषु वर्तमानस्येति' ।
नन्वत्रापि पद्ये आङ्गश्च वाङ्गश्च सौङ्गश्च अङ्गवङ्गसुङ्गः, गार्ग्यश्च वात्स्यश्च
वाण्यश्च गर्गवत्सवाजा इत्यादौ इन्द्रे लुङ् न स्यात्, अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे

(तत्राजस्य बङ्गु तेनैवास्त्रियाम् । १ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

अचः परस्मिन्नितीति । (कै)

यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्तस्यायं विधिरिति न पूर्वविधिलं तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देश्यकविधावित्यर्थादस्येव । यद्यपि यग्रब्दोऽपि स्थान्येव स कथं ततः पूर्वस्तथापि यत्किञ्चित्स्थानि भूतपूर्वत्वमस्येव स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यच न स्नानं स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक् एकादेशेऽप्यभावादिदेशो बोध्यः । एतेन चावन्तस्य कथं चापा व्यवधानमित्यपास्तम् ॥

तदेवमिति । (कै)

अस्त्रियामित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति भावः ॥ नन्वयं दोषो बङ्गवचनग्रहणे ऽपीति कथं परं प्रत्ययस्योपन्यासो ऽत आह

अन्यस्य तावदिति । (कै)

एवञ्चार्थपक्षे चयाणामपि लुम्बाच्यः । प्रत्ययपक्षे लनन्त्ययोरेवेति भावः ॥

प्रसङ्गः । अत्राङ्गः । जोष्यजोषिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बङ्गत्वे विकल्पः । भृगुवत्सायायणेषु, अगार्ग्यकाश्रयपगालवानामित्युभयथापि सूत्रनिर्देशात् । अस्त्रियां किम् । आङ्गः स्त्रियः । स्यादेतत् । आङ्गस्यापत्यानि बङ्गनि,

प्रत्यय उत्पन्नः, पूर्वत्र तु पक्षेऽन्तिमस्यापि तावत्सिद्धयति बङ्गवचनपरत्वात् । नैष दोषः । युगपदधिकरणतायां इन्द्रः, तत्रैकैकस्य वर्त्तिपदस्य बङ्गर्थकत्वाद्भ्रुगुभविष्यति । नन्वेवमपि तद्विजित उत्पत्तिदद्यायानेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न इति तत्राजो यो बङ्गुयन् यो बङ्गु अन् यो बङ्गुस्त्रियुच्यमानो लुङ् न स्यादेव । नन्वत्र बङ्गुस्त्रियनेन न प्रथयमानं विशेष्यते किं तर्हि प्रत्यय-

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

बहुष्वर्थेषूत्पन्न इति । (कै)

यदा विशेष्यांशे ऽपि न संख्याभानं तदैकशेषेण बह्वध्वर्थेषु स्थित इत्यर्थो बोध्यः ॥

तस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुवचनपरत्वाभावादिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणन्तु (१।२।६२) नल्लुमतेति (१।२।६३) निषिद्धमिति भावः ॥ ननु अस्त्रियामित्यस्य यथा ऽर्थान्तरानुपसंक्रान्तस्त्रीविषयता तथा बह्वध्वित्यस्यार्थान्तरानुपसंक्रान्तबह्वलविषयकत्वाच्चात्र दोषः । श्लोकयोस्तस्योपसंक्रान्तत्वादिति चेन्न ।

बहुष्विति (वा)

बह्ववचनेनैव सर्वस्यापि बह्वलस्य ग्रहादित्याशयः । अत एवात्यङ्ग इत्यादिसिद्धिः । इदमेव ध्वनयितुं सूत्रकृता “अस्त्रियामिति” विभिन्नविभक्तिनिर्देशः कृतः । प्रकृतसूत्रे वार्तिककरणादेतदुदाहरणं विषयीभूतमाङ्गानामपत्यं माणवक आङ्ग इत्यप्युदाहरणं बोध्यम् । “गोत्रेऽलुगचीति” (४।२।८६) समाधानमपि साधारणमेव ।

अणोद्वाच इति फिञ् । तस्य तद्राजाच्चाण इति गणसूत्रेणाप्राक्त्वागोत्रमात्रादिति वार्तिकेन लुक् । अङ्गाः । वैदस्यापत्यानि बह्वनि, अत इञ् ण्यत्तत्रियेति लुक् विदाः । अत्र यूनि बह्वत्वान्वयेऽपि गोत्रस्य तद्राज-

यश्चपरिभाषया तदन्तग्रहणे सति तदन्तं विशेष्यते तद्राजान्तं यद्बहुषु यजनन्तं यद्बहुषु अजनन्तं यद्बहुष्विति, यद्येवं ऋश्यपस्यापत्यं काश्यपः विदा-यन्, तस्य प्रतिकृतय इति ‘इवे प्रतिकृतावि’ति कन्, तस्य ‘जीविकार्थे णापत्य इति देवपथादिषु अर्चासु पृजनार्थास्त्विति, पाठादा लुपि कृते

(तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)
 एतसूत्रविहितस्यापि तेनास्त्रिविधानात् । यत्तु तत्र लक्षणप्रति-
 पदोक्तपरिभाषया “यस्कादिभ्यो गोत्रे” (१।४।६२) इत्येतप्र-
 करणस्थलात् । इत एव तत्र बद्धवित्यादीनामनुवृत्तेः श्रोत्रवक्तृ-
 बुद्धिस्थताया एव प्रकरणलात् । अत एव “गोत्रेऽसुगचीति”
 (४।१।८६) सूत्रे भूम्निप्राप्तस्य लुका लुगिति भगवता वक्ष्यते ।
 उत्तरसूत्रोदाहरणन्तु उत्तरसूत्रविषये ऽप्ययं विचारस्तुष्ट इति
 बोधयितुमत एवोपक्रमे तद्राजादीनामित्युक्तम् ॥ भाष्ये

नचात्राजादिमिति । (भा)

“यस्त्रिन्विधिरिति” परिभाषालभ्यमेतत् ॥

वर्णाश्रये इति । (भा)

अजादिप्राग्दीव्यतीयविषये इत्यर्थे ऽपि लुका विषयस्याप
 हाराद्दोष एवेति बोध्यम् । भाष्युच्चारणमेव हि विषयः । अत्रि-
 व्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षे व्याप्तिमाह भाष्ये

१ यस्मिन् विधिक्षदादावल्पदृश्ये ॥

वाच्यस्यैवास्त्रिण् न स्यात् । किञ्च विदानामपत्यं माखवकः बैदः बैदौ । अत्र
 युवबद्धरूपावेपि गोत्रबद्धत्वादतिव्याप्तिः । सत्यम् । गोत्रस्य बद्धु
 लोपिनो बद्धवचनान्तस्य प्रवृत्तौ ह्येकयोरलुक् । एकवचनद्विवचनान्तस्य

काश्यपा इत्यन्नन्तस्य प्रतिज्ञातिबद्धत्वे लुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । ‘यन्-
 ञोस्त्रे’त्यत्र ‘यस्कादिभ्यो गोत्रे’ इत्यतो गोत्र इत्यनुवर्तते, तेन गोत्रबद्धत्वे
 लुक् प्रतिज्ञातिबद्धत्वे न भविष्यति । नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिज्ञातयो बहुव्य
 इति तद्राजान्तस्य बद्धु वृत्तेर्लुक्प्रसङ्गः । नञ्चैदमस्ति तद्राजान्तं यदपत्यं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८५६

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

• एकैति । (भा)

बहुषु लोपी यस्तद्धितस्तदन्तप्रकृतिकैकवचनाद्यन्तस्य युवबहुत्व-
विषयकप्रत्ययविषये प्रकृतित्वेन प्रकृतौ सत्यां तद्वचवस्य तद्धितस्य
सम्बन्ध इत्यर्थः ॥

इति पाठाद्देति । (कै)

अथं वाऽभियुक्तानां पाठो न त्वेतावतेदमार्धमिति बोध्यम् ॥
अथ तं यद्बहुत्वित्यर्थं न्यायविरोधमप्याह

प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ॥ (कै)

ततोऽयमाहेति । (कै)

प्रत्ययार्थबहुत्वे लुगिति यस्य मतं सोऽयं रूपचादोषकथनो-
त्तरमाहेत्यन्वयः ॥

किमाह । (भा)

इत्थे बहुषु लुग्वचनमित्यस्य परिहारो ऽयमित्याहेत्यर्थः ॥
पदानां बहुर्थत्वे ऽपि प्रत्ययस्य बहुर्थत्वाभावादाह

प्रत्ययान्तमिति ॥ (कै)

प्रकृतौ बहुषु लोपो यूनीति वार्तिकद्वयेन सिद्धम् । यदा । अथात्युच्चारः
सूत्रेणापि सुकरः । तथाहि । तद्राजान्तं बहुत्वित्वात्वात् । न
चैवं प्रतिष्ठातिबहुत्वितिप्रसङ्गः । तेनैवेत्यस्य लोपिप्रत्ययार्थजातीयेनेत्यर्थात् ।

बहुत्वे वर्तत इति । एवं तर्हि तेनैव ग्रहणमस्मिन् पक्षे न कर्तव्यमित्युक्तं
तदत्रोपयोप्यामहे, अस्मिन्नर्थे लुगभावो प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेत्युक्तं बहुत्व-
मिति । इह चापत्ये प्रत्यय उत्पन्नः प्रतिष्ठातिहृतं च बहुत्वम्, यद्येवम्
आह्वयस्यापत्यानि 'अथो ह्यच' इति फिन्, तस्यात्राह्वयगोत्रमात्रादिति वा

(तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

स उत्तरचेति । (कै)

ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या तत्र दोषं परिहरिष्यति । एवमप्याङ्गस्य प्रतिष्ठितिर्यं आङ्ग इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक् प्राप्नोति । नन्वत्रापि गोत्र इति वर्तत इति चेन्न । अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकर्षणेनादोषात् । तद्राजस्यापत्यत्वादारोपितगो-
त्रत्वमस्येव १, यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं तेनैवेत्यवश्यं कर्तव्यमर्थग्रहणपक्षे-
ऽपौत्युक्तं तदेतेन परास्तं भाष्यविरुद्धं च ॥ वस्तुतः

सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानीति (भा)

भाष्यस्थायमर्थः । आश्रयतया बह्वलवदर्थप्रतिपादकानीति द्वन्द्वे हि अन्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्वा ते ते ऽर्थो वस्तुतो बह्वलवन्त एवोपस्थाप्यन्ते पर्याया बह्वलवदर्थप्रतिपादकत्व-
निवेशे न किञ्चिन्मानम् । युगपदधिकरणविवचायामित्यस्यापि युगपद्व्याणामेकत्रान्वयविवचायां द्वन्द्व इत्येवार्थः । युगपदधिकर-
णवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित एवेति न तस्मादायास्य ग्रन्थस्य

गोत्रयूनादेरपत्यतया सजातीयत्वेऽपि प्रतिष्ठिते विजातीयत्वात् । नापि बैदो
बैदाख्यत्रातिव्याप्तिः । गोत्रे लुगच्चीति सूत्रेण इति विवक्षित एवालुक्-
प्रवृत्तेः १-२ च यन्युपसङ्गमानान्तरं एतयुवबह्वलव इव तद्विलैकत्वस्थले लुक्

‘तद्राजाश्चाय’ इति वा लुक्, अङ्गाः । बैदस्यापत्यानि ‘अत इञ्,’ ण्यत्तत्रि-
येति लुक्, विदाः । अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृतं चात्र बह्वलवमिति
लुक् न स्यात् । भैष दोषः, तेनैवेत्यस्य तज्जातीयैर्नैवेत्यर्थः, युवा चापत्यतया
तज्जातीयो न प्रतिष्ठितः । एवं च क्त्वा इन्द्रो यदा सोपिनामलोपिनां
च भवति तदा न भवति आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ता गार्ग्यदेवदत्तयज्ञदत्ताः । इह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६१

(स. २ । पा. ० । व्या. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ० । ६१ ।)

व्याख्योचिता । अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापचे विनावलम्बित
इति मत्वा स्वपचेऽपि दोषाभाव इत्याह भाष्ये

ततो ऽयमाह यस्य बहुवचने इति । (भा)

अर्थवादिल्लताव्याप्तिपरिहारानन्तरमित्यर्थः ॥

चोदिः पृच्छत्यर्थत्वादिति । (कै)

व्यापारदयार्थत्वेन कर्त्तुरित्येव द्विकर्मकत्वं सिद्धमित्यर्थं प्रयासो
वृथेति वस्तुतलम् ॥

न लुमताङ्गस्येति । (पा)

तथा चाङ्गोद्देश्यकार्ये एव निषेध इति नात्र निषेधप्रवृत्ति-
रिति भावः । “न लुमता तस्मिन्निति” वार्तिकन्यासे ऽपि प्रत्य-
याच्छिप्रप्रकृत्युद्देश्यकार्ये एव निषेधो न तु तदवयवोद्देश्यक इति
तात्पर्यम् । विषयसम्पत्तौपचेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाभाव
इति न दोषः । एवञ्चात्यङ्ग इत्यपि सिद्धम् । अचेदं बोध्यम् ।
युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात् । प्रत्ययपचे ऽयं दोषः स्थित
एवेति ॥ भाष्ये

प्राप्तिरस्ति युवबङ्गत्वे तु पुनर्लुक् । न च पुनर्लुक् शङ्कः । समर्थानां
प्रथमादित्यधिकारात् । विभक्तिविपरिणामेन हि गीतप्रत्ययस्य प्रथमस्य

तु भार्गवश्च वात्स्यश्चाग्रायणश्च भृगुवत्साग्रायणा इति, यद्यपि नक्षोपिभिरेव
छतं बङ्गत्वम् । आग्रयणे महादिप्रको लुगभावात्तथाप्यपत्यनया तज्जाती-
यत्वमन्तीति लुगभवत्येव । यद्येवं गार्ग्यश्च काश्यपश्चगालवश्च गार्ग्यकाश्यप-
गालवानामित्यत्र गालवे ऋष्यणो लुगभावेऽप्यपत्यतया तज्जातीयत्वाद्यन्वो-

(तद्वाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

पञ्चगर्ग इति । (भा०)

निषेधस्वर्यान्तरास्तुपसंक्रान्तस्त्रीविषय इत्युक्तम् ॥

सुंबन्तेनेति । (कै०)

तस्य लुक्प्रत्ययान्यायेन प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्बहुवचनपरत्वेन लुक्-
सिद्ध्या न दोष इति भावः ॥

लुक्छास्त्रवदलुक्छास्त्रस्यापीति । (कै०)

तस्याप्यपत्याधिकारवर्द्धिर्भूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव यद्व्यादिति
भावः ॥ ननु “लक्ष्ये लक्षणस्येति” न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः । किञ्च
“यूनि लुगि” (४।१।८०) त्युत्तरत्रोक्ते “गोत्रेऽलुगिति” (४।१।८८)
सूत्रे युवातिरिक्ता येत्यस्यैव गोत्रयद्व्यात् । युवबहुत्वाश्रयलुक्ः
कथमलुक् । अपि च यत्र गोत्रे वर्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्व्यातिरिक्त-
प्राग्दीव्यतीये ऽर्थे यो ऽजादिस्तचेत्यर्थस्य शब्दमर्यादया चाभात् ।
न चास्यामवस्थायां प्रत्युपसंक्रान्तात् कश्चिद्विचिंतो ऽस्तीति चेन्न ।
अर्थभेदेन लक्ष्यभेदात् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनाजो
युवातिरिक्त गोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभावः । अत एव न
द्वितीयोऽपि ॥

अलुगित्यर्थः । प्राच्यस्य चार्थान्तरानुपसंक्रान्तत्वम् । अत एवात्रिभरद्वाजि-
केति सिद्धति । अत्रेवपत्यानि इतस्त्रानिच इति ठक् । भरद्वाजस्यापत्यानि

लुक्प्रसङ्गः । एवं तर्हि भृगुवत्साद्यायथोव्यगार्थकाश्रयमगलवानामिति
निर्देशद्वयास्तोप्यनोपिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बहुवचने विकल्पः । तदेवं तद्वा-
जान्तस्य बहुवचने वर्तमानस्येति स्थितम् । एतौ तु तद्वाजसंज्ञकस्य प्रत्ययस्य

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

समर्थानां प्रथमस्येति । (कै)

अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमेव
फलं प्रकृतोपयोगि तु प्रथमादित्येव तस्य वाऽनुवृत्तस्यार्थवशाद्दि-
भक्तिविपरिणाम इति भावः ॥ अवश्यं चैतदित्यस्यार्थमाह

यथा न्यासे ऽपीति ॥ (कै)

ततो ऽणञोरिति । (कै)

अत्रिष्टगुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्चे (२ । ४ । ५६) त्यनेनाणः
"यञञोश्चे" (२ । ४ । ६४) त्यत इत्यर्थः ॥

ज्ञापनायेति । (कै)

प्रथमादित्येतत्संबन्धज्ञापनायेत्यर्थः ॥ भाष्ये

नियमार्थमित्यस्य (भा)

तत्सम्बन्धबोधनपूर्वकं नियमार्थमित्यर्थः ॥ पूर्वव्याख्यानात् तत्स-
म्बन्ध इदानीं तु तत्रैवार्थं ज्ञापकमुक्तमिति भेदः ॥ भाष्ये

अजन्तं यद् बहुष्विति । (भा)

बहुष्वित्यस्याव्याप्यतिव्याप्तिवारकतया सारवत्त्वलाभेन तदन्त-
विशेषणमिति भावः ॥

विदाद्यञ् । ततश्चभयत्र युवबहुष्वे अत इञ् तस्य ण्यर्त्तत्रियेति लुक्, ठको-
ऽत्रिभृग्विति, अञो यञञोश्चेति । ततो अत्रिभरदात्राणां मैद्युनिकेति

बहुषु वर्तमानस्येति अधिकारणे षष्ठी बहुषु वर्तमानस्यास्त्रोलिङ्गस्य
तद्राजान्तस्य यो ऽवयवः प्रत्ययस्तस्येत्यर्थः । 'तेनैव चेतद्राजेनेति' । अत्रापि
तद्राजान्तेनेत्यर्थः । तद्राजेत्यपि सोऽपि प्रत्ययोपलक्ष्यगाम् । अङ्गगर्गलोद्भवत्रा

(तत्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

तस्यायमधिको दोष इति । (भा)

युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वाद् द्वन्द्वे ऽवञ्जेषु लुम्बचन-
मिति दोषो ऽस्थेवेति तस्याप्युपलक्षणमिदमर्थपरत्वे तु युगपदधि-
करणतां विना ऽपि तद्दोषोद्धार उक्तः ॥

एकैकमिति । (कै)

द्वन्द्वरूपसंमुदायस्य स्त्रीपुंसात्मकसमुदाये शक्तौ समुदायस्य
प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भावः । यदा समु-
दायाभिधायीत्यस्य समुदायगतवञ्जलाश्रयाभिधायीत्यर्थः ॥ भाष्ये

अर्थस्य तत्त्वमिति । (भा)

तत्त्वसतत्वशब्दौ पर्यायौ ॥ पण्डितज्ञेय प्रकारं दर्शयति

तत्रेति । (कै)

अन्वेतुमतं तु न युक्तं न हि गार्गीशब्देन स्त्रीत्वयुक्ता गार्ग्य
उच्यन्ते । गार्गीं चेत्येकवचनान्तेन भाष्ये विग्रहकरणात् समासे
संख्याविशेषानवगमाच्च युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वाक्यादयः
स्त्रीत्वयुक्ता नोच्यन्ते ऽनुभवविरोधादित्याहुः । पर्थुदासप्रतिषेध-

दन्दाहुन् ऽस्याकादेशः । तत्रसाधुरिति यत् कार्यः । एतेन तस्यामेव रघोः
पाण्डग इति व्याख्यातम् । दृढेत्वोसलेत्यत्र पाण्डगोर्ङ्गइत्युपसङ्ख्यानान्

इत्यादावपि भवतीत्याहुः । इहाङ्गस्यापत्यानि बह्वन्यङ्गास्तेषामपत्यं युवा
यवानौ वा आङ्गः आङ्गाविति युवसङ्गान्तेः प्राग्गोत्रे ऽनुगच्छीति प्रतिषेधा-
स्तुगभावः, पश्चात्तु बञ्जत्वाभावाद् । अचीति च विषयसप्तमी तेन युवप्रत्यये
पश्चात्सुमता लुप्तेऽपि विषयभूत एव तस्मिन्प्रागेव लुक् प्रतिषेधः, लुप्तेऽपि वा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६५

(अ. २ । पा. ३ । आ. २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ३ । ६२ ।)
योद्भवयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावो । अन्ययोर्लुगित्यर्थतत्त्वं द्वन्द्वार्थं
उद्धृतावयवभेदे समूहे गार्गा उपसंक्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपसंक्रान्त-
स्त्रियो ऽभावादिति परे ॥

बह्वर्थ इति । (कै)

बहुलाश्रयार्थ इत्यर्थः ॥

अथ तेनैवेतिवचनादिति । (कै)

'प्रत्ययग्रहणपक्षे तेनैवेति वचनान्तामाकारौतिलुक् । अर्थ-
ग्रहणपक्षे तदभावात् प्राप्नोति । तथा च द्वितीयपक्षे एतदर्थमेव
तेनैवेति किं कर्तव्यमिति प्रश्नाश्रय इति भावः ॥

ज्ञापकद्वयेति । (कै)

एवञ्च तेनैवेति न कार्यमिति भावः । तेनैवेति कुर्वता ऽपि
भृगुवत्सायायणेऽपि प्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावश्याश्रयणीयत्वात् ।
एवञ्च गार्ग्यञ्च चैत्रश्वेत्यादौ द्वन्द्वे यथाप्रयोगं लुगलुकोर्ववस्था बोध्या ॥

१ "प्रत्यय" इत्यारम्भ "प्राप्नोति" इत्यन्तं नास्ति इंगलयडीयविवरणपुस्तके ॥

यास्तद्राजत्वेऽपि पाश्च्ये साधवः पाश्चया इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन साधुत्व-
निर्वाहात् ॥

प्रत्ययलक्षणोऽन । नन्वचोति वचनादर्थान्तरयोऽयं, नेत्याह, अचोति प्राग्बोध्य-
नीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणं प्रत्यय एव लुकि निमित्तम् । 'आश्रयः स्त्रिय
इति' इह च आङ्गी च वाङ्मस्य सौम्यस्तेति द्वन्द्वे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्व-
युक्तानामभिधानान्तरयो लुग् भवति आङ्गीवङ्मस्य इति भवतीत्याहुः ॥

यजजोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

इतः प्रभृतीति (कै)

अतः पूर्वविषये आङ्गं कुलमित्येवेति भावः ॥

यजजोश्च ॥ गोत्रे यौ यजजौ तदन्तं यद्ब्रह्म तदवयवयोर्यजजो-
लुक् स्यान्न तु स्त्रियाम् । गर्गाः वत्सः विदाः उर्वाः । स्त्रियां तु गार्ग्यः
स्त्रियः । गोत्रे किम् । दीपादनुसमुद्रं यञ्, द्वैप्याः । उत्सादिभ्यञ्,
शौत्साः । अथ कथं पौत्रा दौहित्राः विदाद्यजन्तत्वात् । उच्यते ।
अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रन्तश्चेह प्रवराध्यायप्रसिद्धम् । न च
पौत्रादिस्तथा । इदं च स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे कैयटेन स्फुटीकृतम् ।
यन्नादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठा उपसङ्ख्यानम् । एकद्वयोरिति भाव-
प्रधानो निर्देशः । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । यजा-
दीनां किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयोः किम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलम् ।
तत्पुरुषे किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षष्ठाः किम् । परमगार्ग्यः ॥

“यजजोश्च” ॥ ‘गोत्रप्रत्ययस्य ब्रह्म वतमानस्येति’ । अत्रापि
अधिकरणे षष्ठी । ब्रह्म वतमानस्य समुदायस्य सम्बन्धी यो गोत्रप्रत्ययो
यञ् षष्ठी च तस्यैत्यर्थः । तेन इन्द्रेऽपि भवति गर्गवत्सवाजा विदौर्वभरद्वाजा
इति । ‘गार्ग्यं स्त्रिय इति’ । ‘यजजोश्चेति डीप् ‘हलस्तद्धितस्य’ । ‘वैद्य
इति’ । ‘आङ्गर्वाद्यथा डीप्’ । ‘एकद्वयोरिति’ । एकत्वद्वित्वयोरित्यर्थः ।
‘संख्याया अत्योयस्या’ इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । द्वेकयोरिति निर्देशाद्
द्विशब्दस्यापि भवति । ‘गार्ग्ययोः कुलं गार्ग्यकुलमिति’ । प्रकरणादिवशाद्
द्वित्वावगतौ द्विवचनान्तस्यापि विशदः समासः ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

सामान्यविशेषयोर्दन्दासंभवादाह

गोबलीति । (कै)

इदमेव तयोरपि समासज्ञापकमिति भावः । वस्तुतो गोबली-
वर्द्धमित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये
उक्तत्वेनात्र सौत्रत्वाद् इन्द्रः । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव इन्द्रः ।
“सामान्यविशेषवाचिनोर्दन्दो नेति” वक्तव्यमिति तत्रैव भाष्योक्ते-
रिति बोध्यम् ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु ॥ बह्वचः परो य इज् प्राच्यगोत्रे भरत-
गोत्रे च वर्तमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागाराः । मञ्जरैषगाः । भरतापत्ये
तु युधिष्ठिराः । अर्जुनाः । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां कुर्वादिश्यापवादो
वाङ्मादिकक्षय इज् । भरतापत्ये अर्भेदोपचाराद्भरतशब्दः । ते च भरताः
प्राच्या एव । इन्द्रस्तु गोबलीवर्द्धन्यायेन । सामान्यविशेषवाचिनोर्वाचनिक-
इन्द्रनिषेधो यद्यप्युक्तस्तथापि तस्यानित्यता अनेनैव ज्ञाप्यते । तत्फलं
तत्रमेव । प्रागग्रहणेनैव सिद्धे भरतानां पृथगुपादानमन्यत्र प्रागग्रहणे
एषां ग्रहणं नेति ज्ञापनार्थम् । तेन इजः प्राचामिति लुक् भरतश्रुवप्रत्य-
यस्य न भवति । अर्जुनिः पिता अर्जुनायनः पुत्रः ॥

“बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु” ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दाऽर्भेदोपचारा-
दन्ते, यथा रघूयामन्वयं वक्ष्ये इति । युधिष्ठिरार्जुनशब्दाभ्यां कुर्वाद्योपवादो
वाङ्मादिकक्षय इज् । बलाकाशब्दोपि वाङ्मादिः । ‘भरताः प्राच्या एवेति’ ।
प्राच्यभरतेष्विति इन्द्रस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबलीवर्द्धन्यायेनेति भावः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामदन्धे ।

२ । ४ । ६६ ॥

पाठोऽनार्ध इति । (कै)

वृत्तिकारोक्त इत्यर्थः ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामदन्धे । एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् वा स्यात् । दन्धे चादन्धे च । सूत्रशेषस्य अदन्धे इत्यस्य तु दन्धेऽदन्धमिह नानुवर्त्तत इत्यर्थः । एषां मध्ये त्रयो दन्धास्तिककितवादिषु पश्यन्ते । औपकायनाश्च लामकायनाश्च गडादिभ्यः फक् । तस्य लुक् । उपकलमकाः । आष्टककपिठलाः । कृष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । एषां पूर्वेषु नित्यमेव लुक् । अदन्धे त्वनेन विकल्पः । उपकाः । औपकायनाः । लामकाः । लामकायनाः । आष्टकाः । आष्टकः । कापिठलाः । कापिठलयः । कृष्णाजिनाः । काष्णाजिनयः । कृष्णसुन्दराः । कार्ष्णसुन्दरयः । शेषाणान् दन्धेऽपि विकल्प इति वृत्तिः । भाष्ये तु आष्टकिकापिठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ध इति कैयटः ॥

“उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामदन्धे” ॥ ‘दन्धे चादन्धेऽपि’ । कथमदन्धइत्युच्यमाने दन्धे चादन्धे च भवति, तदाह । ‘अदन्धेऽदन्धं दन्धाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति’ । नात्र शास्त्रीयोऽधिकारः स्वरितत्वनिबन्धनो विवक्षितः, नहि पूर्वसूत्रे दन्धशब्द आसक्तस्वरितः, तस्मात्तौकिकोधिकारो व्यपेक्षालक्षणाः, तदिह दन्धशब्देन तद्विषया व्यपेक्षाभिधीयते तस्या नञा निषेधोऽदन्धे इति । किमुक्तं भवति, दन्धइति नापेक्षतइति, तदनपेक्षायां दन्धे चादन्धे च भवति । अदन्धइत्यस्मिन्नसति लौकिकोऽधिकारो दन्धस्य शङ्कोत, दन्धस्यैवमेव परस्परं गृह्यते, तेषां पूर्वेषु नित्यं लुग्भवतीति । भाष्ये तु आष्टकिकापिठलय इत्युदाहरणात्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनार्ध इति निश्चयः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८६६

(अ. २ । पा. ४ । आ. २) (आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ।

२ । ४ । ७० ।)

आसंक्तस्वरित इति । (कै)

फलाभावादिति भावः । स्वरितत्वासङ्गभावस्यैवान्वाख्यानं
वार्त्तिकमित्यन्ये ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डि- नच् । २ । ४ । ७० ॥

प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह

प्रकृतेरेवेति । (कै)

अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भावः ॥ भाष्ये

वृध्यभावः स्यादिति । (आ)

एवञ्च ह्यो न स्यादिति भावः । पूर्वं फलाभावाद्द्वयसंज्ञाभावेन
स्थानिवद्भावेन न तस्माभ इति बोध्यम् ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ एतयोर्वयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य
अथो यञ्च वृद्धं लुक् स्यात् अथश्लेषस्य प्रकृतिभागस्य अथासंख्यम्
अगस्ति कुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः । अगस्त्यः । कुण्डिनाः । कुण्डिनो-
शब्दस्य यञि भस्याडे इति पुंवद्भावे नस्तद्धित इति टिलोपे कौण्डिन इति

“आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्” । कुण्डिनोशब्दस्य यञि
‘भस्याडे तद्धित’ इति पुंवद्भावे ‘नस्तद्धित’ इति लोपे कौण्डिन इति
प्राप्तोति, अस्मादेव निपातनानुवद्भावाभावः । असति च तस्मिन्नौकारस्य

(आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् । (अ. २ । पा. ४ । आ. २)
२ । ४ । ७० ।)

अस्य विशेषेति । (कै)

यद्यपि कौण्डिना इति सिध्यति । तथाप्यागस्त्रीया इति न सिध्यतीति व्याख्येयमिति भावः ॥ ननु प्रत्ययवाचकपदाभावेन बहुष्वित्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाये एवान्वये च तस्यैव लुक् स्यादत आह

बहुष्विति ॥ (कै)

यः प्रत्यय इति । (कै)

लुगाच्चिप्रो ऽयं प्रत्ययादर्शनस्यैव लुक्त्वादिति बोध्यम् ॥

प्राप्तम् । अस्मादेव तु निपातनात्तु पुंवत् । ईकारस्य यस्तेति लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिकोपो न । चकारः स्वरार्थः । मथो-
दासो हि कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्त्यस्या इति मत्वर्थीयस्य इनेरदात्तत्वात् ।
तदादेशोपि आन्तरतम्यात्तथा स्यात् । कथं तर्हि, वासिष्ठकुण्डिनौ तदद-
पमन्युपराश्रयाः । चतुर्गामेकगोत्रत्वान्न विवाहः परस्परमिति ॥ उच्यते ।
नायं कुण्डिननादेशः किन्तु कुण्डि दाहे इत्यस्मादौष्णादिके इतत्प्रत्यये
उज्ज्वलदत्तादिभिर्युत्यादितः स्वतन्त्र एवायं शब्दः । अत एव वासिष्ठमैत्रा-
वरुणकौण्डिन्येति, होताकुण्डिनवन्मित्रावरुणवदसिष्ठवदित्यध्वर्युरिति

यस्येति लोपः, तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिकोपाभावः ।
आगस्त्यकौण्डिन्येद्येदुयोर्गोत्रप्रत्यययोरिति व्यधिकरेणो षधौ, एतयोर्थाव-
वयवावित्यर्थः, तावेव स्वरूपेण दर्शयति । 'अथस्य यत्नश्चेति' । मथो-
दासो हि कुण्डिनीशब्द इति । कुण्डमस्यास्तीति 'अत इतिठनौ' प्रत्यय-
स्वरः, छीबनुदात्तः । ननु मानुवतल्लुगग्रहणं, प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्तामत
आह । 'तयोरित्यादि' । यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्यातां 'गोत्रे-
ऽलुगधौ' ति प्रतिषेधो न स्याद् लुको ह्यसौ निषेधो नादेशस्य, ततश्चा-

षष्ठीनिर्दिष्टस्येति । (कै)

स्थानषष्ठीषामर्थस्य प्रतिबन्धिकेति भावः ॥

तचेति । (कै)

एतदर्थमेव तत्र प्रत्ययग्रहणं कृतम् । यदा गोत्रे इत्यनुवर्त्य
गोत्रे कृतस्य लुगित्यर्थान्न दोषः ॥

पर्यायाभाव इति । (कै)

विकल्पस्थाष्टदोषदुष्टत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

बौधायनसूत्रं सरुष्कते । आपस्तम्बसूत्रमप्येवम् । एतेन वसिष्ठमित्रावरुणौ
कुखिनश्च महातपा इति मत्स्यपुराणप्रवराध्यायप्रयोगोपि व्याख्यात इति
दिक् । इह यदि लुक् नित्यं विशिष्टयोरेवादेशौ क्रियेते तदा कौखिना
इत्यस्य सिद्धावपि आगस्त्या इति न सिद्ध्यति । तथाहि । आगस्त्य-
शब्दादृष्यणि आगस्त्यः । ततो बद्धवचनान्ताद्द्राष्ट्वाच्चे विवर्तिते गोत्रेऽनुग-
चीति लुक्प्रतिषेधः । प्रत्ययविशिष्टस्यागस्त्यादेशपक्षे तु तन्निषेधाभावा-
द्दृढत्वापगमे श्रैषिकोणेव स्यात् । उपपादितं चेदं प्रत्ययस्य लुक्प्रसूत्रे ॥

देशे सत्यदृढत्वादयोव स्यात्, लुक् तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्प्रयोग-
विशिष्टस्यादेशस्याप्यभावाद्दृढलक्षणश्चो भवति । तत्र विशेषो नास्तीति
किमर्थं तर्हीदमुक्तम् अथ च यच्च बद्ध लुग्भवतीति । एवं मन्वते, यदि
कुखिनत्रादेशः समुदायस्य स्याद् अगस्त्यादेशोऽपि तथा स्याद् अतोऽवश्यं
लुगनुवर्त्य, अनुवृत्तस्य च कौखिन्येनापि संबन्धो विशेषाभावादिति ॥

यङो ऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यङा साहचर्यादच् प्रत्यथ एवाच गृह्यते ॥

ऊतोऽचि । (कै)

ऊतः परस्य यङो ऽचि लुगित्यर्थः ॥

यङोऽचि च ॥ यङो ऽच्प्रत्यये परे लुक् स्यात् । चकाराद्बहुलमन्य-
चापि । णोलुवः । णोपुवः । पचाद्यच् । इदमेव अचि लुगिबन्धानं ज्ञापकं
सर्वधातुभ्यः पचाद्यजिति । बाङ्लकात् वेभिदीति चेच्छिदीतीत्यादि । इह
अजिति प्रत्याहारो न गृह्यते । तथाहि सति ऋणोत्थेवावक्ष्यत् । यङन्ता-

“यङोऽचि” च ॥ ‘अचि प्रत्यये परत इति’ । पचाद्यचीत्यर्थः । एतदेव
ज्ञापकं सर्वधातुभ्यः पचाद्यच् भवतीति, प्रत्याहारग्रहणं तु न भवति,
तथा हि सत्यणोत्थेव वक्तव्यमन्याजादेः प्रत्ययस्यासंभवात् । ‘न तु कृन्द-
सोति’ । ऊद्भवोः सार्वधातुकं इत्यत्र वार्तिकं, ऋण्यग्रहणमनर्थकमन्यस्या-
भावात् । यति वातीत्यत्र किञ्चित्त्वधिकारान्न भविष्यति, यातः वातः,
अचोत्थनुवर्तते । वान्ति वान्ति, ओरिति । युवन्ति रुवन्ति, अनेकाच
इति वर्तते । अयुवन्, अरुवन्, अडागमोऽसिद्धः । णोणुवन्ति, अस्तयोग-
पूर्वस्थिति वर्तते । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं तर्हि ऋण्यग्रहणं, योयुवति, रोरुवति ।
यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धं, कान्दसो यङ्लुक् तत्र ‘कृन्दस्युभ-
यथे’ त्वाध्रधातुकत्वादेव न भविष्यति । तदेवं यङ्लुक्कान्दसत्वमभ्युपगम्य
ऋण्यग्रहणं प्रत्याख्यातं वार्तिककारेण, स मन्यते, चकारेणात्र ‘बाङ्लं
कृन्दसो’ ति सर्वमनुवर्त्तयते, तेनाचि प्रत्यये परतः कृन्दसि भाषायां

यद्यचेति । (कै)

“न धात्विति” (१।१।४) सूत्रस्यप्रत्याख्यानप्रकारस्तु लक्ष्य-
विशेषविषय एवेति निरूपितं तत्रैव ॥ भाष्ये

इत्येव भवितव्यमिति । (भा)

योयूपो रोरूप इत्यत्र बाङ्गलकाद्यङ् लुगभाव एवेत्यपरे ॥

दन्यस्याद्यो ऽसम्भवादिति हरदत्तः । न च पापथ्ये पापथ्ये इत्यत्र सम्भवः ।
श्रया व्यवधानात् । एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् लिटस्तन्मथोरित्येषाः
सम्भवोक्तौति चेन्न । अस्मसङ्गात् । यदि तु अमन्त्रे इति निषेधान् मन्त्रे
कथंचित्तत्संभवस्तर्हि यडा साङ्गचर्यादिति यत्तन्तरमन्त्रेषणौयम् ॥

यडो लुग् भवतीत्येकं वाक्यं, कन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीयं,
प्रसिद्धञ्च तथा कान्दसो यड्लुगिति, प्रयोगश्च चिगन्तः पद्ये गद्ये च
काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न कृतो दृश्यते ।
भाष्यकारस्तु ऋग्वोरिति वक्ष्यन्ति, एवं तर्ह्येत्त्रापयति भूषायामपि
यड्लुगिति, तेन चेच्चिदीति चेच्छिदीति योयवीतीत्यादि सिद्धं भवति ।
वृत्तिकारस्तु मन्यते यदि चापकेनापि तावद्भाषायामपि यड्लुकः प्रयोगो
भवति हनैवमत्रैव कन्दो ग्रहणं मानुषतन् प्रयोगस्तु चापकाश्रयेणैव
यथाभिधानं व्यवस्थास्यत इति । अतो न भाष्यवार्तिकविरोधो वृत्तेः
प्रामाण्यः ।

(गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेभु । (अ. २ । पा. ४ । आ. २)
२ । ४ । ७७ ।)

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै- पदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

इणो यो गाशब्द इति । (भा)

भाष्ये इकोऽपीष्वद्वावात्तदादेशस्थापि सिद्धिरिति भावः ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ॥ एभ्यः सिचो लुक् स्यात्पर-
स्मैपदेषु । इह मयडूकञ्जुत्या लुगनुवर्तते न त्वनन्तरोपि प्रलुः व्याख्यानात् ।
यद्यपि गामादायहृणोष्वविशेषाद्यापि गातीति निर्देशादिहेणोगालुडौत्वस्य
यहृणं गादेशस्यैव ह्ययं श्रित्तिपि श्रुत्तुका निर्देशः । ननु नायं गादेशः ।
लुङ्थेव तद्विधानात् । सत्यम् । तथापि प्रकृतिवदनुकरणमिति स्थानिव-
द्भावातिदेशाच्छ्रुत्तुक् । भवतेर इत्यादौ तु अस्यादेशानुकरणे अतिरे-
शातिदेशेन प्राप्तोपि श्रुत्तुक् प्रकृतिवदित्यस्थानित्वत्वाद्भेदवधेयम् । हरद-
त्तस्य स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवदनुकरणमिति वा गातीत्यत्र श्रुत्तुमित्याह ।
तत्र शब्दस्यासङ्गतिः स्पष्टैव । वस्तुतस्तु गापोर्यहृणो इण्पिबत्वोरिति
वार्तिकमेवात्र शरयम् । निर्देशादेव व्यक्तम् । लुगिवकरणयहृणमिति तु
भाष्ये प्रौढवादमात्रम् । निर्देशस्य सन्दिग्धत्वात् । गायतेरपि हि सिचि
कृतात्वस्यानुकरणं गातीति सम्भवत्येवेत्यवधेयम् । अगात् अस्थात् अदात्

“गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु” ॥ ‘अभूदिति’ । ‘भ्रूसवो-
स्तिडो’ ति गुणप्रतिषेधः । ‘लुगनुवर्तते न झुरिति’ । व्याख्यानात् । ‘इण्-
पिबत्वोर्यहृणमिति’ । इणादेशो गा इणित्युक्तः’ तत्र गातीत्यादाविकस्येणो
ष आदेशस्तदनुकरणो गा तिपि श्रुत्तुका निर्देशः, स्थानिवद्भावात्प्रकृतिवद-
नुकरणं भवतीति च । तेन गामादायहृणोष्वविशेष इति लाक्षणिकस्यापि
गाहृणस्य यद्यपि यहृणं प्राप्तं तथापि गातीति निर्देशादेव तस्य निवृत्तिः ।

महाभाष्यप्रदीपोदयोतः ।

७७५

(अ. २ । पा. ४ । आ. २)

(गातिस्थाचुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ।

२ । ४ । ७७ ।)

धः स्थानीति । (कै)

स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठीति भावः ॥ ननु पातेरपि पिबादेशः
किं नेत्यत आह

श्रिति चेति । (कै)

अदादिङ्केति श्रितपः कर्त्तर्यकत्वाभावाद्विकरणो न न्यायप्राप्त
इति वादिनां मतेऽपि तस्य गैतिरिति स्यादित्याशयः । न च वीशब्दे
इत्यस्य कृतात्वस्थानुकरणात् श्रितपापि एवमेव रूपेण निर्द्देशः

अघात् । पिबतेदेवेह ग्रहणं न तु पातेः । लुग्विकरणालुग्विकरणयोर-
लुग्विकरणस्यैवेति परिभाषया । अघात् । अभृत् । भूघातोः सतन्त्रस्या-
स्यादेशस्य चेदं रूपं तुल्यम् । न चादेशस्य लुग्विकरणात्पातिवदग्रहः
शुक्लः । आर्धघातुकैकविषयतया हेतोः स्वरूपासिद्धेः गापोऽग्रहणेन
इयादेशपिबत्योरेव ग्रहणमित्युक्तम् । नेह । कैगैरै शब्दे । अगासौत् ।
परच्छणे । अघासौत् । यमरमेतौटसकौ । पै शोधणे इत्यस्यापि नाच्छि-
कत्वादग्रहणं बोध्यम् । परस्मैपदेषु किम् । अगासातां ग्रामौ देवदत्तेन ।
अत्र कश्चित् सूत्रे भौघातोऽसौ निर्द्देशः । एरनेकाच इति यञ् । तेन
मा भैः शशाङ्गं मम शौधुनि नान्ति राहुरिति प्रयोगः सङ्गच्छत इत्याह ।
एवं तु मा अ भौषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो ब्रह्मते यतिरिति भट्टिविबध्यते ।
माभैरिति तु प्रामादिकम् । यद्वा । आगमशासनानित्यतयास्तिषिच इतौटो
विरहे सिधो हल्छादिकोपे सिधो विसर्गः ॥

तथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति पिबतेरेव
ग्रहणम् । 'अगासौदपासौदिति' कै गै रै शब्दे । पा रच्छणे । 'यमरम-
मातां सकृचे' ति सगागमः सिचश्चेट् 'अन्ति सिधो ऽपृक्त' इतौट्, 'इट
इटि' । पै ओवै शोधणे इत्यस्य नाच्छिकं पाठ्यमिति ग्रहणाभावः ।
'अगासातामिति' । कर्मण्यत्तनेपदमाताम् ॥

(तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

सन्दिग्ध इति वाच्यम् । साक्षयिकत्वेन तस्याननुकरणतयास्याप्येवमेव रूपं तस्यैव ग्रहणाच्च । अन्यथा गास्याघु इत्येवमेव वदेदिति भावः । गाङ्स्तु नानुकरणं परस्मैपदपरत्वाभावात् । “गामादाग्रहणेऽप्येवविशेषः” इति श्रित्पहितगानिर्देशविषयमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अलुग्विकरणस्येति । (भा)

“लुग्विकरणालुग्विकरणोरलुग्विकरणस्ये” (परिभा) त्वमथेत्यर्थः ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ॥

अतनिष्ठेति (भा)

मध्यमपुरुषवङ्गवचनम् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः ॥ एभ्यः सिधो वा लुक् स्यात्तथासोः परतः । अतत । अतथाः । अतनिष्ठ । अतनिष्ठाः । असात । असाथाः । जनस-
नेत्यात्मम् । पक्षे असनिष्ठाः । असनिष्ठाः । यूयमतनिष्ठेत्यत्र तु न लुक् ।
आत्मनेपदेनैकवचनेन च धासा साहचर्यात्तथाभूतस्यैव तशब्दस्य ग्रहणात् ॥

“तनादिभ्यस्तथासोः” ॥ उदाहरणेषु स्वरितेत्वादात्मनेपदम् ।
‘धासा साहचर्यादिति’ । यद्यपि तावदयं तशब्दो दृष्टापचारो ऽस्यात्मने-
पदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम् । अयं तु
खलु धाःशब्दो ऽदृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचनं च, तस्यास्य कोन्यः
सहायो भवितुमर्हत्यन्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भावः । ‘आत्मने-
पदस्येति’ । उपपत्त्यामेतत् । एकवचनस्येत्यपि ब्रूय्यम् ॥

आमः । २ । ४ । ८२ ॥

यद्यपि पूर्वसूत्रे लेरिति ज्ञेयं तथाप्यत्र योग्यतावशाज्जिह्व
एव यद्दणमिति ॥

निपातनादिति (कै)

“विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्यामिति” (पा-३।१।४१) “अभ्यु-
त्सादयामि” (पा-३।१।४२) त्यादिनिपातनादित्यर्थः ॥

तच्चिति । (कै)

लेरित्यननुटस्या सर्वेष्टभिद्धौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य कुङ्लोटी-
निपातनाश्रयणमयुक्तमित्यर्थः ॥

तरबादेरिति । (कै)

लावस्थायामेव लुकः प्राप्या कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तरबु-
त्पत्यत इत्याशयः । आदिना तमवन्तादुत्पन्न आमत्र यावत् ॥

आमः । आमः परस्य लुक् स्यात्, ईङ्ङांश्चके । लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषया नेह । अमगत्यादिषु, आम । आमतुः । तिबाद्यपवादत्वाज्जाव-

“आमः” । ‘आम उत्तरस्य लेर्नुग्भवतौनि’ । यद्यपि तिबा लिविद्ये-
षितस्तथापीह लेरित्येवानुवर्तत इति भावः । विदामकन्विदाङ्कुर्वन्वित्यत्र
लुङ्लोटीनिपातनाङ्गुभवति । तरबादीनां आमन्तादनुत्पत्तिरेव, तस्यान-
भित्यक्तपदार्थत्वात् । अयं च लुङ्नाप्राप्तेषु तिबादिषु विधीयमानत्वाज्जादे-
शानामपवादः । तेनामकस्यातिङन्तत्वाच्चक्षुःकामं याजयाद्यकारेण च ‘तिस्र-

व्यवहितेति । (कै) ।

तरबादौ षति व्यवहितत्वं स्यादिति भावः ॥ नन्वमभिव्यक्त-
पदार्थकत्वेनातिशयाद्ययोगान्तरबाधनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह

आमन्तस्येति । (कै)

प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलमदर्शनमिच्छत एवानुत्पत्तेरिति भाष्याच्च-
रार्थ इति भावः ॥ नन्वर्थवानामसम्भवौत्यतः

आम्प्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

सन्निपातेति । (भा)

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया
च सुसाध्यमेतत् ॥

तदा छतेष्विति । (कै)

विरोधाभावादेवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न वाच्यमिति भावः ।

“विहितानां नियम” इति पचाश्रयणादोभयोस्तुल्यत्वम् ॥

स्यायामेवायं लुक् । तेनामन्तस्यातिङन्तत्वादिनिघातस्ततः परस्य निघातश्च
सिध्यतीति नलुमतेति सूत्रे प्रतिपादितम् । न चैवमामन्तस्य पदत्वं न

उत्तिष्ठ' इति तस्य चानिघातस्तस्माच्च निघातः सिद्धो भवति । कथमाम-
न्तस्य पदत्वं, सुबन्तत्वात् । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्वं, तिङ्भाविनो हि
लकारस्यातिङिति प्रतिषेधो न चायन्तिष्टभावी । सुपः श्रवणं कस्मान्न
भवति, आमः स्वरादिषु पाठादध्ययत्वात्, तद्धितेनामा साहचर्ये पि तद्धित
एव न गृह्यते ऽपि तु व्याप्तेरतद्धितोपि । नचा तु समासप्रसङ्गः, न कारणं

• सत्यपीति । (कै)

न चास्त्युत्पत्तिकाले परत्वान्ततः प्रागेव वादेऽग्राः किं न भवन्तीति वाच्यम् । अपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्तेः । “प्रकल्प्य चापवादविषयमि” (परिभा)ति न्यायान् ॥ ननु अतिङ्गित्यनेन तिङ्स्थानिवयोग्यस्य कस्य कृतसञ्ज्ञा प्रतिषिध्येत इति कथं खिटः कृतमत आह

तिङ्भाविन इति ॥ (कै)

यद्यप्याम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति लेरिति निवृत्ते-
स्तथापि तदनुवृत्तिमतेऽपि लुकं साधयितुमाह भाष्ये

अव्ययादिति लुगिति ॥ (भा)

द्विवचनेति । (कै)

तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्टः ॥

नतु कृत इति । (कै)

तद्विशेषणत्वे हि कृतो मान्तत्वाभावात् सिध्यतीत्यर्थः । क्वदि-
शेषणत्वपक्षे तु लेरिति निवर्त्य आम इत्यनेनैवेति बोध्यम् ॥

स्यादिति वाच्यम् सुबन्ततया तत्सिद्धेः । यथा च सुपो न श्रवणं तथा
कृन्नेजन्त इति सूत्रे प्रतिपादितम् ॥

द्वारवां 'नञ्' सुबन्तेन समस्यतइति समासः प्राप्नोति, नैष दोषः ।
अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्कारेति नञः सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तपदार्थे-
नामन्तमात्रेण । श्यामन्तेभ्यो क्लः प्रतिषेधः । अश्याम तताम । वृद्धौ
कृतायां स्थानिवद्भावेन क्लो लियङ्गणेन यङ्गणे 'लुक्' प्राप्नोति ।

तद्धितप्रकरणादिति । (कै)

“तद्धितस्यासर्वविभक्तिरि”(१। १। ३८)ति पठित्वा हि तत्र ते पठिता अतस्तेषु तद्धितपदमनुवर्त्तत इति भावः ॥ अननुष्टत्तावपि न दोष इत्याह

तद्धितसाहचर्यादिति ॥ (कै)

समासे छते इति । (कै)

गतिसमास इत्यर्थः । स च नित्य इति समासाभावे स्वरौ न सिधेदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणां क्रियामात्रेण सामर्थ्यादनभिव्यक्तपदार्थकेन कारयामित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न शङ्कनीयं तिङ्कृत्यदे लसमासो न स्यादित्यनिष्टम् । “तथा चे”त्यनेन सूचितम् । हेतुं दर्शयति

आमन्तस्येति ॥ (कै)

नलोपादीति । (कै)

आदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ भाष्ये

न चकार हारयामिति । (भा)

कश्चित् न जहारहारयामिति पाठः । तत्र चकारेत्येतदर्थतो निबन्धजहारिति । तत्र सामान्यविशेषथोरभेदान्वयादित्याहुः ॥

अर्थवद्द्रव्यात्सिद्धम् । अर्थवत् आमन्तस्य ग्रहणां न चैषोर्थवान् । एवमप्यम गत्यादिषु, तिपो ऋण, आम अत्र प्राप्नोति, अर्थवत्त्वात् । लक्षणाप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमित्यत्र न भविष्यति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८८२
 (अ. २ । पा. ४ । आ. २) (अथयादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ।)

अथयादाप्सुपः । २ । ४ । ८२ ॥

ननु माभूत्सिङ्गं तत्र शालायामित्यादौ स्त्रीसामानाधिकरण्या-
 देव टा एतस्य च न लुगत आह

न चेति ॥ (कै)

भूतमिति । (कै)

सामान्ये नपुंसकम् ॥ ननूच्चैस्तराभ्यां ब्राह्मणीभ्यां कृतमित्या-
 दावयथात्परा यः सम्भव इति चेन्न । “अथयादि”ति विहित-
 विशेषणात् । यदाप्सुवभ्यामितिप्रसङ्गस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या
 गृहणाच्च दोषः । एवञ्च छन्दोजन्तसूत्रस्यभाव्यमपि स्वरसतः सङ्ग-
 च्छते इति दिक् ॥ ननु सुपो ऽनुत्पत्तौ कथं लुक् कथं वा
 प्रत्ययलक्षणमत आह

अथयादाप्सुपः ॥ अथयादिद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र
 शालायाम् । अथ । अत्र वार्तिकम् । अथयादापो लुगवचनानर्थक्यं लिङ्गा-

“अथयादाप्सुपः” ॥ ‘तत्र शालायामिति’ । शालाशब्दसन्निधौ
 स्त्रीत्वयुक्तत्वगतकारकशक्त्यभिधानासस्यामितिवसन्नेत्यत्रापि यदि स्त्रीप्र-
 त्ययः स्यात्पदादेव स्त्रीत्वं प्रतीयेतेति व्यामोहनिरुक्त्यर्थं टापो लुगवक्तव्यो
 यथा षट्सञ्चकेभ्यः प्रतिषेध इति भावः । वार्तिककाग्रन्त्वाह । ‘अथया-
 दापो लुगवचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादि’ ति । ‘कृत्वा हत्विति’ । यदा ‘बहुव-
 चनवचन’ मित्यादेः स्त्रादिविधवाक्येनैकत्राक्यता तदा निःसङ्ख्येभ्यो
 निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्योऽस्मादेव लुगविधानास्त्रिङ्गात्त्वादयो भवन्ति, भिन्नवा-

स्वाभाविक्येवेति । (कै)

अव्ययात्परसुबदर्शनमेव लुक् सञ्ज्ञमिति भावः ॥ ननु पूर्वोक्त-
रीत्या सिद्धौ किं सुवृत्पद्येत्याशङ्क्याह

प्रसङ्गेति ॥ (कै)

स्वादिवाक्ये एकत्वादीनामनुपादानादाह

वाक्यैकेति ॥ (कै)

वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । (कै)

उत्पन्नानां नियम इति भाष्यस्थानियम एवेत्याशयः ॥

एकवाक्यतापक्षे ऽपीति । (कै)

सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽपीत्यपि बोध्यम् । अत्र पक्षत्रये ऽपि
सप्तानामपि विभक्त्रीनामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥

भावादिति । न च स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरण्यादिति पक्षः स्थितः ।
भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिथ्याप्तः । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ ॥

क्यतायामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्तिः बहुष्वेव बहुव-
चनं न द्वन्द्वेनेकस्मिन्द्वयोरेव द्विवचनं नैकस्मिन्न बह्वधु, एकस्मिन्नेवैक-
वचनं न द्वयोर्न बहुषु इत्यव्ययेभ्यः स्वादीनां सम्भवः । त्रिकपक्षे तु यत्र
सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्येन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु निःसङ्ख्येभ्यः
सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति सर्वथाव्ययेभ्यः सुवृत्पत्तिरेषितथा
प्रत्ययसङ्घेन पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति । सुविति च सप्तमीबहुवचनस्य
पक्षारेण प्रत्याहारी न कपः, आपः एधगुपादानात् ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

तत्र वर्त्तिपदानामिति । (कै)

एकविंशतिर्भरद्वाजा इत्यनयोः स्वार्थोपसर्जनवंश्या इत्यर्थाभिधायित्वादित्यर्थः । एवं हि अज्ञानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इति न सिध्येत् तस्माद्भाष्यकारप्रयोगाद्त्र लुगभाव इति षरदत्तः । युक्तैरश्नैतत् । अन्यथा विदानामपत्यं वैद् इत्यादि सिध्यर्थं तद्राजसूत्रे उक्तवार्त्तिक-

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ अन्वयोर्बहुलं स्यात् । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते ष्याग्भः । उपकुम्भमुपकुम्भेन वा कृतम् । उपकुम्भमुपकुम्भे स्थितः । अत्र वार्त्तिकम् । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवेष्वो नित्यम् ॥ ऋद्धिः, मुमद्रम् । नदीसमास उन्मत्तगङ्गम् । संख्यावयव, एकविंशतिभरद्वाजम् । त्रिपञ्चाशद्दौतमम् । एकविंशतिभरद्वाजा वंश्यास्त्रिपञ्चाशद्दौतमा वंश्या इति त्रियष्टः । संख्यावंशेनेति समासः । ननु भरद्वाजाद्विदाद्यञो यञञोश्चेति भृक् प्राप्नोति । एवं गोतमादृष्ट्यः । अत्रिभृग्वित्याहम्भात् । न च वर्त्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तगोपसंक्रमात्तुगभाव इति कैयटोक्तं युक्तम् । ऋत्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोन्तरङ्गस्य लुको दुर्वागत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गर्गकुलमित्यपि न स्यात् । अत्राहुः । भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोत्र बोध्य इति । इदं च वार्त्तिकं बहुलग्रहणसिद्धार्थकथनपरम् ॥

“द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्” ॥ ‘मुमद्रमिति’ । मद्राणां समृद्धिरित्यर्थ-योर्भावः, ततः सप्तमी, तस्या नित्यमम्भावः । ‘एकविंशतिभरद्वाजमिति’ । एकविंशतिर्भरद्वाजा वंश्या इति ‘सङ्ख्या वंशेने’ ति समासः । तत्र वर्त्तिपदार्थानां स्वार्थोपसर्जनार्थान्तगभिधायित्वाद्भाष्यकारप्रयोगात् एकत्वविशिष्टार्थान्तरे सङ्क्रान्त इत्यञो लुगभावः । नेति वयम् । गर्गाणां कुलं गर्गकुलमिथादवपि प्रसङ्गात् । तस्माद्भाष्यकारप्रयोगाद्त्र लुगभावः ॥

(लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

भाष्यासङ्गत्यापत्तिः । एतद्भाष्यप्रामाण्यादिमात्रुपकादिषु बोध्याविति बोध्यम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

प्रथमतः परत्वादेवेत्यक्ताङ्गतिन्यायेन डारौरसौ न प्राप्नुवन्तीत्याशयेन वार्त्तिकम् । भाष्ये

टितामिति । (भा)

डादयस्तु परस्मैपदे चरितार्था इति भावः । पूर्वविप्रतिषेधेन डादौ सङ्गतिन्यायाश्रयणादेत्वाभाव इति तात्पर्यम् ॥ तद्धनयन्नाह

तिप्तस्मैनामिति ॥ (कै)

आत्मनेपदानाञ्चेति । (कै)

न परस्मैपदम् ॥ भाष्ये

लुटः प्रथमस्य डारौरसः ॥ लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य डारौरसः प्रामाण्यः । अस्ता । शयिता । ननु पदद्वये द्वौ त्रिकौ प्रथमपुरुषौ । तथा च षट् स्थानिनः त्रय आदेशाः तत्कथं वैषम्ये संख्यातानुदेशाः । अप्राहुः । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् षडेवादेशाः ।

“लुटः प्रथमस्य डारौरसः” ॥ ‘परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेतित’ । यद्येवं परस्मैपदे त्रयः, प्रथमपुरुषसंज्ञकास्तिबादयः, आत्मनेपदेऽपि त्रयः क्तादय इति षट् स्थानिनस्त्रय आदेशा इति वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति । सा भृत्संख्यातानुदेशः, आन्तर्यतो व्यवस्था भविष्यति, अर्थत-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ८८५
 (स. २। पा. ४। आ. २) (लुटः प्रथमस्य ङारौरसः। २। ४। ८५।)

पुनः प्रसङ्गेति । (भा)

पुनरेवं तु व लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भावः ॥ प्रकृतैक-
 शेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टलात्प्रभ्रानुपपत्तिरत आह

सामान्येन प्रश्न इति ॥ (कै)
 अत्रेति (भा)

भाष्यस्यैवविधे विषय इत्यर्थः । उदाहरणान्तरविषयः प्रश्न
 इति भावः ॥

बहुशक्तिकटकानिति । (भा)

“जातिरप्राणिनामि”(१।४।६)त्येकवचनं बहुशब्दोपान्तबहुला-
 न्वयानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्वः । बहुशक्तिकटकानीत्यत्र
 बहुवचनान्वयानुपपत्त्या कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम् । तस्मा-
 दुभयमपि न्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याय्य इति
 बोध्यम् ॥ उपा विकारे इत्यर्थे ऽनुपपत्तिरत आह

यदा अर्थत आन्तर्याद्यवस्था । एकार्थस्यैकार्थी द्वयस्य द्वयं इत्यादि,
 एकार्थत्वादिनिर्णयस्तु व्यवहारात् । यद्यपि नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वं तथापि
 डा इत्यस्य सर्वादेशत्वमानुपूर्व्याद्बोध्यम् । प्रतिपादितं चेदमनेकाल्प्र-
 दिति सूत्रे । न चात्मनेपदे अध्येता ऽध्येतारावित्यादौ ङारौरस्य कृतेषु
 टेरेवं स्यादिति चेन्न । अस्मिन्नेव प्रयोगे संकल्पलक्ष्यतया चरितार्थत्वात् ।

आन्तर्यामं, एकार्थस्यैकार्थी द्वयस्य द्वयोर्बहुवचनस्य बहुवचनः । कथं पुनर्ङादी-
 नामैकार्थ्याध्यवसायः । यावता यन्तिपः स्थाने स एकार्थी यस्तस्यस्थाने स
 द्वयोर्बो भेः स्थाने स बहुवचनं, नेत्याह, प्रयोगदर्शनादप्यैकार्थ्यादिकम-
 ध्यवसातुं शक्यम् । अथ वादेशा अपि षडेव निर्दिश्यन्ते । ऋधम्, एकशे-

(लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

डादेश इति । (कै).

कर्मधारय इति भावः ॥

नानुबन्धकृतमिति । (कै)

अनुबन्धलाघोग्यकृतमित्यर्थः । ध्वनितञ्जेदमनेकाल्शिदि(१।-
१।५९)ति सूत्रे भाष्ये ॥ भाष्ये

निघातप्रसङ्गस्त्विति । (भा)

शिले शिले च सर्वथा ऽयं दोष इति सूचयितुं तु शब्दः ॥
ननु श्वःपदयोगे तिङन्तनिघात एव भविष्यतीति किमनेन
सर्वधातुकानुदात्तत्वविचारेणेत्यत आह

यस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

तथाहि । एवं डादयश्चेत्युभयमपि शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् । तत्र परत्वा-
देत्ये कृते पुनःप्रसङ्गविधानाद्डादयः । यद्वा । तिष्ठ आदेशेषु टेरेत्वं न
भवति । एभिरेचोस्थानसः सेश्च एकारोच्चारणाच्चापकात् । स्यादेतत् ।
तिप्तयोर्दयोरपि डादेशेन्तोदात्तम्यदमित्यते । तत्र तिवादेशस्यान्तरतम्या-
दनुदात्तत्वे सत्युदात्तनिष्ठस्त्वरेणोदात्तत्वं सिद्ध्यन्तु तादेशस्य तु न

षनिर्देशात् । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । यदि तु
डा च डा च ड । रौ च रौ च रौ । रस् च रस् च रस् । डा च रौ च
रस् च डारौरस इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः स्यादनिष्ठः संख्यातानुदेशः
प्राप्नोति । तिप्तसोर्डा । भिक्तयो रौ । आतांभयोरसिति । 'कर्त्तव्य' ।
लुट् । तिप्, तस्य टा इत्ययं सर्वादेशः । नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् । अस्तु

अनित्यत्वाद्देति । (भा)

इयमेकदेश्युक्तिः । अनुबन्धत्वयोग्यत्वेन तत्कृतानेकाङ्गत्वाभावाच्चुट्
इत्यादौ प्रत्ययशब्द उपदिश्यमानप्रत्ययवयवपरो ऽपीत्यन्यादेशे-
ऽपि उख्यत्वसिद्धिः । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेश इति
कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एकादेशस्य नैव प्रवृत्ति-
रित्यर्थः ॥ ननु तिङ्बन्धव्यवमादायैव सा किं न स्यादत आह ।

अक्तपरिमाणस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

अनन्यवदिति । (भा)

अर्धाधिकविकाराद्यायेनाभिद्धेः स्यागिवदित्यतिदेशप्रवृत्तेरूप-
लक्षणमिदमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तचान्तरङ्गत्वादिति । (भा)

तासेः परं लसार्वाधातुकमित्यनुदात्तत्वस्य बङ्गपेक्षत्वादित्यर्थः ॥

सिध्यति । तथाहि । तप्रत्ययस्य डदेशे कृते लसार्वाधातुकस्वगत्यगत्या-
ट्टिलोपः । न चेदानीमुदात्तनिवृत्तस्वरौ लभ्यः । अनुदात्तत्वात्प्रागेव लोपात् ।
ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्नित्यो डदेशः । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्ननुदात्तोप्य-
नित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादनुदात्तत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाड्डा-
देशे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः सुलभ इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाड्डादेश-

तर्ह्यन्यस्यैव, तिपस्तकारेण सङ्घट्टिलोपो भवति । ननु तत्कारान्तामङ्गं न
भवति । द्वित्कारणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा सिद्धान्तोऽभस्यापि ।
अथ वानुपूर्व्यात्सिद्धम् । कथम् । अन्यस्याप्यर्थं स्थाने भवन्नप्रत्ययः स्याद्
असथां प्रत्ययसङ्घायां ढकारग्येत्सङ्घा नास्ति, असथा चेत्सङ्घायां-

(लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २)

परत्वाट्टिलोपेनेति । (भा)

डिल्लसामर्थ्यानाङ्गत्वभलवैक्ये ऽपि टेरिति (६।४।२४३)
शास्त्रस्यैव प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भावः । एवञ्चानुदात्ते उदात्त-
लोपाभावादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तौ प्रत्ययस्वरप्राप्तावुदात्तस्वरमेव
श्रूयेतेति तात्पर्यम् ॥ किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह

पूर्वप्रदर्शित इति । (कै)

“न्याय्य एव”ति भाष्यस्य न्याय्यस्त्वयमित्यर्थः ॥

अत्रेति । (कै)

व्याख्याद्विचिन्तापूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यम् ॥
टिलोपात्पूर्वमेतत्सम्प्रधारणाया असम्भवादाह

डारौरसिति ॥ (कै)

टिलोपे चेति । (कै)

परत्वादिति भावः ॥ भाष्ये

प्रवृत्तेः । अत्राहुः । अस्तुक्तरौत्या परत्वाट्टिलोपः । तथाप्यसावनुदात्ते
अविद्यमानोदात्ते पर इत्यर्थः । अनुदात्तस्यचेति सूत्रे ह्यनुदात्तग्रहणं
प्रत्याख्यास्यते, तत्त्वौकारेपि शास्त्रीयानुदात्तो न गृह्यते, किन्तुदात्त-
भिन्नः । न च प्रत्ययाद्युदात्तप्रवृत्तेरिदमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । परिहृत्य
चापवादविषयमिति न्यायेन लसार्वाधातुकानुदात्तविषये प्रत्ययस्वराप्रवृत्तेः ।

नेकाल्, यदानेकाल् तदा सर्वादेशः, यदा सर्वादेशस्तदा प्रत्ययः, यदा
प्रत्ययस्तदेत्संज्ञा, यदेत्संज्ञा तदा लोपस्तदैकाल्, न चेदानीं प्रत्यावृत्त्यान्ता-
देशो भवितुमर्हति, तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । ‘कर्तारौ कर्तार इति ।
'रि चे' ति तासस्त्वोर्लोपः । ‘अध्येतेति’ इड् अध्ययने । अथात्र डारौ-

पुनःप्रसङ्गविज्ञानादित्यपि (भा)

पर्जन्यवल्ग्वणप्रवृत्त्या लसार्वाधातुकानुदान्तत्वे कृते इत्यर्थः ॥

नन्वकृते इति । .(कै)

अपिद्विषय इत्यर्थः ॥ ननुदान्तनिवृत्तिस्वराभावे ऽपि परेण टिलोपेन प्रत्ययस्वरापवादस्य लसार्वाधातुकानुदान्तत्वस्य सकृद्वृत्ति-
न्यायेन बाधितत्वात्पुनरप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रवृत्त्येष्टमिद्विरत आह

पुनः प्रसङ्गति । (कै)

तत्रानुदान्तस्य च यत्रेत्यत्र । ततश्च उदान्तनिवृत्तिस्वरानु-
दान्तत्वयोः सम्प्रधारणा युक्तैवेत्यर्थः ॥ ननु तासेरपि प्रत्ययस्वरा-
त्प्रागेव परत्वाट्टिलोपे उदान्तनिवृत्तेरेवाभावात्कथमुदान्तनिवृत्ति-
स्वरोऽत आह भाष्ये

न च तासेः प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाट्टिलोपः शक्यः । प्रत्ययस्वरस्य प्रत्यय-
संनियोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा च भाष्ये संग्रहस्यौको । प्रत्ययस्वरा-
पवादो लसार्वाधातुकानुदान्तत्वम् । तेन तत्र न प्रसङ्गः प्रत्ययस्वरः कदा
चिन् ॥ प्रत्ययस्वरश्च तासेर्दृत्तिसंनियोगशिष्टः । तेन चाप्यसावुदात्तो
लोभ्यते तथा न दोषः ॥ वृत्तिः प्रवृत्तिः, यदैव तासिः प्रवर्तेत तदैवापवा-
दाभाववदुदात्तत्वयुक्ते इत्यर्थः ॥

रसु कृतेषु टेरेत्वं कस्मान्न भवति, पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात् ।
इह हि तद्व्यञ्ज्यस्य टेरेत्वं च प्राप्नोति डादेशश्च । द्वयोरपि शब्दान्तप्रप्राप्ति-
रनित्यत्वात्परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्वादेशः, एवं रौरसोरपि
प्रवृत्त्यम् । अथवा पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, यासः सेवचनं ज्ञापकं ये
तिडादेशास्तेषां टेरेत्वं न भवतीति । अन्यथा यासः, स इत्येव वाच्यं
स्यात् । 'कर्तासीति' । तासस्योरिति, मकोपः ॥

८६०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

(सुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ।) (अ. २ । पा. ४ । आ. २ ।)

तासेर्दृत्तीति । (भा)

एवञ्च प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयान्तरङ्गत्वादपवादप्रसक्तभावाच्चो-
दात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यत इति भावः ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयोऽध्यायः ॥ ० ॥

समाप्तं चाह्निकम् ॥

शुभमस्तु ॥

अपेक्ष्यं संस्कारं वहितमदसा मुद्रणविधौ
मयानीतो यत्नाद्विबुधजनमन्तोषजननः ।
प्रसन्ने गम्भीरे सकलपदनाभैकसंगौ
प्रदीपोद्घोतोऽयं विलसतु महाभाष्यग्रहणे ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्नचट्टोपाध्यायवंशसमुद्भव-
बहुवल्लभशर्मविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने
द्वितीयोऽध्यायः ॥

शिवम् ॥

**महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्थद्वितीयाध्यायस्य सूच-
वार्तिकमहाभाष्यादीनां 'वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ।**

अ ।

अभिप्रायम्	...	...	भा	...	१	...	८
अर्थति	...	...	के	...	२	...	१
अभेदात्	...	...	भा	...	२	...	३
अर्थभेदात्	...	...	के	...	३	...	२
अनाम	...	...	के	...	६	...	९
अनाथा	...	...	के	...	७	...	३
अधिकारपरिभाषयोः	...	...	...	...	७	...	३
अथ चेति	...	...	कं	११ १, ४१ ४, ५२ १०, ८३	...	११	११
अनेकार्थस्य	...	...	...	...	११	...	४
अजहृत्स्वार्थयोः	...	...	...	...	११	...	३
अर्थान्तरेति	...	...	के	...	१५	...	१
अन्यत्र	...	...	भा	१७ ५, २८	...	६	६
अविनाभावित्वात्	...	...	के	...	१८	...	१
अत्र	...	...	के	...	१८	...	४
अन्यत्र युक्तग्रहणम्	...	...	के	...	१८	...	९
असत्यपि	...	...	...	...	२१	...	१०
असति	...	...	कं	...	२२	...	१
अस्त्विति	...	...	कं	...	२४	...	९
अहौने द्वितीया	...	...	पा	...	२६	...	२
अत्रान्तरत्पुरुषः	...	...	के	...	३७	...	१०
अरुचिबीजं तु	...	...	...	...	२८	...	६

अविद्वितेव	...	...	...	...	...	...
अवयवमपौति	...	...	को	...	...	...
अवयवानां सत्सम्बन्धालाभः	...	...	...	...	...	...
अनेकत्वादिति	...	...	को	...	...	...
अवयवद्वारकसम्बन्धस्यैवात्र भानम्	...	...	...	...	...	...
अप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे	...	...	...	...	...	...
अन्यत्र खल्वपीति	...	...	भा	...	...	...
अगमकत्वात्	...	...	भा	...	...	...
अगमकत्वादेव,	...	...	...	...	...	...
असूर्यत्यादीनाम्	...	...	...	...	...	...
अभेदमिति	...	...	को	...	...	...
असामर्थ्येऽपि	...	...	...	...	...	...
असूर्यललाटयोः	...	...	पा	...	...	...
असुधंति	...	...	को	...	...	...
अवयवार्थान्वित इति	...	...	को	...	...	...
अवयवार्थान्वितः	...	...	को	...	...	...
अभिधीयते	...	...	को	...	...	...
अन्तर्भावात्	...	...	को	...	...	...
अपौति	...	...	को	४७ १,	...	...
अर्पयति	...	...	को	...	...	...
अनियतेति	...	...	को	...	...	...
अर्पयेति इति	...	...	को	...	...	...
असुधम्	...	...	हरिः	...	...	...
अत्यन्तम्	...	...	हरिः	...	...	...
अर्थाभेदे इति	...	...	को	...	...	...
अन्तश्च तवे इति	...	...	को	...	...	...
अन्तर्भूतेति	...	...	को	...	...	...
अभेदेकत्वेति	...	...	को	५२ १०,	...	...
अप्रीयतीति	...	...	को	...	...	...
अनुगम्यते इति	...	...	को	...	...	...
अभिधानम्	...	...	...	...	...	...
अत्रापि	...	...	को	...	...	...

अपि शब्द इति	के	...	५७	...	३
अप्रतिपन्नः	के	...	५७	...	४
अर्थान्तरम्	के	...	५७	...	६
अयोग्यत्वान्निति		...	५७	...	८
अयं भाव इति	के	...	५८	...	५
अन्वाख्यानम्	भा	...	५९	...	१
अवश्यं ज्ञानेन		...	५९	...	११
अनुषज्यते	के	...	६०	...	३
असामर्थ्यादिति	के	...	६२	...	५
अनाख्याने	के	...	६३	...	१२
अथ ये वृत्तिं वर्तयन्तीति	भा	...	६४	...	१६
अथ तेषाम्	भा	...	६८	...	५
अर्थान्तरोपादानम्		...	६९	...	८
अथवा	भा	...	७१	...	१६
अन्वयाद्द्विशेषणम्	भा	...	७१	...	१६
अन्वयः	भा	...	७६	...	७
अभिहितोऽन्तर्भूत इति	के	...	७९	...	९
अवयवार्थोपकृत इति	के	...	८०	...	४
अथ यन्नुवेति	भा	...	८४	...	१
अहानाविति	भा	...	८५	...	११
अथवा भवति चेवमिति	भा	...	८६	...	३
अथैतन्निवृत्ति	भा	...	८६	...	८
अयं दृष्टः	भा	...	९०	...	८
अन्यत्	के	...	९१	...	१
अत्र पचेरिति	के	...	९१	...	२
अनेनेति	के	...	९१	...	१
अनेकस्मिन्निति	के	...	९२	...	१२
अपर आह	भा	...	९५	...	८
अद्वेष्यमिति	भा	...	१०५	...	६
अनुवेति	के	...	१११	...	१
अन्येति	के	...	११४	...	७
अन्तर्भवतीति	कं	...	१२०	...	४

अनभिधीयेति	के	...	१२४	...	३
अथावाच्यस्येति	के	...	१२५	...	३
अभिधेयं यस्येति	के	...	१२६	...	१०
अनभिधीयमानमपीति	के	...	१२९	...	१
अभिधेय वाचीति	के	...	१३०	...	३
अभिधेयस्य त्विति	के	...	१३०	...	७
असामर्थ्यं मन्वस इति	के	...	१३२	...	२
अथवा खोऽर्घ इति	के	...	१३४	...	३
अस्तु तर्हीति	भा	...	१३७	...	१६
अनेक पदप्रसङ्ग इति	भा	...	१३८	...	३
अन्तरङ्ग विप्रतिषेधमिति	भा	...	१३९	...	६
अनुदात्तं पदमिति	पा	...	१३९	...	९
अन्तरङ्गत्वमिति	के	...	१३९	...	१०
अनेकान्तिकमिति	के	...	४४०	...	३
अथ तर्हीत्यादि	भा	...	१४१	...	४
अधिकप्रश्नं चेति	के	...	१४३	...	४
अधिकषष्टिवर्षपीति	के	...	१४२	...	५
अधीति	के	...	१४२	...	८
अधिकषष्टिवर्षाख्येति	भा	१४२ १०, १४४ १, १४३	...	...	८
अधिकषष्टिवर्षाणामिति	भा	...	१४२	...	११
अव्यविकेति	के	१४३ १२, २१०	...	...	३
अव्यविकन्यायममत्वाच्चेति	के	...	१४३	...	१४
अतिव्याप्तीति	के	...	१४६	...	३
अन्तरङ्गत्वादिति	के	...	१५४	...	१
अविशेषेणेति	के	...	१५९	...	१
अवधित्वस्योत्तनेति	के	...	१५९	...	६
अवयवकार्यमिति	के	...	१६१	...	१
अन्तरेणापीति	के	...	१६१	...	३
अभिधानाद्देति	के	...	१६६	...	७
अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाद्देतीति	के	...	१६६	...	११
अवस्तव्यमिति	के	...	१६९	...	४
अत एवेति	के	...	१७१	...	३

अतिक्रियाशक्ति	...	के	...	१७१	...	८
अव्ययादितिलुगिति	...	के	...	१७२	...	८
अन्यसंज्ञाविज्ञानादिति	...	के	...	१७५	...	१
अवयवस्य भ्रुतत्वादिति	...	के	...	१७६	...	१
असादृश्य इति किमर्थमिति	...	भा	...	१८५	...	१
अर्थवत् सूत्रारम्भादिति	...	के	...	१८६	...	१६
अथ य इति	...	के	...	१८७	...	४
अथवा द्योतनेति	...	भा	...	१८८	...	१०
अभेदेकत्विति	...	के	...	१९०	...	५
अस्य कालविशेषे	...	के	...	१९४	...	३
अव्यतिरिक्त एवेति	...	के	...	१९५	...	१
अन्यपदार्थ इति	...	भा	...	१९९	...	१
अन्यपदार्थाऽपि त्विति	...	भा	...	२०१	...	१०
अन्येषां चेति	...	के	...	२०५	...	५
अहीने द्वितीयेति	...	भा	...	२०७	...	४
अतीताद्यन्तयोरिति	...	के	...	२०८	...	३
अन्तोदात्तत्वमिति	...	के	२०९ १, २१०	...	१	
अन्तर्भूतस्यार्थ इति	...	के	...	२१२	...	५
अर्थभेदादिति	...	के	...	२१२	...	६
अर्थ कृत इति	...	भा	...	२१४	...	८
अन्यथा जातीय इति	...	भा	...	२१५	...	१
अन्यथा जातीयकः सप्रत्ययादिति	...	भा	...	२१५	...	३
अधीत्यस्यत्विति	...	भा	...	२१५	...	८
अर्थभेदेनेति	...	के	...	२२०	...	१०
अनेकशक्तीति	...	के	...	२२१	...	३
अव्यतिरिक्तकस्यति	...	के	...	२२२	...	१
अर्थशब्देन समाप्तार्थमिति	...	के	...	२२४	...	१
अर्थप्रहणभूतेनेति	...	के	...	२२५	...	३
अर्थप्रधानत्वात्	...	के	...	२२६	...	१
अवरथाति	...	भा	...	२२७	...	१
अल्पत्विति	...	के	...	२२२	...	४
अन्यत्रापि	...	भा	...	२२२	...	९

अपादाने पञ्चमीति	...	कै	...	२४३	...	५
अर्थशब्दोऽयं पुल्लिङ्गः	...	भा	...	२४०	...	४
अर्थं क्ते चेति	...	भा	...	२४०	...	५
अर्थग्रहणे षतीति	...	कै	...	२४९	...	२
अन्तः शब्दोऽत्रेति	...	कै	...	२५१	...	९
अर्जननिमित्तत्वादिति	...	कै	...	२५७	...	८
असौ	...	भा	...	२५९	...	४
असम्भवादिति	...	भा	...	२६०	...	९
अगुणत्वद्वये पात्रस्य वेति	...	कै	...	२६०	...	७
अव्यतिरेकात्	...	भा	...	२६१	...	५
अभिधानम्	...	भा	...	२६६	...	४
अवयवानामिति	...	भा	...	२६७	...	४
अशेषत्वादिति	...	कै	...	२७१	...	२
अन्तोदात्त इव्यते	...	कै	...	२७५	...	८
अयं भावः	...	कै	...	२८२	...	५
अत्यन्तेति	...	कै	...	२८५	...	९
अत्यन्तायेति	...	भा	...	२८८	...	८
अपेक्षानिमित्तक इति	...	कै	...	२८९	...	१०
अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्त	...	कै	...	२९२	...	१०
अनियतगुणनिमित्तति	...	कै	...	२९७	...	४
अस्त्रीपूर्वपदस्येति	...	कै	...	२९९	...	६
अनिर्दिश्यमानस्यापीति	...	भा	...	३०४	...	५
अपेक्ष्यं ह्यादिति	...	भा	...	३०५	...	५
अर्थापत्तीति	...	...	...	३०४	...	१९
अभिन्नत्वेन विवक्षित इति	...	कै	...	३०९	...	१
अनेकोपकारकोपकार्यम्	...	कै	...	३१३	...	८
अनियत इति	...	कै	...	३१६	...	१
अनेनेति	...	कै	...	३२४	...	६
अवयवं तद्गुणद्रव्यमाकाङ्क्षतीति	...	भा	...	३२८	...	१
अव्यापकत्वमिति	...	कै	...	३४३	...	१२
अनेत्सिति	...	कै	...	३४४	...	१३
अवयवं खल्वपीति	...	भा	...	३४६	...	१

प्रवधारणेति	के	...	४४९	...	४
प्रथंरुपाभ्यामिति	के	...	४४९	...	६
प्रथंभेदमिति	के	...	४५०	...	९
प्रभुक्तमिति	के	...	४५४	...	७
प्रनेते वर्ण इति	के	...	४५८	...	१३
प्रकारकत्वाद् इति	के	...	४६०	...	४
प्रनेत इति प्रतिषेध इति	के	...	४६१	...	४
प्रत्यतरत्र कस्मादिति	भा	...	४६२	...	४
प्रवश्यं वर्णति	भा	...	४६२	...	९
प्रथंदानौमिति	भा	...	४६४	...	१
प्रनाथा	के	...	४६७	...	१
प्रथवा पठिक्रयेति	के	...	४६७	...	१
प्रस्तु विभापेति	भा	...	४६८	...	७
प्रल्पेनेति	भा	...	४६९	...	१
प्रने तु शब्दलाघवमिति	के	...	४६९	...	१३
प्रतिशयनानीति	के	...	४७२	...	६
प्रतिशयमानानान	के	...	४७२	...	१०
प्रथान्तरत्वम्	के	...	४७३	...	१
प्रजहत् स्वार्थति	भा	...	४७५	...	१५
प्रथति	भा	...	४७६	...	३
प्रव्यवस्थितत्वादिति	के	...	४८६	...	४
प्रपूषार्थमिति	के	...	४८८	...	४
प्रथंपिपलीनामिति	भा	...	४८८	...	१०
प्रथंश्चान्ति	के	...	४८९	...	८
प्रथंपिपलीनेव आदिति	के	...	४९०	...	१
प्रथंपिघाने इति	के	...	४९३	...	१
प्रनायवहितमिति	के	...	४९५	...	९
प्रयमप्युच्यते	भा	...	४९६	...	४
प्रन्योत्तरेति	के	...	४९८	...	७
प्रभिहित इति	भा	...	४००	...	४
प्रस्तभांशुदिति	के	...	४००	...	११
प्रमुद्गव एवेति	के	...	४००	...	१३

असिखामान्यम्	के	...	४१०	...	७
अन्वाख्यानान्नीति	के	...	४१२	...	५
अन्नाङ्गणको देश	के	...	४१२	...	८
अन्नापीति	भा	...	४१४	...	१५
अव्ययीभावस्येति	के	...	४१५	...	१
अवर्धा हेमन्तः	के	...	४१५	...	८
अयमन्वार्थ इति	के	...	४१९	...	१०
अभिप्रायमप्रतिपत्ति	कं	...	४२०	...	३
अयत्नः सर्व एते	भा	...	४२२	...	१३
अवशिष्टानामिति	के	...	४२२	...	१४
अन्नाङ्गणोऽयम्	भा	...	४२५	...	१६
अयमन्वार्थ इति	के	...	४२६	...	३
अपवाद इति	के	...	४२९	...	६
अर्थस्य च तत्स्थानम्	के	...	४३४	...	३
अवशितवृत्तिरिति	के	...	४३६	...	५
असामर्थ्यात् न भविष्यति	भा	...	४४४	...	४
अनुधानामिति	के	...	४४६	...	१०
अतिप्रसङ्ग इति	के	...	४४६	...	११
अतिशक्तमेवेति	के	...	४४९	...	१८
अर्थान्तरेऽपि	के	...	४५२	...	१
अगतित्वादिति	के	...	४५२	...	८
अत्र पूर्वम्	के	...	४५३	...	१०
अर्थशब्दसङ्गिधाने	के	...	४५६	...	१
अनेकार्थेति	के	...	४५७	...	३
अतिद् प्रहयोदिति	के	...	४५७	...	९
अत्र च	के	...	४५७	...	१२
अतिद् प्रहयेन वेति	के	...	४६०	...	१४
अस्यास्येति	के	...	४६२	...	८
अभिनिरुत्तस्य	भा	...	४६५	...	५
अनुभूयते सुखम्	के	...	४६५	...	९
अनिष्पन्नस्य	के	...	४६५	...	६
अन्तरङ्गत्वात्	के	...	४६७	...	६

अमेवसावृत्तिरिति	...	के	...	४७०	...	१
अनेकेति	...	के	...	४७४	...	८
अन्यपदार्थो लभ्यते	...	के	...	४७५	...	१
अभिजनहृद्विरपि	...	के	...	४७६	...	३
अशेषत्वान्न भविष्यतीति	...	भा	...	४७८	...	१
अत्राद्य इति	...	के	...	४८४	...	१
अथवा विभक्त्यर्थ इति	...	भा	...	४८३	...	९
अव्ययेनापीति	...	के	...	४९१	...	८
अभेदोपचारात्	...	के	...	४९३	...	१
अर्थस्यैव साभात्	...	के	...	४९४	...	८
अथवा संख्यानामेयम्	...	भा	...	४९८	...	६
अथवा वच्यतीति	...	भा	...	४९९	...	६
अभिहितः साऽर्थः	...	भा	...	५००	...	७
अन्तर्भूतः	...	भा	...	५०१	...	१
अमूर्धति	...	के	...	५०२	...	१
अत्रपवधर्मोति	...	के	...	५०२	...	७
अपेतस्मिन्	...	भा	...	५०३	...	१०
अवक्तव्यम्	...	के	...	५०७	...	१
अव्ययानां च	...	के	...	५०८	...	५
अस्तीति	...	के	...	५०९	...	४
अनपेक्ष्यति	...	के	...	५१०	...	२
अन्यपदार्थविशेष्येन	...	के	...	५११	...	१
अहं कठ इति	...	के	...	५१३	...	१
अनुकरणमिति	...	के	...	५१३	...	५
अग्नौ करवाणि	...	भा	...	५१४	...	३
अन्यपदार्थग्रहणस्य	...	भा	...	५१८	...	१
अवयवेन विश्रह इति	...	के	...	५१८	...	५
अक्षरेति	...	के	...	५२०	...	६
अवस्थानादिनिमित्त इति	...	के	...	५२१	...	१
अस्ति सहायेति	...	भा	...	५२२	...	१
अयमर्थ इति	...	के	...	५२३	...	१
अर्धाङ्कं पुनर्व्याभिचरति	...	भा	...	५२४	...	४

अर्धाटकं कर्तृद्वयेन विनेति	कै	...	५२५	...	१
अनिर्जाति इति	भा	...	५२७	...	६
अन्यत्विति	कै	...	५२८	...	१
अर्थशब्दनात्रेति	कै	...	५२८	...	५
अन्तर्भावितेति	कै	...	५२८	...	७
अनेकविधयत्वात्	कै	...	५२९	...	६
अयं भाव इति	कै	...	५३०	...	१
अभ्यावृत्तिसंख्या	कै	...	५३१	...	१
अत्रोक्तत्वादिति	कै	...	५३२	...	१४
अनेनेवेति	भा	...	५३३	...	३
अधिकविंशा	भा	...	५३३	...	१७
अन्यपदार्थपेक्षत्वादिति	कै	...	५३२	...	३
अशेषत्वादिति	भा	...	५३६	...	१०
अतिप्रसङ्ग इति	कै	...	५३८	...	४
अर्था इति	कै	...	५३९	...	८
अभिधानक्रमेति	कै	...	५५४	...	३
अभिधेयक्रमः	कै	...	५५४	...	४
अनेकस्य पदस्यति	कै	...	५६९	...	९
अस्तु तर्हि द्वन्द्वः	भा	...	५७५	...	५
अर्थाभेदात्	भा	...	५७८	...	४
अतएव इति	कै	...	५८०	...	८
अल्पाचत्विति	कै	...	५८०	...	९
अल्पाजिति वक्ष्यामीति	भा	...	५८१	...	६
अर्थस्यति	कै	...	५८३	...	५
अनास्य त्विति	कै	...	५९०	...	१६
अपूर्णे	कै	...	५९१	...	३
अनभिहितेकत्वाद्यविधानार्थेति	कै	...	५९४	...	७
अभिहिते प्रथमाभाव इति	भा	...	४९५	...	१४
अस्ति खल्वपीति	भा	...	६००	...	१
अनभिहितेकत्वादीति	कै	...	६००	...	१५
अव्यतिरिक्तस्यति	कै	...	६०३	...	८
अपत्यापत्यत्विति	कै	...	६०४	...	१४

अन्यति	...	...	को	...	६००	...	१
अनुद्भूतशक्तिकामिति	...	...	को	...	६११	...	१३
अनवकाशत्वादिति	...	...	भा	...	६१३	...	१२
अस्तिर्भवन्तीपर इति	...	...	को	...	६१४	...	४
अशेषत्वः इति	...	...	को	...	६१५	...	४
अग्निच्छिन्नति	...	...	को	...	६१६	...	१
अन्तरिति	...	...	को	...	६१४	...	२
अस्य शोद्धितीयेनेति	...	...	को	...	६२५	...	१४
अकर्मकाणामित्युच्यते	...	...	को	...	६३०	...	९
अन्यतरस्य वेति	...	...	भा	...	६३५	...	३
अथवेति	...	...	भा	...	६३५	...	८
अधिपतिदायाद इति	...	...	को	...	६३७	...	१०
अधिरोश्वर इत्यधरिति	...	...	को	...	६२८	...	१
अधंत्रं ह्यदत्तस्य चेति	...	...	भा	...	६३८	...	६
अन्यथा व्याख्यातार्थमिति	...	...	को	...	६३९	...	७
अत एवेति	...	...	को	...	६४३	...	९
अथवा नयतिरिति	...	...	को	...	६४४	...	८
अपादानवियत्निति	...	...	को	...	६४९	...	७
अलं रोदनेनेति	...	...	को	...	६५२	...	१
अन्तरङ्गत्वादिति	...	...	को	...	६६१	...	८
अप्रधानं	...	...	को	...	६६२	...	९
अङ्गशब्द इति	...	...	को	...	६६६	...	४
अचि घञिर्वति	...	...	को	...	६६६	...	५
अच्प्रत्ययान्त इति	...	...	को	...	६६७	...	८
अन्यगुक्त इति	...	...	को	...	६७२	...	४
अन्यं त्विति	...	...	को	६७३, ७८९, १, ७४१	...	९	
अथवा पञ्चमीति	...	...	को	...	६७५	...	८
अन्या चान्याचेति	...	...	भा	...	६७६	...	१०
अपक्रामति तत् तस्माद्दर्शनमिति	...	...	को	...	६७७	...	१
अतस् शब्दस्यार्थस्यति	...	...	को	...	६७९	...	४
अन्यस्त्वन समानार्थः	...	...	भा	...	६८०	...	३
अथ प्रत्ययेति	...	...	भा	...	६८०	...	५

अन्यतरस्यां ग्रहणमिति	...	के	...	६८३	...	१
अक्षरान्यदिति	...	भा	'	६८२	...	४
अत्र व्याकरणस्येति	...	के	...	६८५	...	३
अधिकरणत्वविवक्षायांमिति	...	के	...	६८६	...	१
अर्चाग्रहणं त्विति	...	के	...	६८६	...	६
अनिर्ज्ञातकालस्येति	...	के	...	६८६	...	८
अवधारणमाश्रीयत इति	...	के	...	६९०	...	५
अस्य सितमिति	...	के	...	६९२	...	४
अन्तरेणापीति	...	के	...	६९५	...	११
असतीति	...	के	...	६९६	...	३
अधिकविशेषेति	...	के	...	६९८	...	६
अथ परिभाषेति	...	भा	...	७००	...	१०
अर्थ इति	...	भा	...	७०५	...	७
अनयोक्ततशब्दान्तरेति	...	के	...	७१०	...	१
अनियतायाश्चेति	...	के	...	७१६	...	८
अपहरणादिति	...	के	...	७३०	...	३
अनियतप्रतियोगीति	...	के	...	७२२	...	१४
अपरोपकारित्वेनेति	...	के	...	७२७	...	१३
अविदित्तत्वे कर्मण्येति	...	भा	...	७३३	...	७
अत्र च शेष इति	...	के	...	७३७	...	७
अत्र चेति	...	के	...	७३८	...	१२
अरख्यं इति	...	भा	...	७४१	...	१
अपमारी	...	भा	...	७४२	...	३
अबुजानम्	...	भा	...	७४२	...	५
अकृताऽव्ययस्य ये इति	...	भा	...	७४४	...	६
अकर्मकत्वं इति	...	हरिः	...	७४६	...	१०
अत्रिग्रहेति	...	हरिः	...	७५०	...	७
अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति	भा	...	...	७५१	...	१०
अकाकारयोर्भेदिका	...	भा	...	७५४	...	१
अपरेत्विति	...	के	...	७५४	...	३
अधिकरणत्वाच्चिनश्च	...	के	...	८५५	...	११
अपनीयेति	...	के	...	९५७	...	३

असमासश्च सतेति	क	...	७६६	...	७
अनगराणांसिति	क	...	७७९	...	१
अर्हा ये इति	क	...	७८०	...	२
अद्विधेधेवेति	भा	...	७८१	...	५
अनुप्रयोगे इति	क	...	७८६	...	५
अव्ययत्वादिति	क	...	७८७	...	४
अयेति	क	...	७८७	...	९
अभेदेकत्विति	क	...	७८८	...	७
अनादिरिति	क	...	७८९	...	४
अनेति	क	...	७८९	...	४
अपेक्षित परस्परौ	क	...	८०२	...	१०
अन्वयेति	क	...	८०७	...	४
अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति	क	...	८०७	...	५
अवयवार्थं व्यतिरिक्तो वेति	क	...	८०८	...	६
अथवेत्यादि	भा	...	८०९	...	१
अतः पूर्वपदस्येति	क	...	८१०	...	१
अयमर्थ इति	क	...	८१०	...	१०
अनुवाकादय इति	भा	...	८१२	...	२
अनुस्कारादय इति	भा	...	८१९	...	१
अथ न कर्तव्यः	भा	...	८२०	...	३
अपवादाप्रवृत्तादिति	क	...	८२३	...	८
अनादिष्टार्थसु	भा	...	८३१	...	८
अकस्मात्	भा	...	८३२	...	७
अइ इति	क	...	८३३	...	१
अज्ञोपस्थेति	क	...	८३४	...	७
अनुदात्तत्वमिति	क	...	८३७	...	१०
अनुनासिकधोरिति	क	...	८३९	...	१
अकारप्रसंघादिति	क	...	८४१	...	१
अनपेक्ष्येति	क	...	८४४	...	४
अस्त्रियामिति	क	...	८५१	...	१७
अन्येति	क	...	८५२	...	१
अत्रहुत्वे	क	...	८५२	...	९

अन्तरङ्गानपीति	क	...	८५३	...	३
अस्यैवात्रिति	क	...	८५३	...	६
अस्त्रियामिति	क	...	८५४	...	१
अबहुष्विति	भा	...	८५५	...	१
अम्बपुश्विति	क	...	८५५	...	१२
अचः परस्मिन्नितीति	क	...	८५६	...	१
अन्तस्य तावदिति	क	...	८५६	...	७२
अजन्तं यद् बहुष्विति	भा	...	८५७	...	१४
अर्थास्य तत्त्वामिति	भा	...	८५४	...	९
अत्यन्तम्	हरिः	...	५०	...	१५
अवयवान्		...	५४	...	७
अस्य तेनेव वचनादिति	क	...	८६५	...	६
अस्य विशेषेणिति	क	...	८७०	...	१
असुग् विकरणस्यति	भा	...	८७६	...	५
अतनिष्ठिति	भा	...	८७६	...	८
अव्ययादिति लुगिति	भा	...	८७९	...	१०
अनित्यत्वादेति	भा	...	८८७	...	१
अक्त परिमाणस्येति	क	...	८८७	...	७
अनन्त्यादिति	भा	...	८८७	...	९
अत्रिति	क	...	८८८	...	८
अर्षं आद्यजन्तम्		...	९	...	७
अस्त्वैकात्रेति	क	...	५४	...	९
अवयवमपीति	क	...	५४	...	६
अर्थाभिदे	क	...	५१	...	१८

आ ।

आह	क	...	१	...	९
आद्यं	क	...	७	...	१
आधारगताया इति	क	...	५०	...	७
आकृताविति	भा	...	५१	...	२
आकृतिस्त्विति	भा	...	५१	...	६
आपनीयानाम्	क	...	५५	...	१

आगमकत्वादित्यादिना	...	भा	...	४७	...	३
आचष्टे	...	कै	...	४७	...	१२
आहितार्थम्	...	मीमांसु	...	४४	...	१७
आमन्त्रितश्च	...	पा	...	५६	...	११
आर्द्रकम्	...	कै	...	६५	...	१६
आख्यातं च विशेषणं वाक्यम्	...	वा	...	८७	...	१३
आश्रितसंख्यति	...	कै	...	११८	...	६
आख्यासंति	...	कै	...	१३१	...	१४
आतिप्रत्वादि	...	कै	...	१३३	...	१३
आमन्त्रितस्यति	...	भा	...	१४६	...	१
आमन्त्रिते इति	...	कै	...	१४८	...	३
आदेश विधावेवेति	...	कै	...	१५२	...	१
आवश्यकं कृत्य इति	...	कै	...	१८७	...	१३
आनन्तर्यमिति	...	कै	...	२४८	...	१
आधारविज्ञापामिति	...	कै	...	२५१	...	५
आवश्यकः	...	भा	...	३३२	...	४
आनन्तर्यादित्यादि	...	कै	...	३६०	...	१५
आत्मा	...	हरिः	...	४०५	...	७
आश्रयतः	...	भा	...	४१४	...	७
आवाधे इति	...	कै	...	४२८	...	७
आवर्जनं वाचाति	...	कै	...	४३८	...	१
आवृत्तिश्च समासशर्कति	...	कै	...	५३१	...	३
आराच्छब्दार्थादि	...	कै	...	५३४	...	१६
आरादि	...	कै	...	५५०	...	५
आरम्भवादीति	...	कै	...	५८५	...	१
आरम्भवादिनस्त्विति	...	कै	...	५८६	...	५
आमर्नामत्वर्चति	...	कै	...	६१०	...	१
आस्यत इति	...	कै	...	६१०	...	३
आधारार्थत्वादिति	...	कै	...	६३६	...	६
आवसथस्यति	...	कै	...	६८४	...	३
आधिक्यमिति	...	भा	...	७१०	...	८
आश्रायन्त इति	...	कै	...	७२७	...	१

प्रादिशब्द इति	क	...	७३२	...	१
प्राश्रयभेदादिति	क	...	८१०	...	१
प्राप्नोतीति	क	...	८२८	...	१
प्राध्वंघातुकावयवा इति	क	...	८३०	...	१

३५ ।

इतरत्रेति	क	...	४	...	१
इतर इति	क	...	४	...	८
इह	क	...	४	...	६
इह कस्मादिति	भा	...	२५	...	१
इषेति	क	...	८०३, १५१	...	१
इत्यर्थस्येति	क	...	८५	...	११
इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसंज्ञा	भा	...	१०६	...	७
इत्याहुरिति	क	...	११४४, ८२६	...	५
इत्येताभ्यामिति	क	...	१२२	...	६
इति प्राप्नोतीत्यथ	भा	...	१३६	...	१४
इगन्ते द्विगाविति	भा	...	१४१	...	१
इवार्थस्येति	क	...	१६१	...	७
इदम्	भा	...	१८६	...	००
इहापि तर्हीति	भा	...	२०१	...	१३
इत्यत्र भवत्येवेति	क	...	२०३	...	३
इत्यतस्त्वरवचनमिति	भा	...	२०९	...	४
इत्संज्ञा न प्राप्नोतीति	क	...	२४४	...	४
इह कस्मादिति	भा	...	२५३	...	४
इत्येतच्च वक्तव्यमिति	भा	...	२५५	...	८
इत्येत्येव	भा	...	२५९	...	१
इहापि स्त्रीत्वमिति	क	...	२७३	...	५
इष्यत इति	क	...	२७६	...	५
इदानीमव्याप्तित्यस्येति	क	...	३५१	...	९
इह कृष्णसारङ्ग इतीति	क	...	३५७	...	१०
इभ्ययुवतिराद्ययुवतिः	भा	...	३६३	...	१३
इष्टिरियम्	भा	...	३६८	...	१२

इष्टो तु सत्यामिति ...	को	...	२०३	... १२
इदं न भवति ...	भा	...	२०३	... १६
इदं तर्हि प्रयोजनसु अर्धपिप्यलो	भा	...	२०४	... ८
इत्याभिप्रायेणेति ...	को	...	४०३	... १
इत्याहेति ...	को	...	४०४	... १०
इदानीमिति ...	को	४१८, ५००	...	५
इह केचिदिति ...	को	...	४२२	... १६
इत्यादिप्रकरणमिति ...	को	...	४२२	... ५
इत्यादिनापीति ...	को	...	४४१	... २
इत्याद्युदाहरणमिति ...	को	...	४४६	... १६
इन्द्रादीनामिति ...	को	...	५४९	... ५
इहापीति ...	भा	...	६५३	... ५
इत्थं भूतलक्षणे इति ...	भा	...	६६९	... ५
इन्विषयस्य ...	को	...	६८४	... ६
इन्नन्तस्येति ...	को	...	६८५	... १
इदं तर्हीति ...	भा	...	६९०	... १२
इत्येके इति ...	को	...	७३२	... ५
इहापि तर्हि प्राप्नोतीति ...	भा	...	७३३	... १२
इह नित्य इति ...	भा	...	७९३	... १
इदं शब्दादिति ...	को	...	८२४	... ९
इति चेष्यत इति ...	को	...	८५४	... ७
इति पाठाद्धेति ...	को	...	८५९	... ५
इतः प्रभृतीति ...	को	...	८६६	... २
इत्थेव भवितव्यमिति ...	भा	...	८७३	... ४
इथो यो गाशब्द इति ...	भा	...	८७४	... ३
ई ।				
ईप्सिततमत्वाद्दिति ...	को	...	५९८	... १
ईषितव्यस्येति ...	को	...	६३८	... ९
उ ।				
उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति ...	को	...	१२	... ३
उभयविधे इति ...	को	...	१७	... ५

उत्पन्ने हीति	...	...	भा	...	२०	...	८
उपादानविकल इति	...	...	भा	...	२३	...	१
उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्ति योगस्य	...	...	भा	...	४७	...	१०
उभौ वा योगपट्टेनेति	...	...	कौ	...	७४	...	८
उभयस्तिङ्गिति	...	...	कौ	...	७७	...	१६
उपचारादिति	...	...	कौ	...	११६	...	८
उपकारेति	...	...	कौ	...	१२३	...	५
उपाधीति	...	...	कौ	...	१२८	...	३
उत्तरत्कार्थवच्छिन्ना इति	...	...	कौ	...	१७८	...	१
उपसंख्यानिति	...	...	कौ	...	१८०	...	३
उपसंख्यानं न कर्तव्यमिति	...	...	कौ	...	१८१	...	१२
उक्तार्थानामिति	...	...	भा	...	२४७	...	१
उत्तरपत्रं प्रसिद्धमिति	...	...	भा	...	२७१	...	१
उपमानोपमेययोः	...	...	कौ	...	२७८	...	१२
उपनीयसे ऽनेन	...	...	कौ	...	२७९	...	१६
उपमानानौपुच्यते	...	...	कौ	...	२८१	...	१३
उपमानस्वरः	...	...	कौ	...	२८६	...	१
उपमानमित्तमिति	...	...	कौ	...	३०२	...	८
उपमानसमास इति	...	...	भा	...	३०६	...	१
उपमानप्रतिपादनेति	...	...	कौ	...	३११	...	३
उभय विशेषणत्वादिति	...	...	भा	...	४१४	...	४
उभयापेक्षयसु	...	...	कौ	...	३१५	...	४
उत्तरत्र	...	...	भा	...	३४२	...	४
उत्तरत्रानुक्रमण	...	...	कौ	...	३४३	...	९
उन्वत्त गङ्गासु	...	...	भा	...	३९५	...	१
उपरञ्जकत्वसु	...	...	कौ	...	४३१	...	१९
उपाधीनामिति	...	...	कौ	...	४५१	...	९
उदात्तवता	...	...	भा	...	४५४	...	१
उपग्रहः	...	...	कौ	...	४५४	...	९
उपसंहृतक्रमरूपक	...	...	कौ	...	४६०	...	४
उत्तरपदशब्द इति	...	...	कौ	...	४६३	...	९
उपसर्गस्तु श्लोकः	...	...	कौ	...	४६५	...	१२

उत्तरपर्वेति	...	...	क	...	४६८	...	१४
उत्तरपदलोपार्थम्	...	...	क	...	४७२	...	४
उत्तरपर्वेति	...	...	भा	...	४७३	...	१
उत्कृष्टेति	...	...	क	...	५५७	...	१
उत्सर्ग इति	...	...	क	...	५८८	...	७
उत्सर्गं ह्येति	...	...	भा	...	६०६	...	११
उपर्यर्थं वर्त्तते	...	...	क	...	६१८	...	१
उभयर्थं ह्यन्वयताभ्यामिति	...	...	भा	...	६१८	...	५
उभयर्थयोरिति	...	...	क	...	६१९	...	१
उभयेति	...	...	क	...	६१९	...	४
उभेति	...	...	क	...	६१९	...	६
उद्भूताधारेति	...	...	क	...	६२७	...	१
उपकार्यं ह्येति	...	...	क	...	६४६	...	७
उर्ध्वरित्यादि	...	...	क	...	७०३	...	१
उक्तं पूर्वमेति	...	...	वा	...	७११	...	११
उक्तम्	...	...	भा	...	७२२	...	६
उपजायन्ते	...	...	भा	...	७२६	...	१५
उपकारः	...	...	हरिः	...	७२८	...	११
उद्गन्धुकः	...	...	भा	...	७४२	...	११
उन्मादकः	...	...	भा	...	७४२	...	१३
उकारेति	...	...	भा	...	७५६	...	१
उकारान्तेति	...	...	क	...	७५६	...	३
उभयप्रामाण्येति	...	...	क	...	७६६	...	१४
उच्यते इति	...	...	क	...	७६६	...	५
उत्तरपदत्वं त्विति	...	...	क	...	७७०	...	३
उभयतश्चेति	...	...	भा	...	७७८	...	१
उत्तरत्राभिचारार्थमिति	...	...	भा	...	७८४	...	९
उत्तरेति	...	...	क	...	८१५	...	१४
उत्सर्गशब्देनेति	...	...	क	...	८३७	...	७
उपदेशितवृत्तमिति	...	...	भा	...	८३१	...	६
उपदेश इति	...	...	क	...	८३५	...	४
उगित्वं नास्तीति	...	...	क	...	८३९	...	३

सत्तरेति	...	...	के	...	८५०	...	१
सभयत्र पूर्वबहुले	...	...	के	...	८५३	...	१७
उपकादिभ्यः	...	...	पा	...	८५८	...	१

ज ।

ऊङ्गमिति	...	...	के	...	८७२	...	१२
ऊतोऽचि	...	...	के	...	८७२	...	५

ख ।

एतन्नावेति	...	...	के	...	४	...	५
एवं हीति	...	...	के	...	५, ५६	...	५
एकदेशस्थिता	...	...	के	...	८	...	७
एकार्थीभाव इति	...	...	के	...	१५	...	५
एवमपि क्वचिदिति	...	...	भा	...	६९	...	१
एतस्माद्धेतोः प्रमः	...	...	भा	...	५८	...	१
एतत्सिद्धेवेति	...	...	के	...	४०	...	७
एकार्थता	...	...	के	...	४७	...	५
एकार्थीभावाभावेति	...	...	के	...	४७	...	५
एवकारादिति	...	...	के	...	५०	...	१०
एवमपत्य इति	...	...	के	...	५२	...	४
एकार्थीभावे इति	...	...	के	...	५४	...	१४
एकं संसर्गोऽपीति	...	...	के	...	७५	...	५
एवमिति	...	...	के	...	७८	...	५
एकयेति	...	...	के	...	७८	...	१४
एकसूर्ध्वमिति	...	...	के	...	९२	...	४
एकशब्द इति	...	...	के	...	९७	...	५
एकार्थम् एकप्रयोजनम्	...	...	के	...	१००	...	१२
एकतिङ् इति	...	...	वा	...	१०१	...	७
एतस्मिन्निति	...	...	के	...	१११, ११५, ११६	...	५
एकशेषनिर्वन्नाद्वा	...	...	वा	...	११८	...	९
एकार्थः पञ्चमूहोऽकाक्षम्	...	...	के	...	१२२	...	१५
एकव्यक्तिगतमिति	...	...	के	...	१२३	...	१

एवमनयोरिति	क	...	१२६	...	३	
एवमपीदमिति	क	...	१३०	...	११	
एकौवाक्य चत्वार इति	क	...	१३६	...	३	
एवं किल नामेति	भा	...	१४०	...	१३	
एकार उदात्त इति	क	...	१४८, १	१६२	...	१
एवमप्येकासंज्ञतीति	भा	...	१६३	...	१३	
एवं मग्यते संयुक्ते विधानादिति	क	...	१६३	...	१९	
एकशेषत्विति	क	...	१६५	...	२	
एकत्वद्ग विवक्ष्यत इति	क	...	१६५	...	९	
एकवचनान्तयोरिति	भा	...	१८९	...	१९	
एतयोश्चैवार्थयोरिति	क	...	१९५	...	१३	
एतष्मादिति	क	...	१९६	...	९	
एतदेवेति	भा	...	२०१	...	३	
एकाप्रुपीयत् समाहारेति	क	...	२०३	...	५	
एकत्वविशेषणादिति	क	...	२५३	...	७	
एकत्रयी करणेनेति	क	...	२५८	...	५	
एकार्थी भावादिति	क	...	२६२	...	८	
एते संज्ञे इति	क	...	२६४	...	६	
एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति	क	...	२७०	...	५	
एतेनेति	क	...	२७०	...	१०	
एवं तर्हीति	भा	...	२७१, ५	२८५	...	१५
एवं तर्हि यत्र किंचिदिति	भा	...	२८५	...	६	
एवमपीति	भा	...	२०४, १	२६३	...	४
एष परिहार इति	क	...	२०५	...	१	
एतत्	क	...	२११	...	५	
एतच्चावयवार्थेति	क	...	२२४	...	७	
एवमादि	भा	...	२४२, ६	३४५	...	८
एतत् भूवाद्यात्तर	क	...	३४२	...	८	
एकशिष्येति	क	...	३४७	...	५	
एक एवासाविति	क	...	३७४	...	१२	
एकत्वं त्विति	क	...	४०८	...	१२	
एकदेशविद्यामादिति	क	...	४२६	...	४	

एकप्रतिषेधमात्रमिति ...	के	...	४२६	... १२
एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति ...	भा	...	४२७	... ४
एतच्च प्रसज्येति ...	के	...	४२७	... ११
एवं तर्हि योगविभाग इति ...	के	...	४६०	... १०
यतानि पशानीति ...	के	...	४७५	... ९
एकादृक्प्रज्ञावे ...	के	...	५२५	... ६
एतच्चेति ...	के	...	५८३	... ६
एकत्वादीनामिति ...	के	...	५९१	... ७
एकस्य-यदिति ...	के	...	५९१	... ११
एक इत्यत्रेति ...	के	...	६०३	... १५
एकयोगत्तेमत्वाङ्गिति ...	के	...	६०६	... १४
एकैवाचनक्रियेति ...	के	...	६०९	... ५
एकपदेति ...	के	...	६०९	... ११
एवं सामर्थ्याङ्गिति ...	के	...	६१०	... ९
एकस्यात्रामेरिति ...	भा	...	६११	... १
एष तत्र प्राय इति ...	भा	...	६५९	... ६
एतेनाहं मंज्ञाय इति ...	भा	...	६५९	... ७
एकोन शब्देन ...	के	...	६६२	... ४
एतत् स्म' नामेति ...	भा	...	७२०	... १
एतच्च विशेषापेक्षायासिति ...	के	...	७५३	... ७
एतेषां चेति ...	के	...	७६०	... १
एकशेषत्रिषय इति ...	के	...	७६६	... १३
एकशेषे च ...	भा	...	७६६	... १३
एकवचनस्यत्विति ...	के	...	७८८	... १
एवमादीति ...	के	...	८११	... १
एनादेश इति ...	के	...	८१६	... ३
एतच्चेति ...	के	...	८२३	... ३
एकप्रश्नकोति ...	के	...	८२५	... ४
एतद् सक्य इति ...	भा	...	८२५	... ९
एष एवार्थ इति ...	भा	...	८३४	... ३
एतादिति ...	के	...	८५२	... ४
एवेति ...	भा	...	८५६	... १

एकैकमिति	को	...	८६४	...	५
एकत्राकतापक्षेऽपीति	को	...	८८२	...	

ये ।

एकस्वर्यमिति	को	...	४५०	...	८
एकस्वर्यादीति	को	...	४६४	...	५

श्री ।

श्रीणादिकेनेति	को	...	४	...	५
-----------------------	----	-----	---	-----	---

क ।

कोऽयम्	भा	...	४	...	४
किं भावेति	को	...	४	...	५
कथमेकार्थीभावश्चेति	को	...	४४	...	५
केषां शालीनामिति	को	...	४४	...	१०
कलमाः	को	...	४४	...	१२
किमोदनः	भा	...	४६	...	६
क्रियाविशेषणं वेति	को	...	४७	...	४
किंचिदकुर्वाणमिति	को	...	४९	...	१
किंचित् कुर्वाणम्	भा	...	४९	...	७
क्रियायामुभयोरिति	को	...	४९	...	१२
कर्मणीति	को	...	४३	...	४
कूपो लक्षणत्वं वेति	को	...	५९	...	५
कस्य चिदेवेति	क	...	६१	...	९
किं तेन कृतं स्यादिति	भा	...	६४	...	१
किमन्यदिति	भा	...	६४	...	९
किं ते इति	भा	...	६५	...	९
कार्यं शेषिका इति	भा	...	६५	...	१३
किं वृत्तरिति	को	...	६६	...	४
कोशलमन्येति	को	...	६७	...	११
करपुनर्भेदः संसर्गो वा	भा	...	७६	...	११
क्रियाकारकयोरभिमन्वन्व स्याति	भा	...	८३	...	७

क्रिया विशेषम्	भा	...	८४	...	८
क्वचिस्त्विति	कै	...	९१	...	५
क्वचिदिति	कै	...	९३, ४	१३८	१६
क्रिया प्रधानत्वमिति	कै	...	९७	...	१
किमर्थमिदमिति	भा	...	१०५	...	१
कार्यं न स्यादिति	कै	...	१०८	...	६
कर्मसाधन इति	कै	...	११५	...	३
क्वचेति	कै	...	१२६	...	५
कश्चिच्च विशेष इति	भा	...	१२९	...	५
कक्षान्तरेति	कै	...	१३९	...	१२
कुच्छब्द इति	कै	...	१४९	...	४
क्रियास्वारकंत्विति	कै	...	१५०	...	१
क्रियभाण इति	कै	...	१५१	...	६
काकतालीयम्	भा	...	१६१	...	१४
कोवलायाञ्चति	कै	...	१७०	...	७
काटकोऽन्तोदात्त इति	कै	...	१७२	...	७
कर्तृत्वादिति	कै	...	१८८	...	१४
क्षेत्र इत्युच्यते	कै	...	२१६	...	११
काला इति	पा	...	२१६	...	३
क्रियाकारकसम्बन्ध इति	कै	...	२१७	...	९
क्विरिकाण इति	भा	...	२१८	...	८
क्रियत इति	कै	...	२१९	...	७
कृताक्तमिति	वा	...	२३०	...	२
कृसेति	भा	...	२३०	...	४
क्वचिदाहु रिति	कै	...	२३३	...	१
काकपीसेति	कै	...	२३२	...	६
कुमार्यर्घस्य प्राधान्यादिति	कै	...	१५६	...	१०
क्रियाम्	भा	...	२५९	...	९
कर्त्तव्यो भवतीति	कै	...	२७५	...	४
किं व्याकरणम्	भा	...	२७८	...	१
कानि पुनरिति	भा	...	२७९	...	८
किं यदेवेति	कै	...	२८०	...	१

क इहोपमार्थ इति	...	भा	...	३८०	...	७
किं पुनरिति	...	भा	...	३८०	...	४
क पुनरिति	...	भा	...	३८०	...	५
केनेति	...	भा	...	३८३	...	३
कृत्रिममेवेति	...	क	...	३८३	...	३
कथं न सम्प्रच्यतीति	...	क	...	३८८	...	१
किं गुणमिति	...	क	...	३९४	...	३
किं तर्हि	...	भा	...	३९३	...	१
कुञ्जवामन इति	...	क	...	३९३	...	४
कारकमितीति	...	क	...	३९४	...	१४
केत्रलमिति	...	क	...	३९३	...	१०
किं क्रियन्ते इति	...	भा	...	३९८	...	३
किमेतस्येति	...	भा	...	४३४	...	५
कृष्णनेति	...	क	...	४५८	...	३
कल्यान्तरग्राहत्वादिति	...	क	...	४६१	...	८
कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति	...	क	...	४६३	...	१
कदाचित् कर्मधारय इति	...	भा	...	४६३	...	२
कार्याः शब्दा इति	...	भा	...	४६७	...	१३
कुशलपदेनेति	...	भा	...	४६९	...	७
कृष्णसर्पे नाम जातिरिति	...	भा	...	४७०	...	११
कार्यामिति	...	भा	...	४७३, ४७५	...	१३
कथमस्य पदार्थस्य	...	क	...	४७४	...	६
केचिद्	...	क	...	४७८	...	१
कृते चेति	...	क	...	४८६	...	६
किं प्रधानोऽयं समासः	...	भा	...	४९८	...	११
कचिदन्तर्भावमिति	...	क	...	४९१	...	८
कालशब्देनेति	...	क	...	४९३	...	३
क्रिययेति	...	क	...	४९४	...	१४
क्रियाया एकत्वादिति	...	क	...	४९७	...	३
कथयति	...	भा	...	४९७	...	७
कः पुनरिति	...	भा	...	४९६	...	१३
किं स्वयमिति	...	क	...	४९८	...	७

सत्रियादाविति	...	...	क	...	४२०	...	८
कुर्वन्ति	...	...	भा	!	४२४	...	१०
क्रियागुणाविति	...	...	क	...	४२७	...	६
कारकविशेषेति	...	...	क	...	४३२	...	३
किमर्थमिदमिति	...	...	भा	...	४३४	...	१०
कोशलगुणेति	...	...	क	...	४३४	...	१५
कर्मणि न भवतीति	...	...	क	...	४३९	...	३
कुचित्तु तृजकाभ्यामिति	...	...	क	...	४४३	...	४
कर्त्तरि चेति	...	...	क	...	४४५	...	७
कस्यति	...	...	भा	...	४५६	...	५
क्रियार्थायामिति	...	...	पा	...	४५९	...	३
कृदन्तावस्थायामिति	...	...	क	...	४६२	...	३
कस्य काल इत्यादिश्चेति	...	...	क	...	४८०	...	१
केचिदिति	...	...	क	...	४८१	...	१
कुतश्चिदेव	...	...	भा	...	४८७	...	१
कृतश्चेति	...	...	क	...	४९१	...	३
कर्मादिगतैकत्विति	...	...	क	...	४९५	...	५
कर्तुंश्चितननेति	...	...	भा	...	५०४	...	३
कर्मेवचनेनेति	...	...	भा	...	५०६	...	३
कर्त्तर्यनुज्ञात इति	...	...	भा	...	५१४	...	५
कर्मापीति	...	...	भा	...	५१५	...	१
कः समामार्थ इति	...	...	भा	...	५१७	...	२
कर्त्तव्यमर्धतृतीया इति	...	...	भा	...	५२३	...	५
कोऽयमिति	...	...	भा	...	५२६	...	६
कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति	...	...	क	...	५२६	...	८
क्रियाभ्यावृत्तीति	...	...	क	...	५३२	...	९
कञ्जभावार्यं वति	...	...	क	...	५३५	...	८
क्रियार्थभिधानाद्	...	...	भा	...	५४१	...	५
कर्मसामान्यं चेति	...	...	क	...	५४७	...	७
क्रमयद्वाचार्थवशादादिति	...	...	क	...	५५४	...	६
किंयुक्तमंतदिति	...	...	क	...	५६२	...	४
किमिमौह्यसावेवेति	...	...	भा	...	५६४	...	३

क्रियते इति	भा	५७३	...	५
किमिति	क	५७६	...	५
कदाचिदिति	क	५८०	...	६
कदारशब्दस्येति	क	५८६	...	२
कर्मणीति	क	५९१	...	१०
कर्मस्थान्प्रितानामिति	क	५९३	...	१५
कर्त्तरेकत्वमिति	क	५९४	...	१०
क्रियायां पृथक्स्वर्षाम्	क	५९८	...	१
क्रियान्तरे	क	५९८	...	१५
केवलस्येति	क	६०२	...	१०
कर्मादीति	क	६०३	...	६
कर्मादीनामभावादििति	भा	६०६	...	१६
कार्येचेति	क	६०८	...	१२
किमप्रामंति	क	६२२	...	१
काऽन्यः सहाय इति	भा	६३५	...	१
कमखडलीरिति	क	६३६	...	३
कमखडलुयोर्गति	क	६०६	...	१३
क्रियाद्वारक इति	क	६२७	...	६
क्रियाया एवेति	क	६३२	...	१०
क्रोशाल्लक्ष्णम्	क	६३३	...	९
कर्मापादनयोः	क	६३४	...	१
क्रियानुमितशक्तीति	क	६३४	...	५
का तर्हि स्यात्	भा	६३७	...	८
कर्मप्रवचनीयसंज्ञात्विति	क	६३७	...	१०
कार्यं प्रयोजनमिति	क	६५५	...	४
कृपि सम्पद्यमाने च	त्रा	६४८	...	१०
क्रियापदेति	क	६५६	...	७
क्रियाया अभावादििति	क	६६४	...	१०
कालशून्येति	क	६६५	...	१
कमखडमुशब्दादििति	क	६६६	...	१०
किं वक्तव्यमिति	क	६७१	...	१५
क्रियाया इति	क	६७४	...	१०

काले विषये इति ...	...	के	...	६७५	...	४
काकृति	...	के	...	६८१	...	४
कारकशब्द इति	...	के	...	६८७	...	१
कर्मथीति	...	के	...	७१३	...	५
कतरस्किंपत्ते इति	...	के	...	७१५	...	५
किमप्रधानमिति	...	के	...	७१८	...	२
कर्माद्यनन्तरमिति	...	के	...	७१८	...	११
क्रियाकारकोति	...	के	...	७१९	...	२
किं तदर्थं स्यति	...	के	...	७२३	...	८
किं पुनस्तद्विति	...	भा	...	७२५	...	८
किं कृतमिति	...	भा	...	७२६	...	३
क्रियाकृताः	...	भा	...	७२६	...	१३
क्रियां प्रति	...	के	...	७२७	...	९
कर्माण्यत्विति	...	के	...	७३२	...	७
कर्माभिधाने हीति	...	भा	...	७३३	...	२
कर्तृत्वाम्भवादिति	...	के	...	७३५	...	७
कर्त्तरीति	...	के	...	७३६	...	१
कृतो ये इति	...	भा	...	७४६	...	१
कटापेक्षत्वादिति	...	के	...	७४६	...	७
कृतं पूर्वमनेनेति	...	के	...	७४८	...	१
कर्मत्वमिति	...	के	...	७४८	...	५
कृत शब्दः प्रवर्त्तते ...	...	हरिः	...	७४९	...	७
किं तर्हि भाव इति	...	के	...	७५६	...	११
किकिनौ चेति	...	के	...	७५७	...	६
कोयलाकोवलौते	...	के	...	८०३	...	७
कुङ्कुटेति	...	के	...	८०४	...	६
कुङ्कुटमयूरी इति	...	के	...	८०६	...	१
कृते इति	...	भा	...	८१५	...	४
कथितम्	...	के	...	८१७	...	६
किञ्चेति	...	के	...	८२१	...	१
कृतायां चेति	...	के	...	८३६	...	६
कर्त्रभीति	...	के	...	८३८	...	७

कुर्वन्तीत्यर्थ इति	के	...	८५२	...	६
किमाह	भा	...	८५६	...	१२

ख।

खदात्तेपे	पा	...	२१५	...	७
खदारुको जालमः	भा	...	२१५	...	११
खदारोहणम्	भा	...	२१५	...	१६
खलतिः	भा	...	७४२	...	१
ख्यादिरिति	भा	...	८४०	...	४

ग।

गुरुकुखादिनेति	कै	...	३४	...	४
गमकत्वाभिमत	कै	...	३८	...	१५
गुणप्रधानभूतस्यति	कै	...	७८	...	१५
गुणभावाद्गन्तभूत इति	कै	...	७९	...	७
गो राज्ञापीति	कै	...	९३	...	१
गोः पूर्णमिति	कै	...	१११	...	७
गुणोद्धति	कै	...	११७	...	२
गतार्थति	कै	...	१२०	...	१
गुणशब्दनेति	कै	...	१२१	...	१०
गुरुलाघवमिति	कै	...	१५१	...	३
ग्रहणादिति	कै	...	१५२	...	३
गोखार्थति	कै	...	१५२	...	९
गतिर्गतावृत्तिनिघातो यथा	भा	...	१६२	...	६
गुणोपसर्जन द्वयति	कै	...	२१८	...	४
गुणत्रचनेभ्यो मनुप इति	भा	...	२२०	...	६
गुरोरिदं गुर्वर्थम्	भा	...	२४१	...	४
गोखखाप्यर्थस्यति	कै	...	२५२	...	६
गुणम्	भा	...	२५९	...	११
गोरिकस्य इति	भा	...	२८१	...	६

गुणजातेरिति	...	...	कै	...	२८७	...	१
गुणोवेति	...	...	कै	...	२७८	...	५
गतप्रत्यागतमिति	...	...	भा	...	२५५	...	५
गौशोऽपीति	...	...	कै	...	२५८	...	१
गुणभावेनेति	...	...	कै	...	४०१	...	५
गुणत्वादिति	...	...	कै	...	४१३	...	११
गुणवचनानाम्	...	...	भा	...	४१४	...	४
गुणशब्देनेति	...	...	कै	...	४२३	...	५
गुणसमुदायाभात् इति	...	...	कै	...	४२५	...	११
गोत्रं चेति	...	...	कै	...	४२८	...	४
गमेरिति	...	...	कै	...	४३०	...	१५
गतित्वादिति	...	...	कै	...	४५२	...	३
गतिकारकेति	...	...	भा	...	४६१	...	३
गुणे संख्याया इति	...	...	कै	...	४८२	...	१
गृह्यत इति	...	...	कै	...	४९१	...	३
गामश्रं पुरुषं घान्तम्	...	...	भा	...	५४८	...	८
गुणगतं कर्मत्वमिति	...	...	भा	...	६००	...	३
गुणोपसर्जनमिति	...	...	कै	...	६०२	...	१
गम्यमानविभक्तत्वादिति	...	...	कै	...	६४६	...	११
शूरोरिदमिति	...	...	भा	...	६४७	...	१४
गुणप्रधानयोरिति	...	...	कै	...	६६२	...	६
गवा सम्बन्धोऽन्तर्गु इति	...	...	कै	...	६६५	...	६
गवां य इति	...	...	कै	...	६७२	...	८
गोमण्डालादिति	...	...	कै	...	६९०	...	३
गुणप्रधानभावेनेति	...	...	कै	...	७३०	...	८
ग्राममाक्रुष्यः	...	...	भा	...	७६३	...	८
ग्रामप्रतिषेध इति	...	...	भा	...	७७७	...	५
ग्रामनंगरेत्यादि	...	...	कै	...	७७८	...	३
गणे इति	...	...	कै	...	७८५	...	१
गार्ग्यश्चेति	...	...	कै	...	८५४	...	१०
गोत्रप्रत्ययस्य	...	...	कै	...	८५७	...	४
गोबलीति	...	...	कै	...	८६७	...	३

ड ।

डोडर्थ इति	कै	...	१६१	...	१७
डोपि कृत इति	कै	...	२७२	...	७
डोष् डोपोः	कै	...	२९५	...	२
डोप् स्वरः	कै	...	२९६	...	२
डोष एवत्वमुदात्तविधाने	कै	...	२९८	...	१
ड्यादिति	कै	...	३९५	...	१०
डित्वादीत्विति	कै	...	८२५	...	८

च ।

चिकीर्थत्वम्	कै	...	२९	...	१२
चन्द्रमसर्थति	भा	...	५९	...	३
चादिभिर्याग इति	भा	...	१०४	...	४
चार्तर्यत्वादिति	कै	...	२३६	...	९
चौर इति	कै	...	२७६	...	७
चतुर्भरिति	कै	...	३४४	...	९
चार्य इत्युच्यते	भा	...	५४४	...	६
चार्य सद्भावादिति	कै	...	५४६	...	१
चिदम्भे	भा	...	५५६	...	४
चेनाप्यचेनापीति	कै	...	५६७	...	२
च शब्देनाति	कै	...	८१५	...	१२
चिन्तारभेतदिति	कै	...	८३७	...	४
चादिः पृच्छत्यर्थत्वादिति	कै	...	८६१	...	५

छ ।

छान्दस इति	कै	...	८४४	...	१
-------------------	----	-----	-----	-----	---

ज ।

जर्भरिति	भा	...	६३	...	८
जडातीति	कै	...	६८	...	१४
जोवात्विति	भा	...	२३५	...	१
जराङ्गरित्यपीति	कै	...	२५६	...	१

सहस्र स्वार्यायां च	...	भा	...	३०६	...	१
जातस्य जननक्रियावधिरिति		को	!	४०७	...	१५
जातिहीने	...	भा	...	४२४	...	१३
जातिरेकत्रैति	...	को	...	६९९	...	७
जनपदे विशेष इति	...	को	...	७७७	...	५
जातिरिति	...	को	...	७८७	...	५
ज्ञात्वाभीति	...	भा	...	७९२	...	७
जातिपक्षस्येति	...	को	...	८२८	...	४
ज्ञापकत्वादिति	...	को	...	८२८	...	८
जसि परत इति	...	को	...	८५५	...	८
ज्ञापकद्वयेति	...	को	...	८६५	...	१०

ट ।

टञ्जिति	...	को	...	९३	...	११
टौकाकारः	...	को	१०३, १८	१०४	...	१०
टितामिति	...	भा	...	८८४	...	६
टिलोपे चेति	...	को	...	८८८	...	१२

ड ।

डक्षपीति	...	को	...	१४३	...	१
डोम्वा	...	को	...	७८२	...	४
डादेश	...	को	...	८८६	...	११
जारोरमिति	...	को	...	८८८	...	११

ण ।

णमुणुलोपाविति	...	को	...	८३३	...	६
ण्यतः प्रवचमिति	...	भा	...	८२७	...	९

त ।

तत्रैति	...	भा	३ ४, १७ ९, ४८	...	३	
तत्र विभक्ताविति	...	को	...	६	...	३
तत्रैवेकार्थीभावस्येति	...	को	...	१६	...	५
तिष्ठत्वमिति	...	भा	...	२३	...	३

वृत्तौयान्तोर्धिति	...	...	भा	...	२४	...	१
तदा महत् कठुति	...	१	के	...	२५	...	२
तदा न भवितव्यमिति	...	...	भा	...	२५	...	५
तथा सुब्रह्म बहुरायस्येति	...	...	के	...	२६	...	६
तदवयवानां वेति	...	...	के	...	२५	...	५
तौष्ट्येनेति	...	...	के	...	२२	...	१
तत्रापि प्रकरणादीति	...	...	के	...	५६	...	१३
तद्य च तावत्क्षेन कृत इति	...	...	भा	...	५६	...	१३
तद्युर्धिति	...	...	के	...	६१	...	१४
तस्मादिति	...	...	के	...	६३	...	४
व्यागमात्रमिति	...	...	के	...	७०	...	५
तदात्मकत्वादिति	...	...	के	...	७३	...	१६
तत्र भेद इति	...	...	के	...	७४	...	३
तत्र भेदपक्षे इति	...	...	भा	...	७५	...	५
मुल्यार्थेति	...	...	भा	...	८५	...	१
तदेषमिति	...	...	के	...	८८	...	१
तत्र नानाकारकादिति	...	...	के	...	८९	...	५
तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति	...	...	भा	...	८९	...	१०
तथानानेनेति	...	...	के	...	९०	...	११
मुल्येति	...	...	के	...	९४	...	११
तद्द्वेष्यमिति	...	...	भा	...	१०५	...	६
तस्यार्थे इति	...	...	भा	...	१३३	...	१५
सेन बहूनामिति	...	...	के	...	१३४	...	१६
तदेतया शास्यति	...	...	के	...	१३८	...	९
द्वितीययेति	...	...	के	...	१४७	...	७
तथा च ब्रह्मानीति	...	...	के	...	१४७	...	३
तस्याभितृप्तस्येति	...	...	के	...	१४९	...	९
सेत सुब्रह्मकान्तस्यमिति	...	...	के	...	१५४	...	८
तस्माद् प्राग्वचनं कर्तव्यमिति	...	...	भा	...	१६३	...	११
तत्रान्नोरिति	...	...	के	...	१६९	...	१
तिष्ठेकत्वस्येति	...	...	के	...	१६९	...	११
तत्र प्रकर्षमतिरिति	...	...	भा	...	१७३	...	१२

तिष्ठद्गुणकाल विशेषे	...	वा	...	१९४	...	१
तदोत्तरपदार्थस्त्विति	...	कै	...	२००	...	६
सेन नहीनमिति	...	कै	...	२०८	...	१
तात्पर्य्यादि	...	कै	...	२१२	...	११
तत्पुरुषे स्वतीति	...	भा	...	२१५	...	५
तत्र चेति	...	कै	...	२१६	...	५
तदपेक्षति	...	कै	...	२१८	...	१२
तद् कृतार्थग्रहणं कर्तव्यमिति	...	भा	...	२१९	...	१
तदा पूर्वपदप्रकृतिध्वरार्थमिति	...	कै	...	२२८	...	८
तथा च दास्या इति	...	कै	...	२२८	...	४
तादर्थ्यमेवेति	...	कै	...	२४५	...	२०
ततः	...	भा	...	२५९	...	५
तत्र च बुध्यति	...	कै	...	२५९	...	१३
तद्विज्ञाभिर्भय इति	...	कै	...	२६५	...	१०
तद्विज्ञायेन	...	भा	...	२६६	...	५
तदा कार्यणैव भेदः स्यादिति	...	कै	...	२६६	...	१०
तदभावोऽवयवयोरिति	...	कै	...	२६७	...	७
ततः संदेहादिति	...	कै	...	२७४	...	२
तस्यामेवोभयं कर्तव्यम् इति	...	भा	...	२७९	...	७
तस्यामेवेति	...	कै	...	२७९	...	७
तिलशब्दो विशेषणमिति	...	कै	...	२७७	...	१
से हीति	...	कै	...	२९९	...	४
तिलानां कृष्णा इति	...	भा	...	२९९	...	५
त्रोभौ गुणशब्देरिति	...	कै	...	२९९	...	१
तथाचेति	...	कै	...	२९९	...	१
से खल्वपीति	...	कै	...	३०५	...	५
तत्र नेकः पाप्मा इति	...	भा	...	३०६	...	७
तत्र यदेति	...	कै	...	३०७	...	७
तदयमर्थ इति	...	कै	...	३५०	...	५
ततस्त्वानजिति	...	कै	...	३५०	...	७
तद्पारोपादिति	...	कै	...	३५५	...	५
सेन कृष्णात् इति	...	कै	...	३५९	...	१

तस्याः स्वाभाविकत्वादिति ...	...	क	...	४६६	...	८
तद्वदिति ...	...	क	...	४६७	...	१०
तत् प्रत्यायनम् ...	...	क	...	४६८	...	४
ततश्चात्र व्यनक्तिदिति ...	...	क	...	४७०	...	९
तद्वतोऽपेक्षणादिति ...	...	क	...	४७१	...	१०
तद्वता च सम्बन्ध इति ...	...	भा	...	४७२	...	१२
तर्हीदानीमिति ...	...	क	...	४७३	...	१४
तथापियवेति ...	...	क	...	४७५	...	४
तदा न भवितव्यम् ...	...	भा	...	४८९	...	१०
तदा कस्माद्भवति ...	...	भा	...	४९०	...	४
तिरोहित भेदस्येति ...	...	क	...	४९०	...	६
तद्युस्येति ...	...	क	...	४०३	...	१०
तद्वृत्तेति ...	...	क	...	४०३	...	१३
तस्यैकत्वादिति ...	...	क	...	४०४	...	३
तस्यैवेति ...	...	भा	...	४०४	...	१२
तथा चेति ...	...	क	...	४०५	...	४
तस्य ...	...	हरिः	...	४०५	...	५
तथाभूतत्वात् ...	...	क	...	४०८	...	१४
तद्वृत्तिः ...	...	क	...	४११	...	१
तद्गतविशेषवचनान् ...	...	क	...	४१२	...	३
तद्युक्ति ...	...	क	...	४१३	...	१३
तत्र न्येति ...	...	क	...	४२५	...	९
तयानेकशब्दनेति ...	...	क	...	४२७	...	१४
द्वनलभ्यामिति ...	...	भा	...	४२८	...	१३
तत्र भावेति ...	...	क	...	४२८	...	१६
तस्मादभिधानेति ...	...	क	...	४३३	...	१२
तच्छब्दनेति ...	...	क	...	४३३	...	४
तोमदिति ...	...	क	...	४४०	...	३
वृत्तिरिति ...	...	क	...	४४०	...	५
वृजकाभ्यां चेति ...	...	भा	...	४४६	...	१
त्रयाणां पदानामिति ...	...	क	...	४५३	...	१२
तत्पुरुषं तुल्यार्थेति ...	...	क	...	४५४	...	४

तिष्ठन्तत्रवेति ...	...	को	...	४५५	...	४
तिष्ठर्थकच्यत इति	...	को	...	४५६	...	५
तिष्ठर्थः	...	को	...	४५७	...	१
तद्भिन्नान्वयः खर इति	...	को	...	४६२	...	९
तत्तत्पूर्वमिति	...	को	...	४६४	...	९
तत्पुरुषः	...	भा	...	४७७	...	४
तत इति	...	को	...	४७९	...	४
ततश्चति	...	को	...	४८०	...	४
तद्भिन्नवृत्तार्थत्वादिति	...	को	...	४८६	...	१
तत्र द्विष्टुत्वंपीति	...	को	...	४९३	...	७
तथा च संन्तीति	...	को	...	५३४	...	९
मुख्यायत्वादिति	...	को	...	५३६	...	५
मुख्यो लोकोति	...	को	...	५६२	...	१
तत्कृत इति	...	को	...	५६४	...	४
तत्रचेनेति	...	को	...	५६७	...	१
तत्रापीति	...	को	...	५७२	...	१०
तत्रायमपीति	...	को	...	५७३	...	७
तिथ्यपुनर्वंशोरिति	...	को	...	५७५	...	८
तदभिधानायेति	...	को	...	५९२	...	६
सेचानेवेति	...	को	...	५९२	...	८
सेध्वभिहितेषु	...	को	...	५९४	...	१
तत्र च यथेत्यादिना	...	को	...	५९६	...	१२
ततो यथेति	...	को	...	५९९	...	११
तदुत्तमिति	...	को	...	६०१	...	१५
तदेवमिति	...	को	...	६०४	...	३
तिष्ठ क्रियते ऋट इति	...	भा	...	६०४	...	६
तद्वितोरुत्वादिति	...	को	...	६०४	...	१४
तस्मान्नाप इति	...	को	...	६०७	...	६
तद्गिराकरणायेति	...	को	...	६०७	...	११
तद्गतिरेकेवेति	...	को	...	६०८	...	२
तत्पूर्वकच्येति	...	को	...	६०८	...	९
तद्भिन्नान्वयेति	...	को	...	६१३	...	१

तत्स्थानमिति	...	के	...	६२६	... ११
तद्रूपासङ्ग इति	...	के	...	६२९	... १६
तत्रैवमित्यादि	...	के	...	६३०	... १८
तथापि धातूनगमिति	...	के	...	६३१	... ४
तदर्थानामेवेति	...	के	...	६३३	... ८
तावदयुक्तमप्रसेरिति	...	भा	...	६३४	... ९
तत्र पदेति	...	के	...	६३५	... १
तस्वापीति	...	के	...	६३६	... ६
तत्रनुवादेनेति	...	के	...	६३६	... १४
तच्चाध्ययनश्चेति	...	के	...	६३९	... ३
तथायुक्ततयेति	...	के	...	६६१	... ४
तच्छेद	...	के	...	६६८	... ६
तत्र चेतरेपदार्थान्वय इति	...	के	...	६७०	... १
तत्स्थे इत्थंभूतलक्षण इति	...	के	...	६७०	... ४
तत्रेति	...	के	...	६७४	... ७
तेजोरूपमिति	...	के	...	६७६	... १
ततश्चेति	...	के	...	६७८	... ७
तदर्थोपलक्षणमिति	...	के	...	६७९	... २
तस्यतेरिति	...	के	...	६७९	... ७
तदेव	...	भा	...	६८९	... ६
तस्मात् द्रोणः खारी	...	भा	...	७०१	... ९
तिङ्ङुदिति	...	के	...	७११	... १
तिङ्ङुमानाधिकरणे इति	...	भा	...	७११	... ८
तत्रापि षष्ठ प्रसङ्ग इति	...	के	...	७१८	... ५
तत्रषष्ठीप्राप्नोतीति	...	भा	...	७२७	... १३
तत्रसम्बन्धोव्यतिरिच्यते	...	भा	...	७२६	... १
ततो ज्ञायते षोऽभिग्रस्तः	...	भा	...	७४०	... १३
तथेह्रीतमुच्चौ	...	भा	...	७४१	... ७
तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति	...	भा	...	७४६	... १
तद्विसेनेति	...	के	...	७४६	... ३
ततःक्रियावसेति	...	वरिः	...	७६०	... ४
तत्रयथेति	...	के	...	७५६	... ६

तत्रैवाविध्यर्थमिति	...	भा	...	७६०	...	५
तिद्विवृत्तरथमपीति	...	कौ	...	७६२	...	१२
तिरोहितेति	...	कौ	...	७६८	...	११
तस्मादनाथेति	...	कौ	...	७७२	...	१
तथादीनामिति	...	कौ	...	७८२	...	३
तच्छब्दनेति	...	कौ	...	७९२	...	६
तस्मानुपसर्जनत्वादिति	...	कौ	...	८०६	...	६
तत्रविशिष्टमिति	...	कौ	...	८१३	...	२
तदर्थ इति	...	कौ	...	८१६	...	१६
तद्बुद्ध्यामिति	...	भा	...	८१७	...	३
त्यदादित्वादिति	...	कौ	...	८१८	...	६
तथापि भूवीति	...	कौ	...	८२७	...	४
तकाराङ्गप्रत्ययमात्रेति	...	कौ	...	८३१	...	३
तुल्यताभावादिति	...	कौ	...	८३६	...	१
सैनेव चेत् कृतं बहुत्वमिति	...	भा	...	८५१	...	१४
ततश्चज्ञापकादिति	...	कौ	...	८५३	...	११
तस्य गोत्रप्रत्ययस्य	...	कौ	...	८५७	...	४
ततोऽयमाहृति	...	कौ	...	८५९	...	९
ततोऽयमाहृ यस्य	...	कौ	...	८६१	...	३
ततोऽणजोरिति	...	कौ	...	८६१	...	६
तस्यायमधिको दोष इति	...	कौ	...	८६७	...	१
सत्त्विति	...	कौ	...	८७७	...	७
सरबादेरिति	...	कौ	...	८७७	...	१०
तदाकृतेऽप्यति	...	कौ	...	८७८	...	१२
तिङ्भाविन इति	...	कौ	...	८७९	...	७
तद्धितप्रकारणादिति	...	कौ	...	८८०	...	१
तद्धितसाहचर्याद्धिति	...	कौ	...	८८०	...	६
तत्रवर्त्तुपदानामिति	...	कौ	...	८८३	...	७
तिप्तसम्भोनामिति	...	कौ	...	८८४	...	९
तत्रान्तरङ्गत्वादिति	...	भा	...	८८७	...	११
		थ ।				
प्रागादिस्वर इति	...	कौ	...	२६	...	७

३।

द्वं पाठलिपुत्रं	श-को	...	८	...	१६
द्वयोर्भावो द्विवृत्ति	के	...	१०	...	६
द्वयोश्चेति	भा	...	३१	...	११
द्वंऽपीति	के	...	३०	...	७
द्योत्यार्थाभावादिति	के	...	५८	...	३
दोष बाहुल्येति	के	...	६०	...	९
द्रव्यमात्रमिति	के	...	६२	...	११
दानादीति	के	...	८२	...	५
द्वयोरपीति	के	११० ४, ५५५	...	...	१
द्वयवार्चीति	के	...	१३०	...	५
द्वन्द्वेनेकग्रहणमित्युपलक्षणं बहुव्रीचेरपि भा	भा	...	१३५	...	१
द्वयोः समास इति	भा	...	१३५	...	५
द्वयोस्तत्पुरुषे इति	के	...	१४०	...	८
द्विगोररेवेति	के	...	१९९	...	६
द्वाम्भ्यामप्यसाधिति	के	...	२०१	...	१
दोषवानिति	के	...	२०१	...	७
द्रव्याणामिति	के	...	२३४	...	४
दध्नायुक्तार्थता सम्प्रतीयत इति	भा	...	२३५	...	११
दधीत्युक्ते संप्रत्यय इति	के	...	२३६	...	६
द्विगोः समाहार इति	भा	...	२६५	...	१०
द्विगोर्वा लुग्वचनमिति	भा	...	२६४	...	८
द्विगोरिति	भा	...	२६९	...	५
द्वौ सामाधिति	भा	...	२६९	...	९
द्वयज्ञातश्चेति	भा	...	२६९	...	११
दददनेकमिति	के	...	२७५	...	१
दोषप्रसङ्गादिति	के	...	२९४	...	१
द्रव्यस्यैवेत्यर्थः	के	...	३१८	...	१
द्रव्येण सङ्घट्टितत्वाया इति	के	...	३३१	...	७
द्वयोरुपादानमिति	के	...	३४१	...	१
दण्डनाद्विष्पकरणम्	के	...	३४८	...	१

द्वितीयेनेति	भा	...	५६०	...	८
द्विर्वर्णप्रह्वयामिति	भा	...	५६१	...	११
द्रव्यात्मैति	हरिः	...	५६६	...	८
द्रुसपदेशः	कौ	...	५११	...	३
द्वन्द्वैकदेशिसमासयोः	कौ	...	५१२	...	५
द्वयोरपीति	कौ	...	५२५	...	४
दृष्टाव्यऽवच्छतीति	भा	...	५२५	...	११
द्रुसपदेशादिति	भा	...	५२६	...	६
द्रव्यान्निष्कृष्टा	कौ	...	५३३	...	१६
द्रव्यनैकत्वमिति	कौ	...	५३३	...	२१
दोषदर्शनोदिति	कौ	...	५४५	...	२
द्वितीयापि न आदिति	कौ	...	५७३	...	१
द्वयङ्गजातादाविति	कौ	...	५८२	...	४
द्रव्यशब्देनेति	कौ	...	५८४	...	६
द्वितीयादयोऽपीति	कौ	...	५८७	...	४
दिगन्तराणि	कौ	...	५१२	...	१
द्विवचनप्रसङ्ग इति	कौ	...	५२०	...	१
द्रोणेन	कौ	...	५२५	...	३
द्विदशा इति	भा	...	५२९	...	१४
दिशत्वादिति	कौ	...	५३०	...	४
दिशिदृष्टेनेति	भा	...	५४०	...	५
द्विवचनमित्यर्थः	कौ	...	५६६	...	१
दुःखेनेति	कौ	...	५४९	...	१
द्वन्द्वेनेति	कौ	...	५५७	...	८
द्वन्द्वैकवन्नायः	भा	...	५७३	...	८
द्विवचनमिति	कौ	...	५७४	...	८
दुन्दुभिश्चव्यस्यपीति	भा	...	५८०	...	१
द्विष्टुल इति	भा	...	५८५	...	१
द्वितीयमर्थमुपसंक्रान्तम्	भा	...	५८९	...	१५
द्वितीयादयस्त्विति	कौ	...	६९४	...	६
द्वै एकत्व इति	कौ	...	६०२	...	१
द्रव्योपसर्जन इति	कौ	...	६६३	...	८

द्वितीयाभविष्यतीति	...	के	...	६०७	...	४
द्रव्यं चेति	...	के	...	६०८	...	१
द्रव्यस्वरूपेति	...	के	...	६०८	...	१३
देवसेति	...	के	...	६२२	...	१
द्वितीयेति	...	के	...	६४१	...	४
		भा	...	७४६	...	६
द्वितीयाद्यद्विषये इति	...	भा	...	६८१	...	८
द्वितीयो भाव आरभ्यसे	...	भा	...	६८८	...	९
द्रोणः क्षारी घ्राटकमिति	...	के	...	७०४	...	१
देवदत्तति	...	के	...	७१२	...	३
द्वितीयाद्यन्तेति	...	के	...	७१३	...	१
दृष्टान्तेति	...	के	...	७२०	...	११
द्विभु इति	...	हरिः	...	७२४	...	८
द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति	...	के	...	७३२	...	२
दुष्कर्मा	...	भा	...	७४१	...	१६
द्रव्यमिति	...	के	...	७६६	...	१
द्विगर्थं स्येति	...	के	...	७६६	...	९
द्वन्द्वेति	...	के	...	८०१	...	४
देवकृतमिति	...	भा	...	८०३	...	१०
द्वन्द्वस्यैवतावदिति	...	के	...	८१०	...	७
द्विगोरप्राप्तमिति	...	के	...	८१४	...	१०
द्विवचनेति	...	के	...	८७९	...	११

ध ।

धातुसङ्घचरित इति	...	के	...	१३०	...	१३
धात्वर्थस्थानपदयो इति	...	के	...	२१४	...	१०
धान्येन धनदानमिति	...	भा	...	२१९	...	११
धान्यार्थं इति	...	भा	...	२२३	...	४
धर्मान्तरास्त्रयेः	...	हरिः	...	४०४	...	९
धातोश्चेति	...	के	...	४४८	...	११
धात्वर्थस्येति	...	के	...	४४८	...	१४
धनक्रीतीति	...	के	...	४६७	...	६

धातुरेवेति	...	...	क	...	४५५	... १०
धर्मयेति	...	...	क	...	५५४	... १४
धात्वर्थाङ्गे इति	...	...	क	...	५५६	... १८
धातुमात्रेति	...	...	क	...	४४६	... ७

न ।

नितृत्स्वार्थानि	...	...	क	...	१५	... १
नेषा समुदायापेक्षेति	...	...	भा	...	५५	... ६
न कण्विशेषणम्	...	...	क	...	५७	... ६
नियमार्थम्	...	...	क	...	५९	... ६
न सूर्यार्थया	...	...	क	...	५९	... ५
नियमार्थम्	...	...	भा	...	५९	... ६
नापिन्नमः	...	...	भा	...	४६	... ११
न प्रतीयेत	...	...	क	...	४६	... ८
न हीति	...	...	क	...	५४	... ८
मास्ति ध्वरभेद इति	...	...	क	...	५६	... १०
निपातनाद्धेति	...	...	क	...	६६	... १४
न चैतदिति	...	...	भा	...	६१	... ३
निर्दिश्येतार्थः	...	...	क	...	६५	... १३
न च संज्ञाय इति	...	...	भा	...	६४	... १२
नेत्यशब्दिकास्त्विति	...	...	क	...	६६	... ६
नित्यः	...	...	क	...	६७	... ६
न चायमर्थः	...	...	भा	...	७०	... १३
ननु चेति	...	...	भा	...	७८	... ११
न क्वचिदन्तर्भावम्	...	...	क	...	७९	... ४
नियदर्शने	...	...	क	...	८७	... ८
नानाशब्द इति	...	...	क	...	९०	... ३
नामेति	...	...	क	...	९६	... ३
नद्या इत्यादीति	...	...	क	...	१०९	... ९
निःशब्दा नेति	...	...	क	...	१५५	... ११
निस एवेति	...	...	क	...	१५४	... ५
नेतदस्तीति	...	...	भा	...	१४६	... ८

नियमाङ्ग्रेति	...	...	का	...	१६८	...	७
निघातम्	...	...	का	...	१६९	...	४
नाशेति	...	...	का	...	१६९	...	४
न तदन्वर्थति •	...	...	का	...	१७०	...	४
न तु साकल्यश्चेति	...	...	का	...	१७१	...	१
नायप्राप्तमेतदिति	...	...	का	...	१७०	...	१
न पुनर्वारणश्चेति	...	...	भा	...	१७२	...	४
न काल एवापि	...	...	का	...	१७३	...	१०
नदीभिः	...	...	भा	...	२०२	...	४
नायमर्थनिर्देश इति	...	...	भा	...	२२२	...	८
नोक्तमिति	...	...	का	...	२२४	...	९
नेदम्	...	...	का	...	२२४	...	७
निश्रयण्या इति	...	...	का	...	२२४	...	८
निश्चयः	...	...	का	...	२२५	...	४
नियोगे इति	...	...	भा	...	२२५	...	४
नष्टाङ्गेति	...	...	का	...	२२७	...	१
नेवेदमिति	...	...	भा	...	२२८	...	१२
नापि तदधीयानश्चेति	...	...	का	...	२७७	...	४
निपातनाङ्गिति	...	...	का	...	२८६	...	९
न प्राप्नोतीति	...	...	का	...	२९०	...	८
निर्घधाङ्गिति	...	...	का	...	२९४	...	१
न च शब्दनेति	...	...	का	...	२९७	...	१
नास्त्यन्तरस्थिति	...	...	का	...	२९९	...	४
न छत्त इति	...	...	का	...	२९९	...	१
नायव्युत्पादनायेति	...	...	का	...	२९९	...	८
नास्ति वस्तुभेद इति	...	...	का	...	३०५	...	१
न वक्तव्यमिति	...	...	का	...	३०६	...	१३
नात्र इत्यादिना	...	...	का	...	३०८	...	९
न प्रसङ्गनीयमिति	...	...	का	...	३१०	...	१
नानायेति	...	...	का	...	३११	...	४
ननु चेति	...	...	का	...	३१२	...	४
नपुंसकश्चेति	...	...	का	...	३१५	...	१

नपुंसकत्वेति	...	...	कौ	...	४८६	...	९
नियमेनेति	...	...	कौ	...	४८६	...	१५
नपुंसकग्रहणसु	...	...	कौ	...	४८६	...	१५
न वा भवतीति	...	...	भा	...	४८९	...	५
नान्तरीयकतावेति	...	...	कौ	...	४९१	...	५
न तु तदधिकारेति	...	...	कौ	...	४९५	...	१५
नष्टीति	...	...	हरिः	...	४०६	...	४
न च भाषेति	...	...	कौ	...	४०८	...	१
न च कालसामान्येति	...	...	कौ	...	४०८	...	६
न वरत्वन्तरस्येति	...	...	कौ	...	४०८	...	९
नजोऽस्तरथानामिति	...	...	वा	...	४१२	...	११
नञ्विशिष्टस्येति	...	...	भा	...	४१६	...	११
नितृत्त इति	...	...	कौ	...	४१७	...	७
नञ्द्योतिततदवस्तु इति	...	...	कौ	...	४१७	...	१२
नास्ति नञ् इति	...	...	कौ	...	४१८	...	११
नन्वित्यादिन्य	...	...	कौ	...	४१९	...	७
नितृत्तपरदार्यकतेति	...	...	कौ	...	४१९	...	११
नञ्निमित्तात्	...	...	भा	...	४२०	...	१२
नेत्युक्तःसन्देहःखादिति	...	...	भा	...	४२१	...	१५
निदर्शनायेति	...	...	कौ	...	४२३	...	६
न च भिन्नविषयत्वमिति	...	...	कौ	...	४२३	...	१
नान्यथेति	...	...	कौ	...	४२६	...	९
निराश्रययोरिति	...	...	कौ	...	४२७	...	९
न चेति	...	...	कौ	...	४२३	...	७
नित्यप्रतिषेध इति	...	...	कौ	...	४४७	...	५
नैषक्रियावाच्येति	...	...	भा	...	४५८	...	५
नियमान्तरे इति	...	...	कौ	...	४६७	...	४
नैतदस्तीत्यादि	...	...	भा	...	४७७	...	५
नौलोत्पलं संर इति	...	...	कौ	...	४७९	...	४
भायविभ्रान्तीति	...	...	कौ	...	४९२	...	४
न प्राप्नुवन्तीति	...	...	कौ	...	४९५	...	५
नियमेनेति	...	...	कौ	...	४९६	...	५

निरपेक्षो हि रवःश्रुतिः	...	...	...	५१५	...	१५
न हि तेषामिति	...	...	का	...	५१६	...
न खल्वपीति	...	...	भा	...	५१६	...
नार्थश्चेति	...	...	का	...	५१७	...
नापिसंख्येयानामिति	...	...	का	...	५१७	...
न हि शब्दैरिति	...	...	का	...	५१७	...
न शब्द इति	...	...	का	...	५१७	...
न तु दृश्येति	...	...	का	...	५१७	...
न त्रूपयुक्तादिति	...	...	का	...	५१७	...
न दोष इति	...	...	का	...	५१७	...
निवर्त्तयतीति	...	...	भा	...	५१७	...
न वै लोको इति	...	...	भा	...	५१७	...
नाप्रोधशब्देति	...	...	का	...	५१७	...
न्यप्रोधश्च इत्युक्ते	...	...	का	...	५१७	...
न च विषयेति	...	...	का	...	५१७	...
न कश्चिद्दोष इति	...	...	का	...	५१७	...
न भिद्यते	...	...	का	...	५१७	...
नियतद्रव्येति	...	...	का	...	५१७	...
न सम्भवतीति	...	...	का	...	५१७	...
न चात्रास्ति नेति	...	...	भा	...	५१७	...
न चात्रेति	...	...	का	...	५१७	...
नार्थ इति	...	...	का	...	५१७	...
न नियोगत इति	...	...	भा	...	५१७	...
नास्तीति	...	...	का	...	५१७	...
न तावत्प्रत्यक्षमिति	...	...	का	...	५१७	...
नानार्थक्रियेति	...	...	का	...	५१७	...
नानाशक्तीति	...	...	का	...	५१७	...
ननु कर्मप्रति	...	...	का	...	५१७	...
न स्वाधाररूपेति	...	...	का	...	५१७	...
ननु कर्मणीति	...	...	भा	...	५१७	...
नियतत्वाच्चेति	...	...	का	...	५१७	...
नेदं शक्यमिति	...	...	का	...	५१७	...

न वक्तव्यमिति	...	...	भा	...	६३०	...	८
न तर्हीति	...	...	भा	...	६३१	...	१९
निष्ठा	...	...	को	...	६३२	...	६
नित्यमित्यादि	...	...	भा	...	६३६	...	११
न्यायश्चेति	...	...	को	...	६४२	...	३
न खल्वपीति	...	...	को	...	६४७	...	६
नत्वां नावं मन्ये	...	...	भा	...	६५४	...	६
न तु पुत्रश्चेतीति	...	...	को	...	६६२	...	१
न प्राप्नोतीति	...	...	को	...	६६७	...	६
नहीति	...	...	को	...	६६८	...	३
नरमन्य इत्यादौ	...	...	भा	...	६७१	...	६
नास्ति लक्षणास्य प्राधान्यमिति	...	...	को	...	६७१	...	१३
न त्विति	...	...	को	...	६७३	...	६
नन्वसंख्येति	...	...	को	...	६९७	...	४
न प्रातिपदिकार्थ इति	...	...	को	...	६९९	...	१
नियमायेति	...	...	को	...	७०६	...	१
न विवक्षत	...	...	को	...	७२०	...	६
न खनिष्ठुत्वेन	...	...	को	...	७२३	...	३
नाभिधीयते	...	...	हरिः	...	७२८	...	८
नाप्राप्ते इति	...	...	को	...	७३२	...	११
न लोकेति	...	...	को	...	७४५	...	४
निर्मुक्तोऽपि	...	...	हरिः	...	७४९	...	३
नियमेनानेनेति	...	...	को	...	७५३	...	५
नपुंसको भाव इति	...	...	को	...	७५५	...	५
नेतद् द्विगोरिति	...	...	भा	...	७६७	...	१
निवृत्तिर्न सिद्धमतीति	...	...	को	...	७६८	...	४
नियो हन्तेकवद्भावः	...	...	भा	...	७९१	...	३
नात्रेति	...	...	को	...	७९२	...	५
नेतरस्तीति	...	...	को	...	७९७	...	१
नन्वर्थश्चेति	...	...	को	...	१९७	...	१
न च समूहभिरिति	...	...	को	...	८००	...	१
नियमार्थमिति	...	...	को	...	८०१ ७, ८०८	...	३

नियमसंज्ञेति	...	...	क	...	८०२	...	६
ननु तद्वृत्तिरिक्ता इति	...	...	क	...	८०७	...	९
न तु स्याद्विग्रहमाद्य इति	...	...	क	...	८१५	...	६
नापि चेति •	...	...	क	...	८१७	...	९
निघाते	...	...	भा	...	८२४	...	८
न कर्त्तव्यम्	...	...	क	...	८२४	...	५
न कौशलेति	...	...	भा	...	८२०	...	६
निन्दामाद्येति	...	...	क	...	८२८	...	६
निघातनादिति	...	...	क	८४४, ८५७,	८७७	...	४
न चात्रेति	...	...	भा	...	८५४	...	१
न समस्तस्येति	...	...	क	...	८५४	...	५
न च राजादिमिति	...	...	भा	...	८५८	...	७
ननुमताङ्गस्येति	...	...	क	...	८६१	...	८
नियमार्थमित्यस्य	...	...	भा	...	८६३	...	११
ननु कृत इति	...	...	क	...	८७९	...	१३
नलोपादिति	...	...	क	...	८८०	...	१३
न चकारहारयाम्	...	...	भा	...	८८०	...	१५
न चेति	...	...	क	...	८८१	...	४
नानुबन्धकृतमिति	...	...	क	...	८८६	...	६
निघातप्रसङ्गस्त्विति	...	...	भा	...	८८६	...	६

प ।

प्रयोगदर्शनम्	...	...	क	...	४	...	१
पदार्थः पदार्थान्वांति	...	...	क	...	७	...	१०
परितः	...	...	...	...	८	...	८
प्रदेशान्तरेषु	...	...	क	...	९	...	१
प्रधानार्थोपदानादिति	...	...	क	...	१३	...	३
पदानि •	...	...	क	...	१५	...	४
परस्परेति	...	...	क	...	१६	...	६
पाञ्चकेति	...	...	क	...	१९	...	६
पथ्य ऐवदत्तकण्टम्	...	...	भा	...	२१	...	७
परस्परसम्बन्धाभावात्	...	...	क	...	२७	...	८

पूजमानत्वम्	...	...	का	...	२७	...	१०
पदद्वयात्मकश्चेति	...	...	का	...	२८	...	११
प्रत्ययाभिधानेति	...	...	का	...	२९	...	१२
प्रधानार्थाभिधायिनेति	...	...	का	...	३०	...	१३
प्राधान्यम्	...	...	का	...	३१	...	१४
प्राधान्यादेवेति	...	...	का	...	३२	...	१५
प्रयुज्यत इति	...	...	का	...	३३	...	१६
प्रासूदकवत्	...	...	का	...	३४	...	१७
पुत्रगर्था इति	...	...	का	...	३५	...	१८
पञ्चकोत्ति	...	...	का	...	३६	...	१९
परार्थाभिधानं वृत्तिः	...	...	भा	...	३७, ३८	...	२०
पदान्तरार्थम्	...	...	का	...	३९	...	२१
प्रवृत्तेति	...	...	का	...	४०	...	२२
प्रवृत्तति	...	...	का	...	४१	...	२३
प्ररोपकारयेति	...	...	का	...	४२	...	२४
पुत्रगभावेति	...	...	का	...	४३	...	२५
पक्षेनेति	...	...	का	...	४४	...	२६
प्रक्षये इति	...	...	भा	...	४५	...	२७
पूर्वं वा	...	...	का	...	४६	...	२८
प्रतिपन्नाः	...	...	का	...	४७	...	२९
प्रतिजानीते	...	...	भा	...	४८	...	३०
प्रत्ययेन	...	...	भा	...	४९	...	३१
पञ्चशतमिति	...	...	का	...	५०	...	३२
प्रत्याख्याते	...	...	भा	...	५१	...	३३
पराङ्मुखत्	...	...	का	...	५२	...	३४
प्रातिपदिकम्	...	...	का	...	५३	...	३५
प्रत्ययोनिमित्तम्	...	...	का	...	५४	...	३६
प्रातिपदिकत्वादिति	...	...	का	...	५५	...	३७
पुनःशब्दश्चेति	...	...	का	...	५६	...	३८
प्रतिबन्धेति	...	...	का	...	५७	...	३९
पूर्वद्वय	...	...	का	...	५८	...	४०
परिचरिषेति	...	...	भा	...	५९	...	४१

पञ्चकानाम्	...	...	क	...	१८८	...	१६
परमतिषुद्धमिति	...	...	भा	...	१८५	...	४
पूर्वाचार्येति	...	...	क	...	१८६	...	८
पात्रादित्वात्	...	...	क	...	२०४	...	२
परवल्लिङ्गमिति	...	...	क	...	२२८	...	६
प्रयोजनवाचीति	...	...	क	...	२४५	...	६
पक्षे स्वीत्वमिति	...	...	क	...	२५६	...	५
पञ्चमिति	...	...	क	...	२६१	...	८
पञ्चगाव इति	...	...	क	...	२६२	...	२
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तः	...	...	क	...	२६७	...	१
प्रत्ययसंज्ञासम्बन्धमिति	...	...	क	...	२६४	...	१
परिमाणवेति	...	...	भा	...	२६८	...	१०
पूर्वत्रापरितापेति	...	...	क	...	२७५	...	७
प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति	...	...	क	...	२७६	...	१
परिच्छेदवशादिति	...	...	क	...	२८८	...	४
पितांपुत्रादौति	...	...	क	...	२९०	...	१
पुंश्चाय इति	...	...	क	...	२९१	...	५
पूर्वपदेति	...	...	क	...	२९२	...	६
पुंनपुंसकेति	...	...	क	...	२९४	...	६
पुंशत्कर्मधारयेति	...	...	क	...	२९६	...	५
पूर्वावर्ष्यति	...	...	क	...	३०१	...	५
पुंश्चावाशिद्धमिति	...	...	भा	...	३०५	...	५
प्रधानस्य	...	...	भा	...	३१५	...	१
प्राधान्येन	...	...	क	...	३२०	...	१
प्रतिपादितम्	...	...	क	...	३२१	...	५
प्रथमान्नाविति	...	...	क	...	३२४	...	१
परस्यरेति	...	...	क	...	३२५	...	५
पूर्वकालेत्यर्थं त्विति	...	...	क	...	३४२	...	१०
प्रपञ्चनेति	...	...	क	...	३४५	...	१४
परत्वान्न्य इति	...	...	क	...	३४८	...	५
प्रतिबंधो वक्तव्य इति	...	...	भा	...	३५०	...	१
प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति	...	...	क	...	३५८	...	११

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति ...	...	का	...	४४६	... १०
प्रयोजनेनास्तीति ...	...	का	...	४४७	... १२
प्रधानग्रहणं वेति ..	...	का	...	४४८	... ८
प्रतिपत्तिगौरवमिति ...	...	का	...	४४९	... १०
पूर्वपदातिशय इति ...	...	भा	...	४५०	... १३
प्रतियोगिवस्त्रन्तरापेक्षयेति ...	...	का	...	४५१	... ८
पूरणाधिकारेति ...	...	का	...	४५५	... ७
प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति ...	...	का	...	४५९	... ९
प्रत्ययान्तरम् ...	...	का	...	४६४	... ९
परोपाधिदा एवेति ...	...	का	...	४६६	... ९
प्रक्रियागतेति ...	...	का	...	४७०	... ५
पाठेनापीति ...	...	भा	...	४७३	... ४
पदार्थशब्देनेति ...	...	का	...	४७६	... १४
प्रतिषेधविषयेति ...	...	का	...	४७९	... १०
पिङ्गलकापिलकोशः ...	...	भा	...	४८४	... ५
पूर्वनिपातानियमः स्यादिति ...	...	का	...	४८९	... ६
पारंपर्येवेति ...	...	का	...	४८६	... ५
प्रतिषेधे चिह्न इति ...	...	का	...	४८७	... २
प्रादिग्रहणेवेति ...	...	का	...	४८९	... ४
प्रत्यादिविषय एवेति ...	...	का	...	४८९	... ६
पूर्वपदत्वाभावादिति ...	...	का	...	४५४	... ८
पुरुषः ...	...	का	...	४५६	... ७
प्रधानमिति ...	...	का	...	४६०	... ६
पूर्वधातुरुपसर्गवेति ...	...	भा	...	४६४	... ६
पञ्चको ...	...	का	...	४६६	... ११
प्राप्तविभाषायां त्विति ...	...	का	...	४७१	... ३
पूर्वात्पूर्ति ...	...	का	...	४७२	... ४
प्रत्याख्यानमिति ...	...	का	...	४७८	... ४
पदमिति ...	...	का	...	४८३	... ४
पर्यायेवेति ...	...	का	...	४८६	... ९
प्रतिनियतेवेति ...	...	का	...	४९६	... ७
प्रातिपदिकेति ...	...	का	...	४९७	... ७

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति ...	का	...	५००	...	४
पुञ्जराजः ...	का	...	५०४	...	१३
पञ्चाधिष्ठानस्वसुख्यते ...	का	...	५२९	...	१०
प्रवृत्तिनिमित्तवचन इति ...	का	...	५३७	...	७
पूर्वदीर्घार्थं चेति ...	का	...	५४३	...	५
पक्षान्तरे ल्यति ...	का	...	५४२	...	७
पाठेनापीति ...	भा	...	५४५	...	१
पुरेति ...	का	...	५५०	...	७
परस्वरेति ...	का	५५३, ५२५	...	...	३
प्रक्षोऽपि ह्यर्थः ...	भा	...	५५८	...	६
प्रक्षब्धश्चेति ...	का	...	५६०	...	६
प्रक्षोऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते ...	भा	...	५६१	...	१
प्रक्षय न्यग्रोधश्च ...	भा	...	५६३	...	४
प्रतीताविति ...	का	...	५६५	...	१
परस्वरनिरपेक्षा इति ...	का	...	५६६	...	६
परस्वरापेक्षाणामिति ...	का	...	५७०	...	४
प्रक्षय इत्युक्ते इति ...	का	...	५६८	...	५
प्रदर्शनेति ...	का	...	५८३	...	२
पङ्क्तौ पङ्क्त्याविति ...	भा	...	५९०	...	४
पूर्वाचार्येति ...	का	...	५९०	...	६
परिगणनं चेति ...	का	...	५९५	...	६
प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति ...	का	...	५९५	...	१३
पञ्चादिति ...	का	...	५९७	...	६
प्रक्षयति ...	का	...	६०९	...	५
पुनर्हितौयेति ...	का	...	६१४	...	७
प्रथमा चेति ...	का	...	६१६	...	१५
पथं गच्छतीत्येव ...	भा	...	६४२	...	१
प्रत्याख्यातमिति ...	का	...	६४२	...	५
प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ते ...	का	...	६४६	...	१
प्रातिपदिकार्थेति ...	का	...	६४६	...	५
पूर्ववैति ...	का	...	६४१	...	६
पर्यायपर्यग्रहणमिति ...	भा	...	६५३	...	४

प्रथमाष्टकौ वेत्ति	कौ	...	६५८	...	५
प्रतीयेति	कौ	...	६६०	...	१
प्रधानकर्त्तरि	भा	...	६६२	...	११
प्रतीयमानगमोति	कौ	...	६६५	...	१
प्रातिपदिकानत्रयवत्त्वादिति	कौ	...	६७०	...	१०
पृथग्भावादिति	भा	...	६७१	...	६
प्राधान्येनिति	भा	...	६७१	...	१७
प्रात्यविषयग्राहित्वादिति	कौ	...	६७६	...	९
प्रात्ययग्रहणमिति	कौ	...	६८०	...	८
पञ्चमीविधाने	भा	...	६८५	...	४
प्रतिपरीतिं	कौ	...	६९१	...	५
पुष्पेण युक्त इति	कौ	...	६९५	...	५
प्रथमेति	कौ	...	७०५	...	११
परिगणनश्च चेति	कौ	...	७०७	...	१
पूर्वं ह्यपवादा इति	कौ	...	७१४	...	६
प्रतीक्षत इति	भा	...	७१५	...	१
पाक्षिक इति	कौ	...	७१५	...	५
प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति	कौ	...	७१६	...	१
परिवर्त्तनादिति	कौ	...	७२०	...	५
पुरुषे सोऽर्थे इति	भा	...	७२५	...	५
प्रतिपिपाद्वियसया	कौ	...	७२५	...	११
परोपकारित्वेन	कौ	...	७२५	...	१६
पुरुषस्य त्रूपकार्यतयेति	कौ	...	७२४	...	४
परार्थत्वात्	हरिः	...	७२४	...	१०
प्रधानेऽप्युपयुज्यते	हरिः	...	७२५	...	६
पुरुषेति	कौ	...	७२६	...	८
प्रातिपदिकार्थमिति	कौ	...	७२७	...	११
प्रधानं त्विति	कौ	...	७३१	...	११
प्रकरणं चेति	भा	...	७३५	...	१०
पूर्वशापीति	कौ	...	७३७	...	५
प्रलिखते	भा	...	७४१	...	१७
पराचीम्	भा	...	७४१	...	५

प्रतिषेधार्थमिति	भा	...	७६०	...	४
प्रतिपत्ता	अ	...	७७५	...	४
प्रत्यय इति	अ	...	७८२	...	४
पदार्थाः	अ	...	७८६	...	४
प्राख्यङ्गादीनामिति	अ	...	७९४	...	४
पर्यायवेति	अ	...	८०५	...	४
पूर्वपदप्रतिषेधे वेति	अ	...	८०४	...	८
पिप्यख्यमित्यपी	भा	...	८११	...	६
पूर्वकालत्वमिति	क	...	८१४	...	८
परत्वमिति	अ	...	८१५	...	६
पश्चादिति	अ	...	८१६	...	४
प्रत्यासत्तमिति	अ	...	८१७	...	१
प्रातिपदिकादवेति	अ	...	८५५	...	४
प्रत्ययादर्शनस्यैवेति	अ	...	८५६	...	८
प्रत्ययान्तमिति	अ	...	८५६	...	१४
पञ्चगर्ग इति	भा	...	८६२	...	१
पाटोऽन्तार्थ इति	अ	...	८६८	...	४
प्रकृतेरेवेति	अ	...	८६९	...	७
पर्यायाभाव इति	अ	...	८७१	...	६
पुनःप्रसङ्गमिति	भा	...	८८३	...	१
परत्वाद्द्विलांघनेनेति	भा	...	८८८	...	१
पूर्वपदार्थित इति	क	...	८८८	...	६

फ ।

फलाख्यानम्	क	...	९	...	५
फलकानीति	क	...	२३४	...	६

ब ।

ब्रह्माण्डसमुदायस्येति	क	...	३०	...	११
बहुलवचनामिति	भा	...	१४१	...	८
बहुव्रीहिशर्भ	क	...	१४४	...	४
बहुव्रीहिस्येति	भा	...	३०६	...	१

बहुव्रीहौ वतीति ...	...	भा	...	२१३	...	४
बहुवचनेति ...	...	भा	...	२४९	...	४
बुद्ध्या	...	कै	...	२५७	...	४
बुद्धिपरिक्लिप्तेति ...	...	कै	...	२६१	...	४
बुद्ध्यापराङ्मुभिति ...	...	कै	...	२६७	...	२
बाधमिति ...	...	भा	...	२६३	...	४
बहुव्रीहिःचिद्व्यतीति ...	...	कै	...	२६६	...	१०
ब्राह्मणाभावश्चेति ...	...	कै	...	४१३	...	८
ब्राह्मणमात्रश्चेति ...	...	भा	...	४१६	...	१
ब्राह्मण्यययस्य ...	...	कै	...	४१९	...	१५
बाहुष्येनेति ...	...	कै	...	४२४	...	१
ब्राह्मण्ये	...	भा	...	४२४	...	८
ब्राह्मण्येऽयमिति ...	...	भा	...	४२५	...	१३
बहूनां चम्पत्यय इति	...	भा	...	४२७	...	१
ब्राह्मणस्य गत	...	भा	...	४४६	...	१४
बहूनाभानयनम् ...	...	भा	...	५२७	...	१
बहुव्रीहिसंज्ञेवेति ...	...	कै	...	५५७	...	५
ब्रह्मवत्ताघीना इति	...	कै	...	६५६	...	४
बहुष्विति ...	...	कै	७०६	८००	...	५
		पा		८७५	...	१
बहुव्रीहौति ...	...	कै	...	७६४	...	१
बहव इति ...	...	कै	...	७८६	...	५
बहुष्वर्थपुत्रपद्म इति	...	कै	...	८५७	...	१
बहूर्थ इति ...	...	कै	...	८६५	...	४
बहुशक्तिक्लिप्तानिति	...	भा	...	८८५	...	८

भ ।

भेदः ...	...	टी	...	१७	...	७
भेदनिवृत्ताविति ...	...	कै	...	१८	...	६
भाष्यं राष्ट्र इति ...	...	कै	...	४९	...	७
भिन्नत्वाविति ...	...	कै	...	५७	...	१०
भेदनिवृत्त्यनवसृष्टयेति	...	कै	...	५७	...	१२

भवति ह्येति	भा	५१	११
भवतु रात्रार्थस्त्विति ...)	को	७५	१६
भिन्नायाः क्रियाया ह्यिति	को	९०	६
भाविन ह्यिति	को	९२	१
भिन्नसमुदायेति	को	९५	१०
भेदेति	को	१११	१
भेदाधिष्ठानस्त्विति	को	११२	८
भेदकार्यम्	को	१२५	८
भाष्यकारस्त्विति	को	१३१	११
भाष्यकार ह्यिति	को	१५५	९
भूतसमासेति	को	१६१	५
भाषायां त्विति	को	१६३	३
भवेदेकसंज्ञाधिकार इति	को	२०२	३
भूतकाष्ठेति	को	२२०	१
भवति वे कश्चिदिति	को	२४४	६
भिरशब्देन त्वनभिधानादिति	को	२७४	७
भेदोऽप्याश्रीयसे इति	को	३०६	५
भवति वे प्रधानस्यापीति	भा	३१२	४
भवति	भा	३७७	३
भवति यदा	भा	३८९	५
भाष्यकारस्त्विति	को	३९२	१०
भावाभावयोरिति	भा	४१७	४
भवेत् शिष्टम्	भा	५२४	४
भिन्नशक्तित्वादिति	को	५६३	१
भिन्नपदत्वादिति	को	५६२	६
भिन्नपदंति	को	६०९	८
भेदं ह्यिति	को	६४३	२
भवत्येवेति	को	६४४	३
भूतपूर्वति	को	६७२	३
भाष्यकारेति	को	६७७	८
भाष्यकारवचनादिति	को	६७८	१
भूय इति.	को	६८८	२

भावे चेति	...	...	का	...	७४७	...	९
भविष्यदधिकारेति	...	...	का	...	७५१	...	५
भावकर्मणोरिति	...	...	भा	...	७६२	...	५
भव्यादीनामिति	...	...	भा	...	७६२	...	९
भास्याद् इति	...	...	के	...	८०७	...	१
भूमपूर्वस्येति	...	...	का	...	८२९	...	१
भूतमिति	...	...	का	...	८८१	...	५

म ।

महत्याःसंज्ञाया इति	...	...	का	...	२१	...	१
महाकष्टं श्रित इति	...	...	भा	...	२५	...	५
			का	...	११२	...	५
महत्कष्टं श्रित इत्यत्र	...	...	का	...	११२	...	५
मात्रावतीति	...	...	का	...	१८८	...	८
मानं हीति	...	...	भा	...	२८७	...	९
महाविषयस्त्रादिति	...	...	का	...	३३४	...	२
मत्स्यार्थीयोत्पत्तिम्	...	...	का	...	३५७	...	५
मापेय	...	...	भा	...	३५९	...	५
मयूर इव व्यंसक इति	...	...	का	...	३७९	...	२
माषजत इति	...	...	का	...	४७३	...	१
मिथ्याज्ञानम्	...	...	का	...	४९१	...	५
मन्त्रं खेवेति	...	...	का	...	४९८	...	१३
मत्स्यार्थ इति	...	...	भा	...	५५५	...	४
मामूर्वाङ्गतीति	...	...	का	...	५९५	...	१६
मात्रप्रहणादिति	...	...	का	...	७०७	...	४
मातुरिति	...	...	भा	...	७३१	...	६
मारकः	...	...	भा	...	७४१	...	११
मुनिद्वेषाच्चेति	...	...	भा	...	८११	...	४

य ।

यावन्तीति	...	...	का	...	१०	...	१
यत्र पशन्तीति	...	...	का, का	...	१२	...	१
यदीति	...	...	का	...	२०	...	५

यथासमासादय इति	...	का	...	२०	...	१०
यद्यत्रेति	...	का	...	२५	...	८
यथेति	...	का	२५, ६	४१	...	४
यथापह्नुनेति	...	का	...	२६	...	१
यथाग्राह्य इति	...	का	...	३६	...	४
यत्र गमकः	...	भा	...	३८	...	६
यद्यपीति	...	के	...	४२	...	९
यथौषधीति	...	के	...	५२	...	१४
येन सम इति	...	भा	...	८४	...	१०
ये सर्वथा दोषाः	...	के	...	८६	...	७
यद्यप्यव्ययमिति	...	के	...	९६	...	१२
यादृच्छीति	...	भा	...	१२०	...	७
यद्यत्राव्यर्थेति	...	के	...	१२४	...	१०
युगपदिति	...	के	...	१२७	...	६
यदि सति भेदे इति	...	के	...	१२८	...	६
यनेत्रात्रयत्रकार्यमिति	...	भा	...	१६१	...	१२
योगावयव इति	...	के	...	१६७	...	१०
यावदिति	...	के	...	१८८	...	४
यद्गुणाधीनामिति	...	के	...	२०७	...	१
यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति	...	के	...	२०८	...	६
यद्यत्रं नायः	...	भा	...	२२१	...	४
योगत्रिभाग इति	...	भा	...	२२४	...	१
युक्तादृशानामाक्षरपादिति	...	का	...	२४५	...	८
यूपदार्थीन्द्रियेति	...	का	...	२४४	...	१
यत्रग्रहणं चेति	...	के	...	३५२	...	७
यद्विभक्तम्	...	के	...	२६५	...	४
यानि तु द्विगारिति	...	का	...	३६३	...	६
यत्रापो ह्रस्वत्वमिति	...	के	...	२७४	...	४
यादृशमिति	...	के	...	३०८	...	१
युगपदत्रमध्येति	...	भा	...	३२५	...	७
यदाप्रथमत एवेति	...	का	...	३३५	...	१
यदा तु प्रथममिति	...	के	...	३३५	...	२

यत्र तु प्रयोजनाभाव इति ...	के	...	३४३	...	४
यत्सर्वमेति ...	के	...	३५३	...	१
यथाजातीयकमिति ...	भा	...	३५४	...	४
युवजरादिति ...	के	...	३५६	...	३
यत्कृतार्थमेति समास इति ...	के	...	३६०	...	४
या हि तद्वन्तमिति ...	भा	...	३७२	...	५
यत्रोत्सर्गापवादमिति ...	भा	...	३९७	...	८
येवासावन्तर्वार्त्तनौति ...	भा	...	३९९	...	१०
शोऽस्वाविति ...	भा	...	३९९	...	१२
यदि च नञिति ...	के	...	४११	...	११
यदस्यै द्वयं श्रित इति ...	भा	...	४१४	...	१२
यदासौ द्वयाश्रित इति ...	भा	...	४१४	...	१
यदि पुनरित्यादिना ...	भा	...	४२१	...	५
यथेकेति ...	के	...	४२९	...	३
यस्य गन्धति ...	के	...	४३४	...	८
यद्गौदमिति ...	भा	...	४३४	...	१९
यदि तिङन्तस्यति ...	के	...	४५५	...	२
योगद्वये सर्वेति ...	के	...	४८१	...	९
यदपेक्षयेति ...	के	...	४८६	...	१
यथान्यत्रति ...	के	...	४९८	...	४
यदि चान्न प्रथमा न स्यादिति ...	भा	...	४९९	...	१
यद्वा चित्रगुरिति ...	के	...	४९९	...	३
यदा द्वावानोयेते ...	भा	...	५२७	...	३
यावता संख्ययो यः ...	भा	...	५३२	...	१
यदादिश इति ...	भा	...	५३९	...	९
यो दिशमिति ...	भा	...	५४२	...	९
युक्तक्रियायामेवेति ...	के	...	५७१	...	२
युगपदिति ...	के	...	५७४	...	१
यदा त्रिंशस्यति ...	के	...	५८४	...	२
यदयमिति ...	भा	...	५८५	...	६
यस्यापीति ...	के	...	६०१	...	३
यदि द्वयासति ...	के	...	६१२	...	६

यद्येकत्वादय इति ...	...	को	...	६१६	...	१
यद्येवमिति ...	...	को	...	६१६	...	१५
यदि तर्हीत्यादिना ...	...	भा	...	६१७	...	५
यद्यपीति ...	...	को	...	६१९	...	१
यत्र त्विति ...	...	को	...	६१९	...	१५
यत्राक्रिययेति ...	...	भा	...	६१९	...	२
यश्चेति ...	...	को	...	६१९	...	१
यथाधिकरणत्वमिति ...	...	को	...	६४०	...	५
यदात्वभेदेति ...	...	को	...	६४५	...	७
यथा घट्टीति ...	...	को	...	६४५	...	१०
यान्येति ...	...	भा	...	६४८	...	१
यदयमिति ...	...	भा	...	६४८	...	७
यच्च रूपमिति ...	...	को	...	६४९	...	६
येषु प्रारणेषु नेष्यते ...	...	भा	...	६४९	...	५
यद्वाचिन इति ...	...	को	...	६५६	...	१
यदा लक्षणवाचीति ...	...	को	...	६६९	...	६
योग्यतामात्रयुक्त इति ...	...	को	...	६७३	...	५
यत्रेति ...	...	को	...	६७७	...	४
यदाभिर्यंति ...	...	को	...	६७७	...	८
युक्तो भाषादिरिति ...	...	को	...	६७५	...	५
यीमात् पारग्विति ...	...	को	...	६८१	...	६
यत्रादिति ...	...	भा	...	६८२	...	१२
यथाग्रीति ...	...	को	...	६८८	...	६
यस्मिन्नर्थ ...	...	को	...	६९७	...	१
यस्यमिति ...	...	को	...	६९८	...	१०
यदामानमयेति ...	...	को	...	७०१	...	१
यावत्तिड इति ...	...	को	...	७१२	...	८
यदत्राधिक्यमिति ...	...	को	...	७२३	...	५
यदित्यादि ...	...	को	...	७२७	...	७
यद्यत्रं तर्हीति ...	...	भा	...	७२९	...	८
यां मलयद्वाषषमिव्यादि ...	...	भा	...	७४०	...	८
या कृष्यति ...	...	भा	...	७४३	...	९

यथोक्तेति	...	...	को	...	७४३	...	२
योऽसौकृतकटयोरिति	...	...	भा	...	७४७	...	१
यदि तावदिति	...	...	के	...	७६७	...	१०
यदाब्रह्मनामिति	...	...	के	...	७६९	...	६
यत्नेनेति	...	...	के	...	७८१	...	२
यथोच्चारितं ह्रस्ववृत्तमिति	...	...	भा	...	७८४	...	३
षेष्मिति	...	...	के	...	७९१	...	१
यदयमिति	...	...	भा	...	७९३	...	८
यकारत्रयप्रवर्षेति	...	...	के	...	८०६	...	८
यदि पुनरिति	...	...	भा	...	८०९	...	४
यदा पञ्चगाय इति	...	...	के	...	८१५	...	१
येऽन्ते इति	...	...	भा	...	८३८	...	८
यथास्थितमेवेति	...	...	के	...	८५४	...	१
यथान्तासेऽपीति	...	...	के	...	८६३	...	५
यःप्रत्यय इति	...	...	के	...	८७०	...	६
यस्येति	...	...	के	...	८७३	...	१
यःस्थानीति	...	...	के	...	८७५	...	१
यस्त्विति	...	...	के	...	८८६	...	१०

र ।

रूपद्वयमिति	...	...	के	...	६	...	६
राजशब्दोऽपि	...	...	के	...	४१	...	१
राज्ञ इति	...	...	के	...	४३	...	७
राजपदमेवेति	...	...	के	...	५१	...	८
राजशब्द इति	...	...	के	...	७२	...	९
रञ्ज्वादीति	...	...	के	...	८५	...	९
राज्ञीयेति	...	...	के	...	११०	...	१
रन्धनस्थाख्यादयस्त्वनभिधानादिति	...	...	के	...	२४२	...	४
राजा विशेषण इति	...	...	भा	...	४६६	...	७
राज्ञो वा कुमारीति	...	...	भा	...	४८८	...	१
राज्ञः पुरुष इति	...	...	भा	...	७१९	...	९
राज्ञः सम्बन्धित्वावगमः	...	...	के	...	७२२	...	८

राजा परोपकारित्वेनेति ...	का	...	७२५	...	१
राजनि खो ऽर्थ इति ...	भा	...	७२५	...	१३
इपान्तरम् ...	का	...	७२७	...	१३
इजाशब्द इति ...	का	...	७३६	...	५
रात्राज्ञाहा इति ...	का	...	८१४	...	४
रात्रिरथीसेति ...	भा	...	८१८	...	१०
इपह्वयेति ...	का	...	८४०	...	२

ल ।

लिङ्गोपादानेनेति ...	का	...	८	...	१
लिङ्गादिति ...	का	...	१९	...	२
लुकेति ...	का	...	५४	...	५
लिङ्गावशेषस्थापीति ...	का	...	५५	...	७
लौकिकेति ...	का	९६, ७,	५८२	...	१
लक्षणात्तरेयेति ...	का	...	११६	...	७
लक्ष्यदर्शनादिति ...	का	...	१६७	...	७
लक्षणाभावादिति ...	का	...	२४८	...	१
लोको क्व इति ...	का	...	२६४	...	६
लिङ्गावशिष्टमिति ...	का	...	२९७	...	४
लौकिके प्रयोगे इति ...	का	...	४९०	...	१
लिङ्गसंख्याभ्यामिति ...	भा	...	४९२	...	१
लिङ्गान्तरेति ...	का	...	५००	...	१
लौकिकं चेति ...	का	...	५५२	...	४
लौकिकादिति ...	का	...	७६०	...	४
लोकव्यवहारे प्रवर्ततेति ...	का	...	५६१	...	४
लक्षणेति ...	का	...	५८२	...	१
ल्युटेति ...	का	...	६६३	...	८
लुग्विधानादिति ...	का	...	६६७	...	४
लक्ष्यवाचिसमासेति ...	का	...	६६९	...	९
लक्ष्यशब्द इति ...	का	...	६८९	...	१
स्वमूलोप इति ...	का	...	७५५	...	४
लिट्कार्यातिदेशादिति ...	का	...	७५८	...	१

लिङ्गमशिश्यमिति ...	...	भा	...	७९४	...	७
लित्स्वरे	...	भा	/...	८२२	...	६
लाक्षणिकत्वादिति	...	कं	...	८४२	...	१
लुक्कास्ववदलुक्कास्वस्यापि	...	कं	...	८६२	...	३

व ।

विधिरिति कोऽयमिति	...	भा	...	१	...	६
विधीयमानत्वादिति	...	कं	...	२	...	७
विभक्तौति	...	कं	...	५	...	५
व्यर्णनीतिः	...	कं	...	१४	...	६
व्यपेक्षार्थनाभावित्वादिति	...	कं	...	१८	...	१
वचनादिति	...	कं	...	२२	...	४
वाह्यसम्बन्धिनमिति	...	कं	...	२२	...	८
वृक्षेभ्यः	...	भा	...	२४	...	५
विशेषणं विशेष्यत्वम्	...	कं	...	२७	...	१२
वाचनिके ङीति	...	कं	...	३६	...	१३
विशेषणभावम्	...	कं	...	४४	...	१
वृत्तौ भेदश्च	...	कं	...	४५	...	५
वाक्यं	...	कं	...	५०	...	१
वाक्यं चेति	...	कं	...	५१	...	१४
विभक्त्यर्थति	...	कं	...	५२	...	५
विकल्पं न	...	कं	...	५८	...	१५
विषम इति	...	कं	...	६२	...	६
विज्ञायत एवेति	...	कं	...	६३	...	६
वा वचनानर्थक्यं चेति	...	भा	...	६४	...	५
वृत्तिम्	...	भा	...	६५	...	१
वर्त्तयन्ति	...	भा	...	६५	...	७
वर्णवदिति	...	कं	...	६७	...	७
विशेषणं नामेति	...	भा	...	७१	...	७
वाक्योपीति	...	कं	...	७१	...	६
विशेषः पुनश्चगत इति	...	कं	...	७३	...	१
दृष्टिरेव न स्यादिति	...	कं	...	७६	...	३

व्यतिरेकाभावादिति	...	का	...	७९	... १२
विशिष्टोऽर्थ इति	...	का	...	८०	... ११
व्यपेक्षेवेति	...	का	...	८१	... ११
विप्रतिषेधेति	...	का	...	८३	... ८
वृत्तिस्वतुर्था	...	का	...	८४	... १५
वाक्यम्	...	भा	...	९९	... ८
वाक्यसंज्ञाति	...	भा	...	१०५	... ४
विकल्पप्रते	...	भा	...	१०७	... ५
विनियोगः	...	का	...	११३	... ५
वाच्यं चेति	...	का	...	१२७	... १
व्यभिचाराभावादिति	...	का	...	१३९	... १२
वीर इति	...	का	...	१५१	... ७
वाक्यभेदेनेति	...	का	...	१५१	... १२
वृत्तिमूत्रेति	...	भा	...	१५२	... ६
विशेषलक्षणं विनेति	...	का	...	१४२	... १
वृत्तिविषय इति	...	का	...	१४४	... ५
व्याधिकरणस्येति	...	का	...	१४५	... ६
वाचनिकार्थमिति	...	का	...	१४६	... १
विषयभेदादिति	...	का	...	१५३	... ७
विशेषणत्वनापीति	...	का	...	१५५	... १
वचनग्रहणादिति	...	का	...	१७०	... ५
वाचक इति	...	का	...	१८०	... १
विभक्त्यन्तरनिरासार्थम्	...	का	...	१८८	... १२
वाहः शब्दक	...	का	...	१९१	... १
वाहर्गतो प्रामादिति	...	का	...	१९१	... १०
वच्यमाणेति	...	का	...	१९१	... ७
विकल्पेन वाचक इति	...	का	...	१९६	... ५
वृत्तिर्विभाषति	...	भा	...	१९७	... ५
वृत्तिरागभ्यमाणेति	...	का	...	१९८	... १
वृत्तिषु	...	का	...	१९८	... ४
विभाषति	...	का	...	१९८	... ६
विवाच्यतायात्रगमादिति	...	का	...	२०७	... ६

विशिष्टद्रव्य इति	...	कै	...	२१७	...	४
व्यतिरिक्तेति	...	कै	...	२१८	...	१०
वाक्यभेदः सच्यद्यत इति	...	भा	...	२२३	...	७
वृत्त्यन्तरिति	...	कै	...	२२७	...	५
विप्रतिषेधेनेति	...	कै	...	२५४	...	७
वित्तिमंघ्रिति	...	भा	...	२५७	...	११
वास्तवभेदाभावादिति	...	कै	...	२६७	...	८
वेयर्थप्रसङ्गादिति	...	भा	...	२६३	...	५
वेयधिकरण्यादिति	...	कै	...	२६७	...	१०
वहिरङ्गत्वादिति	...	कै	...	२७०	...	४
वेयधिकरण्यादेवेति	...	कै	...	२७१	...	७
विवक्षामात्रेति	...	कै	...	२७७	...	१
व्यापकत्वादिति	...	कै	...	२७४	...	४
विशेष्यत्वमेवेति	...	कै	...	२७४	...	५
वृत्तप्रतीति व्यवधानेनेति	...	कै	...	२७७	...	१
विषयं कृतमिति	...	कै	...	२७२	...	४
विशेषणं विशेष्येति	...	कै	...	२७७	...	११
वर्णनं वृत्तीयासमाधो वा	...	भा	...	२७८	...	५
विशेषाभावात्	...	कै	...	२६१	...	५
वृन्दारकयुवतिः	...	भा	...	२६४	...	४
वस्तित्वत्यर्थ इति	...	भा	...	२६७	...	५
वस्त्राणि ने स्युरिति	...	भा	...	२७४	...	१८
विरोधात्	...	कै	...	२६२	...	७
विवक्षितोऽर्थ इति	...	कै	...	४०१	...	११
वक्ष्यतीति	...	भा	...	४५१	...	५
विशेषः समासे च	...	कै	...	४४२	...	५
वृत्तिविषये इति	...	कै	...	४५१	...	६
विरोधप्रसङ्गाव इति	...	कै	...	४६६	...	६
वर्त्तीति	...	कै	...	४७५	...	५
व्याप्तिसमाश्रयणेति	...	कै	...	४७६	...	५
विच्छिन्नत्वादिति	...	कै	...	२८१	...	७
विशिष्टेति	...	कै	...	४८३	...	४

वर्तिपदानामेकाविभक्तित्वादिति	को	...	४८५	...	५
व्यतिकरः	को	...	४८८	...	९
वेद्यधिकरणमिति	को	...	५०२	...	९
वृत्तिपरिगणकम्	भा	...	५०४	...	९
विशेषणविशेष्यभावाभावात्त्विति	को	...	५१२	...	७
व्यधिकरणप्राप्तौति	को	...	५१२	...	७
विशेषाभावमिति	को	...	५१५	...	५
वर्तिपदेति	को	...	५१७	...	९
विभङ्गानेकेति	को	...	५२८	...	१०
विभङ्गः	को	...	५३९	...	९
वर्गाविति	को	...	५४०	...	१४
वार्थव्यति	भा	...	५४५	...	८
विना प्रवृत्तिनिमित्तनेति	को	...	५४८	...	९
व्यवस्थाशब्दो	भा	...	५४८	...	५
व्यवस्थाकृताविति	को	...	५४९	...	९
विषयकल्पादिति	को	...	५४९	...	६
वेद्याकरणशब्दस्यैवेति	को	...	५४९	...	५
विप्रतिषिद्धार्था इति	को	...	५५२	...	७
विभङ्गानामिति	को	...	५५५	...	४
विपर्यय प्रयोग इति	को	...	५७७	...	२
वक्ति पत्त इति	को	...	५८२	...	५
विहितस्याभावात्	भा	...	५८८	...	९
विरोधाभावात्	को	...	५८७	...	८
विशेषणविशिष्टस्य	को	...	५९६	...	९
वच्यमाण इति	को	...	६००	...	११
वाचिकेति	को	...	६०१	...	६
वर्जनार्थ एवेति	भा	...	६०४	...	१२
व्यतिरेकाभावात्	को	...	६३७	...	१३
वीवधमिति	भा	...	६४१	...	९
विशिष्य कार्य्येति	को	...	६४५	...	७
विकारस्य चेति	को	...	६४९	...	९
वाच्यत्वमिति	को	...	६६५	...	९

विकृतमङ्गलमिति ...	...	क	...	६६०	...	१
विकारप्रतिपत्तिरिति ...	...	क	...	६६७	...	८
वाच्यते इति ...	...	क	...	६८२	...	९
वहिरङ्गत्वादिति ...	...	क	...	६८६	...	३
व्यभिचारकर्म ...	...	क	...	७०१	...	२
वचनप्रदृशादिति ...	...	क	...	७०७	...	२
विशेषणविशेष्यभावात् ...	...	क	...	७०८	...	९
व्यतिरिक्तः ...	...	भा	...	७०९	...	१
द्वीरत्वमिति ...	...	भा	...	७०९	...	४
वाक्यार्थः ...	...	भा	...	७१०	...	११
विषयविभागायेति ...	...	क	...	७१४	...	३
विभक्तिविषये ...	...	क	...	७१५	...	७
विशेषणभाव एव ...	...	क	...	७१९	...	५
व्याकरणान्तरे ...	...	क	...	७२१	...	८
विभक्त्यादिभिः ...	...	हरिः	...	७२९	...	३
विनापीति ...	...	क	...	७३२	...	८
व्यपदिष्ट इति ...	...	हरिः	...	७३४	...	१
वाचकं धातुमिति ...	...	क	...	७४३	...	७
विशेषकर्मिति ...	...	हरिः	...	७४८	...	७
विशेषनिरपेक्षः ...	...	हरिः	...	७४९	...	८
विशेषार्थनेति ...	...	भा	...	८५१	...	४
व्याख्यास्यामीति ...	...	क	...	८५८	...	४
विशेषेति ...	...	क	...	८५८	...	७
वहिरङ्गत्वाच्च इति ...	...	क	...	८६७	...	६
वाक्यत्रयमिति ...	...	क	...	८७३	...	४
व्याचक्षत इति ...	...	क	...	८८८	...	५
विध्यर्थमिति ...	...	क	...	८०१	...	५
व्यतिरिक्त समुदायेति ...	...	क	...	८०४	...	९
वचनान्तरे इति ...	...	क	...	८०५	...	५
व्यवस्थितेति ...	...	क	...	८२०	...	६
व्यक्ताडिति ...	...	क	...	८२७	...	३
वसादाविति ...	...	क	...	८४५	...	४

वर्तमानोक्त इति	...	...	को	...	८४६	...	१
वायुरिति	...	...	को	...	८४६	...	५
वर्णाश्रये इति	...	...	भा	...	८५८	...	१०
व्यवहृतेति	...	...	को	...	८७८	...	१
वाक्येति	...	...	को	...	८८२	...	६

श.

शङ्कुलयेति	...	...	भा	...	२३	...	५
शक्तिनियमेति	...	...	को	...	३०	...	१६
शङ्कुवेरम्	...	...	भा	...	६३	...	१५
शक्तंति	...	...	को	...	६४	...	१
शब्दनेति	...	...	को	...	१२४	...	५
शिशृति	...	...	को	१२८ १, १५७	...	...	६
शाकलेति	...	...	को	...	१६८	...	६
शब्दान्तरेण	...	...	को	...	१९३	...	२
शेषग्रहणं चेति	...	...	को	...	२०१	...	२०
शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति	...	...	भा	...	२१९	...	१३
शास्त्री श्याम	...	...	भा	...	२८२	...	७
शब्देन संस्यर्गादिति	...	...	को	...	२८६	...	३
श्यामत्वस्याधारेति	...	...	को	...	२८६	...	४
शस्त्रामिति	...	...	भा	...	२९२	...	१
शस्त्रीगतो गुण इति	...	...	को	...	३९७	...	१
श्यामाशब्दः	...	...	भा	...	३०४	...	९
शास्त्रीशब्देन	...	...	भा	...	३०६	...	४
शास्त्रीशब्दोपादानेति	...	...	भा	...	३०६	...	६
श्वेतहागमिति	...	...	को	...	३२९	...	१
शुकत्रधूरिति	...	...	को	...	३६२	...	१३
शेषग्रहणे	...	...	को	...	३६५	...	१
श्वेतशस्त्रमिति	...	...	को	...	३६६	...	५
शब्दान्तरेति	...	...	को	...	३७८	...	३
शशादेशाः श्यमादय इति	...	...	भा	...	३९७	...	५
शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति	...	...	को	...	४०२	...	७

शोषिक इति	...	...	...	४०८	...	३
शेषलक्षणा	...	...	भा	४३२	...	७
शुक्लार्थेन	...	...	के	४३५	...	४
शब्दान्तरस्वात्	...	...	के	५३०	...	१२
शेषाधिकारंति	...	...	के	५३५	...	१२
शक्तिसाधनपक्षं वेति	...	...	के	६०८	...	१६
शब्दव्युत्पत्तये इति	...	...	के	६१२	...	१
शक्तिरिति	...	...	के	६३४	...	२
शतृशानचोरिति	...	...	के	७१६	...	७
शकामकर्तुर्	...	...	भा	७२१	...	५
शक्तिलक्षणा र्थातिरिक्त इति	...	...	के	७२१	...	४
शक्तिस्त्विति	...	...	के	७२६	...	११
श्रूयमाणक्रिये	...	...	हरिः	७३४	...	३
श्रावणन्	...	...	भा	७४२	...	७
श्रोता श्रुतलक्षणा	...	...	भा	७७६	...	१
शूद्राणामिति	...	...	के	७८३	...	१
शसनेवेति	...	...	के	८५२	...	१३
श्रिति वेति	...	...	के	८७५	...	४
ष ।						
षष्ठीवाचिकेति	...	...	भा	८२	...	९
षट्प्रश्नतीनामिति	...	...	के	११८	...	३
षण्मुहूर्त्ता इति	...	...	भा	२१६	...	८
षष्ठीति	...	...	के	४३८	...	८
षष्ठ्यर्पण्येति	...	...	के	४९९	...	८
षष्ठीसमास	...	...	के	५७५	...	१
षष्ठ्यन्तेति	...	...	के	६५८	...	१
	...	...	भा	५६७	...	११
षष्ठीस्वादिंति	...	...	भा	७२१	...	१६
षष्ठीभवतीति	...	...	के	७२४	...	१
षष्ठ्याभिहित इति	...	...	भा	७३०	...	१
षष्ठ्यभवतीति	...	...	भा	७४१	...	६
षष्ठीनिर्दिष्ट्येति	...	...	के	८७१	...	१

सर्वं स्वं प्रसक्तमिति	...	भा	...	७५	...	१
स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति	...	के	...	७५	...	७
स्वार्थं जहातीति	...	के	...	७७	...	४
सम्बन्धान्तरापेक्षयति	...	के	...	७९	...	२
स्वरूपमिति	...	के	...	८१	...	११
स्वाम्यमित्यस्य	...	के	...	८२	...	७
संचोपसर्ग इति	...	भा	...	८४	...	५
भक्त्यामपि ज्ञानाविति	...	के	...	८६	...	५
संख्याविशेषेति	...	भा	...	८६	...	९
समर्थतराणांमिति	...	के	...	९३	...	१४
समासो द्विधा	...		...	९५	...	१६
सविशेषणम्	...	भा	...	९८	...	५
समानवाक्ये इति	...	भा	...	१०४	...	१
समर्थनिघाते हीति	...	भा	...	१०८	...	३
समुदायस्येति	...	के	...	११०	...	७
सत्यपीति	...	के	...	११२	...	१
सविशेषणानां वृत्तिर्न	...	भा	...	११३	...	४
सत्त्वस्येति	...	के	...	१२०	...	२
संसर्गभेदक इति	...	के	...	१२२	...	१
समानाधिकरणेनेति	...	भा	...	१२६	...	६
सामर्थ्याभावाच्चिति	...	के	...	१२७	...	७
समासः प्राप्नोतीति	...	के	...	१३९	...	३
सत्तागत्ये इति	...	के	...	१३९	...	७
समासत्वमिति	...	के	...	१४०	...	१
सुराजातिराज्ञेति	...	भा	...	१४३	...	४
स्मृतिश्च स्वत्वमिति	...	के	...	१४३	...	१
संप्रतीयते इति	...	के	...	१४३	...	८
सुपसुपेत्यस्येति	...	के	...	१४४	...	१२
समासान्तेन भाव्यमिति	...	के	...	१४६	...	१६
सर्वान्त इति	...	के	...	१४६	...	६
सुष्टु सूक्तमाम् इति	...	भा	...	१४७	...	१
समासान्त इति	...	भा	...	१४८	...	५

आकृष्टिभित्ति ...	...	भा	...	१४०	...	४
सुबन्तसमुदायश्चेति	...	भा	...	१४१	...	४
स्फुटा चेति	...	क	...	१४२	...	४
खरे प्रधारणाश्चेति	...	भा	...	१४३	...	१०
सुबन्तसमुदायश्च	...	क	...	१४४	...	७
खरादिभित्ति	...	क	...	१४५	...	५
सम्बध्यते इति	...	क	...	१४६	...	५
समानपदत्वादिति	...	क	...	१४७	...	५
सत्यपि निर्मित्त्यादि	...	क	...	१४८	...	५
समासावयव एवेति	...		...	१४९	...	१०
सत्यां समास संचायाभित्ति	...	भा	...	१५०	...	४
स्वरितत्वादिति	...	क	...	१५०	...	८
समास संचापीति	...	भा	...	१५०	...	११
सङ्ग्रहबोद्धेति	...	क	...	१५१	...	७
समासाश्चेति	...	क	...	१५२	...	५
समुदायश्चेति	...	क	...	१५३	...	५
संख्यायात्रिवचनत्वादिति	...	क	...	१५४	...	५
समासास्तोत्रास्तत्वभित्ति	...	क	...	१५५	...	११
सतिभिष्टत्वादिति	...		...	१५६	...	८
समुदायश्चेति	...	क	...	१५७	...	५
सङ्ख्यादीनां वाचकभित्ति	...	क	...	१५८	...	१
साङ्ख्यायकत्वादिति	...	क	...	१५९	...	४
साङ्ख्यं वृत्तिरिति	...	क	...	१६०	...	१४
सूत्रास्मिन्निति	...	भा	...	१६०	...	१
साङ्ख्यसम्पत्तीति	...	क	...	१६१	...	१३
खरादीनां चेति	...	क	...	१६२	...	७
खया चेति	...	क	...	१६३	...	२
समास उच्यते इति	...	क	...	१६४	...	३
सम्यग्धीभावाद्भित्ति	...	क	...	१६५	...	११
समासेनेति	...	क	...	२०१	...	६
इ इव परश्चेति	...	क	...	२०१	...	१५
इ चावर्ग्यभिर्ना	...	भा	...	२०२	...	१४

सर्वभोजनदीतरे	भा	...	२०२	...	१९
सौत्र इति	का	...	२०३	...	१
सख्यस्योभयेति	का	...	२०४	...	१०
स परार्थं तत्पुरुषेति	का	...	२०५	...	११
साक्षात् सामर्थ्यात्	का	...	२०६	...	१
सम्प्रतीति	का	...	२०७	...	११
सखे इत्यादि	का	...	२०८	...	११
पिठुत्वादिति	का	...	२०९	...	११
सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति	का	...	२१०	...	११
स्तुतिनिन्देति	का	...	२११	...	११
सूत्रसन्दर्भेति	का	...	२१२	...	११
सिद्धन्विति	का	...	२१३	...	११
सम्बन्धविवक्षायामिति	का	...	२१४	...	११
सर्वलोकव्यवहारेति	का	...	२१५	...	११
सन्देहरहित इति	का	...	२१६	...	११
समासाहाशिशोऽनवगमादिति	का	...	२१७	...	११
स्ववचनेनेत्रेति	का	...	२१८	...	११
समासस्याभिधानमिति	भा	...	२१९	...	११
समाहारे इति	का	...	२२०	...	११
समीचीकरणम्	का	...	२२१	...	११
सादृश्येऽपि	भा	...	२२२	...	११
सुप्सुपेति	का	...	२२३	...	११
समाहार एव तद्वितलुकीति	का	...	२२४	...	११
समाहाराभिधेय इति	का	...	२२५	...	११
स्व वाचेति	का	...	२२६	...	११
साकल्येनेति	का	...	२२७	...	११
साधारणधर्मविविष्टेति	का	...	२२८	...	११
स्वाभाविकत्वादिति	का	...	२२९	...	११
स्त्रीलिङ्गनेति	का	...	२३०	...	११
स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति	का	...	२३१	...	११
सत्यपि चेति	का	...	२३२	...	११
समानाधिकरणलक्षण इति	भा	...	२३३	...	११

सादृश्यनिमित्तादिति	...	का	...	...	४०९	...	१
सामान्यवचनग्रहणेति	...	का	...	...	४१०	...	२
साधारणगुणवचनेति	...	का	...	...	४११	...	३
समुदायार्थोपेक्षायामिति	...	का	...	...	४१२	...	४
साधकमित्येति	...	का	...	...	४१३	...	५
समसम्प्रधारणेति	...	का	...	...	४१४	...	६
समासो न प्राप्नोतीति	...	भी	...	...	४१५	...	७
मिदुमभूक्तमिति	...	का	...	...	४१६	...	८
सहयोगे	...	का	...	...	४१७	...	९
सामानेन समेति	...	भा	...	...	४१८	...	१०
सर्वधनाद्यर्थ इति	...	भा	...	...	४१९	...	११
सर्वधनेति	...	का	...	...	४२०	...	१२
सुवन्तेन पदेनेति	...	का	...	...	४२१	...	१३
समासाऽपि गुणवचन इति	...	भा	...	...	४२२	...	१४
सन्देहः स्यादिति	...	का	...	...	४२३	...	१५
स्मरणाय पुनर्न्याय इति	...	का	...	...	४२४	...	१६
सामानाद्यथसमृद्धेति	...	का	...	...	४२५	...	१७
सौत्रत्वान्ति	...	का	...	...	४२६	...	१८
सूत्रारम्भ इति	...	का	...	...	४२७	...	१९
स समास इति	...	भा	...	...	४२८	...	२०
सत्तायानित्यत्वादिति	...	का	...	...	४२९	...	२१
संसाधनां त्विति	...	रि:	...	...	४३०	...	२२
सादृश्यादिनेति	...	का	...	...	४३१	...	२३
स त्रैविद्य इति	...	का	...	...	४३२	...	२४
समासनिवृत्त्यर्थमेवेति	...	का	...	...	४३३	...	२५
स्त्रान्मनोति	...	का	...	...	४३४	...	२६
सापेक्षसमस्यमिति	...	भा	...	...	४३५	...	२७
सत्त्वान्निवृत्त्यर्थमेवेति	...	भा	...	...	४३६	...	२८
समासशङ्कानिवारणार्थेति	...	का	...	...	४३७	...	२९
सामर्थ्यसङ्गात्वादिति	...	का	...	...	४३८	...	३०
समास इति	...	का	...	...	४३९	...	३१
सामर्थ्यमेव नास्तीति	...	का	...	...	४४०	...	३२

सत्यपीति	११	...	का	...	४५२	...	८
सहस्रुपेत्यत्रति	...	...	का	...	४५३	...	५
साध्यत्वादिति	...	...	का	...	४५७	...	५
सुव्रन्तेति	...	...	का	...	४५८	...	३
अप-ग्रहणं त्विति	...	...	का	...	४६१	...	५
सुपेत्यस्य निवृत्ताविति	...	...	का	...	४६२	...	५
सुव्रुत्पत्तरिति	...	...	का	...	४६३	...	५
सुब्रियस्यति	...	...	का	...	४६४	...	५
साधनं हि क्रियाम्	...	...	भा	...	४६५	...	५
सुव्रन्तमेवोपपदम्	...	...	का	...	४६६	...	५
स्वरसमासान्तेति	...	...	का	...	४७७	...	८
समासविधाविति	...	...	का	...	४७८	...	७
संख्याविवर्तति	...	...	का	...	४८३	...	५
संख्याया अत्रिवर्तति	...	...	का	...	४८४	...	७
स तद्दिशेष एवेति	...	...	का	...	४८७	...	५
संवाच्यभिधीयत इति	...	...	का	...	४८८	...	४
समासेनेति	...	...	का	...	४८९	...	५
संख्ययमनया	...	...	का	...	४९८	...	८
समुदायावयवसम्बन्ध इति	...	...	का	...	५०३	...	४
सुव्रधिकारे इति	...	...	भा	...	५१०	...	५
समासशक्त्यनङ्गीकारे	...	...	...	...	५१४	...	८
सकर्मकत्वादिति	...	...	का	...	५१५	...	३
समासार्थनोपपद्यत इति	...	...	भा	...	५१७	...	४
समासस्यति	...	...	का	...	५१८	...	४
समुदायावयवानां चेति	...	...	का	...	५१९	...	३
स्वस्वामीति	...	...	का	...	५२०	...	४
संयोगसमवायेति	...	...	का	...	५२२	...	
सुजन्तस्यति	...	...	का	...	५२७	...	११
सुजन्तत्वात्प्रत्ययत्वे	...	...	का	...	५२९	...	५
सुजन्त इति ;	...	...	का	...	५३१	...	८
संख्यति	...	...	का	...	५३१	...	९
सुज्ञार्थमिति	...	...	का	...	५३१	...	११

म च क्रियाभाववृत्त्यः	...	भा	...	५५५	...	९
सचोक्त इति	...	भा	...	५५५	...	११
संख्यानेति	...	भा	...	५५५	...	१७
संख्याभिधायित्वादिति	...	क	...	५५५	...	१५
सप्रस्यति	...	क	...	५५५	...	५
सङ्योगयोरिति	...	भा	...	५५५	...	७
सिद्धः समास इति	...	क	...	५५५	...	७
समुहान्यायानुपपत्तंरिति	...	क	...	५५५	...	१
समुच्चितद्रव्याश्रये इति	...	क	...	५५५	...	१
सुकृतमुष्कते इति	...	क	...	५५५	...	५
समुच्चिते इति	...	क	...	५५५	...	१
सुराया इति	...	भा	...	५५५	...	७
साहचर्यादिति	...	क	...	५५५	...	४
समासश्च	...	क	...	५५५	...	४
सामर्थ्यं इति	...	क	...	५५५	...	५
समाहारेति	...	भा	...	५५५	...	१
स्वचान्ति	...	क	...	५५५	...	७
समासेन त्विति	...	क	...	५५५	...	१३
स्वार्थस्य संसृष्टत्वादिति	...	क	...	५५५	...	१२
समर्थानामिति	...	क	...	५५५	...	१
सप्रसार्निर्देश इति	...	क	...	५५५	...	१०
सर्वत्र चेति	...	क	...	५५५	...	१०
सामर्थ्यादिति	...	क	...	६०३	...	१३
सामर्थ्येनेति	...	भा	...	६०३	...	१३
सनिधीयत इति	...	क	...	६१०	...	५
सूत्रं प्रत्याख्यानमिति	...	क	...	६१३	...	१०
सामोपसंख्ये इति	...	क	...	६१७	...	२
साधनापवर्ग इति	...	क	...	६३२	...	८
स्वयचनार्दिति	...	क	...	६३५	...	५
संभवाच्चैति	...	क	...	६८०	...	१
सङ्गदपि	...	भा	...	६१३	...	५
सत्त्वभ्रुतंति	...	क	...	६१०	...	२

स्त्रीत्वाद्यधिकमिति	...	क	...	६२८	...	६
सामानाधिकरख्यादिति	...	क	...	७०८	...	६
सर्वे स्वादयः स्थिता इति	...	क	...	७१२	...	१५
सर्वविषयस्वीकारेणेति	...	क	...	७१३	...	११
स्वस्वामीति	...	क	...	७१९	...	१
संबन्धाभावादिति	...	क	...	७१९	...	११
स्वामित्वमिति	...	भा	...	७२५	...	१२
"सोऽणः	...	भा	...	७२२	...	५
स्मिन्प्रतया	...	क	...	७२७	...	१५
सम्भवति	...	भा	...	७४०	...	१०
स्तुनः	...	भा	...	७४१	...	५
सामानेन	...	भा	...	७५१	...	७
स्त्रीप्रत्यय स्येति	...	क	...	७५३	...	४
सप्तमी प्रयागेनेति	...	क	...	७५६	...	७
स्वरितत्वेति	...	क	...	७६१	...	५
संख्याशब्देनेति	...	क	...	७६६	...	४
समुदायस्येति	...	क	...	७६७	...	५
समासमिति	...	क	...	७६६	...	११
समाह्वयमाणात्वादिति	...	क	...	७६०	...	१
समाह्वारेण व्यपदिश्येति	...	क	...	७६९	...	५
सत्यपि प्रातिपदिकत्वे	...	क	...	७७०	...	४
स्वं शोणितं नास्तीति	...	भा	...	७८०	...	५
स्मृतिकारेरिति	...	क	...	७८१	...	६
समुदायार्था नास्तीति	...	क	...	८०२	...	७
सप्तमीति	...	क	...	८०४	...	१
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति	...	क	...	८०४	...	५
समासार्थेति	...	क	...	८०५	...	१
समुदायार्थे	...	क	...	८०५	...	८
स चात्रयत्रलिङ्गनेति	...	क	...	८०८	...	८
स चालिङ्ग इति	...	क	...	८०८	...	९
समाहारद्विगोत्रेति	...	क	...	८१४	...	१२
सप्तम्या चेदेति	...	क	...	८२८	...	११

सतिपीर्वापर्यं इति ...	...	भा	...	८२९	...	९
सर्वप्रकारेणेति ...	...	क	...	८४४	...	४
संज्ञानां चेति ...	...	क	...	८५१	...	४
सर्वथा ...	...	क	...	८५२	...	७
सर्वानि हन्ते ब्रह्मर्षीनीति ...	...	भा	...	८६०	...	८
समर्पणाम् प्रथमस्य ...	...	क	...	८६३	...	९
सन्निपातेति ...	...	भा	...	८७८	...	९
सत्यपीति ...	...	क	...	८७९	...	९
समासे कृते ...	...	क	...	८८०	...	९
स्वाभाविकंवेति ...	...	क	...	८८२	...	९
सामान्यं प्रश्न इति ...	...	क	...	८८५	...	४

इ ।

संस्कृतसंप्रतिष्ठित्वाद्धेति ...	...	क	...	२२७	...	६
संस्कृतयेति ...	...	क	...	२५८	...	९
संस्कृतयेति ...	...	क	...	२६०	...	९
संस्कृतयेति ...	...	पा	...	२६०	...	७
संस्कृतयेति ...	...	क	...	२५५	...	९
संस्कृतयेति ...	...	क	...	२५२	...	४
संस्कृतयेति ...	...	भा	...	२५२	...	४

